Григорій
ТЮТЮННИК

РОМАН

ВИР

Григір
ТЮТЮННИК

КІНОСЦЕНАРІЙ

Полтава
«Дивосвіт»
2017

УДК 821.161.2(447.53)
ББК 84(4УКР–4ПОЛ)6
Т 98

Випущено на замовлення Департаменту інформаційної діяльності та комунікацій з громадськістю Полтавської облдержадміністрації за планом випуску соціально значущих видань.

Т 98 Тютюнник Григорій. Вир [роман]; Тютюнник Григір. Вир [кіносценарій] / Підготовка тексту, передмова О. І. Неживого. – Полтава : Дивосвіт, 2017. – 560 с.

ISBN 978-617-633-191-9

Уперше роман «Вир» видатного українського письменника Григорія Тютюнника, що відзначений Шевченківською премією в 1963 році, виходить без насильницьких скорочень правдивих сторінок про трагедії 30-х років XX століття. Також уперше органічним складником цієї книжки став кіносценарій за романом «Вир», автор якого – молодший брат, Шевченківський лауреат Григір Тютюнник.

Талановиті твори двох славетних полтавців, що народилися в селі Шилівці Зіньківського району, Полтавщина дарує усій Україні.

УДК 821.161.2(447.53)
ББК 84(4УКР–4ПОЛ)6

ISBN 978-617-633-191-9

© Г. М. Тютюнник, 2017.
© Гр. М. Тютюнник, 2017.
© О. І. Неживий, передмова, 2017.
© Дивосвіт, 2017.

«МУДРИЙ СКАРБНИЧИЙ – ПАМ'ЯТЬ ЛЮДСЬКА...»

Уперше приходять до читача в одному виданні роман Григорія Тютюнника «Вир», що позбавлений цензурних і редакторських втручань, та кіносценарій за цим романом, автор якого – молодший брат Григір Тютюнник.

Про роман Григорія Тютюнника «Вир» із 1960 року написано немало. Так, літературознавець Віталій Дончик наголошував, що цей твір став яскравим фактом об'єктивного виявлення в художніх характерах послідовної ідейно-філософської концепції національного характеру.

Думається, що Григір Тютюнник уперше дізнався про тодішню цензурну й редакторську сваволю, спілкуючись зі своїм старшим братом Григорієм Тютюнником, коли той написав першу частину роману «Вир». У листі від 27 листопада 1957 року розповів про роботу над романом: «Роман мій, Грицьку, сунеться. Уже маю 500 друкованих на машинці сторінок – це 20 друкованих аркушів. А ще перша частина не закінчена. Думаю, до весни подужаю. Розумієш, відчуваю утруднення в нестачі фактичного матеріалу для суспільно-політичної лінії (інтимна, побутова йде добре). Адже я описую життя села до війни. В Шилівці зібрав частину, але мало...».

Першодрук першої частини «Виру» був оприлюднений у журналі «Жовтень» 1959 року. У видавництві «Радянський письменник» перша книга «Виру» вийшла 1960 року. На жаль, друга частина роману з'явилася у світ уже після смерті автора в 1962 році, теж у цьому видавництві. Її редактор, письменник Анатолій Дімаров, у передмові писав: «Друга книга «Виру» була вже написана. Ми читали її і захоплювались, дали її на рецензію, щоб потім повернути рукопис із спільними зауваженнями на незначну доробку. І раптом – короткий лист від Григорія Тютюнника: «Десь числа 20 – 25 серпня вишлю вам новий варіант роману. Той рукопис, що у вас, мені не потрібний».

Той, другий, варіант йому вже не судилося послати. Я забрав його

сам, в його осиротілій квартирі: рукопис лежав на столі, акуратно запакований в папку».

За роман «Вир» Григорій Тютюнник у 1963 році посмертно відзначений Шевченківською премією. Усі наступні видання двох книг дублювали перше – 1962 року, окрім додатків одного з варіантів тексту.

При порівнянні першодруку із основним текстом знаходимо численні відмінності, особливо стилістичного рівня.

Першодрук (журнал «Жовтень». – 1959. – № 7. – С. 8):

«Село Троянівка гніздиться в долині. На північ від нього – Беєва гора, вкрита лісом, яри та байраки, на південь – заткана маревом рівнина, по якій в'ється полтавський шлях. Обіч нього на далеких обріях маячать хутори, пливуть і пливуть степами, як зелені острови по синьому морю».

Основний текст (Вир. – К.: Дніпро, 1995. – С. 3):

«Село Троянівка гніздиться в долині. На північ від нього Беєва гора, покрита лісом, на південь – заткана маревом рівнина, по якій в'ється полтавський шлях. Обабіч шляху то тут, то там мріють у степу хутори, маячать на далеких обріях, як зелені острови по синьому морі».

У 1965 році в журналі «Жовтень» уперше опубліковано чотири глави одного з варіантів тексту роману «Вир». На думку публікатора Галини Мудрик, вони мали відкривати другу книгу роману, однак письменник вилучив їх і планував використати в третій книзі у вигляді спогадів літературних героїв. Коли 1970 році у видавництві «Дніпро» вийшов двотомник творів Григорія Тютюнника, його упорядник – вдова Олена Федотівна Черненко, взявши за основний текст видання 1962 року, вмістила в додатках уже шість глав варіанта «Виру», що композиційно пов'язані між собою і розповідають про перші дні війни.

Однак текст роману мав значно більше варіантів. Тепер фрагменти одного з них зберігаються у Львівському національному літературно-меморіальному музеї Івана Франка. При текстологічному аналізі встановлено, що одна частина авторизованого машинопису (с. 671 – 715; 19 – 75) саме й мала стати складником третьої книги роману. Опублікована частково у першому томі двотомного видання (1970 р.), друга частина (с. 215 – 231) є одним із варіантів тексту, де осмислюється образ Юлі.

Думається, що при підготовці повного видання творів Григорія Тютюнника варто ці обидві частини вмістити в коментарях, щоб дослідники мали змогу заглибитися у творчу лабораторію митця. Для подальшого визначення основного тексту роману найбільш актуальною є третя

частина збереженого варіанта, що за обсягом найбільша (с. 49–193). Гадаємо, що над нею Григорій Тютюнник працював після першодруку першої книги роману в журналі «Жовтень». Вірогідно, саме в цьому тексті й були здійснені редакторські або цензурні скорочення, які стосувалися правдивого відтворення трагедії голодомору 1933 року та посилення тоталітарного режиму.

У 1929 році в Шилівці почалася примусова колективізація, тобто знищення споконвічних селянських хліборобських традицій. На цьому злісний експеримент над селом не закінчився. Потім у 1932–1933 роках на Зіньківщину прийшло найстрашніше лихо – голодомор. Постанова бюро Харківського обкому КП(б)У (з 1930 р. Зіньківський район входив до складу Харківської області) стверджувала, що листопадове відвантаження товарів для мешканців району припинене. Так буде й надалі, якщо ближчими днями не буде досягнуто вирішального перелому в хлібозаготівлі. Зіньківський район у 1933 році виконав план хлібозаготівлі на 100 відсотків, а це свідчить про те, що населення району було приречене на голодну смерть.

Зараз уже неможливо навіть сказати, скільки загинуло насильницькою смертю мешканців стародавнього українського села Шилівки. В історичному нарисі «Шилівка» говориться: «Щоб забрати хліб, на село зловісною хмарою ринули хижі зграї так званих «буксирних» бригад із комсомольців і партійців, безпосередніх творців голодомору, озброєних кайлами, ломами, лопатами, загостреними залізними штричаками, вони по-бандитськи «кендюшили» селян: розбивали груби, розкопували дворища, змітали все до зернини-квасолини на горищах, витрушували душу, доскіпуючись хліба, якого в людей вже не було. Те мордування селян не припинялося всю зиму». Після такої хлібоздачі шилівському хліборобові залишалася одна дорога: до ями. Присланий із району спеціально, щоб нещадно тельбушити селян, червонопикий уповноважений І. В. Птах висловлював своє звіряче кредо щодо колгоспників досить лаконічно: вмирає з голоду – значить лацюга. Проте голод був не для всіх: у райкомівській їдальні, що охоронялася міліцією, були і білий хліб, і м'ясо, і риба, і цукерки, і випивка. А «буксирники» щоночі пропивали награбоване, об'їдалися реквізованим салом. Засипали гамазеї і товарні станції у Зінькові та Гадячі викачаним зерном, яке просто неба благополучно сходило білим димом. Те ж відбувалося 1947 року, лише у меншому обсязі: шилівці пухли з голоду і вмирали, а два сільських клуби були під стелю набиті зерном, аж розпирало стіни.

Голодомори XX століття не тільки забрали життя мільйонів укра-

їнців, а й позначилися на генетичній пам'яті, свідомості, призвели до викривлення світобачення. До того ж, тоталітарний режим забороняв усілякі згадки про найбільшу трагедію в житті українського народу. Радянські письменники в жорстких лещатах так званого творчого методу, а точніше, однієї ідеології соціалістичного реалізму, в абсолютній більшості були далекі від правдивого зображення голоду 1933 та 1947 років. Українець із Шилівки Григорій Тютюнник намагався чинити інакше. Для підтвердження сказаного необхідно порівняти текст, що є усталеним для усіх публікацій «Виру», і текст із третьої частини варіанта. Слова літературного героя Латочки свідчать про те, що в колгоспі відсутня будь-яка оплата праці, а весь зібраний хліб здається на хлібозаготівлю. Тому саме цей фрагмент ми й визначаємо як складник основного тексту наступних публікацій роману.

Сучасний текст роману «Вир»:

Біля казанка всі вибухнули дружним реготом.

– Якби він був розумний, такого б не сказав. А за присадибні ділянки – все правда. Ти гарантуй мені трудодень, тоді й побачиш, як я працюватиму. А даром, брате, музика не грає, піп молебня не служить.

Варіант основного тексту за авторизованим машинописом, який зберігається в архіві Львівського Національного літературно-меморіального музею Івана Франка:

– Якби він був розумний і з поняттям – цього не сказав би. А то виходить, що він чоловік, користь дає, а я – приший кобилі хвіст. А найвірніше: дай мені вволю їсти й пити, а тоді й совісті попитай. А то що ж получається? В колгоспі ми працюємо на совість, а на присадибних ділянках за хліб. Були ж такі годи, що ні грама хліба не одержували? Були. А ти мені згарантуй трудодень, та й побачиш тоді, як я робитиму. А даром, блат, музика не грає і навіть дурний піп і той молебню не служить.

У мемуарних оповідях «Не зміліє пам'яті криниця. Спогади про Григорія та Григора Тютюнників» (К.: Ярославів вал, 2001 — 255 с.) Олена Черненко – вдова Григорія Тютюнника теж звертається до текстологічних проблем роману «Вир», зазначаючи, що в її архіві збереглося кілька сторінок «загублених редакторами «Виру». Порівнюючи процитований уривок із загальноприйнятим тепер текстом «Виру», приходимо до висновку, що правдива розповідь про жорстокий голодомор не могла з'явитися друком через ідеологічне засилля ні за життя Григорія Тютюнника, ні пізніше.

Загальноприйнятий текст роману «Вир»:

Тимко також пригадував той час, коли він уже став підлітком і як батько хотів спекатися його чимшвидше з дому, вирядити геть з хати, щоб він не сидів на шиї. Як Федота віддав до науки, а Тимка не хотів, хоч він був здібніший за Федота. Пригадував ті темні осінні ночі, коли за стіною завивав вітер, щось хлипало, і Тимкові здавалося, що то плаче сирітка і проситься, щоб її пустили погрітися і переночувати. Вранці він схоплювався разом з третіми півнями, приходив до матері, що топила піч, сідав на лаві і, натягши на коліна полотняну сорочку, скаржився, що йому марилося вночі, ніби щось плакало під хатою, і благав матір, щоб вона не спала так міцно і пустила сирітку погрітися. «Добре, синочку, добре», — обіцяла мати, а в самої текли по щоках сльози, і полум'я, що бухало в печі, висушувало їх.

Ще в дитинстві Тимко зрозумів, що батько хитрий і потайний і що миру між ними ніколи не буде. А коли він підріс і почув в собі силу, в ньому щоденно наростало бажання помсти за свої і материні кривди, і ця жадоба зробилася такою сильною, що стала його другим характером. «Так, — думав він тепер, лежачи під кущем терну. — Колись я був добрий, а вони мене зробили злим. Що ж? Нехай так і буде. Я їм свого не подарую. Око за око, зуб за зуб».

Текст роману із книжки О. Черненко «Не зміліє пам'яті криниця», що визначаємо як складник основного тексту подальших публікацій:

«Тимко пам'ятав, як був страшний голод у тридцять третьому році, мати кудись ходили з батьком і їх не було три дні. Коли вони повернулися, на шиї в матері не було золотого хреста, а натомість вона тримала в руках торбинку з мукою. Вранці мати наварила галушок і дала кожному по дві, Саві тато поклав ще одну, а Тимкові не поклав. Потім Сава з батьком і матір'ю пішли в колгосп ритися в полові та шукати зеренця на оладочки, а Тимко взяв підситок і побрів на луки збирати конюшину на коржики. Йому дуже хотілося їсти, до того ж він знав, що галушечки в печі і що в хаті немає нікого. Він повернувся додому, відкрив двері і кинувся до печі. Руки його так тремтіли, що він не міг утримати рогача. Тоді він став на стільчик і поліз у піч, щоб дістати горщик руками. «Я лише одну галушечку візьму», — думав він, затаївши подих і боячись перевернути горщик, від якого так пахло, що йому зробилося млосно, закрутилася голова і він ледве не впав. А не впав лише тому, що зібрав усю свою силу, яка була в маленькому тілі. Він поставив горщик на лаву, зазирнув у нього і обімлів: той був пустий. Сльози потекли по його обличчю, і худенькі немічні плечі затремтіли,

він здогадався, що в хаті побував злодій. Гонимий лютим бажанням помсти Тимко вискочив надвір, кілька раз оббіг навколо хати, але сили зрадили його, він упав, і вже лежачи побачив, що за кущем любистку, під тином ніби біліє щось. Він схопився і кинувся туди. У кутку, притиснувшись до тину, сиділа обірвана брудна дівчина років десяти і злякано дивилася на Тимка ясними голубими очима, біля її ніг стояв чайник. Тимко схопив його, відкрив кришку. Там була одна юшка. Він жадібно, не переводячи духу, випив її, потім схопив дівчину за руку:

– Це ти покрала в нас галушки?

Дівчина, як галченя, витягла худеньку шию.

– Ти злодійка, ходім у сільраду.

Вона дала йому худеньку руку і покірно пішла за Тимком через тихе пустельне село, де не було видно ані живої душі, тільки хати шкірилися до дітей вибитими вікнами.

– У сільраді тебе запруть у холодну, і там ти вмреш, – розповідав їй дорогою Тимко.

Дівчина ішла мовчки, опустивши голову, за одну руку її міцно тримав Тимко, а другою, затиснутою в кулачок, вона тихо розмахувала, дибаючи за Тимком висохлими, тоненькими ніжками. Іти треба було через міст, і вони на мосту спинилися.

– От я тебе в річку вкину, тоді знатимеш, як красти, – потяг її до перил Тимко.

– Не треба, – заворушила блідими губами дівчинка. – Там глибоко.

– А нащо крадеш? – суворо спитав Тимко.

– Їсти хочеться, — підняла світлі чисті очі дівчинка, в яких захолонула льодом мука голодної людини.

– А мені хіба не хочеться? – крикнувши, заплакав Тимко.

Вона розціпила кулачок: у маленькій брудній долоні лежала розплюснута на оладочок галушечка.

– А в мене галушечка є.

Тимко жадібно з'їв її, облизав пальці.

– Тепер не будеш мене кидати в річку? – запитала дівчинка, благально дивлячись на Тимка.

– Ні, – покрутив головою Тимко.

Дівчинка, все ще не вірячи, пильно дивилася на Тимка з-під лоба, задкуючи від нього по мосту, але бачачи, що її ніщо не переслідує, поправила брудне, злипле від поту волосся, що впало їй на очі:

– А я знаю на луках солоденькі квіточки, їх можна їсти.

– Ану, ходім покажеш.

Він недовірливо з-під лоба глянув на неї. І вони тихо, як старі, хитаючись на худих ногах, пішли берегом на луки.

Повернувся Тимко аж вечором. На порозі його зустрів батько. В руках у нього була сокира. Мовчки він узяв Тимка за шию, повів до дровітні:

– Клади голову, – наказав він, глянувши на Тимка холодними, як у мерця, очима.

– Тату, я не їв галушечок, – заридав Тимко.

Але батько замахнувся сокирою, і якби мати не повісилась йому на руку, розрубав би голову хлопчика на друзки.

Тимко пригадував також той час, коли він уже став підлітком, і як вітчим хотів якомога швидше спекатися його з дому, вирядити його геть з хати, аби він не сидів на шиї; як вітчим учив Саву, а його не хотів, хоч він був здібніший до науки; пригадував також ті страшні темні осінні ночі, коли за стіною завивав вітер, і холодна мокра пітьма лізла у вікна, а за дверима, в хатині, щось хлипало, і тоді йому здавалося, що то плаче сирітка замерзла і нещасна, проситься, щоб її пустили погрітися. Вранці він схоплювався разом з третіми півнями, приходив до матері, що топила піч, сідав на лаві і, поклавши голову на коліна, натягав полотняну сорочечку аж до пальців на ногах, скаржився, що йому чулося вночі, ніби хтось плакав, і благав матір, щоб вона не спала так міцно та впустила б ту сирітку на піч погрітися. «Добре, синочку, добре», – обіцяла мати, а в самої текли по щоках сльози, і полум'я, що бухкало з печі, висушувало їх. Ще в дитинстві Тимко зрозумів, що батько хитрий та потайний і що миру між ними двома не буде, і коли Тимко виріс, то почув, як нестримне бажання помсти за свої і материні кривди в ньому наростало щодень поволі, непомітно, але так вперто, що стало необхідністю, що він ніби придбав собі постійну життєву звичку, мало не характер. І ця жадоба помсти була настільки сильна, що він не міг стримати її. «Так, – думав він тепер, лежачи під кущем терну. – Колись я був добрий. Вони мене зробили злим. Що ж, хай буде так: око за око, зуб за зуб».

Тоталітарний режим приніс мешканцям Шилівки не тільки зловісний голодомор, але й жорстокий терор. У ніч з 29 на 30 листопада 1937 року в Шилівці був заарештований Михайло Васильович Тютюнник. Кількома днями раніше – 25 листопада – у Полтавській тюрмі НКВД розстріляний його брат – Павло Васильович Тютюнник. А 3 грудня голова тамтешньої сільради Рябушко сфальсифікував документ під назвою «Справка» (цитуємо за оригіналом): «Дана настоящая на гр. – на

Тютюнника Михаила Васильевича 1897 г. рожд., уродженця і жителя с. Шиловки, по соцположению кулака, который имел до революции земли собственной 18, арендной 10 – 15 дес., имел волов 2 пары, коров 2 шт., молодняка 3 – 4 шт. Имел сіялку и прочий с/х інвентар. После революции имел 8 дес. и тоже хозяйство.

Как сам Тютюнник М. В., так і его отец были в Союзе хлеборобов-собственников, а во время деникинщины Тютюнник М. В. добровольно вступил в армию Деникина, где и боролся против сов. власти с оружием в руках. Во время петлюровщины вступил в ряды петлюровской банды, где также с оружием в руках боролся против сов. власти.

Тютюнник М. В. в 1930 г. был арестован за к. р. действия органами ГПУ.

Его родной брат Павел также был добровольцем у Деникина и Петлюры, где совместно оба брата Павел и Михаил жестоко издевались над беднотой села.

Тютюнник М. В. состоял членом к-за им. Чубаря. Среди колхозников, особенно в 1937 г. вел подрывную работу направленную на развал колхоза, распространял среди колхозников к. р. провокационные слухи о разгроме Сов. Союза в будущей войне, и необходимости отделения Украины от СССР, за что и был с колхоза исключен. Подпись».

Скажемо відразу, що не міг до революції Михайло Тютюнник мати своє господарство, адже був неодружений і проживав разом із батьком. Також вигадкою сільського начальника є служба в денікінському та петлюрівському військах. Це підтвердили навіть свідки на допитах. А тепер варто згадати фрагмент роману «Вир», де голова сільської ради Гнат Рева фабрикує «лічноє дєло» Уласа Хомутенка, вигадуючи контрреволюційну діяльність його близьких і далеких родичів. У досліджуваному нами варіанті роману образ Гната Реви наділений ще більш негативними ознаками, що свідчать про його повну моральну деградацію, яка перепліталася із тодішньою тоталітарною державною системою.

У загальноприйнятому тексті роману не знаходимо кількох речень, які збереглися у варіанті й мають стати складником основного тексту: *«Під сідлом красувалося парчеве покривало. Теж конфісковане тоді, коли розбирали церкву. Між іншим, золоті зуби в Гната появилися тоді, коли розібрали святий храм і люди тихо між собою гомоніли, що того золота Гнат знайшов там видимо-невидимо. І що частину може і в район здав, а більше для себе залишив»*.

Порівнюючи наступні фрагменти, теж доходимо висновку, що в текст без згоди автора вносилися значні корективи.

Текст роману «Вир»:

Гнат обірвав свист, ляснув нагаєм по халявах:

– По заготовках їздив. З м'ясом, знаєш-понімаєш, ще сяк-так, а з яйцями біда. Зривають план. У тебе теж, здається недовиконано.

Текст варіанта:

Гнат обірвав свист, ляснув прутиком по халявах:

– Яєць не здають, хоч криком кричи, – забідкався він. – З м'ясом ще сяк-так, а з яйцями біда. Я кажу: насідайте на курей, а вони кажуть: а ми що, півнячої породи? Насмішку з мене роблять. Н-і-і, брат, не вийде. Заготівля – мероприятіє государсвенноє, і я, согласно закону, можу тоже ввернуть так, що не один потилицю почухає. По сільраді невиполнєніє плана, а вони: кури не несуться. Самі сідайте й несіться, а план мусить бути виконаний. Я за них виговорів одержувати не хочу. І так упомінзаг акта хотів составлять. До району дійшло – скандал: Гнат Рева зриває план. Скандал. А ще такого в мене не було, щоб я плану не давав. Я був завжди впереді всіх і на нарадах мене первого зачитували.

На противагу голові сільради часто діє (хоча й мляво) голова колгоспу Оксен Гамалія, адже характер його теж зазнав нищівного впливу тоталітаризму. Особливо яскраво відчувається примиренська позиція в його роздумах після зустрічі з батьком. Цей фрагмент із тексту роману теж був значною мірою деформований.

Текст роману «Вир»:

Старий узяв торбу і широкою ступою пішов у Данилевську долину, де паслися воли. «Ні, не можу я його зрозуміти, хоч він мій батько, – думав Оксен, дивлячись старому вслід. – То молиться в кутку цілими вечорами, то нападає на нього такий сказ, що не тільки люди, а й боги в хаті не вдержаться...».

Текст варіанта:

Старий узяв торбу з харчами і, не озираючись, широкою ступою пішов до волів, що паслися в долині. Трава була ще немічна, ріденька, паші не вистачало, і воли сумно бродили по толоці.

«Да, наговорив мені батько, – розмірковував Оксен. І його охопило якесь двоїсте почуття, в чому він [раніше] був певен і дотримувався у житті та ішов у майбутнє. Це почуття обов'язку: ретельно виконувати те, що на нього покладається, всі ті директиви, що приходять з вищих інстанцій.

Душею Оксен відчував, що в словах батька є резон, і спрямовані вони на покращення життя. А в директивах говорилося просто і ясно,

що до такого і такого числа треба надіслати звіт про хід польових робіт, повідомити, скільки скошено, скільки засіяно, скільки заволочено, які заходи вживаються по боротьбі з довгоносиком... А батькові слова виходили не з директив, а з голови, тому він їх остерігався і не міг прийняти до виконання: «Чи не накачають мені з району за те, що я почну різним дідам потурати? Ні, краще слухати тих, що зверху, а не тих, знизу. Безпечніше».

Виповнилося п'ятдесят п'ять років, як уперше побачили світ обидві книги роману «Вир». Думається, що прийшов уже час виконати творчу волю автора й внести текстуальні зміни в основний текст літературного твору.

До цього часу залишається маловідомою частина творчої спадщини українського письменника, лауреата Національної премії України імені Тараса Шевченка Григора Тютюнника. Тільки в 2004 і 2005 роках окремими виданнями побачили світ його листи, щоденники та записники.

Про родинне спілкування Григорія і Григора Тютюнників, на перший погляд, написано немало, однак інколи у дослідженях переважають легенди чи вигадки, або й паплюження пам'яті, як у публікації їх далекого родича (двоюрідного племінника), письменника Федора Тютюнника. Той не раз писав про старшого Тютюнника не просто схвальні, а й художньо наснажені слова, а нарис «Осінь пахла криницею» увійшов до його другої книжки «Зелений легіт» (1970). «Світлій пам'яті Григорія Тютюнника» – з такою посвятою було надруковане оповідання «Топтана хата» в газеті «Село Полтавське» (5 березня 1999 р.). А вже через два роки Ф. Тютюнник у полтавській газеті «Молода громада» (9 березня 2001 р.) виступив зі своєрідною рецензією на збірку нарисів В. І. Граба «У лещатах ГПУ. Нариси про безпідставно репресованих діячів вітчизняної науки та культури» (Полтава: Археологія, 1999) під назвою «До чого призводить дилетантство». Саме в цій рецензії про братів Тютюнників сказано багато образливих, злісних, жорстоких слів, які зовсім не відповідають дійсності. Справедливе обурення викликала ця публікація в багатьох, хто знав Григора Тютюнника. Своє негативне ставлення висловили в пресі Анатолій Шевченко (саме він упорядкував і підготував до друку значну частину творчої спадщини Григора Тютюнника, спогади про нього) і вдова Григорія Тютюнника Олена Федотівна Черненко (Тютюнник).

Тепер нелегко пояснити, що водило рукою Федора Тютюнника. Можливо, заздрість, бо за силою письменницького таланту так і не зміг піднятися до рівня обох братів, а може, й бажання хоча б так вивищитися...

Бо за останні двадцять п'ять років життя він не видав жодної книжки... Але й у краєзнавчій книжці «Зіньківщина. Історичні нариси» (Полтава: Інтерграфіка, 2006) у нарисі «Шилівка», співавтор якого Ф. Тютюнник, про письменників рідного краю говориться не стільки лаконічно, як своєрідно: «Щедра талантами Шилівська земля. Оспівана в літературних творах славетними письменниками: Тютюнником Григорієм Михайловичем, Тютюнником Григором Михайловичем та Тютюнником Федором Григоровичем, які народилися й виросли в Шилівці.

Чудові майстри пера Григорій і Григір Тютюнники – лауреати Державної премії імені Тараса Григоровича Шевченка, Федір Тютюнник одержав Комсомольську премію за цикл нарисів про сучасну молодь».

Варто уточнити щодо братів Тютюнників: вони – лауреати Національної премії України імені Тараса Шевченка. Творчість Григора Тютюнника тепер вивчається в усіх загальноосвітніх навчальних закладах України. А звеличена великою буквою відзнака Ф. Тютюнника всього лиш означає премію колишнього обкому комсомолу. Можливо, подібні публікації і стають приводом для зневажливого ставлення науковців до краєзнавства?

Однак саме краєзнавчі дослідження дають змогу всебічно говорити про стосунки братів Тютюнників, автобіографізм творчості. Їх батько Михайло Васильович Тютюнник розлучився із Ївгою Федотівною Буденною ще до народження сина, а тому в дитячі та юнацькі роки для Григорія (мати все життя чомусь називала його Георгієм) найріднішим став дід Федот Йосипович Буденний – голова місцевого комнезаму. Можливо, колишні стосунки Михайла Тютюнника із його донькою і пояснюють трагедію родини Тютюнників у 30-і роки XX століття?

Тільки нещодавно за архівними джерелами вдалося встановити, що репресованим був і дід Григора Тютюнника по матері. Коли Михайло Тютюнник одружився у 1930 році з Ганною Сивокінь, відразу ж був заарештований її батько Михайло Тимофійович Сивокінь. Його заарештували 20 лютого 1930 року разом із рідним братом Карпом Тимофійовичем Сивоконем та односельцем Єгором Івановичем Сивоконем. У постанові про порушення кримінальної справи за ст. ст. 54–13 і 54–10 ч.1 КК УРСР говорилось (передаємо мовою оригіналу), «что указанные граждане в период белогвардейских властей оказывали им содействие в расправах с революционным крестьянством, проводя систематическую контрреволюционную агитацию, противодействуя социалистическому переустройству села, срывая все проводимые на селе советской властью кампании». Звичайно ж, у довідці Шилівської сільради підтверджува-

лося їх куркульське походження, колишнє членство у Спілці хліборобів-власників, а односельці, особливо Федот Буденний, у протоколах допитів наводили чимало прикладів їх антирадянської агітації. Постановою судової трійки при колегії ГПУ УРСР від 28 квітня 1930 року всі троє засуджені до п'яти років висилки в північні райони. Довідка прокуратури Полтавської області про реабілітацію М. Т. Сивоконя від 13 лютого 1989 року так і залишилася в архівній справі, адже тепер ніхто із родичів у селі Шилівці не проживає.

Саме в Шилівці – рідному селі – маленького Григора Тютюнника спіткала життєва трагедія, коли в тридцяті році були репресовані його дід, батько й дядько. Тому найбільш помітна відмінність у всіх відомих автобіографіях письменника – це відомості про батька Михайла Васильовича Тютюнника. У першій, що написана 1 липня 1957 року, коли Г. Тютюнник вступав до Харківського університету, про батька говориться тільки те, що він працював у колгоспі й 1941 року помер. А вже в автобіографії від 7 березня 1962 року студент випускного курсу зазначав: «Батько Тютюнник Михайло Васильович помер в 1948 році». Як пояснити таку розбіжність? Можливо, тим, що до закінчення навчання в університеті вже прийшов якийсь документ, де й була довільно вказана дата смерті батька.

У епістолярній автобіографії від 30 липня 1966 року, яку Григір Тютюнник написав у формі листа на прохання краєзнавця Петра Ротача, зазначається: «У 1957 році прийшов папірець, який сповіщав, що батько ні в чому не винен і реабілітований посмертно. По тому, як забрали батька, ми залишилися удвох: мати двадцятичотирьохрічною вдовою (вона молодша за батька на шістнадцять років) і я. Мені тоді йшов шостий рік» [16, 18]. Однак в усіх автобіографіях студентської пори Г. Тютюнник писав, що із родичів ніхто не був засуджений.

У архівній кримінальній справі по звинуваченню М. В. Тютюнника сказано (цитуємо мовою оригіналу, зберігаючи лексичні й правописні особливості): «Выписка из протокола №9 заседания Особой Тройки УНКВД по Полтавской области от 4–5 декабря 1937 года.

СЛУШАЛИ: Дело №2560 Зиньковского РО НКВД по обвинению: Тютюнник Михаил Васильевич – 1897 г. рождения, украинца, уроженца и жителя с. Шиловка Зеньковского р-на Полтавской области, кулака раскулаченного, служил в петлюровской армии, в армии Деникина. До ареста работал в колхозе, по ст. 54–10 ч. 1 КК УССР. ПОСТАНОВИЛИ: Тютюнник Михаила Васильевича заключить в ИТЛ на ДЕСЯТЬ лет, считая срок с 30 ноября 1937 года». Слідство було проведено дуже швидко:

30 листопада – арешт і обшук, а вже 4 грудня – обвинувальний висновок і в той же день – вирок.

Ніякої власності до 1917 року Михайло Тютюнник не міг мати, адже він був неодружений і жив у сім'ї батька, який не був багатієм, бо на сім'ю з п'яти осіб припадало менше 10 гектарів землі, та й ніякого шинку Тютюнники ні до революції, ні після неї не мали. Не міг М. В. Тютюнник служити і в Зіньківській поліції, адже не досяг віку 20 років; шилівці також добре знали, що ні в яких військах він теж не служив і розкуркуленим не був. Ще в архівній справі знаходиться документ, що М. В. Тютюнник прибув 2 березня 1939 року із Сороклага на Біломоро-Балтійський комбінат – місто Медвежогорськ у Карелії. Наступний документ – постанова президії Полтавського обласного суду від 29 грудня 1973 року про скасування несправедливого вироку М. В. Тютюннику «за відсутністю складу злочину».

У родині Тютюнників першим заарештували старшого брата – Павла Васильовича Тютюнника. Це сталося 1 жовтня 1937 року, а вже 13 листопада судова трійка НКВС по Полтавській області на закритому засіданні оголосила вирок – П. В. Тютюнника розстріляти, майно, що належало йому, конфіскувати. 25 листопада того ж року смертний вирок було виконано в Полтавській тюрмі. А 31 березня 1965 року П. В. Тютюнник був реабілітований Полтавським обласним судом.

У своєму першому літературному творі – новелі «В сутінки» Григір Тютюнник устами головного літературного героя, малолітнього хлопчика, який залишився без батька, висловив і свої сподівання: «Я тільки тріньки-трінечки пам'ятаю тата: вони були великі, і рука в них теж була велика. Вони часто клали ту руку мені на голову, і під нею було тепло й затишно, як під шапкою. Може, тому й зараз, коли я бачу на голівці якогось хлопчика батьківську руку, мені теж хочеться стати маленьким».

Краєзнавчі дослідження допомогли виявити ще один лист Григорія Тютюнника, де старший брат, говорячи про творчі успіхи молодшого, передбачливо зазначав, що «одне лякає мене в ньому: болюча, майже дитяча, образливість на критику».

До справедливих і виважених оцінок своєї творчості Григір Тютюнник завжди ставився уважно. Літературознавець Віталій Дончик ще в 1971 році у восьмому томі «Історії української літератури» писав: «Тютюнник схильний до точного предметного зображення характерів і обставин, він уміє виразними деталями окреслити побутовий фон, виявити особливості мови персонажів. Схвильованість, яка позначає оповідання прозаїка, це схвильованість, що її приносить правда.

Кращі твори письменника приваблюють надзвичайною близькістю словесного образу до зображуваного, автор ніби зливається зі своїми героями, наділеними живою народною мовою, виразними характерами».

Як потім згадував Віталій Дончик, зустрічаючись із Григором Тютюнником, він неодмінно говорив про своє враження від нового твору. Талановитий письменник стримано дякував, «...відчувалось, що це йому приємно. І причому ніби й не як авторові, а як родичеві чи знайомому тих героїв, яких оце хвалять». Одного разу, зустрівшись на Хрещатику, критик показав журнал, де в його статті говорилося про творчість Григора Тютюнника. Той відразу ж почав читати, а потім стримано мовив: «Спасибі тобі, чоловіче».

Однак більше Григорові Тютюнникові дошкуляла тодішня ідеологічна, несправедлива критика. Так, Микола Шамота в статті з назвою районної передовиці «За конкретне історичне відображення життя в літературі», надрукованій в органі ЦК КПУ «Комуніст України», застерігав поетів і прозаїків від протиставлення села місту, а ще більше від зображення села як джерела національної самосвідомості. Його критичне перо передусім спрямовувалося на оповідання Євгена Гуцала «Арсен і Надька» та Григора Тютюнника «Оддавали Катрю», дісталося також і критикам Ларисі Мороз, Віталію Дончику і Григорію Сивоконю за позитивні оцінки творчості цих письменників.

Ще треба згадати статтю Семена Шаховського «Межі і можливості критики» («Дніпро», 1973, № 12), як і діалог відомого критика з початкуючим – Андрієм Кондратюком («Можливості й межі новели»), де «відомий» писав: «Та є в збірці «Батьківські пороги» образи не цілком увиразнені, а може, й уразливі в ідейному розумінні... Мова йде про запрограмоване прозаїком поле спостереження, його обмеження. Постійно і витримано він уникає того нового в житті, що викликає щиру радість і захоплення. Відбувається якась девальвація всього видатного, масштабного, що мав би художник помітити».

Не забарилася й офіційна оцінка. Так, у газеті «Літературна Україна» (1 березня 1974 р.) зазначалося, що на звітно-виборних зборах Київської організації Спілки письменників України багато говорилося про нові художні книжки, «які збагатили скарбницю української радянської літератури». Справжнім дисонансом до численних успіхів прозвучали слова: «При всіх досягненнях сучасної прози непокоїть те, що деякі письменники молодшого покоління надто багато уваги приділяють вузько особистим переживанням і враженням. У таких творах не завжди правильно розставлено класові акценти, не завжди помічається нове,

прогресивне, що прийшло в життя українського міста і села. Такими недоліками грішать талановиті письменники Є. Гуцало та Г. Тютюнник».

Майже поодиноким у цьому критичному хорі, але таким щирим і правдивим звучав голос в обласній молодіжній газеті «Комсомолець Полтавщини» (30 січня 1973 р.) тоді ще маловідомого в офіційних письменницьких колах Феодосія Рогового із села Устимівки Глобинського району: «Третя книжка Григора Тютюнника свідчить про розквіт талановитого майстра з глибоко людським розумінням світу, з оригінальною манерою письма і стилю».

Нерідко талановитому письменникові просто відмовляли в оприлюдненні нових творів, навіть не пояснивши до ладу причину відмови. Так було із повістю «День мій суботній», про що й писав у листі автор: «Прочитали обидва наші журнали: «Вітчизна» й «Дніпро», і обидва повернули, запевнивши мене в своїй прихильності і навіть любові – не пройде, сказали. Тепер лишилося чекати, чи пройде воно в книжці».

Однак за життя митця повість так і не була видрукувана українською мовою, бо роздуми її головного героя про післявоєнні злигодні сорокових років та деградацію духовності в сімдесяті були крамольними, як і розмірковування про деморалізовану й несправжню тодішню літературну творчість – своєрідна дискусія з удаваним літератором: «Зараз ви пишете гарно, тому що не бачите за своїм твором нічого, крім самого твору. А от уявіть собі, що в одну печальну мить ви побачите за ним славу, добробут, становище серед своїх колег. Як за серпанком, знаєте, бо за серпанком усе видається привабливішим, ніж воно є насправді. І тоді ви пропали. <...>

Я маю на увазі не вашу мету, а ваш хребет. Раптом він не витримає і звихнеться під вагою такої дрібниці, як слава, забезпеченість і тому подібне. Адже за це платять дуже дорого. Часто найдорожчим. І навіть не помічають, що платять. А читач помічає».

Листування між братами Тютюнниками розпочалося в 1954 році, коли молодший (тоді ще теж Григорій Тютюнник) проходив флотську службу в далекому Владивостоці. А незабаром брати вперше зустрілися у Львові в час короткої відпустки, що й засвідчує фото. Врешті-решт листування значною мірою зміцнило їх не тільки братнє, але й творче спілкування. «Закон спільного кореня» – така промовиста назва листування між Григорієм і Григором Тютюнниками («Вітчизна», 1986, № 6), що підготувала до друку й переклала українською мовою літературознавець Раїса Мовчан. У передньому слові літературознавець Микола Жулинський зазначав, що пророцтво Григорія Тютюнника щодо повер-

нення до рідної мови молодшого Григора збулося, як і духовна потреба писати про людей, природу і світ, «коли буде мало бачити і розуміти цих людей, а єдиним сенсом життя і творчості стане потреба любити тих, з чиєї крові і плоті він народився як художник». Як бачимо, здійснилося також і передбачення Григорія Тютюнника про душевну вразливість і беззахисність таланту Григора, які й стали однією з причин його життєвої трагедії.

Тяжко переживав Григір Тютюнник смерть старшого брата, а ще більшої туги додавало те, що задум продовжити роман «Вир» – головну книгу творчості Григорія Тютюнника – залишився не здійсненим. Отож після дворічної роботи в редакції газети «Літературна Україна» молодший Тютюнник приходить у сценарну майстерню Київської кіностудії імені О. Довженка. У листі до О. Ф. Черненко (дружини Григорія) в червні 1965 року він писав: «Тепер працюю над сценарієм по «Вирові». Я вже, либонь, писав тобі, що покинув газету-цмокаленкіану [*від прізвища тодішнього головного редактора.* – **О. Н.**] і зараз у сценарній майстерні при кіностудії під правицею О. Левади, разом з Павличком, Драчем та ще кількома хлопцями, котрих ти не чула. Гарні хлопці». А в листі від 14 жовтня 1966 року, який теж адресовано О. Ф. Черненко, повідомляється: «Сценарій вийшов, сестро, добрячий і чесний – про це я знаю з уст сценарної колегії та 1-го творчого об'єднання студії. Нещодавно ці дві одиниці обговорили і одноголосно прийняли ПЕРШУ серію до постановки. Тепер черга за ДРУГОЮ, над якою я зараз працюю. Важко це робити. Адже друга частина має дві основних, пов'язаних не сюжетом, а главами, лінії: Тимко і хлопці в трудармії – Троянівка в окупації, тобто герої першої книги, які були зв'язані місцем дії і загальносільським сюжетом, розділилися. Я вже не кажу про Оксена в партизанах, себто + ще одна лінія. Всі їх треба зв'язати, звести до одного, не механічного, а якісного, художнього начала, та ще й КІНОШНОГО».

У листі до літературознавця Петра Ротача від 3 червня 1966 року Тютюнник теж зізнається: «Над «Виром» я дійсно працюю, і якщо все буде гаразд, восени запуститься фільм. Важко робити сценарій: роман багатоплановий, кожен герой – характер, тип, а всіх же їх на екран не впихнеш, деякі самі не хотять, а разом з деякими доводиться викидати ще деяких. Проте якось воно буде.

Головне не лише зберегти, а й загострити, зробити відчутнішим дух роману, його тенденцію – і не обікрасти. Все це складно».

Про роботу Григора Тютюнника над сценарієм також свідчить офіційний документ, тобто договір № 102 від 4 червня 1965 року, де Київ-

ська кіностудія художніх фільмів імені О. П. Довженка в особі головного редактора В. С. Земляка та Г. М. Тютюнник домовились про те, що автор зобов'язується написати літературний сценарій для художнього фільму «Вир». Тепер ці документи зберігаються в Центральному державному архіві-музеї літератури та мистецтва України. Думається, що прихід Григора Тютюнника на кіностудію і був зумовлений бажанням побачити на екрані найзначніший твір із літературного доробку старшого брата. Він добре розумів, що художній фільм немовби продовжить життя роману, а його пам'ять про брата стане діяльною. До цього Григір Тютюнник прагнув ще зі студентських років, коли навчався в Харківському державному університеті й опікувався підготовкою літературного вечора пам'яті Григорія Тютюнника. Після смерті брата, тобто від 30 серпня 1961 року, для Григора Тютюнника розпочалася пора нелегких роздумів, що врешті-решт зумовили його рішення щодо повернення до рідної мови у власній літературній творчості, «бо не можна про Батьківщину говорити не батьківською мовою».

Отже, в документі говориться, що 22 липня 1965 року сценарно-редакційна колегія в своєму висновку зазначила: «Роман «Вир» є одним з визначних творів української радянської літератури. Створення фільму за цим романом, безумовно, може привести до появи доброго кінотвору. Варіант сценарію, що його представив Гр. Тютюнник, свідчить про сумлінне і бережне ставлення сценариста до літературного матеріалу. В той же час події, що розгортаються в романі, вдало трансформуються в світлі сучасного кінематографу. Разом з цим сценарно-редакційна колегія вважає, що авторові слід було б яскравіше виписати образи Дороша і Джмелика, а також позбавитися описовості й подати другий варіант сценарію не пізніше 15 грудня 1965 року». Наступні висновки теж переважно носили позитивний характер. Дещо насторожує тільки те, що в листі (3 жовтня 1966 року) директора кіностудії В. Цвіркунова заступникові голови комітету по кінематографії при Раді Міністрів УРСР О. С. Леваді говорилося: «Штатний сценарист студії тов. Тютюнник Г. М. завершив роботу над сценарієм «Вир». Оскільки в свій час малось на увазі робити дві серії фільму «Вир», то сценаристові було дано завдання екранізувати поки що лише першу частину роману. Після обговорення сценарію в сценарній майстерні та сценарно-редакційною колегією було визнано за доцільне відмовитись від двохсерійного втілення роману в фільм. Таким чином, студія вважає, з одного боку, сценарій тов. Тютюнника завершеним і готовим до виробництва, з другого боку, студія визнає за краще для майбутнього фільму звести в одну серію обидві час-

тини роману «Вир» і запропонувала тов. Тютюннику продовжити роботу над сценарієм». Підтвердженням того, що робота над сценарієм була наполегливою і успішною, є висновок сценарно-редакційної колегії та першого творчого об'єднання, які 23 лютого 1967 року розглянули і обговорили третій варіант літературного сценарію «Вир» і відзначили, що з нього постає правдива і глибока картина життя передвоєнного українського села з самобутніми характерами людей з цікавими нелегкими долями, картина, що вражає своєю достовірністю і неторканою красою. «Авторові сценарію вдалося не тільки зберегти справжню (немовби підтекстову, приховану) поетичність роману «Вир», а подекуди ще й підсилити її, акцентувати уже в суто зоровому відтворенні».

Але ж наступний документ, датований 26 листопада 1968 року, вражає своїм небагатослівним і жорстоким висновком, що не позбавлений логіки протиріччя: «Літературний сценарій «Вир» Г. Тютюнника написаний за мотивами відомого твору української радянської літератури роману «Вир». Автор проробив значну, наполегливу й добросовісну роботу над ним, щоб створити сценарій на основі першоджерела. Він написав чотири варіанти сценарію, але всі вони, на жаль, виявилися непридатними для постановки.

Сценарно-редакційна колегія та І-е творче об'єднання вважають, що автор віднісся до роботи добросовісно, але повністю вичерпав свої можливості. Тому літературний сценарій «Вир» є творчою невдачею автора».

Чому так сталося, тепер пояснити важко. Можливо, на офіційну думку щодо роману «Вир» мало вплив те, що уривок із цього літературного твору був надрукований за кордоном у книзі «Панорама найновішої літератури в УРСР» (Мюнхен: Пролог, 1963) і супроводжувався коментарем упорядника: «На відміну від всіх, що на цю тему пишуть, Тютюнник скористався «розширенням творчих меж соціалістичного реалізму» в той спосіб, що замість давати клясові мотивації вчинків своїх героїв умотивував їх з чисто природного людського погляду. Суцільного твору не вийшло, бо примусова тенденція мусіла бути, але окремі його частини вражають читача щирою правдою».

Однак у душі Григора Тютюнника багаторічна праця над літературним сценарієм залишалася болючою раною. Про це може свідчити занотоване в записнику: «Бачив Леваду при всіх орденах (колись думав: за що він їх одержує, тепер – знаю) і сказав йому: «Ви урочисто обіцяли довести «Вир» до екрану, але перестаралися, довели аж за екран».

Отже, літературний кіносценарій «Вир» передає зміст тільки першої книги однойменного роману. У ньому діють ті ж самі герої, хіба що

окрім Уласа Хомутенка. Дотримано головної сюжетної лінії твору. Разом з тим Григір Тютюнник вводить деякі композиційні зміни, які значною мірою викликані його задумом домогтися своєрідного ліричного обрамлення. Тому, за його задумом, на початку майбутнього кінофільму і в завершальній сцені – опис села Троянівки і річки Ташані. Одним із перших перед глядачем постає головний герой Тимко Вихор, який вслухається в слова дівочої пісні: «Орися заспівала неголосно, але з таким щирим почуттям, із такою дитячо-милою тугою в очах, що навіть її подругам було зрозуміло: Орися не просто співає, вона промовляє піснею. І дівчата знали до кого...».

Так само пісня, яку співають новобранці, є головним виражальним засобом одного із завершальних епізодів сценарію. На думку приходять слова самого Григора Тютюнника, засвідчені в одному із записників: «Пісня – це коли душа сповідається».

Вчинки героїв співзвучні з описом річки Ташані. На початку вона тихоплинна навіть у весняному паводку, коли зароджується кохання Тимка та Орисі, а в завершальній дії збігається з психологічним станом передчуття небезпеки, горя й нещастя (лелече гніздо у вирі), що є справжньою творчою знахідкою: «А в ташанському вирі гула, клекотала вода, крутила вимитий з-під берега верболозовий кущ і ніяк не могла поглинути його. Та ось на вир напливло велике лелече гніздо, закружляло по колу, за тим потрапило в самий центр завороті і почало розвалюватись...».

Таким чином, народна символіка (а за повір'ям, лелечі гнізда не можна руйнувати) посилює трагізм передчуття великого горя – війни. Таких авторських пошуків у сценарії немало, які говорять про його художню самобутність. Наприклад, немає в романі опису весілля Тимка та Орисі, а в сценарії цей епізод виписаний досить детально, з глибинним відчуттям головних образів-символів (дівочий вінок, свічки, калина, коровай, хустка, весільна пісня) народного обряду. Після опису прощання троянівців із Дорошем наснажено звучить авторський монолог про світоглядне, морально-етичне та естетичне значення народної пісні: «І пісня щільніше горнить одне до одного людські плечі, сплітає душі в одну душу і, крім неї, немає вже в світі нічого: ні лиха, ні сварок, ні дріб'язкових образ, ні нужди... Є тільки вона, пісня – єдина, як стрижень у Ташані, хоч і живлять його тисячі джерел». Своє бачення національного характеру українців через призму народної творчості Григір Тютюнник значно поглибить у новелі «Оддавали Катрю»...

Екранізація «Виру» все ж таки відбулася. У 1984 році на тій же кі-

ностудії імені О. Довженка було відзнято однойменний художній кінофільм, автором сценарію якого став Олександр Сацький, режисером Станіслав Клименко, художнім керівником – Тимофій Левчук.

Літературний сценарій Григора Тютюнника теж має право на життя, тобто на опублікування. Пам'ятаємо головне: його писала не тільки рука майстра – талановитого письменника, а й серце люблячого брата.

Знову й знову вдивляємося в самобутній художній світ Григорія і Григора Тютюнників, де Шилівка була головною дієвою силою, його основою: «Кочовий мій спосіб життя привів мене до рідного села Шилівки, до тихої, майже без течії річечки Груні, соснових борів та вільхових лугів, у яких зараз душно від вогкості й пахне опалими у воду вільховими вітами сухими. Це моя вітчизна, батьківщина, тут жив коло мосту, майже біля самісінької річки мій дід Василь Феодулович (по його батькові нас і досі прозивають Хтудулами), тут столярував, любив природу і освіту – особливо літературу – мій незабутній батько Михайло Васильович, який обдарував нас із братом цією любов'ю... Одне слово – батьківщина», – зізнавався Григір Тютюнник у листі до перекладача Ніни Дангулової 15 липня 1971 року.

У повісті «Коріння. Спогади про автора роману «Вир» Григорія Михайловича Тютюнника» молодший Тютюнник писав: «А скільки у нас на Україні Оксенів, Орись, Тимків, Гречаних, Дорошів...

І все те, і всі вони бачені, знані. Але не всі відкриті, не всі виростають у честь. Поезію і славу народу. Бо щоб вирости їм у поему краси, поему щастя і горя, радості і смутку, треба, щоб почалася вона з серця доброго, люблячого, самовідданого... Мало – бачити. Мало – розуміти. Треба любить.

Немає загадки таланту. Є вічна загадка Любові».

...Із Шилівки виїжджали надвечір. Чомусь хотілося мовчати і тільки дивитися на такі знайомі краєвиди, бо рідними вони стали вже давно з літературних творів Григорія і Григора Тютюнників. А твори талановитих письменників повсякчас відкривають нові ознаки їх художнього мислення, світовідчуття, що вистраждані життєвими і мистецькими ідеалами. Село все віддалялося, однак залишалася незмінною в просторі й часі та весна, про наближення якої тут, у Шилівці, писав Григір Тютюнник: «І вже, як гарненько придивитись, можна помітити у гіллі, на лугових деревах, новий, по-літньому теплий відблиск: то – прозелень».

Олексій Неживий,
доктор філологічних наук, професор

Григорій
ТЮТЮННИК

ВИР

РОМАН

КНИГА ПЕРША

Гомін, гомін по діброві, туман поле покриває,
туман поле покриває, мати сина призиває:
– Вернись, синку, додомоньку,
змию тобі головоньку...
– Мені, мамо, змиють дощі,
а розчешуть густі терни, а висушать буйні вітри...

Українська народна пісня

I

Село Троянівка гніздиться в долині. На північ від нього Беєва гора, покрита лісом, на південь – заткана маревом рівнина, по якій в'ється полтавський шлях. Обабіч шляху то тут, то там мріють у степу хутори, маячать на далеких обріях, як зелені острови по синьому морю. В центрі села тече річка з дивною, мабуть, татарською, назвою – Ташань. Весною вона скресає, і тоді селяни б'ють ломами кригу, щоб не знесло ветхого місточка; літом пересихає так, що в деяких місцях її перебродять кури на сусідній хутір Залужжя і навіть там несуться, що є досі основною причиною сварок між троянівськими і залужанськими молодицями. Батькуватись жінкам дуже зручно; вийдуть одна насупроти другої, стануть на різних берегах і, гарненько поскладавши на грудях руки, починають: «Чого це ти, Мотре, мою курку на Залужжі припинаєш? Хіба вона твоя, чи що?» – «Хай тебе колючками до землі припне! Може, птиця води напитися прийшла та й перелетіла на сю сторону, так оце я вже й винна?» – «А щоб тебе кров гаряча спила, брехухо кривошия! Що ж ти ще і відкараскуєшся, що ти моєї курки не припинала, як моя зозулястенька приволокла на лапці шманделок твоєї спідничаної пілки?» – і пішло, і пішло,

що й до вечора не переслухаєш. Над річкою було дуже лунко, через те всі чули, і про кожну таку чвару знали на обох берегах.

У селі є вигін, на якому пасуться телята, свині, гуси, вівці, кози, і коли голова сільради Гнат Рева їде куди-небудь лінійкою по службових справах, то наказує кучерові, одноокому Кузьмі, розганяти їх байбарою, щоб не задавити котрогось. Є магазин, у якому продається вакса, хомути, горілка, сіль, вила, підситки, вухналі, сковороди і крам на кофточки.

На західній околиці села, біля самого байраку, живе Йосип Вихор, по-вуличному – Йонька. Велика, вкрита соломою хата притулилася біля яру, поруч з нею хлів, ще далі, в садку, клуня – житло для горобців та голубів, що воркують під бантиною у солом'яних кошелях. Від клуні стежка круто падає в яр з холодною джерельною водою.

Сім'я в Йоньки така: старший син Гаврило – широкоплечий, білявусий здоровань, на одну ногу кульгавий (як був ще пастушком – бугай ногу потовк). Іде вулицею поміж тинами – голова то визирне, то заховається; собаки брешуть, аж з очей іскри сиплються, думають, що то він їх дратує Середульший Федот – дрібноростий, чорненький, схожий на батька. Цей служить в Червоній Армії, добився двох кубиків, і його портрет висить на покуті поміж рушниками. І найменший – Тимко. Цей вдався не в матір, не в отця, а в проїжджого молодця. Високий, тонкий, з-під картуза чорні кучері пруть, очі гарячі, черкеські, дивляться спідлоба. Як іде селом, зустрічні дівчата полум'ям займаються. Одним словом, добрячий парубок, одна печаль серце лиже: з дитинства байстрюком дражнять.

В 1920 році, після кривавої січі червоних із махновцями, пішла молода красива Уляна у яр по воду. Бачить – звівся з бур'яну чоловік, хотів щось сказати та й знову повалився в траву. Підбігла до нього Уляна, аж то червоний боєць: лице в крові – очей не видно, ліва нога шаблею порубана, видно, лежачого сікли. Простяг до неї руки, благає: «Візьми мене, молодице, звідси, загину я тут». Обняла його Уляна за спину поміцніше та й повела геть від смерті...

Відлежувався боєць на горищі. А щоб діти про нього не довідалися та не розтеленькали по селу, спровадила їх Уляна до своєї матері.

Через півтора року повернувся додому Йосип, якого червоні брали в обоз, гульк – а в колисці тугенький, мов гарбузик, хлопчик гойдається, ніжками на Йоньку свариться.

Місяць ходив Йонька як хмара грозова. Вночі пробирався до хатинки, де жила Уляна з байстрям, щипав її за груди так, що капало молоко на сорочку, допитував, хто сплюндрував дім, але вона мовчала. Тоді він закривав подушкою рот і люто бив кулаками під серце. Від тих побоїв

поволі тьмарилася її здорова сільська краса, тверде тіло обм'якало і в очах згасала жага кохання. Йосип на все життя затамував на неї злобу, по-звірячому ненавидів Тимка. Люди це бачили, і якось найближчий сусід Йоньки, Павло Гречаний, сказав йому на вухо: «Ти, Йонько, хлопчиська не карай і сам не печись. Чий бичок не плигав, а телятко ваше». Йонька ніби погодився, але ганьби забути не міг, вона вічно смоктала його за серце, як чорна п'явка, часто він вибухав таким гнівом, що всі домашні ходили як по струнці, чекаючи, доки перейде буря. Одному Гаврилові велися дещо спокійніше, бо він уже був чоловіком сімейним і жив на відділі по-сусідськи з батьком.

II

– Тимко, вставай! Світає вже, – розштовхувала Уляна сплячого сина, стягаючи з нього рядно.

Тимко схопився і, намацавши на жердці одежу, став хапливо зодягатися. З хатини крізь відчинені двері тоненькою смужкою пробивалося світло, спалахувало на мідних шпугах, якими була обкута скриня, що стояла у великій хаті, де спав Тимко. Парубок вийшов умиватися в заболочених чоботях, військових галіфе (подарунок від Федота), чистій полотняній сорочці, вишитій хрестиком.

– Чого ви мене так пізно збудили? – запитав він хрипким зі сну голосом, стурбовано глянув на малесенькі вікна, за якими чорніла світанкова пітьма.

– Тебе добудишся. Менше б по вулиці тинявся. Ось ми пропишемо Федотові, як ти тут розпарубкувався та розволочився.

Увійшов Йонька в облізлій заячій шапці, теплій сардачині, з якої висіло ватяне рам'я, і чоботях-бухалках, гримнув оберемком дров біля печі.

– Куди вас сьогодні? – запитав він і засмердів люлькою так, ніби в хату ввалився цілий табір циган. Сухеньке личко, заросле сивою борідкою, робило його схожим на продавця ікон.

– Їдемо орати до Вишневого хутора.

– Істика з дому не бери. В хазяйстві знадобиться.

– А я його коли брав?

– Брав чи не брав, а слухай, що тобі кажуть. І гулі мені припини, моду яку взяв, чортова погань! Станеш хліб заробляти, тоді й волочись, а доки мій жереш – дзуськи!

Тимко, що саме втирався після вмивання, скрутив під рушником дулю. «Ось на, погризи. А на вулицю ходив і ходитиму, тебе не спитаю». Мати

поставила на стіл ринку з товченою картоплею і миску сметани. Тимко глянув на сніданок голодним вовком, але до столу не підійшов. Схопивши із цвяшка теплий на вовні піджак, вискочив надвір. Мати наздогнала його вже біля воріт, сунула в руки торбинку з харчами, сказала гірко:

– Ти на батька не лютуй. Він тебе вигодував.

Тимко мовчки взяв торбинку, пішов, не озираючись.

Весняний світанок народжувався повільно. В провулках, поміж тинами, клубочилася темрява, але небо було світле і зоряне. Над Беєвою горою бочком висів молодик. За Ташанню по ярах шуміли, спадаючи, весняні води. Сива паморозь блищала на землі, як сіль. Троянівка ще спала, хоч по деяких хатах уже світилося. Дорогою Тимко зустрів Павла Гречаного, що повертався із сторожування від магазину. У шапці, в сіряку, з берданкою за плечима, він виринув із-за верб, як махновець, випросив у Тимка закурити.

– Повіриш, беру на ніч повний кисет і не вистачає,– поскаржився він, згортаючи цигарку завтовшки з гвинтівочний патрон.– А ти на роботу? Зустрічав я Марка. Пішов уже...

Давши дядькові прикурити, Тимко швидко попрямував до артілі. «Дотягну до осені, а там подамся на шахти або на заводи. Все рівно дома життя не буде. А там армія підскочить – і почнеться моя самостійна житуха»,– роздумував він, збуджений домашньою сваркою і свіжим весняним повітрям, що охолоджувало його розпашілі щоки.

В артільному дворі біля волярні Тимко побачив розлиганих биків, що чорніли в темряві, і низеньку людську постать, яка метушилася біля них. Коли він підійшов ближче, то пізнав Марка, свого однолітка. Підперезаний налигачем, у гостроверхій старій шапурині, він, побрязкуючи занозами, поволеньки збирався на оранку, як той чумак по сіль.

– Го-го! Чого це ти так пізно? Не Орися приспала? Я вже й бичків напоїв, і фураж одержав, а тебе все нема та й нема.

– Роби своє діло.

– О, чого це ти такий сердитий? Цигани приснились?

– Моняйся швидше, бо, доки ми цими рисаками до Вишневого доплуганимося, сонце впівдуба стане.

– Стій! Крутиш головою, як баба Дрецарка, – лаяв Марко рябого вола, що не хотів давати шиї в ярмо.– Вчора був на мосту на вулиці.– Голос у Марка зробився змовницьким, з хитринкою. – Орися крутилася біля Сергія Золотаренка, як тічкуюча лисиця. Так очима на нього і стриже, їй-право. Я питаю: «А де ж Тимко? Чого це ви нарізно?» А вона каже...

Тимко вирвав із ярма занозу, в два стрибки опинився біля Марка.

Той шустро відскочив убік і, знявши гостроверху шапчину, низенько поклонився:

– Спасибі батькові та матері, що викохали такого дурнопупа. Щирий товариш йому правду говорить, а він, як той черкес, що за кинджал хапається.

– Вони кудись ходили вдвох?

– Кинь занозу, тоді скажу.

Тимко швиргонув занозу на землю, вона вдарилася об війя і глухо дзенькнула.

– Нікуди вони не ходили, це я тобі набрехав. От свята правда. А те, що Орися на вулиці була, то хоч і хлопців поспитай. Цілий день на місяць вила з нудьги. Тебе там шукала. Істинно.

– Годі брехати. Рушаймо. У тебе є батіг? Бо це такі верблюди, що, доки доженемо,– похрипнемо.

Марко, щоб не нести всю дорогу торбину з харчами, примотузував її бикові до рога.

Ще було зовсім темно, коли вони вибралися за Троянівку. В Заячій балці кроків за сто попереду гострозорий Марко помітив биків, що стояли прип'яті до телеграфного стовпа.

– Це Денис, він погнав раніше мене,– зашепотів Марко.– Ану, цить...

Звідкілясь, ніби з-під землі, чулося могутнє хропіння.

– Спить,– засміявся Марко.– Он він. Бачиш? – показав кудись у темряву і звернув на ріллю. У глибокій борозні, вкрившись кожухом, спав Денис. Біля нього, примотаний мотузкою до руки, лежав дробовик.

– Іч, на дичину взяв. Давай украдемо. Хай пошукає,– зашепотів Марко.

– Чекай. Я його інакше.

Тимко поплював у руку, встюжив Дениса по спині так батогом, що кожух аж свиснув.

– Хочеш, щоб у пику дав? – обізвався з-під кожуха Денис.

– Вставай! Чого хропеш посеред поля?

Денис звівся на ноги, почепив на плече дробовика.

– Зайців не бачили? – запитав він, обзираючи поле сонними очима.

– Бачили. Набурили тобі на кожух і побігли далі, – зареготав Марко.

Денис на те кепкування не звертав уваги. Для того, щоб його розгнівати, треба ширяти розпеченим дроттям у живіт.

До Вишневого хутора прибули, як зійшло сонце. Марко кинувся запрягати до плуга биків, заохкав, як бублешниця на ярмарку:

– Торбу з харчами загубили! А бий тебе сила божа! Що мені мати ска-

жуть? Новісінька торба з материного рукава від сорочки, ще й калиною вишита. Що його робити?

– Задери піджак та постьобай себе батогом, – сміючись, радив Тимко. – Ну, гони биків, чого рота роззявив? До півдня з тобою тут монятися буду, чи що?

Орали двома парами биків. Першою – Тимко з Марком, а другою – Охрім Горобець із Денисом. Тимко із своїм погоничем першу борозну пройшов спокійно. Охрім із Денисом ніяк не могли спрацюватися. Бички були молоді, нетямущі. Денис їх тяг «соб», а вони вернули «цабе». До того ж Денис поганяв їх у вивернутому наверх вовною кожусі (бризкав якраз невеличкий дощик) і з дробовиком за плечима. Глянеш на нього, не тільки бикам, а й людині страшно. За плугом дріботів маленький, хирлявий Охрім з обмотаною рушником шиєю, хрипів, повиснувши на чепігах:

– Скинь оте руззо, ради бога. Хіба з ти не бацис, со бицки тебе бояться, як зарізяки?

– А куди я його подіну?

– Давай узе я носитиму, хай ти сказишся!

Охрім чіпляє гаківницю за спину, і вони знову рушають степом з погейкуванням та покрикуванням.

Зранку захмарило і довго сіяло на землю холодну, дрібну мжу, потім повіяв з Акерманщини вітер, розчистив небо, і на поля бризнуло сонце. Запарувала рілля, тьмяно заблищали на сонці одвернуті лемешами скиби землі. З дощової мряки виринув Вишневий хутір – з два десятки мазанок із зеленими від моху стріхами. Сонце пригрівало сильніше, земля дихала вільготніше, із голубого неба долітав повний жалю журавлиний трубний клич, який то гучнів, то завмирав, танучи в голубій безвісті. Тимко, налягаючи руками на чепіги, часто задирав голову, проводжав даленіючі косинці журавлів, і тихий смуток облягав його серце. Він часто курив і майже не розмовляв з Марком, який, проте, не зважав на замрію свого товариша, а витриндикував та винашувався біля бичків, як на весіллі або якому грищі. Тимко, журливо посміхаючись, з любов'ю дивився на свого веселого товариша, підганяв його незлостиво:

– Давай, давай, а то прийде дядько Прокіп, він нам за таку оранку наламає хвоста.

– А чого нам його боятися? Він трохи з рідні, – не падав духом Марко, натякаючи на те, що Прокіп – майбутній Тимків тесть.

Так пережартовуючись, пройшли ще декілька гін. На останньому заході перед обідом Марко тпрукнув на воли, показав вишневим пужалном на дорогу і так розвеселився, що ноги аж затрусилися до танцю.

– Глянь! Дівчат ціла кагала.

На шляху стояла машина, і з неї з гамором та сміхом виплигували дівчата, що приїхали розкидати гній на бурячищі.

– По-сусідськи з такими цесарками небагато напрацюєш, – горював Марко. – Будеш крутитися сюди та туди, як бляшаний півень на хаті.

Тимко нічого не відповів. Швидко пробіг очима по строкатій юрбі дівчат, когось шукаючи; раптом густі брови його, над якими блищали крапельки поту, майнули вгору і так застигли на деяку мить, потім він опустив їх, одвернувся і став дивитися собі під ноги, ідучи за плугом. Дівчата наближалися, і все ясніше та голосніше чулися їхні голоси та сміх, шелест сухого бадилля. Вони підійшли вже зовсім близько, і Тимко не міг дивитися тільки собі під ноги, а підвів очі і зараз же побачив запнуту в теплу шаль дівчину, котра пройшла мимо своєю швидкою і широкою ступою, не сказавши навіть «здрастуйте».

В її пружинистих рухах відчувалося щось нервове і пристрасне. Лице було сумним і зосередженим. Під припухлими віями блищали сині, як мідний купорос, очі. Пройшовши мимо Тимка, дівчина зупинилася і стала розмовляти із своєю подругою і, мабуть, сказала їй щось дошкульне й смішне, і це сказане, безсумнівно, відносилося до Тимка, бо та глянула на парубка і зареготала на все горло, від чого кругловиде обличчя її зробилося червоним і тугим, мов редька. Потім вона схопила грудку і шпурнула на орачів.

– Свого батька по лисині! – порадив Марко, ховаючись за воли.

– Знай своє діло. Чого зв'язуєшся? – похмуро буркнув від плуга Тимко.

– Не можу я, брате, коли отакі товстоніжечки поряд.

– Подрочись по степу, може, втихомиришся.

– Хай йому грець! Ще іржати стану.

Опівдні зробилося зовсім тепло. Дівчата палили торішнє бур'янння, і пахучий димок слався степом. Від борозни повівало гіркими корінцями і розпареним душком землі. Тимко роздягся і ходив за плугом у одній сорочці та босий, на козирку його військового кашкета виблискувало сонце, іноді він підводив од борозни очі і дивився на Орисю, що розкидала вилами гній, і серце його неспокійно стискувалося. Чого це вона надулася? Позавчора сиділи під вербами, все було добре, а сьогодні полум'ям дихає. Може, справді із Сергієм знюхалася? При цій думці кров ударила йому в голову, і він, не знаючи, куди подіти зло, що поволі заливає його, напався на Марка, що той буцімто погано ганяє волів. Коли ж Тимко побачив, що Орися і Ганна, взявши відро, пішли до степового озеречка по воду, то зупинився і наказав Маркові випрягати биків, хоч до обіду ще можна було разів зо два обійти гони.

– Чого так рано? – здивувався Марко. – Охрім з Денисом ще орють.

– Не твоє діло.

Марко зняв з волів ярмо, хитрувато посміхнувся:

– Може, і мене із собою візьмеш? Ганнуся ж із нею пішла.

– Двох котів у мішок саджати не можна – покусаються.

Тимко взяв у руки батіг і, топкаючись по ріллі босими сильними ногами, що біля щиколоток були перев'язані поворозками від галіфе, погнав волів до водопою. Спускаючись по схилу в яр, зустрів дівчат, що несли відро води, збив на потилицю картуз; смолисті кучері вивалилися на високий лоб.

– Може, підсобити? Га?

– Самі справимось.

Дівчата пройшли, не зупиняючись, вони теж були пороздягані, і товста, туго заплетена коса Орисі непорушно лежала в спинному рівчаку, червону ситцеву блузку ворушив вітерець, вузенька боса ступня залишала на ріллі глибокі сліди.

– Орисю! Пожди трохи.

Вона зупинилася, щось, мабуть, сказала Ганнусі, і та, взявши відро, пішла далі, не озираючись. Орися обернулася до Тимка і стала чекати його, опустивши в землю очі. Нижня губа її, налита соком вишні, неспокійно ковзала по верхній, і було таке враження, ніби вона смокче соску. Це надавало її обличчю вигляду дитячої вередливості.

– Чого ти мене десятою дорогою обходиш? – запитав Тимко, обпалюючи Орисю своїми чорними черкеськими очима і намагаючись обняти дівчину. Вона вирвалась і суворо глянула на Тимка.

– Мене лестощами не візьмеш. Я тобі не Харитя!

– Ха-ха! Уже якусь Харитину прибрехала, – засміявся Тимко.

Тоді вона уважно глянула на нього, і в тому погляді було стільки духовної твердості і холодного презирства, що Тимко пригас і заблимав очима.

– Твоя губа брехлива, як у старого цигана. Я сама бачила, як ти стояв із Харитею під вербами.

– Ну й стояв... Бо ти мучиш мене. Чудна ти якась. Ні обняти, ні поцілувати тебе не можна. З Харитею простіше...

– Ну, й іди до неї.

Орися крутнулась і побігла по ріллі. Тимко зітхнув, крикнув услід, чи не вийде вона вечором до озерця, але вона побігла мовчки, швидко мелькаючи тугими, гарно виточеними литочками. Тимко довго і замріяно дивився їй услід, потім закурив і пішов заганяти волів, що вільно бродили біля озера, понюхуючи свіжу траву.

Надвечір у польовий табір приїхав Прокіп Тетеря. Високий, сутулий, у брезентовому плащі, він ходив із сажнем по полю, заміряв виоране.

– Надряпали, як ворона пазурами. Дві пари волів греблося, а толк який? Орачі, мать вашу за ногу! – лаявся він.

– Ти увійди в положення і прикинь головою, – дибав за ним Охрім з перев'язаною шиєю.– Як я, приміром, буду орати, коли мені накинули такого погонича, як Денис? Я йому кричу «соб», а він верне «цабе». Я йому кричу: «Поганяй биків!» – а він тріщиться по боках, чи де заячий хвіст не показався. Ружжо з собою приволік, бички бояться, довелося мені вогнепальну зброю носити. Я, правда, був на фінській, до оружія звик, та не до такого, як у Дениса. Дуло в двох місцях тріснуло, курки мотуззям прибичовано... так і жди, що ось-ось бабахне, голову знесе. Яка тут оранка, коли живу смерть за плечима носиш?

– Ти мені хріновини не городи, а як послано тебе орати, так ори.

– Ти розумний вказувати, а попробуй сам. Норми такі попридумували, що доки віл виконає, сам ляже в борозну.

– Не твого розуму діло.

– Та на мої руки.

– А ти що хочеш, щоб плуг сам орав, а ти тільки штани підсмикував? Що я тепер у зведення напишу? Вас би в мою шкуру.

Сонце заходило червоно, на вітер; на тлі вечірньої заграви чітко вимальовувався хутір Вишневий, кострище заходу поступово гасло, із степу вже підночовувала густа і чорна, як вода у весняну ніч, темрява. Ось не стало видно ні хутора, ні полтавського степового шляху, тільки невиразно бовваніла табірна хата, в якій збиралися ночувати орачі. Метрів за сорок від неї хлопці розіклали багаття, варять вечерю в казанку. Чистим вогнем палахкотить сухе галуззя, і в його відсвітах рухаються важкі й незграбні людські тіні. Кашоварить Охрім, закотивши обтріпані рукава своєї куцини, крає на дощечці сало для засмажки. Марко чистить картоплю. Тимко носить оберемками сухий бур'ян, пильнує, щоб не погасло вогнище. Денис, повернувши кучмату голову до тепла, спить на кожусі. Іноді він прокинеться, помружить очі на вогонь, спитає, чи не зварилося, і знову дрімає, як лінивий рябко на прив'язі. Закінчивши краяти сало, Охрім вимиває в мисці пшоно і висипає в казанок. «Шш-ш-ш»,– вимовляє вода і випускає на поверхню білу піну. Охрім збирає її дерев'яною ложкою, у якої ручка зроблена в вигляді риб'ячого хвоста; Тимко присідає на купу сухого бур'яну, згорнувши на грудях руки, дивиться замріяно на вогонь. Зараз же за вогнем у степу зяє чорне провалля ночі, яке гасить літаючі іскри.

– Еге,– каже Охрім, дивлячись на ті іскри.– Ніч така, що тільки циганам коні водити.

– Вони тепер не показуються.

– Де там. Он у Дейкалівці самого найкращого жеребця в артілі вкрали.

– Брехня.

– Якби ж... А то зустрічав на базарі свояка, так розказував, що вночі вивели з конюшні – і ні слуху ні духу.

– Хіба вони відьмаки? У повітрі з кіньми літають?

– Слово у них таке на язиці. Закляне – і тоді хоч і сто років шукай, то не знайдеш.

– Бреши,– з хрускотом потягся Тимко, роздягаючись на бадилинні.

– А я тобі кажу – правда. Ману таку на чоловіка напустять, що сам не знає, що робить. Мій покійний дід розказував, що одного разу заїхали до нього цигани ночувати. Він їх пустив, коней вівсом нагодував, напоїв, а циганам того мало. Давай його чорною магією морочити. Як не даси, кажуть, на дорогу п'ять мішків вівса, то таке тобі зробимо, що все твоє господарство згорить, а ти в півня перевернешся і будеш кукурікати. І не встиг дід нічого сказати на ті слова, як один старий циган уже став чаклувати. Як дмухне люлькою, як сипоне іскрами, так уже й вікон не стало видно, і полум'я аж танцює в хаті. Злякався дід, повів у комірчину, до ніг їм падає. Беріть, каже, все, що є, тільки не перекидайте мене в півня, бо мені сусіди на другий же день голову одшабатують. Дід собі в комірчині овес видає, а баба в хатині ніяк від циганок не відчепиться: пристали з ножем до горла, де золоті дукачі заховані. Баба хреститься і молиться, що немає ніяких дукачів, а вони мантурять, і вже одна циганка вийняла з пазухи якийсь капшучок, розшморгнула його і каже: «В моїй руці засушена жаб'яча лапка. Вона чари знає, скарби шукає, великих грішниць на смерть убиває». І стала тією лапкою по хаті водити. Як тільки циганка сотворила теє ворожбитство, в баби лице почорніло, з рота виступила піна і стало її так трясти, що місця собі не знайде. А як очунялася, то побачила, що скриня розкрита і не тільки дукачі, а й керсетки, і вишиті сорочки, і полотно – все к лихій мамі позабирано. Вискочила вона надвір, бачить: лежить дід посеред обійстя на купі соломи, чумацьких пісень виспівує. Баба давай його штовхати та вговоряти, щоб рушав циган здоганять, а він своє робить, співає та на волів гейкає так, наче на ярмарок їде. Догадалась тоді баба, що то на нього нечисту силу наслано, покропила свяченою водою, і дід відійшов.

При цих словах Денис підвів голову і вже в який раз запитав, чи не зварилося.

– Бачиш, що ні! – сердито відповів Охрім, мішаючи ложкою в казані.

Денис хвилю сидів, задумавшись, потім почепив рушницю на плече і, не сказавши нікому й слова, кудись пішов; у відсвітах вогнища деякий час видно було його постать, що віддалялася, а згодом і зовсім зникла в темряві. Після його відходу деякий час панувала мовчанка. Марко підсунувся до вогню, який уже горів не так буйно, як раніше, вигріб паличкою кілька картоплин, обчистив їх ножем від попелу і став Їсти, смачно похрумкуючи підпеченою шкіркою. Всі сиділи задумавшись. Ні Тимко, ні Марко, ні, мабуть, сам Охрім не вірили в нечисту силу, але в цю весняну теплу ніч, огорнені темрявою широкого степу, вони раді були послухати страшні бувальщини, що чудово вимальовувалися в уяві людей біля загасаючого вогнища, під тихе полускування сухого бур'яну і рівномірне шульпотіння кулешу в казанку.

– Так що зарікатися нічого, – порушив мовчанку Охрім і помішав ложкою куліш. – Бо таке нещастя може з кожним прилучитися. От хоча й зі мною раз було…

Він облизав ложку, поклав її на рушник, на якому лежав порізаний хліб, витер жирні від сала пальці об полу свитки і, дивлячись на вогонь маленькими, як смородина, очима, повідав далі:

– Як жили ми індивідуально, то був у нас вітряк. Стояв він на Беєвій горі, отам, де тепер наш артільний млин стоїть. Млин вутлий, старий, подме вітер – скрипить, як поламана вертушка, проте, слава богу, тримався і для хозяйства хоч і невеликий, а все ж таки давав дохід. Мірошникував покійний батько, земля йому хай буде пухом. Як піде, бувало, з дому на світанку, так і просидить аж до пізньої ночі, а як дуже завізно, то й ночувати там зостанеться. От раз мені мати й каже: «Збирайся, Охрімчику, дорога моя дитино, та понесеш батькові вечеряти до млина». Я швиденько зібрався, кошик у руки – і гайда. Вийшов за село, глянув – у млині світиться. Я на те світло й прямую. Ішов собі так, ішов, тільки став на гору бейкатися, глядь: а світло кудись униз сунеться, сунеться і зовсім щезло, наче його хто собі в кишеню заховав. Темно зробилося, як під кобеняком, за два кроки поперед себе нічого не видно. Страх мене такий пройняв, що ногами з місця не зрушу. Ну, думаю, уже обтанцювала мене мара з мітлою, уже я тепер не вийду з цього місця. Постояв я трохи, постояв, а потім подрався далі, а куди, й сам не знаю, тільки втямки мені, що переді мною вже не гора, а стіна. Дряпаюся на неї, дряпаюся – не бере. Навколо якісь кущі, хащі і холод могильний, аж мороз поза шкурою ходить. Коли це знову вогник – блись. Я до нього. А він від мене. І давай мене водити, і давай водити. Ходив я, ходив, а тоді сів на

якесь чортовиння і думаю, що треба мені отут чекати світанку, доки ота вся нечисть на мітлах не розкомандирується по своїх квартирах, бо, видно, натрапив я на їхній шабаш, то вже доки вони мною не награються, не випустять звідси. Закутався я в свитку, сиджу, зубами видзвонюю з переляку, а вони таке виробляють, що шапка на голові підіймається. То заллється солов'єм, то совою завиє, то півнем закукурікає або підкрадеться потихеньку та й смикає за свитку. Або оце зіб'є з мене шапку, а тоді ходить і ходить побіля мене, як кіт або собака. Ходило, ходило та й напустило на мене чари, що я заснув. Уранці прокинувся – і що б же ти думав? Сиджу я в Зеленому яру в чагарниках, від млина палицею кинути. Мені уліво трішки взять – і якраз доріжкою до млина дійти, а я вправо поперся. Отут і кажи, що не напущено на чоловіка. Напущено, то вже й дурному зрозуміло.

– Ніякого напуску. Ти з дороги збився, – заперечив Тимко.

– Збився? А розтолкуй мені, як ти такий розумака, чого ходив по цій дорозі тисячу раз і ніколи не збивався, а в цю ніч збився?

– А ще буває, що людина по церквах лазить, – із страхом сказав Марко.

– Хвора, то й лазить.

– Бабські брехні…

– Я не знаю, чи брехні, чи ні, а зі мною раз було таке, що не міг із печі злізти.

– То моча тобі в голову вдарила, – засміявся Тимко.

– Хто знає, що воно таке було, а не знайду виходу з печі – й квит. Спереду мацну – стіна, ззаду – стіна, по боках теж стіни. А ще за дня ми з братом жирували й розбили макітру з тістом. Ну, думаю, замурували мене дорогі родителі за таке злодійство заживо на голодні муки й погибель. А тут до вітру підпира, аж сорочечка на мені коробиться. Як закричу я: «Мамо!» – і не витримав. На другий день цілий ранок вишкрібав я черінь та допитувався у матері, що то воно зі мною поробилося. А мати слухала-слухала та й каже: «То від вареної квасолі. Ото не треба її на ніч їсти…» То, може, й ви, дядьку, квасолі наїлись? – звернувся Марко до Охріма.

Охрім хотів щось сказати і вже розкрив рота, але в цей час із темряви появився Денис, кинув Охрімові до ніг дві курки з повідкручуваними головами і сів біля вогню.

– Де ти взяв? – відсахнувся від них Охрім. – А як прибіжать із Вишневого жінки та трус зроблять? Та ти знаєш, що тут буде? Без штанів на Троянівку побіжимо.

– А що тепер робити? Назад нести не будемо. Скуби, Марко, і в окріп,– порадив Тимко.

Марко швидко прийнявся патрати курей. Тимко підкинув бур'яну у вогонь і сходив до озеречка по воду, а Денис вклався на розісланому кожусі обличчям до вогню.

Після вечері хлопці натягли в хату, яку вони займали, соломи (другу половину, через сіни, займали жінки) і постелили собі добру постіль. В кутку, укрившись брезентовим плащем, спав Тетеря. «Принесло його на мою голову. Орися тепер побоїться вийти до озера», – роздумував Тимко, вкладаючись, і скоро захріп, удаючи із себе сплячого. Він все ще надіявся, що всі скоро заснуть і запанує те сонне царство, яке дасть йому можливість вийти з хати на побачення. Але спокій у хаті ніяк не міг встановитися. Охрім кілька раз виходив надвір підкладати бикам сіна, потім став питати у Марка, чи той не бачив його істика. Марко відповів, що не бачив, і Охрім товкся по хаті, шукаючи його так настирливо, ніби він йому був у цю хвилину конче потрібним. Потім Марко пригадав, що в попелі печеться картопля, пішов надвір і приніс повну пелену, і вони заходилися солонцювати її з Денисом. Будили й Тимка, але він не відкликався. Марко набрехав Денисові, що коли виходив надвір за картоплею, то бачив біля багаття лисицю, яка хрумала курячі кісточки. Денис сказав, що то вона «курячу кров почула», схопив ружжо і вибіг з хати. Його довго не було, а тоді надворі прогримів постріл, на жіночій половині заверещали дівчата і зняли гвалт, і чути було, як вони вибігали надвір, щоб дізнатися, що сталося. У сінцях знявся цілий галас, зайшов Денис і на запитання Марка, чи бачив він лисицю, сказав, що він її не бачив, а вистрілив для страху, щоб поколошкати дівчат. Потім вони повкладалися спати, і в Тимка зазоріла надія, що скоро все затихне; але тільки він про це подумав, як Охрім, що, здавалося, вже спав, заворушився і знову став розповідати страшні бувальщини.

– От ми йдемо, дивимося – щось біліє, – чувся його притишений голос.

«І вродиться ж така шарманка», – злився Тимко, слухаючи безконечне базікання.

– ...Ми до нього – воно від нас. Ми від нього – воно за нами. Я тоді й кажу: ану ж, давай поприсідаємо. Присіли. І що б ти думав? І воно присіло. Я тоді й кажу...

– Тебе заціпить сьогодні чи ні? – озвірів Тимко.

Охрім замовк і довго не обзивався; навіть Денис перестав хропіти. Потім у сінях почулося шарудіння, і сердитий дівочий голос сказав: «Вони будуть качатися, а мені солому носи! Знайшли дурку». Зашелестіла солома, долинув глухий гомін голосів (мабуть, відкрили двері на жіночу

половину), хтось пробіг по сінцях, ляпаючи босими ногами, швидко вернувся назад, гримнув дверима. Голоси затихли..

– Так отож я й кажу, – знову подав свій голос Охрім. – Ану ж, підійдімо, хлопці, ближче та подивимось, що воно таке...

Тимко звівся і, накинувши на себе піджак, став пробиратися до дверей, переступаючи через ноги лежачих.

– Поглянь там на биків! – крикнув йому вслід Охрім.

Тимко вийшов у сіни і деякий час прислухався, чи не розмовляють на жіночій половині. Але там, крім дихання сонних людей, більше нічого не було чути. Тоді він відкрив двері і зашепотів так тихо, що ледве сам чув свій голос:

– Орисю... Орисю...

В пітьмі звелася чиясь голова, теж пошепки запитала :

– Чого тобі?

– Вийди на хвилю...

Тимко мнеться біля дверей, затаївши дихання, курить в рукав і раптом чує, як хтось хапає його за комір іззаду. Він швидко озирається і бачить перед собою в темряві Прокопа.

– Ану, ходімо надвір, я з тобою побалакаю, – каже Прокіп, не випускаючи з рук Тимка. Біля сіней Тимко виривається і, вихопивши з ярма занозу, відскакує вбік, чекає, коли Прокіп зробить до нього перший крок. Але той, мабуть, розумів, що в повітрі пахне смаленим, стоїть, не рухаючись, тяжко сапає. В цей час у дверях появляється закутана по самі очі Орися і, побачивши батька, з тихим окриком «ой» біжить назад.

– Я тобі позаглядаю, – свариться кулаком їй услід Прокіп. – А ти, значить, ще й не зять, а вже занозу хапаєш?

– Рукам волі не давайте. Я в вас нічого не вкрав, – глухо відповідає Тимко.

– Норовиш украсти.

– Це діло моє.

– А я тобі кажу: не чіпай. Не для тебе, жулика, я ростив свою дочку.

– А може, й для мене?

– Зроду цього не будеї Чуєш?

– Давайте краще по-доброму будемо говорити. Ваша дочка вже давно моя, що я хочу, те з нею і зроблю.

– Відступись! – похмурніє ще більш Прокіп, і в голосі його чується неприхована готовність вчепитися Тимкові в горлянку. – А не відступишся, роздеру, як кошеня. А її, сучку, день і ніч батуритиму, щоб слухала батьківського слова.

– Торкніть хоч пальцем!

– Тебе не спитаю! – І Прокіп, гупаючи чобітьми, біжить у хату. За хвилю виносить звідти на плечах сідло і, засідлавши свою роз'їзну коняку, мчить у Троянівку, щоб не спати в одній хаті з таким босяком, як Тимко.

III

Родина Гамаліїв з діда-прадіда перебойці. Образи не пробачають, з двох слів у бійку лізуть, є щось дике і свавільне у їх характері, тигряча кров тече по їхніх жилах. Ще й досі топче землю Інокентій Гамалія, на старість бороду викохав, як просяний віник, а замолоду парубкам ребра ламав. Де тільки яка заваруха на ярмарку або на храму, де пахне бійкою, – безпремінно й Інокентій там треться, уже водить за собою ватагу шибайголів у сивих шапках, виграє очима, як вовк біля кошари. Чи молоді, чи старі чоловіки затівають бійку, йому байдуже: вривається з гиркою-фунтовичкою у кулаці – і пішов скородити направо й наліво.

Недарма кажуть: яка хата – такий тин, який батько – такий син. Оксен Гамалія ні дать ні взять у свого батька вдався. Тільки й різниці, що батько рудий, а син темнорусий. Попогуляв і Оксен за свого парубоцтва. Одягне латану чумарочку, смушеву шапку, міллю побиту, чоботи юхтові – пришви, незавидна одежа, бідна, а йде він у ній, бісів парубок, як намальований, м'язи так і грають, як на молодому барсові, очі так і киплять парубочою відчайдушністю. Ото як побачать його односельчани, то вже так і знають, що потяг або на хутори на вечорниці, або десь «на чужу», на грища. І вже так і знай, щось натворить. Або вулицю розжене, або досвітки розполохає, або голову комусь провалить. Так і товчеться всю ніч, як молоденький чорт, із пекла випущений. Де не повернеться – всюди за ним золоте гілля росте. Уже на нього хутірські парубки і засідки робили по ярах та дорогах, щоб спіймати та добре оддухопелити, аби не топтав стежки на їхню вулицю, і жонаті чоловіки не раз заставали його на досвітках із залізними шворнями в руках, та нічого з того не виходило, – виприсав від них Оксен. Доки дядьки помнуться біля дверей та доки один із них скаже: «А чого ти, парубче, до наших дівчат доріжку топчеш? Хто тебе сюди просив?», та потім другий із них запитає в похмурої громади: «А що, чи не слід, дядьки, його провчити, щоб на другий раз знав, як...», та доки громада скаже, що таки його слід одрепати, – Оксен блись одного в вухо, блись другого, до дверей і – кричи, свисти! Втік, як сімох побив. Макітриться в головах у дядьків, чухають вони потилиці та один одному виказують, що «було б

тобі, куме, на дверях стати, а мені його зараз шворнем», так пізно вже, спіймай вітра в полі.

Але як швидко побіля вогню не бігай – все рівно обпечешся. Натрапила сила на силу. Прийшов із далеких хуторів парубок, по імені Устим; цей не розпитував Оксена, хто він та звідки, а цюкнув по голові шворіньком, і перевернувся Оксенові світ землею вгору, а небом униз; червона кров на білій сорочці калину розвішала. Стогне від болю козак, пальцями землю риє, встати хоче, та не може. А тут прибігли дядьки з кілками, змолотили б, як вальок глини, та вибігла з хати хутірська дівчина Олена, білими руками від смерті заслонила. Потім затягла до себе в хату, перваком рану промила, забинтувала її чистим полотном і на м'яку постіль положила. Приїхали на другий день Оксенові брати, повезли у Зіньків, у лікарню. Полежав там Оксен два місяці, зализав свою рану і повернувся назад у село. Але вже не світилися його очі зухвалістю, присмирніла в них парубоцька відчайдушність.

Кілька тижнів Оксен нікуди не виходив, навіть на троянівську вулицю не появлявся. Але тигряча кров поволі відживала, робила своє діло: скоро зібрав він паруботу, здебільшого таких же братчиків, як і сам, готових заради нього у огонь і в воду, повів на хутори. На превеликий подив, зустріли його там добре, без ворожнечі, так, ніби й не було тії страшної бійки. Устим приніс четверть самогону, запив мирову і наказав усім парубкам Оксена не зобиджати, бо тепер він його побратим і старший над парубками.

В той вечір Оксен зустрів і свою рятівницю Олену. Побачивши його, вона сполошилася, почервоніла і, нахиливши голову, стала швидко ганяти колесо прядки босою ногою. Оксен підійшов до неї, зупинив рукою колесо і щось хотів сказати, але потім обняв і поцілував у щоку. Вона злякалася, тому що це робилося на очах усіх парубків і дівчат, затулила широким розшитим рукавом обличчя і вискочила в сіни. Але він знайшов її й там і під дружний регіт хлопців і дівчат привів її назад у хату, посадив коло себе і вивернув перед нею з кишені цілу купу волоських горіхів та цукерок. З того часу кожної суботи, як тільки степова дорога огорталася сутінками, вибігала Олена за царину, з хвилюванням очікувала, доки появиться парубоцька постать в жовтій імлі залитого місячним сяйвом степу. Приходив – покірно горнулася до нього, мовчала і любила.

Восени Оксен супроти волі батька одружився на ній і забрав Олену до Троянівки. Інокентій заприсягся, що, доки живий, того синівського непослуху не простить, і не пустив до хати молодого подружжя. Спочат-

ку Оксен з молодою дружиною жив у братів, потім знайшов притулок у баби Сидорихи, що одиноко жила у своїй хатинці над Ташанню.

Олена виявилася молодицею покірною, роботящою і припала старій, як кажуть, до хати. Так що коли Оксена забрали на службу, то стара не пустила її до своїх батьків, а залишила жити в себе. Першу зиму Олені було так тяжко і так сумно, що вона не знала, куди подітися. До сусідів збиралися молодиці на посиденьки, пряли пряжу, пекли пшоняники вскладчину, співали сумних, як зимовий вітер, пісень. Олена на ті посиденьки не ходила, щоб, не дай боже, не прописав хто Оксенові в письмі, що вона тут без нього розгулює та гайнує свою жіночу честь, і коли наставав вечір, то залишалася вдома прясти. Іноді, коли їй робилося дуже сумно, вона уривала музику дерев'яного колеса, знімала із стіни Оксенову фотокарточку і, нахилившись до каганця, довго розглядала його обличчя. Сидить на коні як вилитий, шаблюка нагоголо, будьонівка набакир, а з-під довгої шинелі чобітки із шпорами визирають, сам худий, лице суворе, без посмішки, видно, нелегко дається йому військова служба. В такі хвилини нападала на Олену тривога, гіркі сумніви закрадалися в душу, хтось хитрий і невидимий шепотів їй на вухо: «Повернеться твій Оксен із служби та візьме собі в подруги курсистку стрижену, а тебе покине. Навіщо ти йому здалася, неграмотна й темна?» Пригнічена такими думками, ходила Олена як побита, не обзивалася ні до кого й словом. Баба Сидориха аж здивувалася, лежачи на печі:

– Чи тобі, молодице, не з людей, що ти все мовчиш і до мене, старої, й словом не обізвешся? Може, тебе наврочено або напуст накликано? Тоді піди до Килини-шептухи в Княжу Слободу, вона тебе відшепче. Вона від усього спосіб знає: і від напущення, і від пристріту, і від переполоху. Як же. Коли ми ще з нею дівували, і то вона всі чари знала. Он якого собі парубка вибрала. Найкращого на всю округу. Дві пари волів, земля, чумарки сині, чоботи юхтові. А в неї що? Як перевозили молоду, то скриня, як пуста бочка, торохтіла, рядном прикрита, щоб не видно було людям, як з неї порохня сиплеться. А він багач. Музик аж із самого Гадяча наймав, – теревенила баба, пригадуючи бозна-колишнє.

Олена слухала все те, але в розмову не вступала, мучилася одна і, як і раніше, цуралася людей.

Надходила третя осінь. Маленький Сергійко, син Олени, уже бігає по двору, знає, як його звати і чий він є, а баба Сидориха ним не натішиться:

– Господи праведний, і в кого воно таке вдалося розбишакувате? Учо-

ра горщик розбило, сьогодні дивлюся, а воно крізь друшляк попіл просіває. Достеменний дід Гамалія.

Коли падав із дерев лист і люди збирали картоплю, повернувся додому Оксен. Як почула ту звістку Олена – змертвіла на місці. Як отямилася трохи – кинулася бігати додому через підмети, через коноплі, плутаючись у сухому картоплинні.

Прилетіла до двору, бачить: якийсь чоловік у шинелі ходить по городі, Сергійка на руках носить. Уздрів Олену, хлопчика на жовту травичку поставив, а сам іде назустріч, усміхається: обличчя засмагле і якесь чуже, а усмішка знайома, рідна. У Олени губи трусяться, слова сказати не можуть, подала йому руку, очі опустила, а з них сльози – кап-кап.

– Я думала, – плаче, – що ти до мене не повернешся. Покинеш мене з малою дитиною.

– Оце так вигадала! – засміявся Оксен і, узявши в одну руку котомку, а на другу сина, пішов у хату.

Оксен не тільки лишився в Олени, а й усе робив для того, щоб полегшити її життя. Допомагав, як міг, по господарству: поправив тин, витесав і закопав нові стояки на ворота, вирив яму на картоплю, таку здоровенну, що туди влізла б Сидоришина хата. Прибираючи двір, ходив статечно, ворушив плечима, з задоволенням підставляючи під осінній вітерець мокру від поту сорочку.

– Не гони так. Ухоркаєшся, – просила Олена.

– За роботою дуже скучив. За землею.

Але не дуже довго довелося йому поратися на своєму дворі. Незабаром викликали його в Зіньків. Повернувся звідти задуманий і заклопотаний.

– Що це з тобою? – зазирала йому в очі Олена, подаючи на вечерю пісний борщ із квасолею.

– Призначили мене головою троянівської артілі.

Олена сплеснула руками, очі зайнялися тривогою:

– Може б, ти відмовився, доки не пізно? В тебе одна пара очей. За всім не вгледиш.

– Якось воно буде.

Новопризначеному голові троянівці були раді: хлопець молодий, з розумом, такий діло поведе, бо попередній голова Іван Кісочка, ніде правди діти, на старість підлінився та, говорить уже так говорити, і в чарочку зазирав, та ще й у глибоченьку. Передаючи Оксенові ключі від старих шахов, Іван Кісочка поставив на стіл пляшку самогону, вийняв із кожуха окраєць хліба і недогризену цибулину і сказав так:

– Тепер треба людей грамотних, а в мене тільки й науки, що в шкільному курникові сидів за незнання закону божого. Так що приймай діла і головуй на многая літа.

Отак і став головою троянівської артілі Оксен Гамалія.

...Цього весняного ранку Оксен устав, як завжди, рано, тільки проспівали треті півні. Не запалюючи світла, щоб не розбудити сім'ї, став зодягатися, глухо покашлюючи, потім пройшов у хатину, щоб прихопити що-небудь із собою з їжі. Шукаючи хліб, зачепив рукою важкий мідний кухоль, і він упав на долівку з гуркотом. В хаті заскрипіло ліжко, і сонний голос тривожно запитав:

– То ти, Оксене?

– Я.

Біла постать у довгій полотняній сорочці з'явилася у дверях.

– Поспав би ще. Чого так рано?

– Їдемо у Власівку за лісом.

– То ти й обідати не прийдеш?

– Ні, – якось сердито відповів Оксен і, загорнувши в газету хліб та сало, ступнув до дверей.

– Оксене...

– Ну?

– У Сергійка чобітки зовсім порвалися, босий у школу ходить. Може, ти в район їхатимеш, то попитаєш? Я тобі й мірочку приготую.

– Привезуть у магазин під заготовку, тоді й купимо, – похмуро сказав Оксен і вийшов з хати.

Олена глянула у вікно: в сірій світанковій млі стрельнула іскрами цигарка, легеньким відсвітом лягла на шибки. Олена зітхнула і запалила світло, потім потягнулася до скрині, щоб дістати спідницю, і раптом відчула сильний приступ нудоти, сіла на ліжко і деякий час сиділа непорушне, прислухаючись до сонного дихання сплячих хлопчика й дівчинки, що лежали, розметавшись, на ліжку, збасувавши із себе рядно. «Буде й третє», – сумно подумала вона і поцілувала сонну дівчинку, що спала ближче до неї. Сина вона посоромилася цілувати, бо він уже був школярем.

Життя Олени, як і кожної сільської жінки, проходило в щоденних клопотах по господарству, боротьбі за шматок хліба, турботі про дітей. Оті їхні вічні скарги: «Мамо, як учора мене штовхнув Хомин Миколка, а я впала, а спідничка й порвалася» (це говорилося дитиною при закладеному в рот пальчику і хитрому поблискуванні очей, бо ніякий Микола її не штовхав, а спідничка була порвана на колючому дроті, і мати про це знала), ота занадто вже часта розмова з учителькою, яка вічно нарікала

на поведінку сина, а він, повернувшись із школи, на запитання матері: «За що ж ти побив притулівського школяра?» – відповідав: «Хай не лізе, я його перший не займав», – оце все тривожило і хвилювало її. Вона була люблячою, але разом з тим і суворою матір'ю. Дочка її боялася і слухала, зате Сергійко, як тільки зринав із дому, забував про материні накази і запотиличники, робив своє: нишпорив по чужих городах та садках, драв сорочачі гнізда, бився з дітворою, дражнив собак, – одним словом, робив усі ті збитки, які присущі всім дітям його віку. Навіть дома, коли мати по гарячих слідах зашивала йому розпанахану сорочку або штанці, він проявляв нетерпіння і тривогу, коли чув малиновий розбишацький свист своїх однокашників, які сиділи де-небудь під тином і вже викликали свого отамана, бо десь намітилося пильне діло. Тоді він неспокійно позирав на двері і рвався надвір прямо з голкою і ниткою.

Найгірше Олені приходилося зимою, коли майже кожен день чулося від дочки: «Мамо, в мене горло болить». Сергійко ж не жалівся, хоч вночі бухикав, аж у грудях ревло. Ганяє-ганяє в школі на перерві, наїсться снігу, от і маєш клопіт – заганяй обох на піч, напувай пареним молоком з овечим лоєм та ще пильнуй, щоб і череня не провалили, бо хіба ж усидять тихо?

Повкривавши дітей, Олена підійшла до печі, щоб розпочати свій звичайний трудовий день, тобто варити, прати, доїти корову, годувати дітей, прибирати в хаті і до того всього вчасно вийти на роботу в артіль та чесно працювати разом із всіма людьми, щоб на неї не нарікали люди, що коли вона головиха, то можна й відлежуватися.

Між тим Оксен ішов селом, дразливий і гнівний, і цей гнів чіплявся до нього кожного ранку, як тільки він прокидався від сну. Такий стан не був наслідком примх чи свавілля Оксена, як це йому приписували деякі люди, особливо ті, яких він не любив за лінтяйство. З думкою таких людей Оксен не рахувався і провадив з ними рішучу боротьбу. Той стан, в якому зараз перебував Оксен, був викликаний іншим. Оксен знав, що, прийшовши до артільного двору, побачить ті ж самі недоліки, які були вчора, і що всі ті люди, яким він вказав на неполадки, замість того щоб виправити їх і не допускати надалі, будуть виправдовуватися і присягатися, що вони в тому не винні, і розводитимуть руками. Конюх, якого він обов'язково застане сплячим у своїй комірчині, на запитання, чого коні й досі не годовані і не напоєні, запевнятиме, що «давав три рази і напував, хоч і сторожа запитайте». Приходив сторож і, майструючи цигарку, цікавився:

– Що, може, щось украдено?

– Це вам видніше. Ви – сторож, – тамуючи гнів, говорив Оксен.

– У мене не вкраде. Я цілу ніч на обході, – вихвалявся сторож, радіючи, що все добре і немає ніякої кражі.

– Ви, товаришу голова, не клопочіться. На весну коні будуть як змії, – обіцяв конюх. – А те, що вони трохи грязні, то нічого не зробиш – у кізяках же сплять. Та й те сказати, що скільки ти не скреби та не чисть, то воно біліше лебедя не буде. Товаряка.

Оксен знав, що так трапиться й сьогодні, і тому чим ближче він підходив до подвір'я, що чорніло в темряві своїми будовами, тим більше його охоплювало роздратування.

Коли Оксен прийшов на подвір'я – все ще спало. Конюшня була закрита, і він постукав кулаком у двері, але ніхто не відзивався. Тоді він натиснув двері плечем, і вони з сухим скрипом відкрилися, і в лице вдарило теплим духом кінського стійла. Посеред конюшні на стовпі висів ліхтар, від нього падало на землю оранжеве кружальце світла. Оксен відкрив комірчину, де спали конюхи, звідти розламаною гарбою викотилося хропіння.

– Хлопці, коней напували?

Гарба продовжує котитися і скрипіти далі.

– Коней напували, питаю?

З постелі звелася заспана постать, наділа на голову картуз.

– Це ти, Мусію? – запитала вона і звісила додолу ноги в чоботях. – А мені приснилося, наче я в кума на хрестинах гуляю, наче подали свіжої ковбаси, а я...

– Видно, що хороші сни сняться, бо сплять – хоч за ноги витягай.

– А-а, це ви, товаришу голова? А ми держались-держались, та таки перед світом поборов нас сон. Ничипоре, вставай коней напувати, – розштовхував конюх свого сусіда.

Оксен вийшов із конюшні і попрямував до свинарника. Біля скирти соломи, що чорніла в темряві, немов той хлів, чувся обережний шелест, який то затихав, то появлявся знову. Коли Оксен підійшов ближче, то побачив низенького чоловіка, що нагрібав у носилки солому. Вони, мабуть, були важкенькі, бо він, стягши їх мотузком, ніяк не міг взяти на плечі.

– Може, підсобити? Га? – виступив із темряви Оксен.

Чоловік кинув носилки на землю.

– Нічого, я й сам...

Це був сільський балагур і політикан Кузько Сорокотяга.

– Крадеш помаленьку?

Кузь висякався, витер пальці об штани.

– Заповсігда, Оксене, ти вигадаєш що-небудь. У тебе виходить: набрав чоловік соломи у своєму хліві – вже вкрав. А яка ж це крадіжка? Я беру своє, зароблене.

– Ану витрушуй.

Кузь вивернув солому, а носилки відкинув геть. Вони впали на землю, клацнувши вербовими дугами.

– А тепер що, в міліцію поведеш?

– І поведу. А ти думав як? Люди по соломинці збирали, а ти носилками розносиш? А худобу чим годувати будемо? Ти про це думав?

– Хе-хе, – засміявся Кузь. – Ти так міркуєш, ніби це не наша артіль, а твоя економія. Ти, значить, усередині стоїш, а ми по боках, ти мене уперед ведеш, а я опинаюся, не хочу йти, бо несвідомий. Виходить, артіль для тебе організовували, а не для нас.

– Язик у тебе довгий, знаю, тільки сьогодні мені нема часу на розмову, то я тобі скажу коротко: забирай носилки і більше з ними в артільний двір не приходь. Спіймаю ще раз – передам у суд. Там за розкрадання колгоспної власності тобі припечуть, що слідує.

– Гарненьке спасибі! А що в мене в хаті нічим їсти зварити, тобі однаково? Дровець трохи є, але тримаю на зиму, а зараз сим-тим баба прокурить, аби їсти зварилося. Якби дали мені соломи на трудодні – не крався б я з носилками до артільного двору. Я за все своє життя з чужого двору хворостинки не приніс…

– Ти, Кузьку, не ображайся, – вже м'якше сказав Оксен, – але я тобі скажу так, що, крім свого носа і живота, ти нічого не бачиш. Як би ми з тобою не говорили, все рівно не зрозуміємо один одного, бо говоримо на різних мовах. Ти хочеш, щоб у тебе було повне горище хліба і чотири пари чобіт, а я хочу, щоб до всього цього в нас ще росла й чорна металургія. Бо, як нападуть на нас країни капіталу, твоїми чобітьми і пампухами не відіб'єшся, треба буде чогось іншого. Крім того, ти заздриш дуже робітникові, що він піде в магазин і все, що захоче, купить за гроші… А хто ж тобі не дає стати робітником? Їдь на шахти, працюй, будь ласка. Ти скаржився: робітничому класу земний рай, а тобі пекло – півдня ореш, півдня під возом спиш…

– Ти мені зубів не замовляй. Думаєш, що коли я малограмотний, так, значиться, нічого й не розумію. От ти мені стільки раз докоряв, що я до куркулів жалість мав, а Гнат, той мене просто підкуркульником і досі хрестить… А воно зовсім не так. Ви куркуля вчилися по книжках ненавидіти, а мене – саме життя вчило. Так хто ж тоді сильніше їх ненавидів: ви чи я?

Кузько запалив загаслу цигарку, підсунув на потилицю порваний картузик, голубі, як весняне небочко, очі налилися собачою тугою.

– Було нас у сім'ї четверо, старші ходили по наймах, а я при батьках перебував. Але коли трохи підріс, повела і мене мати між чужих людей. Пам'ятаю: вийшли ми з нею за село, вона плаче, а я так собі, не плачу, тільки серденько в мене болить, як у молодесенького телятка-сосунчика, якого налигали й ведуть продавать на ярмарок. На Беєвій горі довго стояли мовчки. Розшукав я очима свою хату, думаю: оце хлопці на вигоні в «лози» граються, пищики майструють, а мене ведуть хтозна й куди. Потім мати каже: «Помолися, сину, богу, і він тобі щастя в дорозі пошле». Помолився я. Пішли. Скинув я старенькі ботиночки, повісив через плече, іду. Сонце пече, дорога тверда, мов камінь, аж водянки на ногах набігають. Йшли два дні, в степу ночували, на третій день приходимо в хутір. Посеред хутора – дім під залізом, клуні, повітки, на воротях чирва вирізана, червоною фарбою викрашена. «Оце, – каже мати, – тут твій хазяїн живе». Зайшли в двір. Собаки на цепах так і рвуться на нас, шерсть на них як на добрій вівці. На ганку чоловік стоїть, одягнений у погане, та ще й латане. «Кланяйся, – шепче мати, – це твій хазяїн». Я аж рота роззявив. Оце хозяїн? Та він же на дурного Ілька схожий, що в ярмаркові дні на гатках стоїть, їдуть люди на ярмарок, кинуть йому копійку: «Ану ж, затанцюй, Ільку». Він полотняні штани підсмикне, соплі витре й як ушкварить навприсядки, то таку пилюку здійме, ніби два табори циган на батогах б'ються. Так Ілько хоч без музики людей веселить, а мій хазяїн наканцюпився, наче ось-ось розпочне мене їсти. Подивився-подивився і каже:

– Наймаю до осені. Харчі мої, а за гроші й не балакайте. Одежу, яку там треба, справлю, а за гроші й не говоріть...

Мати й тому рада. «Слухай, – наказує мені, – почитай свого хазяїна», та з тим і пішла додому. Зостався я сам, як той листочок, від гілляки відірваний. Повели мене до хліва, кажуть, що оце тут наймити сплять і ти з ними спатимеш. Ввечері приходять строковики. «Новачок?» – питають. «Новачок», – відповідаю я. «Ну що ж, – кажуть, – сідай із нами, хазяйських галушок попробуй». Сів я за стіл, перехрестився, наколов спичкою галушку, а вона наполовину а висівок, видно, як і остюки стримлять. Оце так, думаю, в нас мати дома і то кращі варить. Полягали ми спати. Уночі як схопило мене за живіт, боже мій, як наче хто ножем ріже! Цілу ніч бігав надвір. Підпасич Іванко, мій новий приятель, шепче мені на вухо: «Це ще нічого. От як дядько Бавило тебе батурою одшмагають, отоді знатимеш!» – «За що ж він битиме?» – питаю. «Він знайде за що».

На другий день погнав я пасти. Хлопці полягали спати на толоці, а мене заставили скот завертати. Вони собі спочивають, а я стримлю з герлигою біля худоби. Сонце пече, трава пахне, рай, та й годі. Присів я на травичку та незчувся, як і заснув. Як опече мене щось по спині, я так і скрутився, як листочок на вогні. Глядь – хазяїн з батурою стоїть, зуби шкірить: «Оце так доглядаєш хазяйське добро? Отак пасеш?» Та батогом, по ногах, по ногах, так п'явками й беруться. Упав я на землю, прошусь: «Дядечку, не бийте, я більше не буду!..» А він осатанів, нічого не чує, батурою чистить, аж мені в очах все перевертається, як млинок. Порвав на мені штанці, сорочку пошматував разом із тілом, кинув на толоці, мов цуценя.

До самого вечора лежав я, гірко плачучи. Підходили до мене пастушки, щось говорили, але я до них не обзивався. Звечоріло. Погнали худобу, а я лежу один посеред степу, і тільки сира земля мені рани студить. То грудьми на ній полежу, то на спину перевернуся – і легше мені зробиться, малому, не так болить побите тіло. Лежав я, лежав, потім устав і побрів до хутора, мов каліка безнога. Іду, а сонце вже зайшло, небо червоне, а по ньому білі голуби літають. Як заплачу я, як закричу. Був би, думаю, і я голубом, полетів би матері прохати, щоб забрала мене звідси... А ти кажеш, я за куркулями жалію. Хай за ними чорна яма жаліє!

Кузько зробив судорожний рух кадиком, якось по-гусячому повернув шию.

– Проте й куркулі теж бувають різні, – продовжував він далі. – Викурили ми із Троянівки Василя Гончаренка. Скажи мені, який із нього куркуль? Наймитів не тримав, землі на слабенького середняка, в політику не ліз. Так ми його за штани і в конверт. А справжні куркулі по Казахстанах та по Середніх Азіях живуть, пасіки порозводили, чай з медочком попивають...

– Ну, сам знаєш, ліс рубають – тріски летять.

– Отож. Я й говорю – до людей підхід треба мати. Спіймав мене ти з носилками – і зараз грозиш під суд віддати. А, бач, того й не подумав, чого я сюди з цими проклятими носилками прийшов? Отож, щоб тріски не летіли, треба подумати, а не так, з тень-телепень.

Кузь забрав пусті носилки, пішов двором. Оксен довго дивився йому вслід; хотів завернути назад і сказати, щоб Кузь забрав солому, але потім роздумав: «Як не є, він злодій, а злодіїв жаліти нічого», – і, затоптавши цигарку, пішов до контори.

Він зайшов у свою кімнату-кабінет і, не роздягаючись, а тільки повісивши на цвяшок шапку, сів за стіл з тим почуттям заклопотаності і

відповідальності, яке охоплювало його кожного разу, коли він поринав у турботи дня. Проглянувши свою записну книжечку, що лежала на столі, Оксен подумав, що сьогодні вранішнього наряду не буде давати, бо він був даний учора ввечері, і це було зроблено для того, щоб мати можливість сьогодні вранці виїхати на Власівку за будівельним матеріалом.

«Так, але за що він мені наплював у душу? – пригадав він розмову з Кузем. – Якщо в мене й були якісь помилки, то я їх робив не тому, що хотів, а тому, що не знав, як робити так, щоб тих помилок не було. І за це мене не має права ніхто судити. Да. Не має. Так чого тоді Кузь дорікає? А тому він дорікає, що спіймався на гарячому і хоче знайти для себе якесь виправдання. Так. Натурально. А в дійсності Кузь, може, хоч і не злодій, але й не такий, щоб рахуватися з його думкою. Да. Він вічно чимось незадоволений і все чогось шукає... Так, Чернеччину ми пустимо під соняшники, – перевів свої думки Оксен на господарські клопоти. – Олії також треба. Натурально. Добре було б прикупити роменських овець. На них шерсть хоч і груба, зате швидко наростає м'ясо».

Мимо хтось повільно проплив на коні. Оксен, глянувши у вікно, побачив голову сільради Гната Реву, який прив'язав до яблуні жеребця, розім'яв собі ноги і, поляскуючи нагаєм по чоботях, пішов до контори. Скоро почулися кроки на ганку, в коридорі, нарешті двері відчинилися, і появився Гнат: шкірянка розстебнута, чоботи забризкані багнюкою, на галіфе на колінах і ззаду блищить нашита і вичовгана, мов бубон, шкіра. Сам червоний, збуджений їздою, губи зведені в дудочку: вічно Гнат щось насвистує.

– Здоров, – каже він, і золотий передній зуб сіє по хаті самоварний блиск.

Між іншим, золоті зуби в Гната появилися тоді, коли розібрали святий храм і люди тихо між собою гомоніли, що того золота Гнат знайшов там видимо-невидимо. І що частину може і в район здав, а більше для себе залишив.

Потім він сідає на стілець і розвалюється на ньому, як датський принц, і то зводить ножицями, то розводить замлілі від їзди ноги. Гнат ніколи не ходить пішки, він або їздить із кучером Кузьмою лінійкою, або верхи на сільрадівському жеребці Дунаї, осідланому старим горіховим сідлом, що взяте не менше як на двадцять мідних заклепок. Сідло це Гнат конфіскував у куркуля на хуторах і розповідав про нього цілі легенди, що буцімто на ньому їздила на прогулянки сама донька степового магната Бразуля, Марія Бразуль, що воно перейшло їй у спадок від старинного козацького роду, а той рід відбив те сідло в татар.

– А чому воно на заклепках? – питали дядьки.

– Бо в тії Бразулихи було таке озаддя, що як сяде, то сідло – хруп напополам і розколеться. Так його через те й на шпуги взяли. А позаддя таке було здорове через те, що Марія, знаєш-понімаєш, багато овечого лою пила, – пояснював дядькам Гнат.

Посидівши хвилину на стільці, Гнат обірвав свист, тупнув ногами об підлогу, оббиваючи грязюку.

– З хуторів їду, – хрипко сказав він.

– Воно й видно: так брагою від тебе й несе. – Гнат байдуже лупнув очима, губи його знову склалися в дудочку. – Перестань свистіти, це тобі не в конюшні!

Гнат обірвав свист, ляснув прутиком по халявах:

– Яєць не здають, хоч криком кричи, – забідкався він. – З м'ясом ще сяк-так, а з яйцями біда. Я кажу: насідайте на курей, а вони кажуть: а ми що, півнячої породи? Насмішку з мене роблять. Н-і-і, брат, не вийде. Заготівля – мероприятіє государсвенноє, і я. согласно закону, можу тоже ввернуть так, що не один потилицю почухає. По сільраді невиполнєніє плана, а вони: кури не несуться. Самі сідайте й несіться, а план мусить бути виконаний. Я за них виговорів одержувати не хочу. І так упомінзаг акта хотів составлять. До району дійшло – скандал: Гнат Рева зриває план. Скандал. А ще такого в мене не було, щоб я плану не давав. Я був завжди впереді всіх і на нарадах мене первого зачитували.

Гнат вийняв засмальцьований блокнотик, розгорнув його, з-поміж листочків посипалися крихти і тютюнова потеруха.

– Точно. Недовиконання плану. Які ж ти заходи будеш вживати?

– Посаджу все правління на гнізда – хай несеться.

– Ти, знаєш-понімаєш, зубів не скаль! Є решеніє за порушення строків виносити догани, так що гляди, щоб і ти не доплигався.

– У мене зараз сівба. Так що не до яєць. А що в біса ви з уповмінзагом робите?

– Не твоє діло. Ми тобі не підотчотні.

– Ми тобі також…

Гнат порипів шкірянкою, посвистів, похвоськав себе нагайкою по халявах і, бачачи, що Оксен з ним говорити не хоче, вийшов надвір. Оксен знову зупинився біля вікна і задумався. «Да, треба будувати нові конюшні, бо старі вже зовсім валяться. Та як їм і не валитися, коли в них ще стояли коні пана Горонецького. А коли це було?.. А Кузько неправий. Він дивиться на життя, як півень на тік: можна дзьобнути зернинку на дурничку – добре. Не можна – треба йти в інше місце. Натурально…»

Думки в Оксена обірвалися: в кабінет зайшов завгосп артілі Григір Тетеря.

– Підводи готові. Можна їхати, – сказав він і сів на стілець. Говорив смирним, тихим голосом, як паламар у церкві. Якусь мить він мовчав, потім розправив долонею вуса, і лице зробилося змовницьким:

– У Власівці ліс хороший, та тільки як би нам не переплатити. Коли б свої гроші, то нічого, а то ж людські.

Оксен усміхнувся і заспокоїв старого, що переплатити не повинні, тому що по других місцях ще дорожче.

Григір ніби заспокоївся, але ще довго прикидав в умі, скільки воно буде коштувати отой ліс на конюшню.

Скнарість Григора як завгоспа була всезвісною не тільки в Троянівці, а й по навколишніх селах та хуторах; не раз траплялося так, що Григір вичитував хуторянам, які їхали через Троянівку на базар до Зінькова, за всякі дрібниці: за дьоготь, що по-безгосподарському плюхав з мазниці, за те, що коняка не так запряжена і вже, напевно, їй натерло холку хомутом і т. д. і т. п. А в артілі він був ще вибагливіший, ще нещадніший: скіпався до свинарів, що не бережуть відер, корит, що на тому, мовляв, тижневі зроблено десять нових корит, а де вони тепер? Порозбивані лежать, бо ніхто за ними не дивиться, нікому вони не потрібні. До конюхів він присікувався, що в них «збруя горить, як у тих циган». Учора посадив двох лимарів, так розказують, що реміння вже к лихій годині перетліло. Ще б пак! Як вони хомути порозкидають по степу, хай дощ на них пірчить.

Особливо похмурий та незадоволений ходив Григір у жнива. Бозна-коли він тоді їв і коли спав. Кожного ранку, схиливши набік заклопотану голову, являвся до Оксена і, вийнявши з кишені жменю зерна, скаржився:

– Оце за комбайном назбирав. Де ж таке видано, щоб отак хліб марнувати? Ні, ти звільни мене від завгоспа, бо не видержу я: печінка розірветься, на отаке дивлячись.

Або приходив і заявляв:

– Кавунів молотникам не даватиму.

– Чому? – дивувався Оксен.

– А того, що від самісінького табору і до Троянівки – скрізь по степу жевріє.

– Що жевріє? – ніяк не міг второпати Оксен.

– Скибки жевріють. Якби ж вигризали так як слід, то не жевріло б, а то раз-два вкусить – кидає на дорогу. Денис Кошара – то не хлопець, а якась, прости господи, прірва: від Крикливої балки і до Вишневого – все його скибки валяються.

– А звідки ти знаєш, що то його, а не чиїсь інші?

– У нього зуби рідкі, як на пилці, – прооре ними, відразу видно, чия робота.

– Ет, дурниці, – відмахувався Оксен. – На скибках грошей не зекономиш.

– Я не за скибки, а за людську працю печуся. Кавун – то наш піт і наша праця, а він вибере, сучий син, якнайбільшого, хряп об коліно, середину виїсть, а решту в бур'ян. Хоч би товаришу віддав, як сам не подужає.

У контору Григір ніколи не приходив із пустими кишенями; в них завжди щось бряжчало і подзенькувало: або гайки, знайдені десь на подвір'ї, або гвіздки, або якісь іржаві старі ключі.

Сказавши тепер Оксенові, що підводи вже стоять готові до виїзду, Григір вийняв з кишені якесь мотуззя і, доки Оксен закривав шафу та вкладав папери, заходився в'язати його.

– Хіба немає нових вірьовок, що ти дрантя докупи в'яжеш?

– Авжеж, що нема.

– Та сліпий Вихтір сукав цілу зиму! Порвали, чи що?

– Не порвали, а на літо держу. Прийде косовиця – рубля притягнути нічим буде.

Вийшли з контори. Надворі повно сонця і голубого неба. Над підметами кружляє гайвороння, очманілі від тепла горобці лізуть прямо під ноги, так і хочеться накрити якого-небудь картузом. Біля колодязя – велика калюжа. Дурні телята нахиляють голови і нюхають, чим пахне, потім, задравши хвости, мчать наосліп, розкидаючи ратичками теплу грязюку.

IV

Тимко під'їхав до артільного двору, коли вже зовсім звечоріло і чередник гнав з поля овець. Мекаючи на всі лади, вони запрудили ворота, і Тимко притисся з конем до паркана, перечікуючи, доки схлине овеча ріка. За плечима в хлопця висіла торба з лемешами, які він привіз до кузні. Коли вовниста хвиля нарешті покотилася двором, Тимко поїхав до кузні. Назустріч йому від колодязя з двома відрами в руках ішла огрядна присадкувата дівчина з випнутими вперед, не по росту великими грудьми, які, здавалося, їй так же важко нести, як і відра з водою. Побачивши Тимка, вона здивовано зупинилася і зареготалася.

– Оце так козак! – вигукнула вона, насмішкувато оглядаючи мотузяну збрую, що прикрашала коня.

Тимко ворухнув босими ногами, що були запетльовані в посторонки, проїхав, не відповідаючи на її регіт.

У кузні Василь Кир, чорний таранкуватий чоловік років сорока, бив молотком розпечену залізяку так, що від неї розпирскувалися іскри, як золотий дощ. Тимко виклав перед ним лемеші, присів на пустий ящик.

Призвичаївшись до напівтемряви, що затопляла кузню, Тимко розгледів ще одну людину, що сиділа в куточку, примостившись на купі залізяччя. Тимко відвернувся, аж шия хруснула: то був його ворог по парубоцтву Сергій Золотаренко. Тепер їхні стежечки сходилися біля Орисиного двору, і хлопці не здоровкалися і не говорили один з одним. Але сьогодні в Тимка був такий настрій, що йому хотілося придиратися за дрібниці, і він вирішив зачепити Сергія, щоб зігнати на ньому своє зло.

– О, та у вас тут і помічники є! Правда ж, дядьку Кир? Тільки чого це він сидить як пеньок? Узяв би молот, грюкнув раз та два – все б легше було на руки ковалеві. Та, правда, як він тим молотом грюкатиме, коли в нього сили, як у горобця?

Сергій заворушився в темряві, кинув цигарку, але промовчав.

– Дядьку! Чого це він ворушиться, а не встає? Може, в нього штани до заліза прикипіли? То я візьму жигало та одліплю?

– Звісне діло – баришник… Звик на крадених конях тавра випікати і до людей лізе, – обізвався Сергій.

– Е, стрючки! Замовчіть, а то вас обох угомоню.

На деякий час запала мовчанка, яка обіцяла ще більшу сварку. Тимко сидів згорбившись, підшукував ущипливі слова.

– Ходи, Серьожко, я тебе раз по шиї лясну.

– Ти своєю силою не задавайся, а то був один такий, та без печінок залишився.

– Ану, геть з кузні! – визвірився на них Кир.

– Ні, так ви, дядьку, послухайте, що він каже, – не зважав ні на які гальма Тимко. – Отаке миршаве, як зінське щеня, а й воно нахваляється. Ну, от ми з тобою один на один. Засукуй рукава. Підходь ближче.

Тимко встав, розправив плечі, міцно вперся ногами в землю. Сергій застебнув піджачок, ступнув до дверей.

– Тікаєш? Трясучка напала?

– Ні, піду в луг хорошого бича шукати, – віджартувався Сергій і вийшов із кузні. Тільки-но вія вийшов, як у дверях появилася Лукерка.

– Здрастуйте, ковалики, – проспівала вона, розіп'явшись у дверній рамі. – Чи не допоможе мені хто-небудь із вас сепаратор покрутити? Молока навезли, а крутити нікому.

– А що нам за те буде? – торгувався Кир.

– Уже куплю вам четвертушку.

– Та й годі?

– А чого ж вам ще треба?

– Здорова дівка, а не догадується.

– Ги, отакі старі, і вони до молодих! Ходімо, Тимусю, бо з дядьком добалакаєшся…

– Ти б Сергія взяла в придачу…

– Нічого, Тимко й за нього справиться, – зареготала за кузнею Лукерка.

Тимко обняв дівчину, притяг до себе, зашептав на вухо:

– Мені четвертушечки не треба, натурою хочу…

Дівчина вирвалася з обіймів, відштовхнула від себе парубка.

– Ну, ти не дуже! Такого уговору не було.

Тимко ще раз хотів обняти дівчину, озирнувся, чи ніхто не бачить. Біля кузні чорним привидом стояв Сергій. «Побіжить зараз, усе Орисі роздзвонить. Ну й що ж. То не парубок, що лише одну дівчину має», – вирішив Тимко, ідучи вслід за Лукеркою.

В кімнаті, куди він зайшов, пахло молоком, на вікнах висіли марлеві занавіски; на столі горіла лампа, кидаючи відсвіти на блискучий сепаратор.

– Ти крути, а я буду наливати, – розпорядилася Лукерка. Залишившись із Тимком наодинці, дівчина відразу перемінилася: із балакучої та веселої зробилася мовчазна і насторожена, ходила з опущеними очима, ні разу не глянула на Тимка. Тимко уважно слідкував за дівчиною і кілька раз ловив дивний блиск її очей, який вона відразу ж гасила своїми віями. Цей блиск збуджував Тимка, і парубок ясно відчував, як це збудження щохвилі наростає. Лукерка не піднімала на парубка очей, але відчувала, що він дивиться на неї, і палахкотіла лицем. Закінчивши роботу, Лукерка, не говорячи ні слова, повела Тимка в свою комірчину, де вона іноді, як було багато роботи, залишалася спати, і, завісивши вікна та поставивши на стіл лампу, вийшла в сепараторну. Тимко сів на стілець, горів, як у вогні. «Сама заманила. Оце дівчина!» – било йому в гарячий мозок. Лукерка внесла шматок хліба і бляшаний кухоль сметани, подала Тимкові.

– Ти, мабуть, втомився. Поїж трохи. Бач, як тебе в піт кинуло!

Вона сміло підійшла до нього і, закотивши фартушок, який пах молоком і її тілом, витерла йому з лоба рясний піт. Потім сіла на ліжко, зняла кофточку і повісила на бильце.

– Чогось мені жарко зробилося, – пошепки сказала вона і знічено посміхнулася.

Тимко відсунув бляшаний кухоль із сметаною, дихнув на лампу.

– Лукерко, ягідко моя!..

Запах її сильного тіла туманив йому голову. Вона давалася себе пестити, благала тихим шепотом:

– Заспокойся, Тимко. Не треба.

Її сильні руки перечили настирливо і непідкупно.

– Тимоньку, хороший, слухай, що я тобі скажу. Слухай же!

Але він не хотів слухати. Тоді вона з силою відштовхнула його від себе, він глухо вдарився об стіну головою, притих.

Вона підійшла до нього, трохи не плачучи, стала мацати за голову:

– Дуже вдарився? Ну, прости. Прости.

– Нецілованою прикидаєшся? – Тимко тихо, але злорадно засміявся. – А цноту, мабуть, ще пастушкою загубила?

Лукерка кинула на плечі хустку і деяку мить стояла, посіпуючи плечима, так, ніби по ній раптом вдарив струмінь холоду, потім ривком відкрила двері:

– Іди спати, Тимоньку!..

Не сказавши більше ні слова, вийшла надвір, під зоряне небо. Тимко, посидівши ще деякий час один, теж вийшов... Чорна, загорнута в шаль постать Лукерки бовваніла під берестом. Він підійшов до неї, взяв за руку. Вона не виривала руки, але обличчя відвернула і закрила шаллю очі.

– Лукерко...

Вона мовчала. Тоді він узяв її грубі, негнучкі пальці, тихо стис у своїй долоні і, спотикаючись, пішов до коня, що був прив'язаний біля кузні. «Як по-дурному все вийшло», – подумав він, неслухняними пальцями розмотуючи вуздечку. «Стій, чорт!» – впівголоса лаяв Тимко коня. Потім чіпко схопив за гриву, відштовхнувся сильними ногами від землі, сів на теплу кінську спину і озирнувся назад.

Під берестом, як і раніше, стояла Лукерка. Вона стояла, повернувши голову до лугів, від яких несло вологою, потім не то схлипнула, не то зітхнула і тихою ходою пішла в хату. Тимко ще трохи чекав, гадаючи, що, може, вона вийде, але вона не виходила. Тоді він розібрав повіддя і також тихо, повільно поїхав до конюшні. Здавши коня конюхам, вийшов за ворота артілі і довго стояв під парканом, думаючи, що йому тепер робити і куди йти.

Спочатку в нього була думка йти додому і добре виспатися, але чим довше він стояв і чим довше дивився на чудову весняну ніч, що моргала

до нього зорями і віяла свіжістю лук і лугів, тим більше і тим швидше починала шумувати в нього парубоцька кров, забиваючи навіть те тяжке почуття, яке він виніс після зустрічі з Лукеркою, – почуття сорому і парубоцької невдачі. Йому було якось не по собі, і Тимко знав, що коли він ляже спати, то це тяжке почуття буде мучити його ще дуже довго, і тому він хотів зараз якнайшвидше заглушити його, хоча й не знав чим. Найбільше в нього надії було на те, що він зустрінеться з кимось із сільських хлопців, підуть балачки, сміхи-пересміхи і все забудеться, тому він нікуди не йшов і пильно прислухався, чи не обізветься де-небудь парубочий голос, чи не почується парубоцька пісня, хай хоч і на Залужжі, кат його бери. Він ладен був зараз тюпашити куди завгодно, аби розвіяти свою нудьгу і неприємно смокчуче почуття, що давило його за серце.

Але всюди було тихо. З Ташані валувала пара, заволікаючи придорожні верби, що здаля були схожі на величезні ожереди сіна, криючи дорогу, ташанський міст. Десь за річкою гув болотяний бугай, в осоках покахкувала час від часу дика качка, в сазі одноманітно, безконечно кричали деркачі. І раптом хтось тюгукнув, та так тюгукнув, що аж по воді ляснуло, аж в очеретах шелеснуло – і покотилося левадами, лугами та байраками, і загубилося десь у глибоких ярах.

«Еге!» – зрадів Тимко і щодуху побіг на той окрик і незабаром зустрів на мосту Гараська Сича, якого вважали в селі трохи придуркуватим.

– Ти тюгукав?

– Я.

– Хлопців або дівчат ніде не бачив?

– На картині всі вони.

«І справді, сьогодні ж кіно! Як же я про це забув?»

Кіно в житті села було видатною подією, до неї готувалися ще загодя, особливо молодь. Хлопці, ті говорили один одному на роботі: «Не забувай же. Післязавтрього картина». А дівчата вимивали коси в ташанській воді, прали блузочки, пахтилися одеколоном «Сирень» і приходили до хати-читальні чистісінькі, напахчені, соромливі і насторожені: а може, й проведе її який-небудь кучерявий тракторист із кіно додому, поцілує під вербами в пахучі коси, пригорне, приголубить, найкращою в світі назве, – і тоді вона йому серце, мов квітку, розкриє, бо їй уже давно хочеться любити...

Кіно показували в хаті-читальні тільки зимою, а літом крутили прямо надворі, в садку. Глядачі розлягалися прямісінько на траві, а події всі розгорталися на білій стіні: там билися, вмирали, цілувалися, співали, витанцьовували, а раз, коли демонструвався кінофільм «Путевка

в жизнь», то таке виробляли, що дільничний міліціонер не витримав і кричав, щоб припинили картину.

Оскільки електромотора не було, то динамку крутили руками. Найчастіше це робив Денис, для загального добра він сили не шкодував і викручував сам по п'ять, а то й шість частин. Але це траплялося тільки тоді, коли йшли фільми любовні або революційні, в противному разі Денис кидав ручку, світло гасло і збуджені глядачі кричали: «Давайте крутіть!» Довго торгувалися, бо ніхто крутити не хотів, а дивитися хотіли всі, і розшукували Дениса, але він на їх крики не зважав, і розшукати його було не так-то легко: садок великий, дівчат багато, попробуй знайди його серед темної ночі. Раз виявив бажання ближче познайомитися із технікою Павло. Поплював у руки і крутонув так, що динамка заскреготіла як скажена і поперегорали лампочки. Павла висварили і більше до техніки не пускали.

Тимко спочатку був розігнався до хати-читальні, але потім відкинув свій замір, бо вже було пізненько, кіно, мабуть, уже давно закінчилося. Мовчки він пішов пустою сільською вулицею.

– Ги-ги, – засміявся Гарасько, показуючи кудись у темряву рукою. – Диви, як прижимаються.

Під чорним стовбуром верби заворушилися дві постаті.

– Матвію, не лізь, бо вдарю. Матвію! Ну, що тобі за інтерес? – тихо гомоніла дівчина.

– А що я роблю? –дивувався парубок.

Тимко, не збавляючи кроку, пішов далі. Але Гарасько йти не хотів і все просив Тимка залишитися, щоб підслідити, що воно буде далі під тихими вербами.

– Я одного разу підзирав за одною парою, так цілувалися, – хихикаючи, розповідав він. – А я як закричу: «Ай-я, як вам не соромно», – а вони й порозбігалися…

– І ніхто тебе не тріснув по гамалику?

– Ні… Ги-ги.

– Не нарвався ти на мене. Я б тебе відсупонив…

Гарасько урвав сміх, мовчки плуганився за Тимком, загрібаючи пісок своїми босими клешнюватими ногами. Так вони ще трохи пройшли селом і завернули на Притулівку – бічну вулицю, що йшла пісками понад Ташанню. Незабаром вони натрапили на громаду і хлопців, що сиділи в сосні на піску.

– От і каже капітан Немо, – чулося звідти: – «Поховайте мене на золотому морському дні разом із моїм човном». Прийшли до нього матроси,

стали на коліна і присяглися на вічну вірність. І не було ні одного з них, щоб не плакав: так їм було жаль розлучатися із своїм капітаном. Зодягли вони скафандри, випливли на поверхню моря, глянули, а з морського дна, з чорної прірви, жевріє світло – то блисне, то згасне. То блисне, то згасне. То капітан Немо шле своїй бойовій команді останнє «прощай».

– Хомутенків студент бреше, – зашепотів Гарасько. – З університету вигнали, так він тепер хлопців туманить.

– Мовчи, довбня.

Підійшли до гурту. Улас продовжував далі:

– Так що в кожній фантазії є доля істини. І настане такий час, що зроблять такого човна, а може, вже й зробили, що він буде і плавати, і літати.

– А правда, що на Марсі живуть також люди, тільки не такі, як у нас, а з двома головами? – обізвався з гурту хлопець, і Тимко пізнав по голосу Марка.

– Наука доводить, що життя на Марсі існує, але чи єсть там люди і які вони, поки що невідомо. Але прийде такий час, що таємниці всесвіту, – Улас показав рукою в небо, – будуть розгадані.

– Писалося ж у біблії, що літатимуть птиці і залізними носами клюватимуть людей – от і є літаки. Нам колись на толоці дід Інокеша розказував.

– Тепер, коли наука так швидко пішла вперед і довела закони, на яких тримається всесвіт, біблія – це просто збірник казок, розрахованих на старих дідів, яких мучить безсоння. Біблія давно вмерла, і коли б ви, хлопці, більше читали книжок, ви б не слухали діда Інокешу і розуміли б, що життя – дуже цікава штука і що жити – це значить учитися.

– Еге, навчишся, – вставив своє слово Марко. – Від рання й до ночі на ріллі так ухоркаєшся, що не тільки за книжку, а й за ложку не візьмешся. А є трохи вільного часу – мати ганяє, як цуцика. Дров нарубай, води принеси, в корови повичищай. Я так з дому тікаю. Оце хоч на вулиці відпочину та послухаю, що розумні люди говорять.

– Навчіться розподіляти час, і вам вистачить його і на працю, і на читання книжок. Бувають такі дні, коли ви працюєте менше, наприклад, зимою, отоді беріть у руки книжки і читайте. Великий пролетарський письменник Горький говорив, що все те, що в нього є найкращого, він одержав завдяки книжкам.

– Коли всі будуть дуже вчені, хто в землі порпатиметься? – сказав Тимко. – Всі в білих капелюхах ходити не будемо, треба комусь і в картузах.

– У тебе зовсім невірне уявлення про інтелігенцію. Ти дивишся на неї очима дореволюційного мужика. Ти ніяк не можеш зрозуміти, що без ін-

телігенції, без науки неможливий розвиток суспільства. Люди розумової праці винайшли трактор. Ти на ньому ореш, радієш, що тобі полегшено працю, одначе забуваєш подякувати вченим, що вигадали цю машину.

– Говори, як хочеш, а я знаю своє. Ти от поїхав у місто, краватки носиш, а гнойку понюхати боїшся, хоч сало любиш тріскати. Кожного разу, як у Харків їдеш, такого сидора шнуруєш, що конякою не підвезеш. А вивчишся, то яка нам з того користь буде? Адже тебе в село і ціпом не наженеш. Ти будеш тертися біля вчених, де-небудь у великому місті, та гроші в кишені гребтимеш, а побачиш у трамваї дядька з мішком – сахатимешся, як від чуми, щоб він тобі чистенької сорочечки не замазав.

– Ти помиляєшся. Я мрію працювати на селі.

– Не бреши! Багато з вас таких, що повивчалися, а на селі працюють? Порозбігалися, що й чорт із свічкою не знайде. Інтелігенція. Приїхав он Микола Шкурупій до рідної матері в гості. Насипала вона борщу всім в одну миску, а він носом крутить, уже не хоче з одної миски їсти. А мати перед усіма вихваляється: «Слава богу, вивчився мій Микола на лікаря. Все ж таки не в колгоспі робити». Так що ж тоді по-вашому, по-інтелігентному, виходить? Що в колгоспі роблять одні дурні?

– У суспільстві існує розподіл праці. Одні працюють лікарями, інші роблять у колгоспі, і ніхто з інтелігенції ще ніколи не дивився з презирством на людей фізичної праці. Це твоя вигадка.

– Вигадка не вигадка, а я розумію так: будь ти вчений чи сто раз професор, а від простого народу не верни, раз він тебе в люди вивів.

– Цілком вірно…

– А коли так, то чого ти не прийдеш до нас на поле та не скажеш: «Хлопці, я зараз у відпустці, давайте я разом із вами в степу попрацюю, понюхаю, як земелька пахне». Адже ти бачиш, як мало в артілі робочих рук.

– Я думав… Я… навіть хотів. І, чесне слово, я мав такий намір.

– Що нам з того наміру? Ти на ділі покажи… Був у нашому селі, розказують люди, один дядько, Федір Смик: двісті колодок пасіки, п’ять пар волів, п’ятнадцять десятин землі. Одне слово – багач. А сам тихий такий, смирний, іде селом і перед малою дитиною шапку здіймає. Прийдуть до нього селяни – зерна позичить, меду на кутю дасть, а прийдеться до віддачі – десяту шкуру здере…

– Ти що мене із Смиком рівняєш?

– Я приклад наводжу, що в нього, може, теж добрі наміри були, та яке нам до них діло? Ось ти тільки що про небо говорив, про зорі. Воно, звичайно, наука. Але ти до неба лізь, але й про землю не забувай. Ех, оце б тут і спав, – закінчив свою балачку Тимко і простягся на піску.

– Денис он уже давно хропе.

– Його голим на тернинння поклади – і то спатиме. Воляча шкура.

– Хлопці, в кого є закурить? У мене на цей раз табак вийшов, – зациганив Марко.

– В тебе, як у Кузя, – вічно кисет порваний.

– А ти не шкодуй, і на той рік уродить.

Улас підвівся, високий, гостроплечий, обтрусив од піску штани.

– Ну, ви сидіть, а мій організм проситься на відпочинок. На добраніч.

– Ходи здоров.

У темряві замелькали білі брезентові черевики Уласа.

– Двоногий організм, – засміявся вслід йому Гарасько.

Хтось жартома штовхнув його, він поточився і наступив Денисові на ногу. Денис сів на піску, витер рукавом сонну слинку з губів.

– А що, хлопці, буде, як телиця сниться? – запитав він басом.

– На свіжину десь натрапиш, – засміявся Гарасько.

Денис не зрозумів його натяку, хоч всі останні зрозуміли і засміялися.

– Хлопці, – притишено загомонів Денис. – Я назнав у одному місці свіжу сметану. У старої баби Прокопихи повна макітра назбирана.

– У них собака біля погреба прив'язаний. Трудно.

Денис устав, розвалькувато пішов у темряву. Незабаром почувся шум, тріск і він повернувся назад з колякою в руці, від якої пахло живицею.

– Це од собаки. Як загилю, так і не писне. Пішли.

Тимко вибіг наперед, зупинив ватагу.

– Хлопці, уговор такий: що б там не трапилося, один на одного не гавкать. А то прошлий раз ходили на Залужжя курей полохати, всі з води сухими вийшли, а Гараська в сільраду викликали. Попадемося – усім мовчать і один одного не видавати. Згода?

– Згода.

– Тепер я скажу, – виступив і собі Марко. – Дениса за сметаною не посилати. Того разу, як були на Хрипках, він, доки виліз із погреба, півмакітри випив.

Рушили сонним селом. Тільки хотіли переходити ташанський міст, як у темряві загуркотіли підводи. Зустріч з ними була небажаною, тому вся ватага принишкла в рівчаку, чекаючи, доки вони проїдуть. По мосту повільно сунули плетені із лози величезні кучі, повні горшків: то їхали в Зіньків на базар опішнянські гончарі. В темряві виднілася передня коняка з коротким тулубом, чути було, як тихо подзенькує причеплене під возом пусте відро.

Запахло дьогтем і кінською спітнілою шерстю; потім на одній кучі підвелася голова в смушевій шапці і голосно крикнула назад, де чорніла, наближаючись, друга підвода:

– Іване, ти спиш?

– Сплю.

– І я сплю.

Кучі, поскрипуючи, пропливали мимо, але ще довго після того в повітрі пахло дьогтем, кінським потом і житньою половою, якою було обмощено горшки, щоб не потовклися в дорозі.

– Пішли берегами, – зашепотів Марко. – Бо тут то з горщечниками, то з циганами христосатися будемо. Уже й так скоро розвидниться.

Спустилися з гатки один за одним, крок в крок, як зграя вовчиків-братиків. Попереду Тимко, за ним Денис із герлигою, далі зіщулений, обережний Марко, а за ними всі останні. Біля двору Прокопихи зупинилися. З берега ледве видно хатку в тополях, малесенький погрібничок.

– Ну, чого стали? – сердито зашепотів Тимко. Денис перший поліз через тин, зачепився холошею за кілок, впав у бур'яниння. Всі попадали на землю, притаїли дух. Нарешті Денис поповзом пошелестів у темряву і довго не повертався. Потім приповз і повідомив, що на возі під повіткою спить Матвій Глек.

– А знаєте що? Давайте його викотимо разом з возом із двору, щоб не заважав, – порадив Марко.

– Оце діло!

Забули і про сметану, і про небезпеку, чорними тінями обережно стали підкрадатися до повітки.

Матвій Глек був єдиний чоловік у Троянівці, який і досі жив індивідуально. Славився він впертістю і незгідливістю свого характеру. Наприклад, йому говорили:

– Сьогодні у Власівці випав дощ…

Він зараз же йшов на заперечення:

– Е, ні, ні, у Власівці дощу не було! Це ти брешеш.

– Як же так не було? – доказували йому. – Я сам тільки що звідти приїхав, ще й одежа не встигла висохнути.

– Е, ні, ні. Хмара стояла зовсім не над Власівкою, а над Дейкалівкою.

Або йому говорили:

– У морі вода солона.

– Е, ні, ні, – зараз же заперечував Матвій. – Якби в морі була солона вода, то там риба не водилася б.

До цього домішувалася його страшна, просто нелюдська заздрість і бажання похвастати.

– Я, коли сплю, – все на світі чую, – не раз вихвалявся він поміж селянами. – Учора один чоловік ніс мішок із поля. Так і знай – пшениці вкрав на току. А позавчора Вихорів Тимко із Тетериною Орисею в степ під ручку ходили. Вони таки доходяться…

За все це сільська парубота була на нього давно сердита і весь час шукала приводу насолити старому. От чому всі хлопці так радо рушили на його подвір'я. Обережно підкралися до повітки, взялися за роботу. Денис упрягся в голоблі, Марко побіг відчиняти ворота, а Тимко знайшов посеред двору якийсь цурупалок, пішов запручувати хатні двері, щоб стара Прокопиха, зачувши в дворі метушню, не могла вийти з хати. У воротях Денис несподівано рвонув «соб», колесо глухо стукнуло об вушак і зачепилося за нього. Хропіння на возі затихло. Хлопці, як по команді, кинулися навдьори. Денисові уже тікати було нікуди, і він присів поміж голоблями. Пройшла хвилина, друга. На возі знову почулося хропіння. Тимко прибіг із темряви, тихо спитав, де хлопці.

– Порозбігалися…

– Повезли вдвох.

Викотили воза на вулицю, потягли по піску поміж тинами. Денис хекав, як бик у плузі, раптом кинув на землю голоблі, шугнув у темряву.

– Ти куди? – зашипів на нього Тимко.

– Хлопців шукати…

– Я тебе нашукаю! Ану йди тягни.

Денис поплював у руки, впрігся і поволік воза далі. На повороті дороги із-за верб один по одному вийшли хлопці.

– Свистуни, – лаяв їх Тимко.

Ті винувато підійшли до воза, мовчки стали допомагати везти далі. В тихій жалобі, як похоронна процесія, прослідували сонним селом, біля виїзду на полтавський шлях зупинилися, тихо стали радитися, куди везти. Тимко наполягав, щоб на міст, Марко – на колгоспний двір: хай, мовляв, уранці люди посміються, що приїхав уночі Матвій на чортах у колгосп записуватися. Гарасько придумав найкраще:

– Давайте його в степ одтарахтаримо. Дорога пішла добра.

– Може, ти здуру аж у Полтаву повезеш? – визвірився на нього Тимко.

– О, знайшов, – майже вигукнув Марко, так що на нього всі зацитькали. – Давайте його на тирло переправимо. Там мілко. Я вчора напував волів.

Тимко махнув рукою:

– Поїхали…

Тирло – невеличкий, порослий травою острівець посеред Ташані. Кубляться та чепуряться на ньому домашні гуси та качки, сідають на спочинок перелітні журавлі, в'ють гнізда лугові чайки. Весною, коли спадає вода, забродить туди пастися худоба, тирлується там, а зимою, коли жовтий очерет занесе снігом, особливо вечорами, петляють по острову лисиці, вичікуючи на поживу.

До гатки хлопці добралися благополучно. Стали спускатися до Ташані; Дениса мотало в голоблях, як Проклятого.

– Держіть, хлопці, бо напира, – просив він, з трудом стримуючи воза. Враз його мотнуло вбік, і він, відчуваючи, що воза йому не стримати, вискочив з голобель. Мимо нього з гуркотом потаскало воза і погнало його прямо в Ташань. Почувся страшний плескіт води і несамовитий людський крик:

– О-о, р-р-р-яту-йте-е-е!

Ніхто не рятує. Чути тільки швидкий тупіт ніг по шляху. Стиха пересвистуючись, зібралися під вербами аж біля Беєвої гори. Денис, тяжкий на бігу, приплентався пізніше за всіх і порадував новиною: загубив картуз.

– Де ж ти його загубив, роззяво? – накинувся на нього Тимко.

– А хіба ж я знаю? Біг-біг – мац, а його нема.

– Іди лазь рачки, а щоб картуз найшов. Підніме хто-небудь із троянчан – відразу дізнаються, чия робота.

– Де ж я його тепер знайду, коли отак темно? – горював Денис.

– От ускочили, так ускочили! – зачухав потилицю Тимко. – Будуть питати – кажи, нічого не знаю. Пойняв?

– Та коли б…

– І-іх, ступа довбана!

Сумні та невеселі, розходилися хлопці по хатах. Тимко добрався додому тоді, коли за Беєвою горою світліло небо. Слизькою від роси стежкою спустився в яр, зачерпнув вербовим коряком води з криниці, жадібно пив, з приємністю відчуваючи, як вода тече за сорочку і холодить груди. Потім зідрався кручею до хати, зайшов у комору і ліг на примістку. В коморі пахло борошном і сушеним липовим цвітом. Засинав, але збуджена думка не хотіла спати і малювала перед ним картини, бачені вдень: широкий степ з вилинялими на сонці бур'янами, чорні лоскуття ріллі, далеке, ледве вловиме для ока тремтіння марева на обрії. Довго перед його очима стояла Орися в тій позі, в якій він бачив її востаннє в чорних дверях, – із блідим, зляканим лицем. Потім Орися кудись пропала, і на її місці з'явилася

Лукерка, манила його чорними очима і сумно посміхалася з-під пухової шалі. «А щезніть ви», – прошепотів він і вкрився рядном з головою.

V

У старого Лук'яна Хомутенка сімеєчка дай боже: він з жінкою та восьмеро дітей. Зварить Федора відерний чавун борщу – за день як вітром вивіє. Найстарший син – Улас, два менших від Уласа брати уже працюють – один трактористом, другий так, на різних роботах. І ще мала сестра у артільних яслах пильнує, а останні – малеча. Те гусей пасе, те ціле літо з річки не вилазить: оглухне від води, як чобіт, батогом потягти слідує, та за роботою ніколи.

Надія сім'ї – Улас. Як не є, найстарший, йому і випадає честь допомогти батькам нагодувати хлібом насущним оту білоштанну ораву. Одначе не так сталось, як бажалось. Вдався Улас до сільського господарства зовсім непридатним. Заставлять його сіно на гарбу класти – накладе так, що тут же й розсунеться; пошлють биків поганяти – борозну скрутить, огріхів наробить; кілок у тин заб'є – обов'язково криво. Всьому виною – книжки. Якби не ота напасть, може б, і вийшов із хлопця добрий господар. А то, відколи навчився читати, з книжкою не розлучається.

Спочатку Лук'ян радів, дивлячись на нього: «Беручке хлоп'я, гляди, якимось професором буде або ще вище». Потім, як посипалися одне за одним діти і настала більша потреба в робочих руках, він все частіше став хмуритися, бачачи сина за книжкою і, нарешті, не витримав:

– Ану кидай к лихій годині свою біблію та йди з-під корови вичистиш!

Улас глянув на батька добрими зляканими очима.

– У мене ж екзамени, тату.

– А в мене руки одвалюються од роботи, працюючи на вас, дармоїдів! – Він вирвав книжку з рук Уласа і закинув у бур'ян. Улас пішов у хлів і довго плакав у кутку за яслами, потім розшукав книжку в бур'яні і заховав за бантиною…

Увечері засунув її за пазуху і побіг у артіль до сторожів. У малесенькій накуреній кімнаті читав уголос про хороброго капітана Гранта, про піратів, про море, про страшних орлів, які можуть у пазурах піднести малу дитину. Сторожі слухали його уважно, підтримували його бажання вчитися, всіляко заохочували, щоб він читав усе нові і нові їм книжки, і проявляли при цьому значний до них інтерес.

– Учись, хлопче, учись. Врем'я тепер підходить таке, що без науки – гоп та й стій.

І як батько не противився, як не перешкоджав навчанню, Улас все ж таки поступив у Зіньківську десятирічку і успішно закінчив її. Дивуючись такій впертості сина і в душі навіть схвалюючи її, Лук'ян махнув рукою:

– Дивись, як знаєш. У тебе свій розум є.

І Улас задумав поступити в Харківський університет. Лук'ян назбирав двісті карбованців грошей на дорогу, мати напекла хліба та коржиків, брат, який працював трактористом, зробив сундук і покрив його чорним лаком, так що він став схожий на гроб, прикував до нього здоровенний замчище, приробив залізну ручку, – і всією сім'єю пішли проводжати Уласа в науку. На прощання батько сказав:

– Грошей висилати не буду. Людські діти якось вчаться, і ти біля них мостися. Почитай там учителів своїх і родителів не забувай.

Мати витерла хусткою очі, глянула крізь сльози на старшенького:

– Рушник хоч узяв?

– Тут він, у сундучку.

– Бережи ж там гроші та на вулицях оглядайся. Там, кажуть, тих трамваїв, що кожного дня людей ріжуть...

Погрузили на віз сундук, і пішов Улас за підводою, із сіренького костюмчика руки повилазили, холоші короткі, з-під них біленькі підштанички визирають соромливо. Дивиться мати вслід, плаче: виросло на толоках межи коровами високе, як бур'янина, та невідомо, чи вистачить у нього сили вигребтися на житейську хвилю? Чи піднесе вона його та й полине він з нею до невідомого щастя, чи замота в житейському морі, як мотає не одного на цьому білому світі? Дивиться мати, а він озирнеться, помахає рукою і йде собі далі за возом. Ось уже покрила його пилюка, і не розбере мати – бачить вона свого сина за тією завісою чи то тільки привиджується їй? І щемить їй серце, болить, як зранене, бо стоять он позаду ще семеро, і кожного жаль, і за кожним душа болить: як то вони житимуть на білому світі, які дороги простеляться перед ними?

Найближча від Троянівки станція – Охтирка, їхати треба через Грунь, рибальські ліси, мимо села Журавного, що мріє хатами у глибокій долині, далі – піски, соснові бори, Ворскла, монастир на горі, в якому розмістилася дитяча трудова колонія, а ще далі Охтирка. Віз Уласа далекий родич Хомутенків дід Терешко. На ньому сірячина, бриль і здоровенні руді чоботи. Тільки виїхали на Беєву гору, він зупинив підводу, щоб перевірити, чи нічого не забули. На возі лежав один сундук і дідова торбина з харчами. Він обмацав і те, і друге рукою і сказав, що тепер можна рушати.

– Як буде все благополучно, то до вечора й доїдемо, – і він показав пужалном на сонце.

Бачачи, що Улас сидить засмучений і щоб розважити хлопця, дід став розповідати, як його виряджали на «дійствітельну» службу.

– Як понапивалися, так зігнули урядникові шаблю і картуза к лихій годині закинули. А що нам? Ми – новобранці. Привезли нас у Полтаву, а там народу, як ото в покрову на ярмарку: шилом нікуди ткнути. Новобранці теж товпляться, аж лоби мокрі, бо такий слух пішов межи народом, що приїде сам губернатор нас до війська виряджати та ще буде й дарунки роздавать. Ну, кожен, звичайно, хоче той дарунок одержати, через те й пхається. Дивимось: виходить із прольотки – на мундирі хрести, вуса накручені, скинув картуз, а на голові лисина. У вчених людей завжди буває лисина. Ось ти вивчишся, і в тебе буде, позаяк голові ж робота велика. Та-ак. Вийшов, значить, скинув картуз та як закричить: «За вєру, царя і отечество! Ур-ра-а-а!» Ми й собі як закричимо «ура», аж наче нас підіймає вгору від того крику. А один голос такий, що над усіма реве, всіх глушить. Я й кажу своєму сусідові: «Недаром той чоловік губернатором служить. Чуєш, який у нього голос? Усіх перекриває». А сусід як зареготить та й каже: «Дурний ти, Терешку. Хіба ж то губернатор? То паровоз кричить». Потім губернатор ще щось говорив, але здалеку не чути, видно тільки, що губами ворушить, а слів не чути. Як тільки він закінчив говорити, виступила із-за нього баришня, молода, вся в браслетах, в шубі, і почала нам хрестики роздавати. Тут і сотворилося таке, що я вже рад був і втекти, так нікуди – задні на передніх пхають, усе змішалося, губернаторшу звалили, прибігла кінна поліція і давай нас розганяти та канчуками по спинах чистить. Добрих хрестиків нароздавали. У мене з тиждень спина свербіла...

Улас слухав розповідь діда, але думками був дома, там, за Беєвою горою, що, синіючи на обрії, поволі вгрузала в землю. Проїхавши половину дороги, він, як це трапляється з плавцем, що бачить уже другий берег і чимшвидше хоче добратися до нього, з хвилюванням поглядав на охтирські ліси, що синіли на обрії, намагався відгадати, що приховано за ними, де, в яких широких степах лежить загадкове місто Харків, як воно його зустріне – ласкою чи холодом, що готує воно для нього – радість чи тяжкий сум.

Як селюк, що виріс у глушині, Улас відчував розгубленість перед великим містом і зовсім не знав, як себе поводити в ньому і як себе тримати. У селі для нього все було зрозумілим і простим, тут він знав кожного і кожний знав його, і коли він ішов селом у простеньких штанцях і не зовсім чистій сорочечці, то на це ніхто не звертав уваги, бо всі знали, що він іде з роботи. Але як зустрінуть його в місті, як дивитимуться

на нього? Це було невідомо, і ця невідомість найбільше лякала Уласа і пригнічувала його. Якби він знав, як себе поводити, як відповідати людям, коли його про щось запитуватимуть, в яких випадках усміхатися, а в яких зберігати серйозний вигляд, коли і як переходити вулицю, щоб його не зарізав трамвай (вулиця йому уявлялася пеклом, у якому все змішано: коні, люди, машини, трамваї, – все це біжить невідомо куди й чого, а міліціонери на носилках носять зарізаних), коли б він знав, як розпізнати жулика і чесну людину, – він би не так боявся. Але все це йому треба було якось знати, і він вирішив, що, починаючи з Охтирки, стане приглядатися до людей і намагатися міцно запам'ятати – про що вони говорять між собою, як вони сидять, як ходять, як сплять. Коли ж трапиться добрий чоловік, то можна буде розпитати в нього, як вберегтися від вуркаганів, бо Улас чув, що вони великі майстри вирізувати гроші разом із кишенею, і тому ще вдома заховав гроші так, що, як йому здавалося, ніхто з сторонніх зроду-віку не міг би здогадатися, куди він їх дів. Сто карбованців зашила йому мати в підкладку піджака, причому зашила сировою ниткою, так що, як сказав дід Терешко: «Не должно б, а там хто його знає», та сто карбованців він поклав у бокову кишеню піджака і пристебнув їх шпилькою. Вуркагани уявлялися Уласові молодими хлопцями в рябих кепках і з золотими зубами.

Друге, що лякало його і непокоїло, – це вступні екзамени. Хоч він всеньке літо сидів над книжками, писав диктанти, розв'язував задачі, читав літературу, конспектував, робив виписки, складав хронологічні таблиці по історії, студіював артиклі, креслив схеми розщеплення органічних речовин, – він все ж таки ловив себе на тому, що такий-от розділ знає гірше, ніж інший. Він насідав на той розділ, вчив його до туману в голові і тільки-но покінчував із ним, як натрапляв на просте слово «галогени», і це слово кидало його в жар, бо він не знав, що воно означає.

Улас гарячково рився в підручнику, шукаючи ті місця, де описується значення цього терміна, і раптом сам пригадував, що це таке. Не розуміючи того, що це втома і що ця втома ослабила пам'ять, він нарікав на себе, обзивав себе тупицею, нездарою, приходив до такого висновку, що з такими знаннями, як у нього, нічого й потикатися в університет. Тоді він закидав книжки, брав у руки вила і обіцяв сам собі, що краще буде крутити бикам хвости, чим поїде на велелюдне позорисько, тобто поступати в університет. Але проходила година, дві, і він знову сідав за книжки, бо молодий гарячий мозок прагнув знань, і це прагнення стало його другою натурою, проти якої він уже нічого не міг зробити. Часто він відкладав книжку і мріяв про те, як він буде складати екзамени, як увійде

в залу, де сидять учені мужі, скине картуза з голови і почне викладати все, що він знає, як вони слухатимуть його, обов'язку ради, і коли він уявляв це, його охоплював панічний страх, що згодом перейшов у тупий біль, який мучив його тіло й дух, і Улас, щоб припинити свої страждання, зусиллям волі проганяв цей страх.

«Що ж, – міркував він, – не здам, то приїду додому. За це мене ніхто не повісить».

Надвечір приїхали в Охтирку. Терешко розпріг у невеличкому скверику коня, щоб підгодувати його з дороги, а Улас пішов на станцію купувати квиток. Пробираючись до каси, він міцно тримався рукою за кишеню, в якій були гроші. Підійшов поїзд. На пероні заметушилися пасажири. Обливаючись потом, Улас забрався до вагона і, поставивши сундук на проході, кричав через голови пасажирів дідові Терешкові, щоб мати не клопоталася і що харчів йому вистачить. Дід за гармидером не міг нічого розчути, він думав, що Улас каже, що завжди говориться при прощанні, тобто, щоб він передав поклони домашнім, і дід кричав у вікно вагона, що передасть, і махав поруділим брилем. Пасажири штовхалися і з криком, обуренням вимагали від Уласа, щоб він звільнив прохід; Улас пройшов до вагона і став біля вікна, але важкого сундука з рук не випускав, бо йому здавалося, що, тільки попустить ручку, його зараз же вкрадуть. Поїзд дав свисток, вагон рушив, і мимо вікна проплив Терешко у брилі, сірячині, з вишневим пужалном за халявою.

До Харкова під'їжджали вночі. Улас, присівши на сундуці, з острахом вглядався у море вогнів, що мерехтіли на горизонті. Поїзд ішов швидко, і з Уласа, коли він визирав у вікно, зірвало картуз. Улас закричав: «Зупиніть!», у вагоні засміялися, і хлопець забився в куточок, раз по раз мацаючи себе за голову і ніяк не вірячи, що на ній уже немає картуза. Йому здавалося, що це недарма, і він не відривав руки від кишені, в якій були пристебнуті шпилькою гроші. Проте все обійшлося добре. Він приїхав благополучно, розшукав університет і заходився добиватися у двері. Стукав обережно, але настирливо й довго, їх відкрив заспаний і сердитий сторож.

– Чого тобі? – запитав він, відхиливши двері. Улас мовчки поліз із сундуком на нього.

– Та ти хто? – злякався вже сторож.

– Пустіть, дядьку, переночувати.

– Тут не постоялий двір, а університет.

– Що ж мені, на вулиці пропадати?

– Іди в Дім колгоспника. Павловська площа, шість.

Улас потяг сундук на Павловську площу. Ідучи, тримався освітлених місць і холов душею, коли до нього наближалася ряба кепка.

В Будинку колгоспника молоденьке дівчатко з накваціьованими губами визирнуло у віконце і сказало, що «местов нету». Улас поставив сундук у куток і сів на нього. «Не виженуть же», – подумав він. В цей час молодий хлопець, що сидів на диванчику, підійшов до вікна і сказав баришні:

– Ти, дівахо, ось що: або виписуй цьому хлопцеві квитанцію, або я зараз розвалю тобі будку. Бачиш – хлопець із села, може, перший раз у місті, куди він піде серед ночі?

– Не кричіть, бо я викличу міліціонера, – обурилася дівчина.

– Давай місце, бо я тобі глаз вийму! – гаркнув тоді хлопець.

Баришня виписала квитанцію, кинула на столик.

– Подумаєш, розкричався. Ми не таких бачили, – прошипіла вона і закрила віконце.

Улас забрав квитанцію, здав паспорт і разом із своїм заступником, якого він не боявся (той був у чорній кепці), подерся на другий поверх. Микола, як звали нового знайомого, виявилося, теж вступає в університет, тільки не на літературний, а на біологічний факультет. Він розказував про себе, що раніше працював по «карманной выгрузке», виховувався в дитячому будинку, тепер «ненавиджу сявок і, як трапиться, даю їм по шиї». Улас перелякався в смерть і так стискував ручку сундучка, що аж рука німіла. Бачачи його переляк, Коля сказав:

– Не тушуйся. Грошей твоїх я в тебе не візьму, хоч і знаю, де вони заховані: вони зашиті у підкладку піджака і ліву кишеню. А от коли маєш щось перекусити та поділишся зі мною, не відмовлюся і буду дуже вдячний.

Влаштувавшись на ночівлю, вони відкрили сундук, розломили навпіл смажену курку і стали їсти її з великим апетитом. У лівому кутку кімнати рипнули пружини, і сонний голос сказав:

– Перестаньте тріщати кістками. У мене неврастенія.

– Зверніться до лікаря-психіатра. Ми тут ні при чому, – порадив Микола.

Потім загасили світло і полягали спати. Улас засунув штани під подушку, а піджак повісив біля себе на стільці. Ботинки і сундучок він поставив під ліжко з таким розрахунком, щоб в разі потреби їх можна було б помацати рукою.

– Слухай, а як ти взнав, де в мене гроші? – запитав він у Миколи.

– У мене, кориш, практика. Дуже ти часто хапався руками за ті місця, де в тебе заховані гроші. Ти, може, цього й не помічав, а той, хто за таким слідкує, все помічає.

Улас занімів і довго не міг заснути. Прислухався, чи ніхто не крадеться до нього по гроші. Але дорога і втома взяли своє, і він заснув. Прокинувся переляканий і зараз же руку під подушку, під ліжко – все на місці.

Увійшов Микола, зодягнений і вмитий.

– Ну, збирайся. Підемо влаштовуватися в гуртожиток.

Хлопці поселилися на Толкачівці в красивих червоних корпусах. Перший екзамен – диктант з української мови – Улас склав успішно, і це підбадьорило його, але не заспокоїло: як і раніше, він ще не був упевнений у собі і посилено готувався до наступних екзаменів. Його друзі-вступники бродили по парках, скверах, їздили на футбольні матчі, в театри, в цирк, гамірливими чередами бродили по Сумській, а він сидів цілий день, як Микита-чорнокнижник, а вночі спав як убитий, не чуючи ні веселого сміху, ні тихого шепоту закоханих на Журавлівських кручах, ні мелодійного побринькування гітари в теплі серпневі ночі.

Екзамен з російської мови прийшов тримати з якимось душевним неспокоєм. Адже живої російської мови, причому літературної, він ніколи не чув, хіба що тільки на уроках, і тому, коли надійшла його черга відповідати і гладенько причесана жінка з вродливим приємним обличчям попросила його до дошки, він зблід і довго не міг сказати першого слова. Жінка бачила його хвилювання і опускала очі, щоб не дивитися на нього і не бентежити його, але він все мовчав. Тоді вона усміхнулася, вважаючи, що своєю усмішкою підбадьорить його, але з цього нічого не вийшло, бо цю усмішку Улас сприйняв інакше. Він подумав, що викладач насміхається з нього. Почуття це викликало в ньому ще більше зніяковіння, і він кришив пальцями крейду, не помічаючи того, що вона сиплеться йому на ботинки, і все не починав відповідати. Але потім він став заспокоюватися. Говорив тихо і несміливо, і лице його було таким мокрим від поту і таким у вищій мірі напруженим, що викладач без жалю не могла дивитися на нього, а сиділа, одвернувшись, і щось писала в своєму зошиті. Іменник «овцы» в множині родового відмінка він провідміняв «овцев», плутав суфікси і, розгубившись вкрай, дієслово «пренебрегать» вимовив «пренебрігати». Викладач скривилася, але не поправила, щоб не збити його, і непомітно слідкувала за ним. «Ах, чому в нього так тремтять пальці на руках? – непокоїлася вона. – Такі робочі, сильні і так тремтять?» Вона поклала на стіл свою білу красиву руку, глянула на неї і відчула, що їй чомусь робиться ніяково, що вона в чомусь винна, й почервоніла.

Улас відповів і сів за стіл, витираючи рукавом піт із чола, так, ніби тільки що прийшов від плуга. Вона взяла залікову картку, раз і друге

провела по ній долонею, потім умочила ручку в чорнило і посиділа однудві секунди в якійсь нерішучості. Потім поставила оцінку і розмашисте розписалася. Після цього вона сказала Уласові, що він може бути вільним, і попросила його, щоб він почекав у коридорі, доки вона прийме екзамени, оскільки їй необхідно з ним поговорити. Улас кивнув головою і, ще блідий від хвилювання, незграбний в рухах, погупотів важкими ботинками в коридор. Через годину вона викликала його і, намагаючись надати своєму голосу лагідності, сказала:

– Я поставила вам «погано». Але ви... Я буду говорити про вас у ректораті.

Сказавши це, вона захвилювалася і глянула на хлопця. Лице його було кам'яним, і на ньому не було ні здивування, ні жалю, лише пальці його продовжували легко тремтіти і над бровами виступив піт.

– Ви не втрачайте надії. Я буду говорити про вас.

Улас переступив з ноги на ногу, одвернувся до вікна і сказав тихо:

– Звісно.

І, опустивши голову, пішов до дверей.

Цього вечора вперше за весь час перебування в Харкові він не взявся за книжку. Сидів на Журавлівських кручах, втопивши очі в море вогнів, що мерехтіли в долині, і думав про село, про хлопців, що були десь там, далеко від нього, за тією темрявою, і навіть не догадувалися про те, яке нещастя спіткало його, і не могли сказати йому ні слова втіхи, ні слова поради. На кручі, де він сидів, блукали студентські пари, і на тлі заграви він виразно бачив їх чорні постаті. Вони були щасливі, їм не було ніякого діла до того, що ось тут, поряд з ними, так мучиться і страждає Улас. Дивлячись на нічну заграву, на ті постаті, Улас відчував, що в його душі назріває великий злам.

«Чого я буду їхати в село? – питав він себе. – На сміх людям та на горе батькам? Не поїду! Піду працювати на завод і житиму, як і всі люди». Він став шукати в пам'яті прізвища односельчан, що працювали і жили десь тут, у Харкові, щоб звернутися до них за допомогою та порадою, пригадав кілька з них і вирішив найближчим часом розшукати своїх земляків.

Останній екзамен він складав вісімнадцятого серпня і складав його без охоти і того душевного напруження, яке завжди передувало тим екзаменам, що їх він тримав раніше. Відповівши на всі запитання, він вийшов на подвір'я університету і сів на лавці між каштанами. Мимо нього ходили студенти, очікуючи появи списків на дошці об'яв, щоб дізнатися, хто зарахований, а хто ні. Але він уже не ждав нічого і сидів на лавці

лише тому, що йому нікуди було йти, і тому, що серед людей йому було легше переносити горе, яке спіткало його. Всю молодь, яка вирувала навколо Уласа, можна було, на його думку, розділити на три групи: перша група – юнаки і дівчата, що належали до робітничих сімей. Вони були зодягнені чистенько і просто: дівчатка ходили в спідничках з блузочками, в босоніжках і косиночках, хлопці – в широченних, добре відпрасованих штанях, підперезаних ремінними поясами з пряжками в формі серця або кинджала, тапочках-спортсменках і майках. Вони трималися з ним невимушено, з грубуватою простотою. По їхньому відношенню безпомилково можна було визначити, що вони давно знають одне одного і здружилися. Друга група – селюки, одягнені скромніше і розмаїто: хлопці дехто в костюмчиках, а дехто просто в штаненятах та сорочині, що, не дивлячись на страшну спеку, застебнута на всі гудзики. Вони тримаються один від другого осторонь, між собою не розмовляють. Дівчатка в білих хусточках жмуться по куточках, соромливо притискуючи до грудей книжки, як молоді черниці молитовнички. Третя група – горді невдахи, що поступають до вузу не в перший раз і не в одному тільки Харкові. Ці ходять спокійно, навіть величаво, на обличчях тверде переконання, що без них наука загине за двадцять чотири години. Дівчатка стрижені і в завивках, спідничини вузенькі, до колін, з розпіркою ззаду, очі дивляться на світ так: «Я знаю Гріга і лічно знакома з Утьосовим». Хлопці човгають черевиками по доріжках, на обличчях єсенінщина, а в руках нездоланні лінощі. Улас особливо приглядався до третьої групи, і чим більше він приглядався, тим ясніше бачив їхню глупоту і ненавидів їх серцем трудящого чоловіка, ненавидів за те, що в них білі, тендітні руки, які не торкалися ні коси, ні молотка, ні плуга, і погляд його був злий і пекучий. Одна красуня, зустрівши той погляд, бридливо здвигнула плечима і щось зашептала на вухо своїй подрузі. Та озирнулася, зустрілася із очима Уласа і заливчасто засміялася. Потім мимо Уласа пройшло два хлопці з їхнього гурточка, і Улас чув, як один сказав:

– Заберемо документи і махнемо в Одесу. Там у мене є дядя.

«У нього дядя, а в мене хто?» – запитав себе Улас і з презирством провів їх очима.

В цей час студенти заметушилися і стали бігти до дошки об'яв. Якийсь лисий чоловік, очевидно, із секретаріату, клеїв на дошці списки студентів, зачислених до університету, і тих, які повинні були забрати документи. Улас теж побіг до дошки і став позаду всіх, жадібно проглядаючи очима списки з літерою «Х». В списку зарахованих до університету його не було, не знайшов він себе і в списку, де були і ті, що мусили забрати

документи. «От і все», – сказав він сам собі, відчувши, що всі страхи і всі хвилювання відходять назад. Йому раптом зробилося легко і навіть весело. »Додому! Додому! – співало все в ньому. – Уже досі закінчилися жнива і йде молотьба. Дід Терешко сторожують кавуни. Хлопці б'ються скибками і п'ють солодкий сік. Додому, додому!» Він забувся, як недавно присягався собі не їхати додому, він забув про свої мрії на урвищах Толкачівки і летів душею до рідних берегів. «Зараз візьму сундук – і на вокзал. На гроші, що залишилися, куплю квиток, на решту – подарунки. Марисі – кісничків, а батькові пачку цигарок, хай і вони покурять городських». Він вискочив на вулицю і побіг до трамвайної зупинки, обминаючи прохожих. Раптом він почув, що хтось вигукує його прізвище. Він озирнувся і побачив Миколу, який біг за ним і махав тюбетейкою.

– Ти куди? – запитав він, наздогнавши Уласа.

– Провалився. Додому їду.

– Ти що, здурів? Ще не все втрачено. Ану ходім.

І він потяг Уласа до головного корпусу університету, на ходу розказуючи, що його викликають на розмову до ректорату, і докоряв йому, як це він не помітив і навіть не дивився на той списочок, в якому значилося і його прізвище серед тих, що викликалися на розмову з ректором.

– Обіцяй, що ти вчитимешся на «відмінно», і проси, – повчав на ходу Коля. – А більше всього нажимай на те, що ти з колгоспної сім'ї. Чуєш? Ну, вечором зустрінемося, бо я зараз біжу на стадіон, що й належить новоспеченому студентові.

Він помахав Уласові тюбетейкою і зник між людьми, а Улас із почуттям подиву, навіть незадоволення, що йому перебили поїздку додому, пішов до головного корпусу.

У приймальній ректора, куди він зайшов, було повно людей. Біля вікна стояли два суб'єкти, що збиралися їхати в Одесу, на диванчику сиділа стрижена дівиця із золотим годинничком на руці і червоними від сліз очима. Біля неї гніздилася розкішна, пудів на шість, матінка. Вона заспокоююче гладила доцю по плечах і на всіх присутніх поглядала презирливо й похмуро, бо вони не розуміли, що за талант її донька. Обличчя матінки говорило: «Ляжу трупом, але доньку влаштую». Іноді матінка, видно, із самозаспокоєння зверталася до кого-небудь із присутніх і говорила, що в неї є знайомий Іван Іванович і що вона йому зараз подзвонить, і тоді діло піде зовсім по-іншому.

– Я свого не попущу, – сердито трусила вона сергами.

Метушливий громадянин ходив від гурточка до гурточка і повідомляв останні новини:

– Кажуть, у юридичному недобір? Може, забрати документи і поїхати туди, доки не пізно? Ах, якби я знав, що скажуть моєму Ізі, я б уже туди з'їздив!

Йому ніхто не відповідав і не зав'язував з ним розмови, бо кожен був заклопотаний своїм горем. Широкоплечий військовий, що стояв теж біля вікна, порипував новісінькими чобітьми і кидав на маленьку худесеньку дружину сердиті погляди, говорив басом:

– Це ти викохала такого йолопа!

Той, про кого так говорили, стояв, обіпершись об лутку, і в сардонічній усмішці кривив губи.

Із-за товстих, оббитих клейончатою шкірою дверей, де засідала приймальна комісія, не долітало жодного звуку, і можна було подумати, що там нікого немає, якби не та обставина, що через десять-п'ятнадцять хвилин двері відкривалися і звідти або вискакували в сльозах, або виходили з тихою щасливою посмішкою. Метушливий громадянин кожного разу, як тільки відкривалися двері, стрімголов вибігав із свого куточка, щоб хоч на мить зазирнути в кабінет і поглянути, в в якому стані його Ізя, який уже зайшов туди давно і все ніяк не виходить назад. Але зазирнути йому не вдавалося, бо кожного разу двері закривалися перед самісіньким його носом, і він, поправляючи окуляри, знову йшов у свій куток, нашіптуючи щось про себе і нервово потираючи свої маленькі сухі, покриті ластів'ячим ряботинням ручки. Нарешті двері випустили чорного кучерявого хлопця, який вийшов, примружив короткозорі очі і занишпорив ними по залу, когось розшукуючи.

– Ізя! – закричало схвильовано з кутка, і ввічливий, тихенький громадянин потяг хлопця до столика, що стояв у куточку. Розмови їхньої ніхто не чув, бо вони говорили пошепки. Потім вони швидко зібралися і коли виходили, то обидва усміхалися, і всі виразно чули, як старший із них сказав:

– Треба Софі дать телеграму.

Улас дивився на все це байдужими очима і бажав тільки одного, щоб його швидше пропустили і щоб він сьогодні встиг на вечірній поїзд. На дверях знову появилася гарненька секретарка і тихим, іменно секретарським голосом, в якому звучали догідливість і покора, що, мабуть, були результатом її ретельної служби і постійного визнання сили і впливовості свого начальника, назвала прізвище:

– Хомутенко.

– Я, – злякано і ніби спросоння відгукнувся Улас.

Секретарка окинула його швидким поглядом і заглянула в список.

Щось їй здалося, мабуть, підозрілим в цьому простому, вбого зодягнутому хлопцеві. Вона знову поглянула на Уласа, в список і знову запитала, але вже не тихим, догідливим голосом, яким вона говорила з ректором і членами приймальної комісії, а сухим і офіціальним, яким вона розмовляла з студентами:

– Ви Хомутенко Улас Лук'янович?

– Ну, я.

– Заходьте.

І вона, закинувши голову назад, вихитуючись на високих каблуках, пішла вперед, а Улас за нею. Як тільки він увійшов у величезний кабінет із великими світлими вікнами і до блиску натертою підлогою, його охопила така несміливість і страх перед цією розкішшю, що він став біля дверей і не наважувався ступити кроку.

– Підійдіть ближче, – наказав йому чийсь голос із глибини кабінету.

Він пішов уперед, високо підіймаючи ноги, посковзнувся на слизькій підлозі і, бліднучи, простяг уперед руку, схопився за стілець і сів за нього. Лише освоївшись трохи, побачив людей, що сиділи в глибині кабінету за столом. Доки вони займалися своїм ділом, тихо перемовляючись поміж собою, Улас став приглядатися до них. Але обличчя їхні були такі спокійні і непроникливі, що по них нічого не можна було визначити.

Між тим, люди ці – ректор університету, мужчина літ п'ятдесяти, з голеною головою і круглим добродушним обличчям; благообразний дідок в окулярах; член комісії, похмурий чоловік, з мішками під очима; зовсім молодий красивий доцент, з густими бровами і в білому випрасуваному костюмі; сива незграбна жінка – знаменитий мовознавець, – всі ці люди здавалися спокійними тільки на перший погляд і лише тому, що вміли себе тримати. Насправді ж стосунки між ними були дуже складними і суперечливими. Похмурий член комісії з мішками під очима люто ненавидів благообразного дідка в окулярах за те, що той недавно виступив із статтею в одному науковому журналі і розбив його теорію про походження скіфів. Знаменитий мовознавець не могла терпіти молодого красивого доцента. Ректор же поважав доцента, пророчив йому велике майбутнє. Особистий настрій всіх членів комісії теж був найрізноманітніший, бо всі вони були людьми і мали свої слабості. Ректор перебував у хорошому настрої, бо ще годину назад одержав дуже втішного листа від свого сина, який служив командиром і обіцяв приїхати на літо в гості разом зі своєю сім'єю. Він тепер думав про те, як він найме дачу біля Дінця і літніми ранками буде вудити рибку, і при цих думках настрій його все кращав.

Благообразний дідок був взагалі веселим і балакучим від народження, і не дивно, що й тепер він совався на стільці, сипав дотепами, жартами, посміювався, і йому, мабуть, було все рівно, скільки часу він ще просидить в цьому кабінеті. І чим частіше дідок сипав дотепами і веселився, тим більше супився похмурий член комісії, бо він вважав, що дідок веселиться і радіє через те, що святкує розгром його теорії про походження скіфів. Знаменитий мовознавець бачила, як красивий доцент вкладає у розглянуті комісією студентські справи любовні записки і передає гарненькій секретарці. Мовознавець ловила не один раз їх змовницькі погляди, вважала це непристойним і в душі страшенно обурювалася, але мовчала, тому що одержала пансіонне виховання і вважала за непристойне відверто висловлювати своє обурення.

Коли на розгляд комісії було запропоновано справу Хомутенка, ніхто не наважувався заговорити першим. Нарешті знаменитий мовознавець сказала:

– Я вважаю за недоцільне приймати на філологічний факультет людину, яка не має жодного уявлення про філологію...

– Одначе, – зараз же встряв у розмову красивий доцент, розгортаючи справу вступника і знаходячи там любовну записку від секретарки, – ви робите поспішний висновок. Хлопець досить успішно склав екзамени з усіх предметів, у тому числі з української мови. Остання, як мені здається, теж належить до царства філології, – усміхнувся він.

Знаменитий мовознавець прийняла ці слова доцента як насмішку над нею і, розкривши рота, хотіла вступити в словесний бій, але ректор, бачачи це і розуміючи, що вже зав'язується сварка, перебив її, сказавши:

– Товариші, давайте розглядати питання об'єктивно.

– Цілком погоджуюся, – зараз же підхопив доцент. – Я вважаю, що Іван Павлович не заперечуватиме (ввічливий кивок у бік ректора), якщо ми надамо можливість Хомутенкові перездати російську мову. Хлопець він здібний, це видно по оцінках з інших предметів, і буде жаль, якщо ми його не приймемо. Крім того, треба взяти до уваги, що він виходець із колгоспної сім'ї. А до того ж підготовка в сільських школах дещо слабша, ніж у міських, і коли взяти до уваги точку зору Ірини Леопольдівни, то багато сільських десятикласників залишиться поза вузами.

– Так, так. Теорія Ірини Леопольдівни не витримує, м-м-м, критики. Я, м-м, не погоджуюся з нею, – висловився дідок, пощипуючи себе за сиву борідку.

Зачувши слово «теорія», похмурий член комісії витяг шию, як стройовий кінь на звук труби, і зараз же пішов у наступ.

– Щоб критикувати чиюсь теорію, треба мати якісь докази, а ви їх не маєте!

Бачачи, що два старих півні вже зчепилися, ректор постукав олівцем об графин, закликаючи їх до порядку, і задумався. Всі теж мовчали і чекали його слова. Потім ректор сказав щось, і члени комісії заговорили всі разом, але розмова їхня відбувалася впівголоса, і Улас нічого не міг розібрати.

Ректор, поговоривши із членами приймальної комісії, відкинувся на спинку стільця і якусь хвилю дивився на Уласа уважним вивчаючим поглядом.

Обличчя хлопця було відвертим і простим, воно зробило на ректора хороше враження, і він за цю коротку хвилю вирішив справу і щось тихо сказав секретарці. Секретарка підійшла до Уласа і подала йому папірець, потім відступила так, щоб приймальній комісії було видно вступника, а їй –доцента, і поштиво стала біля столика, спершись на нього правою рукою, вигнувшись тонким станом і підігнувши під себе правий каблучок.

– Товаришу Хомутенко, – оголосив ректор, – рішенням приймальної комісії вам дозволено перездати російську мову. Якщо вам це вдасться, ви будете зараховані на історичний факультет. Згодні?

Улас кивнув головою і тихо сказав:

– Згоден.

Секретарка вирядила його за двері і викликала слідуючого.

Улас перездав російську мову і був зарахований на історичний факультет. Провчився два курси, а на третьому змушений був припинити навчання: на зимовій сесії він не набрав потрібної кількості балів, і з нього було знято стипендію.

Нікому нічого не сказавши, Улас поїхав додому. Уже дома він одержав кілька листів від товаришів. Вони докоряли йому, говорили, що йому не до лиця губитися перед труднощами і що якщо в нього залишилося хоч трохи мужності в серці, то він мусить негайно повернутися в університет і продовжувати навчання. Улас на листи не відповів. Друзі, заклопотані студентськими буднями, згодом перестали турбувати його.

Так він і жив у рідному селі, нікому ні слова не говорячи про справжню причину свого приїзду. Коли ж його допікали запитаннями, він відповідав, що приїхав у село поправити своє здоров'я, що в нього головні болі і що в зв'язку з цим лікарі надали йому відпустку на невизначений час.

Мати бачила, що з сином щось коїться незвичайне, і допитувалася, чи не вкрав він чого, крий боже, бо в городах і таке буває, чи не оженився?

Улас заспокоював, що нічого подібного не сталося, а сам робився ще мовчазнішим і замкнутішим. В селі майже не появлявся, бо йому соромно було дивитися людям у вічі, і цілими днями порався вдома по господарству. У вільний час читав книжки або бродив по лугах, задуманий і похмурий.

VI

На дверях кабінету голови сільради висить табличка, на якій написано: «По лічним ділам прийом по середах від 12 до 2». Сьогодні був четвер, і Гнат, відмикаючи двері, перевернув табличку другим боком: «По служебним ділам від 8 годин ранку до 6 годин вечора». Коли Гнат відкрив двері, в лице йому вдарило застояним повітрям, але він звик до нього, і не звертав уваги, і навіть не відкрив вікна, щоб провітрити свій кабінет, а зняв картуз, поклав біля себе на столі і став чекати відвідувачів. Зодягнений Гнат був у кітель і в галіфе, і це було його офіціальним костюмом, в якому він приймав відвідувачів, виступав на зборах і їздив верхи на жеребці. І навіть сторонні люди, глянувши на його костюм, пізнавали в ньому сільське керівництво.

Стіл, за яким сидів Гнат, був реквізований у попа. Зелене сукно із нього поздирали, і Гнат наказав сільрадівському конюхові Кузьмі його спалити, але Кузьма не спалив, а забрав клапті додому і пошив собі картуз. Гнат не міг стерпіти, щоб сільрадівський робітник носив на голові попівщину, і коли їхали через міст, зірвав картуз із голови Кузьми і зі словами: «Релігія – опіум народу!» – вкинув його у Ташань. Кузьма почухав пужалном потилицю, сумними очима подивився, як відносить вода картуз, плюнув через перила і поїхав далі.

Крім стола, в кабінеті було кілька стільців, шафа з паперами, пуста етажерка, на якій стояв глиняний глечик з водою. На стіні висів портрет Чапаєва на коні і в бурці, з оголеною шаблею. Дядькам, які не хотіли здавати молока або м'яса, Гнат, показуючи на картину, говорив:

– За вас воювали. А ви тепер хочете Радянську владу підривать?

Склавши руки, Гнат сидів так довго тому, що ждав приходу секретаря, який повинен був доповісти йому про стан сільрадівських справ і про те, що нового, які папери одержано з району, які телефонограми прийнято, що «до виконання», що можна відкласти на якийсь час. Секретар сидів через стіну, і щоб його покликати, досить було постукати

кулаком у стіну або просто зайти в його кімнатку, але Гнат цього зробити не міг, бо це не входило в його обов'язки. До того ж секретар часто говорив Гнатові: «Я ваші кроки, товаришу голова, ще на ташанському мосту чую». Ось чому так настирливо чекав Гнат приходу секретаря і вже навіть почав гніватись, що той не приходить, як раптом пригадав, що секретаря викликано в район на якесь засідання, отже, в сільраді вони залишились вдвох із кучером Кузьмою, що сидить під конюшнею і латає хомут.

Гнат відкрив вікно і запитав у Кузьми, куди пішов виконавець.

– Коли б не додому снідати, – поволеньки відповів Кузьма.

– Ти довго будеш ширяти швайкою?

– А що таке?

– Сідлай жеребця. Мені їхати треба.

– Як же я його засідлаю, як він пасеться аж за Радьківщиною? Це ж п'ять верстов. Доки приведу – обід буде.

– А хто тобі давав розпорядження там пасти?

– От тобі й раз!.. Хіба ж ви забули, як ми їхали степом і ви казали, що там сільрадівська толока і щоб я тамечки пас.

Кузьма волоче в конюшню недолатаний хомут, розшукує вуздечку і поволеньки пускається в дорогу.

Через дві години із-за бугра появляється він на жеребці, їде тюпки, як верблюдом по Сахарі.

– Швидше! – кричить йому Гнат.

– Куди швидше? Він такий сатана, що ще скине.

Поволі, як би сонний, прив'язує Дуная до конов'язі, накидає йому на спину сідло. Незабаром повз вікна пропливає лискучий від поту рудий круп жеребця. Гнат уже стоїть на ганку і жде, доки йому підведуть коня.

– Пльотку, – простягає він до Кузьми руку.

– І навіщо вона вам здалася? – мнеться Кузьма. – Дунай і так слухняний.

– Не твоє діло.

Гнат чіпляє на руку нагая, жеребець скошує очі, неспокійно перебирає ногами, шкіра на ньому ворушиться. Гнат натягає повіддя, лице його стає червоним, як випечена цегла, жеребець поволі осідає на задні ноги, робить стрибок і стелеться в наметі, збиваючи копитами хмару куряви. Кузьма довго дивиться вслід голові і знову сідає під конюшнею латати хомут.

Кожного ранку Гнат об'їжджає село, щоб встановити, чи всі вийшли на роботу, чи немає ніяких порушень, як-от крадіжка колгоспного майна, порубка дерев на шляху, ночівля проїжджих та перехожих без його

дозволу і т. д. Цього разу, їдучи селом, він ще здалеку помітив запряжену волами гарбу, що зі скрипом рухалася йому назустріч. На гарбі лежали Опанас Бовдюг, Гарасько Сич, Охрім Горобець, Сергій Золотаренко і Андрій Блатулін – Латочка. Біля гарби танцюючою ходою ішов молодий парубок Северин Джмелик – «двогубий», прозваний так за те, що колись парубки «на чужій» розсікли йому навпіл губу. Губа зрослася, але тонюсінький, як ниточка, рівчачок все рівно розділяв її на дві половини. На Джмеликові сорочка нарозстіб, білі гудзики виграють у два ряди, як клавіші на гармошці, очі голубі, як ясне небонько, в них так і кипить відчайдушність.

– Куди їдете? – запитує Гнат, заступаючи жеребцем дорогу.

– У Крим по сіль, – веселіє очима Джмелик.

– Говори толком.

– Хіба не бачиш куди? Орати, – говорить Бовдюг і спльовує через полудрабок.

– Чому так пізно? Закон знаєте: весняної пори в полі до схід сонця!

– Орали за Пісочковим, там кінчили, тепер переїжджаємо на Радьківщину.

– Дивіться…

– А то що буде? – виграє очима Северин.

– Можемо за ледарство з колгоспу викинути.

Северин глузливо усміхається, цьвохкає биків батогом, гарба із скрипом рушає далі.

– Викидай, блат, та тільки на м'яке, щоб не розбитися, – кричить услід Гнатові Латочка, у якого замість «брат» виходить «блат», бо він не вимовляє букви «р».

Але Гнат не розчув останніх слів і поїхав далі. У нього було ще два пункти, які він мав провірити: медпункт і школа.

Спочатку він заїхав на медпункт. Старенький фельдшер у білому халаті з рудими плямами на полах стояв на задньому ганку і годував курей. Забачивши Гната, він крикнув до когось у хату:

– Так на що ви скаржитесь?

– Ріже мене і пече попід боками, – обізвався із хати жіночий старечий голос. – Так мене мучить, голубчику, що хоч лягай та помирай.

Гнат зайшов до амбулаторії і побачив на стільці стару бабу з жовтим лицем. Біля її ніг стояв кошик, у якому тріпалася зв'язана курка.

– Хабар? – суворо насупив брови Гнат і показав ногою на кошик.

– Який там хабар, голубчику! На базарі купила.

– Так рано справилась?

– Раненько встала, то й побазарювала.

Гнат лізе в кошик, витяга звідти присмирнілу курку і грудочку масла, загорнуту в ганчірочку, люто витріщає на фельдшера очі:

– Оце ти так трудящих лікуєш? Земську больницю відкрив? Ну, я з тобою поговорю! Я тебе швидко одучу від слабості на праву руку!

Він кладе курку і масло в кошик і спроваджує бабу з амбулаторії. Переляканий фельдшер кидається до шаховки із спиртом, щоб як-небудь врятувати своє становище, але Гнат і слухати нічого не хоче; він сьогодні невмолимий.

– Зайдіть до мене в кабінет, – суворо каже він. – Я там з вами побалакаю.

Фельдшер уже знав, що значить зайти в кабінет. Це значить принести туди спирту під приводом офіціальної службової розмови, бо в амбулаторії голова пити не захоче, оскільки він чоловік гордий і знаходиться зараз при виконанні своїх службових обов'язків.

З медпункту Гнат заїжджає в школу. В системі виховання він, звичайно, нічого не тямить, зате переконаний, що без нього там діло не піде, і вважає за свій обов'язок навідуватися туди майже кожен день. Цього разу він застав учительку посеред класу.

– Ну, як тут у вас? Перегибів нема?

– Ні, у нас усе добре.

– Цей ваш новий учитель не говорить, що Махно був революціонер?

– Ні, він такого не говорить, – усміхнулася вчителька.

– Дивіться ж тут…

– Хотіла вас запитати, як із ремонтом школи?

– Жду решенія…

Огляд порядку в селі не проходив без пригод. Так трапилося і цього разу. Проїжджаючи мимо хати Ганни Лященко, Гнат помітив, що в неї й досі топиться. Це здивувало його, бо було вже дванадцять годин дня, в цей час усі на роботі, а в неї дим з труби валить. Прив'язавши коня до воріт, Гнат пішов у хату. Ганна, молодиця рум'яна та білолиця, вправно орудувала дерев'яною лопатою, саджаючи у піч хліб. На голих ліктях її засохло тісто. Гнат набирає череп'яним кухлем води з відра, жадібно випивши, запитує:

– Ти чого не на роботі?

– Бачиш? Хліб печу.

– А робота на полі хай сама робиться?

– Не кричи. Ти не в лісі.

– Я голова сільради і маю право вимагати порядку.

В другій хаті щось заторготіло стільцем, і через поріг переступив Улас Хомутенко.

– А ти чого тут? – визвірився на нього Гнат.

– Прийшов написати листа тітці Ганні і дивуюся вашій поведінці. Вскочили в хату, кричите... Вам не властиво розмовляти з людьми у спокійному тоні?

– А-а! Студент! Тебе витурили з університету, так ти, знаєш-понімаєш, письомця пописуєш? Скільки ж тобі за це грошей платять?

– Мені не грішми, а дякою платять. А вам тільки грішми?

– Тебе не спитали, сморкуна! – огризнувся Гнат і знову до Ганни: – Ну, ти йтимеш на роботу чи ні?

– Посаджу хліб – тоді піду.

– Ага. Так тобі моє слово не авторитет? – Зеленкуваті очі Гната зробилися оскаженілими, він крутнувся по хаті, вхопив з лави відро і шарахнув водою в піч, залив вогонь.

– Що ви робите? – кинувся до нього Улас. – Яке ви маєте право чинити свавілля в хаті чесної колгоспниці?

– Відійди, студент!

Улас зблід, голос його тремтів і ламався.

– Ви порушуєте закон і конституцію.

– Що? – закричав Гнат. – Геть! Я тут закон! Я – конституція.

Він схопив Уласа за піджачок, відкинув до стіни, а сам вискочив надвір. Страшний, червоний, з вибалушеними очима, скочив на коня, полетів селом, полохаючи сонних курей.

– Я тобі покажу, сопляк! – погрожував він уголос. – Я тобі составлю характеристику!

«Гик-гик, гик-гик», – тюкала селезінка в жеребця, масні боки його покрилися милом, з трензелів летіла шматками піна. Проскочили міст, мимо сільради. Чорними стрічками стікали назад тини, хліви, тріпнули, мов крильця метелика, чиїсь віконниці, мелькнули тополі, верби, акації. Вирвались у поле. Розкручуючись, замерехтів назустріч м'який сувій дороги. Гната колотило, рвало на шмаття, не вкладалося в береги. «Мені вказувати? Мені заперечувати? Так не діждешся!» – шепотів він, підганяючи ще дужче коня, хоч той і так біг добре. Вже видно луги, потовченим люстром блищить Ташань, на луках бродять чиїсь коні, по травах стеляться дими, на зеленому роздоллі брудними плямами – шатра. «Що? Цигани? На території моєї сільради? Хто дозволяв?» І вже кінь скаче на луки, чавить копитами траву, аж бризкає із неї сік.

В циганському таборі – тривога. Хто скаче так шалено до їхнього табору? Яке ще лихо впаде на їхні голови? Молодесенька циганка поправляє срібні дукачі на жовтій кофті, пильно дивиться із-під руки на дивного вершника і щось швидко й тривожно говорить на своїй гортанній мові чоловікові, кучерявому красуневі з чорними замріяними великими очима, що сидить під возом і грається набірним поясом. Старий сивий циган сидить рядом із молодим і, не виймаючи з рота кутої міддю люльки, спідлоба зорить вперед – на під'їжджаючого. Широкоплечий циган у жилетці на голому тілі, у широких зелених плюшевих шароварах, збивши на потилицю капелюха, лежить на животі, спершись підборіддям на руки, і не звертає уваги ані на тривожне белькотання циганки, ані на вершника, що наближається. Нарешті старий циган виймає з рота люльку і впівголоса сердито говорить щось молодесенькій циганці, вона, притримуючи смуглою худою рукою дукачі, біжить поміж шатрами, розпушує голими п'ятами рясну червону в квітках спідницю, кричить щось, і на той крик, як ошпарені, вискакують із наметів цигани, жваво розмахують руками, і з їхніх чорних ротів летять тривожні крики. Галаслива строката юрба жінок, брудних, красивих і смердючих димом, блискотить очима, сергами і браслетами, і всі вони кричать щось і з рішучістю старих вовчиць стають на чатах біля незгаслих табірних вогнищ. Голопузі, замурзані циганчата, ці гарнесенькі бісики, випущені з пекла на розвагу, в передчутті поживи вириваються вперед цілими гурточками і біжать назустріч незнайомцю. Над їхніми головами свище батіг, і вони розбігаються, як сполохані горобчики.

Гнат осаджує жеребця, кричить, розмахуючи нагайкою:

– Ану, забирайтеся звідси! Геть!

Рудий ситий кінь водить мідними боками, перебирає ногами, випинає дугою лискучу шию, кусає трензеля, на животі чорними п'явками напнулися жили, очі набрякли злістю і дихають вогнем, все тіло його блищить від поту, як вичищена бронза.

– Ах, ах! – прицмокують цигани язиками, і очі їхні блищать від захоплення. Чоловіки обступають коня, вкоськують, мацають за ноги, заглядають у зуби, сіпають за гриву, гладять по шиї, по боках, плещуть долонями по крупові.

– Ай-я-я, а-я, – прихвалюють вони і все тісніше оточують Гната. Чорні бороди, вуса, кучері, набірні пояси, жовті, червоні, сині сорочки, чорні жилетки, куті міддю люльки, блискучі, нові, старі, порвані чоботи, босі ноги – все це вбирає очі і переливається, як райдуга.

– Геть, кажу! – кричить Гнат і люто водить очима. Старий циган ви-

ступає наперед, ловить рукою стремено, в якому стримить закіптюжений чобіт Гната.

– Ах, начальник, дорогий начальник, куди ж ми підемо? Наші коні голодні, з ніг падають. Півсвіту проїхали – травиночки не бачили. Треба ж напасти? Хай ти здоров будеш!

Циганки лізуть до Гната, відьмують очима, чорними косами сідло вистелюють:

– Ти русявий, ти красивий, і з лиця воду пий – сп'янієш. Душа ніжна, як вода в Дунаї, серце добре, хоч до рани прикладай: добро робить, образу забуває, правду кажу, щоб своїх діточок не побачила. По службі ти високо підеш, хороше жити будеш. Вороги на тебе копають яму, та самі туди впадуть. Не бійся вітру летючого, піску сипучого, стережися дами жирової. В очі добра – поза очі відьма. Любити не буде, а вжалить смертельно...

Гнат зацьковано озирається навколо, мутніє очима.

– Та ви що? Ану, ану, відступіться!

Але вони не відступають.

– Ти щасливий і вродливий, бо живеш по правді. На копійку загубиш, а на двісті рублів знайдеш. Вся печаль опаде з тебе, як дубове листя.

– Ви будете паняти звідси чи ні?

Гнат розірвав конем коло, що замикало його з усіх боків, підскочив до однієї з каруц, шмагонув нагайкою по перині, вона тріснула, пір'я злетіло вгору і тихо заплавало в повітрі, осідаючи на занімілих циган. Але враз гребля прорвалася, чорна хвиля хлюпнула на Гната, закрутила його разом із конем і понесла до провалля, на дні якого холодно поблискувала Ташань.

Спочатку Гнат не міг розшелепати, що робиться навколо і куди його відтискують, але потім зрозумів і закрутився на коні, намагаючись вирватися із живого кільця, та кінь ніби очманів, він не чув Гнатового канчука і, як і раніше, задкував до прірви. Гната опалило смертельним жахом, він зціпив зуби і став бити канчуком по чорних головах, шиях, руках, спинах, і перед ним, як у шаленому вирі, замелькали ошкірені люті обличчя, палаючі ненавистю очі, чорні, в кров'яних п'явках руки, що люто тяглися до нього, щоб зцупити його із сідла або зіпхнути разом із конем у прірву. Хтось вирвав у Гната канчук, і Гнат садив тепер кулаками на всі боки, але це не допомагало – озвіріла маса напирала на нього ще з більшою силою і настирливістю. Гнат так знесилився і так злякався, що в нього побіліли губи і він щосили крикнув: «Р-ря-ту-й-те-е!» – і в той же самий час хтось із циган захльоснув його

навколо шиї батогом і сіпнув із страшною силою. Гнат, розуміючи, що це кінець, впав на луку сідла і вхопився за нього руками смертельною хваткою. Кінь, відчувши погибель, що дихала на нього з прірви, осів на задні ноги, плигнув уперед і, прим'явши під себе кількох циган, вирвався і пішов чвалом по луках, несучи на собі переляканого на смерть вершника. Конем ніхто не правив, ремінне повіддя висіло порване і било по передніх ногах; він вирвався на шлях і, розвіваючи гривою, помчав далі. Гнат озирнувся. По шляху, сидячи охляп на конях, гналося за ним чоловік п'ятеро циган. Ось вони скотилися в улоговину і ніби пропали там, але згодом вискочили знову і, настьобуючи коней, продовжували погоню. Проскакали ще кілометрів чотири, доки на обрії не замаячив хутір Княжа Слобода, потім стабунились на дорозі, мабуть, радячись, і повернули назад.

«А що, догнали, гади чорнопикі? – посварився кулаком Гнат, що вже трохи відійшов від переляку. – Я вам ще покажу, як нападати на власті».

Він довго стояв посеред дороги, приводячи до порядку порвану вуздечку і розмірковуючи, куди йому тепер їхати і яку вибрати дорогу. На Троянівку він їхати не наважувався, бо на півдорозі його знову могли перехопити цигани, і вирішив їхати на Княжу Слободу. Уже перед самим хутором зустрівся з Оксеном, що повертався лінійкою з полів. Оксен здивовано розвів брови і припинив коня.

– Хто це тебе так розцяцькував?

– Цигани.

– Батогами чистили?

– Нічого зуби лупить. Я, може, смерть перед собою бачив.

– За що ж вони тобі наворожили?

– З лук проганяв. Ну, вони й озвіріли. Я кричу: «Марш!» – а вони мене з конем до прірви. Трохи, знаєш-понімаєш, не втопили, сучі сини. Ну, я їм цього не подарую! Я їх під землею знайду!

– Укошкають тебе колись по-дурному, – уже без тіні усмішки сказав Оксен. – Дуже ти на людей налізаєш.

– А що їм, у зуби дивитися?

Разом із Оксеном Гнат приїхав до Троянівки. Засвідчивши у фельдшера свої побої, викликав із району міліцію; двоє вершників-міліціонерів в погоні за циганами домчали до кордонів свого району, заїхали до одного приятеля, два дні смакували смажену рибу, на третій день повернулися в район і доповіли начальству, що цигани нагло загубилися серед лісостепу і що на їхні сліди натрапити не вдалося. Так і не довелось Гнатові звести рахунки із степовими конокрадами.

VII

Сірий, припорошений весняною пилюкою степ збігає на південь і стигне там голубим маревом; суворою лінією стоять на ньому сторожові могили, насипані, може, татарвою, а може, волелюбним козацтвом, що шаблею та мушкетом боронило оці степи від ворожих навал; весною могили оборюють, і ціле літо зеленіють вони густою пахучою травою; росте на них подорожник, біленькі невісточки, чіпкий спориш, розкішний, з гіркуватим чадним смородом полин, колючий, з могутнім стовбуром і мохнатою червоною квіткою будяк, скромні, лагідні незабудки, нерозлучні брат-і-сестра – і весняними вечорами, коли відсиріє від степової вологи земля, голублять душу і серце людини свіжі і ніжні степові запахи і тихо шепочуть трави, облиті сяйвом місяця, що, мов червона діжа, викочується із-за мовчазних могил і фарбує степ в густо-малиновий темнуватий колір. І хто зна, хто може підслухати, хто розгадає таємну мову природи, хто скаже, про що шепочуть зелені трави мовчазним чорним могилам? Може, вони повідають про те, як на них зупинялися постоєм козаки, варили саламату, а кобза дзвеніла у тихе надвечір'я і то рокотала, як грім, то промовляла тихим жалем, і під той сум, під ту жалобу схиляв порубану, в шрамах, голену, з буйним оселедцем голову старий козак та згадував вірне товариство, що полягло десь під Кафою або Трапезундом. Золота порохівниця місяця, вистромившись із-за могил, порошила трави голубим пилом, і здавалося козакові, що там, у степу, ворушиться щось, іржуть чиїсь коні, і вже не рокотання бандур чути звідти, а ледве вловимий передзвін шабель, і не сиділося старому, не їлася йому саламата, свербіла рука до шаблюки, до бою кликало серце. Може, степові трави шепчуть про те, як отут, у бур'янах, лежав зарубаний татарин і вороння клювало йому очі, щоб і з того світу не дивилися вони на священну землю степового лицарства. А може, про те, як червоний комісар бився тут до загину з біляками і востаннє ткнувся вустами в рідну землю, цілуючи її на вічне прощання.

Могили…

Скільки віків стоїте ви отут, серед степу, як німі свідки великих битв, кого хороните ви у своєму чорному затишку? Козака-запорожця чи бійця-будьоннівця, якого «ой, убито, вбито, затягнено в жито, червоною китайкою личенько покрито»? Ви німієте, ви мовчите? Так скажіть же, коли настане такий час на землі, що не ростимете ви по зелених степах та роздоллях і не блукатимуть матері, шукаючи вас, не сіятимуть тяжких сліз по несходжених степах? Чому ж мовчите ви і хмуритесь на світло дня? Чи, може, знову надієтесь прийняти в свої чорні ями синів степового краю?

Мовчать могили, і безмежним морем тече до самого обрію припорошений весняною пилюкою степ, петляє в степову безвість покручений шлях...

Від Троянівки до Вовчої долини – сім кілометрів. Оксен їхав туди поглянути, як іде сівба. Коник, запряжений у лінійку, тюпав собі потиху, відганяючись куцим хвостом від набридливих мух.

В душі Оксен непокоївся: весна видалася засушливою. За кілька днів вітри вивіяли вологу, якої із зими було малувато, бо сніги перепадали невеликі, а морози давили, як на пропасть, так що на горбах озимина померзла, і сівба ярих теж велась всліпу. «Як не впадуть дощі – пропаде зерно», – журився Оксен, помахуючи батіжком. Пилюка, пахкаючи з-під коліс, покривала Оксенові чоботи, і весь він був сірий, як степовий мірошник. «Що ж там у них коїться?» – розмірковував він далі, дивуючись із того, що перша бригада вже закінчила сівбу, а друга плентається в хвості. «Тетеря – хлопець бойовий, – думав він про бригадира другої бригади. – Наче такий, що й дисципліни не попустить, а от не клеїться. Відстають із сівбою».

Оксен замотав віжки за залізну драбину, поліз у кишеню за кисетом, скрутив цигарку і, повернувшись спиною до вітру, прикурив, клубочок диму, вдарений вітром, відразу ж зник. Виїхавши на горб, Оксен помітив чоловіка, що йшов обіч шляху. Високий, сутулий, у полотняній сорочці на випуск і босий, він ступав ногами швидко і дженджуристо, так, ніби граючись. На палиці – торба з харчами, з-під солом'яного бриля сиве волосся кудлиться, як у попа-розстриги. «Батько, – з якимось острахом визначив Оксен. – Куди ж це він чимчикує посеред дня? Натурально – на Ступки в церкву. Сьогодні якесь релігійне свято. До вечерні хоче поспіти. От не думав, що зустрінуся», – і він нарочито припинив коня, надіючись на те, що старий зникне за бугром.

Життя обох – батька і сина – склалося так, що вони весь час ходили по різних стежках, які майже ніколи не схрещувалися. Після того як Оксен одружився проти волі старого і батько вигнав його з хати, Оксен не заглядав до нього у двір, і старий не заглядав до синового; єдина істота, яка в якійсь мірі родичалася з сім'єю Оксена, була мати. Часто, щоб не знав дід, приходила до Оксена провідати онуків, приносила їм у пазусі домашніх маторжеників і дешевих цукерок або кілька грудочок цукру, розпитувала, як іде синове господарство, прихлипуючи, жалілася на своє тяжке одиноке життя та нещадний, без милості, характер Інокентія. Потім мати померла, і Оксен зовсім втратив потяг до рідного дворища. Після смерті старої Інокентій прожив у самотині один рік, а

тоді привіз собі із хутора молоду вдову Горпину. Вона виявилася господинею тямущою, моторною, так що дід завжди ходив обіпраний, обшитий і нагодований. По характеру була балакучою і товариською, але дід заборонив їй виходити з двору, крім хіба в лавку за сіллю або милом, і не пускав на посиденьки до сусідів.

Баби, вжалені цікавістю, цілими годинами стовбичили біля колодязів, домірковуючись, чого це Інокентій так суворо стереже свою жінку від чужого ока, і вирішили, що із-за ревнощів. Це відкриття ще більше підносило Інокентія в їхніх очах, бо хоч він і при літах, а все ж справжній мужчина.

Коли він проходив селом, баби проводжали його поглядом, повним поваги. Але на цьому бабська мука не кінчилася. Найсміливіші з них бігали вночі до Інокентієвого двору, тулилися попід вікнами, щоб хоч одним оком глянути, як пригортає та голубить свою хутірську красуню сивий дід, і вигадували про нього всяке. Одні били себе кулаками в груди та присягалися, що на власні очі бачили, як Інокеша стояв посеред хати на колінах у сльозах і молився на свою жінку, як на ікону. Інші добавляли, що бачили, як він сидів із нею на порозі хати, дивився на зорі, і борода його блищала, як риза, а очі горіли, як золотий папір на іконостасі. Одним словом, брехали, що кому в голову влізло.

Оксен батькове женихання розцінював хоч і не зовсім доброзичливо, проте і без особливого осудження. Він розумів, що одному старому буде жити важко, що треба ж комусь за ним доглядати, варити їжу, прати білизну, вести нехитре домашнє господарство, і коли до старого в хату прийшла нова людина, Оксен не заперечував. Але старий не вірив у те і вважав, що син схвалює женихання тільки про людське око, а в душі ненавидить і осуджує його. І в старого ще більше, чим раніше, росла неприязнь до сина. Ця неприязнь особливо посилилася після того, як одного разу Оксен, зустрівши батька, сказав:

– Може, вам, тату, допомогти чим-небудь? Дров привезти на зиму чи соломи корові на підстилку? То я, натурально, допоможу.

– Я вік прожив – ні в кого допомоги не просив і вмиратиму – не попрошу, – скипів старий. – А тобі ріже око, що я чужу людину в хату прийняв? А з ким мені жити, коли в мене син – поганець?

Важка образа ворухнулася тоді в серці Оксена, він хоч і промовчав, але забути її не міг. Пам'ятав її і тепер і тому так розгубився, побачивши старого, бо знав, що зустріч для обох не бажана і добром не закінчиться. Проте робити було вже нічого, і Оксен, натягаючи віжки, притримав коня.

– Сідайте, батьку, підвезу, – запросив він, не глянувши на старого.

Старий перекинув патерицю з торбою на друге плече, сердито зиркнув з-під сивих брів.

– Сам дійду. А ти куди їдеш?

– Глянути, як сіють.

– Погано сіють. Тобі ціна копійка. А без хазяїна й двір плаче.

– Ви мудріші – підкажіть.

– А хто тепер старих слухає? Вони багато знали, а ще більше забули. Спини, я сяду. В мене ноги хоч і дурні, зате носили, де я хотів.

Оксен зупинив коня. Батько сів на друге крило лінійки, вузлик поклав у ящик.

– Не думай, що коли батька везеш, так він тобі дуже радий. Радий, коли з воза, а не на віз.

– Я нічого не думаю.

– Тим же й діла катма, що ти нічого не думаєш. Посіяли на піщаниках пшеницю, вона там зроду не родила. Посадили б кавунів – довгі рублі в дурну кишеню.

– Ви, я бачу, також мудрець за чужою спиною.

– Еге, курча, навчи півня, як в гної гребтися…

Оксен замовк і непомітно для самого себе посміхнувся. «Невже і я на старість зроблюся отаким противнющим? Треба змовчувати, а то ще накладе по гамалику отут серед степу. Здоровий же. Он як ресори під ним поскрипують, як під архієреєм».

Намагаючись розчулити старого, Оксен запитав:

– Як же там Горпина Трифонівна поживають? Хоча б коли до нас у гості прийшли, онуків відвідали…

– Тонку нитку сучиш. Обірветься.

– А що сукати? Миритися нам треба. Усе життя як люті вороги живемо. Умиратимете – піп причастя не дасть.

– Мені плакати, а не тобі. Ти своїм розумом живеш?

– Живу…

– Але як? Як?! – закричав старий і сердито заворушив бородою. – Латають тебе згори і знизу, а ти все з людей, а не для людей. На шиї правління везеш, воно тобі покаже карбованець, а в кишеню візьме десять. Та хто ж ти такий – голова чи хвіст?

Оксен підсунув на потилицю картуз, залисини біліли двома латочками.

– Ти, батьку, в це діло не лізь. Тут і без тебе розберуться.

– Наказуй комусь іншому, а не мені.

– А чого це вам не можна?

– Цить, сучий сину!

Обидва сопли, як бики в плузі, в гніві на диво були схожі один на одного: очі ширяють по-яструбиному, брови насуплені, ніздрі збіліли і тихо ворушаться.

– Тобі видали червону книжечку не для того, щоб ти нею затулявся, а щоб працював разом із нами так, щоб шкіра на руках лопалася, тоді й буде п'ятирічка…

– Тату, замовкніть…

– А як не замовкну, що ти зробиш? Від батька відмовишся? Як Гнат Рева? Батько в нього був паламарем, так він через газету від батька відмовився, прізвище змінити хотів. Та хіба ж то чоловік? Він заради вигідної служби з відьмою побратається. А думаєш, за людей вболіває? За себе! За свою шкуру боліє!..

– Гнат – голова сільради. Виборна одиниця. І я прошу…

– Що ти просиш? Щоб я Гната не чіпав? А що ж він за цяця, що його чіпати не можна? Подумаєш, міністри, мать вашу за пуп! Та щоб я при нашій Радянській владі та не вилаяв якогось Гната, що нічого не тямить, а бігає по селу та заливає з відра вогонь у печах?

– Він допомагає встановлювати трудову дисципліну.

– Прийшов би він до мене, я б його встановив догори штаньми.

– Ви говоріть, та знайте міру.

– Знаємо. Отой портфель у Гната віднімуть і віддадуть розумнішому. А тобі кажу: сам – горобець, а десяток – зграя… Ну, спини. Мені на толоку треба. Биків там пасу.

– Хіба ви не в церкву?

– Ніколи тепер по церквах ходити…

Старий узяв торбу з харчами і, не озираючись, широкою ступою пішов до волів, що паслися в долині. Трава була ще немічна, ріденька, паші не вистачало, і воли сумно бродили по толоці.

«Да, наговорив мені батько», – розмірковував Оксен. І його охопило якесь двоїсте почуття, в чому він [раніше] був певен і дотримувався у житті та ішов у майбутнє. Це почуття обов'язку: ретельно виконувати те, що на нього покладається, всі ті директиви, що приходять з вищих інстанцій.

Душею Оксен відчував, що в словах батька є резон, і спрямовані вони на покращення життя. А в директивах говорилося просто і ясно, що до такого і такого числа треба надіслати звіт про хід польових робіт, повідомити, скільки скошено, скільки засіяно, скільки заволочено, які заходи вживаються по боротьбі з довгоносиком... А батькові слова виходили не з

директив, а з голови, тому він їх остерігався і не міг прийняти до виконання: «Чи не накачають мені з району за те, що я почну різним дідам потурати? Ні, краще слухати тих, що зверху, а не тих, знизу. Безпечніше».

Ще як була жива мати, пам'ятає Оксен: прибігла вона, вся бліда, заплакана, тремтить, ніби її лихоманка трясе: «Іди, синку, іди, голубчику, старий зовсім з глузду з'їхав, ікони вилами побив, із хати повикидав». Прибіг Оксен, бачить: старий сидить під грушею в садку, підперши обличчя кулаками, а біля ніг потовчені ікони валяються. Питає його Оксен, що таке, що трапилося; він мовчить, очей на нього не підводить. Аж потім уже мати розповіла, що складав старий стіжок соломи за хлівом, цілий день старався і вже вершити почав, як прийшло йому в голову чогось у хату сходити. Тільки він туди зайшов, бачить у вікно: зірвало вихором вершник, закрутило понад садом і понесло к лихій мамі. Прибіг старий, схопив вила, наставив їх у небо, очі божевільними стали: «Я по соломинці збирав, а ти мені, розтаку твою перетаку, одним духом розкидав?» Ускочив у хату, брязь вилами по іконах, брязь, аж стекло свище, а тоді чобітьми з хати, з хати, аж святі бородами долівку метуть. Місяць на коліна не становився, ступського попа галушником дражнив, євангелію на горище закинув. Потім найшло на нього смирення тихе, за бороду себе рвав, ікони притяг нові, дерев'яні, євангелію з горища зняв і знову за неї всівся.

«Так, дивний старий. Пішов і не попрощався. Як з чужим. Ні, мабуть, не вийде у нас із ним миру. Так і будемо ходити один від одного стороною».

Сонце підбилося вище і пригрівало. Вдалині синіми смугами виднілися довжанські ліси, а ближче із густих чагарів проступало білими хатами село Ступки. З-поміж крайніх хат в'юнилася грунська дорога. Ось уже Оксен побачив і поле своєї артілі, що межувало із ступськими землями, але сівачів своїх не бачив, вони ховалися за схилом у долині. Раптом із-за схилу, як з-під землі, виринув вершник і закушпелив Оксенові назустріч. Коли він наблизився, Оксен пізнав бригадира другої бригади Прокопа. Він сидів охляп на коні, довгі ноги в важких черевиках бовтаються в коня попід пузом, сорочка розхристана, піт промиває доріжки на закіптюженому обличчі, в руці оривок, яким він підганяє коня.

– Чого женеш, як на пожежу?

– Що ж вони, гади? Знущатися наді мною захотіли?

– Говори толком.

– Що говори? Казав же їм – неполадки, викличте коваля. Кажуть – усе добре. А тепер їх чотири, а в наявності тільки три. А-а! Що там балакать, – він махнув оривком і поскакав далі.

Бачачи, що з розповіді Прокопа нічого второпати не вдасться, Оксен рушив до сіячів. Із-за пагорба він побачив, що одна сівалка стоїть на обочині, а три в загоні, але чомусь теж не рухаються. Біля воза чорніє купка людей. «День рік годує, а вони баєчки брешуть. Здорово!» Запримітивши Оксена, сівачі, як по команді, розійшлися до своїх сівалок.

«Для кого ж ви працюєте? Для самих себе працюєте», – гірко подумав Оксен і зіскочив із лінійки.

– Чого стоїте? – запитав він Северина Джмелика, що лежав біля сівалки на розстеленому мішку.

Джмелик ліниво підвівся, солодко потягнувся, синя сатинова сорочка з білим заслоном гудзиків тісно обтисла широкі груди.

– Сівалка поламалася, товаришу голова, – труснув він білими кучерями і примружив голубі з нахабинкою очі.

– Чого не сів на коня і не поїхав у двір за ковалем?

– Мені на конях не можна їздити. Пригузок болить, – вискалив зуби Джмелик.

Гаряча кров давонула Оксена за горло. Затисши в руці батіг, він кинувся до Джмелика, але той стояв, усміхаючись, взявшись руками в боки:

– Ну-ну, це тобі не в економії. А за таке діло… – Відчайдушні очі його стемніли, як море в передчутті бурі, ніздрі тонкого носа весело заграли. – Дав би я тобі в пику, предсідатель, та жалко – жінка в тебе ще молода.

І не встиг Оксен отямитись, як Джмелик сів на коня й, побрязкуючи мішком з зіпсованими сошниками, потрюхикав на Троянівку.

Оксен розстебнув піджак і довго стояв, спершись спиною об сівалку. Вітер ворушив його ріденький чуб, грався в залисинах. «Ху, чорт! Трохи не зірвався. Джмелик – сволота. Кат з ним! Але якщо помітили інші колгоспники, що я на нього з батогом кинувся, то що вони подумають? Натурально, трохи в мене навиворіт вийшло». Долоні в нього спітніли, пальці не слухалися, він на превелику силу згорнув цигарку і довго стояв, жадібно ковтаючи махорковий димок. Пішов до сіячів тільки тоді, коли зовсім заспокоївся. Попросився до Бовдюга за помічника і проходив за сівалкою до самого обіду, задуманий і мовчазний.

Обідали в степу, на роздоллі. Дружно обсіли казанок з кулешем, тільки що знятий із вогню. Бовдюг, як найстарший, вийняв запасну ложку, витер її об ворчик із пшоном, передав Оксенові.

Бовдюг – дядько в кості широкий, вуса жовті, обкурені тютюном і завжди ворушаться так, ніби він завжди чимось незадоволений і сердиться. Насправді ж він чоловік хоч і неговіркий, проте добрий і тихий, фі-

зично сильний. Розповідають, що коли він служив у економії Бразуля, то засперечався із прикажчиком, що спинить на ходу маховик від паровика. Зодяг сірячину стару, поклав на плече скруток соломи, вперся ногами в землю, а кілком у маховик – і зачмихав благенький паровичок, скорився могутній степовій силі.

Біля Бовдюга сидів Хома Підситичок – плоскогрудий і жилавий, як не працює – на спині ані капельки поту не виступить, характером привітний, але скупенький. Зустріне оце кума на вулиці і каже: «Завтра свята неділенька. Прихопіть же із собою пляшечку горілочки та приходьте до нас у гості, та, дасть бог, посидимо». У розмовах ввічливий і не лихослов. Ніколи не скаже: «Чорти б тебе взяли», а як захоче кого полаяти, говорить: «Хай йому тямиться» або: «А щоб його дощик намочив». У його мові переважають пестливі слова: гусятко, поросятко, вербичка, насіннячко, картопелька, пшінце. І досі в селі жартують, що коли він оженився, то комусь там із своїх знайомих похвалився так:

– Оце взяв собі жіночку. І гарненька, і моторненька, тільки один невеличкий зянок.

– Який?

– На одно очко сліпенька.

Біля Хоми сидів Андрій Блатулін, по-вуличному Латочка. Є в нього на лівій щоці родиме п'ятенце з копієчку завбільшки, ніби хтось, граючись, шевської смоли приліпив для розваги; та не відмивається воно, навіки прикипіло, через те і прозвали його Латочкою. Є ще в нього й інша особливість: праве око завжди примружене, ліве дивиться на світ проникливо, з холодним блиском. Дома в Андрія п'ятеро дітей, як він каже, відьма через бовдур наносила, тому на запитання: «Як живеш, Андрію?» – він відповідає своїм односельчанам: «Та воно, блат, не так, як люди, а так, як побіля людей».

Як тільки Оксен узяв ложку, всі інші також озброїлися ними і поближче підсунулися до страви. Першим поліз ложкою до казана Охрім. Бовдюг поглянув на нього скоса і сердито заворушив вусами. Охрім нехотя потяг свою довбанку назад, винувато закліпав маленькими, як у мишки, очима.

– Хай йому тямиться, яке гаряче, – засичав Хома, опікшися кулешем.

– Студи, дураче, – порадив Латочка.

– А пшінце розкипіло та й добреньке. Коли б ще дав бог курятинку, а ще краще перепелятинку, то вже б справжнісінький чумацький був кулешик.

– Е, блат, який ротатий! Чого захотів. – У Охріма вушка вгору – вниз, вгору – вниз, швидко-швидко, як у кролика; ложкою гребе, як лопатою.

– Коли б до роботи такий, як до їжі, – гуде на нього Бовдюг.

На його вусах зависло розварене пшоно, тремтить, як росиночки.

– А скажете – ні? Я більше всіх посіяв, – виправдовується Охрім.

Бовдюг їсть поважно і більше не вступає в розмову. Сергій Золотаренко сміється очима, спостерігаючи, як у німому двобої Охрім і Гараська віднімають один у одного шматочок сала, горнучи кожен до себе ложкою. Боротьба їх марна: Латочка загріб собі.

– Які проворні, – дорікає він і світить оком на Охріма та Гараська.

– Раз на фінській війні... – починає Охрім, видимо, щось пригадавши, але Бовдюг перебиває його, звертається до Оксена:

– Ти, голово, не журися. Через день-два закінчимо.

– Як так сіятимемо – до осені вистачить.

– Істинно. Раніше було сніжок із землі, – ячмінець в грязь – і князь.

– Натурально. Як ви цього не розумієте?

– Так ми розуміємо... Тільки... – Бовдюг ворушить підвусниками, тупо дивиться в казанок із кашею, ніби не знає, що далі сказати.

– Тільки більше на присадибні ділянки дивимося, чим на артільне. Несвідомість наша.

– А я тобі кажу, – говорить Латочка, облизуючи ложку і потім ховаючи її в торбу, – від натури все. Яка в кого натура, така й совість. Один бідний, та чужого не візьме, другий по горло має, а краде. Зустрічає мене якось Гнат, дивиться-дивиться на мою худорбу, а тоді й питає: «Навіщо ти, Андрію, на світі живеш? Яка з тебе користь громаді? На тобі, знаєш-понімаєш, карбованець, купи кулю і застрелися». А я йому й відповідаю...

Латочка сів на коліна, одне око в нього ще дужче примружилося, друге засвітилося недобрим вогнем, лице зробилося знущально-насмішкуватим.

– А я й кажу: на тобі три карбованці, купи три кулі, побий сім'ю і себе, дурака, до спілки.

Біля казанка всі вибухнули дружним реготом.

– Якби він був розумний і з поняттям – цього не сказав би. А то виходить, що він чоловік, користь дає, а я – приший кобилі хвіст. А найвірніше: дай мені вволю їсти й пити, а тоді й совісті попитай. А то що ж получається? В колгоспі ми працюємо на совість, а на присадибних ділянках за хліб. Були ж такі годи, що ні грама хліба не одержували? Були. А ти мені згарантуй трудодень, та й побачиш тоді, як я робитиму. А даром, блат, музика не грає і навіть дурний піп і той молебню не служить.

Хома опустив очі, махнув рукою:

– Хай йому тямиться, таким балачкам! Балакали б про що-небудь друге.

– А ти хвостом не крути і за чужі спини не ховайся, – засвітив на нього оком Латочка. – Як Оксена не було – до гурту підпрягався, а побачив – зараз тобі язик у петлю скрутило.

– Оце тобі на та радуйся! – спалахнув лицем Хома і ще нижче опустив голову. – Буцімто я говорив більше за вас.

– Не в тім діло скільки, а в тім – про що. Як тебе тут не було, Оксене, то ми про дещо говорили поміж собою. Може б, ми комусь іншому і не сказали, а тобі скажемо. Ти – людина партійна, з нашого-таки й села, так що з тобою можна без шапкування, а по-простому. Оце ми тут говорили, що вийшла така постанова: достроково закінчується сівба – бригадирові видається премія: патефон, самокатка або годинник; портрет того бригадира висить на червоній дошці. А нам, рядовим, що? Анічогісінько.

«Так ось хто тут здіймає шарварок», – подумав Оксен, вдивляючись у сухеньку постать Латочки.

– Бачите, товаришу голова, – спалахнув Сергій Золотаренко. – Вони й досі на ті місця моляться, де колись їхні клуні стояли. А ви скажіть просто: не хочете сіяти – ми організуємо молодіжну бригаду – і без вас обійдемося. Без ваших шкурницьких інтересів.

– Еге, ти, блате, розумний, та в один бік, – загарячився Латочка. – Хай на тобі власні діти штани та сорочку обірвуть – і ти зробишся шкурником.

– Ніколи цього не буде!

– Іч, який комісар виськався. Моню витри.

– І витру. А у вас тут одна ватага. А це ваш отаман.

– Яка ватага? – насурмачився Бовдюг. – Ми, по-твоєму, – банда?

– Ні, ви просто саботажники.

Сергій звівся на ноги і легко поніс по полю своє м'язисте і легке тіло.

Біля казана запала неприємна мовчанка.

– Таке, як на дощик збирається, – обізвався Хома.

– Треба, – погодився з ним Бовдюг.

Латочка нічого не сказав на цю пусту розмову, затягши шию у комір сірячини, прислонився спиною до колеса, щоб трохи подрімати після обіду. З-під гарби долітав один і той же звук, який дражнив. Охрім вишкрібав ложкою казанок.

– А ніяк не накладешся! – вилаяв його Латочка, але Охрім не слухав його, продовжував своє діло.

Після обіду Оксен знову сіяв разом із Бовдюгом.

В глухому кінці він, подалі від людей, зупинився на перекур.

– Скажи, Бовдюг, що ти про мене думаєш? – тихо сказав Оксен, згортаючи цигарку.

– А ти не розгніваєшся?

– За що? Адже сам на рожен лізу.

Бовдюг поворушив вусами, поправив на голові шапурину, сказав через силу:

– Добрий ти дуже. На твоєму місці суворішим треба бути.

– Гнат суворий, а ви про нього що говорили?

– Що не говоримо, а боїмося.

– Хіба людей боятися треба, їх треба поважати.

– Воно ж і повага від того, що боїшся, – закінчив розмову Бовдюг і пішов до сівалки.

В другій половині дня вітер стих. Із-за обриву стали накочуватися хмари, що громадилися все більше, з білих робилися попелястими, потім становими; нарешті завирували, закипіли і тягли вперед, підминаючи під себе небо, опускаючись все нижче і нижче, так, що на землі ставало все важче і важче дихати людям. Птахи, вириваючись у присмерки степу, не могли залітати дуже далеко і високо, бо крила їх робилися зволоженими, і вони опускалися зовсім низько, майже до самої землі. Від бузинової хмари степом рухалася широка чорна тінь, яка вже покрила степові могили і довжанські ліси, і їх уже зовсім не було видно. Вона повільно наближалася і до сівачів, дихаючи на них свіжістю близького дощу і фарбуючи все в чорну зловісну фарбу. Потім хмари застигли, перестали рухатися, і сторожке мовчання оволоділо небом і землею, і так продовжувалося хвилину-дві, потім кілька важких і лапатих дощових капель упали на круп коня, з ляскотом розбилися на ньому і покотилися вниз по сухій шерсті, і раптом вони заскакали скрізь – по людях, по конях, по ріллі; прострочили раз, вдруге, згортаючи в груддя пилок, і линув дощ, рясний, веселий, благодатний, покотився туманом по степу, заграла, зарокотала, захлюпала по ярах вода, і цей веселий шум освіжив і обновив степ і людей і викликав у них дитячий радісний настрій.

– Дощик. Та, далебі, й гарненький, – радів Хома, сяючи очима, і навіть не покривав себе шматочком брезенту. Краплі дощу дріботіли йому по картузику, потрапляючи іноді й за шию, від чого Хома розніжено повискував і, сміючись, приказував: – А щоб тебе дощик намочив!

Охрім сидів, скулений, накритий мішком, і нагадував монаха, якого

витурили з монастиря за п'янку, – таке було в нього страдницьке обличчя і понурі очі. Йому теж було весело, але свою веселість він проявляв тим, що корчив смішні міни.

Бовдюг дивився на заслону дощу чисто з господарської сторони і теж радів, що після цієї зливи добре підуть рости посіви; Сергій жирував із Гараськом та виштовхував його з-під гарби на дощовицю. Гараськові тільки того й треба було. Він вискочив на дощ, і, кумедно присівши, поляпав себе руками по стегнах, і, зробивши дурнувате обличчя, закричав: «Ку-ку-рі-ку!»

– На дощ, чи що? – засміялися з-під воза.

В цей час в тумані водяних полотен майнуло щось на коні, і Джмелик, весь мокрий до нитки, шмигнув під воза. Сорочка його збрижилась на животі, волосся мокрими пасмами спадало на лоба.

– Мабуть, від самої Троянівки тебе прало?

– На Гострому горбі застав мене дощ.

– Чого не сховався та не перечекав?

– Де? У ховраховій норі? – засміявся Джмелик і трусонув мокрим чубом.

– Сівалку справив?

– Привіз он сошники.

Дощ лив як із відра, небо закаламутилося і зробилося глиняного кольору; раптом біле сліпуче світло різонуло по очах людей і почувся сухий тріск; люди під мажарою затихли, коні стояли, піднявши вгору морди, прищуливши вуха, і враз загоготіло по всіх небесах, покотило каміння, загриміло, віддаляючись і затихаючи.

– Раз косарики забули поприбирати коси під час грози та й повстромляли їх кіссячками в землю…

– Та й що ж із ними сталося? – насмішкувато запитав Сергій, дивлячись на Хому.

– А те, – відповів Хома, уважно прислухавшись, чи не гуркоче грім, і опасливо відсуваючись від металевої шини, якою було обкуто колесо, – а те, що спалило їх на вугіллячко. І на свіжий вітерець носили, і в земельку закопували – нічого не пособило.

– А в Пасядах одна жінка труби не закрила, – втрутився й собі Охрім, висуваючи обличчя з мішка, – так воно як улетіло – горшки поперекидало, заслінкою шпурнуло аж до дверей, а тоді вискочило у вікно, а біля вікна якраз бочка з водою стояла, в тій бочці викупалося, а тоді – шаррах у бересток – і до пенька спалило. Я знаю, де той і дядько живе. У нього на вербі чорногуз гніздо намостив.

– Бреше й не скривиться, – засміявся Сергій.

– А ти запліши губу та слухай, – сердито обізвався Джмелик, поглибше забираючись під гарбу, бо дощ хльоскав його по колінах і по руках.

– А то ще така бувальщина, – продовжував Охрім під тихий шум дощу. – Построїла одна жінка хату, хрести на сволоках повипалювала, а жити – не вживе. Цілу ніч на горищі щось гурчить, як ото на прядці пряде або на бубні бубонить. Вона і до знахарів, і до шептух – не допомагає. Це, кажуть, у тебе прокляте місце, треба перенести хату на другу садибу. От одного разу проситься до неї щіткар ночувати, отой, значить, чоловік, що гребінці та серги на свинячу щетину міняє. Ліг він спати – тут зробилося чудо: на горищі ні загуркотить, ні шелесне, тихо, як у погребі…

– А вони разом спали чи окремо? – поцікавився Латочка.

– Піди їх поспитай, – розсердився Охрім за те, що його перебивають. – От вранці вдова й каже: «Що мені, чоловіче добрий, робити, така і така в мене нечисть завелася на горищі, спати не дає, жити заважає, змучила мене, заморочила, хоч із хати тікай». Подумав щіткар, подумав та й каже: «Потрапило десь у вашу хату громове дерево…»

– Яке це «громове»? – запитав Сергій.

– Ну, значить, грім у нього вдарив, – пояснив Охрім. – «Так-от, – каже щіткар, – треба теє дерево знайти і викинути, а якщо викинути не вдасться, то прочитати біля нього молитву і написати на ньому крейдою хрест». – «Як же те дерево відшукати?» – питає жінка. Щіткар відповідає: «Треба, – говорить, – залізти опівночі на горище і, як тільки проспівають перші півні, прикласти вухо до деревини. Котра загуде, то й громова». – «А чого ж, – питається жінка, – прокляте дерево цієї ночі ані звуком не обізвалося?» – «А того, – відповідає щіткар, – що сила хоч і громова, а чоловічого духу боїться. І коли буде в хаті чоловік – мовчатиме громове дерево». – «Де ж я того чоловічого духу дістану? – журиться вдова. – Вдівець не трапляється, а жонатого приманювати бог не велить. А вже коли б був у моїй хаті мужчина, як дитину, його б доглядала, на подушки спати клала, в чорні вуса цілувала». Подумав щіткар, подумав та й каже: «Ех ви, щітки, гребінці, мабуть, вам прийшли кінці. Десять років вас тягав, щастя-доленьки не мав». Жбурнув свій ящик під лаву та й пристав у прийми до вдови. З того часу затихло громове дерево і більше ніхто ніколи про нього не чув.

– Де б його собі таке громове дерево знайти? – нетерпляче засовався під гарбою Джмелик.

– Кажуть, на хуторах такі дівчата, що самі до хлопців лізуть, – гигикнув Гарасько.

– Хоч би старших людей посоромилися, – сердито заворушив вусами Бовдюг. – Безсовісні.

Дощ перестав; хмари розійшлися; західна брама неба розчинилася, з неї ринуло стільки світла, що боляче стало очам, небо зробилося свіжим і чистим, ніби його вимили милом і прополоскали водою; на конях блищала шерсть і парувала на сонці; люди весело розмовляли між собою, і обличчя їхні були веселі і добродушні. «Як же й хороше навколо!» – здавалося, говорили очі кожного.

Оксен також мружився від сліпучого сонця і розминав затерплі від довгого сидіння ноги.

– Що ж, хлопці, сіяти вже сьогодні не будемо, запрягайте – і на Троянівку.

Цю звістку прийняли, як і належало, – весело. Особливо молодь, яка так і кинулася збиратись. Хто запрягав коней, хто скидав на гарбу пусті мішки, один Охрім сновигав, понурий і сердитий, розшукуючи барок, який хлопці навмисне десь заховали. Сергій накричав на них, вони повернули барок, а натомість вкрали черезсідельник. Жарти слідували один за одним, все смішніші та дотепніші, всі сміялися, тільки Охрім світив очима і презирливо копилив губи.

Нарешті всі зібралися і рушили. Молодь верхи на конях, старики на гарбі. Після дощу зробилося свіжо, в калюжах відсвічувалося західне небо; іноді гарба потрапляла колесами в глибоку калабаню, розбовтувала малинову воду в темно-буру.

Оксен, позираючи на молодь, що їхала із сміхом та витівками, пригадував і свої парубоцькі роки, коли він також був отакий шаливір та веселун, і йому робилося сумно на душі за тими роками, що вже пройшли і ніколи не вернуться, і що він уже давно забув той день, коли весело, від усього серця сміявся. «Невже я такий старий? – запитував він сам себе. – Ні. Це просто від роботи. Робота постарила мене». І йому пригадалася сьогоднішня зустріч із Джмеликом, і він вирішив поговорити з ним. Джмелик їхав поряд із Гараськом, щось розповідав, не дуже скромне, про своє залицяння до залужанських дівчат. Гараська гиготів на всі груди, аж падав на гриву коня. Джмелик сидів на коні недбало і дещо мальовано, закинувши назад голову. Правою рукою тримав повіддя, лівою впирався в бік, губи його посміхалися, очі шибеницьки поблискували.

– Северин, – покликав його Оксен, під'їхавши. Джмелик притримав коня і озирнувся, веселе обличчя його зробилося дражливим.

– Ну, чого? – запитав він грубо.

– Запитати тебе хочу: навіщо ти бунтуєш чесних колгоспників?

– Сергій накапав?

– Не твоє діло. А ти запам'ятай одне: в'юни які спритні, а й тих у підрешітку ловлять.

– Не лякай, я не з плаксунів.

– Я не лякаю, а шкодую, що не розкендюшив у тридцять другому році увесь ваш джмелячий рід. Тепер би легше було.

– А чого жаліти? – здивувався Джмелик. Він шкірився, але обличчя його і особливо очі віяли холодом. – Воно й зараз ще не пізно. Тільки дзенькни в район по телефону...

– Нам не горить. Встигнемо.

– А як не вдасться?

– Це ти про що? – рвучко обернувся Оксен, лютіючи очима, і навіть припинив свого стригунця.

Джмелик весело, але разом з тим і якось жадібно затріпотів ніздрями.

– Щось ти дуже боязким зробився, предсідатель, – уже голосно зареготав він і, вдаривши каблуками коня, пустився вскач за підводами, що вже з'їжджали на Беєву гору.

VIII

У сім'ї Вихорів повелося так, що Йонька вважав себе за хазяїна двору і був переконаний, що якби не він, то господарство б захиріло, хлів завалився, а корова здохла б, а насправді ж всьому давала лад Уляна, і тільки дякуючи їй проквітало домашнє господарство. Йонька був якийсь невдаха, і все йому не в руки потрапляло, а ковзало поміж пальцями. Приміром, Йонька, поцмокуючи люлькою, говорив, що вигідніше продати овець і купити кіз або що треба продати корову і прикупити овечок, Уляна того не заперечувала, хоч знала, що ні того, ні другого робити не можна, бо в господарстві і масла, і молока, і овечого лою потрібно: зимою Гавриловим дітям тільки й рятунок від простуди, що парене молоко з лоєм. Та й те сказати – заріжеш вівцю, м'ясо на поставку, а шерсті трохи здаси, а то таки трохи й вигадаєш дітям на рукавички, а може, і на сірячину назбираєш. Йонька говорив, що треба зробити курник із глини, Уляна не заперечувала, хоч робила своє, тобто й пальцем не ворушила для того, щоб будувати той курник, бо знала, що в тому немає необхідності: клуня он пуста, держи курей хоч тисячу. Йонька бачив, що в господарстві нічого не робиться так, як він велить, гримав дверима, сердився і навіть сікався до Уляни з кулаками, а вона ходила тиха і присмирніла, як черниця після молебня, потурала господареві у всьому, знаючи, що буря перегуде і буде не так, як він хотів, а так, як вона хотіла, і що Йонька про все забуде і через кілька

днів уже буде з нею сперечатися, що це він говорив, щоб кури зимували в клуні, а не вона.

Цього ранку Йонька встав удосвіта, коли шибки на вікнах були іще чорні і по Троянівці в синій імлі хрипко горланили півні. Нацупив на себе сто раз латаний кожух і, не сказавши нікому слова, вийшов надвір. Тільки Уляна розтопила в печі, влетів у хату, немов із пожежі:

– Буди Гаврила і Тимка. Бики у дворі ждуть.

– Куди ж це? – заклопоталася стара. – Я ще й снідати не зварила.

– Еге, будемо тебе ждати, доки ти тут намоняєшся. Ну, йди, чого витріщилась?

Уляна, зітхнувши, накинула на плечі теплу хустку, почовгала з хати.

Через кілька часу кремезний Гаврило покульгував біля гарби, здивовано знизував плечима.

– Що це він задумав? – питав він у сердитого зі сну Тимка, що прикручував вірьовку до розорин.

– А чорт його знає! Хіба в нього допитаєшся?

Прийшов Йонька – мовчазний, заклопотаний, взяв волів за налигач, потяг із двору.

Через сонне село пройшли майже галопом. Йонька безнастанно стьобав биків батогом, і маленька постать його метлялася, як прив'язаний до налигача рептушок із сіном. Коли виїжджали на Беєву гору і бики ступали повільніше, він заметушився, як циган у чужій конюшні.

– Підсобляйте. Чого плентаєтесь, мов сонні?

– А що підсобляти? Пусту гарбу тягти?

– Хоч би й так. Волики он як хекають.

– То ви вас запряжіть, – порадив Тимко.

– Ет, що з тобою, дураком, балакать!

Вихопилися на гору, від бика потягло свіжими кізячками. Ярмо рипіло і подзенькувало занозами, Йонька, учепившись за налигач, усе погейкував та цьвохкав батогом. В хутір Ковбики приїхали затемна. Йонька зайшов у чиєсь подвір'я на самому краю хутора, побудив собак, вони скажено рвалися із ланцюгів, готові змегелити Йоньку разом із кожушиною. Рипнули двері. В темряві зачорніла людська постать, притишеним голосом втихомирила собак. Йонька про щось шептався із незнайомцем і швидко повернувся назад.

– Держи за мною.

Гаврило слухняно повів за ним биків.

В полі стояла тиша, з улоговин тягло нічною росяною мрякою, гарба зачіпалася за кущі, і Тимка оббризкувало холодним свіжим дощиком,

так що навіть на губах осідав прісний смак роси. Було так темно, що Тимко не бачив ні дороги, ні гарби, і коли кущами зірвало з нього картуз, то він довго лазив рачки і не міг намацати його на землі. Тоді він присвітив сірником і побачив свій картуз, що лежав біля самих ніг.

– Що ти там світиш, в очах би тобі світило! – вилаявся Йонька.

Тимко зараз же погасив сірника, і густа темрява знову заступила очі. Вони проїхали якимось яром, видерлися на горб і зупинилися перед чорною купою – то було дерево, складене в штабелі.

– Грузіть!

Добру годину рвали на собі жили, пересаджуючи через ручиці важкі колоди. Коли навантажили, Йонька перехрестився і сказав таємниче:

– Стояки будуть на хлів. Ну, паняйте.

Старий сів на підводу лише тоді, коли проїхали добрий шматочок степу. Набив люльку тютюном і зробився ніжним та розчуленим.

– Отак, дітки, треба на світі жити. Трапився добрий чоловік – от і будемо з хлівчиком. Не жени бичків, Тимку, бідна худоба зовсім охляла. – Йонька зашурхотів долонями по мокрій корі. – Дубина. Вік стоятиме.

У широкій улоговині їх підстерегло сонце, занози заблищали, шерсть на биках запарувала, ратиці залишали на мокрій землі чіткий слід, від бичачих морд віяло теплом. Йонька блаженно розстебнув кожух, показав люлькою за синіючі горби:

– Уже й Троянівка недалеко.

Від цих слів ніхто в танець не пішов, бо всі знали, що дерево крадене і ще невідомо, чим ця подорож закінчиться.

Гаврило ліниво шкутильгав, спираючись на ясенову ковезку та пощипуючи вуса, схожі на припечені сонцем кукурудзяні чубики. Тимко щулився від вранішньої прохолоди і, щоб зігрітися, збивав батогом святу землицю. Улоговина дедалі звужувалася, і нарешті вони в'їхали в глибокий яр із крутими високими стінами. Тут було холодніше і вологіше, сонце не досягало, із глиняних нір цілими зграями вилітали пічкури, ширяли у биків попід животами і зникали у свіжому прозорому ранковому повітрі. Раптом попереду почулося кінське іржання. Йонька завмер із люлькою в зубах, дав знак зупинитися. Все виразніше чувся тупіт копит, потім зовсім близько брязнула вуздечка, і з яруги виїхав широкоплечий вершник з похмурим, дикуватим обличчям і чорною смолистою бородою.

– Що за ліс везете? – запитав він, спинивши коня. – В колгосп, чи що?

– Ні, добрий чоловіче, собі на хлівчик, – бовкнув Йонька.

– Та-ак. – Вершник обміряв очима колоди, нахилившись із коня, поцокав по них вербовим прутиком. – Завертай назад.

Йонька хижо наставив угору борідку:

– А ти хто такий, що командуєш?

Вершник, не відповідаючи, зліз з коня, дужою рукою легко відсторонив Тимка від биків і розвернув підводу назад. Його вчинок був такий несподіваний і наглий, що всі були приголомшені і не могли сказати й слова. І тільки тоді, коли вершник знову сів на коня і поїхав попереду, Йонька з дивною для його літ шустрістю кинувся вслід за ним.

– Управитель який вилигався! – закричав він, забігаючи наперед і намагаючись завернути биків. – У мене син при двох кубиках у Червоній Армії служить, то маю я право чи не маю?

Гаврило смикав батька за рукав, щоб затих, а він на те не зважав, люто бубнявів очима і ліз на бійку. Шапка, перекручена задом наперед, була аж на потилиці, як у спійманого на базарі баришника.

Здоровань не звертав ніякісінької уваги на крики та сварку старого, їхав собі, опустивши голову і ніби придрімуючи; широка спина його, обтягнута потрісканою шкірянкою, рівномірно похитувалася на сідлі.

В хутір Ковбики приїхали в траурному мовчанні, один Тимко весело підморгував хутірським дівчатам, що, розпалені цікавістю, п'ялися на тини, та чарував їх своїми бісячими очима. Хутір проїхали б без пригод, якби не дід у сірячині, що пас на вигоні кіз. Побачивши процесію, він підтягнув штани, журливо закивав головою:

– Умів, значця, вкрасти, та не вмів заховати.

– А ти чого гавкаєш, бубурішок овечий? – люто накинувся на нього Йонька і залопотів кожушиною. – Хочеш, щоб я тобі наклав на старість?

Гаврило і Тимко насилу відтягли осатанілого батька.

Здоровань лісничий заставив скидати стояки на те саме місце, звідки вони були взяті, склав акта і поїхав геть, не сказавши ні слова.

Йонька плювався всю дорогу, бив себе батогом по спині, потім, щоб полегшити своє горе, всю вину звалив на хлопців:

– Через вас, белебнів, у халепу вскочив. Казав – їдьте степом, так вам у долину захотілося! Мекнули мої стояки.

Як приїхали додому – старий мов сказився: ускочив у клуню, викинув звідти дві лопати.

– Копайте мені яму, прокляті ледацюги.

Тимко обміряв очима сухеньку постать старого, розкреслив вістрям лопати прямокутник приблизно для його росту.

– Що ти мітиш? Що ти мітиш, щоб тобі руки посудомило! На стояки яму.

– А я думав, на вас.

Старий тільки махнув рукою, побіг із двору. Тимко відігнав у артіль биків, а після сніданку вийшов з Гаврилом копати ямки.

– Давай вириємо йому одну, під нужник. Старий посидить над нею з пряжкою в зубах і вгамується, – порадив Тимко, але Гаврилові було не до жартів.

– Через його дурацькі витребеньки на роботу не пішов і дома нічого не зроблю.

Надвір вийшла мати з торбинкою насіння в руках, старі калоші ляпали її по п'ятах.

– Город не саджений, корова не нагодована, а він хлів будує. Здурів. Зовсім здурів на старість.

Йонька, між тим, чвалом біг до сільради, його так і тіпало, так і шматувало, щоб поскаржитися владі, як з ним не по-чесному сьогодні вчинили і яка несправедливість його спіткала. Але і в сільраді його чекало розчарування – на дверях висіла табличка з написом: «Прийома нєт. Нахожусь по служебних ділах».

Йонька понюхав табличку і вискочив назад. Кузьма, який по своєму звичаю дрімав під конюшнею, на запитання Йоньки, де голова сільради, почухав перенісся і відповів, що «немаєть, поїхав на совіщання». Йонька потоптався біля Кузьми, пошкварчав люлькою і, крутнувшись на місці, гайнув полтавським шляхом прямо в Зіньків – скаржитися в райвиконком. На Беєвій горі його наздогнав Прокіп Тетеря, що їхав дрожками в район, і милостиво, хоч і з деякою понурістю, дозволив і старому під'їхати разом із ним до району. Про що вони говорили дорогою – невідомо, ясно тільки те, що вже аж біля липки, що росла собі самотньо в степу і по якій троянчани, які йшли на базар чи на ярмарок, визначали, що пройдено якраз півдороги, старий зіскочив із дрожок і побіг назад на Троянівку. Він біг так, що коли вскочив у село, то кози, що паслися на вигоні, повиривали прикорні, і двох із них знайшли після цієї події аж у сусідньому селі. Ускочивши в двір, старий схопив вірьовку, що висіла на тину, і, розмахуючи нею, як киргиз арканом, побіг на хлопців, що спокійненько собі говорили, поспиравшись на лопати. Старий підлетів звірюкою і, ні слова не говорячи, угилив Тимка по боку. Той гикнув від удару і впав на купу свіжої землі, але потім схопився і, згрібши лопату вобіруч, сіконув з нею на два сантиметри вище голови старого.

– Р-ря-туй-те-е, вбивають! – закричав не своїм голосом Йонька і з переляку впав.

З городу прибігла Уляна і, побачивши, що старий сидить собі і нікого не чіпає, вирішила, що б'ються між собою брати, бо якраз Гаврило із

серйозним обличчям ватлав на землі Тимка. Мати хапала старшого сина за руку, примовляючи: «Гаврюшо! Що-бо ти робиш? Гаврюшо!» Але Гаврило не слухав її, доки не одволік Тимка в хлів і там закрив його. Бачачи, що небезпека минула, Йонька встав і накинувся з кулаками на жінку і таки побив би її, якби не Гаврило, якому тільки й судилося сьогодні, що розмиряти перебойців.

– Це ти навчила його, відьма голохвоста, на людей із смертю кидатися! – репетував на весь двір Йонька.

– Господи, та що тут у вас скоїлося? – все більше блідла Уляна, притискуючи руки до грудей.

– А-а! Ти не знаєш! Ти все дурочкою прикидаєшся? Тобі вуха позакладало? Не чуєш, що люди балакають?

– Господоньку святий, та що ж?

– А те, що твій сопляк трохи мені голови лопатою не зрубав. На два вершки від смерті був. Якби не Гаврило, завтра б і ховали. Тільки що зустрів Прокопа Тетерю, каже, що всовіщав Тимка, щоб Орисю з ума не зводив, так він на нього із залізною занозою налетів. Так ні ж! – затупотів ногами Йонька, сварячись на хлів, де відсиджувався замкнутий Тимко. – Я тобі цього не прощу. Я тобі виведу лінію, сибіряка проклятий!

Уляна, плачучи, пішла в хату. Йонька дременув із двору, Гаврило, відхекуючись, озирався навколо, чи ніхто не бачив із сусідів їхньої сварки. Потім сів на дривітню, витер рукавом піт. Кури, задоволені веселою інтермедією, розгрібали гнойок і дружно цокотіли із жвавістю ярмаркових спекулянток.

Брати мовчали. Один сапав за стіною, другий сидів, задумавшись, надворі.

– Не буде з тебе доброго чоловіка, Тимку. Отак і зогниєш у тюрмі через свій дурацький характер.

Павло Гречаний, пихкаючи цигаркою-бичем, підійшов до Гаврила і сів поряд. Сорочка в нього була розхристана і висмикана, на м'язистій шиї висихав піт, видно, Павло тільки що випустив лопату з рук. Він не сказав «здрастуйте», не сказав, чого прийшов, а просто сів, пихкаючи цигаркою, і мовчав. Так пройшло з півгодини. Потім він виплюнув із рота недопалок і сказав:

– Як був я на Донщині, так спересердя одному козакові двері вилами пробив. Повіриш, як садонув, так і загнались по держак... Ня-а-а.

Гаврило взяв лопату і побрів до свого двору, а Павло сидів пеньком, пускав дим під чужу стріху. Уляна, що вийшла з хати вилити помиї, сказала, проходячи мимо:

– Ішов би ти, Павле, додому, а то ще хлів спалиш.

– Не спалю, – ліниво обізвався Павло, не рухаючись із місця.

Як тільки Уляна зайшла в сіни, із хліва виринув Тимко.

– Дядьку, дайте закурити.

Павло вийняв кисет і мовчки передав його Тимкові.

– Ти, парубче, свого не попускай. Так-то.

Тимко мовчки кивнув головою і довго ворушив у задумі густими бровами, потім перестрибнув через тин і пішов городами до Ташані.

Верби кидали на леваду широкі тіні, біля потічка горобці пили воду, мережали лапками густу грязючку. Тимко кинув на них палицю, і вони з шумом злетіли, густо обсівши осокір. Петляючи поміж лозами, Тимко вийшов у горішній кінець села. Марка застав вдома. Він сидів за столом і сьорбав борщ. Руде волосся на голові горіло мідним дроттям.

– Пішли зі мною. Діло є, – похмуро сказав Тимко, сідаючи на лаву.

Марко, здавалося, не розчув його наказу, бо дістав із мисника стрючок перцю і заходився м'яти його ложкою.

– Кажуть, перець кров розбиває. А я його змалечку їм. Може, через те й рудий?

Тимко вирвав із його руки ложку, швиргонув під стіл.

– Ти чув, що я тобі сказав?

– О, диви! – наїжачився Марко. – Сказ на тебе напав, чи що? – і, витерши губи, поліз під стіл за ложкою.

– Ти йдеш чи ні?

Марко заблимав повіками і деякий час здивовано дивився на Тимка. Побачивши холодну каламуть у очах товариша, зрозумів, що трапилося щось надзвичайне, і якимось несмілим, мученицьким тоном, в якому почувалася вся гіркота відданого рабства, сказав:

– Іду вже, чого кричиш? – і, згрібши зі столу крихти, вийшов надвір. – Дурна голова що не придума, а ногам робота. І куди ти мене оце ведеш? – допитувався Марко.

Тимко не відповідав. Швидко пройшли через Марків город, спустилися до Ташані. На них війнуло запахом ряски, тихим шелестом очеретів. На Горобцевій кладці жінки, виставивши напоказ голі литки, дружно гупали праниками, і те гупання гарматними пострілами віддавалося за Ташанню. Тимко, жадібними припадами досмоктуючи цигарку, поп'явся стежечкою, що вела до Прокопа Тетері. Маркові відібрало ноги, руде волосся підняло картуз.

– Що ти задумав?

Тимко не відповів. З деяким острахом відкрили хворостяні ворітця,

зайшли в двір. Червоний півень, схожий на сердитого турка в чалмі, побачивши незнайомих людей, сердито затрусив сергами і, високо піднявши голову, щось тривожне крикнув на курячий гарем; кури перестали гребтися в гною, попіднімали голови.

Зайшли в сіни. Тимко топтався попереду і ніяк не міг знайти клямку від дверей. Марко переминався з ноги на ногу, як лис у капкані; раптом він почув, як щось капнуло йому на картуз. Він зняв його з голови і побачив руде п'ятенце: угорі на драбині сиділа курка і насмішкувато дивилася вниз.

«Кепська приміта. Чи його крутнуть назад, доки не пізно?» Але в цей час Тимко відкриває двері і каже голосно:

– Здрастуйте!

– З п'ятницею будьте здорові, – підпрягається й собі Марко, ховаючи за спину картуза.

Тимко сідає на лаву, а Марко ліпиться до одвірка. За столом саме обідають: Прокіп Тетеря, червоний і спітнілий, не встигши донести ложку до рота, дивиться на хлопців такими виряченими очима, ніби перед ним не сільські парубки, а сатанинське навождення; Одарка, як різала ножем хлібину, притисши до грудей, так і держить її, отетерівши; Орися, бліда і злякана, побачивши Тимка, рвучко встала з-за столу, відкрила рот, ніби хотіла щось сказати чи крикнути, потім затулила його фартушиною і не сказала нічого, а мовчки опустилася на лаву, похнюпивши голову. Нарешті секунда загального оціпеніння пройшла. Прокіп доніс до рота борщ, проковтнув його і зупинив на Тимкові шорсткі очі:

– В чужій хаті питаються, чи можна сісти, а не лізуть на покуття посвинячому.

– Нічого, ми й непрошені сядемо.

Тимко кладе біля себе на лаві картуз, трусить кучерями, а вони – блискучі, смоляні, шовкові – так і розкочуються по голові пружними кільцями. Смугле лице його незалежне, дихає завзяттям і нахабством.

Западає гнітюча мовчанка. Всім стає незручно, і кожен не знає, як себе поводити, що говорити. Тетеря знов бере в руки ложку і починає сьорбати борщ, тяжко рухаючи щелепами; Одарка із страхом і покірністю на обличчі крає хліб; Орися сидить принишкло, нервово перебирає пальцями оборочку фартушка, блідість поволі зникає з її обличчя, щоки рожевіють, вушка її з золотими сережками горять, як пелюстки троянди.

– Ну, чого прийшли? – питає Прокіп, витираючи рушником спітнілого лоба.

– Дільце в нас є невеличке. Ви, дядьку, хочте сердіться, хочте ні – а Орисі я нікому не віддам. І якщо ваше слово, то й женився б.

Тетеря встає з-за столу, важкою ходою іде в хатину і повертається звідти з макогоном в руці.

– Ану, вискакуйте по одному!

Марко хватається за клямку. Тимко говорить тихо:

– Силою нічого не вийде. Давайте краще по-доброму.

– Чула? – кидається раптом до жінки Прокіп. – Та щоб отакий бандитюга був моїм зятем? Та ніколи в світі! Краще в труну ляжу!

– Заспокойся, Прокошо, не гарячись, – сокорить біля нього Одарка. – Тимко парубок, мо', й гарячий, але роботящий. Любов та совіт, житимуть не гірше других.

– Що-о? – кричить Прокіп і зозла швиргає макогін у кочерги, так що вони торохтять там, як кості мерців. – Затули собі рота і не пащекуй! Ніколи цього не буде!

Орися зіскакує з лави, очі її туманяться слізьми, лице горить, як у вогні, груди напинають кофтинку. Вона швидко підходить до Тимка, хапає його за руку і, змивши віями сльози, своїми голубими очима, в яких горить нескорена рішучість, як роздратована кішечка, вставляється на батька:

– Хоч і трісни, хоч і лопни, бий, виганяй, а Тимко любий мені – і все тут! З ним хоч на край світу піду, скориночку хліба їстиму, аби з ним, аби вдвох! Оце тобі моє слово.

– Геть, проклята, геть! – заревів на всю хату Прокіп і, вчепившись Орисі в коси, смикнув її до себе, щоб викинути з хати, як щеня. Але Тимко спокійно виступив наперед, одірвав Прокопові руки од густих кіс коханої, сказав, посіпуючи губами:

– Не чіпайте дівчини. Вона хоч і ваша дочка, а бити її не дозволю.

Потім надів картуз і ступив до дверей, біля яких завмер від страху Марко.

– Що ж, дорогий тестечку, – сказав Тимко, затримуючись у дверях. – Не хочеш по-доброму, візьму силою, – і, переступивши поріг, гримнув дверима. Вслід йому гарячим молотом ударив у серце повний жалю і розпуки крик Орисі.

IX

В контору артілі вбіг Прокіп: картуз на потилиці, черемхове пужально так і в'ється в руках, обличчя розгублене, піт очі заливає.

– Посівматеріал вийшов, – видихнув він за один раз і важко сів на стілець.

Оксен, що саме розмовляв із рахівником, затих, очі його зробилися суворими.

– Як нема? Тобі ж давано!

– Що ж, що давано! Висіяли!

– В тебе завжди не так, як у людей. Скільки не засіяно?

– Гектарів десять.

Гуртом стали радитися, що робити. В артілі посівматеріал вийшов, з району позичали два рази і сказали, що більше не дадуть. Як бути? Оксен, похмурий і сердитий, поїхав у сільраду ще раз дзвонити у район.

Гнат сидів за столом і, порипуючи стільцем, перечитував телефонограми, прислані з району за ніч.

– Чого прибіг? – запитав він, не відриваючись від паперів.

– Зерна просити.

– Дохазяйнувався. Сажать вас за такі штуки…

Оксен, не вступаючи в розмову, став сердито крутити ручку телефону. Головний агроном відізвався не скоро, потім, коли його нарешті викликали, довго мекав щось невиразне і під кінець сказав, що не дасть ні зернини. Оксен, скрипнувши зубами, повісив трубку.

– Розбазарив зерно, а тепер, знаєш-понімаєш, у телефон гуркаєш? – знову обізвався Гнат, відсуваючи від себе книгу телефонограм.

– Через таких, як ти, й розбазарив, – скипів Оксен, тремтячи бровами. – Хто, як не ти, перед районом із кожі ліз та розпинався, що Троянівська сільрада виконає й перевиконає? Тепер сам у кущі, а на мені хочеш виїхати?

– Що за розговори? – насторожився Гнат. – Ти що, проти держпоставок?

– Держпоставки я виконую, але додаткових, тобою вигаданих, більш виконувати не буду. Зарубай собі на носі.

– Постій, постій, – повільно звівся за столом Гнат і чинно, дещо театрально заклав праву руку за борт кітеля. Очі його війнули холодом. – Ти куди звертаєш? Та ти знаєш?..

– Ну, от що. Ти мене не лякай. Я не з заячого пуху. А посівну провалювати і залишати колгоспників без куска хліба із-за того, щоб ти був на хорошому рахунку, я не буду. І так і знай: на слідуючий рік держпоставку виконаю і більше не дам ні зернини.

– Та ми ж тебе… та ми ж тебе будемо судити… за такий саботаж… Та ти знаєш, чим це пахне?

– Чим би не пахло, але колгоспної справи, за яку я бився, тобі валити не дам…

Оксен гримнув дверима, вискочив надвір. На рундучку зустрів Кузьму, з вуздечкою в руках, спитав насмішкувато:

– Ти що, голову загнуздувати йдеш?

– Ге, його загнуздаєш. Він тобі й вудила перегризе к монахам. Іду запитати, чи не їхатиме куди. Порядок такий завів, – зітхнув Кузьма і побухав коридором, подзвонюючи вуздечкою.

«Еге ж, завів, – роздумував Оксен, повільно сходячи з крилечка, хрускаючи чобітьми по соняшниковому лушпинню. – Бач, скільки за ніч нашеретували. Клубу в селі нема, молодь нудьгує, а він собі папери перечитує. Так. Так. Але що робити із зерном? Зерно. От питання».

Оксен сів на лінійку, розібрав віжки і крикнув на конячину, що дрімала, опустивши голову. «А що, як поїхати в «Зорю»? – прийшла йому в голову раптова думка. – Так. Так. Тільки в «Зорю». Інакшого виходу немає». І тільки він про це подумав, як в його уяві вималювалася огрядна постать із веселим, добродушним обличчям – голова «Зорі» Самійло Чередниченко. «Так, тільки до нього. Якщо він не допоможе, значить, ніхто».

Не доїжджаючи до ташанського мосту, Оксен круто завернув праворуч і поїхав ступською дорогою, що пролягала поміж піщаними горбами. Незабаром спустився у глибоку яругу, порослу чагарем і дикими грушками. В ярузі було сиро й задушливо, з-під торішнього листу вишпиговувалася молодесенька голковидна блідо-зелена трава, по ровах, де ще недавно лежали сніги, стояла густа і чорна, як дьоготь, вода, що пахла не то мазутом, не то терпкуватим душком перегнилої вільхової кориці. У вільшанику над болотом голосно клопоталися сороки. Маленькі, схожі на горобців, чубаті посмітюхи клювали на дорозі кінські кізячки, із слабим шумом, схожим на шум тополиного листу, злітали поперед морди коня і знову паслися на дорозі, аж доки до них не наближалася підвода. Сонце пригрівало, понад зеленим лугом слався синенький димок весняних випарів, гнав поперед себе гнилуватий болотяний душок. Навколо все було таке зелене, таке урочисте, свіже й пахуче, минулорічні чорні сережки так ніжно тремтіли на старих вільхах, що, здавалося, прислухайся трохи і відразу почуєш тихий хрустальний дзвін. Небо над яругою було таке чисте і таке гучне, що коли кобильчина, теж, мабуть, зачувши красу і роздолля, підняла вгору голову, вишкірила зуби і заіржала, то іржання те розбилося зараз же на десять відгомонів, і покотилося по ярузі, і пішло бродить та гомоніти понад болотечком так, наче не одна коняка заіржала, а принаймні цілий табун.

«Перезимувала? – сміявся Оксен, помахуючи батіжком. – Тепер підеш жити краще. Трава он яка росте, густа та соковита».

В Троянівку Оксен повернувся вечором, коли в Ташані востаннє полоскалися білі гуси, збираючись вилазити з води і розходитися по домівках, коли західне сонце пускало понад лугами рожевий туман, а річка зробилася тихою, гладенькою. В ній відбивалося рожеве небо, густі верби, білі гуси з витягнутими шиями, кущувата куга, зелені осоки, синє громаддя Беєвої гори.

В артільному дворі його зустрів Григір, суворо оглянув забризкану грязючкою коняку, журливо захитав головою:

– Пропала лошиця. До ранку чи й доживе. Отак гнати? Як у тебе й рука піднімалася?

Оксен, знаючи звичку Григора все перебільшувати, мовчав.

Коли, приміром, скрипіло непідмазане колесо, Григір говорив: «Пропала гарба», коли бачив п'яного чоловіка: «Пропав чоловік. Воно б і голову пропило, так від шиї не відділяється».

Побачивши мішок із зерном, Григір трохи пом'якшав, хоча й не виявив особливого захоплення:

– Дали, як украли, куркулі чортові! У них шкуратка на латку не розживешся. Прийдуть же й вони до мене – наберуть у долоні, ще й у пальчики.

Забравши хомут, віжки, черезсідельник, повісивши на шию дугу, Григір рушив до конюшні.

– Там до тебе якийсь чоловік приїхав, – крикнув він, озирнувшись. – Коли б не лектор із району, бо цілий день у конторі сидить. То як же? Завтра сіємо на клину чи будемо ждати, доки земля протряхне?

– Ввечері зберемо бригадирів, порадимося, – кинув на ходу Оксен і попрямував до контори, відгадуючи, що ж то за чоловік його чекає і по якому питанню. «Якщо лектор – відішлю в поле, хай там і витюгукує по своїх шпаргалках, а в конторі людей збирати не буду – нема часу». Оксен відкрив двері і відразу ж побачив щуплого чоловіка у військовій шинелі, що сидів до нього спиною. Почувши, що в контору хтось зайшов, чоловік озирнувся і уважно крізь окуляри глянув на Оксена. Бліде, безкровне лице незнайомця було спокійним, навіть трохи відчуженим, тонкі губи міцно стиснуті.

– Голова колгоспу товариш Гамалія? – сміливо запитав він, не перестаючи пильно дивитися на Оксена. Той погляд неприємно вразив Оксена, і він подумав, що ця людина теж неприємна і з нею тяжко буде зговоритися.

– На яку тему ви приїхали читати лекцію? – сухо й неприязно запитав Оксен.

– Моє прізвище Дорош, – ввічливо відрекомендувався незнайомець і подав з довгого рукава шинелі свою малесеньку білу, майже жіночу

ручку. Він подав її швидко, зробив легесенький потиск і зараз же відірвав назад та сховав у хоботок рукава, ніби боячись, щоб її не розчавила широка, як лопата, долоня Оксена.

– Очевидно, – слабо усміхнувся Дорош, – я буду у вас читати і лекції, але приїхав я сюди як секретар майбутньої партгрупи.

Він скинув окуляри, став протирати рукавом шинелі. І дивно – разом з окулярами зникла з обличчя суворість, і воно зробилося якимось задушевнішим, м'якшим, навіть приємним, в ньому проступало навіть щось дитяче. Особливо помітнішою, яскравішою стала його усмішка. Потім він знову начепив окуляри, підсунув їх характерним рухом – рогачиком із вказівного і середнього пальців – і, переконавшись, що вони сидять міцно, знизу вгору рвучко кинув головою.

– Бачите, мене демобілізували, вірніше, списали в запас і от прислали... працювати в артіль.

– Натурально. Але я не знаю, що ви будете робити у нас в артілі...

Оксен потис плечима і непомітно для Дороша глянув на його малесенькі білі ручки. «Такими руками тільки на картах ворожить», – подумав він і опустив очі.

– Я трохи знаю агрономію і тваринництво. До армії я вчився в сільськогосподарському інституті.

– Що ж. Це добре, – сказав Оксен, але Дорош уже зрозумів, що Оксен не дуже задоволений оцим призначенням. Дорош знову підсунув окуляри тим же самим характерним рухом, усміхнувся, і шкіра ледь-ледь зарожевіла на вилицях.

«Зажене мене в гроб такий секретар, – мовчки журився Оксен, постукуючи чобітьми під столом. – Як же я його у степ виведу? Та його ж вітром занесе аж у Сумську область. Одні ж кості, шкірою обшиті. Мощі з Києво-Печерської лаври. Ні, завтра ж їду в район, хай пакують у посилку і шлють на Південний берег Криму. У мене не патронат і не курорт для охлялих».

Надворі, при денному світлі, постать Дороша зробила на Оксена ще гірше враження: шинеля теліпалася на ньому, як на кілку, кашкет весь час налізав на вуха, що аж світилися на сонці.

«Ну й прислали робітничка... На тім світі і то, мабуть, вигулюються кращі».

Оксен сердито брьохався через калюжі. Дорош же йшов, підібравши по-жіночому шинелю, обережно ставив маленькі хромові чобітки, де сухіше, мабуть, боявся промочити ноги. Ступав він дрібненько, швидко і легко, так що порою Оксен ледве встигав за ним. Хвилинами він зупинявся, і очі його жадібно, з якоюсь невситимою жагою вбирали в себе і

голубе чисте, привітне та лагідне небо, і пахучу, свіжу, новонароджену ніжну зелень дерев і то засвічувалися тихим сумом, то спалахували замилуванням, і тоді він дихав якось переривчасто, з натугою, і лице його відсвічувало незбавну радість людини, що повертається до життя.

– Селом запахло, – опустив Дорош голову, та Оксен помітив сльози, які блиснули під окулярами.

– Давно з армії? – запитав Оксен, розстібаючи свій піджак і відчуваючи гарячу духоту.

– Ні, недавно, – сердито відповів Дорош і, щільніше загортаючись у шинелю, зробив шиєю такий рух, ніби йому був тісний комір.

– Звання?

– Політрук.

Дорош знову повторив шиєю той самий судорожний рух і підкахикнув так, ніби йому щось деронуло в горлі.

– Ти чого шиєю смикаєш? Зроду в тебе так чи, може, від якої хвороби?

– Контузило мене на фінській, – скупо відповів Дорош.

Ночував він у Оксена. Олена перевела дітей в хатину, а велику хату віддала гостеві.

– Боже, де ти його взяв, такого нещасного? – пошепки бідкалася жінка, сумно наставивши очі на Оксена, що зайшов у хатину за тютюном. – Чим же мені його відгодовувати? Може, йому пареного молока з медом?

– Не мала дитина. Давай, що є, – все тріскатиме.

– Як я не знаю, що йому й давати. Може, ще й не догоджу? Вареники він з картоплею та сметаною любить чи ні?

– А звідки я знаю? Що, я з ним по обідах ходив?

– То, може, молочка, свіжого, тільки з-під корови? Воно дуже пользітельне. Тільки от не знаю, чи питиме. Є такі, що бридують.

– А, тебе тільки почни слухати! – махнув рукою Оксен і пішов у хату.

Дорош, заклавши в галіфе руки і навіть трішечки зіп'явшись навшпиньки, розглядав фотографії на стіні, заведені в одну велику рамку. В гімнастьорці, перетягнутій у талії командирським із зіркою ременем, в чобітках, в вузеньких галіфе, він виглядав ще меншим і ще тендітнішим, майже підлітком, так що Оксен, позираючи на нього, відчув до нього жаль, і в ньому раптово прокинулося почуття батьківської опіки.

– Завтра прикажу дояркам, щоб видавали тобі по два літри свіжого молока з-під корови. Треба тобі поправлятися трохи.

– Були б кістки – м'ясо наросте, – засміявся Дорош.

Вечеряв він неохоче, без апетиту. Олена стояла біля столу з глечиком пінистого молока, соромливо припрошувала:

– Їжте на здоров'я. Може, вам ще підлити?

Помітивши, що Дорош не допив молока із глиняного кухля, вона образливо піджала губи.

– Чого ж це ви так мало? Може, вам не до вподоби наше молоко?

– Що ви. Молоко хороше. Просто я не звик пити його такими страшними порціями.

– Що ж тут страшного? Оксен, хвала здоров'ю, натщесерце цілий глек випиває та й нічого, а ви кухлика не подужаєте? Ні, то вам наше молоко не подобається. А може, гидуєте? Так у нас усе чисте, окропом вимите...

– Іди отам своє роби. Причепилася до чоловіка! – сердито позирнув на жінку Оксен.

Олена, як істинна полтавчанка, образилася з того, що гість не скористався із її гостинності і все печене й варене так і залишилося на столі цілим та непоїденим. Вона прибрала зі столу і пішла в хатину. Чути було, як вкладала дітей спати і як дівчинка сміялася, не хотіла лягати в ліжко та все допитувалася, чи не причаївся під піччю дід з бородою або розбійник із ножем. Олена заспокоювала і говорила, що ніякого діда і розбійника немає і що під піччю на тепленькому спить котик-мурчик. Дівчинка, видимо, сама захотіла переконатися, чи то справді так, і заляпала босими ніжками по долівці.

– Заснеш ти сьогодні чи ні, бісова дитино? – накричала на неї Олена. Почувся шльопок по голому задику, і дівчинка заплакала.

– Заплач, Матвійку, дам копійку, – перекривив її Сергійко, що до цього часу мовчав.

– Цить, бо й тобі дам!

– А що я роблю?

– Чоботи он приволік, як хлющі. Завтра засохнуть, як взуватимешся?

– Водою розмочу.

– Голову свою дурну розмочи в отих калюжах, по яких день у день бродиш... Лізь на піч і спи, доки я тебе халявами не відхльоскала.

В хатинці зробилося тихо. Чути тільки, як Олена шарудить хмизом, накидаючи його в піч, щоб підсох на завтра на ранок.

У великій хаті також вкладалися спати. Дорош уже лежав на розкладушці, зібгавшись калачиком, укрившись цупким домотканим рядном. Оксен довго сопів, роззуваючись, потім одніс чоботи в хатину, поставив на припічок, щоб просохли, і там же розвісив онучі.

– Ти корову ввечері напувала? – запитав він у жінки.

– Напувала.

– Ну, як вона там?

– Раніше, як через тиждень, не отелиться.

Оксен більше не став розпитувати, а загасив лампу і, ввійшовши в хату, ліг на дубове ліжко. Вікно, освічене місяцем, повісило на грубку дивну мережку, кинуло посеред хати віконний хрест. За хатою стояла сонна весняна тиша. З бляшаної покрівлі стікали краплі в дубовий дзбан, стукали рівномірно, набридливо і безконечно: цьвох, цьвох, цьвох... Під їх тиху музику Оксенові стало дріматися. Потім дрімота відлетіла, він відкрив очі і тяжко, з шумом, зітхнув. Дорош теж заворушився на своїй розкладушці і кашлянув тим характерним кашлем, коли людина наковтається пилюки і в неї дере в горлі.

– Що, не спиться? – тихо обізвався Оксен і скрипнув ліжком.

– Щось не бере...

– На новому місці завжди так. Недавно я їздив у село Перетятки до своєї рідні. Діло було зимою. Звичайно, з дороги перемерз, після вечері поліз спати на піч. Чого кращого треба? Тепло, затишно, привітно... А от не засну, хоч убий. Так до півночі провалявся, а тоді як захріп, так ледве розбудили вранці... Ну, як там на фінській було? Жарко? Вернулися деякі наші сільські хлопці, так розказують, що скрутно приходилося. Але, кажуть, і фіннам давали перцю...

– На війні хорошого мало, – неохоче відповів Дорош.

– Де ж тебе контузило? – запитав Оксен, вкладаючи в це запитання той зміст, що біля якого населеного пункту це сталося.

– На снігу під сосною, – відповів Дорош, і в його відповіді чулася прихована посмішка.

– І зовсім тобі забило памороки чи так, трохи?

– Зовсім забило...

Оксен помовчав з виглядом людини, задоволеної відповіддю, а через хвилину запитав знову:

– А скажи, якщо не секрет, що тебе заставило шукати роботу в колгоспі, а не де-небудь в місті, в теплій конторі? Адже тут робота важка. Не по твоєму здоров'ю.

– Лікарі приписали мені свіже молоко з-під корови, – відповів насмішливо Дорош.

– Мені так здається, що тобі краще було б у місті роботу шукати, чистішу. Бо в нас що? Коло свиней, коло корів, овечок...

– Ну й що? – схопився Дорош і відкинув рядно; босі ноги його нетерпеливо мацали долівку. – Ти чому мене повчаєш? Щоб хтось гнойок нюхав, а я тільки свіже молочко пив? Ні, брат, так не вийде. Треба ви-

ймати ручки з галіфе та мозолі на них наживать, коли хочемо комунізм побудувати... А ви що тут розвели? Один боїться колгоспним ледарям на горло наступити, трудову дисципліну в колгоспі розвалив, другий з циганами воює, вогонь у печах заливає. Теж мені вояки...

– А ти так дуже не бери з копита, – понизив голос Оксен, і в голосі йому зазвучала образа. – Гнат – чоловік баламутний. Це правда. А до мене ти не лізь. Я з мужика вийшов, і я його, мужика чорномозольного, нікому не дам ображати. Я для нього душу свою готовий вивернути, і ти мене не перевчай.

– А навіщо йому твоя душа? Ти йому дай хліба вволю та навчи працювати чесно.

– Ну, ти дуже не хвицай. Побачимо, як ти порядкуватимеш. На старих дідах далеко не поїдеш, а молодь на шахти беруть та на заводи. А котрі десятирічки покінчали, теж від ріллі носа вернуть, вчитися їдуть. От я тобі на ферму дам дідів, і потанцюй з ними на п'ятачку.

Оксен довго перевертався на ліжку, потім накинув піджак, узув у хатині чоботи і вийшов надвір. З бляшаної дахівки хліва, переливаючись і виблискуючи, стікала на землю місячна повінь, підмивала окоренки старих верб, що росли на городі, перехлюпувала через тини і котилася ген далі, аж до Ташані, росянистими рукавами, слалася по тихій воді іскристими спалахами. Небо, високе і чисте, просівало зорі крізь невидиме решето, і вони мерехтіли, падаючи. Свіжовідклепаний місяць вичахав у холодній безвісті, розпромінюючи навколо себе райдужну корону. Земля сповивалася пелюшками туманів, тепло дихала в короткому сні. Свіже повітря пахло опарою і прісним духом вербової коріняки.

Оксен довго стояв посеред подвір'я, жадібно курив, миючи очі в місячній купелі, потім затоптав недопалок і пішов до хліва. Корова повернула голову і, глянувши на господаря, з шумом зітхнула. Оксен підклав їй сіна і закрив двері. «От і я вчуся потроху корівок доглядати. Так би мовити, домашню практику проходжу, – усміхнувся він, пригадавши слова Дороша про те, що треба виймати руки з галіфе. – Я-то вийму, а от подивимося, що з тебе вийде. На крутих поворотах люди носи розбивають», – сам себе втішав Оксен, але самопочуття в нього було недобрим – якийсь пекельний вогонь палив йому груди, і Оксен, щоб залити його, намацав у сінцях відро і, піднісши до вуст, став жадібно пити.

Олена відкрила хатні двері, з'явилася перед чоловіком ташанською русалкою.

– Я чула все, – шепотіла вона, торкаючись гарячим лицем його колючої неголеної щоки. – Не сварися з ним. Уваж. Він чоловік хворий.

– Іди спати. Не твоє діло.

Голос у чоловіка був сердитий. Олена не стала перечити і нечутно, як тінь, зникла за дверима.

X

Весною в селі встають рано. Ще темрява затоплює хати, ще в світанковому повітрі ніщо ні шерхне, ще зорі поморгують у бліднiючому небі і брати-ковалі похапцем клепають молотами чересло місяця, а вже по хатах то тут, то там засвічуються каганці і розвішують по тинах золоту бахрому, вже чути, як хтось брязнув відром об цямрину, заскрипів журавлем, і полилася з тихим бульканням вода в корито. Припаде до неї гарячими зі сну губами худобина, цмолить, прихекуючи, забиває спрагу після душної ночі в хліві, п'є не нап'ється. Ось лагідно обізвався до неї господар хрипким, заспаним голосом, покашляв стиха, пробухкав чобітьми від хліва до хати. Прогуркотіла підвода по шляху – то повезли молоко на сепараторний пункт, і візник сипонув у теплий морок іскрами з цигарки, що, не долетівши до землі, згасли; пройшли двоє якихось людей, голосно розмовляючи між собою, і їхні кроки загубилися відлунням у світанковій тиші. Раптом десь за Ташанню, на Залужжі, ледве чутно, так ніби з пухової постелі, долинуло оте хвилююче серце хлібороба півняче «ку-ку-рі-ку-у-у!», і над Троянівкою спочатку в однім дворі, потім у другому, потім у третьому, потім у всьому селі відгукнулися горласті півні.

Павло Гречаний, що сторожував біля лавки і мав чи не найбільшу можливість милуватися півнячими ораторіями, присягався, що начинайлом був не троянівський півень, а залужанський. Зачувши таке побреховище, Охрім два тижні не здоровкався з Павлом, бо всьому ж селу вже давно відомо, що саме його, Охрімів, півень заспівує першим, а не якийсь там залужанський. Той півень, якого він виміняв у циган за п'ятеро носилок сіна. Говорив тоді циган: «Птиця романська, не бусурманська, співа, як у золоту дудку грає. Сам курей трясе, сам яйця несе. Бери, чоловіче добрий, жаліти не будеш». І Охрім узяв. А тепер отакий наклеп терпіти? Та не допустить він цього ніколи!

Сперечатися не будемо, хто ж його знає, може, то й Охрімів півень розбудив своїм криком село. Як би там не було, а воно прокинулося і загомоніло.

В сім'ї Гамаліїв першою прокинулася Олена. Засвітивши каганець, поставила на припічок і заходилася вигрібати з печі хмиз, що вже підсох за ніч. Вона поралася тихо, щоб не розбудити гостя, але з хати вже чу-

лося хрипке покашлювання Оксена і веселий зі сну голос Дороша. Коли Олена подала снідати і запитала його, як спалося, Дорош, посміхаючись, сказав, що спалося добре і що він навіть бачив сон; йому снилося, ніби він ходив по троянівському лугові (тут Дорош знову посміхнувся) і що це дуже цікаво, коли сниться те, чого ніколи не бачив. Олена пророчила, що сон хороший, що він ніби означає нове, щасливе життя на новому місці. Дорош погодився, що справді він починає нове життя, а от чи воно буде щасливе, покаже майбутнє, і що в сни він не вірить.

– То тільки ви, сороки, як збіжитеся, то зараз не про діло, а про сни торочите, – зауважив Оксен, і в його словах відчувалася поблажливість люблячого чоловіка до слабостей і примх своєї жінки. Дорош помітив цей тон і сказав, що жінки не були б жінками, коли б у них не було своїх, чисто жіночих слабостей. Олена з приязню глянула на нього, потім на Оксена і в душі зраділа, що вони вже помирилися, і подумала, що чоловіки цим кращі за жінок, – вони хоч і сваряться, так за діло, і не вміють хмуритися один на одного цілими місяцями, як жінки. «Слава ж тобі, господи, що все добре», – подумала вона, усміхаючись, і пішла в хатину, і там пригадала, як минулого року вона не здоровкалася і обходила Ганну Тетерівну аж два місяці за те, що та ніби хизувалася серед жінок городньої бригади своїми чарами і нахвалялася, що як захоче, так напустить їх навіть на Оксена і поробить таке, що він сам прийде до неї спати в комору. Як жінка і мати двох дітей, Олена не могла залишатися спокійною та байдужою, в ній заговорили гордість і честь, і вона цілий тиждень ходила, як хмара, не розмовляла з Оксеном і нишком виняньчувала способи помсти над Ганною. Після довгих роздумів вона вирішила слідкувати й за Оксеном, щоб знати, де він ходить, що робить, з ким зустрічається. Але як тільки в її уяві малювалася картина, що ось вона, Олена, вночі крок за кроком крадеться за своїм чоловіком і ховає своє обличчя від зустрічних людей, то гарячий сором заливав її з ніг до голови.

«Якщо я йому не люба і якщо він людина чесна (в його чесності та порядності вона ні на крихту не сумнівалася, бо за все життя Оксен ні образив, ні обдурив її), то він мені сам скаже про це, і ми тоді вирішимо, як бути; а бігати за ним, вислідковувати його я не буду». І вона справді жодного разу не насмілювалася приглядати за ним, а просто мовчала, хмурніла і гнівалася, що чоловік не хоче помічати, як вона мучиться, що робиться в неї на душі. Потім він, помітивши, що з нею щось робиться недобре, став настирливо розпитувати, чого вона така похмура, хвора чи, може, її хто образив. Олені зробилося ще більш досадно і гірко від того, що чоловік почав її про все розпитувати. Вона вважала, що він її мучить,

що він не любить її і ніколи не любив, бо якби любив, то кинувся б раніше, а то мовчав, а тепер випитує. І вона не відповідала і виставила проти нього глуху злість, бо їй здавалося, що Оксен питає і проявляє деяку стурбованість для годиться, щоб лише показати, який він добрий, а сам таки має полюбовницю. Але один раз під час таких розпитів вона, вимучена мовчанням і внутрішньою боротьбою, відчула, що глуха стіна злості повалилася, її охопило почуття безпорадності, потреба захисту. Вона не витримала, розплакалася і розказала все, що думала і знала. Оксен нічого не сказав, а на другий день так висміяв Ганну при всіх людях, що та не знала, що робити і куди подітися. Стояла, опустивши голову, та викручувала п'ятою дучку в землі. Олена зробилася до чоловіка ще лагіднішою, ще слухнянішою, багато в чому потурала і майже обожнювала його.

Пораючись по хаті, Олена частенько позирала, чи не прокинулися діти. Але вони ще спали. Тільки Оксен із гостем, чути було, вже збиралися виходити з хати. Як тільки вони вийшли, Оксен, на ходу застібаючи піджак, сказав, що сьогодні хоче скликати правління, щоб обговорити питання про хід сівби, і сказав це для того, щоб послухати думку Дороша. Але той загорнувся у військовий плащик і перехнябив плечі:

– Дивись – як знаєш. Тобі видніше. Я тут чоловік новий, – і попрямував до корівника.

Він ішов тихо, іноді зупиняючись і вдихаючи свіже весняне повітря. Почував себе збудженим і трохи схвильованим від того, що перед ним розкривається нове життя, що немає вже військової служби, якої він ніколи не любив і яка ніколи не була йому до серця, немає госпіталю з його нудотливим смородом камфори і ефіру, немає набридливого шльопання капцями по коридорах, де прогулюються поранені, немає щоденного причепливого опікування лікарів і їх вічних запитань про те, що він їв, як їв, як спав, чи припинився в голові шум, чи в ще й досі, – а натомість навколо весняний шум, здорові, сильні люди, свіже повітря, хвилюючий запах политої дощем землі і освіженого весняною зливою степу, є той рух, та метушня щоденного, повноцінного, трудового життя, яка завжди веселила його, надавала йому сили і бадьорості. Дорош знав, що працювати фізично йому буде тяжко, бо здоров'я його ще слабе, та непевність відступила перед чарами весни, що дедалі більше заполонювали його, будили в душі тиху любов до природи, за якою він знудьгувався і яку сприйняв тепер з хворобливою вразливістю, так що йому лоскотало в горлі і пощипувало очі.

А навколо була така дивна первозданна тиша, такий спокій, така ніжна м'якість звуків, що, підійшовши до корівника, він зупинився,

щоб іще трішечки помилуватися Беєвою горою, яка туманіла у світанковім присмерку, зеленими приташанськими левадами, які диміли туманом, першими липкими листочками високих тополь, що зеленими фонтанами били з теплої землі. Він стояв під деревом у тіні, так що його ніхто не міг помітити, і бачив, як мимо пройшла жінка з оберемком соломи, і чув, як його обвіяло холоднуватим пахучим душком тієї соломи. Потім відхилив двері. Задуха коров'ячого стійла війнула йому в лице. В корівнику було напівтемно. Ліхтар «летюча миша» висів на стовпі посеред приміщення і тихо погойдувався: оранжеве кружальце світла шарахкалося по долівці, кидаючи на неї довжелезну тінь від стовпа. Дорош ступив кілька кроків і почув під ногами смердюче чавкання гною.

– Є тут хто-небудь? – скрикнув він глухо. Ніхто не відзивався. Щось громіздке, як гора, з тяжким сапанням стало підійматися поперед нього. Дорош злякано відступився назад, а потім догадався, що це корова, якої він не запримітив у темряві і ледве не наступив їй на хвіст. В цей час щось зашелестіло в далекому кутку стайні, і лінивий заспаний голос прилинув, як із підземелля:

– То ти, Одарко?

Дорош, не відповідаючи, пішов на той голос і скоро розгледів людську постать, що зі словами: «Приймись, щоб тобі була здохла до вечора!» – стала пробиратися поміж коровами до виходу.

– Хто там? Підходь сюди, бо нічого не видно, – покликала постать.

Дорош підійшов ближче і побачив зодягнутого в довгу лахманину чоловіка з вилами в руках. Забачивши Дороша, чоловік безцеремонно поліз його оглядати, так близько нахиливши своє лице, що на Дороша гостро війнуло махоркою і тим своєрідним запахом, який мають усі люди, що пораються біля худоби.

– Щось не пізнаю, – задумано проговорив коровар. – Ви часом не по м'ясопоставках? Якщо так, то, коли ваша ласка, відпустіть тютюну на цигарочку. Цілу ніч біля товаряки кручусь не куривши.

І він наставив глибоку і чорну, мов корито, пригорщу і від радості, що зараз закурить, враз пожвавішав: притупував чобітьми, приахкував, прицмокував і навіть пересмикував плечима.

– Я не курю, – винувато відповів Дорош. Чоловік відразу зів'яв і знову непорушна, незграбна постать стовбичила перед Дорошем.

– Тоді хто ти такий і чого сюди прийшов?

– Ферму приймати. Працювати тут буду.

Чоловік роззявив від подиву рота і стояв так кілька секунд, потім при-

слонився до стояка, почухав спину, блаженно закректав і, поправивши на голові шапку, сказав Дорошеві:

– Ось воно якечки. Тоді йди за мною.

Він провів Дороша в куток і показав на ясла, що чорніли в темряві, як рівчак.

– Оце я тут сплю. Умгу... Так на яку ж тему ми будемо з тобою говорити? Ага, про ферму. Трудне це діло. Дуже трудне. Бо-ж-же ж мій, як зустріну якого нового чоловіка, так говорив би день і ніч, і кінця б тому не було!

– Як вас звати?

– По-селянському, значить, Кузь, а по святцях – Кузьма.

– На фермі що робите?

– Покуту несу. Важку покуту, чоловіче добрий. Щоб мені грім шапку пробив, коли я поліз на отаке горе та на отаку біду! Караюся, як той колодник, кінця-краю не видно. І куди мої очі дивилися на той час, що не бачили, куди рука лізе, а нога ступає? Бо оце ж я і єсть завфермою, – скінчив нарешті Кузь.

– А-а, знаю, знаю! – засміявся Дорош. – Голова мені про вас розповідав.

– Лаяв?

– Ні, говорив тільки, що корови по шиї в грязюці стоять.

– І я таке кажу. А ти поспитай його. Думаєш, я сидів склавши руки? У мене ось долоні, як кінські копита. А від чого? Від вил. Кузь, матері їх у печінку, за всіх наробився! Дали мені в підмогу двох доярок та короваря Митька. То доярки ще нічого, коров сяк-так видоять, напоять, а Митько начеше, сучий син, чуприну та й дражнить дівчат по селу. А я за цього ірода гній вергаю, аж хребет тріщить. Жалівся Оксенові – не допомагає. Все тільки обіцяє, що прижму, мовляв, Митька, а не прижима. І ходить Митяга, як і раніше, з начесаним чубом, ні за холодну воду не береться. Та це ще півбіди. Главноє – корма ріжуть. Так, чоловіче добрий, ріжуть, що ні зітхнеш, ні охнеш. Буряк, як вони його там буртували в лихої години, запрівся, весною відкрили, то з нього так пара і валнула. Сіно перетоптали за зиму, а з житньої соломи що за їда? Даємо коровам, так що ж із неї за користь? Правда, падежу великого нема, з молодняка тільки шестеро здохло, так і то ж утрата. А й те візьміть у рахунок, яка зима була скажена. Горобці на льоту мерзли, падали, так куди вже телятам витримати? В горобців же пір'я гріє, а в телятка що? Шкурочка на ньому тоненька, шерсть благенька, – погибель, та й годі, при морозах. Тут ось поверх кожуха сіряк зодяг, та й то замерзав... Умгу. Так що з

кормами – біда. Велика біда. Правда, в послідне время жом виручав. Ми його з Чупахівського заводу приставляли. Благодать. І бики його їдять, і корови, з половою змішуємо і даємо, першим сортом іде…

– А куди ж ваше сіно поділося?

– А чума його знає, куди воно потратилося! Восени були два добрих прикладки, а потім як вітром розвіяло. Зосталися самі з'їдини, коней тепер ними підгодовують, бо посівна ж.

– А ви його не розікрали?

– Можеть бить, що й так. Воно в членської скотини також животи іміються.

Кузько, незважаючи на те, що по натурі був чоловік запальний, говорив тепер поволі, мляво. Дорош все частіше посмикував шиєю, мовчав.

– А ти, мабуть, багато світу об'їхав? Ге ж? – перейшов Кузько на свою любиму тему. – Подумай тільки – весь Радянський Союз поїздом об'їхати, і то скільки побачиш, а коли б на кожній станції став та поволеньки на все роздивився б… І-і, не говори, не говори! Якби в мене було карбованців п'ятсот лишніх грошей, так я б уже подивився, як люди живуть.

– У вас у корівнику є вила? – перебив його Дорош.

– Отам десь стоять у кутку. Да-а-а… Ходив би і роздивлявся, як світ построєний. Скільки людей побачив би, скільки б розговорів од розумних людей почув.

Дорош приніс вила, став копирсатися ними у твердому настилі гною.

– А ви часом не були на станції Роздольна?

– Ні, не був.

– Жаль. Там мій син працює. Присилав оце на днях письмо, так пише, що жалування получає хороше. Жити можна. Пише, що був по таких краях, де все не так, як у нас. У нас, приміром, на волах їздять, а в них на верблюдах, і що є верблюди з одним горбом, а є з двома. Рахубиста товаряка, – засміявся Кузь. – Їсть і п'є раз на місяць. Отаку б, їдять його мухи, до нас у артіль! Ми її за всю осінь нагодували б на всю зиму, а весною в плуг…

Не встиг Кузь закінчити, як Дорош вискочив із гнояки, ніби вирваний вихором, губи його гнулися, як кора на вогні.

– Ти що муру заливаєш? Ану, бери вила та чисть, що напаскудив за зиму!

Кузь злякано метнувся в куток, довго стояв там, сопучи з перестраху, потім вийшов з вилами в руках і мовчки заходився вичищати. «Мале, в очках, а отаке кляте, – витираючи з лоба холодний піт, розмірковував він. – Трохи вилами не штрикнув, сатана. Цей поставить ферму, в нього

й бики будуть доїтися!..» Хвилинами Кузь зупинявся і роздумував про те, що самий найученіший чоловік на землі не може розгадати, що за дивне створіння людина. «Тільки-но говорив любо та мило і враз кинувся, як із ланцюга. Дивний світ, химерний світ, і люди на ньому чудернацькі!» – філософствував біля гною Кузь.

Надворі розвиднілося. Кузь погасив ліхтар і повісив його знову на стовп. Прийшли доярки. Побачивши чужу людину, пошепталися і, розібравши дійниці, стали доїти корів. У відкриті двері лилося матове світло, парував розворушений гній, і димок від нього густими валами відносило надвір, де вже чувся гомін і людські голоси. Заскрипіла гарба, і круторогі воли, помахуючи муругими головами, протюпали мимо корівника. За гарбою, цьвохкаючи батіжком, пробіг хлопчик років дванадцяти в довгому батьківському піджачку і закричав тоненьким радісним голосом:

– Дядьку Андрію! Красолька лошачка привела!

– Невже?

– Їй-богу. Такий кумедний. Я підійшов його погладити, а він труситься-труситься. Чого він так труситься?

– Бо ще малий, а от виросте великий, він тобі зуба виб'є...

Після гарби проїхала підвода, запряжена парою худих і змучених кляч. На возі сиділи дядько в шапці і широкоплечий парубійко-погонич, в задку воза лежали, виблискуючи на сонці лемешами, плуги. Потім почулося якесь гупотіння по землі, видно, що бігло по ній щось важке і сильне. Воно зупинилося за стіною корівника, тяжко і сердито дмухало, обнюхуючи стіну. Хтось тривожно крикнув: «Переймай!» – і кілька чоловік протупотіло мимо корівника. За стіною знову тяжко сапонуло кілька раз, і в отворі дверей появилася бугаяча морда.

– Закривай двері, коров подушить, сатана, – злякано закричав Кузь. Сяк-так закрили двері і через другі, протилежні, вискочили на двір, де вже метушилися з дрючками люди, ганяючись за бугаєм.

– Направляй сюди, – відважно кричав Охрім, розмахуючи віжками. – Я його, кажись, удержу.

– Штани свої краще держи! Силач який знайшовся.

– Нуздай його! Нуздай!

– Підходь, підходь...

– За губу хватай, за кільце! Відразу посмирнішає.

– Ухвати себе за ріпицю...

Бугай ходив по кругу, красиво вигнувши жирну, в важких зморшках шию, не звертаючи уваги на людей, що обступили його зі всіх боків.

Він грався з ними і дражнив їх. Розігнавшись, мчав двором, як вітер, як злий дух, і раптом, налетівши на людську стіну, зупинявся, ніби вростав у землю. Червоними осатанілими очима тупо дивився на своїх приборкувачів і стояв непорушно, як статуя, навіть дозволяв наблизитися до себе на таку віддаль, що його вже можна було схопити за дерев'яний держак, з'єднаний з кільцем, яке було заправлено йому в ніздрю. Але як тільки до нього хто наближався і простягав руку, щоб уже вхопити за держак, він різко відскакував убік і, задравши хвоста, біг далі, кидаючи ратицями землю на приголомшених і безпорадних людей. Відбігши, знову зупинявся, обнюхував під собою грунт і, задравши вгору голову та закопиливши губу, ревів з такою силою, ніби в його грудях був захований паровоз.

Метушня у дворі все посилювалася, і чим більше було цієї метушні, тим більше непорядку. Кожний радив, як треба зробити, щоб спіймати бугая, і, як водиться, ті, що радили, самі боялися його ловити, а тільки надіялися на других.

Враз усі заніміли і заклякли, де хто стояв: Павло Гречаний, якого досі не помічали, старечим скоком вибіг на середину двору (біг він згорбившись, по-ведмежому, вбравши голову у плечі), на якусь секунду зупинився, потім простягнув обидві руки вперед і пішов назустріч бугаєві, що стояв на місці, сторожко слідкуючи за кожним рухом чоловіка, що наближався.

Між людьми зробилося так тихо, що було виразно чути, як тяжко і гнівно дихає розлючена тварина своїми могутніми легенями-міхами і як скрадливо, з перервами, дихає людина.

Ось до бугая залишилося чотири кроки, три, два, але він вичікував і підпускав все ближче. Мускули його напружилися і застигли непорушно, виразно вимальовуючись під шкірою, в постаті голови, застиглості тіла, в готовності зробити стрибок, в настороженості відчувалося, що пройде одна невловима мить і він зробить стрибок, але в ту саме мить Павло вже встиг вхопитися руками за держак. Бугай рвонув його до себе, Павла війнуло, як вітром, але держака він не випустив, а сильно вивернув його ліворуч і так скрутив бугаєві губу, що той заревів від болю і куці залізні роги його загрозливо блиснули.

– Пускай!

– Уб'є!

Але Павло нікого не слухав, а крутив за держак, і бугай ходив навколо нього пританцьовуючи. Зробивши кілька таких кругів, він цілковито присмирнів, і Павло спокійно відвів його до волярні.

– Що за чоловік? – запитав Дорош, не приховуючи свого захоплення.

– Наш, троянівський, – пояснив Кузь.

– Ну й сила ж у нього!

– Еге, сила в нього є. Бог, він так і робить: силу дасть, а розум відбере.

– Зате в тебе його до бісового батька і весь на язиці, – сердито сказав якийсь чоловік і пішов двором.

Дорош і Кузь також повернулися до корівника і знову взялися вичищати гній. Надворі метушня припинилася, всі розійшлися, тільки чути було, як голосно сперечалися волярі.

– Це ти випустив бугая, Хомо?

– Ти що? Здурів? Мене тоді й близько не було, як він вирвався.

«Шукай тепер винного», – усміхнувся сам до себе Дорош, викидаючи вилами гній. До корівника зайшов Павло. Сорочка з штанів висмикана, руда шапка – на потилиці, до босих ніг прибичовано мотуззям старі калоші. Якийсь час він мовчки розглядав корівник з таким виглядом, ніби потрапив у якусь не знайому для нього пустелю, потім сказав:

– Гр-ас-ти! – що означало: здрастуйте.

Зняв з пліч вила і приступив до праці: так налягав на них, що вони заганялися в гній по самий держак. Скоро він навернув поперед себе таку гору гною, що загородив двері. Дорош швидко втомлювався і часто зупинявся, щоб витерти на шиї і на лобі піт, який зрошував його так щедро, що гімнастьорка і сорочка змокріли на спині і попід пахвами, і в хвилини такого перепочинку з захопленням милувався незвичайною силою Павла, дивувався тому, як він легко, ніби бавлячись, виконує таку важку роботу. Близькість цієї сили ніби вдихала здоров'я і в самого Дороша, і він знову починав працювати з почуттям легкості і впевненості в рухах, хоч насправді руки його слабіли і тремтіли від тягаря, що лежав на вилах.

Опівдні в артільний двір з'явився Гнат. Ішов, поляскуючи прутиком по халявах, золотий зуб горів на сонці.

– Чого це ти не на жеребці, а на піхоту? – насмішкувато запитав його Оксен.

– Кузьма кувати повів. – Гнат помовчав, пощулив очі, посвистів крізь зуби, кілька раз пройшовся по кабінету, нарешті спитав: – Оксене, ти, знаєш-понімаєш, мені скажи: на якому основанії ти без мого дозволу незнайомих людей ночувати пускаєш? Тобі відомо, хто він такий?

– Відомо. А як тобі ні, то піди до корівника і розпитайся. Він тобі сам розкаже.

– Ти вже його на роботу прийняв? А документи, а характеристика? А з біографією як? Може, він із репресованих? Ну, нічого. Я його зараз пе-

ревірю, що воно за птиця. Так, говориш, він в корівнику? Гм. Хорошо. Я зараз із ним побалакаю.

І Гнат, насвистуючи, постьобуючи себе прутиком по халявах, пішов до корівника.

Дорош саме накидав на воза гній і стояв спиною до дверей, коли прийшов Гнат. Глянувши на Кузя, у якого раптом на обличчі проступила поштивість, Дорош відразу зрозумів, що появився сторонній і, напевно, із сільського або і районного керівництва. Дорош озирнувся і, побачивши Гната, його незалежну позу, його ревізуючий погляд, його самовпевнене обличчя, догадався, що це і є голова сільради Гнат Рева, про якого йому говорили ще в районі.

– Хто тут Дорош? – суворо запитав Гнат голосом слідчого і зупинив погляд на Дорошеві, добре знаючи, що це ж і є той, кого йому треба.

– Я, – відповів Дорош і сперся на вила.

– Пред'явіть документи.

– А ти хто такий? – прикидаючись незнайком, запитав Дорош.

– Прошу не тикать. Я – голова сільради.

– Ну то й що?

– Сказано – документи давай, а не розбалакуй! – Гнат підозріло глянув на Дорошеві окуляри, обміряв його очима з ніг до голови. – Хто тебе знає, що ти за людина,

Дорош, усміхаючись, глянув на Гната; але очі його під окулярами зробилися холодними і пронизливими.

– Ну, от що, голово, якщо ти цікавишся моєю особою, то поїдь у район. Там тобі все про мене розкажуть. А документів я тобі не покажу – ти не міліція.

– Так ти хочеш, щоб я її зараз же викликав? – почервонів на обличчі Гнат і вже сікався до сварки, але Дорош обрізав його однією фразою.

– Куди? – крикнув він на Гната, який ступив був уперед. – Не йдіть, товаришу голова, хромові чобітки в гній замажете.

Гнат, приголомшений окриком, опішив і відступив назад, але потім зрозумів, що ця людина ніскільки не боїться його та ще й насміхається. «Хто його знає, що воно за птиця», – подумав Гнат опасливо. А Павло, ляпаючи себе долонями по колінах, закричав, захлинаючись від сміху:

– А що, Гнате, получив гривеник здачі?

Гнат, насупившись, мовчки вийшов із корівника.

XI

Оксен проводив засідання правління по-своєму. Він не обмежувався од-

ними лише членами правління, а радо приймав усіх, хто бажав бути присутнім, так що на засіданні були і волярі, і пташниці, і конюхи, і бригадири, і просто рядові члени колгоспу. Часто навіть з хуторів люди заходили й собі послухати, про що воно говоритиметься, а разом з тим перекурити і відпочити з дороги. Всідалися вони поближче до дверей, розмотували довгі, як торби, кисети і мовчки диміли страшним самосадом, іноді й собі вставляючи слово, особливо тоді, коли зачіпалися хутірські інтереси. Якщо ж їх ніхто не зачіпав, то вони сиділи мовчки, а як мовчанка набридала, то починали перешіптуватися поміж собою про різні господарські речі на зразок того, що «оце носив продавати порося, та не продав, бо мало давано» (порося при цих словах тихо порохкувало в мішку, що лежав тут же таки, в куточку), або віщували погоду, що от, мовляв, канальський півень так і стримить на тину, та так співа, що не на дощ, а, видать, на сушу.

Таке засідання було й цього разу, і коли Дорош зайшов у контору і побачив так багато людей, то він здивувався, не розуміючи, що тут відбувається: засідання правління чи загальні збори. Він сів у кутку на лаві і пригнув голову, щоб на нього менше звертали уваги, але колгоспники вже помітили його, показували на нього іншим і стиха перешіптувалися поміж собою. Увага до нього була настільки велика, що Дорош почував себе дуже незручно і ще нижче схиляв голову, і навіть Оксен, який саме говорив, зупинився і, щоб встановити порядок та задовольнити цікавість громади, сказав уголос, що це новий працівник ферми, товариш Дорош. Знову, тепер уже всі люди, повернули до нього обличчя, і Дорош ще більше зніяковів і відчув, що червоніє.

Оксен продовжував нараду, яка швидше нагадувала не ділові збори, а посиденьки. Протоколу ніхто не писав, промовці перебивали один одного і здіймали такий гармидер, що важко було вгомонити, а тим більше розібрати, хто і що говорить.

Цього разу обговорювали хід посівних робіт. Бригадири все звалювали на МТС і запевняли, що якби не вона, то весняна сівба була б уже давно закінчена. Бригадир же тракторної бригади Микита Чугай бив себе кулаком у груди, гув, як у мідний дзвін:

– Брехня! Трактори весняної оранки не затягували. Ви самі її затягли.

– А хто на Радьківщині поле зіпсував, огріх на огріхові? Не твоя бригада? – світив очима з кутка Охрім.

– Вірно! Крий його!

– Дайте Охрімові висказатися. Він розкаже, як у Власівку на храм їздив.

– А ти чого зубами торгуєш? Тут про діло балакають!

– Хлопці, не кричіть, – покрив усі голоси Оксен. – Весна цього року випала рання, якби все робилося так, як кажеться, то давно б сівбу закінчили. А то кожен перекручує, і виходить таке, що й ладу не даси. – Оксен нахмурився: – Тут, товариші, не до сміху, а до плачу діло доходить. Сказано було всім бригадирам, що хто не буде дотримуватися правил агрономії і не виконуватиме сівозмін, будемо карати якнайсуворіше. Думаєш, допомогло? Аякже! Знову на житнищі жито посіяли. Що там уродить?

– Там картоплище колись було. Питательних веществ хватить.

– Сам ти вещество!

– Ну, досить. Зчепилися.

– Тепер друге питання: буряк. Та не так він, як довгоносик. Не встигнеш оком моргнуть, як його стільки нашевкається, що «рятуйте» кричатимеш. Отже, з завтрашнього дня почистити торішні канавки і бути готовими до зустрічі з цим лютим ворогом наших полів.

– Кажуть, цього літа його не буде: за море помандрував...

– Тепер відносно реманенту. Василь Кир тут?

Закіптюжена вугільною пилюкою рука піднялася над головами людей, твердий бас відповів:

– Тут.

– Дивися, щоб розпашники і всякий інвентар були справні.

– За реманентом діло не стане, тільки вугілля малувато. Смолою заліза не нагрієш.

– Дерев'яного напаліть. Хто вам не дає?

– З нашим завгоспом напалиш. Він краще свої штани на горно кине, чим видасть з артільного двору хоч одну деревину.

– Бо й правда! – викрикнув Григір Тетеря. – Не для того ми за тим деревом їздили за тридев'ять земель, щоб тратить та марнувати його подурному. Воно на стройку піде.

– Із-за твоєї скнарості ми не будемо зривати ремонт інвентаря, – пригрозив Оксен.

– Тоді беріть! Паліть! Розоряйте! Пропало дерево!

– А може, в Охтирку або в Харків проскочити, справжнього дістати? – мріяв уголос Кир.

– Де ти його дістанеш? По організаціях не дають, а в спекулянтів за гроші не дістанеш, їм аби сала або масла, а ми й самі не дурні – польові роботи почалися, будем кашу для громадського харчування засмажувати.

– Еге, після змащеної галушки і плуг легший, – приліпив і своє Охрім.

– Ну, про галушки потім, а тепер про роботу. Завтра сіємо на Зеле-

ному клину. Посівматеріалу я дістав. Роботу починайте рано... А тепер слово має товариш Дорош. Прислали його до нас секретарем партійної групи, і буде він робити на фермі.

Дорош, зачувши своє прізвище, за військовою звичкою схопився, поправив гімнастьорку.

– Товариші, – почав він, і видно було, що йому важко говорити. – Ферми наші треба переобладнувати, інакше корови потопляться в багнюці. Я ще не дуже роздивився, але мені ясно й так, чого зимою падали телята. Тому, що в приміщеннях було холодно і молодняк випоювався водою, а не молоком... Товариш Гамалія хвастається, що в нього ферма не з гірших, та це не втіха. Одним словом, я прошу, щоб зараз же, із весни, розпочиналося будівництво нового корівника. Догляд за коровами і заготування кормів ми, працівники ферми, беремо на себе. Прошу зрозуміти ще одне, що ферма – це наш доход, а ті, які думають, що вона приносить користь лише державі, дуже помиляються. Постанову ЦК всі читали і розуміють, що здамо зверх плану молоко, шерсть – нам доплатиться окремо.

Дорош сів на своє місце. Руки його спітніли, і він витирав їх об старенькі галіфе, раз по раз поправляючи окуляри. Оксен встав із-за стола, на вилицях його коричневими плямами грав рум'янець.

– Товариш Дорош трохи загнув. Натурально, по його виходить, що ми тут сиділи склавши руки, а це ж не так. Зрушення все ж таки є. Ферма мала дев'ять корів, а тепер дванадцять.

– Які ж зрушення, – сердито перебив його Дорош, – коли ви за десять років існування маєте всього десять хвостів?

– А ти мене не вчи! – раптом скипів Оксен. – Ти ще мамину цицю смоктав, коли я ферму організовував.

– Це до діла не відноситься, – спокійно одвів від себе удар Дорош. – Прошу прийняти конкретне рішення по моїй пропозиції.

Дорош підвівся і, зодягши військового кашкета, пішов до виходу. Кузь обвів збори зачарованим поглядом і сів на Дорошеве місце, сказавши:

– Хоч посиджу на тому місці, де розумний чоловік сидів. Може, й сам порозумнішаю.

– Е, Кузько, не через те місце розум входить, – зареготав Кир.

Після засідання правління Дорош прийшов на квартиру, зібрав свої речі і, зніяковіло поморщившись, сказав здивованій Олені:

– З вашим господарем ми в одній хаті не вживемося, так що піду я собі.

Влаштувався Дорош на квартиру до Сергія Золотаренка та його німої сестри Саньки.

XII

Через два дні після невдалого сватання з Тимком сталася пригода, яка трохи не коштувала йому життя. Поплив він за Ташань нарубати дуг для носилок, поскладав їх у човен і вирушив назад до троянівського берега. Весняні води ще не зійшли, вони затопили луги, луки, все Приташання аж до данелевських горбів. Зелена трава ворушилася у воді, а голубе небо нерухомо лежало в ній, і коли довго дивитися на чисте водяне безмежжя, то здається, що голубий світ перевернувся згори вниз і стелеться під твоїм човном, ще гарніший, ще чарівніший, чим є насправді.

Тимкові можна було перетнути річку нижче крученої ковбані і випливти на свій город, але вода була така манлива, тиха і голуба, береги такі зелені і пахучі, повітря таке прозоре і свіже, що він пустив човен за течією і сидів, замріявшись, не відриваючи очей від широководдя, милуючись ним і відчуваючи в серці тихий сум і розпуку. «Так, – думав Тимко, посмоктуючи самокрутку і пускаючи мимо плечей густий димок. – Жить на світі також не солодко, все на щастя надієшся, а недоля по серцю б'є. Думав я – зійдемось із Орисею, зів'єм своє гніздо, а виходить як у тій пісні: «Ой ти, дівчино, моє ти зерня, дорога наша – колюче терня...» Тимко зітхнув і знову замріяно, але без особливої радості дивився на розкоші весни і вічну красу природи, щулив від сонця знудьговані, з гарячим поблиском, чорні, дикуваті, обпалені душевним полум'ям молодечої жаги до життя, очі.

Там, де Ташань робить круте коліно, напроти садиби, – вир. Рибалки об'їжджають його, бо він перекидає човни, троянчани не купаються навіть поблизу нього і всіляко обходять прокляте місце, про яке, відколи існує Троянівка, розповідаються легенди, одна страшніша за іншу. Говорять, що колись утопився у тому вирі якийсь п'яничка чоботар, і люди присягаються, що бачили, як з тиждень чоботи його крутило у воді, бо вони були пошиті з краденого товару; от воно утопленика забрало, а чоботи викинуло та й крутить за гріхи новопреставленого раба божого. Говорили також, що ніби якийсь парубок із-за ревнощів утопив там свою кохану і баби ще й зараз чують, як в ніч на Івана Купала, особливо перед світанком, вона рве на собі коси і стогне, присягаючись, що ні в чому не винна; що ніби два розбійники, пограбувавши пана Горонецького, ішли зимою через лід та й заходилися ділити награбоване золото. Золото поділили, а краденої сивої шапки не могли, стали за неї битися і провалилися у той вир. І ото зимою, якраз на водохреща, коли лунко, як постріли, тріщить від морозу лід, старі люди кажуть, що то розбійники ділять шапку і стугонять головами об кригу, через те вона і тріщить.

Багато страшних легенд складено про той вир, і Тимко хоч і не вірив у них, проте кожного разу, коли плив Ташанню, обминав страшне місце. Але зараз якось зовсім забув про нього і опам'ятався лише тоді, коли човен рвонуло вбік, він перевернувся і холодна вода стьобонула Тимка по самі ніздрі, закрутила його, всмоктуючи в чорну глибину, що в'юнилася під ногами густими русалчиними косами. Тимко шалено загрібся руками й ногами, але одежа на ньому намокла і в'язала кожен рух, човен віднесло течією, так що Тимко вже не мав ніякої надії врятуватися на ньому і, напружуючи всі свої сили, з жахом відчуваючи, як вони тануть з кожним рухом, пробивався вплав до берега. Подолати швидку течію влітку голому чоловікові й то тяжко, взимку ж неможливо. Тимка стало тягнути вниз, і хто його знає, чим би все закінчилось, та нагодився на ту хвилю Джмелик на човні, що для забави ганяв остами щук на мілководді. Він і врятував Тимка, забравши на своє суденце. Коли Тимко, мокрий, посинілий, ляскаючи зубами, виліз на берег, Джмелик повеселів очима:

– А ти, видать, хлопець кріпкий. Смерть мовчки приймав. Другий би на твоєму місці горланив так, що й по хуторах чути було б.

Тимко мовчки зняв із себе сорочку, викрутив її і, вже не надягаючи на себе, хльопаючи холошами, побіг задвір'ями додому. Мати, побачивши сина, переполошилася, затопила піч. Тимко переодягся в сухе, випив настояну на перцеві пляшку самогону і дві доби відлежувався на печі. Після цього ще кілька днів не виходив на роботу в артіль, а бродив по двору з обмотаною рушником шиєю, виконував нехитру домашню працю: рубав дрова, вичищав з-під корови, хотів ще й льох поправити, та мати не дала, – коли б не простудився. Всі Тимкові товариші були на роботі, так що до нього ніхто не приходив. Один Павло являвся кожного вечора, сідав на лаві біля дверей і так димів цигаркою, що не видно було ні вікон, ні дверей. На третій день своїх відвідин, коли Тимкові зовсім покращало, Павло порадив, як лічитися від простуди:

– Пареними кінськими кізяками обкладайся. У нас у Заброді всі так лічилися.

На п'ятий день заявився Марко. Прибіг, як завжди, веселий і рудий. Тимко якраз готував корові мішанку. В хліві пахло житньою соломою, кізячками і коров'ячою шерстю.

– Щастить тобі, як утопленику, – засміявся він. – Орися кличе.

Тимко перестав ворушити вилами.

– Де вона?

Але Марко, замість того щоб відповісти, став детально розповідати, як все це сталося:

– Прибігає, значить, до мене Ганнуся і каже: «Біжи до Тимка і скажи: Орися його хоче бачити». Ну, я картуз на голову…

– Де вона? – уже крикнув Тимко.

– В шелюгах.

– Наклади за мене корові і будь тут, доки я повернуся.

Накинувши на плечі кожушок, Тимко прослизнув через хворостяні ворітця, що вели до яру. Крутою стежкою поміж могутніх осокорів, що виблискували вгорі ніжним листом, спустився до потоку, крадькома пішов низиною яру. Тут було тихо й безлюдно. Тільки вдалині, на гирлищі, де вичовганий сонцем до сяйва потік, рябіючи брижами, з розгону вливався в Ташань, метка дітвора злодійкувато тягла з пристані Бовдюгового човна, щоб помандрувати в сагу за шпичаками. На лівому боці яруги, на відлозі, – сліпучо-біла товчениця пісків, зелений полиск густого шелюжиння. Тимко хмурить брови, промацує очима шелюги.

– Орисю!..

Тиша. Зелене хитиво шелюгів, вибілений сонцем пісок, на ньому свіжі сліди дівочих каблучків, запетльовані, неспокійні, як у нюшкуючої лисички. Тимко рушає по тому сліду і бачить: сидить задумана, обіпнута чорною шаллю, лице бліде. На шелест його кроків рвучко обертає голову, очі сухі, пекучі.

– Ти давно тут? – питає Тимко, сідаючи поруч.

– Заждалась уже…

Від шалі на бліде лице лягає чорна тінь, губи кривляться в скорботі, довгими пальцями неспокійно перебирає китички на платкові.

– Чого кликала?

Орися гнівними рухами оголює ногу вище коліна: по білому тілу від стегна до литки стікають сині п’явки батожиних ударів.

– Тимоньку, милий, що мені робити? У вир кинусь! – Жмакає в руці кінчик шалі і раптом, закрившись нею по самі очі, тремтить плечима, жалісно зігнувшись, опустивши на груди косату голову.

Тимко тяжко ворушить чорними бровами, скрушно зітхає:

– Потерпи трішки…

Орися схоплюється, як чайка від пострілу, страшна блідість криє обличчя.

– Я не милостині просити прийшла. Я душу для тебе вийняла, а ти… Чом тебе у тому вирі не закрутило навіки, будь ти проклятий!

Голос її дивно заглух, і вона, зірвавши з голови шаль, швидко пішла в шелюги. Висохлий на сонці пісок зараз же засував її сліди.

Тимко не побіг за нею. Він сидів на піску, широко розставивши ноги

і впершись долонями в коліна, і, збоку глядячи, можна було б подумати, що це сидить бравий парубок, якого ще не ранило дівоче серце, не звели з розуму дівочі коси. Тільки чому ж так покарьожились його плечі, чого вони так враз по-старечому погорбатішали, чого так зів'яли його сильні руки і в такій гіркій задумі поникла його голова? Довго сидів він нерухомо серед піщаної пустелі, під синім небом, на теплій від сонця землі, на якій, одначе, не так-то легко жити людині. «Що ж, – думав він, дивлячись на розметані вітром білі хмари на обрії, – був би у мене рідний батько, може, і благословив би нашу з тобою любов, Орисю, притулок нам дав. А то байстрюк я. Куди підемо з тобою, коли в нас ні двору, ні тину? От і виходить: підождать треба трішки. Зіпнусь я на ноги, зароблю хоч на чужий куточок, тоді й балачка друга буде. Нічого, потерпи, але за твої синяки віділлється комусь солоненькими сльозами».

Вже аж підвечір, коли яруга крилася сутінками, покинув Тимко шелюги.

XIII

За зиму прання поназбиралося чимало, і Орися з матір'ю золили його в жлукті цілий ранок. Погода стояла тепла і сонячна, так що шибки на вікнах аж миготіли, горобці кублилися в стрісі і так цвірінчали, що аж виляски ходили по двору. Орися розпашіла від роботи, в щоки пломінь б'є, локони білого волосся поприлипали до висків. Мати носить воду, а Орися віджимає, коралове намисто з побрязкуванням плигає на грудях.

– Кінчай, дочко, віджимати та йди полоскати на вир. Погода сьогодні сонячна, з вітерцем, до вечора й висохне.

Орися склала білизну на возика і рушила до Ташані. «О господи, господи, – зітхнула мати, дивлячись їй услід. – Зовсім змарніла дівчина за тим гайдамакою. Одна тінь залишилася. Е, пішли тепер діти, та тільки не такі, як раніше, що батька та матір слухали, а інші, розумні та дрюковані, що рідних і вухом не ведуть, бокаса від них ходять. Раніше, бувало, назнає парубок дівчину, то зараз же й скаже батькові та матері, а ті підуть на розглядини, роздивляться, що воно за людина, чи до пари, чи роботяща, чи на здоров'я гожа, а тепер? Приведе до двору за руку, опустить очі та: «Оце мамо, мій чоловік». Хоч плач, хоч скач. Усе тобі весілля. Усі й розглядини. А хто він? Що він? Якого батька син? Який по роботі? Який з нього господар? Що воно для життя за чоловік буде? Того не питай. Ох-хо-хо! Ні, таки другий тепер вік, та й годі. Ми по одних стежках ходили, а діти наші ходять по інших. Так воно, мабуть, долею призначено. Тільки хто ж для своєї дитини лиха бажає? Хочеть-

ся, щоб вона була щаслива, щоб і чоловік у неї був при здоров'ї і щоб не п'яниця, щоб дочку любив, умів хліб заробляти та, чого вже там критися, щоб і нас, старих, не зобижав на старість».

Так роздумувала Одарка, сидячи на ослінчику біля хати, а Орися між тим пхала поперед себе візочок до берегів Ташані. Стежка вела горбом, пісками, а Орисю тягло до яру, і вона повернула туди тільки того, щоб проїхати мимо садиби Вихорів. З горба їй видно все подвір'я, як на долоні: хату, хлів, пасіку, та Орисі того не потрібно, вона вперто шастає очима по всіх закутках, але того, кого воліють її очі, кого бажає розтривожене серце, немає – один Йонька сидить навколішки перед дривітнею в облізлій шапці та латаному піджаку, січе хмиз сокирою. Враз серце Орисі зайшлося тупим, ниючим болем: вона бачить розіп'яту на тину для сушки Тимкову сорочку, вишиту хрестиком, і пригадує, що то вона ту сорочку вишивала крадькома від матері, від подруг, від усіх людей на світі, вишивала найкращою заполоччю, купленою аж у самих Ромнах, і як вона, вишиваючи, милувалася узором, колола до крові пучки, та не чула болю. «Ет, що тепер згадувати. Торішнього снігу не вернеш». І вона навмисне усміхнулася, щоб відігнати сумні думки, але усмішка вийшла змученою, жалюгідною, і щось стисло їй горло, заслало очі, і вона вже не бачила, куди штовхала возика. Чарівний світ з голубим небом весни і неосяжністю далеких просторів, серед яких волею молодості Орися повинна була летіти, як голубка до сонця, втратив для неї звабу і був звичайним, непомітним, буденним, чорним і осоружним для неї. В тихій замрії, убита своїм горем, приїхала до річки. В Ташані вода як синькою розведена, і сині хмари киплять у ній, миються гнівною хвилею, яку безупинно гонить свіжий вітер-весняк. Хвиля хитає комиші, вішає на кореневища верболозів лиштви білої піни. За Ташанню діброви стоять у весняних розливах, а від чорного дуб'я і тінь у воді чорна, і сама вода чорна, і брижі там ходять від вітру дрібненькі, але вороні, роздратовані, в несупокої.

Від дубової кладки, схованої поміж густими вербами, пружинами розпускаються водяні кола. «Хтось пере. От розговорюся, і зараз же стане легше», – думає Орися і ставить візочок біля верболозового куща. Вона вже відкриває вуста, щоб сказати «здрастуйте», і враз бачить на кладці Лукерку: спідниця підгергана, хустка з'їхала на потилицю, очі здивовані, але спокійні, широко відкриті, в руках шматурина зависла, стікає із неї прозора вода на товсті, литкасті, червоні від води, босі ноги.

– Ну, як воно переться? – питає Орися і становиться й собі на другий кінець кладки.

– Так собі. Вода тільки холодна.

Перуть мовчки. Хвиля піниться біля ніг, злизує з кладки сіру каламуть. Нарешті Орися не витримує:

– Ну як? Ходить до тебе Тимко чи вже покинув?

– А в тебе за ним сохне серце?

– За таким шаливіром? Ха-ха! У мене тепер Сергій. Він Тимкові не пара.

– Кому що. Одному сокіл, другому – ворон.

Синя хвиля знову лізе на кладку, миє Орисі чобітки, а їй здається, що вона їй серце язиком лиже.

– Що ж, любить він тебе чи так… грається?

– Не знаю. Я його не питала…

Лукерка переполоскала білизну і тепер прала всякий дріб'язок: занавіски, ліфчики, рушнички. І серед цього дріб'язку кинулася Орисі в очі одна річ, від якої вона хитнулася, як від чорної блискавки: це була звичайна носова хусточка, обшита по краях червоною заполоччю, в кутику два кетяги червоної калини і під ними дві літери «Т. О.» Але не хустинка привела Орисю в сум'яття, а спогад, зв'язаний із нею.

На початку зими в хаті-читальні гуляла молодь. Сліпий Вихтір грав на гармонії, Денис на бубні. Орися танцювала із своєю подружкою Ганнусею, потім із сільськими хлопцями, потім з хутірськими і була особливо збуджена, сміялася тим раптовим сміхом, яким сміються молодесенькі дівчата, коли їх хто-небудь залоскоче попід пахвами, зазивно спідлоба стріляла на хлопців блискучими очима, щипала дівчат і взагалі бісилася, не маючи сили стримати розпишнілу, розквітлу дівочу енергію. І враз почула, як хтось міцно схопив її за руку. Вона обірвала сміх і, озирнувшись, побачила Тимка, що жагуче світив на неї своїми гарячими очима. Вона усміхнулась йому присоромленою і якоюсь трохи розгубленою усмішкою, слабо труснула рукою, щоб вирватись, і раптом, сама не знаючи чому, почервоніла так, що в неї аж сльози виступили на очах. І тут з нею сталося те, чого ніколи не бувало раніше, коли вона реготала парубкам в обличчя, насміхаючись з їхніх залицянь, – вперше вона опустила перед парубком своє обличчя і з приємною млостю в усьому тілі відчула, як з його руки тече по її жилах щось гаряче, хвилююче, що заставляє завмирати серце і стискуватися в солодкому болі.

– Ходімо танцювати, – сказав він їй, дихнувши в лице запахом тютюну, змішаного з запахом підсмажених соняшникових зернят. Не чекаючи її згоди, грубо потяг в коло танцюючих. Вона поклала йому руку на плече і пустилася в танець, але вже без тієї сміливості, яка в неї була раніше, коли вона танцювала з іншими хлопцями. Він тримав її в руках

міцно, безцеремонно, вона й не противилася тому, але їй якось робилося жарко, і вона вся палала тілом і лицем. Музика гула, від шаленого кружляння паморочилася голова, один раз Орися заточилася, але Тимко підтримав її рукою, спалив білозубою усмішкою.

– Що це ти, дівко, гривеники збираєш? – засміявся він, розгарячуючи її ще більше в танці і ще сильніше кружляючи навколо себе.

Від цих слів її ще більше кинуло в жар, вона вийняла із рукава пальта хустинку і хотіла витерти собі чоло, але Тимко вихопив її і заховав до кишені. Орися кинулася віднімати, але не так-то легко було це зробити, бо він міцно боронився.

Потім вони поверталися вдвох додому. На Ташані голубів лід, тріщав і лопався від морозу, вітер злизував на ньому сніжок, порошив очі; із Беєвої гори червоною діжею котився місяць, бризкав іскрами на білі замети. Припорошені білим снігом, стояли хати, між тинами через усю вулицю лежала голуба тінь. Тимко та Орися зупинилися в затишку біля чийогось хліва, парубок обняв дівчину, поцілував її – то був перший поцілунок, який вона одержала від хлопця, і той поцілунок пройшов морозом по тілу і гарячою, захльостуючою хвилею хлюпнув у серце.

Ось чому, коли Орися побачила свою хустину в руках суперниці, гаряча кров ударила в обличчя і затуманила голову.

– Дай сюди хустину, – сказала вона тихо, дичавіючи очима.

– А навіщо вона тобі? – відсторонилася Лукерка. Тоді Орися плигнула, як дика кішка, і вчепилася Лукерці в коси.

– Тимка тобі захотілося, сучище? Тимка? – примовляла вона, важко дихаючи і скажено сіпаючи суперницю за волосся. Як дві вовчиці, возилися вони на пустельному ташанському березі, готові з'їсти одна одну. В Лукерки тріснула кофта, і білі гудзики поросли в траву. Тоді Лукерка простягла руку, щоб зірвати із Орисі намисто, але Орися стусонула її так в груди, що тяжка і неповоротлива Лукерка зашкопертала ногами і бовтнула у воду.

– Р-ря-туй-те-е! – закричала вона, борсаючись у синій ташанській хвилі, розпускаючи дзвоном по воді рясну спідницю.

– Топись, топись, одною гадиною менше буде, – припрошувала її з берега Орися. – Так і знай: побачу ще раз із Тимком – очі кислотою повипікаю! Тебе свої хлопці облапали, так ти до наших лізеш?!

Сварку насилу розігнала Охрімова жінка Федора, що на той час шукала теляти в берегах.

– І стида вам немає, і сорому! – батькувала вона, розмахуючи прутом. – Ану-те, розійдіться, бо зараз на чиїйсь с... дубець поб'ю!

– А ти звідки така вишморгнулася? – взялася в боки Орися і войовничо повела плечима. – Сама вже забула, як за свого здохлого Охріма людям вікна вибивала?

– Аби тобі язик поприщило за таку брехню!.. Парубки від тебе сахаються, так ти вже на жонатих кидаєшся?

– А тебе що? Завидки беруть? – підступила ближче Орися, нарочито випинаючи крізь кофточку тверді, як дині-дубівки, груди.

– Замовчи, бо тут по тобі й вода освятиться!

– Завидки беруть! – вела своє Орися. – То на попелі посидь, охолонеш трішки.

Так Орися пересварювалася, аж доки не заїхала далеко за лози, що вже не стало їй чути Федориного голосу.

Дома мати жахнулася, побачивши палаюче войовничою силою, подряпане, з гостро блискучими очима обличчя доньки.

– Вовки за тобою гналися, чи що? – допитувалася мати.

– Ні. Вовчиці, – криво усміхнулася Орися. – Я тікала від них лозами та й подряпалась.

Більше вона ні слова не сказала матері, а, наклавши на плече гору прання, пішла розвішувати його на тину та на ворячинні.

XIV

Село аж ахнуло, коли дізналося про те, що Павло Гречаний працює на фермі. «Та в нього ж зроду коров'ячого хвоста на подвір'ї не було! – дивувалися люди. – Він не знає, як корові й січки нарізати та мішанки замішати! Кумедія...»

Дивувався й Оксен постійним вимогам Дороша відпустити Павла для роботи на фермі.

– Ну що ти в ньому побачив? – потискував плечима Оксен. – Його руки тільки для лопати годяться, а не для роботи на фермі.

– Ні, ти мені відпусти його. Зроби люб'язність, – наполягав Дорош.

– Ну, коли тобі так припекло, то бери. Тільки попереджаю: запаришся з такими робітниками. Павло день і ніч спатиме. Кузь язиком теліпатиме. Натурально.

– Нічого. Це вже мій клопіт. А до тебе прохання – купити їм халати і гумові чоботи. Обносились зовсім, одне рам'я висить. Ти наш каптенармус і для солдатів обмундирування не жалій.

– Гм. Це ти щось нове придумав. А де ж я для такої розкоші грошей візьму? Із своєї кишені викладу?

– Чого зі своєї? З артільної.

– У нас не шахта й не завод, щоб спецівку купувати.

– Труси, труси гаманцем. Учора ти говорив, що за селянина душу віддаси. А ми душі не просимо. Дай нам трохи грошенят.

На фермі заводилися нові порядки. На стіні висів режим дня, про який зроду ніхто не чув, доярки ходили в халатах, підсміюючись одна з одної і з подивом сприймаючи чудернацькі, на їх думку, нововведення Дороша, який говорив, що треба вчитися, як доглядати худобу, багато читати літератури, слухати бесіди зоотехніка, агронома і т. д. Одним словом, дуже багато працювати над собою, щоб стати справжніми тваринниками. Спочатку всі працівники ферми дивувалися зачинанням Дороша, ставились з недовірою: міський, мовляв, учений, тому й вимагає хазяйнування по книгах. Дорош бачив ту недовіру, але вперто ламав її.

Годівля худоби провадилася за графіком, молодняк випоювався молоком, чергування на корівнику було регулярне. Дорош пояснив також, що згідно з новою постановою уряду хороша робота на фермах буде заохочуватися додатковою оплатою. Це повідомлення подіяло на робітників ферми куди більше, ніж пусті балачки, бо люди зрозуміли, що якщо вони добре працюватимуть, то щось зароблять, отже, треба працювати якнайкраще, бо під лежачий камінь вода не потече.

Особливо це зрозумів Кузь. Кожного ранку він приходив разом із Павлом у кабінет Оксена і говорив, знімаючи шапку:

– Значця, так. Воно, може, то й невигідно, так зате нам підпира: продавай к лихій годині ялівок та купуй таких, щоб телилися. Норми по надою ми не виконуємо, а корма йдуть.

– Добре. Ми це питання утрясемо.

– А ти не тряси, а залигуй корів та веди в район, – гарячився Кузь.

Павло, приходячи на обід, кожного разу дивував Явдоху якоюсь новиною.

– Оце купили дві корови, – повагом розказував він, сідаючи за стіл в своєму сірому халаті, що робив його схожим на коновала. – Одна ряба, друга рижа.

– Радій, радій, – бубоніла Явдоха, гримаючи чавунами. – Побачимо, що ти заробиш на тій фермі.

– А тобі все мало! – обзивався Павло, так налягаючи на борщ, що з вусів аж пара йшла.

– Не мало, а люди зі своєї роботи щось мають, а ти весь вік сухий хліб їси.

– Аби ти менше гавкала, – спокійно радив Павло. Але одного разу він здивував Явдоху не на жарт. Пообідавши, поліз між горшки, ви-

брав глечика, обмотав його мотузкою за шийку так, як ото обмотують мазницю, та ще й виважив на руці, чи міцно. Явдоха мовчки на все те дивилася, бо гадала, що він збирається на здобутки до сусідів. Не раз уже було таке, що заявлявся Павло до Вихорів, чи до Бовдюгів, або ще до кого-небудь із кутчан, сідав на лаву і, помовчавши з годину, говорив:

– Грасти (здрастуйте). Угадайте, чого я до вас прийшов?

– Скажете…

– Позичте квасу.

І йому позичали, бо Павло був такий чоловік, що ніколи не жалів для людей своєї сили. Треба кому викопати льох, колодязь або яму для померлого – Павло грабарку на плече – і пішов. У роботі чоловік надійний, на плату невибагливий. Питають його:

– Скільки ж вам, дядьку, за роботу?

Павло подумає, дивлячись у землю і ніби питаючи в неї поради, скільки ж коштує його труд на ній, а тоді перекладе грабарку з одного плеча на друге та й скаже:

– Та давайте, скільки дасте.

– То, може, ви не грішми, а салом візьмете?

– Можна й салом.

– Правда, сала в нас не так-то й щиро, бо в цім році ще не кололи, то, як ваша згода, то, може, сметаною відберете?

– Та коли так, то можна й сметаною.

Отож і думала Явдоха, що піде Павло на відбереньки заробленого в людей. Але сталося не так. Повернувся Павло ввечері і поставив повний глечик молока на стіл.

– Оце тобі! Мабуть, аж до сестри ходив? – зраділа Явдоха, що дуже полюбляла молочну затірку.

– На фермі дали.

– На якій фермі? – не второпала Явдоха.

– Уже ж не на якій, як не на артільній…

– З якого дива?

– Завфермою розпорядився. Бери, каже, по літрі в день, це, каже, за твою роботу.

Явдоха так і засвітилася на лиці. Розтопила піч, нагріла води, дістала із скрині чисту, викачану рублем та качалкою сорочку, заворкувала біля Павла голубкою.

– Помий же голову та переодягнися, – лагідно припрошувала вона. – Бо завтра ж неділя, то, може, й у гості підемо до сестри.

Пораючись біля печі, вона щось пришіптувала сама собі та посміхалася,

вся помолоділа, навіть хустку пов'язала по-новому, як молодиця на храму. Як же! Що б там люди не говорили, а Павло в неї не з останніх. Он уже помітили його роботу розумні люди, уже й молоком дарують, бо він таки руки не жаліє і не з лінивих, а що трохи сонько, то що ж поробиш? Такий удався.

Після вечері посадила Явдоха Павла на покуті, вимитого, чистого і сонливого.

– Приліг би та задрімав трохи, – топилася вона серцем біля чоловіка. – Вважай, біля тих корів накрутився, що й ніженьки мліють.

– В нічне діжурство треба йти.

– А Кузько? – застигла з ополоником в руці Явдоха. – Чого це він ніколи не чергує вночі? Все ти та й ти! Знайшли дурника.

– Ох, ти розумна та до чортового батька знаєш, – уже підвищив голос Павло.

– Авжеж, знаю. Ти потурай, Павле, то вони тобі й на шию сядуть.

Павло чув, що жінка говорить нікчемне, тому більше не обмовився з нею й словом, а зняв з комина сухого тютюнового бадилля і став дробити його сікачем у вербовому коритці, їдючий тютюновий порох заповнив усю хатину.

– Оце горенько, ще задавиш, – закашлялася Явдоха та й вийшла геть з хати.

– Сходи до Вихорів та попроси газети на куриво, – прокричав їй услід Павло.

Іншим разом Явдоха ніколи б не виконала його прохання і витурила б з коритом тютюну або в сінці, або навіть надвір та ще стусонула б кулаком межи плечі, але тепер вона примовкла: раз хазяїн наказує, то треба йти. Вона мовчки нап'яла на себе хустку і пошкрьобала до сусідів. Повернулася звідти ще веселіша, ще лагідніша.

– Оце розмовляла з Уляною, – гомоніла вона, розпинаючи хустку, – так жаліється, що розпарубкувався Тимко, хоч колоду до ноги прив'язуй. Так що, може, скоро й на весілля покличуть. Вже без мене коровая не спечуть. Я вдашниця на коровай. Уже як спечу, то так і сяє, як сонце. Як пух, як дух. Так і проситься на губу. Он і на Залужжі було того року весілля, то мене ж кликали пекти.

– Тьху, дурна! – сплюнув Павло. – Ще де те весілля, а вона вже про коровай говорить.

Явдоха знову промовчала, і перший раз у житті пішов Павло на роботу не висварений та не вилаяний жінкою.

На фермі Павла неприязно зустрів Кузько.

– Жди його, як пана, – бурчав він, рухаючи вилами та удаючи, що він

дуже перепрацювався тут без Павла. – Ходить, позакладавши в кишені руки, ще йому й молока в глечик наливають.

Павло мовчки узяв вила і заходився добросовісно вичищати із корівника гній. У комірчині, де звичайно стояли бідони з молоком та висіли білі халати доярок, сидів Дорош, звіряючи таблицю надоїв. Він чув, як пересварювався Кузь, але не звертав на те уваги, бо був зайнятий своїми думками: надої падають, кормів не вистачає, трава надворі вже потроху зеленіє, та поки що з того корова сита не зробиться. Зажурено дивиться він у маленьке віконце, за яким, стікаючи із стріхи, снував пряжу післядощовий капіж. Горобці розкльовували паруючу купу гною, виснажена худоба дрімала в загоні, опустивши голови. «Що ж робити? Де вихід?» – в сотий раз питав себе Дорош.

Сьогодні вранці він ходив до Оксена за порадою, говорив, що кормів нема, що худоба немічніє, що треба вживати заходів, що особливо в тяжкому стані бики, на яких лягла весняна польова робота. Оксен спохмурнів і довго маячив по кабінету мовчки, потім сказав: «Щось придумаємо», – і, сівши на лінійку, поїхав на хутори розшукувати Василя Кира, що зап'яничив десь у своїх далеких родичів і не появлявся на роботу ось уже третій день. На Княжу Слободу, де за всіма відомостями гульбував Василь, кілька раз посилали гінців із записками Оксена, в яких найсуворішим словом вимагалося, щоб коваль негайно повертався в село і роздував горно. Василь записки рвав, кричав на всю хату, що він гуляє і нікого не визнає, бо таких золотих рук, як у нього, і по всій Полтавщині не знайдеш. Оксен розлютився і сам поїхав за ковалем, а Дорош чекав його повернення і через кожні півгодини посилав Кузя в контору дізнатися, чи повернувся Оксен. Кузь кожного разу говорив, що «не видно ще», йому набридло бігати в контору, він не мав на кому зігнати свій гнів і тому, коли появився Павло, накрив його як мокрим рядном.

– Принеси води, – покрикував він, і Дорошеві видно було у вікно, як Павло пройшов із порожніми відрами до колодязя, вчепився руками за журавель, погнав його вниз, потім легко вихопив із цементових кругів обкуте залізними обручами дерев'яне цебро. Вітер напинав на Павловій спині висмикану сорочку, згортав із голови картузика. Чалапаючи по калюжах, він знову пройшов до корівника, і чути було, як він гримів відрами.

– Та й що воно ото з того вийде? – знову почувся Дорошеві висклявий голос Кузя. – Ти б спочатку розпалив огонь під казаном, а тоді воду носив. Та суху солому підкладай, а не сиру пхаєш. Хіба ж від неї розгориться?

Дорош вискочив із комірчини, стримуючи гнів, що вже бухав під грудьми, сказав:

– Ви, Павле Йосиповичу, можете йти додому. Сьогодні нічне чергування веде Кузь.

– А по яких це календарях?

– По артільних…

Дорош вийшов із корівника, метнув поглядом до контори, біля ганку стояла лінійка. Отже, Оксен повернувся. У сінцях контори Дорошеві зустрівся Григір, що зніяковів і якось несміло перегородив дорогу.

– Що таке? – здивовано зупинився Дорош. Григір відвів убік налиті тугою очі, лице його зробилося сумним і якимось безнадійним.

– Краще не заходьте до нього зараз. Пропав чоловік.

Дорош, нічого не розуміючи, потис плечима. В передчутті чогось недоброго ступнув у кімнату рахівника. Мимо Дороша спритно прошмигнув Бовдюг із загадковою усмішкою під рудими вусами. «Чого це вони, ніби з причастя?» Дорош глянув у куток: біля столу сиділи обліковець Улас Хомутенко, Сергій Золотаренко і Денис Кошара. Побачивши Дороша, вони змовницьки перезирнулися поміж собою, і по їх посмішках Дорош зрозумів, що сталося щось незвичайне. Він різко відкрив двері в кабінет Оксена.

Те, що він побачив, заставило його прийти в замішання: в кабінеті все було в такому безладді, ніби по ньому нещодавно пройшовся вихор. Стільці порозкидані, покривало стягнено із стола, пожмакано, кинуто на підлогу; чорнильниця розбита, фіолетові бризки з неї поквацювали білі стіни; шибка у вікні видавлена, і крізь неї влітає в кімнату вітер, ворушить на підлозі і на столі розкидані папери. На лаві, розкинувши руки, лежить Оксен; з чобіт капає на підлогу ріденька грязючка, лице блідо-сіре, очі закриті, груди високо підіймаються і грізно сопуть. Задушливий, кислий запах самогонного перегару витав над сплячим. Дорош, насупившись, деяку хвилю з гидливістю дивиться на Оксена, потім бере із кутка великий, розцяцькований квітами полив'яний глечик із водою і виливає п'яному на голову. Оксен, не відкриваючи очей, тріпає головою і, стискуючи руку в кулак, п'яно варзюкає:

– Р-риссю… Ма-арш!..

І починає шукати правою ногою уявне стремено.

Тоді Дорош знову наливає із відра в глечик холодної води і ще раз повторює попередню процедуру. Оксен неохоче підводиться, сідає на лаву, каламутними, нічого не розуміючими очима довго дивиться на Дороша і, плямкаючи губами, знову моститься, щоб лягти. Але Дорош не дає

йому цього зробити, він бере його за петельки і починає трясти з такою люттю і з таким ошалінням, що в Оксена поступово світлішають очі, в них появляється щось схоже на розуміння ситуації.

– А, замісничок-заступничок, – п'яно усміхається він, хитаючись тулубом. – Ч-чого тобі треба?

– Де корм для корів, який ти обіцяв уранці?

– А я їх пор-розганяв. Хочеш, і т-тебе вижену?

Оксен стає на ноги, але стоять йому важко, невидима сила водить його з боку на бік, жартуючи чи насміхаючись, пхає то в плечі, то попід боки, і він ніяк не може собі вибрати стійкої місцинки на підлозі.

Дорош бачить, що говорити з ним зараз безкорисно. Ганяючи поза шкірою жовна, виходить із кабінету. На ганку його зустрічає переляканий Григір, в розпачі б'є себе руками об поли.

– Пропав чоловік!.. Ніколи ж такого не було, а це на тобі.

– Де він так набрався?

– Та на хуторах же, щоб вони й до завтрього не достояли. Там же люди, товаришу Дорош, такі, що... Одним словом, самогонщики. Не будеш пити – ножакою зуби розціплять, а все одно наллють. Ви його й не виніть...

У словах Григора прозвучав жаль і хитро приховане прагнення вигородити свого голову із цієї скандальної історії.

– Таке з кожним може трапитися. Свої люди простять. Аби тільки щоб до району не доскочило, бо, як донесе хто, – буде біда. Можуть комісію наслати. А кому ж воно такий клопіт потрібний. А його винуватить не треба. З кожним таке може трапитись... Я ось капустяного розсолу принесу, то зараз полегшає.

– Він прочумається й без розсолу, – з насмішкою в голосі проговорив Дорош, пригадуючи холодний душ, який було влаштовано для Оксена. – А ти краще порадь, що з худобою робити? Два дні стоїть не годована.

– У нас тут недалеко цукровий завод єсть, – замріяно почав Григір. – Але, як кажуть, радіє кума, та дарма: той жом, який нам належав, ми вже давно вивезли і прокормили, а нового не дадуть...

– А якщо попробувати? – зараз же схопився за цю думку Дорош. – Кажіть, хай запрягають дві пари биків, зараз і виїдемо. Знайдіть також, будь ласка, їздових. Бажано спритних молодих хлопців. Да! Я, здається, бачив: у конторі сидить Сергій і з ним ще якийсь хлопець. От ви їх і покличте. А я збігаю на квартиру, прихоплю харчів на дорогу. – І Дорош швидкими кроками, майже бігцем, подався через городи додому.

XV

Від Троянівки до Чупахівського заводу – двадцять п'ять кілометрів дороги. Спочатку вона в'ється гребенем Беєвої гори, потім стікає в рівний, одноманітний, безлісний степ. Вгорі чисте, по-весняному лунке небо; крикне ворон – і бринить його крик довго-довго, і не в силах загасити його степова безвість. Полетить угору, гойдається у сліпучих потоках сонця, в ніжній синяві крила миє, даленіє чорною цяточкою, доки й зовсім щезне. Зеленіє обабіч дороги перша ніжна весняна травичка, молодесенька, тендітна, ще не налита густим соком; дикі груші, що стоять на пагорбах, ще тільки брунькуються, ще не випустили своїх листочків, гілки їх чорні, ніби викувані із заліза. Але уже струмлять по них весняні соки, уже вирує приховане від людських очей життя. Степ у цю пору весь залитий сонцем, огорнутий голубими димками весняних випарів, привільний, широкий і безконечний, навіває на людину віковічне почуття ще більшої жадоби до життя. Розбуджена свіжим весняним повітрям, гіркуватим присмаком свіжо-зеленої землі, невтомним щебетанням жайворонка у високості, трубним криком журавлів, відчуває людина стремління пригорнути весь голубий світ; і вона робиться добрішою, відвертішою, співчутливішою, довірливішою, тому що є щось чарівне і до солодкого щему в серці хвилююче в природі цієї пори року, щось замріяно-величне в тій хитрій і непомірно тяжкій і складній роботі, яка відбувається приховано від людських очей, щось урочисте і разом з тим суворе, вічне, невпинне, могутнє, що примушує тебе подумати про вічність буття і замислитися, для чого ти живеш на світі і який слід розуму і рук своїх залишиш після себе на цій землі.

До Чупахівки їхали возами. Дорош лежав спиною до вітру, мружився на сліпучу голубінь неба. Сергій сидів на передку, поставивши ноги на війя, поганяв биків. Денис, пригрітий весняним сонцем та закривши рудим картузиком обличчя від пекучих променів, спав на задній підводі. Біля нього, як завжди, лежало «ружжо», взяте на той випадок, якби в степу зненацька зустрілась якась дичина. Денис деякий час сидів, пригорнувши до себе рушницю, вичигуючи на свою здобич, як той черкесюка, але одноманітний пейзаж швидко втомив його, і він заснув міцно та непробудно. Бики кілька разів зупинялися на дорозі і стояли в сумній задумі, ніби мертвого чумака везли. Так Дениса губили два рази. Один раз біля Чистого броду, другий раз біля самої Качанівки, на півдорозі від Чупахівки. Озирнуться, а бики стоять хтозна й де, гін за п'ятеро. Виходить тоді Сергій на дорогу і щосили кричить: «Дени-исе-е! Якого біса став?» І, знявши шапку, махає нею, щоб він паняв швидше. Але

одна справа кричати, а друга спати, не чує Денис; біжить тоді Сергій цілісінькі гони та, добравшись до воза, періщить батогом Дениса по піджаку. І прокидається тоді неборака, сонно гейкає на биків. Щоб більше не губити Дениса, вирішили пустити його підводу першою, а потім роздумали: бички Денисові попалися такі, як і їх господар, – ліниві, слабі на крок, такими й до завтра не доїхати до Чупахівки, і Сергій, як і раніше, їхав першим, а щоб Денис більше не відставав, то вирішили вести за ним пильний догляд.

Всю дорогу Дорош був похмурий і мовчазний. Він мучився від того, що артільні справи погані. Він вважав, що трудова дисципліна в колгоспі пущена на самоплив і що треба починати з того, щоб зміцнити її. «Налагодження трудової дисципліни, – думав Дорош, – це організаційна справа, але є ще й інший бік – економічний стан артілі. Це трудніше, тут треба господарського ока, щоб розумно розставити робочу силу. Не знаю, чи Оксен зуміє це сам зробити. Треба зібрати збори і порадитися».

Тут Дорош пригадав свою останню зустріч з Оксеном, і почуття гидливості охопило його. «Є щось загадкове і незрозуміле в цій людині. Як він може бути водночас іноді занадто принциповим, а іноді просто безпорадним, як дитина. Тут, по-моєму, непослідовність сили волі. Так. Але це вже із світу психології», – усміхнувся Дорош і знову замріяно вставився очима в сліпучу баню неба.

Степ був одноманітний, безмежний, і ніщо не порушувало його тиші, хіба що поскрипування старого ярма, крик воронячих зграй, що з шумом пролітали мимо підвід, опускалися далеко попереду на дорогу і ще з більшим шумом і галасом злітали вгору, коли підводи знову наближалися до них. Денис довго занудьгованим і млявим спросоння поглядом дивився за ними, потім устав із воза і вистрілив у зграю, що пролітала дещо стороною. Один ворон уповільнив літ, ніби завмер на місці, потім пішов боком і, блиснувши чорною сталлю, ринув головою вниз в кількох десятках метрів від дороги.

– Добивай! Утече! – закричав Сергій, розмахуючи шапкою.

Денис, якось дивно зсутулившись, не опускаючи рушниці, великими стрибками побіг озиминою в тому керунку, де впала птиця, і зараз же побачив її. Ворон лежав грудьми вниз, розпластавши крила; голівка його з гострим самшитовим дзьобиком була відкинута набік, і дзьобик то закривався, то відкривався. Денис взяв його за теплі, але вже холодіючі лапки і, виваживши в руці, повертаючи на всі боки, став шукати місця, куди поцілила дробинка. Він навіть розгортав пір'я, але ні крові, ні ранки не знаходив. Раптом на тому місці, де було очко ворона, він знайшов

малесеньку дірочку, з якої сочилася малиновою капелькою кров, і, зрозумівши, що поцілив у око, дурнувато усміхнувся: «Оце трахнув! Трохи голови не збив к лихій годині». Денис закинув рушницю на плече і, вже не сутулячись, а геройськи розправивши груди, побрів до підвід.

– Готовий? – запитав Сергій, ставши на возі на коліна, щоб краще бачити.

Денис мовчки підняв у руці забиту птицю, полюбувався безжиттєвою кволістю і, розмахнувшись, кинув її в озимину. Але в ту ж хвилю, очевидно, під впливом якоїсь наглої думки, побіг на ниву і, розшукавши птицю, взяв назад. Сів на воза, вийняв із кишені недоривок, зв'язав воронові лапки і повісив бикові на ріг. Задоволений такою витівкою, радий, що таке придумав, Денис знову ліг на воза, час від часу підводячись та гигикаючи з того, що бик махає головою і не може ніяк скинути з рога забитої птиці.

Дорош, який усе це бачив, сердито нахмурився.

– Він що у вас, мисливець?

– Ні, гицель, – уточнив Сергій. – А як попадеться заєць, то й зайця вб'є.

– Як? Їх же тепер бити заборонено?

– Він на те не зважа. Та що тут за втрата? Їх он скільки по степу бігає.

– А як я приходитиму на колгоспну ферму та крастиму кожного вечора по курці, що ти мені скажеш?

– Що скажу? – здивувався Сергій. – Крадьте собі, аби не спіймалися.

– Гарним хвалишся. Може, й сам крав?

– Хто ж про себе таке скаже? – засміявся Сергій.

– А ти задумувався коли-небудь над тим, чому люди крадуть?

Сергій хитро підморгнув оком.

– А ви мене не той... не візьмете на карандаш, як я вам скажу свою щиру думку?

– На який карандаш?

– Ніби не знаєте? – ще хитріше примружився Сергій. – Скажу я вам слово, а ви запишете і скажете там, де треба, що я контрреволюційну агітацію розводжу. Ви хоч мій і квартирант, але дуже з вами христосатися не годиться.

– А-а, – усміхнувся Дорош, зрозумівши нарешті побоювання Сергія. – Ні-ні. Яка ж тут агітація, коли ми з тобою говоримо по-дружньому, потовариському. І взагалі хто тобі сказав, що коли ти будеш критикувати недоліки нашого життя, так це буде розцінюватися як контрреволюція? Хіба у вашій артілі не виступають колгоспники і не критикують недоліків у роботі правління?

– Критикують, та не кожному з рук сходить. Кузя он уже разів чотири в органи викликали.

– Значить, було за що.

– Хто ж його знає, було чи не було: нам не видно…

– Ну, нічого. А ти все ж таки скажи, чого люди крадуть?

– Що говорити? – зітхнув Сергій. – У кого є хліб та до хліба, той не крастиме.

– А чого ж у вас хліба не вистачає?

– Вам видніше. Ви – вчені.

– Вченість тут ні при чім. А ти скажи, як ваші селяни думають? Чому в них хліба не вистачає?

Сергій зам'явся, кілька разів жадібно затягнувся цигаркою.

– А що говорять? Кажуть, що якби хліб по заграницях не розвозили, то вистачило б на десять літ. В Німеччину он скільки пруть.

– Ти торкаєшся питання, якого не розумієш, – нахмурився Дорош. – А за кражу я тобі скажу: вона від низької свідомості людини. От ви, молодь, що ви робите на селі для того, щоб показувати високі взірці загальногромадської свідомості? Як ви підносите культуру села?

– Як? – засміявся Сергій. – Позбираємося в хаті в кого-небудь на кутку, пожируємо з дівчатами – і спати. Та ви чого мене за культуру питаєте? – посуворішав Сергій і насупив брови. – Ви мені дайте хліба в рот, а тоді й про культуру розказуйте. А то всі ви, городські, такі: хлібець жувати любите, а як він родить – не знаєте.

– Ти, я бачу, не любиш городян, а даремно. Це прекрасні, хороші люди, великі трударі. І на твої літа пора вже в цьому було розібратися.

– Пробував, – глухим голосом відповів Сергій. – Та нічого з того не вийшло. Е, та що з вами говорити! Ви сам городянин і захищаєте.

– Не вгадав, – усміхнувся Дорош. – Я корінний селюк.

– Е, який із вас селюк? – махнув рукою Сергій, одвернувся і довгий час їхав мовчки. Дорош теж не зачіпав його на розмову, і так вони проїхали добрий шматок дороги. Нарешті Сергій засовався на своєму сідалі, кілька разів тяжко зітхнув, потім збив на потилицю облізлу шапурину і повернувся до Дороша обличчям:

– Воно, бачите, як в житті заведено: що кому дошкуля, той про те й розмовля. Може, людина й помиляється, приймаючи на дорозі стовп за чоловіка, та все ж таки в неї очі є і вона щось бачить.

Сергій знову замовк.

– Я й вас не люблю, – промовив він після деякої мовчанки. – Ви хоч і крутитеся в нашому селі, а по шкірі видно: городянин. Годинник, окуля-

ри, блокнотик. Навіщо вони вам здалися? Щоб людей дивувати? То тільки Охрім як повернувся із фінської війни, то чоботи наваксував, в нагрудний карманчик ланцюжок повісив і кожному зустрічному хвалився, що він одержав у нагороду іменні золоті часи за те, що взяв у полон двох фінських генералів. Ну хто йому повірить, що він такий бойовий подвиг зробив, коли всі знають, що Охрім власної тіні боїться? Але хлопцям з чого посміятись, то посміятись, аби весело було. От вони його і просять: «Ну, покажи, Охріме, бо ми зроду золотих часів не бачили. Дуже вже нам охота на них подивитися, а головне, поглянути, що на них написано». – «Е, – каже Охрім, – не можна, бо на них номер військової частини проставлено, а це вже військова таємниця, і її не можна розголошувати. Самі подумайте: яка мені болячка із-за вашої цікавості під розстріл іти. Котра зараз година, сказати можу, а щоб показати, що написано, то краще і не просіть, бо не можу я присягу порушувати і не на те я був найкращим бійцем на всю дивізію Північного фронту». Просили хлопці, просили, нічого не виходить, а тоді підстерегли – і вихопили той ланцюжок...

Сергій засміявся, весело підбив шапурину. – Виявилося, що ніяких часів у нього немає, а до ланцюжка жіноча пудрениця причеплена, котру баришні в сумочках носять, щоб, посеред вулиці зупинившись, красу наводити. От тобі – ха-ха! – і вся військова таємниця.

Сергій довго сміявся, витираючи кулаком мокрі від сліз очі.

– Отак – ха-ха!.. – Він усе ще ніяк не міг зупинити в собі сміх і тремтів плечима. – Отак і з вами буде: покрутитеся трохи в селі і втечете.

– Ну, це ти, Серьожо, перегнув. З вашого села я нікуди не піду. Мене ніхто сюди не посилав, я прийшов добровільно, а добровольці не тікають. А щодо твоїх думок про городян, скажу тобі одне: прошиб ти. Поживеш більше на білому світі – сам свою помилку побачиш.

Дорош зіскочив із підводи і, щоб трохи розім'ятися, пішов пішки. Щупленька постать його в захвиськаній болотом шинельчині на тлі чистого неба здавалася мізерною і сиротливою.

«Розгнівався, – подумав Сергій, дивлячись йому вслід. – Нічого. Зате буде знати, що я про нього думаю». Сергій закурив і їхав, понуривши голову, заглибившись у свої думи, перебираючи в пам'яті всі ті слова, які він сказав Дорошеві, розцінюючи їх з того погляду, наскільки вони могли образити його супутника. Але як він не рився в них, як не чіплявся, він не знаходив там чогось особливого, що б могло смертельно образити людину. «А, нічого нема. А якщо він такий тонкошкірий, то хай лубки понашива, щоб не так дошкуляло». Сергій закурив ще раз, весняний пустотливий вітер зірвав із цигарки іскру і кинув йому в рукав, іскра

припекла так, що аж затріпав рукою. «Іч, влетіла, клята. Не помітив і коли, – усміхнувся Сергій і чомусь в цю хвилину подумав про Дороша: – Він або ж дуже хитрий, або дуже чесний. Поживем – побачимо». Сергієві скучно було їхати самому, він пустив биків на волю, хай собі тюпають помаленьку, а сам побіг до Дениса, що, сидячи на возі, між ділом, як то кажуть, чистив шомполом «ружжо».

– Ну, як ти тут? – запитав Сергій, і собі плигнувши на воза.

– Їхати настобісило. Закурити є?

Сергій вийняв кисет і передав його Денисові. Той закурив, відклав рушницю, сказав сумно:

– Зайця тепер трудно зустріти: озимина підросла. А дика качка вся на лиманах... У тебе щось є в торбині?

– А ти вже своє пожер?

Денис мовчки підняв шомполом пусту торбу, що валялася на возі.

– Ну, як твій керя? – запитав трохи згодом Денис. – Принеси його торбу, там должні ковбаси буть.

– Ніяких там ковбас нема. Нам сестра на двох харчі давала.

– Так в чом же діло? Візьми свою частку і неси сюди.

– Маєш кишку на дурничку?

– А що ж робити, коли вона пуста?

Сергій побіг до свого воза, взяв із торби шматок сала (один залишив Дорошеві), дві цибулини, кавалок хліба і приніс Денисові. Усівшись, вони смачно заходилися підвечерювати. Особливо не соромився свого їстівника Денис: чуже сало та хліб він уплітав за обидві щоки, так що на лобі аж піт виступив, цибулю гриз якось люто, як кінь сиру капусту, жирні брудні пальці обтирав об сорочку або просто облизував, прицмокуючи язиком.

– Літом я тобі крижня підстрелю. Найжирнішого, – обіцяв Денис, не моргнувши оком. Сергій мовчав, тому що знав зарані, що Денис бреше і що ніякого крижня він не дасть.

Вечоріло. Сонце повернулося на західну околицю неба, купалося в попелястих тучах; вітер затих, степові облоги втрачали свою широчінь, вужчали; скрадливі чорні тіні рухалися звідусіль так швидко, що скоро не стало видно не тільки степу, а й дороги, по якій ішли бики. Незабаром у чорному степу, десь вдалині, стало примітно вогняну заграву.

– Чупахівка, – показав рукою Сергій в бік заграви.

– Скільки ще годин їхати? – поцікавився Дорош, відчуваючи голод і розташовуючись на возі, щоб перекусити.

– Години дві ще треба чукикати.

Дорош, розв'язавши торбинку, помітив відразу, що хлопці пообідали без нього, і це його неприємно вразило. «Стороняться. Нічого, звикнуть». Дорош поклав торбу собі на коліна, весело крикнув словами старої, давньої казки, яку він запам'ятав ще з дитинства:

– Ей, хто в лісі, хто за лісом – ідіть до мене вечеряти!

Сергій відмовився, а Дениса як на крилах принесло. Він з радістю кумувався і з Дорошевою торбиною і співчутливо, навіть з деяким жалем, говорив:

– Шкода, що ви так пізно приїхали. Якби зимою, – бабахнув би вам зайця на шапку...

Сергій відкликав Дениса вбік, схопив за петельки:

– Що ж ти, собачий тельбух, все село ганьбиш! Себе ганьбиш, нас у сором уводиш! Тобі мало було мого сала, так ти вже до людини пристав жувати, щоб тобі язик покорчило! Адже ми його до себе на обід не запрошували, а він нас запросив, і тобі не соромно було йти до нього?

– Соромно чужу жінку мацати, і то мацають, а святого хліба просити не гріх, – вирвався з цупких рук Сергія Денис і побіг до свого воза. Але Сергій не міг заспокоїтися. І вперше йому прийшла в голову думка, що, може, й справді не все так у житті, як йому думається. «От же хоч Дорош і городянин, а, бач, поділився хлібом-сіллю, а ми, селюки, під полою зжували. От і розбери...»

Через дві години їзди добралися до Чупахівки. Петляючи по глухих вулицях, виїхали на головну, що вела до заводу. Над селом – тиша. В провулках застигала густа, як дьоготь, темінь. Чим ближче під'їжджали троянівці до заводу, тим виразніше долітав до них якийсь гомін, схожий не то на шум машин, не то на вириво великої юрби людей, тим яскравіше розгорталися і освітлювалися величезні, запорошені вугільною пилюкою вікна заводу. З дворища, обнесеного високим парканом, повівало гострим, гнилим запахом жому і медвяним перепаленим духом малясу. В провулках троянчанам зустрілося багато підвід, навантажених жомом. На них сиділи дядьки, одні з них бадьорилися, перемовляючись між собою, інші, обіпершись ногами об війя, куняли, зморені сном. Біля заводських воріт видно як удень. Електричні вогні гарно освітлюють в'їзд у ворота і маленьку будочку, в якій несе варту охорона. «Ось де з дівками гуляти, – усе на світі видно!» – з захопленням відкликнувся в думках Денис про електрику. Дорош постукав у будочку на прохідній. Віконечко відчинилося, і звідти висунулася кучмата голова.

– Пропуск є? – суворо запитала вона, пихнувши махорковим димом.

Дорош зам'явся: він не мав дозволу на в'їзд, але потім вирішив, що в таких справах найважливіше сміліcть і нахабство, і сказав грубо:

– Є. Відкривай.

– Давай сюди папір.

Дорош підійшов зовсім близько до віконечка, так, щоб на нього впало світло, поправив окуляри:

– Ви що, мені не вірите?

Охоронець пильно глянув на Дороша і, вирішивши, очевидно, що ця людина цілком заслуговує на довір'я, крикнув комусь у двір, щоб відкрили ворота.

Ворота відкрилися – і троянчани безборонно в'їхали на заводський двір. «Ну, через першу оборону прорвалися», – полегшено зітхнув Дорош, але радість його була передчасною: двір запрудили вози, вози і вози, як на ярмарку. Нескінченним чорним потоком розтікалися вони в різні кінці дворища, утворюючи пробки, що не розсмоктувалися не тільки по кілька годин, а й по кілька діб. Люди, покидавши худобу і позбиравшись у невеличкі гурточки, вели повільні, нудні розмови, так, для штуки, аби не проспати черги. Коли на них міцно налягав сон, вони замовкали, дрімаючи, а в цей час недремні мовчки затісувалися в чергу, щоб скоріше просунутися до жомових ям і покінчити із оцим безконечним, безнадійним чеканням. Деякі з них втискувалися щасливо й непомітно, але більшість виявляли, і тоді хто-небудь кричав у темряві:

– Микифор! Сюди!

Тріщали вози, сопіли бики, матюганилися дядьки, витручений із черги тихо лаявся:

– Пожди, й тобі прийдеться, бичача китиця…

– Ти в мене поварнякай, доки одчеплю люшню…

– Приїдеш колись до нас олію бити, ми з тебе надавимо макухи.

– Ти чуєш, Микифоре, ще й шкабарчить! Незаконно вперся, ще й нахваляється.

– Ану, закрий пельку! – густим басом просив із темряви Микифор. – Бо як вирву з ярма занозу, то я тебе пошепчу.

Сергій, слухаючи ці пересварки, скрушно зітхнув і безнадійно махнув рукою:

– Розгужовуємося не менше як на двоє суток…

– Що поробиш? Ходімо начальство шукати. Може, щось і виклянчимо, – підбадьорював його Дорош.

В цегляному двоповерховому будинку, де розміщалися всі служби,

було темно, тільки одне віконечко світилося; на нього й пішли Сергій із Дорошем. Як тільки вони переступили через поріг і зайшли в коридор, дідок, очевидно сторож, що спав на лаві, схопився, рішуче заступивши дорогу, суворо запитав, чого їм треба.

– Нам треба з дирекції кого, – сказав Дорош.

– А кого ви тепер найдете, коли вже північ?

– Може, хоч кого-небудь. Ну, хоча б начальника цеху.

– Кажу вам: нема нікого. В нас робота у вісім годин кінчається.

В цей час коридором пройшов робітник у засмальцьованій кепці і фуфайці. Зачувши розмову, він звернувся до Дороша і сказав, що в п'ятих дверях ліворуч засидівся зам, так що «чешіть швидше, доки не вискочив».

Дорош швидко розшукав двері і тихенько в них постукав. Але з-за дверей ніхто не відповідав. Дорош постукав сильніше, так що той, що сидів у кімнаті, обов'язково чув би цей стук. Але за дверима знов мовчали. Тоді Дорош потяг на себе двері і переступив через поріг у вузеньку тісну кімнату, слабо освітлену однією лампочкою з газетним абажуром.

За простим столом, нічим не покритим і залитим чорнилом, що вже давно засохло і ввійшло навічно в деревину, сидів, схиливши голову набік, лисий чоловік і щось писав, не звертаючи уваги на прибулих, навіть не підвівши голови. Але потім він підвів її, глянув поперед себе і знову заходився писати.

Обличчя зама було не сердите і не лагідне, не зле і не добре, а якесь запріле і дуже зайняте важливою роботою. Дорош сів на стілець і став чекати, доки звільниться від пильної роботи зам. Сергій, знявши шапку, зупинився біля дверей. Пройшла хвилина, друга, зам усе ворушив губами і щось писав. Тоді Дорош устав із стільця і сказав голосно:

– Товаришу, ми, звичайно, розуміємо, що вже пізно, що ви дуже зайняті, але в нас дуже пильна справа.

Зам, продовжуючи писати, навіть не поворухнувся.

– Може, вони глухі? – виразив свій сумнів Сергій.

Зам підвів голову і зарокотів низьким басом:

– Якщо ви безотлагательно не вийдете з кабінету, я подзвоню зараз Радивонові, і він вас витурить у шию. У нас прийом уже давно закінчився…

– У нас дуже важлива справа…

– Ще раз повторюю…

– Що ви повторюєте? – спалахнув Дорош. – Ви – не князь, ми – не пахолки. Давайте говорити по-діловому.

Зам вийшов із-за столу, щоб роздивитися на Дороша, пожмурив на нього короткозорі очі, знову сів за стіл і запитав грубо й дражливо:

– Що ви хочете? Яке у вас до мене діло?

– Нам треба жом. Те, що нам належало, ми вже вибрали. Тепер просимо додатково. З худобою в нас неважне діло.

Підперши голову руками, зам мовчав. Дорош добре розумів це мовчання і знав, що воно буде продовжуватися до тих пір, доки зам не натішиться. Він хотів дати повністю відчути, наскільки Дорош від нього залежний. Зам, звичайно, не підозрівав, що його маневр розгадано, і продовжував мовчати, напустивши на себе професорську задуму. Дорош також мовчав, з цікавістю слідкуючи за чванством і людською глупотою, якої так не пошкодувала природа для зама. Дорош добре знав, що наполегливою вимогою від зама нічого добитися не вдасться, бо люди такого типу тоді ощетинюються, кричать: «Я тут хазяїн! Я відповідаю!» – і тоді краще з ними не говорити, а зодягай шапку та йди собі на чотири боки; що такі люди більше люблять, як перед ними принижуються, і чим більше їх просять і принижуються, тим більше вони пишаються силою свого службового стану, і таке самовідчуття їм дуже до вподоби, і під його впливом вони поступово розчулюються і готові піти навіть на поблажку. Дорош вирішив не йти ні на прохання, ні на приниження, а вибрав інше: сидіти і терпеливо чекати, що буде далі, тобто він робив усю ставку на витримку, бо знав наперед, що після довгого мовчання першим заговорить зам, тому що він оцінить Дорошеве мовчання не як якусь тактику, а як повагу до службової особи, як намагання не порушувати роздумів відповідального керівника, і що першими словами зама буде нарікання на великі труднощі, які не дозволяють йому задовольнити Дорошеве прохання. І якщо він зважується щось зробити, то це, мовляв, зв'язано із надзвичайним ризикуванням. «Так і знайте, це я сам себе саджаю».

Так повинні були розгортатися події, але поки що вони були в стані спокою: зам думав, Дорош, розстебнувши шинель і відкинувшись на спинку стільця, терпляче сидів. Сергій стовбичив біля дверей, переступаючи з ноги на ногу. Мовчання тяглося так довго, що він не витримав:

– Виходить, хай скотина пропаде?

Він підійшов скрадливими кроками до стола, міцно затис у пальцях черемхове пужально.

– Іч, роз'ївся на малясі, хоч у плуг запрягай!

Потім зодяг шапку і, гримнувши дверима, вийшов з кабінету. Цим

своїм вчинком він трохи не погубив усієї справи, бо зам схопився, як з будяків, і так розкричався, що годі було його вгамувати. Нарешті він відійшов і виписав Дорошеві під розписку дві тонни жому. Дорош схопив накладну і притьмом вискочив надвір. В темному кутку йому зустрівся збуджений Сергій, прошепотів упівголоса:

– Ви, Валентине Павловичу, тільки не сердьтеся. Наші підводи на глухому дворі за кагатами стоять. Ми вже з Денисом їх нагрузили.

– Як нагрузили? А накладна?

Сергій поляпав по ложі Денисової рушниці, що висіла у нього за плечима стволами вниз.

– Ось наша накладна.

– Ви що, подуріли?

– Та ви не турбуйтесь, щоб там грубощі які абощо... Просто я взяв у Дениса рушницю і під виглядом сторожа спровадив підводи на глухий двір, до жомових ям. Резервних. Тепер головне – прорватися крізь ворота.

– Веди.

Пройшли мимо здоровенних довгих складів, що тяглися в темряві, як вулиця, перетяли вузькоколійку, довго петлювали поміж високими купами дров. Під самим парканом щось заворушилося, і з темряви виступив Денис, пильно придивляючись до прибулих. В руці у нього міцно затиснута заноза.

– Думав, чужаки. Ну, виїжджати, чи що?

Він підійшов до биків, з тихим дзвоном засунув занозу в ярмо.

– Давайте. Швидко.

Погейкуючи на биків, стали вибиратися з глухого кінця дворища, благополучно об'їхали склади, прорипіли мимо чорної ріки підвід, що чекали своєї черги.

– От кому щастя, – заздрили їм дядьки. – Уже люди й додому поїхали, а тут, мабуть, до мирового потопу сидітимем.

Сергій схвально шепотів Дорошеві:

– Головне – крізь ворота проскочити, а тоді – шукай вітра в полі.

– Ох, коли б нам не набили шиї!

– Що ви, Валентине Павловичу, та в таких бусурманців украсти – святе діло.

Через кілька хвилин троянівці приладналися до якихось хуторян і непомічені виїхали із заводу.

XVI

Поєдинок між Уласом і Гнатом на тому не закінчився, що вони обмінялися дошкульними репліками у Ганни Ляшенко і тим, що Гнат як

ошпарений вискочив геть із хати. Поєдинок цей продовжувався в затаєних намірах, що їх викохував про себе Гнат, настирливо шукаючи такого випадку, щоб прищикнути Уласові язичка. І треба сказати, що Гнат уже потихеньку робив своє діло: таємними пакетами він розіслав свої листи у всі ті місця в Харкові, де перебував Улас, вимагаючи компрометуючих матеріалів на хлопця.

Улас же зовсім не змінив своєї поведінки, чемно вітався із Гнатом, всіляко виявляв до нього ознаки уваги і навіть покірності, але в душі не любив його за ту грубу силу, яка аж кипіла в цій людині, і за те зловживання своїм службовим становищем, яке дуже часто допускав Гнат і в роботі, і в побуті. Улас це вважав несправедливим, і був переконаний, що з цим миритися не можна, і написав замітку у обласну газету. Незабаром з газети прийшла відповідь на його листа, в якій говорилося, що редакція зацікавилася матеріалом і веде розслідування. Улас зрадів і уявляв це розслідування так: з Полтави приїде товариш із газети, скличе збори, на яких люди вискажуть усе, що знають про поведінку голови, надрукує замітку в газеті, а на другий день після цього Гнат визнає себе винним і дасть слово покращити роботу і поведінку, в противному разі його знімуть із цієї посади. Проте розслідування велося трохи інакше, чим уявляв собі Улас: лист Уласа з дописскою «розслідувати на місці» надіслали в район, там його прочитали, голова райвиконкому особисто подзвонив по телефону до Гната, і між ними відбулася така розмова:

– Що ти там дров нарубав? Дуже мені приємно одержувати з редакції листи про твою поведінку…

– Ніяких я дров не рубав. А що веду боротьбу з циганщиною та бродяжництвом, так це мій обов'язок по службі.

– Можна вести боротьбу, але без перекручень.

– Правильно! Перекручую, – не розчув Гнат. – А що, знаєш-понімаєш, дивитися, як на шию тобі сідають, ще й пітничок для зручності підкладати?

– Як у тебе іде сівба?

– Все по плану.

– Дивись же там!

На цьому розслідування в районі закінчилось, а в селі зате тільки-но розпочалося. Гнат наказав Кузьмі цілих три дні годувати коня, бо виїздів не буде, сам замкнувся в кабінеті і не приймав нікого, бо дуже був зайнятий фабрикуванням Уласового «лічного дєла». Таких «лічних дєл» по службі від нього не вимагалося, але він запровадив їх від себе, гордився ними, записував туди все, що йому було відомо про тих людей, яких він в

тій чи іншій мірі вважав підозрілими. Характеристику Уласа він розпочинав від десятого родового коліна і не відступав навіть від дрібних фактів, тому що вважав, що він робить справу величезної державної ваги і що ці факти можуть відіграти неабияку роль. Уже було записано, що рід Хомутенків походить «з бідного прослойка», що дід Сазон Хомутенко наймитував у поміщика Бразуля і при цьому проявив деяке революційне ставлення до степового вампіра-магната, а саме: у 1905 році під час селянського заколоту тріснув у пику поміщицького управителя Санька так, що того водою одливали. Старий Сазон брав також найактивнішу участь у конфіскації поміщицького майна, але, писалося далі, починаючи з 1914 року, поведінка Сазона змінилася в інший бік, бо замість того, щоб дезертирувати з царської армії, він вірою і правдою воював «за веру, царя і отечество», був нагороджений двома георгіївськими хрестами, які, писав далі Гнат, «із'ять не вдалося, бо дід їх заховав так, що навіть після його смерті мої пойняті не змогли обнаружить». На колективізацію дід дивився криво і займався агітацією серед населення, щоб люди не усуспільнювали корів.

Після характеристики Сазона йшлося вже про Лук'яна, Уласового батька. Лук'ян, писалося далі, із самого дитинства отруєний опіумом, ходить до церкви аж на Ступки і ще в 1919 році був виділений церковною общиною в склад делегації, яка зустрічала архієрея. До Радянської влади настроєний вороже; на зборах завжди спить і не в курсі, про що на них говориться. На позику підписуватися не хоче, покладаючись на те, що в нього велика сім'я; представникам з району задає контрреволюційні запитання, наприклад, каже: «Хто ж у колгоспі робитиме, коли вся молодь тікає в місто?» Неодноразово займався розкраданням колгоспного майна, але притягти до відповідальності його не вдалося, позаяк ні одного разу не спіймали на місці злочину.

І далі вже розбиралося по кісточках Уласа. Наприкінці із усіма подробицями описувалося, як і при яких обставинах Улас підривав авторитет Гната і які слова говорив при цьому. «Такого-то числа, такого-то місяця, – писав Гнат, – я був при виконанні своїх службових обов'язків, тобто на своєму посту, і зайшов до громадянки Ляшенко, соцпоходженням із середняків, і виявив, що вона не пішла на роботу по случаю випечки хліба. Я вказав у вєжлівій формі, що вона займається саботажем, і приказав немедліно йти на роботу в поле, де йде битва за врожай, вона відповіла, що не піде по случаю випечки хліба, тоді я взяв відро з водою і вжив заходів: залив у печі вогонь. В цей час із дверей другої хати вискочив Улас Хомутенко і став підривати мій авторитет; таку вихватку я розцінюю як гонєнія на совпартактив і не можу залишити без последствія».

Закінчивши оформлення особистої справи, Гнат тяжко замислився і просидів так аж до обіду. Потім викликав Кузьму, дав йому п'ятірку і наказав принести з кооперації четвертушку горілки, два оселедці і пачку махорки. Після коротенького обіду він послав до Хомутенка виконавця із запискою, у якій значилося: «Цим повідомляю, що громадянинові Хомутенку Уласові Лук'яновичу негайно треба з'явитися в сільську Раду. За неявку будете відповідати по закону».

Улас, прочитавши записку, усміхнувся, зодяг костюмчик, у якому їздив штурмувати науку, і пішов до сільради в настрої молодого тореадора, перед яким хоч і небезпечний, а все ж таки цікавий бій.

Гнат прийняв його у своєму кабінеті, сидячи за столом. Китель його був розстебнутий, на шиї, надавленій тугим коміром, горіли рожеві плями, на лиці підозрілість, очі морозять слідчим всезнайством.

– Во-первих, – сказав він, коли Улас сів на стілець, поставлений під стіною на такій віддалі від стола, щоб допитуваний не міг вчинити раптового нападу на слідчого, – давай з тобою домовимося, що ти будеш говорити правду і тільки правду,

«Як на суді», – усміхнувся про себе Улас і кивнув головою:

– Що ж. Попробую.

Гнат заглянув до справи, підкреслив щось у ній олівцем, підвів на Уласа гострі очі і поставив перше запитання:

– Які цілі ти переслідував, коли писав про мене дописа в обласну газету?

«Що ж робити? Поводить його трохи за носа чи відкрити карти зараз же?»

– Я не писав ніякого допису.

Гнат встав із-за стола, підійшов до дверей і закрив їх на ключ.

– Ти ще будеш викручуватися, горобеня жовтороте?

Улас відкинув назад голову, люто глянув в очі Гнатові.

– Прошу не говорити зі мною в жандармському тоні!

– Добре. Запишемо ваші показанія в протокол.

Гнат узяв ручку і поліз пером по аркушеві паперу.

– Ви не маєте права писати на мене жодних протоколів. Я протестую! І якщо я писав допис, то робив це в інтересах справедливості. За правду стояв.

– А я за що стою? – вирячився Гнат. – Не за правду? Ти що, контрреволюціонера з мене хочеш зробити? Ні-і, знаєш-понімаєш, не вийде! Доки я на своєму посту, я нещадно буду присікати кожного, хто захоче зробити наклеп на радянських керівників.

– Не узагальнюйте. Тут справа йдеться про одного вас.

– А я що? Гірший за других?

– Так.

Гната збісило, він тріпнув ручкою, хлюпнувши чорнилом на папки, й майже викрикнув:

– До якої таємної організації ти належав, коли учився у Харкові?

Улас тільки витріщив очі.

– Ага, мовчиш... Іди зараз додому і принеси в сільраду оружіє, яке в тебе є, тому що при обшукові ми його все рівно знайдемо.

Гнат розраховував, що ця фраза остаточно вб'є Уласа і зробить із нього грішника, що падає на коліна і починає каятись. Але цього не трапилося. Улас тільки трохи поблід, але сказав спокійно:

– Добре ви все продумали і діло добряче завели, тільки нічого з цього не вийде, і марні ваші заходи: я не з лякливих. Обіцяю вам, що мій допис в десятках примірників буде розісланий по всіх газетах, і будьте певні, що до нього прислухаються, зроблять вірні висновки і намилять вам шию. Даю вам чесне комсомольське!

Улас підвівся із стільця, усміхнувся куточками вуст:

– А тепер відкрийте двері і випустіть мене на волю.

Гнат стояв, стиснувши руки в кулаки, і безсилий гнів, і здивування, і навіть острах перед цим молодим студентом мішалися на його обличчі. Він думав, що сказати, він гарячково працював мозком, чим налякати юнака, чим його доконати, чим заставити його покоритися йому і взяти з нього слово, що він не буде нікуди писати ніяких листів і скарг, але думки тужавіли, формувалися невиразно. І не встиг Гнат відкрити рота, як Улас схопив із стола ключ, відкрив двері і, не озирнувшись навіть, вийшов із кабінету голови.

XVII

Німа Санька пам'ятає свого батька краще, чим Сергій, бо вона була вже дівчинкою з кісничками, коли в одну зимову ніч привезли його в санях, зіщуленого і мовчазного.

Пиляли в Кирнасовому лісі дуби – не вберігся Василь. Стьобнуло його гіллям, підбігли до нього селяни – лежить на снігу, чистесенький, тихесенький, тільки в куточках вуст рожева пінка бульбашиться. Поклали його в сани, вкрили сіряком, повезли на Троянівку.

– Ще ж я казав: бережись, Василю. А от не вберігся, – сумно кивав головою один селянин.

– Така його доля, – зітхнув інший.

Зустрічні хурщики, що везли з Полтави на Зіньків та Гадяч бочки з оселедцями, забачивши сумний поїзд, здіймали шапки.

– За гроші його зарізано чи, може, за худобу? – питали вони, не зодягаючи шапок.

– Деревом убило, – похмуро відповідали троянівці.

– Оборонив, значить, бог. А ми думали – зарізано.

І хурщики зодягали шапки та журно хитали головами: був, мовляв, чоловік – нема чоловіка. Живеш отак на світі і не знаєш, що з тобою буде до вечора.

Гинули за сніговицею сани, ніби у небо підіймалися, а далі й зовсім не стало видно. Посумувавши та погорювавши, дядьки знову заводили свої звичайні розмови про те, що березовий дьоготь трохи дорогий, що зіньківські ковалі всі до одного шахраї і за підкову беруть такі гроші, що, мабуть, і в самій Полтаві люди б дивувалися, коли б їм розказав. Кожний же знає, як того рубля тяжко заробити, а ще тяжче зберегти. Одне, що дірок багато і кожну залатати треба, а друге – що появились на базарах такі жулики, що на ходу підметки одрізають. Чирк бритвою – одні каблуки остаються. Так це чоботи. А за гроші й не говори. Одним словом, говорили дядьки про різне і вже забули, що земля, крутячись, понесла ще одного грішника на небо, і вже не верне його ніколи, і згине по ньому слід, як по тому журавлю, що відбився від свого ключа. Що ж. Чуже лихо не болить, своє – серце поїдає.

Як відкрила Марія ворота, як уздріла свого хазяїна, збіліла, ніби лице борошном обсипали, губами ворушить, а слова не скаже. Ноги підкошуються, кроку ступити не може, а по очах наче чорна блискавка вдарила: все почорніло навколо, нічого не бачить. Чужі люди внесли господаря в хату і на лаву поклали – вона того не бачила, не чула, не розуміла. Отупілими очима дивилася на лаву, де лежав Василь; приклавши хусточку до рота, похитувалася то ліворуч, то праворуч, як маятник, з закам'янілим лицем. Біля неї щулилася Санька. Лице німої дівчинки було здивованим і настороженим, їй здавалося, що вуса в батька ворушаться, і вона нахилилася так близько до батька, що чула, як від нього віє холодом і снігом. Вона ніяк не могла збагнути, мертвий він чи тільки спить, і тому обличчя її не крило ні горе, ні печаль, воно було тихим і лагідним. Трилітній Сергійко підійшов до батька і сказав, наслідуючи матір:

– Спи, тату. Я тобі й чобітки зніму.

І цей голос зробив у хаті ще більший плач і стогін.

Після смерті чоловіка Марія героїчно билася з нуждою, але потім занедужала якоюсь загадковою хворобою і померла.

Залишилися діти самі. Сергійко – школяриком, а Санька – здоровою, сильною дівкою, заміж би впору віддавати, та хто візьме, коли із нею словом перемовитися не можна?

Санька любила брата з ревністю ведмедиці. Кожному, хто смів його ображати, вона ладна була перервати горлянку. Вона замінила йому матір. Обпирала, обшивала і пильно дивилася за тим, щоб він ходив у школу, а не слонявся де-небудь понад Ташанню або по ярах без діла. Санька рано пізнала горе, а її вада – німота – зробила її відлюдком. Вона не ходила до сусідів, була неподільчивою, хитрою і мстивою. Тяжка робота і вічний бій за шматок хліба зробили її спину широкою і міцною, як в робочої коняки, а руки налили нелюдською силою.

Роздратували її якось хлопці на вулиці, схопила вона одного в такі обійми, що ледве живого та теплого із рук вирвали, вже і лице було посиніло. З того часу парубки стали її побоюватися, перестали над нею насміхатися і взагалі обходили десятою дорогою.

В артілі Санька працювала де важче: орала, возила снопи, вергала мішки, дивуючи дядьків своєю страшною витривалістю і силою: на елеваторі могла вона виносити по трапу аж на саму гору шестипудовий чувал без відпочинку, не збавляючи кроку, пружинячи сильними литками, що бугрилися і кам'яно тверділи, обтягнуті засмаглою на сонці шкірою. Шофери прицокували язиками, милуючись її силою і зграбністю форм її тіла, і серед них траплялися такі жартуни, що втягували її по темних куточках, щоб повести на гріх. Одного із таких джигунів Санька схопила за шиворот і так махонула ним у ворох пшениці, що він зарився по самі п'яти.

В артілі працювала Санька безвідмовно і роботу виконувала ретельно, краще за всіх. Полють полільниці буряки – обжене їх Санька на цілий рядок. Коли не глянеш на неї, – все й стоїть стовбура, не розгинається. Сердяться на неї жінки за те, що їх обганяє, а вона ще дужче супиться, ще лютіше махає сапою.

Коли Сергій привів у хату Дороша і пояснив сестрі, що він буде жити у них на квартирі, Санька не повірила. Як? У них жити? І він не погребує? Стояла посеред хати з пустим відром і пильно оглядала Дороша з ніг до голови. А він, у сірій шинельчині, з чемоданом у руках, топтався біля столу і не знав, що робити. Потім поставив чемодан, підійшов до неї і подав руку для привітання. Вона теж поставила відро і теж подала свою широку, чоловічу ріку, і очі її розчулено заблищали.

По соромливій усмішці Дороша, по його чистих очах, по тій малесенькій, слабенькій ручці, по його блідому, хворобливому обличчі і ще

по чомусь, одній їй відомому і більше ні для кого не доступному, Санька визначила, що перед нею людина добра, а не зла і що її треба поважати й цінувати.

Через кілька хвилин вона повернулася із цебром води і заходилася розтоплювати піч, щоб приготувати для гостя хорошу вечерю. Дороша вона посадила на покуть і дивилася на нього як на ікону. Вона була збуджена, весь час похитувала головою, усміхалася і жваво жестикулювала. Сергій перекладав це на слова. Санька говорила, що гостеві в них буде дуже добре, що він матиме все, що забажає, аби тільки їв та поправлявся, щоб був не такий (вона втягла щоки і пустила під лоб очі, щоб показати, який він худий), а такий: вона роздула свої щоки, скільки могла, і аж почервоніла від натуги. Дорош переказав, що він буде старатися, але що з нього поганий їдець, він не знає, чи господиня залишиться ним задоволена. Зачувши це, вона здивувалася, журливо похитала головою і нетерпляче глянула на Сергія, навіть смикнула його за рукав, прохаючи, очевидно, пояснити, в чім криється причина нездоров'я гостя. Сергій показав, що гість був дуже тяжко поранений на війні. Вона зробила страшне обличчя і так застигла на хвилину. Потім кинулася, як від електрики, і швидко, безладно замахала руками, так гаряче і так збуджено, що навіть Сергій не міг довго розібрати, що вона говорить. Очі її горіли, в грудях булькало і стогнало, лице зробилося лютим і невблаганним, і вона пішла на Дороша, а він відходив назад, потискуючи плечима, здивовано позираючи на Сергія.

– Чого це вона? Що це з нею?

Але Сергій не звертав уваги на його запитання, а уважно і сторожко слідкував за жестами сестри, бо все ще не міг зрозуміти, що вона каже і чого хоче. Обличчя його було напруженим і зосередженим, і в цю хвилину він дуже був схожий на Саньку. Нарешті він кивнув головою в знак того, що зрозумів, і відразу перевів погляд на Дороша.

– Не бійтеся. Вона добра. Вона вас поважатиме.

– Що вона говорила?

– Вона сказала, що в селі було багато здорових, молодих хлопців. Що всі вони пішли на фінську війну і не всі повернулися. Потім вона додала, що це жорстоко – убивати людей.

– Скажи їй, що я убивав ворогів.

Сергій швидко зажестикулював, вона закивала головою, що розуміє. Потім враз підбігла до Сергія і легенько ляснула його рукою по щоці. На превелике здивування Дороша, Сергій не розгнівався, а посміхнувся і відвів її руку. Тоді вона розкуштряла йому на голові волосся, схопила

себе за горло і стала давити, схвильовано сапаючи та наступаючи на Сергія. Він обняв її за плечі, але вона вирвалася з обіймів, гнівна й лиха, і, нарешті, пішла в хатину.

– Гедзь укусив. Вона хороша, але дуже вперта.

– Що ж вона каже?

– А, товче одне і те ж. Що всі люди однакові і всі хороші, вбивати їх не можна. Гріх. А як, по-твоєму, каже вона мені, людей можна вбивати, то щоб я брав її за горло і давив. Та ви не звертайте уваги. Але про бога погано не говоріть, бо тоді вона на вас розгнівається і зможе наробити багато прикростей.

– Вона віруюча?! Як же їй внушили віру в бога?

Сергій помовчав трохи, знизав плечима.

– Наша мати після смерті батька зробилася дуже набожною і кожного вечора заставляла нас молитися. Я молитву шепчу, а Санька на ікону дивиться. З мене святого не вийшло, а вона, бачте, залишилася віруючою. А вчила її мати дуже просто: знімала ікону... – Сергій глянув на рушники, де висіли образи, – і показувала на небо, пояснюючи жестами, що той бородатий святий там живе. Коли йшов дощ, сніг або блимала блискавка, вона говорила, що все це робить той бородань, і заставляла цілувати його... А, що там говорити! Дурне діло – нехитре.

В той вечір Санька приймала гостя з особливою пошаною: заставила Сергія зарізати півня і цілий вечір пекла, варила і смажила, потім вийняла із льоху глечик сметани, облила нею вареники і поставила на стіл. Після вечері послала гостеві на ліжку, обіклавши його подушками. Сергієві наказала спати на лаві, а сама лягла в хатині на примістці.

Так і зажив у Золотаренків новий гість. Спочатку троянівське жіноцтво довго базікало і навіть підсміювалося з того, що такий важливий чоловік та поселився в німої Саньки, пускало з язиків розмаїті брехні. Говорилося, наприклад, що Санька приманила нового чоловіка своєю поставою, що, мовляв, постоялець чоловік слабий, миршавий, от і поласувався на розкохану та дорідну жінку. Одначе всі скоро вгомонилися, бо начухали язики, а до Золотаренків, до яких раніше майже ніхто не заходив, тепер щовечора зазирали сусіди чи й так собі – прийшлі люди.

Приходив Бовдюг, мовчазний і стриманий і, запитавши: «А де ж тут поставити сокиру?», сідав завжди на одному ж місці – на лаві під мисником. Кузь не входив, а влітав у хату, наче на сполох. У нього ніколи не було постійного місця, і він ніколи не сидів, а маячив по хаті, гарячився, встрявав у розмову, чи були тому раді, чи ні, рішуче вимагав відповіді на питання, які він ставив, і через кожні півгодини, потираючи

руки, вигукував: «Ах, боже ж мій, коли б то я все знав на світі!» – і тут же, повернувшись до кого-небудь, канючив тютюну на цигарку. Це його старцювання набридло всім, але до нього уже так звикли, що коли б Кузь був серед людей і не просив закурити, то на нього б дивилися як на новоявлене чудо. Сергій же як молодий господар, в обов'язок якого входило турбуватися за своїх гостей, не обійшов своєю увагою і Кузя: у своїх далеких родичів по материній лінії дістав кулик тютюнового бадилля, змішав його із сухим потертим листям та й поставив в коритчатку біля дверей. Кузь аж ахнув, побачивши таку розкіш. Поглинав багатство очима та все примовляв: «Бож-же ж мій, які добрі люди є на світі!» Цілий вечір він просидів навпочіпки біля коритечка, раз по раз, перехнябивши голову, зазирав у нього, як сорока в кістку, чманів від курива. Санька не любила Кузя і часто, простягши руку, перекривляла перед людьми, як він просить тютюну. Тоді Кузь дивився на неї, як на заморського артиста, і кивав головою: «Понімаю, понімаю», аніскілечки не гніваючись, і додавав при тому: «Ви знаєте, якби оцій жінці дав бог річ, так і мертвого передражнювала б».

Коли люди, наговорившись досхочу, виходили з хати, Кузь на секундочку присідав до коритечка, набивав махоркою кишені, примовляючи: «Воно хоч уже й на весну потягло, та ночі довгі, хай їм лихо». Тоді Санька підбігала до Кузя, тягла його за рукав і аж клекотіла від злоби, показуючи йому на мигах, щоб висипав махорку назад. «Понімаю, понімаю», – кивав головою Кузь, але висипати й не збирався. Санька хапала його за петельки, і хто знає, чим би воно закінчувалося, якби не заступався Сергій.

Приходив на посиденьки й Андрій Блатулін – Латочка. Переступивши поріг, скаржився, що діти заженуть його в труну. «Якби можна було, позв'язував би всіх на один шнурок та хоч би попорепав для острашки, а поодинці не справлюся. Одного б'ю – п'ятеро навдьори. Подумайте тільки, – скаржився він далі, – якось приходжу вечором із роботи, прошу в жінки повечеряти, а вона повертається з хатини заплакана, очі від мого погляду одводить, так, ніби соромиться сказати щось дуже важливе або серцем себе нечистою почуває.

– Чого це ти очі опускаєш, як на другий день після весілля? Може, десь у гречку вскочила та тепер глипаєш очима?

– Чоловічку мій рідненький, дітьми своїми присягаюся, що ніяких балощів я ні з ким не мала. Одному тобі вірна. Хоч – долівку язиком лизну. А тепер одне нещастя трапилося, що не знаю, як і сказати.

– Захворіла, чи що?

– Я здорова.

– То, може, тебе зобидив хто? Ділянку невірно заміряли в артілі чи трудодень неправильно записали?

– Ніхто мене не зобижав, а тільки таке в хаті трапилося, що ти як дізнаєшся, то битимеш.

– Чоботи шкапові, ті, що я на ярмарку купив, украдено?

– Ні. Чоботи цілі.

– Гроші, що на корову збирав?

– І гроші цілі.

– Та що ж тоді сталося? Кажи, не мотай з мене душу!

– Вечері немає.

– Як немає? Хіба ти не варила?

– Варила обід, але всі горшки пусті, піди хоч і сам подивися.

І правда. Глянув я: всі горшки пусті. Від двох паляниць тільки крихти лишилися.

Що за оказія? Аж ось заходить моя найменшенька Тетянка, та й хвалиться: «Тату, а в нас сьогодні весілля було». – «Яке весілля?» Вона пальчик у рот і далі продовжує: «Наша Марійка за Вихорового Петруся заміж виходила. Оце недавно до сватів поїхали. Гостей було – повна хата!» Я при цих словах аж отетерів. А вона далі своє: «Горілку пили, пісень співали. Особливо отієї, що: «Виглібай, мати, жал, жал, комусь буде дочки жаль, жаль». Та – плиг із моїх колін і під піл рукою показує. Я туди – аж там ціла батарея пляшок з водою, «горілка», значить. Я тоді до жінки: «Не горюй, – кажу, – раз таке діло, що в нас весілля було і ти свою дочку заміж віддала, то не плакати, а радіти повинна. Вари галушки, та тільки пошвидше, бо таки добре мені живіт корчі зводять». А Тетянка тоді підходить до мене та так радісно: «Ми тепер, – каже, – тату, багаті стали. В нас у стайні аж пара коней стоїть». Вийняв я батіг із-за сволока, дай, думаю, піду подивлюся, що воно там за коні такі об'явилися? Підходжу до хліва, чую – іржуть. Видно, господаря зачули. Побачили мене – притихли. Дивлюся, аж то мій Микола і Тетерин Федько. Стоять, понасуплювалися, куди та й ржачка поділася. Питаю я свого: «Ви поїли борщ і весь обід?» Мовчить. Я знову питаю: «Ви поїли, кажіть? Бо так зараз батогом одрепіжу, що й на травичку не сядете!» Мій тоді й каже: «Ми – коні. Ми борщу не їли. Нам овес давали». Я до ясел, а там вівса повно. «Як же ви, – питаю, – мішок з горища зняли?»

А він: «Ми, тату, коробкою згори носили». Закипіло в мене серце – сім шкур би з них зідрав за таку шкоду. Та як згадав, як з мене мій рід-

ний батько линтварі дубив ні за що ні про що, – опустив батіг і вийшов із хліва. Хай, думаю, хоч мої діти небитими ростуть, коли вже мені перепадало».

Дорош уважно слухав розповіді селян, але відчував, що вони приходять до нього не для того, щоб розповідати такі невинні історії, а що в них на умі є щось важливіше. Він допитувався в Сергія, який, по всьому видно, знав, у чому справа, але той тільки знизував плечима і прикидався незнайком.

Одного разу після того, як дядьки порозходилися із посиденьок, Дорош не витримав і вирішив повести із Сергієм розмову, як то кажуть, навпростець.

– Скажи мені: чого вони сюди ходять? – запитав він, роздумливо суплячи брови.

– А я почім знаю? – щиро здивувався Сергій. – Ви у них запитайте.

– Коли ж вони мене бояться, – спохмурнів Дорош.

Сергій, що плів ятір посеред хати, на секунду припинив роботу, спідлоба глянув на Дороша веселим оком:

– З якої речі?

– У мене таке враження.

– О-о, – зрадів Сергій. – Потрапили у саму точку.

– Тільки я не можу зрозуміти, в чому тут причина.

– А ви пильніше придивіться, тоді й побачите.

– А може б, ти мені прямо сказав? Без загадок? Сергій сердито перегриз зубами сирову нитку, заплутався пальцями у вузеньких вічках, і рука його затріпотіла в ятері, як спіймана риба.

– Те, що в нас у селі робиться, – сліпий побачить, а глухий почує. Ви тільки не ображайтесь. Це я жартома. Само воно в мене з язика виплигує. Ви бачите, – продовжував він далі уже без насмішки, – до вас горнуться люди, а це не так легко заслужити. Оксен хоч чоловік ніби й непоганий, а до нього так не ходять, як до вас. А чого? Бо він хитрий. Любить хвостом крутити. І перед районною владою хоче бути хорошим, і перед людьми не спасувати. А воно не завжди вгадаєш. Воно Радянська влада за народ стоїть, але в нашому селі з цим ділом нерозбериха виходить. З такою владою, яку ми маємо в особі Гната, люди не погоджуються. Сесії проводить для форми, грубіянить, ображає людей, одним словом, хазяйнує, як хоче. Я от часто дивився на вас і думав: невже і вас заставить Гнат танцювати під свою дудочку. Як їздили ми по жом – гарно ви говорили. І про правду, і про добре ставлення до людей. Та слова одне, а діло – друге. Гнат он теж розпинається, що він за Радян-

ську владу жизнь готовий віддати, а сам її ногами топче, за корінь рве. Кажу вам як комсомолець, є в нашому селі хлопець, змовилися ми: не прикрутять Гната місцеві товариші, поїдемо вище правду шукати.

Сергій швиргонув недоплетений ятір на солому, вийшов у сіни за пряжею. Дорош залишився сам, повний душевного сум'яття. В його пам'яті виринув давно вже забутий епізод, бачений ним колись на одному з вокзалів півдня. Серед метушні, гамору й крику, страшенної спеки, штовханини, огидної вокзальної пилюки бігає дівчинка років шести в білій панамочці, в труси ках і кричить переляканим голосом: «Бабусю, бабусю!» На її личку – жах, очі благальні і шукаючі. А розкішна, засмагла, нафарбована, тілиста пляжанка, що маніжилась під зонтиком, суворо крикнула: «Треба було не ловити гав! Велика вже!»

В цей час побіля вагонів, приклавши долоні до грудей, старечою трускою бігла бабуся в широкому солом'яному капелюсі. Побачивши її, дівчинка закричала ще дужче і сховала своє заплакане личко у рясних складках бабусиного плаття. Потім взяла міцно за руку і пішла за нею, гордо піднявши голову і блаженно похлипуючи. Ідучи, вона озирнулася і глянула на ту пляжанку, що дорікала їй за неуважність, і той погляд був такий ненависний, що коли він ковзнув по Дорошеві, то йому зробилося моторошно і він відчув, що совість у нього нечиста. «Я міг би вискочити із вагона і допомогти їй відшукати бабусю, – подумав він. – Але я цього не зробив. Що ж це таке? Як же це сталося? Я надіявся на крайніх. Я думав, що хтось там надворі це зробить. А треба було не надіятися, а робити самому. Виходить, у мене є багато слабостей, і виходить, що я не святий і, може, навіть гірший за інших».

І тоді його охопило почуття палючого сорому, і він довго не міг дивитися в очі людям.

Таке ж саме почуття охопило його і тепер, тільки ще з більшою силою.

«Так, – розмірковував Дорош, ходячи по хаті. – Безумовно, Сергій каже правду. Я віддався роботі на фермі і не додивився до головного: до загальної постановки, від якої, власне, залежить і моя робота. Коли б я придивився пильніше, мені б стала ясною непослідовність у характері Оксена і його примирення з усіма тими перекрученнями, що їх допускає Гнат, той в'ялий підхід до справ артільного життя, той застій, який панує всюди. Так, так. Лід треба ламати, і мені здавалося, що я вже це роблю, а виявляється, що ні. Я не з того боку почав. Надіявся сам на себе, а сам багато не зробиш».

Дорошеві зробилося досадно, бо він спіймав себе на тому, що не позбавлений себелюбства. «Ну й що ж, – захищався він сам від себе. –

Адже я спрямовую його не на себе, а для загального добра мого народу… Але лід треба ламати. Треба Гната прикрутити так, щоб він визнав свої помилки і припинив чинити неподобства! Хлопець він, здається, непоганий, але дивак. Головне, що вважає себе незамінимим і переконаний, що він родився тільки для того на світ, щоб бути головою сільради. Треба за нього взятися. Відразу його, звичайно, не скрутиш, отже, доведеться крутити поволі, але щораз все міцніше і міцніше. А як ми насядемо на нього гуртом, то діло вийде».

В сінях зачувся гомін, в хату ввійшов Сергій і ще хтось у довгому чорному пальті. Лампа стояла на столі з газетним обгорілим абажуром, і Дорош не міг розгледіти обличчя прийшлого.

– Здрастуйте, – привітався прибулий і, знявши кепку, ступив два кроки вперед. Дорош пізнав колгоспного обліковця Уласа Хомутенка і потис йому широку холодну долоню. Коли Улас вітався, то вираз його обличчя був такий, ніби йому хотілося сказати щось наболіле і важливе, і Дорош подумав, що воно стосуватиметься тієї розмови, яку вони недавно із Сергієм вели, і відразу ж здогадався, що це і є той хлопець, про якого говорив Сергій. Улас сів на лаву, але розмови не починав.

– Ви, здається, вчилися в університеті? – запитав його Дорош, щоб як-небудь розпочати розмову.

– Так. На історичному факультеті.

– Кинули?

– З об'єктивних причин.

– Думаєте повернутися?

– Не знаю. Майбутнє покаже. Друзі мене кличуть в листах, але я поки що не хочу їхати, щоб не стати для них тягарем.

Дорош погладив маленькою рукою скатертину на столі, зімкнув над переніссям брови.

– Мені здається, що ви трохи не туди завернули. Якщо товариші вам ладні допомогти, то ніколи не треба відвертатись від них. В товаришів треба вірити.

– Дивлячись у яких, – насмішкувато сказав Улас і перезирнувся із Сергієм, і Дорош по тому погляду здогадався, що тут існує якийсь натяк. – Іноді такий товариш так і говорить очима: вір мені, вір, а ти йому не віриш чомусь.

Розмова починала ставати відвертою, але її перебив Дясмелик, що нагло зайшов у хату в коротенькій кавалерійській куртці, обшитій сивим смушечком, наваксованих чобітках і шапці-кубанці, з-під якої крученим прядивом ліз чуб.

– А, підпільний актив! – кинув він замість привітання і, вийнявши з бокової кишені обтріпану колоду карт, ляпнув її на стіл. – У «хвильки» хочете? Раз, два, три, чотири. Банда. Якраз на гру. Сергій, кидай к бісовій матері ятір, правди все рівно не спіймаєш. Сідай до столу.

В одну мить Джмелик роздягся, кинув на скриню куртку, шапку і, поплювавши в пучки, заходився здавати карти.

Дорош дивився на нього здивовано і насторожено. Він дещо вже чув про цього зайду й анархіста, знав, що його батька репресували, а самого Джмелика витурили з армії, та це його не дуже засмутило. По неділях носив хромові чобітки із шпорами, побрязкував ними на всіх весіллях та грищах, дурманив голови хутірським дівчатам, доки не приїхав із району міліціонер, реквізував шпори як військове майно і почепив собі на кирзові чоботи, а Джмеликові видав розписку.

Северин повернув ту розписку назад міліціонерові і порадив з надзвичайною ввічливістю:

– Наштрикніть її в клозеті на цвяшок, бо вона мені без діла.

За контрреволюційні балачки сидів Джмелик у міліції безліч разів і кожного разу присягався під розписку, що більше від нього не почують жодного недоброго слова. Його випускали, і він, ще не переступивши поріг міліції, знову заїдався з ким-небудь. Нарешті всі чомусь зійшлися на тій думці, що його «мішком з-за рогу вдарено», і перестали звертати на нього увагу.

– Граємо на хрусканці, – уточнив Джмелик умови гри. – Після кожного програшу – п'ять штук. Для вчених лобів можна прибавити ще п'ять. Згода?

– Що ж. Давай, – погодився Дорош, якого заразила Джмеликова веселість.

– О! Та ти свій хлопець! – радісно вигукнув Джмелик. – А говорили, що ти з монахів... Що прямо тебе з монастиря – і на партійну роботу.

Дорош беззлісно засміявся. Улас присів до столу, не роздягаючись, і в душі засуджував Дороша за те, що дав згоду на таку пусту розвагу. Сергій теж хмурився. Мовчки стали грати. Дорош виграв і, підсунувши окуляри, попросив Джмелика:

– Наставляй лоба.

Джмелик, позираючи спідлоба, нахилив голову. Дорош хруснув його п'ять разів так, що в хлопця виступили сльози.

– Здорово б'єш! Не жалієш! – в захопленні вигукнув Северин. – Коли б мені довелося, я б тобі теж гривеників навішав.

– Такий на мене лютий?

Джмелик труснув чубом, в світі лампи очі його недобре спалахнули.

– Давай зустрінемось в темному кутку, тоді побачиш.

Сергій кинув карти на стіл, сказав, червоніючи:

– Ну, ти ось що. Ми тебе сюди не просили. І качай пошвидше, доки тобі дверей не показали.

Джмелик усміхнувся, вигнув красиві брови.

– Щось мені немає охоти звідси йти. Кумпанія дуже хороша – настоящий комітет по агітації за Радянську владу.

Сергій рвонувся із-за столу, але Дорош схопив його за руку.

– Сядь! – крикнув він, заїкаючись і посмикуючи шиєю. Від брів до підборіддя стікала по обличчі нервова блідість.

– Ти чого шиєю смикаєш? – визвірився Джмелик. – Заслав батька мого на смерть, ще й на мене очі витріщаєш!

– Я н-не знаю, з-за що заслали твого батька, але якщо він був такою сволотою, як ти, його слідувало розстріляти разом із тобою.

– А ти не жалкуй, – криво усміхнувся Джмелик. – Може, наші стежечки зійдуться, тоді не розминемося спроста. Так і знай.

Він накинув наопашки кожушок, начепив на голову кубанку і вийшов з хати.

– Приємних снів, бандитики! – крикнув, закриваючи двері.

Після його відходу в хаті запала гнітюча мовчанка. Сергій знову сів доплітати ятір. Улас сказав «на добраніч» і пішов додому. Дорош, сутулячись, ходив із кутка в куток, все швидше і швидше, ніби його хто підстьобував по спині гарячими батогами. Потім сів за стіл і став читати книжку по зоотехніці, очевидно, не стільки для того, щоб зрозуміти щось в ній, скільки для того, щоб заспокоїтись. Прочитавши кілька рядків і не зрозумівши змісту, він закрив книжку і знову замаячив по хаті. Йому зробилося душно. Він розстебнув гімнастьорку, випив кухоль води, але це не допомогло. Всередині в нього горіло щось сухе і гаряче. Тоді накинув на плечі шинелю і вийшов надвір.

Десь далеко у Чорному яру шуміли весняні води, і той шум був із якимось особливим сердитим сичанням, ніби ті води заливали величезне кострище, що ніяк не хотіло гаснути. Волога темрява валила з Ташані, густо, як смолою, заливала дворище, так, що в ній ледве бовваніли хлів, погрібничок і верби, що росли на городі. Дорош сів на призьбі і довго прислухався до нічних шумів, які поволі заспокоювали його, робили яснішими думки. «Так от, Оксене, ти говорив, що не можеш терпіти насилля над людиною. А що ти будеш робити із таким, як Джмелик, що відверто не визнає ідеї, за яку ти ладен в любу хвилину віддати життя, і обіцяє тобі приємну зустріч у темному завулочку? Даю тобі слово, що в такій зустрі-

чі переможцем буде він, а не ти. Бо доки ти йтимеш, розвісивши вуха, та думатимеш про скасування насильств над людиною, та умовлятимеш його, щоб він з'їв бубличок і тебе послухав, він тобі зверне голову».

В таких роздумах Дорош просидів годину, а може, й дві. Коли він зайшов у хату, Сергій уже спав. На столі стояла прикручена лампа. Недоплетений ятір висів у кутку на жердці. Дорош роздягся і, загасивши лампу, ліг. В хаті зробилося темно, пахло свіжим духом житньої соломи і не то хмелем, не то запарою для тіста. Дорош закрив очі і приготувався спати, але уява його була такою розбурханою, що сон тікав від нього, і він перекидався з боку на бік. До того ж, мабуть, на вологу погоду в нього нив бік, і біль був такий тупий і неприємний, що Дорош не знав, як лягати, щоб заспокоїти його.

– Чого ви не спите? – запитав Сергій і зашелестів соломою. Виявляється, він також не спав, а тільки лежав тихо, може, задумавшись, а може, прислухаючись до того, як за хатою вистугонює весняний вітер.

– Нездужається... Бік болить.

– На тепло, мабуть, бо вітер із Чорноморії повернув. А що у вас за шрам на боку? Колись умивалися, так я підгледів. На фронті вас поранило чи, може, хто ножем полоснув по п'яному ділу?

– То давнє, – неохоче відказав Дорош і замовк. Сергій теж мовчав, хоч його жерла нетерплячка послухати оповідання із життя Дороша, яке було для нього загадкою.

– Бачу, не хочете ви зі мною говорити. Та що я, проти вас? – ображено засопів на соломі Сергій. Дорош скрипнув ліжком, тихо засміявся:

– Ти, Серьожо, як той стручок перцю: ще не пом'яв його, а він уже очі випіка. Ще не встиг я подумати, що тобі говорити, а ти вже сердишся. А того й не знаєш, що в житті людини можуть траплятися такі випадки, що без болю їх згадувати не можна.

– Це правда, – з виною в голосі погодився Сергій.

– Тож-бо. Ось їздили ми з тобою по жом, я все до тебе придивлявся. Скажеш слово, а я його і сюди і туди повертаю, на всі боки кручу, щоб докопатися, що ти за чоловік, яка в тебе життєва лінія душу пройняла.

– Ну, і яку ж ви в мене лінію знайшли?

– Плутану, Серьожо. Дуже плутану. От ти говорив, що місто погане, а село хороше, а до того й не додумався, що люди з мозолями і в місті, і в селі є. А є такі, що держава для них – мельниця з калачами. Такі вважають, що вітер буде мельницю крутити, а калачі їм прямо в рот падатимуть. Отаких людей треба ненавидіти і вести з ними рішучу боротьбу. Я, брат, таких людей, де б їх не зустрів, смертельним боєм б'ю. Воно, Сер-

гію, на землі ще, на жаль, так влаштовано, що кожен бере від життя те, що може взяти, та не кожен віддає те, що може віддати. Один проживе життя тихо, спокійно, а помре, то ніхто й не помітить, що такий чоловік і жив на світі. А другий такий після себе слід залишав, що цілі покоління про нього пам'ятають. Такі люди входять у велике життя... Багато людей я зустрічав на своєму недовгому віку, але в пам'яті моїй назавжди залишився один чоловік, і я його не забуду ніколи. Був це звичайний робітник, слюсар із харківських майстерень. А приїхав він у наше село як двадцятип'ятитисячник колективізацію проводити. Такий собі звичайнісінький чоловік, сивоусий, у шкіряному картузі і ростом середній. Ну, приїхав, значить, орудує. А час тоді тривожний був, неспокійний. Та ти й сам пам'ятаєш, уже підлітком, мабуть, був. Уночі так і дивись: там горить, там горить – то куркульня свої клуні палить, не хоче бідноті залишати. Мені тоді було років вісімнадцять. Комсомолець був, портупею через плече носив, за Радянську владу в огонь і в воду готовий був кинутися, тільки хмелю зеленого багато в голові було, як от зараз у тебе. Помітив мене Сазон – так того робітника звали – і каже: «Хлопець ти молодий, село знаєш добре, будеш при мені за помічника». – «Добре, – кажу, – буду з охотою вам допомагати». Вийняв він із кишені список, глянув у нього і питає: «Де Прокіп Хвиля живе? Куркулити його підемо». А в нас у селі річка була, така, як оце в вас у Троянівці, може, навіть трохи й ширша. От за тією річкою той куркуль і жив. Я й кажу товаришу Сазону, що так, мовляв, і так, куркуль живе там і там. «Веди, – каже Сазон, – показуй дорогу». Пішли ми. З нами ще чоловік п'ять активістів. Говоримо про се, про те, а Сазон мовчить. Похмурий такий, все щось думає. Ось і хутір показався. Сазон тоді зупинив нас і каже: «Ось що, хлоп'ята. У Хвилі, видать, пугачі такі є, що в головах дірки роблять. Так що ви, йолочки-метьолочки, будьте насторожі і рота не роззявляйте. Ми йдемо до ворога, а з ворогом у піжмурки гратися нічого. Є у нього два сини, так ви за ними слідкуйте і, як дійде діло до гарячого, – дуло їм до пупа, і хай підіймають руки вгору. Нічого з ними цяцькатися». Пішли ми далі. А жив цей куркуль багато. Хата під залізом, дві клуні, дві повітки, комори, три пари волів, із сільськогосподарського реманенту: лобогрійка, сівалки, плуги, шеретовка. Одним словом, здорово жив і крові з бідного люду посмоктав чимало. Зайшли ми до двору – ніде нікого не видко. Прямуємо в хату. Ганок дерев'яний, різьблений, зеленою фарбою помальований, аж гуде під ногами. Тільки ступили, як назустріч хазяйська дочка. На шиї намисто, рукава повишивані, лице червоне, мов калина. Побачила нас – і круть у хату. Ну, ми, звичайно,

за нею. Заходимо, а там цілий погром: скрині порозкривані, на долівці купа одягу, на лавах кожухи валяються, біля дверей два здоровенні вузлища лежать, в рядна позакручувані. По всьому видно, що люди з цієї хати тікати збиралися. Дочка стоїть біля скрині, голі по лікоть червоні руки на грудях склала, чорними очищами так і пропікає. Прокіп сидить на стільчику біля лави у чорній бекеші, смушевій шапці – хомут латає. Як побачив нас, так дратва і залишилася в зубах. Молодший син – в плечах аршин, закутаний по самі очі в башлик – стоїть біля дверей, шкіриться, як вовкодав. «Шукай, – каже, – батьку пиво-меди, комунія прийшла». – «А ти, я бачу, жартівник, – говорить до нього Сазон. – Тільки жартувати будеш іншим разом, а зараз у нас друга балачка з тобою буде». І – шасть руками парубкові під кожух. Не встиг куркуленко оком моргнути, як Сазон витяг у нього з-за пояса обріз із мережаною ручкою. Крутить його в руках, усміхається. «Добре ти, – каже, – в дорогу зібрався, – тільки припізнився трохи. Тепер сідай у кутку і не ворушися, а ви, хлопці, кидайте на сани куркульське майно та повеземо його бідноті». Куркуленко сів у кутку, башлик розв'язав, либиться на весь рот, вуса підпруджує. «Знав би, – каже Сазонові, – що ти такий шустрий, я б ту штучку далі заховав». – «А ти не дуже жалій, – втішає його Сазон. – Ти подумай добре, в якій стрісі у тебе ще одна така іграшка захована». Був у того куркуленка ще один брат – горбань. З виду нещасний такий, обшарпаний, подібний до юродивого. Як зайшли ми в хату – вибалушився на нас, молиться на печі та поклони б'є. Потім спустився на лежанку, горб свій стелі показує і так щось жалібно-жалібно співає та хреститься. Спочатку ми не звертали на нього уваги. Сидиш собі, ну й сиди. А потім якось глянув я на нього, а він переморгується із братом: морг – і знову хреститься, морг – і знову хреститься... «Ах ти ж, – думаю, – гад, он який ти святий та божий! Ну, тепер ти в мене не спринеш». І став я за ним слідкувати. А тут саме хлопці приступили до діла. Одежу несуть, майно списують. Понасходилася повна хата хуторян, допомагають нам свого любимого землячка розтельбушувати, никають по закапелках, щоб дечого прихованого не прогледіти. В хаті галас, метушня, крик. Загавився я. Глядь – а горбаня й слід прочах. Як на відьомській мітлі в бовдур вилетів. Я до Сазона. Так і так, говорю, втік горбань. Не догледів я. Він глянув на мене суворо, очима так і задавив. «А ти, – каже, – куди дивився, роззява? Щоб мені горбань був зараз же. Інакше – революційним судом тебе карати будемо». Вискочив з хати, питаю в людей: «Не бачили горбаня?» – «Ні, – кажуть, – бачили. До повітки пішов». Я – туди. Відкрив двері – темно. Тихо. Живої душі не чури. Ех, думаю, обдурили

мене хуторяни. Втік горбань. Тільки я про це подумав, як щось коль мене в бік. Упав я на токовище, хочу крикнути, та не можу: дух забило. Потім хотів себе мацнути за бік – і втратив пам'ять. І більше нічого не пам'ятаю. Уже потім розповідали мені люди, що знайшли мене непритомного з вилами в боці...

Дорош замовк, схвильовано покашлюючи, потім устав, напився води (чути було, як він жадібно, спрагло сьорбав її з кухля) і знову ліг до ліжка.

– А що ж сталося з горбанем? – запитав після довгої мовчанки Сергій.

– Його зараз же спіймали і наган при ньому знайшли. На моє щастя – не скористувався він ним. Вилами бив. Щоб менше шуму. І після цього випадку часто я згадую Сазона і слів його ніколи не забуду. Він, було, завжди говорив: з ворогом панькатися не можна. Його бити треба...

Сергій нічого не сказав на це. Він зрозумів, до чого Дорошева річ, і перед його очима постала усміхнена, нахабна, з примруженими відчайдушними очима морда Джмелика.

Поснули пізно, коли по всій Троянівці співали перші півні.

XVIII

Рано-вранці біля сільської Ради юртувалося десятків два підвід. В темряві снували людські постаті. Чулося кінське пирхання. Над Троянівкою затихав півнячий бій. З вузьких провулків темрява відкочувалася на приташанські луки, залишаючи після себе дрібну росу на землі, на тинах, на солом'яних стріхах, на одягові людей і на кінських спинах. Високе небо рясним зорепадом струшувало зорі в темну Ташань і гасило їх там – одну за другою. На тому місці, де стояли підводи, пахло свіжими кізячками і гострим, як спирт, кінським потом.

Крім троянівців, що виділялися своїм високим ростом і дещо уповільненою вимовою, сказаною ніби між іншим лінькуватою фразою, були приземкуваті, шустрі і говіркі манилівці у своїх куцинках із дерев'яними закрутками замість гудзиків, гострі на язик і найвигадливіші на всякі побрехеньки; похмурі, скупі, мовчакуваті залужани з батогами, схожими на вівчарські пуги; щирі, добрі і веселі хрипківці, які дружно встрявали в любу розмову і ділилися між собою не тільки хлібом-сіллю, а навіть і тютюном.

На цей раз мова між дядьками йшла про те, на яку хворобу їх сюди викликали в таке рання.

– Даром стояти не будемо, – сказав низенький манилівець, поправляючи на голові картузика. – Уже дадуть якесь діло.

Він був, мабуть, веселий чоловік, бо весь час пританцьовував та підштовхував ліктем вайлуватого залужанина, що стояв собі спокійнісінько, злігши на воза, так, ніби виїхав на ярмарок. Вигляд у нього був такий байдужий, що скажи йому зараз, що треба їхати на край світу, та й то не здивується, а лише підійде до коня і скаже: «Ану ж, ногу! Дай ногу!» – подивиться, чи підкови при копиті, розплутає віжки, у які клята худобина «заступила», помаца себе за кишеню, чи досить тютюну та чи вистачить його на далеку дорогу, крикне «н-но» і поїде собі поволеньки.

На слова веселого манилівця залужанин довго не відповідав, бо саме клинцював сало з хлібом, потім утерся рукавом, вийняв кисет, закурив і аж після цього обізвався:

– Їм видніше, – і кивнув головою на сільраду.

– Воно ясно, що видніше, – зараз же підхопив манилівець, – та якби знаття, куди їдеш. Сінця он поклав рептушок, та чи й вистачить? Як у Полтаву або аж на саму Охтирку, то й не вистачить.

– Це не інакше, як за крамом, – пролепетав хрипківець. – Там, кажуть, на станції чобіт та шапок навалили стільки, що й на весь район хватило би.

Дядьки гомоніли собі та ламали голови, куди то їм випаде їхати, а в кабінеті Гната ішла таємна нарада. Завдання, поставлене райвиконкомом перед Гнатом як головою сільради, було зовсім не таємне і не носило будь-якого прихованого від людей змісту. Навпаки, про нього треба було якнайширше сповістити всіх селян, але Гнат вирішив огорнути цей важливий захід суворою таємницею.

Тепер він сидів при наглухо зачинених віконницях, і при світлі сільрадівської лампи обличчя його було суворим і заклопотаним. Зодягнений він був як до військового походу: в шкірянці, перехрещеній ремінцями двох польових сумок, напханих паперами, на голові – кубанка, на руці – пльотка. Проти нього з очікувальними обличчями сиділи Дорош і Оксен.

– Я покликав вас для того, – голосом, повним таємничості, почав Гнат, – щоб ви допомогли мені провести одне мєроприятіє державної ваги.

– Яке саме? – питає Дорош, мерзлякувато кутаючись у шинелю. – Ти вже нас півгодини тримаєш, а про діло ні слова. А нам сидіти немає коли. Нас робота жде.

Гнат вилазить із-за столу і крадькома йде до дверей, щоб перевірити, чи не причаївся там підслухувач в образі виконавця або одноокого Кузьми, якого вже не раз було ловлено на гарячому. Підозра Гнатова розвіюється: виконавець спить на столі під телефоном, Кузьми не чути ні слуху ні духу. Гнат прикриває двері, стріляє, немов з гармати:

– Район наказав нам переселяти хутори, – і допитливо дивиться на Дороша та на Оксена, щоб побачити, яке враження зробила його заява.

– Оце й усе? – щиро дивується Дорош, в'їдливо посміхаючись. – Ні, Гнат, ти таки оригінал. Єй-єй. По твоїй поведінці можна було подумати, що на нас іде війною Франція.

– А ти чого баскаличишся? Переселення – це теж війна, – рипить шкірянкою Гнат.

– Починається свайба, – з досадою говорить Оксен. – І сівба, і переселення – все на мою шию. А куди ж я хуторян діватиму?

– По колгоспниках розмістиш. Ось у мене списки, давай зараз розподілимо, кого куди.

– А хати коли строїть? Польові ж роботи почалися!

– Організуй будівельників бригаду. Пиши трудодні, люди тобі хмарочоси возведуть.

– Я пропоную переселяти по частинах, – обізвався Дорош. – Переселити кілька сімей, збудувати їм житло, потім – слідуючу групу. А то як усіх розкуражимо – промах може вийти. Це тобі не курку в гніздо перенести. З людьми маємо справу.

– Хе-хе! – блиснув золотим зубом Гнат. – Тебе як послухати – на два роки тяганини вистачить.

– А хоч би й так. Спішити нічого.

– Ну, от що: за переселення одвічаю я лічно, і нічого мені вказувати. Ваша задача – обезпечити мене транспортом і розмістити людей, яких я буду направлять.

Гнат сховав список у сумку і встав із-за стола.

– Навіщо ж ти тоді нас викликав? – скипів Дорош. – Щоб поплескати тобі в долоні?

– Згідно з положенням я повинен з вами радитися, щоб ніхто мені не вказував, що я нарушаю. Ну, ти їдеш зі мною чи ні? – звернувся він до Оксена.

Дорош швидко застебнув шинелю, шепнув Оксенові на вухо:

– Чує моє серце – наріже він січки. Наглядай там за ним.

– А що за ним наглядати? Не мале дитя.

– Робимо справу великої державної ваги, а його одне слово, одна яка-небудь дурна витівка зможе зіпсувати все. Дави на всі гальма. Хай він відчує, що ми не збираємося потурати його неподобствам... Так де, по-твоєму, краще закладати літній табір для худоби: на Данелевщині чи на Грузькій? – перевів розмову Дорош на господарські справи.

– Закладайте на Данелевщині. Трави там споживніші, і комара менше. Ворячиння рубайте у вільшнику. З лісником я вже домовився.

Вийшли на ганок. Гнат відв'язав коня і, намацавши стремена, хвацько влетів у сідло.

– Ти, Оксене, сідай на підводу,– розпорядився він.– Я верхи поїду попереду колони. Р-р-р-р-руша-а-ай!

Двадцять підвід, вишикуваних одна за другою, загуркотіли колесами по полтавському шляху.

Хутір Вишневий – двадцять п'ять хат – примостився в голому степу кілометрів за п'ятнадцять від Троянівки. Ще за столипінщини поселився там перший хуторянин Силентій Кобза. Розжився, розбагатів, поприв'язував собацюг по чотирьох кінцях подвір'я, щоб стерегли замазані в бовдур золоті червінці. Але не встерегли й вони хазяйського скарбу: якийсь скривджений наймит пустив веселим вогнем свою помсту в чорні, як могили, клуні багатія – і згоріло з вогнем та димом все подвір'я. Перевіяв Силентій підситком і увесь попіл, але червінців не знайшов: викапали вони золотою крівцею у святу землю. Як прийшли, так і пішли. Напік Силентій прісних коржів із підпаленої муки і подався десь на Донщину та й не повернувся. Земелька його пустувала якийсь там час, люди вважали те місце, де була Силентієва садиба, проклятим і не поселялися, а потім забулися і за якихось пару літ знову заселили родючий, масний і привільний куточок степу. Накопали колодязів, таких глибоких, що в їхніх чорних прірвах навіть удень світилися зорі, насадили садків, здебільшого вишневих, розвели худобу, птицю, одним словом, жили багато, але якось замкнуто, по-хутірському. Сусід до сусіда ходив рідко, хіба що зимою в довгі, смертельно нудні вечори на перекур та побрехенцію, а виходячи з чужого двору, так і норовив що-небудь украсти: хоч поламане колесо, хоч залізяки шматок, – все ж таки прибуток господарству.

Радянську владу хуторяни прийняли неохоче. Молодь і ще не старі дядьки повалили всім гамузом до Махна на здобутки гарячого коня і награбованих коштовностей. Під час колективізації від колгоспу відпиралися. Коли ж побачили, що викруту нема, заявили в один голос, щоб їм дозволили організувати степову комуну, яка, проте, довго не проіснувала, бо була розікрадена самими ж хуторянами. Пізніше їх приєднали до троянівської «Перебудови», але толку з того було мало: вишнівчани працювали нехотя, по неділях і по релігійних святах на роботу не виходили, а, позодягавши розшиті квітчастими манишками сорочки, бродили хутором, дудлили самогон, билися так, що кров цебеніла, як з биків, чи, позалазивши в холодок, грали в «хвильки», в «гарби», в «дурня» та

точили різні побрехеньки. Жінки валялися по садках на ряднах, ськалися, давили широкими задами соняшникову лушпу, за день перемелювали язиками стільки брехні, що аж у очах жовтіло, чоловікам були покірні і слухали з півслова, бо знали, які глевкі в них кулаки. До порушників побутових традицій, особливо до тих, що чіпали релігію, були нещадні і скажені до божевілля.

Раз приїхав із району один товариш читати лекцію «Релігія – опіум», так вони гналися за ним з паліччям аж до сторожових могил. Але виявилося, що бабам слабо його догнати, бо він, опріч пропагандиста, був ще й неодноразовим чемпіоном району по бігові на великі дистанції. Лектор, як бачимо, вирвався із цієї історії, а один працівник району, чоловік дуже поважний, батько двох діточок, потрапив у зашморг: його спіймали молодиці на бурячищі і, незважаючи на те що він товариш високоморальний, намагалися глянути, з чим він парубкує. Вирвавшись майже чудом із такої ганебної історії, він чвалом прибіг у район і дав наганяй штатному робітникові жінвідділу за те, що слабо поставлена робота серед жінок.

Хутір Вишневий зустрів експедицію Гната собачим гавканням і солом'яним димом, що валив із бовдурів. Розвиднялося. Біля колодязя, що стояв посеред вигону, жінки брали воду, і звідти чулися голоси і брязкіт відер. Побачивши колону підвід, вони зараз же розбіглися по дворах, стурбовані і насторожені.

Серед троянівців, що входили в склад цієї експедиції, були Тимко, Охрім і Сергій. Тимко лежав, загорнувшись у піджак, випустивши кучері з-під картуза. Глянувши на жінок, що полохливо розбігалися від колодязя, засовався на возі:

– Ну, зараз заворушаться...

– Треба глянути, чи на конях збруя справна, а то, може, назад тікати доведеться, – клопотався Охрім.

– Розумному – плач, а дурневі – радість, – скосив на нього очі Тимко.

– Жалієш? – несподівано обізвався Сергій.

– Люди вік прожили. Прощатися з рідним гніздом кому охота? Витрушували б тебе із хати – і ти б кусався.

– Нічого їм кусатися. Радянська влада для них добро робить.

– Відколи це ти таким розумним став?

– Тобі хоч і розкажу, то не розчовпаєш.

– А це ж чому?

– Душком від тебе антирадянським припахає.

– А ти хіба з тих, що принюхуються?

– Ні, я з тих, що нутром чують.

– Ну, зчепилися! – крикнув на них Охрім.

Хлопці замовкли. Підводи зупинилися посеред хутора. Гнат, не злазячи із сідла, постукав пльоткою у чиїсь ворота. Вийшов пристаркуватий чоловік у сірячинці і рудих розтоптаних чоботях. Побачивши Гната, привітався коротким «растуйте» і зняв шапку. Гнат, сіпнувши за поводи, осадив коня, що гарцював прямо на дядька.

– Надінь шапку. Я тобі, знаєш-понімаєш, не губернатор.

Дядько поволеньки зодяг шапку і, спершись на тин, очікувально дивився на Гната.

– Обійди зараз хутір і скажи од мого імені, щоб усі збиралися на майдан. Мітинг буде.

Дядько поправив шапку і недовірливо перехнябив плечима:

– Якщо на предмет хлібозакупки або про м'ясо, то трудно. Не зійдуться.

– Це вже не твоя хвороба, а моя. Роби, що кажуть.

– Так вам же, мабуть, швидко треба? Ге ж?

– Якнайшвидше.

– А я ж не зможу. Ногу ушиб. Уже баба й пареними висівками обкладала – не допомага.

Оксен, що слухав ці переговори, смикнув Гната за рукав:

– Чого ти з ним зв'язався? Пошли якого-небудь хлопчика, він тобі за десять хвилин весь хутір обліта.

– Ей ти, Васько, чи як там тебе! – крикнув Оксен до гурту хлопчисьок, що юрмилися біля, підвід. – Ану, біжи сюди!

Бліденький хлопчик років десяти, плутаючись у полах материного піджака, підбіг до Оксена, зупинився, захеканий, і націлив на Оксена чорні, як смородина, очі. Оксен поплескав його по блідих щоках, які свідчили про те, що дитина просиділа цілу зиму в хаті і не бувала на свіжому повітрі. Хлопчик опустив голову і підшморгнув носом.

– В школу ходиш?

– Ні. Не ходжу. У нас із хутірських ніхто не ходить.

– Чому?

– До школи далеко, і взувала нема.

Оксен грубо, по-чоловічому, пригорнув до себе хлопчика, зашепотів йому в прозоре вушко:

– Ось переселимо ваш хутір у село, тоді заживете по-новому.

– Правда? – радісно скрикнув хлопчик, і очі його засяяли, як зірочки.

– Правда. От зараз пробіжи по хутору, клич усіх людей на майдан. Збори будуть.

– О, то я такий, що мене тут ніхто із хлопців не дожене.

Хлопчик вирвався із обіймів Оксена, підбіг до своїх хуторян, що стояли осторонь, щось їм сказав, потім заклав два пальчики в рот і гучно, з протягом свиснув по-вівчарському – і тоді хлопчаки з галасом гайнули широкою хутірською вулицею, і їхні тонесенькі голоси відлунювалися якось весело і дзвінко у свіжому повітрі.

Через півгодини майдан став наповнятися людьми. На зеленому вигоні – людське вириво: білі жіночі хустки, старі пом'яті картузи, сірячини, кожухи, облізлі заячі шапки, глухий гомін, стримане покашлювання, сухий тріск соняшникового насіння. Дівчата перештовхуються поміж собою, перешіптуються. Парубки стоять осібно гамірним гуртом, поводять себе розв'язно, по-хутірському:

– Пилипе!

– Що?

– Куди це ваші худобу порозпускали?

Пилип одвертається до тину, застібає ширіньку.

– Пастися пішла, – відказує він тихим баском.

– На чию ж толоку? Варчину чи Маріїну?

– В них обох паша добра…

– Варко! Ти не зустрічала Пилипової худоби?

– На налигач налигала та до воріт припнула, – граючи очима, теревенить язиката Варка і лізе собі в пазуху за насінням. Пилип підходить до неї і теж запускає туди руку. Варка не противиться, тільки осудливо зиркає на його широку, мов корито, пригорщ, повну насіння.

– Ого! З чужого засіка брати не дурень!

– Не збіднієш, – басовито гуде Пилип і знову підходить до хлопців.

Регіт, гамір, шум. Голоси дробляться, як на ярмарку. На лівому крилі молодиці та жінки. Язики як линви, лиця розпашілі, в них прихована гроза.

– Чого тримаєте? Починайте! Нам на роботу треба йти.

– Їсти не доварила. В хаті все кидьма. Досі і в печі погасло!

– Артеме! Біжи додому, бо я теля забула одлучити.

Над юрбою мужчин хмарою стоїть дим. Курять, аж на білому світі чорно. В них свої розмови.

– Купив оце підсвинка, та боюсь, чи не прогадав.

– Скільки ж?

– Одну з четвертиною.

– Та й як?

– Їсть наче добре.

– А моя заболіла, хоч до ветінара веди.

– Жінка?

– Став би я з нею водиться! Корова.

До гурту підходить рухлявий, як млинок, чоловік. Рукавом полотняної сорочки витирає збуджене обличчя, крутить головою на всі боки, як зацькований зайчик.

– Складай, браття, добро в чували. Правлять на Троянівку.

– Не мають такого права. Живемо, де хочемо.

– Еге. Стануть вони в тебе питати.

– Батьки наші тут жили, діди, а тепер за вітром війся? Нічого собі придумали!

– Та пропади воно пропадом! За чим жалієте? В цій глушині вже вовками поробилися.

– Тобі добре – жінку на віз посадив, та й вся рахуба, а в мене діти.

– А про мене, хоч і Соловки. Аби гроші та життя хороше.

– Тссс. Починають.

Гнат уже стояв на возі, м'яв у руках шапку та висвічував золотим зубом.

– Давай, тільки недовго, – шепотів йому знизу Оксен. – А то я тебе знаю: тягтимеш, як невід з моря.

На тлі неба постать Гната виглядає монументально.

– Товариші колгоспники! – починає він серед загальної тиші і замовкає. Лице його морщиться в пошуках потрібних думок і слів. – А также трудова інтелігенція! – нарешті додає він. – Наближається свято – день Першого травня. І ми, товариші, взяли зобов'язання, як по надоях, так і по польових роботах. І ми це зобов'язання – кров з носа, а виконаємо. Вже сьогодні яєць по сільраді здано на сто двадцять відсотків, і тут велику роль відіграв актив. Яйця, товариші, здали всі.

В задніх рядах, де стояли парубки, пробіг легенький смішок. Оксен торкнув Гната пужалном по чоботі:

– Говори по суті! Що ти мелеш?

Гнат здивовано глянув униз на Оксена, потоптався на возі.

– Тепер, товариші, відносно шкури. Ферма в нас була слаба, породистих корів не було, а тепер у артілі є новий завфермою, він це діло повернув. Шкуру даємо регулярно, м'ясо також. Але цього мало, товариші! Ми мусимо йти вперед! А як же ми будемо йти, коли ви живете на хуторі, п'єте самогон, граєте в карти і не приймаєте жодної участі в громадському житті села? Та ви знаєте, як ви живете? Ви, знаєш-понімаєш, живете, як дикуни…

– А ти чого приїхав до нас, коли ми дикуни?!

– На свої колеса поглянь, розумака який виськався!

– Ти ще, може, й про бога будеш тутеньки говорити?!

– Чого на нього дивитися? Тягніть його з воза!

Натовп завирував, заколихався, задні напирали на передніх, і жива хвиля людських тіл, все скаженіше розгойдуючись, накочувалася на вози. Жінки, що стояли по переду, вже дихали пеклом і шукали рукам роботи. Червоні, спітнілі обличчя їх звіріли, очі палали, як у тічкуючих вовчиць. Деякі уже хапали Гната за галіфе і тягли з воза. Розлючені обличчя, перекошені криком роти, розпатлані голови – все це насувалося на Гната відьмацькою перезвою, так що він не знав, що робити, і тільки одмахувався шапкою, яку тримав у руці. Оксен, бачачи, що справа повертається погано, вискочив на воза, підняв над головою батіг.

– Ану! – крикнув він, напинаючи на шиї жили, і лице його зробилося блідим і рішучим. – Чого дерете горлянку?!

Жінки, ошелешені несподіваною вихваткою Оксена, відхлинули назад. Вони зрозуміли і відчули, що такого з воза стягти не вдасться.

– Ми приїхали переселяти хутір, і ми це зробимо! – кричав Оксен. – Раз уряд постановив – буде виконано! А ви подумайте як слід, то самі зрозумієте, що це для вашої користі робиться.

Між людьми запала тиша: відверте повідомлення Оксена приголомшило їх. Оксен зрозумів, що тепер не можна тратити ні секунди, і, озирнувшись, зустрівся поглядом із Сергієм. Той, очевидно, зрозумів, у чому справа, і, працюючи ліктями, став пробиватися поміж людьми на майдан. Вскочивши у перший двір, він скинув чоботи і спритно, мов кішка, поліз на дерево, що росло біля хати.

Люди, затаївши подих, дивилися на нього здивовано, не розуміючи, що він хоче робити. Долізши до товстої гілляки і схопившись за неї руками, він розгойдався і, вигнувшись тілом, плигнув на хату, став зривати з неї парки. Люди все ще не могли отямитися. Враз гребля прорвалася, і всі ринули на подвір'я, запрудивши його за одну секунду. На майдані залишився тільки один Гнат з двома сумками через плечі і кубанкою в руках. Оксен засунув батіг за халяву і наказав троянчанам, щоб вони розбирали слідуючі хати, але не більше трьох.

– Перевеземо ці, а потім за інші візьмемося, – кинув він на ходу.

– Як? – здивувався Гнат, що вже трохи прийшов до тями і вже міг вступити у свої службові функції. – Мені сьогодні зведення треба давати по переселенню в район. Що я напишу? Ти, знаєш-понімаєш, мені мєроприятіє не зривай. Хлопці, роз'їжджайтесь зараз по всьому хутору,

і щоб до вечора всі хати були порозкидані. Людей із майном перевозьте до Троянівки, там їх зустріне секретар із списком і розтлумачить, кого куди розвозити.

– Хіба ж ми за день усіх перевеземо? – засумнівався шустрий манилівець. – У них же і свині, і корови…

– Свиней хай гонять пішим порядком, – розпорядився Гнат.

Оксен взяв його за лікоть, недобре ворухнув очима:

– Ти що? Зовсім з глузду з'їхав? Коли ж та свиняка до Троянівки доб'ється? Та вона ж як пройде п'ятнадцять кілометрів, так на їй одна щетина зостанеться. А сало на дорогу з потом викапає! Ні, ти, Гнате, в це діло не мішайся. Давай призначимо когось із хутірських дядьків старшим по переселенню, хай він і розпоряджається. А ти завалиш усе діло. Тут по бритві ходити треба, а ти – шарах з усіх чотирьох. Так не тільки ногу, а й голову розпанахати можна. Сам бачиш – дядьки вогнем дихають.

– Що?! Ти хочеш, щоб я Радянську владу передоручив якомусь хуторянину?! Та ніколи цього не буде! Їдь у село! Операцією буду керувати я лічно.

В дворі між тим колобродило і сатаніло, жінки кричали всі разом і сучили на Сергія кулаками, а він спокійно собі походжав по хаті, як той чорногуз, не звертаючи уваги на ревіння юрби, робив своє діло. Розпатлана господиня бігала навколо хати з дрючком, виширювала гороб'ячі гнізда, а до Сергія дістати не могла. Слідом за нею ходив оранжево-рижий котяра і, зачувши розтривожений гороб'ячий дух, нявчав так, ніби з нього живцем здирали шкуру. Люто вигинаючи спину, точно так, як господиня, він дряпав лапами землю і, задравши голову, хижо світив на стріху кровожерними очима.

– Ось послухайте, тітко, – гомонів згори Сергій. – Обживетеся на новому місці, так ще мене й у гості покличете.

– Хай тебе чорна яма кликне, харцизяко! Щоб тобі руки й ноги петлями поскручувало! Щоб тебе чорні п'явки поспивали, як ти мене отак розо-ря-я-єш! – завила тітка, похитуючи з боку на бік скорботною головою.

Юрба ще трохи погомоніла, потопталась і, бачачи, що вже нічого не зробиш, стала поволі розходитися.

– Що ж, хлопці, крути-верти, а переселятися доведеться, – гомоніли в юрбі.

– Хоч би садибу дали таку, як треба.

– Мені якби біля річки, щоб качок розвести.

– Такого вгіддя, як тут мали, навряд чи дадуть. Як подумаю, що виїжджати треба, так по серцю й різоне.

– Воно так. Де ворона не бува, а летить туди, де гніздо звива.

За кілька хвилин двір опустів. Одна лише дітвора з подивом і навіть із веселістю дивилася, як розбирають хати. Троянівці, хрипківці, манилівці та залужани уже не зустрічали того опору хуторян, який був раніше, і робили своє діло спокійно, розважливо, по-господарському. Кожен з них був сам господар і розумів, що перевезти хату з місця на місце – це діло не просте. Тому хати розбирали ретельно і обережно, намагаючись не пооббивати ні одвірків, ні дверей, ні віконних рам, бо все це коштує грошей, а їх нелегко заробити. Пильнувалося також, щоб усе те, що вкладалося на вози, не загубилося по дорозі і не потовклося, і кожна господарська річ, така як вила, граблі, лопата, сокира, ящичок із цвяхами, брус, тиква для води, прядка, витушка, веретено, бриль, стара свитка, «дідок» для коси, пилка, діжка з квасом, – усе це ув'язувалося, бичувалося, обмощувалось, щоб ніде ніщо не стукнулося по дорозі, не схитнулося, не розплескалося, не потрощилося. Хуторяни, бачачи сумлінність троянчан, вже не глипали на них спідлоба, а працювали разом. Навантажені деревом підводи негайно їхали на Троянівку, і за кожною з них слідував господар, вимірковуючи, яку ж то йому приміряють садибу.

Опівдні сонце пригріло так, що в степу, за сторожовою могилою, заструмувало марево, ніби там, на обрії, пастухи варили куліш у здоровенному казані і пара, що виходила з нього, ніжно слалася над землею. Небо було високе, із сліпучою голубінню, без жодної хмаринки. Із степу долітав у хутір теплий душок розпареної землі, змішаний із чадним запахом торішніх полинів. На відсонні, де-небудь за хлівом або за купою гною, відволожена вранішньою росою земля була чорна і парувала так, ніби її тільки що полили гарячим окропом; на конях, припечена сонцем, парувала шерсть; півні, зачувши весняне привілля, в ревнивім осатанінні розкльовували один одному до червоної юшки шишкасті гребені, потім злітали на тини і, стікаючи кров'ю, посилали сонцю свій бойовий клич; худоба бродила по вигону, пощипуючи молодесеньку травичку, зелений сік мазав морди і ратиці.

Люди працювали, пороздягавшись до сорочок, спини їх мокріли від поту, а пилки та сокири разюче спалахували на сонці і сліпили очі.

Тимко розбирав хату разом із Охрімом і ще двома залужанами. Їм допомагав господар – мовчакуватий, здоровенний чоловік, зарослий по самі очі чорною бородою, із звірячим поглядом чорних страшних очей. Плечі в нього були широкі, руки довгі, голос приглушеного чавунного дзвону. За весь час він ні до кого не обізвався й словом, а взявши сокиру, пішов у сарайчик і щось там стукав, клепав, стугонів, майже не ви-

зираючи на подвір'я. Із сім'ї у нього були жінка і дочка. Жінка робила враження затурканої, забитої істоти, що, мабуть, на другий день після весілля вже була віддана під владу свого чоловіка, якого вона, по всьому видно, боялася і намагалася в усьому догодити. Вражало в ній хворобливе жовте лице і злякані сухі очі з лихоманковим блиском. Донька ж, яку Тимко вже давно примітив, була степова красуня. Вона мала дикі, чорні, як у батька, очі і недоступне, купане в любисткові лице царівни, щоки так і палахкотіли рум'янцями і пахли трояндами. Ходила швидко, легко, голову тримала рівно: постав на неї глек із водою – і то не схлюпнеться, при зустрічі з Тимком одвертала голову і прикривала очі довгими віями.

Тимко слідкував за нею вовчим оком і снував по двору, щоб застукати її де-небудь один на один та хоч обняти по-парубоцькому. Але вона, мабуть, була дівка з догадливих і ходила так, що їхні стежки не схрещувалися. Тимко знав багатьох хутірських дівчат, які часто, особливо зимою, приходили до Троянівки цілими вервечками, щоб накупити в магазині різного господарського потребу: гасу, мила, сірників, солі. І вони завжди дивували своєю особливою степовою красою: всі були грудасті, тугі, сильні і дикоокі, з густим вишневим розливом на щоках. Закупивши крам, йшли до себе на хутір, як зграйка горличок, з високо піднятими головами, байдужі, зневажливо-презирливі до кинджального вогню залицяльник поглядів троянівської паруботи. Але цієї дівчини Тимко між ними ніколи не бачив, і вона все дужче й дужче зацікавлювала його. З самого ранку він крутив за нею головою, як соняшник за сонцем, та шукав зустрічі хоч на хвилиночку, забуваючи навіть про свою роботу, так що навіть Охрім це помітив і зробив наганяй.

– Таке діло ні к чорту не годиться! – лаявся він. – Тут сорочку хоч викручуй, а на ньому ні росиночки. Ти що, мене за дурника вважаєш?

– А тобі що! Роби своє діло.

– Ось розкажу Гнатові, як ти працюєш...

Тимко мовчки звалив на плечі кілька лат і, пружинячи ногами, поніс до воза. В цей час молода господиня пройшла по двору. Чорна, блискуча, довга, важка коса її непорушно лежала на спині. Дівчина зайшла в погрібничок, потім виглянула із дверей і помахала рукою. Тимко кинув лати і, злодійкувато озирнувшись, пішов до погрібничка.

– Чого тобі? – запитав він, підійшовши.

– Допоможи діжку з капустою витягти. – Дівчина стояла на драбині по груди в льоху, смуглявими руками трималася за ляду. – Ну? Чого витріщився?

Тимко слідом за нею поліз у льох. Там було волого і темно. Він об щось спіткнувся і налетів на неї грудьми.

– Причинуватий! – відштовхнула його дівчина.

– Темно мені. Нічого не бачу.

– Іди сюди. В куток.

Вона взяла його за рукав і потягла кудись, як у нору. Вдвох вони намацали діжку, сапаючи, потягли до драбини. В темряві бачив Тимко, як виблискують її очі, чув, як вона дихає, його обдавало вогнем її молодого тіла, бо вона ж була зовсім близько, і він простяг руки, щоб обійняти її. Вона спокійно, з відтінком бридливості, відвела його руку.

– Не бійсь, у самого в селі є дівчина, а до мене лізеш?

– То й що?

– А те, що гріх.

– Аби не міх, а трішки можна. Як тебе звати?

– Звуть, звуть, ще й покличуть.

– Чого ти з хутірськими дівчатами до нас ніколи в село не приходиш?

– А чого ходить? Ти он угору лізь, діжку тягни.

Тимко знову простяг до неї руки.

– Вгомонися, бо батька покличу.

Тимко стис її в обіймах, гарячив своїм диханням.

– Тату! – закричала дівчина.

– Та кинь її геть, сама не витягнеш! – почувся раптом згори жіночий голос, і в льоху зробилося темніше, бо хтось став на дверях.

Тимко метнувся в куток і притих, даючи дівчині знаки, щоб вона мовчала, але вона гордо повела головою і голосно крикнула:

– Витягну! У мене тут помічник є.

– Де ж він, що я не бачу? – запитала мати і нахилилася над діжкою.

Тимко виступив із кутка, дурнувато посміхнувся.

– Ти що, троянівський?

– Умгу.

– А чий же будеш?

– Вихорів.

– Чи не Улянин син?

– Він самий.

– Як же. Знаю. Ми ще з нею дівували разом. Ну що ж, витягайте, дітки, та не підірвіться, бо вона таки до біса важка, – поспівчувала мати і пошкрьобала до хати.

Коли діжка була піднята нагору, обоє сиділи на кульках околоту, одне проти одного. Після холодного льоху тепле повітря обливало їх, як літе-

плом. В дворі було тихо. За погрібничком ходила квочка з курчатами, і було чути, як вона стиха поквоктує, гребеться в землі і шарудить соломою.

– Жаль покидати хутір? – запитав Тимко, глянувши дівчині в очі.

– А тобі що до того? Ти йди роби своє. Погромщик.

Вона встала і, більше не перемовившись із ним жодним словом, вийшла із погрібничка.

Після обіду дядьки прилягли посеред двору на теплих від сонця парках і зараз же поснули. Один Тимко сидів біля воза, обпершись спиною об колесо, роздумував над долею людей, що перебираються ось на його очах із одного місця на друге. «Де корінець пустив, там і серце залишив. Відай, не одному хутір снитиметься».

Із хліва, солодко примружуючись і облизуючи губи, вийшов Охрім. Розіклавши парки, ліг біля Тимка.

– Чого це ти облизуєшся, ніби з причастя? Гороб'ячих яєць об'ївся? – запитав Тимко.

– А вже ж язик у тебе, парубче, ну, чисто як помело! – буркнув Охрім і, накривши картузом обличчя, ліг на парки.

Тимко також лежав із закритими очима, але не спав, прислухаючись до навколишніх хутірських шумів. Десь надсадно, як на заріз, ревіло теля, очевидно, загубивши матку; на вигоні гралася у «квача» дітвора, і тоненькі дитячі голоси гучно відлунювалися в пустих подвір'ях. «Ось кому все одно, їм хоч на край світу їдь», – крізь солодку дрімоту подумав Тимко і повернув лице від сонця в холодок. Раптом відчув, як з вигону запахло споришем: то тихий вітер, пролітаючи хутором, приніс його. Від землі теж пахло рідним, болючим і знайомим з дитинства, і цей запах, ця тиша над хутором, тоскне ревіння телятка, весняні лункі голоси дітей – все це було рідним, милим, знайомим, навівало на нього сон, і він, лежачи на животі, уткнувши голову між руки, живлячись духом теплої землі і жадібно вдихаючи його, непомітно заснув.

Він не знав, довго спав чи, може, тільки одну секунду, як раптом відчув, що його хтось штовхає. Підняв голову і здивовано закліпав очима: перед ним стояла хазяйська донька.

– Іди. Тато кличуть... – сказала вона і відвернулася.

В Тимка похололо під ложечкою.

– Це не по якому ділу?

Дівчина не відповіла і, гордо закинувши назад голову, пішла до хати. «Може, відносно сватання?» – лізли веселі думки в Тимкову голову, коли він крокував подвір'ям слід в слід за дівчиною, промацуючи поглядом її смуглу, в блискучих кільцях волосся шию. В сінях він ущипнув її

за бік, вона відштовхнула його так гнівно і так сильно, що він поточився, раптово відкрила перед ним хатні двері.

– Здрастуйте! – з ходу прокукурікав Тимко, зупинившись біля мисника.

Батько, що сидів спиною до дверей і м'яв у кориті якесь шкураття, повернувся, страшними чорними очищами глянув на Тимка і, не відповівши на його привітання, одвернувся знову, продовжуючи свою роботу. Господиня поралася біля печі, теж не звертаючи уваги на прийшлого. Донька, побрязкуючи намистом, мела косою долівку, складаючи пухкі, в квічастих наволочках подушки у широчезне рядно. «Щось тут дуже смаленим запахло», – усміхнувся про себе Тимко і першим порушив мовчанку:

– Що ви мені, дядьку, сказати хотіли?

Дядько ліниво повернув волячою шиєю, спідлоба глянув на Тимка. «Такий якби з-під мосту виглянув, то не тільки б гроші, а й голову з картузом забрав би у нещасного подорожнього», – подумав Тимко.

– Значить, вам, блудяги, мало того, що ви мене з хати під чисте небо викурюєте, так ви ще й на крадіжку пішли?

Чорна борода його загрозливо заворушилася, із волохатих, сильних, голих по лікоть рук краплями стікала вода.

– На яку крадіжку? – здивувався Тимко, потискуючи плечима.

– Ніби не знаєш? А бочонок з медом хто вкрав? Тимко зодяг картуз, крутнувся до дверей. Дівчина кинулась йому навперейми. Він відштовхнув її і вискочив надвір. В двадцять стрибків опинився біля воза, схопив сонного Охріма за петельки, рвонув на себе; той махнув головою, витріщив очі.

– Де мед? – коротко запитав Тимко.

Охрім витер рукавом сонну слинку, закліпав віями:

– Який мед?

Не випускаючи Охріма з рук і не даючи йому встати, Тимко поволік злодія до хліва. З хати вибіг розпатланий господар, кричав, розмахуючи руками:

– Пусти! Що ти робиш? Пусти!

Але Тимко не чув того крику, волочив Охріма далі, тяжко сапаючи, лице його було озвірілим і страшним. За господарем вискочила донька, підбігши, схопила парубка за рукав, але Тимко так глянув на неї, що вона відсахнулася, як від вогню. Прискочили заспані троянівці і з криком: «Чи ви не показалися?!» – стали розтягати їх. Тимко водив безтямними очима навколо себе, крутився, як в'юн, намагаючись вирватися із дужих дядьківських рук. Охрім стояв, злісно посміхаючись, витирав долонею розбиту губу.

– Чого пристали, дурні? – деренькотів він зляканим голосом. – Ну, знайшов бочонок меду, поласував трішки.

Він пішов у хлів і приніс звідти загорнутий у солому і різне тряп'я бочонок, видимо, вже підготовлений для перевезення до Троянівки. Господар взяв бочонок і перед тим, як іти в хату, сказав таким голосом, ніби вибачався перед Охрімом:

– Ще якби хоч попросив, а то... – і, не договоривши, поплентався до хати.

Троянчани теж розійшлися до свого діла, але не дивилися один одному у вічі і не розмовляли між собою.

Увечері, коли навантажені вози рушили в дорогу, хутірська красуня догнала Тимка аж за цариною, сунула йому в руки щось тверде, замотане в чистеньку ганчірку, опустивши очі, сказала:

– Чи ще приїдеш?

– Не знаю. Як пришлють, то приїду.

У неї ревниво блиснули очі:

– До своєї селючки рвешся?

– А хоч би й так...

Вона круто повернулася і, опустивши голову, пішла в хутір. Тимко теж побіг наздоганяти свою підводу. Наздогнавши її, озирнувся. Степова красуня стояла на дорозі із якоюсь хутірською дівчиною і щось говорила з нею. Потім вони обидві обернулися, глянули Тимкові вслід, голосно засміялися і повагом пішли до хутора. І потім, скільки Тимко не озирався назад, ні одна з них не подивилася в його бік. Вони розмовляли про щось своє, хутірське, яке їм було діло до приблудного парубка, що приїхав руйнувати їхні хати? «От і зрозумій цих дівчат, – гірко думав Тимко. – То листочком припала, то бурлить, немов вода. Напевно, вони тільки для того й народжені на світ божий, щоб свій характер паскудний показувати».

Тимко розгорнув ганчірку: в ній лежала грудка іскристого меду. Він лизнув її язиком і замружився від солодкої розкоші. «Точно, як Орисині губи, солодкі», – подумав він і враз відчув, як під серцем ворухнулася дрімаюча туга і боляче вкусила його, і він тяжко зітхнув і зупинився на хвильку посеред шляху, щоб згорнути цигарку.

Пізно вночі останнім із хутора виїхав Гнат Рева. Він їхав трохи п'яненький, бо його підпоїли хуторяни в надії, щоб декого з них переселив пізніше: часом зупинявся біля розібраних хат і довго дивився на чорні купи сухих парок, що валялися на подвір'ях. Світло в хатах уже погасло, і весь хутір поринув у густу темряву теплої весняної ночі. Над хутором залягла тиша, тільки десь далеко у степу, чути було, погурку-

вав трактор. «Передам у зведенні, що половину хутора вже переселив, а завтра нажму, щоб і останніх перевезти», – вирішив Гнат і, стьобнувши коня, поскакав сонним хутором.

В нічній тиші тупіт кінських копит віддавався лунко і виразно. Незабаром він виїхав на степову дорогу, що вела до Троянівки, і пустив коня тихіше. Гнат був у тому мирному воркуючому настрої, який завжди охоплював його тоді, коли справи ішли добре, і, їдучи, насвистував пісеньок. Але втома і легке сп'яніння все дужче налягали на нього, і часом він дрімав, опустивши повіддя.

Навколо в обіймах степової тиші ніжилася земля, як приласкана коханим дівчина: вона дихала і сходила парою, і якби людина захотіла припасти до неї щокою, то почула б, яка вона тепла, і спіймала б тонкий, ні з чим не зрівняний запах ніжного дихання, в якому особливо відчувався гіркуватий трунок зрізаних плугом корінців. На полях, що розстилалися обабіч дороги, чулися невиразні шерехи: то тріск сухого бур'яну під чиїмись обережними кроками, то причаєне шарудіння, то стриманий писк. Може, то гуляли біля своїх нірок ховрашки, а може, поверталися із невдалого полювання лисиці.

Іноді в повітрі шуміли пташині крила: то пролітав ворон, а може, летюча миша. Іноді із степової пустелі линув тужливий людський крик, не залишаючи після себе ні луни, ні відголосу: то кричала сова. Від того крику робилося страшно і моторошно, так, що навіть Гнат прокидався від нього, сполохано озираючись навколо.

Одного разу він, прокинувшись від дрімоти, на хвилину зупинив коня, постояв, прислухався і навіщось повернув на глуху дорогу, об'їздом, але не проїхав і десяти метрів, як знову повернув назад. Коли б його запитали, навіщо він так робить, він би не міг відповісти.

Кінь, зачувши під ногами знайому дорогу, пішов охотніше, але біля троянівського яру затупцювався і, тремтячи шкірою і поводячи вухами, закляк на місці, не бажаючи йти далі. Гнат боляче вдарив його канчуком попід пузом. Кінь пішов, але все рівно неохоче, обережно промацуючи тонкими ногами грунт і ще більше тремтячи шкірою. Стали спускатися в темний яр, звідки повіяло холодом і проваллям. За кущами терну почувся тихий шелест.

– Хто там? – голосно крикнув Гнат, мацаючи в кишені рублену ручку револьвера.

Темрява мовчала. Тоді Гнат рушив далі і став переїжджати струмочок, що дзюркотів унизу. В один стрибок кінь перелетів його і, напружившись, поніс вершника на крутий схил. І тут Гнат почув, що ззаду

нього щось ляснуло. Він припинив коня і озирнувся, щоб глянути, що там таке, але в ту ж саму хвилю з яру бабахнуло ще два рази і кулі просвистіли десь зовсім близько. Гнат зрозумів, що то по ньому стріляють, і, припавши до гриви коня, погнав селом.

Скаженим чвалом пролетів усю Троянівку і зупинився лише тоді, коли добіг до Беєвої гори. «Що ж це я? Куди це я? Я ж проїхав сільраду». Він крутнув коня назад і раптом відчув, що в нього поміж пальцями тече щось тепле і що повіддя в лівій руці зробилося слизьким. «Мабуть, руку об сідло розбив». Він труснув рукою і тихо застогнав від болю, і тільки тоді зрозумів, що поранений. «Треба перев'язатися, а то кров'ю зійду», – майнула в голові думка, він тихіше поїхав до сільради.

Кинувши біля порога коня, розбудив виконавця і послав його за фельдшером. Той прибіг, переляканий, і при світлі сільрадівської лампи став робити перев'язку. За його словами, рана була пустяшною: куля пройшла через м'які тканини, так що через тиждень заживе. Коли перев'язка була закінчена, Гнат взяв з нього слово, що він нікому не скаже, що трапилося з головою сільради, і відпустив його додому, а сам подзвонив у район і викликав міліцію. Зробивши це, Гнат сів за стіл і став чекати Дороша і Оксена, за якими було послано виконавця.

Дорош і Оксен увійшли стривожені і збуджені: дорогою язикатий виконавець розказав їм, що «голову ранено, і хто зна, чи до ранку доживе. Там кровищі натекло – повна сільрада!»

– Що сталося? – запитав Оксен, витираючи спітнілого лоба.

Гнат ворухнув рукою на перев'язі, зморщився від болю.

– Якась зараза стріляла по мені із троянівського яру.

– Коли?

– Годину назад. Я викликав міліцію. Вранці розпочнемо слідство.

– От тобі гіркий доказ того, що притаєний ворог ще не перевівся по наших селах, – нервово посмикуючи шиєю, обізвався Дорош.

– Ну, знаєш-понімаєш, про теорію потім будеш говорити. – Гнат узяв у здорову руку олівець. – Давайте розберемо, хто в нас є такий на прикметі, щоб накрити, доки він нам п'яток не показав.

«Що ж тут? Особиста помста чи політична акція? Як би там не було, а могли б Гнатові голову продірявити, і тоді думай, як хочеш. Ясно одне: який би там Гнат не був, які б у нього не були помилки, а він – Радянська влада на селі, і раз по ньому стріляли, значить, комусь ця влада кістю в горлі стоїть. Ось які справи творяться в тихій Троянівці», – роздуму-

вав Дорош, мерзлякувато струшуючи плечима і щільніше загортаючись у шинелю.

– Це хтось із хуторян жахнув, – обізвався після довгої мовчанки Оксен. Від пережитого страху у нього покруглішали очі і тихо посмикувалися вибілені тривогою губи.

– Я ваших людей не знаю, – вставив Дорош. – Але мені здається, що без Джмелика тут не обійшлося.

– Трудно вгадувати. Може, якраз Джмелик тут і ні при чому. Хоча... звичайно, він наволоч. Про це всі знають, – в тяжкій задумі опустив голову Оксен.

– А в мене є другий на приміті, – загадково примружився Гнат, – Улас Хомутенко.

Дорош пильно подивився в очі Гната, ламаючи його гостро відточений погляд.

– Ну, ти під цей шумок чесного хлопця не заплутуй. Я за нього ручаюсь.

– Ти мені не вказуй! – закричав Гнат і стукнув здоровою рукою по столу, аж перекинулася чорнильниця. Чорна, як дьоготь, пляма розповзлася по чистому аркушеві паперу. – Я, знаєш-понімаєш, в жизнь, як в орлянку, граюсь, а ти всяких гадів покривати будеш?

– Замовчи! – спалахнув Дорош, гнівно блиснувши окулярами. Шия його вже не смикалася, а витяглася і задубіла, очі застигли, мов скляні, рот судорожно зівав, не в силі виштовхнути слово, а права рука, з великим зусиллям розжимаючи пальці, тяглася за стаканом із водою. Оксен швидко налив йому води, подав у руку. Дорош зараз же взяв її, але пити не міг: йому, мов кліщами, перехопило горло, і він задихав швидко, із перехватами. Поставив стакан на стіл і опустився на стілець, весь покрившись дрібним, як роса, потом.

– Не можна брати всіх підряд, – сказав він через кілька хвилин, коли трохи опанував себе і заспокоївся настільки, що міг говорити. – Під цю крученицю можемо нахапати таких, що ні в чому не винні.

– У нас є органи. Вони розберуться, – огризався Гнат, проте вже не так палко, як напочатку. Він розумів і відчував, що Дорош уже знає більше, ніж треба, і не попустить йому і не помилує.

– А ми ж навіщо? Ми своїх людей повинні краще знати, чим любі органи.

– Ну, наговорилися. Тепер пішли Джмелика брати, – сказав понуро Гнат, при допомозі Оксена накинувши на себе шкірянку.

– Тільки без всяких порушень, – попередив його Дорош, застібаючи шинелю. – Затримувати ми, фактично, не маємо права. На це є проку-

ратура, що видає ордери на арешт. Ми робимо це тільки для того, щоб полегшити роботу нашим органам.

– Там видно буде, – понуро буркнув Гнат. – Такому, як Джмелик, і в морду не гріх дати.

Вийшли із сільради. Надворі було темно і тепло. Над Беєвою горою ледь-ледь світліло небо. Меркли, туманились зорі. На луках, понад Ташанню, густими хвилями перекочувався туман. Грузнучи по щиколотки в сипучому, трохи вологому піску, всі троє вузенькими провулочками спустилися вниз до Ташані. Через ліщинові ворітця зайшли в двір. У густих вербах причаїлася, огорнута темрявою, маленька хатинка. Гнат підходить до неї і довго стукає в шибку. Незабаром за дверима чується притишений шелест і заспаний старечий голос питає:

– Хто там?

– Іменем Радянської влади, відкривайте.

Двері відхиляються. Гнат мнеться, обтупуючи з чобіт пісок. Перший заходить Дорош, а за ним Оксен.

Стара метушиться в темряві, як миша в пастці, ніяк не може намацати на карнизі сірників.

Нарешті вона засвічує каганчик, тремтячою рукою ставить на припічок. З лави підводиться постать у білому, жмурячи на світло очі, приглядається до прийшлих.

– По мою душу з'явилися?

– Одягайся.

Джмелик бере із лави штани, спокійно одягає їх, твердо стоячи на одній нозі. Потім, відкривши скриню, виймає свою синю з білими гудзиками парубоцьку сорочку, натягає малесенькі чепурні чобітки, вийнявши з кишені кавалерійської куртки роговий гребінчик, розчісує свої буйні, скуйовджені вві сні кучері. Все це він робить поволі, розважливо, так, ніби йде не під арешт, а на хутірське грище. Потім бере торбину, кидає туди шматок сала і окраєць хліба, по-господарськи ув'язує її мотузкою.

– Швидше, – говорить йому Дорош.

– А-а, і камісар тут?! – радісно вигукує Джмелик, так, ніби вперше його бачить. – Здоровенькі були в моїй хаті!

Дорош показує на прострелену руку Гната:

– Твоя робота?

– Ні, не моя, – сміється Джмелик і заперечливо крутить кучерявою, попишнілою від гребінця головою. – Коли б я з ним покумався, він би вже сюди не прийшов.

– Ну, досить. Виходь.

Джмелик накидає на плечі куртку, ступає до дверей.

– Куди ж ти, сину?

Він зупиняється від того крику зненацька, просто в дверях.

– Щаслива ти, мамо, – говорить він, не повертаючи голови. – Чоловіка забрали, а тепер сина мотузують. Зоставайся здорова! – і, гримнувши дверима, виходить надвір.

Світанкова імла огортає чотири постаті, що віддаляються від хати по білому піску, і п'яту, яка заклякла біля ліщинових ворітець чорною примарою.

Біля школи Джмелик несподівано рвонувся і побіг у верби.

– Стій! – закричали всі троє.

– Стій! Стрілять буду! – загорланив Гнат, добуваючи з кишені револьвер.

Джмелик зупинився, почекав, доки до нього підбіжать конвоїри, засміявся, блискаючи зубами в темряві:

– Хоч би пукалку із собою яку-небудь узяли, а то втік би – чим переймали б?

Гнат, задихавшись, підбіг до Джмелика, помахав йому попід носом вороною цівочкою:

– А оце бачив?

– О! Це друге діло, – зареготав Джмелик. – Тепер піду, як овечка, і тікати не буду. Так що заховайте бандуру в кишеню.

Коли зайшли до сільради, там уже були оперуповноважений і слідчий. Гнат коротко розповів їм про все, що трапилося. Уповноважений записав свідчення в протокол і розпорядився відносно Джмелика, якого тимчасово заперли в сільрадівський сарай і поставили як охорону одноокого Кузьму з гвинтівкою.

– Дядьку Кузьмо, ви, глядіть, не приспособте дуло до плеча та не застрельте мене отут у сараї, – настрашеним голосом просив Джмелик.

– Щитай, що й пристрелю, коли будеш отак шкабарчати. Тобі сказано, що ти як арештант не должен розговарювать, так і замовкни, – погрожував Кузьма.

Слідство закінчилося тим, що по справі Гната, крім Джмелика, було заарештовано чоловік вісім хуторян, яких через тиждень, за відсутністю доказів, випустили, а Джмелика тримали далі. На слідстві він брехав, на чім світ стоїть, міняв показання, плутав, викручувався, нарешті відверто сказав слідчому:

– Ось що, лягашики, в Гната я не стріляв, бо не було з чого. І ви мене більше не морочте, а засилайте скоріше в Сибір, бо тут пропаду з нудьги.

Але його висилати не поспішали, і він сидів у районній пересилці. Коли його випускали на прогулянку, він занудьгованим, повним туги поглядом шниряв по чистому весняному небу, проводжаючи сумними очима голубів і всяку перелітну птицю, а по ночах йому снилася Троянівка з її зеленими левадами і білими гусьми на тихих ташанських плесах.

XIX

– Ну, як ви гадаєте, вистачить сіна на зиму? – запитав Дорош, показуючи на зелені луки, що вже просили коси. Кузь, що пас на трясовині колгоспну худобу, перестав стругати ножиком вербову палицю, прикинув оком:

– Як з умом, то вистачить, а без ума, то ще й мало буде.

Він розстебнув чорну, порвану на плечі сорочку і насунув на очі картузика. Сліпучі «зайчики» сонця, що танцювали на Ташані, химерними тінями ворушилися в нього на обличчі.

– Та-ак, – зітхнув Дорош. – Все можуть зробити людські руки, коли захочуть.

– Під вашим керівництвом ми…

– Навіщо ти так говориш? – сердито перебив його Дорош. – Адже добре знаєш, що як би я не керував, а без людей нічого не міг би зробити. Завтра переганяйте корів на Грузьку. Тут уже пасовиська витирлували.

Обійшовши своє товарове господарство, Дорош десь після сніданку з'явився в контору. Оксен мовчки подав йому листа. Дорош узяв блакитний конвертик і похапцем розірвав. На маленькому аркушику було надруковано всього кілька рядків, у правому кутику вгорі стояв напис: «Суворо таємно». Дорош прочитав записку, згорнув її вчетверо і поклав у нагрудну кишеню. Підійшовши до вікна, довго стояв, замріявшись, і тихий сум огортав його душу.

– Чого це ти надувся? – весело загомонів Оксен, що, сидячи за столом, клацав на рахівниці, підраховуючи, який приблизно урожай сіна буде в цьому році. На літо він завжди голив голову і сидів, як татарський мурза. Дорош не міг дивитися на нього без посмішки.

– В район мене викликають, – гасячи посмішку, відповів Дорош.

– Чого це їм припекло? Зараз роботи по горло.

– Сам не знаю. Там скажуть…

– Ну, коли так, то їдь, тільки не барися: сам бачиш – пора така, що день рік годує. Я думаю завтра вже почать косовицю. За Ташанню вже сіна готові. Тобі який транспорт треба? Лінійку запрягти? Не хочеш?

Ну, тоді я звелю засідлати Ластівку. Конина смирна, якраз для такого кіннотника, як ти.

Через півгодини Дорош, горблячись у сідлі і гуцаючи тілом не в лад конячій ступі, проїхав мимо Оксена, що стояв на ганку.

– Попускай повіддя, тоді вона вільніше піде. Піхтура! – крикнув, усміхаючись, Оксен.

Дорош картинно, по-гусарському, випрямився в сідлі, садонув кобилицю каблуками під боки і, трохи не злетівши з сідла, зник за ворітьми. Орися, що несла через дорогу на коромислі відра з водою, забачивши дивного вершника, лукаво заграла бровами, голосно засміялася.

– Вам пощастить. З повними перейшла! – крикнула вона Дорошеві вслід.

– По-о-ба-чи-мо, – відповів Дорош, якого трясло, і тому голос його рвався.

Блискуче, омите недавнім дощем віття придорожніх верб ніжно постьобувало його по грудях і картузі, бризкало теплою росою на лице і руки. На узбіччі дороги виладувалася верхи на палицях дітвора, завидькувато гляділа Дорошеві вслід. «Іч, кіннота», – підморгував їм Дорош. Вони притихли, доки він проїхав, а потім з гиканням та іржанням понеслися по дорозі, вибасовуючи та прикевкуючи, як справжні жеребчики.

Зібравшись на Беєву гору, Дорош погнав Ластівку швидше і пополудні був у Зінькові. Містечко лежало на горі, припечене сонцем. Дощ тут випав менший, так що ледве прибив пилюку, яка пахла після дощу так, як пахне змазана глиною черінь печі. Проїхавши мимо міського парку, Дорош завернув у вузеньку тінисту вулицю, обсаджену осокорами, і добрався до військкомату. На задньому дворі прив'язав до конов'язі кобилицю, витрусив із гімнастьорки та картуза дорожню пилюку, застебнувся на всі гудзики, підтягнув ремінь. Наламавши в дворі полину, зробив з нього віничок, обмів ним свої закурені чоботи і тільки тоді зайшов до приміщення.

У темному коридорчику штовхалося чоловік тридцять людей. Деякі з них сиділи на лавах, деякі стояли, інші попримощувалися навпочіпки попід стінами. Дорош запитав одного, навіщо їх сюди викликано і що тут взагалі робиться, той відповів, що ніхто нічого не знає, бо ті, що виходять «он з тих дверей, ні про що не розказують». Сухорлявий, приблизно Дорошевого віку громадянин у гімнастьорці із слідами трьох кубиків на петлицях встряв у розмову і висловив припущення, що сюди викликано переважно середній комсклад і що їх заберуть на літо на перепідготовку.

– Або в Яреськи, або в Охтирку. Кожного ж літа їздимо, – додав він.

У військкоматі між тим був рух і пожвавлення. Молодесенька машиністка із занепокоєним личком бігала по коридору і зазирала то в ті, то в інші двері, шукаючи якогось капітана Профатілова. Кілька разів із дверей кабінету виходив середніх літ майор і, димлячи цигаркою, впівголоса ввічливо вичитував машиністці за те, що вона неуважна і знову переплутала списки. Машиністка червоніла, просила пробачення, притискувала до грудей зелену папку і, ображено задравши голову, топала каблучками по коридору, поширюючи після себе приємний запах гострих духів. Цей же самий майор часто висилав за двері молодшого лейтенанта-піхотинця, виголеного, підтягнутого, з новою блискучою кобурою при боці, видно, недавно випущеного з училища. Вийшовши за двері, молодший лейтенант випрямлявся, з цоканням зводив докупи каблуки хромових чобіт і дзвінким, срібного тембру голосом викрикував прізвище того, кого викликалося до кабінету військкома чи на комісію. Хто-небудь у темному коридорі говорив «єсть» і проходив до дверей. Молоденький командир ввічливо пропускав його поперед себе і, знову прицокнувши каблуками, акуратно і майже беззвучно закривав за собою двері.

«Іч, який щиглик! – в захопленні дивився на нього Дорош, милуючись його військовою виправкою. – Такий піде далеко. При штабах подібні люди високо ціняться».

Десь о четвертій годині дня викликали і Дороша. В першій кімнаті його зареєстрували і послали на медогляд. У великій кімнаті сиділи лікарі в білих халатах і оглядали запасників. Сива жінка-терапевт, дещо збентежена худорлявістю Дороша, покрутила його на всі боки, задала кілька незначних питань, які задаються майже всіма лікарями світу, знайшла його організм без особливих змін і відіслала до невропатолога, веселого, добродушного діда, який, дізнавшись про те, що Дороша контузило, оглядав його причепливіше і уважніше. Він посадив Дороша на табуретку, заставив хитати ногами, бив малесеньким молоточком по колінах, розписував спину і груди червоними смугами, детально розпитував, чи не було в нього останнім часом припадків, відтягав вії, зазирав у очі, водив пальцем перед очима, заставляв присідати, примушував стояти, закривши очі і витягши поперед себе руки, потім сказав: «М-мда!» – поплескав Дороша по спині пухкою, як подушечка, рукою і повідомив, що огляд закінчено. Дорош знову вийшов у ту саму кімнату, де його реєстрували, і молоденький командир-піхотинець провів його через коридор до кабінету військкома. Кабінет, у який зайшов Дорош, був маленький, але затишний при опущених шторах, що затіняли кім-

нату від сонця. За столом сидів маленький, різкий в рухах, енергійний чоловік у формі майора. Він привітав Дороша кивком голови, швидко промовив, як він, мабуть, говорив сьогодні всім:

– Дві пари білизни, дводенний запас харчів. Явка без запізнень. Можете йти.

Дорош приклав руку до картуза, зробив поворот і пішов до дверей.

– Секундочку. Ви лейтенант Дорош?

– Так точно!

Військком пошарив по столу руками і, знайшовши якийсь папірець, пробіг його очима.

– Зайдіть у райком. Вас там хочуть бачити.

– Єсть! – кивнув головою Дорош і вийшов із кімнати.

У райкомі його прийняв перший секретар Корнієнко.

– А, Дорош. Сідай. Я зараз.

Він щось записав у блокнот, кудись подзвонив, з кимось полаявся, потім викликав секретарку, довідався в неї, коли призначені збори в продкомбінаті, і деякий час сидів за столом, задумавшись. Враз лице його зробилося холодним, губи суворо підібгалися, І по тому, як він перекладав по столу з місця на місце якісь папери і то відкидався на спинку стільця, то знову займав своє робоче положення, було видно, що він нервує і намагається стримати свої нерви.

– Їдеш в армію? – нарешті запитав Корнієнко і пильно глянув на Дороша.

– Тільки що пройшов комісію.

– Що ж. Знімайся з обліку.

Корнієнко деяку хвилю помовчав.

– Твою особисту справу перешлемо у військову частину, в якій ти служитимеш… хоча хорошого в твоїй справі мало.

– Це щось нове, – насторожився Дорош.

Корнієнко почервонів так, що обвислі щоки його зробилися сизими, одним ривком відшвиргонув од себе стілець.

– Так. Нове. Покриваєш сумнівні елементи на селі. Навіщо брав під захист Хомутенка, коли на нього повно компрометуючих матеріалів? В селі роблять замахи на комуніста-активіста, а ти в народники лізеш? Я твої інтелігентські теорійки своїм пролетарським духом давно чув.

– Що значить «лізеш»? – незвичайно тихо запитав Дорош. – Я служу народові. Я за нього кров пролив…

– Нащот крові – брось! Ти думаєш, у нас нема фактів, що ти хотів здатися фіннам у полон?

Дорош тремтячою рукою витер із лоба піт.

– Я?

Він устав, бліднучи, плутаючи ногами, підійшов до столу. Він нічого не сказав, нічого не спитав, він тільки стояв, похитуючись, як п'яний, дивлячись просто Корніенкові в очі, і погляд його був гострий, як лезо бритви, і Корнієнко не витримав, опустив голову.

Дорош рвучко повернувся і, часто пересмикуючи худенькою шиєю, кроком смертельно зраненої людини вийшов із райкому. Він сів у сквері на лавці і сидів так довго, згорбившись, поклавши на коліна руки, відчуваючи, як щось м'яко давить його за горло і викликає різь в очах. Потім відв'язав Ластівку і тихим кроком виїхав з містечка. Йому треба було їхати полтавським шляхом, але кобила звернула на манилівську дорогу, і він не помітив цього, не звернув на це уваги, не торкнувся рукою поводів.

Сонце схилилося на захід і не пекло вже так дошкульно, як раніше. Тихий вітер подихав із-за Беєвої гори, приносив із степу свіжий запах трав і денну прохолоду манилівського лісу, що зеленів на горбах. Сивий полин і листатий подорожник кущилися обабіч дороги, злегенька припорошені пилом. Зелені хліба котили хвилі з горба на горб, з горба на горб, як море в легкий бриз. Незважаючи на малесенький вітерець, парило і робилося душно. Ластівки літали понад самою землею, мовчки, без щебету; шуліка, розпластавши крила, висів непорушно у синім небі. Ластівка жадібно тяглася губами до зеленої травички і нарешті запаслася. Дорош сплигнув із сідла, розминаючи замлілі від незвичної їзди ноги, пішов до могутнього береста, що ріс недалеко від лісу над дорогою, і, розстебнувши на грудях гімнастьорку, ліг на траву. Земля ніжно холодила його розпаленіле тіло, він з приємністю відчував це і кілька раз вдихнув на повні груди пахуче лісове повітря. Ластівка паслася зовсім близько, і було виразно чути, як вона щипає траву. Тихий шум лісу, синява високого неба, запах зелених трав – все це зливалося з гомоном потривоженої крові і наповняло серце Дороша невтішним болем. І він відчував, що серце його там, у грудях, кровоточить і пече, пече нестерпно. Він повернувся грудьми вниз, до землі, гадаючи, що так йому буде легше, і, поклавши голову на руки, закрив очі. І як тільки він їх закрив і полежав так хвилину, другу, звідкілясь, із самого дна його душі, став просочуватися ще гостріший біль і потихеньку, але настирливо, з якоюсь злорадною втіхою поколював голочкою серце: підступить, кольне і затихне, підступить, кольне і затихне. Він, постогнуючи, згріб рукою за ліву сторону грудей, тихесенько стис її. І біль ніби злякався його і теж

затих, але замість того в голову настирливо лізли спогади, не менш болючі, як і ота печія під серцем.

І згадується Дорошеві. Ніч. Мороз. Сніг. Глухий, як осипи з піщаних барханів, шум сосен. По снігу бредуть бійці. Мовчки, насторожено, тихо, безшумно. Поміж деревами промелькне заморожений до скону, як льодяна кулька, місяць, освітить обличчя людей, кине на них синю мертвяну тінь і знову щезне за хмарами. Там, за валунами, що чорніють попереду, фінський дзот. Його треба взяти. Дорош іде разом з бійцями в полушубку і білому маскхалаті. В горлі у нього сохне, дихання переривається, в голові молотить кров. Йому здається, що на нього цілиться смертю кожна соснова гілка, кожний камінь і хитро підпускав поближче, щоб обрушитися свинцевим гарячим дощем. Йому не страшно, тільки ноги робляться такі тяжкі, що без фізичних зусиль їх не можна переставляти. Дорош виразно чує, як поряд із ним тяжко сапає боєць, і Дорош пошепки погрожує, щоб він дихав тихіше, бо йому здається, що там, у кам'яному череві, ворог уже чує те сапання і вже бере їх на приціл. Вони вже бачать похмуру груднину дзота, уже чують, як звідти несе чужим духом.

І раптом все змішується. Він уже не бачить того бійця, що йшов з ним поряд, ні валунів попереду, а тільки чує, як по лісу гучно ляскають кулеметні черги, з дерев сиплеться сніг і білою млою застилає світ. Дорош плутається в тій млі, як у савані, і ніяк не може розібрати, де ж той дзот, потім його обдає гарячими газами від вибухлого снаряда, він хапається руками за сосну, але втриматися не може і падає обличчям у сніг. Йому хочеться перевернутись на спину, але в нього не вистачає сили, і він кричить : «Товариші! Товариші!» Його ніхто не чує, тому що навколо пекло, дерева горять, як свічки, чорний дим сажею осідає на білий сніг. Він приходить до свідомості в санбаті, але ніяк не може зрозуміти, де він і що з ним. В ленінградському госпіталі він здивовано дивиться на людей у білих халатах, що схиляються над ним і, замість того щоб говорити, тільки ворушать губами. Він також хоче щось сказати, але відчуває, що з ним щось таке трапилося, тому що хоч він і говорить, але не чує свого голосу. Він лежить напружений, здивований, зляканий і починає розуміти, що він оглух і що він не може говорити, бо по обличчях людей, які понахилялися над ним, він бачить, що вони його не розуміють. Позбавлений можливості говорити з людьми, Дорош в стократ сильніше переживав свою трагедію.

Тримався він одинаком, відчайдушно бився над питанням, яке так невідступно і немилосердно пригнічувало його: в чім тепер полягає

смисл його життя? Цілими годинами він простоював біля вікна в госпітальному коридорі за крислатими пальмами, в тихій задумі дивився на госпітальне подвір'я, де вирувало своє життя: санітарні машини привозили поранених і обморожених бійців. Старенький, але ще дебелий дідусь, впрягшись у саночки, никав по двору, вишукуючи сміття та вивозячи його в яму. Іноді він кидав це заняття і, взявши сокиру, цілими годинами на морозі рубав дрова. Працездатність цього діда вражала Дороша, і перший раз в один із вечорів, милуючись старим, Дорош подумав, що, крім нього, Дороша, на землі існують люди, в яких є також і горе, і нещастя, і що, незважаючи на це, вони працюють і ламають лиху долю, що зустріла їх на життєвій дорозі. «Хто знає, – міркував Дорош, дивлячись на клопітливого старого, – може, він також глухий і німий, як і я, але ж, бач, живе і працює. Так чим же я гірший за нього? Чого це я повинен нарікати на свою долю і злоститися на людей тільки за те, що вони здорові, а я каліка? Хіба ж вони винні, що мене вжалило так боляче нещастя, а їх обійшло?» І завжди після таких роздумів йому робилося легше, і якщо раніше він уникав людей і тримався одинаком, то тепер, навпаки, горнувся до них.

Особливо він пильнував за лікарями, і коли старенький професор йшов обходом по госпіталю із притихлим почтом медицини в білих халатах, він не зводив із нього очей і причепливо слідкував за кожним його рухом, перехоплював кожний його погляд і все це читав, як затаєну від нього цікаву книгу. Дорош уже знав, що його сусід по ліжкові – безнадійний, що він вже ніколи не буде ні чути, ні говорити, тому що коли професор до нього підходить, то робиться удавано веселим і жвавим в жестах, хоч очі його були задумані і в них ясно проступав щирий жаль до понівеченої на все життя молодої людини. І це щире почуття, і жаль професора хвилювали Дороша, бо він бачив, що вони глибоко людяні і йдуть від доброго серця. Все це говорило Дорошеві, що люди здорові і фізично сильні мучаться духовно за поранених і покалічених, не вважаючи їх, проте, неповноцінними людьми, і за це треба їх поважати. Дорош в умі дякував професорові і нетерпляче чекав, доки той підійде до нього. І коли професор підходив, Дорош дивився на нього віруючими очима, а в його серці дедалі більше розгоралася надія.

Однак в душі його гніздилися й сумніви. Часто він думав, що лікарі в силу своєї професії набули звичку співчувати хворим, і тому хто знає, щире це співчуття чи добре засвоєна звичка? Він, як і раніше, не переставав ретельно слідкувати за ними, водночас стежачи за пораненими. Особливо він приглядався до тих, що вже виздоровляли, бо йому зда-

валося, що саме вони, збуджені радістю життя, що повертається у всій красі, найбільше глухі та байдужі до нещасних. Одначе він тяжко помилявся. Саме ці поранені були найкращими приятелями тяжкохворих, і в очах жодного з них Дорош не прочитав прихованої переваги здорового над хворим або, ще гірше, отого за людським обов'язком співчуття, фальш якого так тонко відчувають тяжко хворі люди, навпаки, вони трималися, як рівні з рівними, і це особливо радувало Дороша і вселяло ще більшу віру в людей і в самого себе. І все це якось непомітно перетнуло в ньому ту болючу жилу, що в'язала його з горем і безнадією.

Він став частіше бувати в товаристві, грав у доміно, гуляв по коридорах, по двору, а одного разу весною, зодягнувши поверх білизни піжаму, втік із пораненими в місто, щоб поблукати по туманних вулицях Ленінграда з дівчатами, та, може, десь і поцілуватися над Невою. А що ж! Контузія сама по собі, а він все ж таки живий чоловік. Його вилаяли за таке свавілля, але лікували справно і наполегливо і, що особливо дивувало і навіть смішило Дороша, заставляли його співати, переконуючи при цьому, що він так швидше вилікується. Дорош соромився це робити на очах і співав, вкрившись ковдрою. Умом він переспівав усі пісні, які знав, але звук із горла не вилітав, і щелепи рухалися, як дерев'яні. Але він все одно продовжував ці вправи і робив їх наполегливо і довго.

Одного разу він став біля вікна і дивився на дворище, і раптом почув, що в його вухах ніби щось тріснуло, ніби хтось вибив звідти тверді пробки, і він почув гуркіт, такий страшний гуркіт, що все тіло його завмерло з жаху. Він відкрив вікно і побачив у дворі машину, з якої два бійці вивантажували випрану госпітальну білизну. І раптом Дорош почув фразу, яку сказав червоноармієць:

– Ти довго будеш там вовтузиться?

– А ти що? Спішиш до тещі в гості?

Тоді Дорош притис долоні до грудей, побіг по коридору, кричачи: «Професоре! Я чую! Професоре! Я чую!»

– Ви не тільки чуєте, а й говорите! – усміхаючись, сказав йому професор.

І Дорош справді зрозумів, що він не тільки чує, а й говорить. І, закривши лице руками, щоб не показати професорові сліз, пішов у палату, укрився з головою, не виходив на вечерю і цілий вечір шепотів сам до себе під ковдрою, милуючись звучанням своєї мови і обливаючи сльозами радості подушку…

Ластівка забряжчала вуздечкою, і Дорош кинувся від своїх дум. Сизе небо дихало грозою, що проходила десь у напрямку Ворскли, далеко над

степом бродили кошлаті начоси хмар, і земля там туманіла – в тих краях уже йшов дощ. Дорош сів, обхопивши руками коліна, і довго дивився на рухливу пелену дощу, яка йшла над Манилівкою лівим краєм. «Так. Ось як воно було. Ось як було», – проговорив він уголос, звівся на ноги і раптом помітив, що він ліг відпочивати недалеко від братської могили червоних героїв, порубаних махновцями в 1919 році.

Могила, колись висока й широка, тепер осіла і розповзлася, так що від неї залишився тільки невеличкий горбик землі, порослий бур'янцем і ніжною зелененькою травичкою. В головах стояв цегляний стовп, обмазаний цементом, що вже потріскався від сонця, дощу та вітру і поволі обсипався; зірка, вирізана із бляхи, пожолобилася і поржавіла – і лежали їхні кості тут, у степовій глухомані, як на морському дні, забуті, замулені, і переплакали вже за ними матері, брати й сестри, виросли і стали дорослими діти загиблих і потроху стали забувати про своїх батьків...

Серце Дороша защеміло, він скинув кашкета, став на коліна перед самітним горбиком і довго стояв, похиливши голову, погладжуючи рукою м'яку зелену травичку, що ніжним килимом покривала це святе місце.

«Мабуть, так створений світ, що людина більше думає про живих, чим про мертвих», – гірко роздумував він, стоячи у тихій печалі, одинокий серед цього безладного степу. І марилося йому, що тільки-но закінчився бій, він поховав друзів у цій могилі і прощається з ними навіки, і від цих думок голова його ще більше поникла на груди, і довгий час він ніяк не міг підвести її.

З кущика трави випурхнула пташка. Дорош здригнувся, не спускаючи очей із того місця, звідки вона вилетіла, підповз на колінах і став шукати гніздо. Незабаром він помітив у землі манюсіньку ямку, сховану в густій траві, і в ній затишне гніздечко, вимощене з трав'яних стебел і м'яко вистелене на дні пружинистим кінським волосом.

Дорош знав, що це було гніздечко польового щеврика, світло-бурої пташечки з коротким хвостиком і коротесеньким дзьобиком, що живиться малесенькими жучками і комашнею. Щеврик уже прилетів, уже обновив своє гніздечко, повигрібав із нього лапками земельку, навів чистоту, і клопітлива самка скоро сяде в нього, втягне красиву голівоньку в тепле пір'ячко, відкладе шестеро трохи більших, як горошинка, яєчок і потім довго сидітиме на них, сварлива та вередлива, грізно попискуючи на самця, якщо він мало приноситиме їй їжі, і неохоче пускаючи його на ніч в своє гніздечко. Сидітиме доти, доки шестеро голопуцьків-малят не проклюють кволими дзьобиками тонюсіньку шкаралупу яєчка, і, обігріті й висушені материн-

ським тілом, не роззявлять ротиків, і не попросять їсти. Тоді на самку впадуть нові клопоти, нові турботи. Не присідаючи й на хвилину, цілий день буде вона літати сюди-туди, щоб нагодувати ненажерливих ротатих діточок своїх, а вони сидітимуть кружка, повитягавши шиї і порозкривавши дзьобики. І в цьому малесенькому гніздечку віковічним, раз і назавжди заведеним порядком буде йти життя дружної пташиної сім'ї, і кожного року з гніздечка вилітатиме нове покоління, нові крильця будуть тріпатися в чистому, прозорому, свіжому, пахучому степовому повітрі. «Таке життя, такий закон життя, – подумав Дорош, любовно розглядаючи майстерно зроблене гніздечко, але не приторкуючись до нього руками, щоб пташка не змандрувала геть. – Таке життя. Молоде народжується, старе вмирає».

Він ще раз поклонився могилі, відійшов від неї і став прикоськувати Ластівку, що паслася поблизу.

Хіба він знав у цю мить, що не пройде й двох місяців, як по всіх степах від Балтики аж до Чорного моря знову будуть рости братські могили, ще рясніші, ще болючіші, бо будуть вони віддані на поталу немилосердному ворогові? Хіба він знав у цю мить, що прийде такий час, який вижене жаль із його серця, загрубить душу і наллє її зненавистю такої сили, що не лише його куля, а його очі спалюватимуть на попіл ворога, і що мимо не одної братської могили доведеться пройти йому, і що він не тільки не припаде на коліна перед тими священними горбиками, а не буде дивитися на них, бо тяжкий сором і ганьба їстимуть його совість, шершавим язиком лизатиме йому серце невимовний жаль за тим, що вони, сильні, здорові, озброєні, покидають рідну землю і ці немеркнучі маяки дорогих могил? Хіба знав він, стоячи отут серед первозданної степової тиші, слухаючи шелест вітру і зелених трав, що йому самому доведеться копати не одну могилу для своїх бойових товаришів і ховати їх навіть без салюту, щоб не приманити ворога, який шниряє поблизу?

Ні! Він цього не знав і не думав. Він лише непокоївся про тих, що загинули, і міркував, що треба сказати Гнатові, щоб він послав сюди людей – привести могили в належний вигляд. «Неподобство. Культ пошани до предків у нас нікуди не годиться. Хрест зимою вирубують на топливо, літом пасуть на кладовищах телят і кіз. Неподобство», – міркував він, їдучи степом.

Вечоріло. На Беєвій горі, за вітряками, лягали останні рожеві відсвіти західного сонця, троянівська долина уже повнилася синюватою млою; вона крила сади, придорожні верби і білі хати. Приташанських луків зовсім не було видно – їх заволокло водяною парою, що білим туманом гойдалася внизу.

Коли Дорош з'їжджав із гори, йому довелося трохи притримати Ластівку, щоб дати дорогу пастушкам, що зганяли в долину артільну отару овець, яка текла чорною вовняною рікою, пахла бубурішками і розпареною на сонці шерстю, мекала на різні лади і дрібненько цокотіла ратичками по сухому глиняному грунті. В Троянівці з бовдурів то тут, то там високо в небо валив пахучий, підсмажений олією солом'яний дим – господині, повернувшись із роботи, варили вечерю. Від колодязя, що стояв на вигоні між вербами, чувся брязкіт відер, жіночі голоси і веселий сміх дітей. Кілька жінок з повними відрами води в руках перейшли Дорошеві дорогу, сказавши своє звичайне лагідне «драстуйте», повернули до своїх дворів. Якась золотокоса дівчина (Дорош потім пізнав, що то була Тетерина Орися) бігла по вулиці з прутом і гнала поперед себе ошаліле від весняного привілля телятко, що дрочилося помежи тинами, задравши хвоста і витягши вперед шию. Іноді воно раптом зупинялося і, розставивши сошками передні ноги, безглуздо дивилося на чиї-небудь ворота, і тоді Орися вигукувала:

– Тпручки, дурне! Тпручки додому!

Її голос був грайливий, веселий, з якоюсь прихованою кокетливою інтимністю.

– Добрий вечір! – привітався до неї Дорош.

Вона відповіла також привітанням і насмішкувато знизу вгору глянула на Дороша: їй було дивно, що такий статечний чоловік серйозно вітається із такою дзигою, як вона, і Орися погнала теля, озираючись, поглядаючи Дорошеві вслід. Дорош не розумів, чого в неї такий кепкуючий погляд, і думав, що вона насміхається з нього як з вершника. Він випнув по-гусарському груди, підпер правою рукою бока і поїхав далі.

Біля магазину він зустрів кількох колгоспників, що поверталися з роботи. Вони теж сказали йому «грасти» (здрастуйте) і пішли собі далі, розмовляючи про господарські справи. В артільному дворі хтось ударив у стальну рейку, сповіщаючи цим, що робочий день закінчився, і ніжне гудіння попливло над селом, над лугами і затихло десь аж за Ташанню. Звук цей ворухнув щось болісне в душі Дороша, він подумав, що завтра йому треба виїжджати і все це покидати.

Він не поїхав у артільний двір, щоб здати на конюшню Ластівку, а попрямував до себе на квартиру. Сергій рубав біля хлівця хмиз. Побачивши Дороща задуманим, чимось стривоженим, він хотів запитати, що сталося, але потім вирішив не турбувати його дурною цікавістю, коли чоловікові і без того гірко на душі. «Мабуть, по роботі щось не клеїть-

ся», – подумав про себе Сергій, складаючи порубаний хмиз у невеличку купку. Дорош прямо з цебра, що стояло на цямрині, напився холодної води і попросив Сергія відвести на конюшню Ластівку. Сергій покинув роботу, по-молодецькому скочив у сідло.

– Забіжи до Оксена, скажи, хай прийде увечері. Діло є, – крикнув йому навздогін Дорош.

Потім він зайшов у хату і став збиратися в дорогу. Санька, побачивши, що Дорош витягає з-під лави чемодан, доскіпувалася, куди він їде. Дорош показав на мигах, що їде в район. Про справжню причину від'їзду він вирішив поки що її не повідомляти, щоб вона не наробила метушні та не побігла по сусідах з жалобою, що квартирант таки їде від них, бо, мабуть, йому в них не сподобалося. Санька, здавалося, задовольнилася його відповіддю і пішла поратися в хатину, але через деякий час повернулася і, стоячи біля дверей, стала слідкувати, як збирається Дорош. Вона бачила, як він вийняв із-під ліжка свої військові хромові чоботи і заходився їх вичищати, бачила, як він голився, вклав у чемодан зубну щітку, мило, чистий рушник, чисту білизну, книжки і, підійшовши до нього, стала настирливо допитуватися, що це означає. Дорош бачив, що відчепитися від неї вже неможливо, і вирішив сказати правду. Він зняв із стіни своє фото у військовій формі і пояснив, що його забирають в армію. Вона зрозуміла, і лице її зробилося впертим, незадоволеним, навіть лютим. Вона стала на дверях, розіп'явши руки, і крутила головою в знак того, що вона його не пустить. Дорош зітхнув і дав їй зрозуміти, що він туди йде не по своїй волі, а що його посилають. Вона, показавши на ікону, просила, щоб він помолився, і тоді йому буде все добре. Дорош усміхнувся і заперечливо покрутив головою. Тоді вона докірливо похитала головою і пообіцяла, що буде сама молитися за нього.

Скоро прийшли Сергій та Оксен. Побачивши Дороша з чемоданом, вони здивовано перезирнулися.

– На курорт, чи що?

– Майже. В армію відкликають.

– Ф-ф'ю-у! – свиснув Оксен і опустився на лаву. – Оце діла…

Він довго сидів мовчки, не зводячи очей з Дороша. «Тільки звикли, спрацювалися – і на тобі. Трудно мені без нього буде. Ох, трудно!» – з жалем думав Оксен, то скидаючи шапку, то зодягаючи її, то закурюючи, то не торкаючись губами цигарки, зовсім забуваючи, що вона димить у нього поміж пальцями. Нарешті встав і мовчки вийшов з хати. За півгодини повернувся, поставив на стіл пляшку горілки, моргнув Сергієві, щоб приніс три стакани і закуску. Сергій шустро метнувся в хатину,

приніс миску квашеної калусти, хліба і п'ять цибулин. Оксен шльопнув пляшку під гузир, налив усім по півстакана.

– Ну, за щасливу дорогу…

Пожувавши капустки, швидко п'яніючи, спитав:

– Одного тебе викликають чи ще кого?

– Всіх командирів запасу.

– В часті поганяють, а восени й дома будете.

– Це ще як сказати, – знизав плечима Дорош. – Не на таке діло закручується. Читаєш, що в Європі робиться? Коли б воно й до нас не докотилося. Ти думаєш, навіщо Гітлер повну Фінляндію німців напер? Думаєш, задаром вони біля нашого кордону крутяться?

– Їрунда! У нас границя на замку. Хто посміє?

Дорош не відповідав, але видно було, що він не розділяє захоплення Оксена.

– В селі люди говорять, що буде війна, – обізвався Сергій, що після випитої горілки значно осмілів.

– Плети! У нас із Німеччиною договір, – ні за яку силу не погоджувався на війну Оксен.

У кожному селі є така сорока, що розносить новини на хвості. Тому не встигли Оксен із Сергієм та Дорошем випити по чарці, як уже всі люди знали, що Дороша беруть в армію і що в Золотаренків його проводжають в дорогу. Кузь ходив від хати до хати по своєму кутку і говорив кожному:

– Що ж ми, отакого золотого чоловіка, як того цигана, з хати випхнемо? Треба ж провести його так, як слід. Ану, Бовдюг, доставай горілки, а ти, Латочко, закуски, а я вже принесу чарки, та, як каже Підситочок, дасть бог, вирядимо.

Кузеві походеньки були успішними: незабаром він з'явився до Сергія в хату в супроводі Бовдюга, Латочки і Павла Гречаного. За ними прийшли ще люди, так що за годину в хаті ніде було повернутися. Скромна вечеря перетворювалася в добрячу гулянку.

Сергій приніс від сусідів ще один стіл і поставив на ньому п'ять пляшок, заткнутих кукурудзяними качанами. В хаті гамір, сміх, обличчя червоні, спітнілі.

– Сідайте, кумо, а я біля вас! – викрикує Кузь і так і викаблучується на одній нозі. – Куди проливаєш, вона гроші коштує! Павлові налий повну ринку! Що йому стакан?

Наливають усім. Павло, випивши, підсуває до себе миску із сметаною. Молодиці п'яніють швидше за всіх і вже починають у кутку:

Ой ви, хлопці-риболовці, та тягніть невід…

До них приплітаються чоловічі баси, гудуть мідним дзвоном:

Го-ой, тягніть невід та по синьому морю
Та спіймайте нашу бідну долю...

Підвішена під стелею лампа сполохано блимає, в хаті стає душно і парко, від людських тіл смердить потом. Латочка намагається заглушити всіх, кричить тоненьким тенором, на шиї страшними п'явками пухнуть жили.

– До-о-ого-о-лю-у-у, – тягне він, узявшись по-бабському за щоку.

Потім кидає співати, звертається до Бовдюга.

– А я йому й кажу! – кричить він, червоніючи. – Гвинт паче й невелика штука, а без нього олії не зіб'єш.

Бовдюг скубе рукою рижого вуса, поважно киває головою.

Раптом двері відкриваються, і в хату входить Гнат. Шкірянка розстебнута, рука на пов'язці. Всі присутні кричать:

– На нового гостя! На нового гостя!

Сергій наливає склянку і підносить новоприбулому. Гнат бере стакан в руки і так маніжиться, ніби тієї горілки зроду і не куштував: хмуриться, кривиться, одвертається, потім здається на прохання гостей і говорить, відкашлявшись:

– За від'їзд нашого дорогого товариша Дороша. Хай він чесно служить на благо нашої Батьківщини!

П'є, витирається рукавом і круто повертається до гармоніста:

– Ану, Вихтір, одколи номер!

Із темних сіней напомацки виходить сліпий Вихтір, якого Гнат нарочито викликав через виконавця і прихопив із собою для гулянки. Через плече в нього висить гармошка-«вєнка» з полатаними квітчастою матерією міхами. Низенький, у старенькій куцині, Вихтір схожий на того мандрівного музиканта, якого часто можна ще й тепер зустріти по базарах та ярмарках. Він сідає на лаву і деякий час уважно прислухається до гомону в хаті, мабуть, пізнаючи по голосах, хто із троянівців тут гуляє. Задравши голову, крутить нею, ніби шукає сонце.

– О! Дядько Кузь тут! Та таке ніби й кума обзивається! – весело кричить він.

– Тут ми, Вихторе! Тут! А де ж нам бути? Сідай ближче до столу!

Його всаджують на ослоні і підносять чарку. Він, простягши руку, тривожно вимацує простір, очевидно, боячись наткнутися на неї випадково та пролити, а намацавши, підносить до рота і приказує так, як навчився за свої незчисленні мандри по весіллях та грищах:

– Ох, чарочка малесенька, пощипує злегесенька. Вип'єш першу –

стрепенешся, вип'єш другу – схаменешся. Вип'єш третю – в очах сяє, думка думку здоганяє!

– Молодець, Вихтір!

– Ну вже й характерник! Як що придумає, так тільки держись.

Вихтір розстібає свою стареньку гармошку, і обличчя його із веселого стає настороженим і ніби аж сумним. Він прикладає вухо до планки і перебирає пальцями по клапанах, прислухаючись до таємної музики, що вже народжується в тих полатаних міхах. Приніс Вихторові оцю «хромку-вєнку» його рідний брат-артилерист ще аж з німецького полону після імперіалістичної війни. Скільки ж вона після того весіль зіграла! На скількох грищах побула! Чаго вона тільки й не витинала на залужанських, троянівських, княжослободських вулицях та забавах. А раз якось перевозили залужанські хлопці Вихтора до себе на грище по весняній повені через ташанський роалив. П'яний Вихтір як здурів: набрав повні міхи води і давай грати. «Від води, – кричить, – вся музика на світі! Тепер моя гармошка солов'ями співатиме!» Ну, думали, пропала гармошка. А він висушив її, почаклував над нею, пошептав, помацав – і знову заспівала в його руках, як та сопілочка в пастушки рано-вранці на царині.

Грає Вихтір натхненно, з душею. Відкине трохи назад голову, випне груди, а пальцями, пальцями що виробляє! Дивишся на них, так аж не віриш, що то людські. Здається тобі, що то молодесенькі чортенята виплигують та вибрикують по блискучих гудзиках. Тільки розтяг Вихтір гармошку – пішло зовсім інше діло. Хата так і загула, так і загриміла. Хто зроду не танцював – і той пішов вихилясом.

Кузь ліз цілуватися з Дорошем і кричав: «Ось із ким ми піднімали товарове господарство!» Зачувши музику, припинив свої речі і попхався в коло танцюючих Оксен, що сидів понурий і неговіркий, зробив собі круг і врізав такого гопака, що позатягало пилюкою вікна і лампа жевріла, як би десь на токовищі. Вихтір почав того гопака поволі, тихо; Оксен розправив плечі, ворухнув ними раз, вдруге, ніби нехотя пройшовся по хаті, плавно ступаючи на носках, і раптом, стрепенувшись, сипонув на долівку таким страшенним перестуком, що у всіх аж у грудях похололо. Потім став як укопаний, ніби роздумуючи, що ж робити далі, кинув назад головою, розпростав руки, крикнув «асса» і став танцювати гопак на манір лезгинки, пружно викидаючи перед собою носки чобіт і приклавши одну руку до грудей, а другу відвівши вбік. Кузь, побачивши таку халепу, деякий час стояв, тупо глядячи перед собою, потім дико гукнув і пішов садити каблуками як попало.

Танцював він, втягши голову в плечі, тупав ногою на одному місці або дригав то назад, то вперед, бажаючи, очевидно, насмішити, потім пішов навприсядки, впав, його взяли за руки і виволокли в сіни провітритися.

Бовдюг і Латочка сперечалися про родословну цариці Катерини. Бовдюг говорив, що вона походить від австрійців, а Латочка доказував, що від французів. Бовдюг доводив, що вона жила із Гришкою Орловим, а Латочка бив кулаком об стіл і присягався, що це брехня, бо вона тягалася з багатьма, а жила тільки з Потьомкіним Тавричеським, і що Распутін був характерник і через це великі князі ніяк не могли отруїти його варениками.

– А царя Миколу в Сибіру стукнули, – гомонів Бовдюг.

– Що? – недовірливо наставив на нього очі Латочка. – Це ти вже брешеш. Він утік за кордон.

– Утік?

– Утік.

– Так тоді поспитаємо залужанського Микити, якщо ти кажеш, що він утік.

Павло сидів за столом, сумно дивлячись на пусті миски. Згадав, що в нього дома є теличка, яку йому дали в премію за клопотанням Дороша, і розплакався, бо телятко було таким гарним, що коли він привів його додому, то воно лизало йому руку, тикалося мордочкою в рукав і пило молоко з пляшечки. Від цих спогадів жалість ще більше охопила Павла, він ридав ще дужче і, щоб люди не бачили, як плаче неборака, пішов у сіни, сів за дверима на мішках і там заснув.

Гнатові теж свербіло потанцювати, але в нього ще боліла рука, тому він тільки притупцьовував ногами і присвистував губами. Лице його зробилося відчайдушним, як у весільного боярина. І Дорош, дивлячись на нього, ніяк не міг повірити, щоб ця весела і така безпосередня в цю хвилю людина могла наговорити на нього стільки дурниць в райкомі. «Загадкова і дивна людська натура», – думав сам собі Дорош, відчуваючи, як у нього злегенька паморочиться голова. Пробравшись крізь гарячі, розпарені людські тіла, він вийшов надвір і присів на призьбі. «Отже, все кінчилося. Я їду. Що ж мене чекає попереду? Вони залишаться тут, і ніхто з них не буде знати, скільки думок перевергав я під цією чорною стріхою».

Вийшов Сергій, мовчки сів поряд.

– Ну, що вони там? – запитав Дорош.

– Танцюють…

Біля хліва чорніла запряжена у візок конячина. П'яний візник спав, укрившись сірячиною. Дорош тихо сказав Сергієві:

– Винеси мені чемодан. Тільки так, щоб ніхто не бачив. Не хочу своїм від'їздом заважати їхнім веселощам.

Сергій виніс чемодан, подав Дорошеві. Розбудили візника, який спросоння не міг знайти віжок. Сергій намацав їх, всунув йому в руку. Виїхали за ворота.

– Ну, – сказав Дорош і міцно, по-чоловічому обняв Сергія за плечі. Потім злегенька відштовхнув його від себе.

– Чи доведеться ж побачитись? – затремтів голосом Сергій.

– Хто ж його знає... В житті доріг багато...

– Не згадуйте нас лихом...

– Щасливим зоставайся...

Підвода рушила. Уже виїжджаючи з вулиці, Дорош озирнувся: біля воріт невиразно чорніла постать Сергія. Потім відкрилися хатні двері, випустили надвір смугу світла і закрилися наглухо. «От і все, – подумав Дорош. – От і починається моє нове життя».

XX

Перед самою косовицею несподівано заявився в Троянівку Федот Вихор. Якось увечері прибіг із сільради виконавець і приніс телеграму, в якій сповіщалось, що Федот сидить у Полтаві на вокзалі в надії на попутний транспорт.

Гаврило виїхав за ним парою коней і надвечір третього дня привіз у Троянівку. З Федотом їхала дружина Юля, схожа на гречанку кокетуха з лінивим голосом і млосними очима. Коли стали спускатися з Беєвої гори, вередливо вигнула чорні, блискучі, густі і по-чоловічому широкі брови і тяжко зітхнула:

– Оце таке село? Я тут умру від нудьги. Гаврило засовався на возі, так, ніби хотів щось сказати, та тільки вдарив батогом по конях, які й без того прискорили ходу, бо почули домівку. Ось і хата. Мелькнули голубі віконниці, недавно загороджений тин, на якому ще не просохло ліщинове листячко, розчинилися ворота – коники з розгону влетіли на подвір'я. Уляна, побачивши сина, витерла руки об фартух, припала до рипучих ременів на його грудях і тихо, щасливо заплакала. Йонька, скинувши картуза, топтався біля воза.

– Поводи коней по двору. Води не давай, – суворо наказав він Тимкові і звернувся до гостей: – Чого ж ви стоїте, заходьте в хату. І ви, невістко, заходьте.

Юля цілуватися ні з ким не стала. З матір'ю вона обнялася, а Йоньці подала білу, з довгими красивими пальцями руку.

– Це твій старичок? – як би дивуючись, запитала вона в Федота. – Гм. А чого він такий обірваний?

– Це ми так по-домашньому, по-селянському. Коло гною воно краще й не треба, – знічено посміхнувся Йонька.

– Боже! Чого ж це я стою? – спохватилася мати. – Люди з дороги. І вода гаряченька є вмитися, і все приготовлено. Як же. Ждали. Господи, як ждали! Піди ж, Йосипе, принеси ночви з хліва, бо їм треба вмитися з дороги. А може, ви спочатку повечеряєте? А вмиєтеся опісля?

– Що ви! Хіба можна сідати за стіл з немитими руками? – здивувалася Юля.

– Так воно хто як. Нам то байдуже, а ви люди городські, то у вас по-другому заведено, по-культурному, – добродушно погодилася Уляна. – Тимку, кинь водити коней та злий їм на руки. Не знаю, як вас і величати.

Уляна винесла надвір чавун з гарячою водою і поставила на порозі. Юля, не соромлячись мужчин, зняла з себе чорну дорожню кофточку, зав'язала косинкою голову. В тугу смуглу спину безжалісно врізалися бретельки ліфчика. Тимко лив їй воду в рожеві ківшики долонь. Юля безсоромно розглядала його своїми млосними, ледь прищуленими очима.

– Брюнет. Жагучий брюнет, і зовсім не схожий на Федота.

Тимко з кухлем у руках переступав із ноги на ногу, крадькома обзирав її красиву, сильну, гнучку спину. «Іч, вигулялася на казьонних харчах. Сименталка».

Юля витерла м'яким рушничком груди, шию, спину, кокетливо ляснула мокрою долонею (від неї запахло милом) Тимка по щоці, заграла бровами:

– У твоїх очах є щось демонічне і привабливе для жінок.

Тимко залився фарбою, опустив очі.

– У тебе є в селі симпатія?

– Ні, немає.

– Чому?

– Дівчата не хочуть любити.

– Яка трагедія! – співчутливо вигукнула Юля. – Фед! Принеси мені гребінець і пудру. Та, гляди, не розсип по дорозі.

«Радуйся, нене, дістала поміч на старість», – глузливо зітхнув Тимко.

Доки гості вмивалися, Гаврило з Йонькою натягли півкомори мішків

та чемоданів. Йонька хазяйськи промацував їх пальцями, намагаючись зарані відгадати, що в них є.

Після вечері в хату нашевкалось повно односельчан. Їм піднесли по чарці, вони відразу повеселішали і всі до одного поскручували цигарки.

– Оце ж накадите повну хату, – забідкалася Уляна. – Тут від свого курія ніяк не видихаємо, так ще й від вас нюхай.

Дядьки погупали чобітьми на поріг і потягли за собою цілий чувал диму.

Федот, вмитий, чистий, виголений, в одній натіль ній сорочці, галіфе та шльопанцях на босу ногу, теж пішов за ними, але в сінях Йонька притримав його за рукав і заставив зодягти військову форму.

– Вона мені і так набридла, тату, – опинався Федот.

– А я тобі кажу: надінь. Хай усі бачать, що ти в мене червоний командир, а не яка-небудь заплішка.

Федот у думці схвалив бажання старого. «Що ж, зодягну. У селі не так-то вже й рясно таких, як я». Федот пішов у хату, зодяг гімнастьорку, портупею, зробився зграбніший і статечніший. «Діждався честі, – радів Йонька, не зводячи із сина очей, – он скільки людей за розумним словом привалило. Ждуть, як колись архієрея ждали».

При появі Федота дядьки стихли і чемненько розсілися попід стіною.

– Бож-же ж мій, бож-же ж мій, як ідуть года! – журливо почав Кузь, що прителіпався сюди найпершим і вже встиг покуштувати дорогих Федотових цигарок. – Як здумаю, який ти маленький був, так наче це діялося вчора, а як подивлюся, що ти вже червоний командир, то, либонь, і не вчора, а таки давненько. Аж не віриться. Ти дай мені, синок, закурити, бо розговор буде довгий. Зроду таких не курив, – щиро признався Кузь, пожадливо затягуючись запашним димком. – Райський запах! Колись баба Улита, ота, Йосипе, що на Афон ходила, приносила із святої гори якогось зілля, так давала й нам, дітям, понюхати. Так чисто отаким пахло, як оця цигарка. Який сорт. Ах, який сорт!

– Ти цілий вік один сорт куриш – чужі, – обізвався Латочка.

– Хай порозкошує чоловік, – заступився за Кузя Йонька. – Бо таких цигарок сюди, звичайно, не привозять. Це їм такі на командирський пайок дають.

– Ну, грець з ним, – перебив його Кузь. – Так про що ж будемо з тобою говорити? Прибув, значить, у рідну сторонку? Воно, брат, де ворон не літає, а на рідну сторону вертає. Я коли повернувся із заробітків у тисяча дев'ятсот тринадцятому році, то зупинився на Беєвій горі і аж заплакав... Ну, а ти ж де побував? Що повидав?

– Я більше по городах. Потому – служба у мене така.

– Так. Так. А скажи, як воно по містах із матерією? У нас – лихо. Скоро доходимося до того, що й грішного тіла нічим буде прикрити.

– Там аби гроші. Все є.

– Ну, а продукти? Масло, хліб, сахар?

– Для цього є спеціальні магазини – гастрономи. Іди і купуй, що хочеш і скільки хочеш.

– Правда, правда. Я теж оце недавно був у Полтаві, так теж усе є, що треба. От тільки соди і чобіт немає. А щоб косу добру купити, то, мабуть, і до самого Одесу дійшов би і то не купив би такої, як треба. Коли ж воно в нас отой достаток буде?

– Буде все, тільки не відразу. Зараз у нас весь упор на важку індустрію, бо вона всьому голова. Будуть у нас машини – буде й матерія. Руками її для всіх не наробиш. Партія обіцяє, що в кінці цієї п'ятирічки всього буде доволі, а вже що наша партія скаже – то закон. В тім її і велич, що вона бачить далеко вперед.

– Це правда. Але ти мені скажи, куди воно хліб діваєтся? Чого воно в містах такі за ним черги великі?

– Держава робить запас. Навколо нас вороги. На випадок чого – нам надіятися ні на кого, крім на самих себе.

– А я чув, що германцев і його везуть цілими ешелонами.

– Ми люди військові. Нам це невідомо. Я тільки знаю одне, що з Німеччиною у нас найближчим часом нічого поганого не буде. Ми з нею маємо угоду про ненапад.

– Ох, не вір тим германам! То – собаки потайні. Вкусить – і зуби заховає.

– Ми цього не боїмося. А коли хто зачепить, будемо бити ворога на його ж території.

– А не вийде того, що в японську?

– Ні! Не вийде! У нас – техніка, авіація, флот. Ми – наймогутніша країна світу.

– Ну що ж, ребяточки, побалакали трохи – пора додому, – обізвався в перший раз за вечір Бовдюг. – Федот з дороги, йому відпочити треба, а Кузя до ранку не переслухаєш.

Коли вийшли за ворота, Бовдюг сказав Кузеві:

– Ти догавкаєшся! Ну на якого чортового батька ти в політику лізеш? Спитав, почому сало на базарі, – і сиди нишком. Так ні! Йому поясни, куди хліб діваєтся, чого матерії не вистачає. Яке твоє діло?

– Інтересно. Бож-же ж мій, як інтересно! Подивився у вікно – і то

скільки видно! А як поїздити та з розумними людьми поговорити. Скільки ж тоді в моїй голові розуму прибавиться?

– А навіщо він тобі здався, той розум? Дурнішому легше на світі жити.

– Е, це вже ти не говори! Не говори! Чоловік на те й родився, щоб весь вік, скільки живе, розуму вчитися. Оце є в мене ще трохи тютюну в кисеті, прийду додому, куритиму та все над людським життям міркуватиму.

Після того як дядьки розійшлися, ні Федот, ні Йонька спати не лягли, а засвітили каганець і пішли в комору.

– Я тут привіз тобі дещо, – загадково зашепотів Федот і розв'язав великий важкий мішок. – Маю на складі хлопців знайомих, от і удружили, спасибі їм.

Чорний згорток шкіри тьмяно блиснув у нього в руках, потім він витяг кілька пар червоноармійської білизни, два відрізи на шинелю, три пари нових галіфе, білу байку на онучі.

– Боже мій, скільки добра! – жадібно засвітив очима Йонька. – Не бійся. Усе буде в цілості. Ніде ані шматини не потеряю.

– А ще скажу вам, тату, – Федот помовчав, прислухаючись, чи ніхто не притаївся під дверима, – що в світі тепер неспокійно, так що все може бути. Ви про це (він показав на мішки) нікому не говоріть. Нашийте всім чобіт. Дайте й Гавриловим діткам. І Тимкові пошийте. Він уже парубок.

– Тимкові не дам і шкуратка. – Верхня губа в старого сердито сіпнулася. – Зобижає мене.

І Йонька довго та жалісно розповідав Федотові про те, як «отой баришник» трохи голови йому не зрубав лопатою.

На другий день снідали багато, по-сімейному. Федот із Юлею сиділи на покуті, мати їм прослала новий вишитий рушник на коліна, щоб сметана не капнула на святешний одяг. Всі сиділи щасливі, урочисті. Навіть Йонька ретельно вимив милом руки і зодяг чисту сорочку. Гаврило, червоний, як перець, сяючий і добродушний, все посміхався, точно так, як мати, і не знав, куди подіти свої здоровенні мозолисті руки, на які з острахом поглядала Юля. Гаврило сидів якраз проти неї і гостинно припрошував:

– Може, вам сметанки підлити чи вергуна подати? І коли він повертався своєю громіздкою фігурою за тим вергуном чи за сметаною, то із столу обов'язково що-небудь падало: або ложка, або шматочок хліба, або обсмоктана куряча кісточка.

– Сиди вже. Без тебе подам, – удавано сердилася мати, насмішкувато підбираючи губи, а в душі безмежно радіючи, що нарешті всі зібралися до одного стола, як хороша родина, і говорять собі мирно та любенько. Як господиня й мати, що всьому дає раду та совіт, вона за стіл не сідала, а плавала, як лебедиця, то в хатину, то в комору та все подавала страви на стіл, що їх не було куди й ставити. На Уляні рясна спідниця в горошок, кофточка синя, хустина біла, як сніг, а з-під неї лице рум'яне, як у дівчини. Випила ж ту чарку горілки з дітьми, так таке, що хоч під щоку берися, тільки що ото зморшки під очима та волосся з сивиною, але то кат його бери! Тепла хвиля підмиває серце матері, як вода калину, щасливою сльозою очі криються: усіх же вигодувала та виняньчила та й до розуму довела. Слава богу, всі живі і здорові, то як же не взятися за щоку та не кигикнути ташанською чайкою: «Сини ж мої, соколята, тільки ж вами я й багата!..» Уже б вона й заспівала, та невістки соромиться. Скаже – здуріла мати на старість.

Йонька сидить з краю стола і коли набирає в ложку сметани, то витріщає очі, ніби скарбу шукає, їсть він, голосно чавкаючи, обляпуючи білими каплями бороду й вуса.

– Ти б окуратніше, старий...

– А що? – озирається він на всі боки.

– Сметана он по бороді тече.

– А, то нічого, – і він витирає її долонею.

Коло Уляни тихенькими курчатками горнуться онуки: білявий хлопчик років десяти, вже пастушок, і мизата дівчинка років чотирьох. Все усміхається, як Гаврило, під носом у неї весь час неполадки, і баба витирає фартушком, гладить по голівці рукою. Молодець, мовляв, хороша дівчинка. Петрусь їсть по-хазяйськи, підставляючи під ложку шматочок хліба, так його бабуся навчила, а дівчинка проливає сметану на груди і весь час злякано поглядає на чужу тьотю, що сидить на покуті.

За сметаною і варениками подається кисіль.

– Сімейка у нас велика, – шумить зеленим шовковим платтям Юля.– Батько й мати молодці, постаралися.

Федот осудливо глянув на неї і дав зрозуміти своїм поглядом, що вона говорить дурниці, що цього не треба говорити при батьках, але Юля не розуміє і жеманливо усміхається Тимкові.

– Хіба це сім'я? – поспішає на виручку Гаврило. – Он у Гордія Кошари, ото сім'я. Як сядуть навколо столу обідати – курці немає де голови пристромити. У батька в руках ложка-довбанка, тільки хто з малишні сьорбне дуже або засміється – трісь по голові, і зараз же тихо-тихо зробиться. Чути, як і мухи під сволоком гудуть.

Тимко чмихнув у рукав, але не від розповіді Гаврила, а з того смішного виразу обличчя Юлі, яка слухала це оповідання з надзвичайною цікавістю. Гаврило стукнув його ложкою по голові, наслідуючи Гордія Кошару:

– А сиди, чортів чорт, не крутися за столом!

Всі засміялися. Федот налив собі півстакана самогону, випив, насупив тонкі брови.

– Тимка не ложкою слід бити, а батогом,– сказав він, гостро глянувши на брата.

– За що ж мені така шана?

– Сам знаєш.

– Щось не тямлю. Може б, ти пояснив?

– Тобі пояснити? – схопився раптом із-за столу Федот і дав Тимкові ляпаса. Той озвірів, схопив брата за петельки, рвонув на себе. Не давши опам'ятатися, витяг із-за столу, повів до дверей. На комусь тріснула сорочка, квасолею пороснули на долівку гудзики. Перелякано заплакали діти.

– Розійдись! – закричав Гаврило.– Розійдись! Він кинувся поміж братами, розметав їх в різні боки, Тимка випер за поріг.

– Бач, що придумали з жиру, бісові діти! – тяжко сапав він, глипаючи то на одного, то на другого почервонілими очима.

– Попадешся ти мені іншим разом, чахотка чортова! – погрожував ізнадвору Тимко, мацаючи рукою розбите вухо, з якого тоненьким струмочком текла кров.

– Ну-ну, ти добалакаєшся! – витріщився Гаврило і, взявши за плечі, виштовхнув брата ще далі.

Тимко постояв посеред двору, оглядаючи, що сталося з ним після бійки. Виявилося, що на сорочці гудзиків як не бувало і від плеча аж до ліктя розпанаханий рукав. «Нічого, я колись тобі все згадаю», – погрозив він на вікна і пішов городом у яр. Там було тихо і мирно. Від глиняних стін віяло вологою, дзюркотів потік із чистою джерельною водою. Тимко підійшов до нього, вмив лице і довго мочив водою розбите вухо, що сочилося кров'ю і палало, як жар, потім сів під кущем дикого терну. «Я тобі покажу, – бурмотів він. – Думаєш, як квасолю почепив на петлиці, так їздитимеш на мені, як і раніше? Ні, вистачить уже. Увірвалося».

Він сидів ображений, одинокий і розумів, що, крім матері і Гаврила, всі його ненавидять. Думки, одна від одної складніші, болісніші, мучили його, і він, щоб розібратися в них, став пригадувати своє дитинство.

Пам'ятає він, як одного разу зимою приїхав із базару батько. Він

увійшов у хату, закутаний по самі очі в башлик, білий від снігу, як мара, із бурульками на вусах, з-під яких, як з бовдура, валила пара, кинув дітям на піч мішок, у якому щось заторохтіло, як замерзлі кості. Вони із Федотом розв'язали мішок і, штовхаючись, як поросята біля корита, хотіли чимшвидше заглянути, що там є. Там були новенькі чоботи. Вони почали видирати один в одного ті чоботята, сперечалися, кому вони належать. Батько, зачувши сварку, люто закричав на них і сказав, що вони Федотові, бо він старший.

– А що! Мені купили чобітки, а не тобі. Ги-ги, – вихвалявся Федот, показуючи жовті зуби.

Тимко заплакав. Він не розумів, чому ж чобітки віддані Федотові, а не йому, який слухав батька, сидів на печі смирно і не збивав пилюки. Того ж вечора мати, пестячи його перед сном, називала «любий синочок-соколочок», цілувала в голову і обіцяла, що купить чобітки кращі, як у Федота, бо в нього чорні, а в Тимка будуть червоні, як у того дідуся з казки, що стоїть на воротях у червоних чоботях ще й люльку курить. Тимко втішився і поліз на піч спати, але ще довго перед його очима стояли Федоткові чобітки, і він навіть чув запах холодної слизької шкіри на них.

Тимко пам'ятав, як був страшний голод у тридцять третьому році, мати кудись ходили з батьком і їх не було три дні. Коли вони повернулися, на шиї в матері не було золотого хреста, а натомість вона тримала в руках торбинку з мукою. Вранці мати наварила галушок і дала кожному по дві, Саві тато поклав ще одну, а Тимкові не поклав. Потім Сава з батьком і матір'ю пішли в колгосп ритися в полові та шукати зеренця на оладочки, а Тимко взяв підситок і побрів на луки збирати конюшину на коржики. Йому дуже хотілося їсти, до того ж він знав, що галушечки в печі і що в хаті немає нікого. Він повернувся додому, відкрив двері і кинувся до печі. Руки його так тремтіли, що він не міг утримати рогача. Тоді він став на стільчик і поліз у піч, щоб дістати горщик руками. «Я лише одну галушечку візьму», – думав він, затаївши подих і боячись перевернути горщик, від якого так пахло, що йому зробилося млосно, закрутилася голова і він ледве не впав. А не впав лише тому, що зібрав усю свою силу, яка була в маленькому тілі. Він поставив горщик на лаву, зазирнув у нього і обімлів: той був пустий. Сльози потекли по його обличчю і худенькі немічні плечі затремтіли, він здогадався, що в хаті побував злодій. Гонимий лютим бажанням помсти Тимко вискочив надвір, кілька раз оббіг навколо хати, але сили зрадили його, він упав, і вже лежачи побачив, що за кущем любистку, під тином ніби біліє щось. Він схопився

і кинувся туди. У кутку, притиснувшись до тину, сиділа обірвана брудна дівчина років десяти і злякано дивилася на Тимка ясними голубими очима, біля її ніг стояв чайник. Тимко схопив його, відкрив кришку. Там була одна юшка. Він жадібно, не переводячи духу, випив її, потім схопив дівчину за руку:

— Це ти покрала в нас галушки?

Дівчина, як галченя, витягла худеньку шию.

— Ти злодійка, ходім у сільраду.

Вона дала йому худеньку руку і покірно пішла за Тимком через тихе пустельне село, де не було видно ані живої душі, тільки хати шкірилися до дітей вибитими вікнами.

– У сільраді тебе запруть у холодну, і там ти вмреш, – розповідав їй дорогою Тимко.

Дівчина ішла мовчки, опустивши голову, за одну руку її міцно тримав Тимко, а другою, затиснутою в кулачок, вона тихо розмахувала, дибаючи за Тимком висохлими, тоненькими ніжками. Іти треба було через міст, і вони на мосту спинилися.

– От я тебе в річку вкину, тоді знатимеш, як красти, – потяг її до перил Тимко.

– Не треба, – заворушила блідими губами дівчинка. – Там глибоко.

– А нащо крадеш? – суворо спитав Тимко.

– Їсти хочеться, – підняла світлі чисті очі дівчинка, в яких захолонула льодом мука голодної людини.

– А мені хіба не хочеться? – крикнувши, заплакав Тимко.

Вона розціпила кулачок: у маленькій брудній долоні лежала розплюснута на оладочок галушечка.

– А в мене галушечка є.

Тимко жадібно з'їв її, облизав пальці.

– Тепер не будеш мене кидати в річку? – запитала дівчинка, благально дивлячись на Тимка.

– Ні, – покрутив головою Тимко.

Дівчинка, все ще не вірячи, пильно дивилася на Тимка з-під лоба, задкуючи від нього по мосту, але бачачи, що її ніщо не переслідує, поправила брудне, злипле від поту волосся, що впало їй на очі:

– А я знаю на луках солоденькі квіточки. Їх можна їсти.

– Ану, ходім покажеш.

Він недовірливо з-під лоба глянув на неї. І вони тихо, як старі, хитаючись на худих ногах, пішли берегом на луки.

Повернувся Тимко аж вечором. На порозі його зустрів батько. В

руках у нього була сокира. Мовчки він узяв Тимка за шию, повів до дровітні:

– Клади голову, – наказав він, глянувши на Тимка холодними, як у мерця, очима.

– Тату, я не їв галушечок, – заридав Тимко.

Але батько замахнувся сокирою, і якби мати не повісилась йому на руку, розрубав би голову хлопчика на друзки.

Тимко пригадував також той час, коли він уже став підлітком, і як вітчим хотів якомога швидше спекатися його з дому, вирядити його геть з хати, аби він не сидів на шиї; як вітчим учив Саву, а його не хотів, хоч він був здібніший до науки; пригадував також ті страшні темні осінні ночі, коли за стіною завивав вітер, і холодна мокра пітьма лізла у вікна, а за дверима, в хатині, щось хлипало, і тоді йому здавалося, що то плаче сирітка замерзла і нещасна, проситься, щоб її пустили погрітися. Вранці він схоплювався разом з третіми півнями, приходив до матері, що топила піч, сідав на лаві і, поклавши голову на коліна, натягав полотняну сорочечку аж до пальців на ногах, скаржився, що йому чулося вночі, ніби хтось плакав і благав матір, щоб вона не спала так міцно та впустила б ту сирітку па піч погрітися. «Добре, синочку, добре», – обіцяла мати, а в самої текли по щоках сльози, і полум'я, що бухкало з печі, висушувало їх. Ще в дитинстві Тимко зрозумів, що батько хитрий та потайний і що миру між ними двома не буде, і коли Тимко виріс, то почув, як нестримне бажання помсти за свої і материні кривди в ньому наростало щодень поволі, непомітно, але так вперто, що стало необхідністю, що він ніби придбав собі постійну життєву звичку, мало не характер. І ця жадоба помсти була настільки сильна, що він не міг стримати її. «Так, – думав він тепер, лежачи під кущем терну. – Колись я був добрий. Вони мене зробили злим. Що ж, хай буде так: око за око, зуб за зуб.

Іззаду щось зашелестіло, і не встиг Тимко обернутися, як чиїсь теплі ніжні руки закрили йому обличчя. Він вирвав свою голову з обіймів і побачив перед собою розпашіле усміхнене обличчя Орисі.

– А що? Злякався? – грайливо запитала вона і сіла біля нього. Тимко ліг на спину і закрив очі, на густих бровах його блищало сонце. Крізь порвану сорочку було видно подряпини на грудях. У Орисі жалібно ворухнулися припечені сонцем губи.

– Де це ти подряпався?

– З Федотом побився.

– За віщо?

– Старі рахунки.

Вона ніжно, обережно, з почуттям ще більшої жалості до нього взяла його голову і поклала собі на коліна, пильно стала розглядати його обличчя, намагаючись знайти щось таке, чого вона раніше не помічала, і вона знаходила. «От цих рисочок біля носа раніше не було», – визначила вона. В цей час Тимка вкусив за ногу овод, і хлопець сердито дригнув ногою, нахмурився, і тоді рисочки біля носа особливо виразно вирізьбилися. «Це в нього сердита рисочка. Вона зробилася від того, що він багато сердився!» І Орися ненавиділа й готова була якнайсуворіше покарати тих людей, що гнівають і мучають її коханого, їй і в голову не приходило, що найбільше Тимко мучиться саме через неї, через їхню баламутну, засуджену всім селом любов.

Розпухле вухо Тимка, на якому засохла кров, кинуло Орисю в жар, їй хотілося торкнутися до нього пальцями, щоб зняти з нього біль, але вона не наважувалася цього зробити, щоб не спричинити ще більшого болю, і тільки дула на нього, охолоджуючи його своїм диханням. «Він так схуд і почорнів. Це від роботи. А волосся вже не таке чорне і блискуче, як раніше, а припалене по краях. Це від сонця. Про що він зараз думає?»

– Про що ти зараз думаєш? – спитала вона, цілуючи його в міжбрів'я.

– Що таке? – кинувся він, пожовуючи губами.

– Ти дрімав?

– Умгу.

Він дивився на неї знизу вгору, вивернувши синюваті білки очей, і чекав від неї запитання, але вона мовчала. Тоді він знову закрив очі і зручно вгніздився головою на її теплих, тугих ногах. «Він вибився із сил і через те дрімає. Він працює тепер день і ніч, а це нелегко».

– Тимусю, журавлику мій, ходім до нас на сіновал. У нас нема нікого вдома, зарию тебе, приголублю, подушечку принесу вишивану. Спи хоч до вечора.

– А що люди скажуть?

– Ай! Що там люди! – з досадою мотнула головою Орися.

– Ні, я так трохи передрімаю.

– Ну, спи. Я буду сидіти дуже тихо.

Але дрімати не довелося: в яру почулося погейкування, хтось гнав биків до водопою. Орися схопилася, обтрусила пом'яту спідничку, розгубленими очима глянула на Тимка.

– Приходь вечором на це місце, – прошепотів він, цілуючи її в шийку.

– Добре. Прийду.

Вона підхопила із землі в'язочку хмизу і побігла стежечкою вниз, понад потоком.

Увечері вони зустрілися на умовленому місці, але Орися запротестувала:

– Ходім кудись далі. Тут темно, як у ямі.

Тимко взяв її за руку і повів вершняком яру. Аж під лісом вони знайшли копичку пахучої конюшини і сіли, тісно попритулявшись одне до одного. Від сіна било парким духом і приємно зігрівало спини. Вгорі – зоряне небо, через яке срібним коромислом перекинувся Чумацький Шлях, біля ніг – троянівська долина, огорнута сизою млою ночі.

– Тимку, скажи, чого воно так, що людей багато на світі, а серце любить тільки одного? – тихо запитала Орися, лежачи на грудях в обіймах коханого.

– Хто ж його знає. Я десь читав у книжці, що душа душу шукає. От як зійдуться такі душі, що в них усе однакове, то й полюблять одна одну.

Орися повернула до себе обличчя Тимка, поцілувала його в вушко за те, що він такий розумненький, і довго мовчки гладила його пружинисті кучері чутливою, повною ніжності і кохання рукою.

– Колись, дуже давно, любилися двоє, – тихим загадковим голосом почала Орися з тим таємничим пришіптуванням, як буває тоді, коли людина збирається розповісти щось цікаве або дуже страшне. – А батьки цих закоханих не хотіли, щоб вони були разом, бо дівчина була багата, а хлопець бідний. Як тільки вийде гуляти дівчина, слуги її ні на крок не відпускають, бо наказав вельможа, що як тільки слуги прогавлять і допустять до того, що вона побачиться із своїм коханим, то вкине їх на споживок голодним вовкам у глибоку темну яму. От раз той хлопець, не знаю, яким уже побитом, пробрався у кімнату до своєї коханої і каже: «Я прийшов за тобою. Хочеш – іди зі мною, а не хочеш, то я тут же перед тобою сам собі смерть заподію, бо без тебе не буде мені життя». Вона, отак, як стояла, і каже йому: «Я – твоя». Спустилися вони вниз, посадив він її на коня, і полетіли вони, як птиці, степом у країну невідому – шукати щастя. Їхали день, їхали другий, на третій на спочинок стали, бо кінь уже з ніг валиться. Тільки закохані, обнявшись, задрімали, як, хто його знає й звідки, наїхало слуг панських видимо-невидимо, скрутили втікачам руки і повезли в маєток. Панянку вельможа закрив у загратованій вежі, а молодця вкинули до вовків у яму. Сидить він у ямі, а вовки що підійдуть до нього, щоб їсти, – і назад відскакують, що підійдуть – і назад відскакують: така в нього страшна сила кохання. І так пройшло багато часу. Аж ось у тому царстві сталося нещастя: якесь

вороже плем'я прийшло із-за моря і напало війною на вельможу. Шле вельможа війська, як під шум ідуть – не вертаються, а ворог усе ближче підходить і ближче. Прийшов тоді вельможа до ворожбита і каже: «Що мені робити? Як перемогти вороже плем'я? Гине моє багатство і мій край». Подивився ворожбит на зорі та й каже: «Є у твоєму царстві один удалець-молодець, що доньку твою кохає. Любов у нього така, що не боїться ні вогню, ні меча, ні води морської. Випусти його, дай йому в руки меч – і тоді побачиш, що буде». Випустив його цар і питає: «Розіб'єш погане плем'я?» – «Розіб'ю, – говорить той, – тільки дозволь кохану побачити і її в гарячі вуста поцілувати, від того мені сили вдесятеро прибавиться». Побачився він із милою, поцілував її і, зібравши воїнів, повів їх на ворога. Палив огнем, топив водою, і загнав його за тридев'ять земель, і повернувся додому зрубаний та постріляний. Та до його тяжких ран кохана серце своє приклала, і загоїлись вони. І живуть тепер закохані в любові та щасті, бережуть і шанують одне одного.

– А діточки в них є? – засміявся Тимко.

– Що? – не второпала Орися, бо ще не встигла повернутися від казки до дійсності. – А-а, – тихо засміялася вона, зрозумівши. – Ах ти ж, насмішник! Це ж казка.

– Життя – не казка, – зітхнув Тимко. – В житті все по-другому. Одні люблятьcя, інші розходяться, треті хоч і живуть разом, але тільки про людське око, а насправді так і норовлять одне одному хвіст відкусити.

– Я знаю... Ти такий, що тобі все одно, – образилася Орися і відхилилася від нього, бо він якраз хотів її обняти. – Покрутиш одній дівчині голову, а тоді іншій бісики пускаєш. Дівчачур поганий! Рябкові очі! Лупаєш ними дівчатам на ноги, а серце давно вже каменюкою стало.

– Що тебе, комар укусив?

– Не лізь, рукатий! Он до Лукерки піди. Вона тебе вже давно виглядає з самогонкою, – відмахувалася вона руками, відповзаючи від нього на колінах, але він таки схопив її за плечі і притяг до себе.

– Орисю! Ластівочко моя...

Він гарячив її диханням і тілом своїм і пригортав її так близько, що чув у себе на губах її солонуваті, міцні, як дині-дубівки, розхристані груди.

– Не треба. Тимоньку, не треба, коханий, – слабо пручалася вона, чуючи, як горять її щоки і як вона дедалі слабішає в його руках в солодкому чеканні на його сильне молоде тіло...

На світанку Інокентій, пригнавши на Беєву гору пасти биків, побачив молоду пару, що спала в копиці; довго стояв, сопучи, як віл біля

води. Тимко лежав горілиць, відкинувши вбік ліву руку, а правою пригортаючи до плеча свою подружку. Орися, скулившись, лежала на бочку, вткнувшись головою Тимкові під пахву і підібгавши під себе ноги, не зовсім прикриті спідничкою.

– Блудниця окаянна. Хоч би наготу свою прикрила, – тихо вилаявся дід і обережно, щоб не розбудити, пішов горою. Високий, сутулий, у довгому сіряку з накинутим на голову кобеняком і сучкуватим костуром у руці, він був схожий на чорного монаха-проповідника.

– І покликав Ісус дитя і сказав: «Істинно говорю вам, якщо не обратитесь і не будете як діти, то не потрапите в царство небесне», – бурмотів він, йдучи.

На сході поволі блідло небо. З світанкової імли виступали вітряк, схожий на сплячого ворона з перебитим крилом, копиці сіна, луг, байрак. Воли безшумно, як тіні, бродили по горі, обдуваючи росу трав; з Ташані густою хвилею котилася пара, затоплюючи троянівську долину, верби, хати, приташанські береги, і скоро долини зовсім не стало видно – вона потонула в густих хвилях випарів, що лізли з ріки і вже білими язиками лизали Беєву гору. Десь високо в небі, під самими зорями, що вже меркли і гасли, погуркував літак.

Інокентій наставив угору бороду, в якій блищала роса, і, спершись на костур, шепотів із гарячковістю божевільного пророка:

– І будуть літати залізні птиці і залізними дзьобами клюватимуть золоте зерно.

Потім підняв костур у сивіюче небо і, посварившись на даленіючий гуркіт, знову пішов росистими травами.

XXI

Йонька прокинувся, ще чорти й навкулачки не билися. Шваркотів люлькою на всю хату, зазираючи то під піч, то під лаву і пильно чогось шукаючи. Крізь маленьке віконце цідилася охряна мла літнього світанку. На вузенькій шибці циганською сергою примеркав місяць. Побіля хати бичачим диханням курився туманець.

– Не дасть і поспати дітям з дороги, – гнівно шепотіла Уляна, починаючи свою поранку біля печі.

– А ти не гарчи! Готов он харчі – поїдемо сіно косити на Пісочкове.

– Свят, свят… Що тобі приманжурилося?

– А те, що доки є в хаті чотири косарі, то треба їм роботу дати. Зимою корова хмизу не їсть. Де брусок?

– Який брусок?

– Ну, мантачка…

– А кат тебе знає, де ти все діваєш. Мниться мені, що в сінях в кутку бачила.

Йонька почовгав у сіни і став там порядкувати по-своєму: вигнав надвір квочку з курчатами і прищикнув одного дверима так, що воно запищало, як навіжене.

– Яке панське! – лаяв його Йонька, всідаючись під хатою клепати коси.

«Трень, трень, трень!» – попливло городами і не вгавало над сонною Ташанню, ніби там запрацювала чиясь весела кузня.

У Гавриловому дворі – ніякого руху. Віконця позавішувані, роса на стежці не збита, видно, ніхто нею не проходив, сплять. «Хропуть… Уже он скоро сонце в загривок припече, а вони сни видивляються. Такі нахазяйнують чортів пляшку!» – лаявся Йонька, плескаючи молотком по косі.

Уже він і коси помантачив, уже й попробував, чи добре косять, уже дві люльки викурив, а в хаті й не думали прокидатися. Тоді він ускочив у хатину, як із пожежі:

– Ти йтимеш сьогодні корову доїти чи ні? Уже он пастухи гонять пасти.

Уляна з дійницею в руках, запнута білою хусткою, пішла до хліва і здивувалася, не побачивши Тимка. «Оце лихо. Де ж він загулявся? Іти косити, а його нема. Не дай бог, Йосип кинеться, галасу наробить на все подвір'я».

Тільки вона присіла доїти корову, як двері тихо відкрилися і в хлів зайшов зарошений по коліна Тимко.

– Це ви, мамо?

– Я.

– Наші вже повставали?

– Сплять іще. Де-бо ти, синку, ходиш, де ти бродиш? Хіба ж ти не бачиш, що батько й так огнем диха, так ти ще й дратуєш? О горе, горе, – причитувала Уляна, цвікаючи коров'ячим молоком по дійниці. – А перед Федотом – звинись. Він тобі старший брат і в чині он якому. Командир. Людьми командує. А ти на нього руку піднімаєш, позориш нас перед усім селом.

– Я, матусю, першим його не займав, – ставлячи мокрі ботинки під примістку, доказував своє Тимко. – А коли він думає, що я йому й далі за меншого буду, то помиляється. Я вже з того віку вийшов.

Мати мовчки зітхнула і, забравши відро з молоком, пішла в хату.

– Буди вже своїх панів, – наказав Йонька. – А то як зайду з кіссям, то я їх скоро підніму. Уже он прийшов Гаврило, пора виїжджати.

Йонька хоч і погрожував, а сам будити гостей не наважувався: боявся не так сина, як невістки. А що, як відкриєш двері, а вона тобі гаркне в саму пику: «Ти чого крутишся, стара дуля, і спати нам не даєш?!» Крім остраху перед нею, Йонька ще відчував і якусь сліпу покору. Про себе він вважав, що Федотова жінка, по всьому видно, з багатої родини. Йонька вже не раз прикинув оком, скільки в неї платтів дорогих та черевиків, хіба ж за Федотові гроші стільки справиш? А до багатих людей у Йоньки вроджена пошана і повага, тому він і почував себе якось ніяково перед невісткою. Друге, що заставляло старого побоюватися і поважати невістку, був її зовнішній вигляд. Вона була така гарна і така смілива, що в її присутності в Йоньки дубів язик і не міг вимовити й слова. Якось, правда, за обідом він натякнув невістці, що добре було б, якби свати приїхали на гостювання. Уляна тоді смикнула його за рукав, щоб не плів казна-що, а Юля примружила очі і з якимось острахом сказала:

– Що ви, папінька? Що ви?

– А чого ж! Слава богу, у нас в цьому році і хліб є, і сало, і молоко. Вишні он скоро приспіють. Насушили б собі фрукти на кисіль та й не купували на базарах.

– Ха-ха! Які ви смішні, папінька! – своїм грудним привабливим сміхом засміялася Юля, смачно уплітаючи кисіль із домашнього сушняку і викладаючи на газетку кісточки. Тимко, глядячи на неї, не втримався:

– Видно, що якби ви зварили в себе дома кисіль із магазинного сушняку, то так би не лигали, як тепер, баришня. Бо там воно гроші коштує, а в нас даром.

Всі примовкли за столом, почуваючи себе дуже незручно, одна Юля примружила каре оченя і сказала в захопленні:

– У вашому селі чудове повітря, і тому мене напав їстівник, – і глянула на Йоньку такими очима, що йому зробилося так совісно, ніби його роздягли наголо при людях.

«Відьма, – подумав тоді про неї. – Справжнісінька відьма. Як той бідний Федот із нею живе...»

Пригадуючи все це, Йонька топтався біля дверей і не знав, що робити. Нарешті зважився і відкрив двері. На нього війнуло хатнім присмерком (віконниці були зачинені) і в'ялим болотним душком лепехи, якою була встелена долівка.

– Федоте! Вставай. Підемо сіно косити на Пісочкове.

На ліжку заворушилися, майнула чиясь гола рука, Федот в одній білизні зіскочив із ліжка і за військовою звичкою став швидко зодягатися.

– Куди це так рано? – кволим і розніженим зі сну голосом запитала Юля.

– Іду косити з братами.

– О! Це дуже цікаво! Я також піду. Подай мені халат, чопці і флакон з одеколоном.

Федот все це беззаперечно виконав. Юля ліниво розвела руками і ногами, роблячи щось на зразок зарядки, і в халаті, чопцях, простоволоса пішла вмиватися.

Після сніданку стали збиратися на косовицю. Йонька ще завзятіше шкварчав люлькою і порядкував, що куди класти. Біля порога стояв візок, і туди вмощувалося все необхідне: оберемочок сухих дров, відерний казаночок, пшоно в торбинці, цибуля на приправу, сіль, паляниця, загорнута в лопушину. Навіть дві вербові сошки поклав Йонька, щоб не тинятися по лугах та не вишукувати тої мізерії, а загнав у землю – і вари куліш.

– Тимку, принеси свіжої води з яру.

Тимко звалив на плечі кутий залізним обруччям бочонок, пішов до потоку.

– Оце вже, тату, даремно, – сперечався із Йонькою Гаврило. – Косарям привозитимуть воду колгоспні водовози.

– Еге ж. Надійся. Вони тобі привезуть такої, що й у рот не візьмеш. А то своя, свіжа буде.

Юля в червоному ситцевому халатикові стояла на поріжку і притримувала пальчиками поли, які трохи розходилися на повних колінах. На її свіжих, мов шкірка наливної вишні, губах блукала загадкова посмішка.

Повернувся з бочонком Тимко, поклав на тачку. Сорочка на плечах мокра від води: не щільно був заткнутий чіп, от вона й захлюсталась.

– Що, протікає? – поцікавився Гаврило. – Підмости його травою.

Уже всі зібралися і чекали старого Йоньку, якого раптом невістка схопила за руку і потягла в хату. Скоро він вийшов звідти, дикувато озираючись, з дурнуватою посмішкою на лиці.

– Здурів старий, їй-богу, здурів! – сплеснула Уляна руками, побачивши Йоньку.

Гаврило налився рожевою фарбою і затис вуста, щоб не розсміятися. Федот злісно глянув на Юлю і відвернувся. Тимко насмішкувато скалив зуби: Йонька красувався в Юлиних стоптаних черевиках на високих каблуках і солом'яному брилі з матерчатою квіткою на боці. Не можна було без сміху дивитися, як він вихитується та спотикається на тих каблуках, обзираючи себе довкола, так, ніби шукаючи при собі чортячого хвоста.

– Скинь зараз же! Чуєш? Не сором нас перед усім селом! – І не сміх блищав у очах Уляни, а ображена гідність горіла в них.

– А чого скидати? Мені аби в ноги не кололо…

Тоді Уляна підскочила до старого, здерла з нього черевики, жужмом шпурнула в сіни.

– А тобі гріх, дочко, із старого батька глузувати!

Вона задихнулась на півслові і, кинувши на плечі граблі, пішла з двору. За нею рушили всі. Після вчорашньої сварки Тимко не дивився на Федота, Федот – на Тимка, і та сварка ще більше розвела й без того ветхий місточок між братами. Але, як це буває в хорошій сім'ї, яка хоч і пересварюється, та все ж не забуває, що вона – кровна рідня, – стан гострої неприязні існував недовго. Він відразу ж розвіявся, як тільки прийшли до Пісочкового…

Між двома глиняними скелями, що утворюють вузькі ворота, вгорі – голубе небо, внизу – чиста, як сльоза, вода: підземні джерела тихо ворушать і викидають з дна чисті, перемиті, блискучі піщинки, що спалахують під сонячним променем, як самоцвіти, – оце і є Пісочкове, потік, що впадає в Ташань, беручи свій початок в грунських ярах. Весною він бурлить і грає водою, рве дядькам ятери і перекидає верші, літом трохи заспокоюється, але ніколи не пересихає. Могутні лісові джерела щедро живлять його водою. Пісочкове відділяє троянівські луги від урочища Радьківщина, і для того, щоб добратися до того урвища, треба переходити потік.

Тимко та Гаврило, як найсильніші, перетягали тачку через воду; Йонька, закачавши штани, підпихав ззаду та пильнував, щоб часом не звалилося що з харчів. У потоці було неглибоко, тому вирішено було штанів не скидати і перебродити по наймілкішому. Вхопивши тачку за ручку, Тимко та Гаврило відважно ринули в потік. Холодна, як лід, джерельна вода обпекла їм ноги і пройшла по всьому тілові неприємною сверблячкою. Ззаду, вчепившись руками за казанок, сопів Йонька.

До середини потоку все йшло добре, а вже при самім виїзді з води Тимко та Гаврило, очевидно намагаючись чимшвидше вихопити на берег візочок, сіпнули якось недружно, ліве колесо потрапило в невидиму калабаню, тачка брикнула задом, і Йоньку швиргонуло в потік. Старий щось крикнув і втелющився, де найглибше. Через мить вода вирвала к нечистій матері у нього люльку із зубів і змила з голови бриля.

– Переймай! – загорланив він, вигрібаючись із води, кленучи дідів, прадідів і прапращурів таким матюком, що аж верби поприщулялися. – А розпросучому синові! – бовтався він у воді, мацаючи руками по дну. – Пропала тепер уся косовиця!

Але все закінчилося добре: Тимко розшукав люльку і віддав її старому. Той зараз же запхав її в рот і, продуваючи, зашльопотів нею, як

старим чоботом з водою. Після купання він був мокрий, як вівця, і трусився, клацаючи зубами по чубуку.

– Нічого. Вона висохне на сонці, – втішав сам себе Йонька, розуміючи під словом «вона» не одежу, а люльку.

Тільки вбоготворили старого, забаскаличилася Юля: «Не можу перейти через потік, голова крутиться». Довелося Федотові брати її за руку і переводити, як дитину.

– І-іх, і-іх! – пищала вона, потрапивши у воду, і так високо підіймала халат, що Тимко бачив надавлені і натерті резинками червоні смужки на ногах вище колін.

«У-у, розтелепа! – відводив він свої злодійкуваті очі. – Заголюється по саму бороду. Хоч би старих посоромилась».

Веселі пригоди біля потоку ожвавили всіх, і між братами виникли тихі, задушевні розмови.

– Пам'ятаєш, Тимку, як ми в оцьому лузі сорок драли? – запитав Федот, показуючи рукою на буйну зелень старих вільшин та осик, що густою стіною стояли понад луговою стежкою. – Може, на Лисячий горбок заглянемо?

Вони зайшли на галявину, пориту лисячими норами, які вже подекуди пообвалювалися, і Федот присів біля однієї з них, заглянув у темну дірку: звідти несло прілим листям і гіркою берестовою коренякою.

– Не водяться вже лиси. Змандрували, – сумно пояснив Тимко. – Денис якимось чортовинням повитруював.

– А знаєш, як ми на оцьому горбі у війну гралися? Я тобі дерев'яні шаблі робив, а ти промінював їх у куркуленків за сало та гречані оладки. Пам'ятаєш, був такий Омелечко Чагура? Я йому зроблю шаблю і навмисне надколю ножиком, зафарбую ожиною, щоб не було видно, він махне раз, а вона – трісь – і нема шаблі. Він знову приносить півторбини оладків, канючить, вискаливши зуби: «Федоте, зроби шаблю».

– Все пам'ятаю, – засміявся Тимко.

– Все, та не все, – втрутився і собі в розмову Гаврило, що стояв до цього часу мовчки із своєю добродушною, щирою усмішкою на обличчі, радий і задоволений із того, що брати помирилися та бесідують собі любенько в милій розмові. – Отут, на оцьому місці, – Гаврило ткнув своєю грушевою ковезкою в землю, – в тисяча дев'ятсот двадцять першому році, під оту велику розруху, коли голод лютував не тільки по Україні, а й по Росії, віз я тебе, Федоте, на баштан на возику, обмотаного всяким таким ганчір'ям. Дуже ти хліба просив. Хоч шматочок, хоч крихітку, хоч півкрихітки. Я тобі зірвав ліщиновий листочок і дав пожувати, а ти

зелену слину з рота пускаєш та все прихвалюєш: «От ловкий хлібець, от ловкий хлібець». А ти цього не пам'ятаєш, Тимку, бо був ще зовсім малесенький, рачкун. Прив'яже, було, тебе мати крайкою до столу, і танцюєш на ній цілий день, як те порося на паколі.

Охоплені єдиним родинним теплом, брати пішли мовчки.

– А давайте, братики, тюгукнемо. Так, як колись. Як ми були пастушками.

Гаврило тільки усміхнувся на ту забаву, а молодші брати набрали повні груди лугового повітря і так тюгукнули, що аж луна покотилася понад тихими плесами.

– Хватить, а то люди сміятимуться, – притишував братів Гаврило. – Скажуть: що воно там за дурні лугом ходять.

А сам веселів ще більше і так і сяяв від радості своїм червоним видом.

Йонька, зустрівши синів, висварив їх на всі боки за таку поведінку. «Так, наче вам по три годи», – бурчав він. А Уляна тільки посміхалася стиха, їм хоч і не по три годи, а проте вони її діти, то хай повеселяться, коли на серці весело. «Коли ж його й пожартувати, як не разом, зібравшись до хатнього гурту. Життя тепер таке, що бог знає, чи доведеться скоро зібратися всім разом, чи, може, й ні», – міркувала Уляна, плутаючись у високій траві. У білій хустині та сіренькій кофті, огрядна та рум'яна, була вона схожа на лугову чайку, що вивела на зелене привілля своїх чаєнят.

Луг, на який вони прийшли, був давній і старий; колись тут було річище Ташані, потім воно пересохло, поросло травою, по веснах заливалося водою, а коли вода спадала – просихало, і на його величезному квадраті, обрамленому з чотирьох боків лозняками, розкохувалися зелені, густі та запашні трави. Особливо в передгроззя на Троянівку несло такими гострими пахощами, що люди, хто там чим був зайнятий – чи майстрував щось в артільному дворі, чи стояв під хатою та перечікував грозу, чи правив човна по тихій заводі, – всяк принюхувався до тої розкоші, посміхаючись: «З Радьківщини повіяло. З лугу».

Сім'ю Вихорів зустрів також цей свіжий луговий запах. Побризкані росою, трави стояли тихі, принишклі, бо ранок був теж тихий та безвітряний і обіцяв сонячний жаркий день. Сонце уже зійшло, але його ще не було видно із-за темного лугу; небо освітилося ясно й погожо, і луг теж посвітлішав і прихорошився. Уже горіли мохнатими і червоними, як жар, шапками будяки, дихаючи солодким медвяним душком; цілими озерами поміж зелених трав біліли соромливі невісточки в жовтих шапочках і білих віночках з пелюсточок навколо голівок; виплітався

та спалахував іскрою петрів батіг; розпарена нічною задухою, гостро і нудливо смерділа болиголова, яка то тут, то там здіймалася вище всіх на своєму товстому і порожньому стовбурі, увінчаному тоненькими, схожими на віття кропу гіллячками; іноді посеред луки розкішно кущився верболіз, схожий здаля на копицю сіна; над ними уже кружляли чайки, вишукували вранішню поживу на сніданок. Близькість ріки відчувалась особливо виразно не тільки по тому свіжому холодному повітрі, яким віяло з очеретів, а й по щедрій росі на травах, яка бризкала людям на руки і на ноги світлими льодяними краплями, таємничістю звуків, властивих для кожного приріччя: тихим бульканням, коротким раптовим плюскотом, якимось шарудінням, схожим на чиїсь хитрі кроки. Може, то лисиця вигулювала очеретами, а може, вовк-сіроманець підшукував собі посухіший острівець, щоб розташуватися там на цілоденний відпочинок та подрімати на сонечку після тяжких і невдалих нічних мандрів.

Коли Вихори прийшли на луг, там ще не було велелюдно, тільки за кущами чулося шаркання чиєїсь коси, крізь зелень було видно, як біліє сорочка косаря.

– О, хтось ранній, – завидькувато зауважив Йонька. – Ану, піди, Уляно, глянь, хто там.

– Гордій Кошара з Денисом, – сказав зіроокий Тимко.

– Ну що ж. Заходь, хлопці, і боже поможи!

Йонька забрів із косою в густу траву і, поплювавши в руки, став на покіс.

Колгосп, щоб вчасно закінчити косовицю, давав косити з копиці, і Йонька, зачувши неабияку вигоду, поспішав сам і хлопцям не давав стояти.

Жінкам було наказано варити обід, і Уляна з Юлею порядкували біля казана, встановлюючи його на дерев'яних сошках, які наспіх позабивав у землю Тимко. Юля стояла під вербами по коліна в траві і злякано озиралася навколо, чи не повзе до неї, звиваючись, гадюка. Вона була у м'яких, червоної шкіри, поношених уже черевичках на низькому каблуці і без панчіх, що їх, поспішаючи, забула взяти і тепер каялась: уже кілька разів вона порізала осокою собі коліна і литки, і ті порізи щеміли так, ніби туди насипали солі. Вона весь час слинила порізи і переминалася з ноги на ногу, м'яко вигинаючи свої бедра.

– Мамо, а тут на лугу є ядовиті растєнія?

– Хватає тут усяких, – неохоче відповіла Уляна, пораючись біля кухні. Вона терпеливо, але з глухим ремством чекала на ту хвилину, коли

невістка засучить рукава та почне їй допомагати. Але Юля все так же стояла під вербою, як і раніше, і сумно думала, що коли тут є «ядовиті растєнія», то цілком можливо, що через подряпини на ногах отрута потрапить у кров і вона може в такий чудесний літній день померти від зараження крові. «О жах! Умерти в цих джунглях у цвіті літ? О-о!» – мліла вона від страху і знову питала в матері:

– А у вашому селі є поліклініка?

– Нема, а тобі що? Чи не заболіла часом?

– Гляньте, – підкотила халатик Юля і випнула ногу. Брови її жалісно зламалися і полізли вгору.

– Подряпалася?

– Да.

– Замаж трав'яним соком, воно пройде.

Юля замазала і прислухалася: справді, стало ніби легше. Вона зітхнула, і, закинувши назад голі руки, поправила зачіску і весело, манірно заговорила:

– Якби я була принцесою, я б тут побудувала замок. Тут дуже красиво! – Провела своїми райдужними прижмуреними очима по зелених околицях і раптом зупинила свій погляд на високій плечистій постаті Дениса. «Вандал!» – в захопленні подумала вона, жадібно, із знанням бувалої ненаситної тигриці, промацуючи очима міцний, загорілий стовбур Денисової шиї. «Напевне, він дуже сильний», – подумала вона і хотіла запитати у матері, що то за хлопець, але потім схаменулася і зрозуміла, що цього робити не можна. Вона тільки почервоніла, усміхнулась і відвела погляд. Уляна чистила картоплю, все ще надіючись на допомогу невістки, а та собі скинула халат і вмостилася на сонці загорати. Терпіння зраджувало стару, але вона не виказувала цього і спокійно звернулася до Юлі:

– Візьми, дитино, відерце та принеси мені води з Ташані, бо треба картоплю помити.

– А в вашій річці гадюк нема?

– Нема. Одні жаби. Але ти їх не бійся, вони тебе не з'їдять. Отак цією стежечкою і йди.

Юля взяла відро і, високо, як чапля, підіймаючи ноги, побрела травищем до ріки.

Сонце вже підбилося височенько, і косарики звалили чимало трави. Косили без відпочинку і перекуру; в глибокій, як торба, кишені Йоньки даремно бовталася погасла люлька. Три перші косарі йшли дружно й невтомно, а Федот розучився володіти косою – відстав, зіпрів, сорочку хоч вижми. Гаврило, накульгуючи, ішов першим, ручку брав широку і

гнав, як на конях. «Розходився, хоч в'яжи», – злісно шепотів у нього за спиною Тимко і нарешті не витримав:

– Ставай, Гавриле, на перекур. Ти на батька не дивися. Він такий, що за власну вигоду сам трупом ляже і нас із собою покладе.

Брати повстромляли коси і присіли на холодному валкові трави. Придибав і Йонька, стираючи з лоба брудну юшку, роздобув із кишені люльку і заходився натоптувати її тютюном.

– Оце, синочки, де ми косимо, – найкраща трава. При грозах достигала. Соковита буде.

Йоньку охопило те ожвавлення і доброта, яка запановувала ним завжди, коли добре вдавалося діло, і він гомонів собі та гомонів, попихкуючи люлькою. Федот сидів у холодку, знявши сорочку, просихав тілом на легенькому вітерці, блаженно покректував. Біле, аж синє, тіло його запалилося на сонці, почервоніло на спині та шиї.

– Що? Втомився? – співчутливо глянув на нього Йонька. – А ти дуже не рви, бо тоді й руками не рушиш. Ей, Гордію! – закричав він високому і колись, мабуть, сильному, а тепер уже висохлому, жилавому і сутулому дідуганові в білій полотняній одежі. – Іди на закуренцію.

Йонька запрошував його не через те, що йому так приємно було поговорити з Гордієм, а через те, щоб він не скосив ручкою більше за той час, доки вони будуть відпочивати.

– Багато, мабуть, скосили! І Денис же косить?

– Еге ж. Косить. А батько штани носить, – обізвався здалеку Гордій, витираючи травою косу і застромлюючи її кіссям під верболозовий кущ. – Яка то в лихої матері косовиця з ружжом? Начепить його, як дурень тайган, та й никає по лозняках. Раз косне – десять раз в лози гайне. Отака й робота. Побив би, вражого сина, так не подужаю. Здоровий, харцизяка.

Останні слова Гордій доказав уже біля гурту і теж сів на валок. Денис сів із ним поряд у вилинялій, як старе морське вітрило, сорочці, полатаних чорних штанях і босий. Вилицювате, розбійницьке, з нахабними очима лице його було розімліле від спеки і ліниве. На батькові слова він не звертав уваги, так наче не про нього говорилося.

– Уже я те ружжо до скількох раз бив на цурупалки – а він його шворками перемотузує – і далі своєї, – скаржився Гордій, але в його наріканнях не тільки не відчувалося злоби, а, навпаки, звучала гордість і замилування непокірним характером сина.

– Ну, а як твої косарі? Ти, значить, цілим виводком приїхав? Здоров, здоров, сину, – привітався Гордій і залізною хваткою стиснув руку Федота. Гордій уже давно знав, що Федот приїхав, помітив його, як тільки

той прийшов на сінокіс, але зараз навмисне удавав із себе незнайка і поводив себе так, ніби перший раз побачив, тому що знав, як приємно для батька, коли його синові приділяють багато нарочитої уваги і дивуються його успіхам.

– Надовго прибув до рідного дворища?

– Хіба тепер надовго відпускають? – журливо відповів за сина Йонька. – На день-два залетить – і марш-марш далі.

– Гм. Воно так. А що ж то за баришня біля казанка порядкує?

– Жінка… – неохоче відповів Федот.

– Гм. Якого ж вона роду? Городська чи, може, з селян?

– Вона з учоного сословія, – пихнув із димом Йонька.

– Знай наших! Молодець Федот! А чим же й твій син, Йонька, не вчений? Уже б йому кубиків не почепили, якби він того не заслужив. А мій, стерво, не схотів учитися, – з жалем зітхнув Гордій. – Скільки я на йому того пруття побив – до неба тин можна було б загородити! Та все даремно. А силою, силою взяв. У Троянівці його ніхто не погула.

Старий пожвавішав, очі його молодо заблищали.

– А йди сюди, Денисе, – покликав він сина, що, відійшовши від гурту, дрімав під кущем.

Той підійшов, сердитий і похмурий, що йому не дали подрімати, ліниво повернув шиєю, як віл у ярмі:

– Ну, чого?

– Давай з тобою поборемося! Хай он Федот подивиться, який ти у мене виріс!

– Я ж вас, тату, поборю.

– Що?! – схопився Гордій, заправляючи в штани висмикану під час косовиці сорочку. – Так от же я тобі, сопляку, втру носа!

Денис нічого не сказав на таке нахваляння, а тільки мовчки став готуватися до поєдинку. Тугіше стяг на животі ременяку, скинув верхню сорочку, мабуть, для того, щоб не порвати її при боротьбі, і, розставивши ноги та вбравши голову в плечі, став підчигувати свого супротивника, виграючи мускулами і по-ворожому блимаючи на старого, що теж зняв сорочку і звернувся до Федота:

– Вируч мене, сину! Бачу – на тобі ременяка добра. Дай мені на часинку, бо він, сатана, мені поясок порве – без штанів додому піду.

Федот швидко зняв із себе командирський ремінь і передав Гордієві. Той підперезався, широко розставив поперед себе руки і пішов назустріч Денисові. Вони сходилися тихо і мирно, так ніби йшли обійматися, а не боротися, а коли між ними залишився один крок відстані, як по команді,

зупинилися, промацуючи один одного очима і вибираючи кращі і вигідніші місця зажиму. Якусь секунду стояли в напруженні, потім рвонулись один до одного, схопилися, вперлися один у одного плечима і хитро, пружно заходили ногами, вибираючи вигіднішу позицію для ривка. Так вони пройшли кілька раз, не розпочинаючи боротьби, хоч пильне око могло б помітити, що обидва супротивники накопичують силу: кола, які вони раніше робили, тепер зменшились, і було видно, що скоро розпочнеться боротьба. І дійсно, Денис зненацька рвонув на себе батька, намагаючись підняти його у повітря, але ноги Гордія були ніби вмуровані і від землі не відривалися. Тоді Денис стиснув старого за поперек і почав його гнути. Старий тріщав, але не гнувся. Тоді натис Гордій зі всієї сили, натис так, що Денис поблід і зігнувся, як лозина на вогні. Уже зажав старий грудьми голову сина, підім'яв її під себе – напирала стара степова сила на молоду, виміряючи її витривалість. Пружинив ногами Денис, випинався тілом, а вирватися не міг. Але скоро він відчув, що пальці старого вже не так міцно тримають його за ременяку, що батькова сила вже не так нещадно жме його до землі, і напрягся тоді син, ворухнув козацькою силою, труснув старим, як гроза дубом, вивернув його з корінням, поклав на м'який покіс.

– Еге ж, – виправдовувався, відхекуючись, старий. – Якби ти мене під силу не взяв та не підставив ногу, то чорта з два ти мене повалив би!

Денис витер рукою піт з лиця і мовчки сів на покіс. Волохаті груди його ходили, як морські хвилі в бурю.

– А що, забули хіба, як я торік вас у клуні брязнув?

– Коли?! – аж підскочив Гордій. – А не бреши, лобуряко, що ти мене торік на солому у клуні брязнув, бо то тобі вві сні таке приснилося, а насправді такого ніколи не було.

– Не було?

– Атож.

– Так тоді ж давайте ще раз поборемося, – сказав Денис і знову почав готуватися до повторного поєдинку. Хто знає, чим би воно закінчилося, та в цей час підсунув Гаврило картуз і сказав голосно:

– А гляньте лишень, що воно тюпає лугом? Чи косар якийсь, чи, може, з колгоспного начальства хто?

Всі притихли і якнайпильніше розглядали людську постать, що наближалася, ще здалеку розмахуючи картузом. І тоді всі по лисині, що блищала на сонці, впізнали бригадира Прокопа.

– Чого це він розмахався? – насторожився Йонька і взявся за косу.

Гордій із Денисом також відійшли на свою ділянку і теж розібрали свої коси і зайшли на свою ручку.

А Прокіп уже не йшов, а біг і розмахував не тільки картузом, а обома руками і щось кричав, тільки здалеку не було чути.

– Он дивись ти! Чого це його розмордувало?

Йонька знизав плечима і, злодійкувато глянувши на синів, махнув по траві косою, більше не звертаючи уваги на крик Прокопа.

Бригадир підбіг зіпрілий, засапаний, витер спітнілу шию картузом.

– Що ж це ти робиш, Йосипе? – закричав він. – Хіба ти не знаєш, що ця ділянка на викіс колгоспникам не давалася?

– Бач, як міркує? – перестав косити Йонька, звертаючись до Федота. – Колгоспним корівкам, значить, буде краще сіно, а наша худоба хай лободу їсть? Оце щоб ти, Федоте, бачив, як мене тут як батька воєнно-служащого всіма болячками забезпечують.

Федот сердито кинув косу, напустив на себе ту командирську суворість, яка була властива йому по службі, коли він звертався до нижчих чинів.

– В чому справа? – запитав він у Прокопа, зберігаючи на лиці недоступність і холодним поглядом вимірюючи Прокопа з ніг до голови.

– А в тому, що є вказівка від правління цієї ділянки колгоспникам на викіс не давати. А мені що сказано, те я повинен виконувати.

– Ти як що, так виконуєш, а як що, так ні, – підливав масла у вогонь Йонька. – Якби собі в гарбу, ти зараз би виконав.

– А ти коли бачив, що я колгоспне добро краду? Коли ти бачив, я тебе питаю, розтак твою так! – витріщився Прокіп. – Ах ти ж, цап вонючий! Ти ще на мене наговори будеш писати? Так забирайся зараз же із ділянки, доки я тобі кісся на голові не побив!

– Ну, ви не дуже! – виступив наперед Федот. – А то за такі слова ми зможемо вас під суд віддати.

– Під суд! – ощетинився Прокіп. – А ти яке маєш право до мене? Ти перед бійцями командир, а передо мною пішак.

Федот поблід, міцно схопив Прокопа за руку.

– Ну, ну! Ти вихорівської породи не показуй. Жмикрути нещасні. Усе вам мало, щоб вам ні дна ні покришки!

Прокіп, лаючись, пішов сінокосом.

Як тільки він відійшов, Йонька сердито зашульпотів люлькою, нещадним поглядом опалив Тимка:

– Це все через тебе, татарюго перекопський...

– А при чім тут я?

– Ти не знаєш?! Ти не знаєш? – схопився Йонька, підступаючи із кулаками до Тимка.

– Ну, годі вже, годі, – примирливо обізвався Гаврило, намагаючись загасити сімейну сварку. – Коли вже так, то що зробиш? Доведеться шукати законну ділянку.

– Скільки ж труда вклали! – жалібно вихитував головою Йонька, оглядаючи розкішні валки скошеного сіна.

– Ех, якби можна було б, так у пазуху забрав, – усміхався Тимко, весело ступаючи по сіножаті. Гаврило осудливо глянув на нього, але нічого не сказав.

– Що? Уже закінчили роботу? Уже додому? – радісно співаючи, зустріла косарів Юля.

– Обідать! – коротко кинув Йонька і, вийнявши з торбини ложку, витер її травою.

Уляна заметушилася біля казана, накраяла на рушник хліба. Вона чула про невдачу косарів і ні до кого не обізвалася ані словом, тим більше до Йоньки. За все життя вона була навчена змовчувати чоловікові, особливо тоді, коли його місило та гризло всередині, і добре знала, що в такі хвилини йому не можна ні заперечувати, ні потакати, бо він все одно причепиться як не до одного, то до другого і може кинути в неї чим попало. Хіба ж не було такого замолоду: вдарив ціпом так, що водою одливали? Молоді роки минули, а скажена кров зосталася, так що жартувати нема чого.

По обіді, не давши й півгодини для перепочинку, знову повів свою ватагу Йонька на другий кінець лугу.

Коли заходили на першу ручку, він поклав люльку в кишеню і сердито сплюнув.

– Воно й трава там була чорти батька зна яка. Корова її все одно не їла б. Хіба, мо', одні верблюди, – і спересердя жигонув косою по траві.

Жінки залишилися біля кухні одні. Уляна перемила теплою водою ложки, поклала проти сонця сушитися, вишкребла тріскою казанок, витерла віхтем із кропиви і теж викотила на сонце. Хліб Уляна загорнула в лопушняк і поклала в холодку. Тоді взяла граблі і пішла ворушити сіно. Вона знала, що це сіно їм не дістанеться, але її тішила думка, що його поїдять колгоспні корівки. «Все ж таки артільне, то теж наше».

Юля узяла граблі, але працювала ліниво, як людина, якій фізична праця не до вподоби. Уляна нічого їй не говорила, бо була рада вже тому, що вона хоч про людське око ворушить граблями, а не збирає квіточки на луках та не плете із них віночка. Не дай бог, побачили б її люди за такою роботою – засміяли б! От, сказали б, невісточку Уляна вибрала. Така ледаща, що одверни й оборони. Люди потом обливаються, а вона квіточки нюхає. «Ей,

сусіди-лебідоньки, – загомоніла б тоді до них Уляна. – Не такий тепер час настав, що матері собі невісток вибирають. Самі вони в хату приходять».

Юля, навіть не підозріваючи, що вона своєю роботою і присутністю може викликати такі думки своєї свекрухи, ворушила сіно і крадькома позирала в той бік, де косив Денис. Він був майже поряд, за кущами, так що Юлі видно було його голі по лікоть сильні руки, засмажений сонцем стовбур шиї і мокру поміж могутніми лопатками вилинялу сорочку. Якось Денис озирнувся (він саме заходив нову ручку і витирав травою косу) і зустрівся поглядом із Юлею. Вона мацнула його очима по обличчі, і туга вишенька губів ворухнулася в грайливій посмішці.

Денис помітив той погляд. Хтиво поблискуючі щілинки очей його звузились, він по-молодецькому ворухнув плечима.

– Що, жарко, баришня? – запитав він, вийшовши із-за куща, розтираючи широкою чорною долонею волохаті груди.

– Просто неможливо. Я б скупалася, та тільки не знаю, де тут у вас купальня.

– Ходімте, я вам покажу. Тут недалечко.

Юля поклала граблі. Легко занесла ногу, щоб переступити покіс, поли халатика розійшлися, і Денис ковзнув поглядом по червоних колінах, одвів очі.

– Не ліз би ти в провожаті, Денисе, – неприязно обізвалася Уляна, не повертаючи обличчя до Дениса і не покидаючи своєї роботи.

Той мовчки, як би не чуючи, що каже стара, пішов лугом розвалькуватою ходою, безжально підминаючи ведмежими лапами густу траву. Слідом за ним, безсоромно закинувши назад голову, пішла Юля. Вони прийшли до тихої, порослої очеретом заводі, що вся блищала під сонцем, широкої і просторої. Вода була чиста й прозора. Крейдяні громаддя протилежного берега біліли у воді казковим палацом.

Юля зняла капелюшок, кинула його на траву і швидко розплутала поясочок; халат м'яко поплив по її руках і, тихесенько згорнувшись, ліг біля ніг. На сонці відполіровано блиснуло її сите, розкохане тіло.

– Баришня... – зашепотів Денис, роздуваючи ніздрі, і його сильні і тверді, як залізо, руки підхопили її вище литок і за шию, підняли її, і вона побачила перед собою широке обличчя Дениса, його звірячі, ошалілі очі.

– Пустіть! Я покличу чоловіка! Пустіть, – забилася Юля, дригаючи ногами, і вислизнула з його рук, червона й розпашіла.

Денис тільки дурнувато посміхнувся і, повернувшись, пішов геть, ламаючи верболіз, як розгніваний ведмідь лісові хащі. Юля, понакри-

вавши долонями груди, що напинали купальник, деякий час стояла на березі, прислухаючись до тріску, потім відняла долоні, солодко потягнулася і, сама не знаючи чому, тихесенько і воркітливо засміялася.

Увечері Уляна вже шушукала Федотові про оте купаннячко та наставляла сина, щоб він дивився за своєю жінкою. Уночі, лежачи біля притихлої Юлі, Федот знімав допит:

– Чого ти водилася з Денисом? Ти знаєш, яка за ним слава ходить?

– Яка? – зацікавилася Юля, вибираючи шпильки з зачіски.

– На дівчат він дуже ласий.

– Невже? А з вигляду такий непоказний… А ти що? Чи не ревнувати мене задумав? Ах ти ж, мій пусюнчик, мій котик смачноротий, – лащилася Юля, гаряче дихаючи йому в лице і обіймаючи його голими руками за шию. І сварка, як і завжди, закінчилася поцілунками, примиренням і міцним після цього сном.

XXII

У Гордія Кошари сім'я була невеличка – дванадцятеро дітей. Четверо, слава богу, померли, а восьмеро жерли хліб святий і стугоніли зимою на печі, як вівці в загоні. Як стануть, бувало, виплигувати в одних льолях на обід або на снідання, то аж п'яти холонуть: от-от потрощать зубами стіл на тріски. Жив Гордій бідно, дітей годував картоплею та квашею. Наллє жінка в ринку, обліплять її діти і хлюпаються в ній ложками, як утята в рясці. На вулиці Гордій часто скаржився селянам:

– Оце перед різдвом назмітав з горища пшениці на кутю, поставив у хаті, коли це чую серед ночі: хрум, хрум, хрум… Присвітив, а вони навколо мішка, як прусаки, – пшеницю гризуть.

Зодягався Гордій бідно, як бог пошле. Прийде на побрехеньки до сусідів, селяни про врожай говорять, про землю, про худобу, а він розглядає латки на своїх колінах.

– Ех, – каже, – якби отакі штани були…

Потім ткне пальцем на іншу латку та:

– Ні, з оцієї матерії були б ще кращі. Це колись а в одного цигана на овес виміняв. Добрячі штани були. Якби не порвалися, так і досі носив би.

Минали роки, росли діти. Одні повиходили заміж, інші поженилися. Залишився Гордій удвох із Мотрею при своєму наймолодшому синові – Денисові. Та не було їм ні спокою, ні затишку на старість: вдався Денис безжалісним, лінивим, грубим і злодійкуватим. Працював у колгоспі, як за якусь провину, і більше всього промишляв полюванням. Літом бив

качок, зимою зайців і приблудних собак, здирав шкури, чинбарив і продавав хутірським хлопцям на бубни. Від постійного спілкування з тваринами виробилися у Дениса звірячі повадки: мав він такий тонкий нюх, що по запаху диму міг безпомилково визначити, у чиїй хаті смажиться сало, а в чиїй печеться свіжий хліб на капустяних листках. Були в нього сильні ноги, які ніколи не знали втоми, і мав він ще одну рису, яку навіть трудно було йому приписати, дивлячись на його вайлувату, ліниву у всіх рухах постать: вміння надзвичайно швидко, майже блискавично переходити від млявого, сонного стану до звірувато-хижого, спритного, зібраного, готового в любу секунду зробити стрибок і настигнути свою жертву. Іде Денис по полю переваги-ваги, голова як приліплена, очі в щілинках, рушниця десь аж за плечима теліпається. Раптом – шелесть що-небудь, – Денис голову в плечі, рушницю в руку – бах-бах! І є заєць. Як до землі пришиє. Лежить бідний косий і не ворушиться. Але таким Денис був лише на полюванні, а в звичайному житті – ледацюга з ледацюг. Вічно він запізнювався на роботу або й зовсім не виходив, а те, що робив, все рівно треба було після нього переробляти.

Одного разу, коли Денис ішов на роботу, добренько-таки припізнившись, його перестрів Оксен.

– Дивись, Денисе, щоб це було останній раз. Завтра приходь на роботу так, щоб я тебе не впізнав.

На другий день – сонце в снідання – заходить на колгоспний двір якийсь дід. Кожух навиворіт, шапка насунута на очі, сам згорбився, ціпочком поперед себе постукує.

– Іди собі далі, – каже йому Оксен, що саме стояв біля контори із бригадирами. – У нас милостиня не роздається.

А дід ніби й не чує, що йому говориться, чеше далі: сива борода на вітрі ворушиться, руки тремтять, рот перекособочило – милостині просить.

– Кажу ж тобі – немає! – уже сердиться Оксен, а дід руку до вуха наставляє, так, ніби він недочува. А тоді хап рукою за бороду, хап за шапку – в Оксена аж очі на лоб полізли.

– Це ти, Денисе?!

– Я.

– Ти що? Здурів?

– А ви ж мені казали, щоб я так прийшов, аби ви мене не пізнали.

– Так то ж я тобі говорив, щоб ти рано прийшов, без запізнення, а ти мені комедію граєш. Скидай же зараз із себе оцю музику та йди волочити, бо вже он скоро обід...

Потис плечима парубок і перевальки почвалав у поле.

Увечері вчорашнього дня дав Оксен наряд – возити із кирнасового лісу дерево на будівництво колгоспної конюшні. Виїхати треба було рано, щоб ще за холодка пригнати биків до лісу і не мучити їх по жарі. Із Сергієм мав їхати і Денис.

– Ти того Гордієвого гицеля сам розбуди, – наказав Сергієві Оксен. – Бо він до сніданку спатиме.

Сергій устав рано, захопив торбу з харчами, пилку, сокиру і вийшов з двору. Світало. Над Троянівкою висіло розцяцьковане зорями небо, у провулках чорною марою затаїлася темрява. Тиша. На ганку сільського магазину спав, загорнувшись у фуфайку, сторож.

Перелізши через тин, Сергій увійшов до Денисового двору. Двері хліва, де спав Денис, ледве прихилені. Коли Сергій переступив поріг, на нього війнуло псиною від недавно вичинених собачих шкур. Сергій засвітив сірник. Оранжеве кружальце світла м'яко лягло на краєчок шкури, на якій, підібгавши під себе ноги, спав Денис.

– Вставай!

Денис хлипнув спросоння і перевернувся на другий бік.

Тоді Сергій запалив сірника, почекав, доки розгориться, і підніс до голих п'ят Дениса. Тому, видно, дошкулило, бо він відсмикнув ногу, але прокидатися й не думав.

– Ти встанеш сьогодні чи ні? – розгнівався Сергій і затормошив Дениса за плече.

– Яка це зануда штовхається? – засопів у темряві парубійко, підводячи голову.

– Збирайся швидше. У ліс треба їхати.

Денис довго чухмарився і позіхав, потім поліз рачки в куток, мацаючи там руками, щось перекинув, певно, старе відро, воно заторохтіло і сполохало вгорі голубів, які затріпотіли крилами і сердито завуркотіли. Нарешті витяг із кутка одежину і якийсь круглий предмет, схожий на підситок, що тихо подзвонював, як тільки Денис робив рух, запхав його у порваний мішок і вийшов надвір. Потім він став виробляти якісь дивацтва, абсолютно незрозумілі для Сергія: витягнув із купи хворосту довгу галузину, підійшов до хати і, вийнявши із вікна шибку, став ширять туди, як у лисячу нору. Незабаром до вікна підійшло щось у білому, відкрило його і подало торбу, яку Денис зараз же розв'язав і зашилив туди руку.

– А сало де? Уже стріскала, стара гаргаро?

– Господи, сохрани мене і заступи, – зашепотіла стара і закрила вікно.

– От матінку маю, – скаржився Денис, мотузуючи торбу. – Де що в хазяйстві найласіше – зараз же кида собі на зуби. Прірва якась. Щоб я живий був!

– А навіщо ти хворостиною в хату ширяв? – давлячи сміх, поцікавився Сергій,

– Бо вона якраз до ліжка дістає. Інакше її не розбудиш, стару вовчицю.

– Що в тебе у мішку?

– Бубна.

– Навіщо вона тобі здалася? До бичачого хвоста причепиш, щоб бубоніло всю дорогу?

– Продам на хуторах…

– Нічого собі придумав! Я ліс рубатиму, а він з бубною по хуторах тинятиметься. Ех, зв'язався я на свою голову!..

Приїхали до лісу – зійшло сонце. На зеленій галявині розпрягли биків, пустили пастися.

– З чого ж починати? – вдарив Денис по молодому дубкові сокирою так, що аж листя на ньому затремтіло.

– Мітку шукай.

Знайшли помічені дерева і до самого обіду працювали справно, без жодного перекуру.

– Ти так, ніби для себе стараєшся, – жалівся Денис, витираючи піт.

– Знай своє: чиргикай пилкою.

– Та доки ж чиргикати? Доки дух випре? Уже й так сорочка мокра…

– То в тебе від собачого жиру. Я от не їм – і сорочка суха, – сміявся Сергій.

Він був наполовину нижчий від Дениса, сухорлявий, вузькоплечий, але незвичайно жилавий і витривалий, пальці на руках тоненькі, проте чіпкі: вчепився б Денисові за спину – цілий день носив би на собі, а скинути б не зміг. Лице його було із ніжними і дрібними, навіть аристократичними рисами: ніс рівний, тонкий, лоб високий, губи маленькі, насмішкуваті. Двох парубків боявся у селі всемогутній Денис: Сергія і Тимка. Першого – за його хитрість і гострий язик, другого – за відчайдушність. Із першим Денис ніколи не входив у суперечки, бо був ліниві на слово і знав, що ніколи Сергія не переспорить, з другим не заїдався через те, що Тимко з двох слів лізе в бійку і б'є чим попало.

«А цей – хитрий, як лис, – розмірковував Денис, тягаючи сюди-туди пилкою. – І теж запеклий, так що краще з ним не зв'язуватися…»

Коли звалювали першого дуба – на хлопців дрібним холодним дощем бризнула роса. Сонячний промінь пробивався крізь гущавину віт, спалаху-

вав на лезах сокир, і тоді рубачі мружили очі. Вряди-годи по верхів'ях дубів пролітав вітер, листя журно шелестіло, ніби там угорі ішла тиха змова проти людей, що нівечили пилками та сокирами тіла могутніх дерев. Один велетень дуб умирав особливо неохоче. Коли його підпиляли, він ще ганяв по собі соки від міцного, живучого і вірного його життю кореня, шумів листям, і гордо кланявся сонцю, і все не здавався волі людей – тільки тремтів стовбуром і гулко ахкав від болю, коли його били сокирою. Але потім він хитнувся, похилився і затріщав, затріпотів вітами і всією вагою із страшним шумом і гучним тріскотом упав на землю – потьмарилася, погасла краса дуба: листя зробилося холодним і цупким, як слюда, кора потемніла, і з-під неї передсмертним потом виступив і закапав на траву прозорий сік.

– Ще одного звалили, – святкував Денис, заганяючи гостре вістря сокири в тверде тіло деревини.

Розсівшись на траві, хлопці заходилися обідати. Пожадливо їли житній чорний ніздрюватий хліб, що пахнув вітром і хмелем, пили степліле молоко. Денис, облизуючи пальці, з осатанінням гриз старе пожовкле сало. Після обіду закурили і порозлягалися на холодній м'якій траві.

– Води б оце холодненької, – забажав Денис, націлившись напівсонними очима на пусту пляшку.

– Піди принеси. Тут десь є лісові криниці.

– А чи я їх знайду?

– Знайдеш, як захочеш.

Денис сунув у кишеню пусту пляшку і пішов стежечкою вниз, до ярів. Сонячні плями замерехтіли на його ногах і спині. Спустившись униз, він попростував поміж деревами все далі і далі, і сонце гналося за ним поміж дубами, а потім облило його з ніг до голови і засліпило очі. В обличчя Денисові вдарив лагідно й ніжно теплий, навіть гарячий подих степу. Парубок зрозумів, що він збився з дороги, і, замість того щоб заглиблюватися в ліс і йти до ярів, вийшов на узлісся. Степ зеленів безмежно, до самих обріїв на всі чотири сторони. Денис повернув голову туди, де мало бути його село, і довго вдивлявся в той бік, доки не побачив Беєву гору, що ледве помітно проступала крізь тремтяче марево. Повернувся назад, взяв трохи праворуч і, покладаючись уже на свій мисливський нюх, став простувати до ярів, наближення яких все ясніше й виразніше відчувалося по холодному, вологому диханню. Хапаючись за дерева, спустився в яр і скоро знайшов покинуту, обгороджену ветхим тинком лісову криницю, яка була викопана на узліссі біля дороги.

Опустився перед нею на коліна, зняв картуз і, спершись руками об цямрини, засунув у чорну дірку голову, жадібно припав до холодної,

як лід, чистої, свіжої води і довго пив її собачими хльобками, не переводячи подиху. Потім підводив голову, відхекувався так, що в криниці брижилася вода, і знову пив, не в силах задовольнити своєї жаги. Нарешті напився, набрав у пляшку води, заткнув горлечко пробкою із трави і хотів уже йти назад, як зненацька почув тихе подзвонювання велосипеда. Обернувшись, побачив, як по дорозі мимо дерев, завертаючи на лісову стежину, замелькало щось зелене. І не встиг він зрозуміти, що воно, як на стежку вискочила збуджена їздою, розчервоніла, із розпущеною вітром зачіскою Юля. Уздрівши Дениса, вона загальмувала і, схиливши велосипед набік та впершись лівою ногою в землю, зійшла з нього, знічев'я поправляючи пожмакане ззаду зелене, без рукавів, з чималим вирізом на грудях ситцеве плаття. На обличчі її не було розгубленості, воно мало той вираз збудженої розбишацької веселості, властивої для жінок, що знають собі ціну і звикли покоряти, що червоніють тільки спочатку, а потім так нагло дивляться в очі, що від них хочеться тікати і кричати «рятуйте!».

– Здрастуй! – сказала вона, швидко дихаючи від їзди, усміхаючись, поправляючи розкидане по плечах пухнасте каштанове волосся і спідлоба кокетливо дивлячись на нього великими, блискучими, владними і гарячими очима. – Що ти тут робиш?

– Ми тут дерева рубаємо, – пробубонів Денис, що все так же стояв непорушно з отупілим обличчям і виряченими очима, тримаючи рукою пляшку в кишені, так, ніби її хтось хотів відняти.

Юля поклала під дерево велосипед і, розіславши плаття, очевидно, для того, щоб його не пом'яти, сіла на траву. Вона сіла картинно, простягши поперед себе ноги в жовтих, м'яких, блискучих і зовсім нових черевичках і закинувши трохи назад корпус, який вона стримувала, опершись на руку; голова її теж трохи була закинута назад, так, що для Дениса було випнуто груди, білу шию і м'яке підборіддя. Вирвала травинку, перегризла її білими щільними гострими зубами, знову усміхаючись, глянула на Дениса і веселим голосом сказала:

– А ми завтра від'їжджаємо…

Денис стояв як укопаний, так же, як і раніше, тримаючись рукою за кишеню з пляшкою.

– Тобі не шкода, що я їду? – запитала вона, пропускаючи крізь вії щось таке, від чого Дениса замурашило поза спиною.

Денис переступив з ноги на ногу, потис плечима і опустив голову.

– Чого ти раптом став такий дикий? Іди сядь біля мене. Адже я приїхала нарочито, щоб попрощатися з тобою…

Денис несміливо підійшов і сів поряд, ховаючи босі ноги в траву, витер з чола піт рукавом.

Юля сиділа біля нього так близько, що він чув запах духів від її волосся і зеленого безрукавого плаття.

– Денисе, тебе дівчата люблять чи ні?

– Не знаю, – глухо відповів Денис, одвернувшись.

Юля засміялася і, зірвавши лісову ромашку, залоскотала Дениса по шиї. Він одмахнувся, як од в'їдливого комара, але вона не вгавала. Тоді він схопив її за холодну пахучу руку і в перший раз глянув їй в очі. Вона не вирвала руки і не відвела від нього свого погляду, а вся, якось зібгавшись, сиділа, притихла і очікуюча, губи її поволі відкривалися і очі вже починали горіть. Денис ривком кинув її на себе, притис до грудей.

– Пляшку... Пляшку... викинь... – швидко дихаючи, попросила Юля.

Довго вони лежали потім на траві. Лісова прохолода остуджувала піт, сонячне світло кидало на них золоті монети. «Що ж мені тепер буде? – з острахом роздумував Денис. – А, що буде, та й буде! – втішав він сам себе. – Оженюся, та й усе. Хіба ж мало наших хлопців на вчених поженилося? Он як вона мене любить. Сама прийшла».

Юля незчулася, коли задрімала, і прокинулася у якомусь замішанні.

– Ой! Що це я! – прошепотіла вона, схопившись і, мабуть, не розуміючи, де вона і що з нею, але, побачивши біля себе Дениса, усміхнулася і обвила його рукою за шию:

– Ах ти ж, мій мучителю солодкий! Потім провела руками по щоках, стурбовано запитала:

– Я червона?

– Умгу!

– Що ж мені робити? Мені ж треба зараз їхати.

– Наставляй жменю, я трохи тебе освіжу. Вона наставила рожеві жменьки, і Денис налив туди холодної чистої джерельної води.

Озирнувшись навколо себе, Юля взяла велосипед і вивела на стежку.

– Приходь сьогодні вечором. Я буду тебе ждати біля верб у нашому городі.

– Добре, – кивнув головою Денис і проводжав Юлю очима до тих пір, поки вона не зникла за деревами. Потім підійшов до криниці і довго пив з неї, як віл з калюжі, втерся рукавом і загадково усміхнувся, видимо, згадавши щось. В руках його опинилася пуста пляшка, він покрутив її, здивовано розглядаючи як річ зовсім тепер зайву, і, розмахнувшись, трахнув об пеньок. Вона з брязкотом і дзвоном розлетілася на друзки і засяяла потовченим склом проти сонця.

«Це – на щастя. А Сергій невеликий пан, прийде й сам нап'ється».

І Денис змореним кроком почвалав лісом. Легенький вітер сушив на йому мокру сорочку і старанно остуджував розгарячіле тіло.

Коли вони поверталися із Сергієм з роботи, Дениса настигла ще одна несподівана вдача: він продав бубну на хуторах. Радий і задоволений своїм щастям, він ліг у гарбу і проспав аж до Троянівки. В Чубинім яру, коли добре сіпонуло гарбу, Денис прокинувся і, зівнувши, спитав:

– Як ти думаєш, Сергію, учена баба вийшла б за мене заміж чи ні?

– Що це тобі приснилося на дубових колодах?

– Ні, ти скажи: вийшла б чи ні?

– Хіба божевільна, а нормальна – ні.

– Хе-хе, – засміявся Денис і більше не став розмовляти. Деякий час він лежав мовчки, ніби дрімаючи, потім підвів голову і з жалем зітхнув:

– Ех, була б оце бубна... Всю дорогу гопака вибухкував би.

– Ради чого?

– Знать, та не всім, – хитро підморгнув Денис, але у відверту розмову із Сергієм не вступав.

XXIII

Сонце пекло так, що трава була тепла і люди бродили в ній, мов у купелі. За Ташанню на луках – дзенькіт кіс, веселі голоси людей. Під вербами у холодочку – бочонок з водою, прикритий сіном, щоб вода не зігрівалася, ще далі – димить кухня: вариться обід косарям.

Тимко косив артільне сіно разом із Марком, Денисом і Павлом Гречаним. Від снідання косили без перепочинку, і вже перед самим обідом Павло застромив косу, вийнявши кисет, крикнув Тимкові:

– Іди закурюй, сусідо!

– Хай йому грець з тим куривом! Давайте краще перекусимо, доки обідати покличуть.

Тимко вхопив Маркову торбу з харчами і приніс її дядькові. Побачивши таке діло, Марко та Денис теж покинули роботу і підійшли до гурту. Денис, нікого ні про що не питаючи, потяг до себе торбу.

– З довгими руками під церкву, – вдарив його по пальцях Марко.

Четвертину сала розрізали на чотирьох, Павлові дали більший шматок.

Тихий вітер гладив трави, сушив мокрі сорочки на косарях. Тіні від дерев коротшали, все рідше пролітали зморені спекою чайки. На Ташані кричали, ляпаючи крилами, гуси, чулося бовтання ненажерливої щуки.

– На дощ жирує, – визначив Денис і, закривши очі, розлігся на покосі.

– Як був я в заброді, так ми раз неводом кит-рибу спіймали, – жуючи сало, сказав Павло.

– Та й який же він?

– Такий, як корова. Вдесятьох ледве на берег витягли.

– Може, то не кит? – допитувався Марко. – Бо то така риба, дядьку, що її кораблями витягують, а не самотужки.

– А я тобі кажу – піймали…

– А де ж той забрід?

Павло, скрутивши цигарку, довго мовчав, пригадуючи ту невідому країну.

– В Чорноморії, – нарешті пригадав він.

– От там, мабуть, рибалки сильні були, що отаких риб самотужки витягали.

– Та вже й не такі, як ви…

– А ви, дядьку, теж сильні? Цікаво, скільки ви на собі грузу понесете?

Павло ворухнув вузлуватими пальцями босих ніг, ніби прикидаючи, яку вагу вони зможуть витримати, сказав, зітхнувши:

– Соломи понесу двадцять пудів, а заліза тільки шість.

Хлопці, вхопившись за животи, попадали в траву, навіть Денис загигикав, лежачи на спині, так, що аж голова його тряслася, один Павло сидів, втупивши очі кудись за Ташань, байдужий до глузливого сміху.

Доки хлопці підобідували, сонце підбилося ще вище, Тимко приніс добре відклепані дідом Інокентієм коси, роздав косарям, заходився мантачити свою.

– Гляди, Тимку, не дай дулю, – застерігав Павло, натякаючи на те, що при необережному рухові мантачки по косі можна врізати пальці.

– Ні, дядьку, я обережно.

Тимко знав, що дядькова коса не клепалася відколи й куплена і що він міг косити нею тільки тому, що в нього було сили, як у бика: вигострив її тепер, як бритву, Тимко передав Павлові і з цікавістю спостерігав, що воно з того вийде.

Павло сяк-так, для годиться, помантачив косу, поплював у руки, широко розставив ноги і, відвівши далеко назад косу, щоб, значить, був більший розгін, махнув нею по траві і впав на землю.

– Що ти їй зробив? – дивувався він, підвівшись під загальний регіт хлопців.

– Нагострив, дядьку…

– От молодчина! Оце коса так коса! – повеселішав Павло, уже не так з розгону заганяючи її в траву.

– Боже мій, скільки дурної сили в чоловіка! – похитуючи головою, промовив до себе Тимко, беручись і собі за косу і займаючи свою ручку.

Уже аж на другому кінці гонів він підняв голову, щоб витерти піт, і серце його тривожно стиснулося: прямо через покоси, притисши долоні до грудей, спотикаючись ногами і плутаючи ними в траві, бігла Орися. Лице її було блідим і зляканим. Він кинув косу, збиваючись із кроку, пішов назустріч.

Вона підбігла до нього з тремтячими губами і повними сліз очима і, незважаючи на те що навколо були люди, впала йому на груди, здригаючись від ридань.

– Ну, що там?! Ну? – торсав її за плечі Тимко, але її руки так міцно затисли його шию, що він задихався. Потім розімкнув її пальці, одірвав від себе, сполохано глянув у дороге, залите сльозами і збуджуюче в ньому гострий жаль обличчя.

– Ну?!! Ну, говори, що трапилося?!

Вона схопила його за руку і, тільки тепер зрозумівши, що навколо люди і що деякі косарі вже перестали косити і з гарячою цікавістю дивилися на них, потягла за кущі верболозу.

– Ой Тимоньку, голубчику, ріднесенький мій, дорогесенький! Розлучають нас, – заплакала вона ще дужче і закрила долонями обличчя.

– Хто розлучає? Говори толком.

Але вона говорити не могла, плечі її ще більше затремтіли, і на тоненькій шийці дрібно посмикувалася кругленька, в пухнастих білих локонах біля висків голівка.

– Ой, – видихнула Орися, одірвавши долоні від обличчя, і жалісно хлипнула скривленими губками. – Тато вчора прибігли із сінокосу, сердиті, люті, із вашими полаялися, чи що. Нас із мамою вигнали з хати, побили весь посуд, всі горшки. А сьогодні склали на підводу мої речі, все до шматинки, до останньої сорочечки, і повезли аж у Гадяцький район до маминих родичів. Там, кажуть, будеш жити, і щоб я тебе з Вихорами не бачив, доки світу й сонця... Я втекла до Галі Басаврючки, в чім стою, і проплакала всю ніч. Що ж мені роби-и-ти-и?! – заголосила вона, чіпляючись Тимкові за плечі.

Тимко довго стояв мовчки, задумавшись. Брови його тихо ворушились, на вилицях під шкірою тяжко, як жорна в млині, ходили жовна.

– Перебудь до вечора в Галі Басаврючки. А потім щось придумаємо. А зараз іди. Люди он і так уже тріщаться.

Вона, нічого більше не розпитуючи, заспокоєна одним його словом, схлипнула, витерла, як дитина, кулачком очі, пішла геть. Але потім

вернулася, підбігла до нього і, радісно покліпуючи мокрими віями, вся посвітлівши обличчям, несміло потяглася до нього, як прибита грозою билиночка до сонця:

– Поцілуй мене, Тимку. Я тоді про все горе забуду.

Він обачно озирнувся навколо, ніжно взяв у долоні голівку і поцілував її по-батьківськи, в лоб, погладив по волоссячку. Вона вдячно глянула на нього прояснілими, як небо після дощу, очима і, якось жалісно усміхнувшись, пішла лукою. Тимко взявся за косу і вже хотів шаркнути нею по траві, але потім озирнувся, щоб глянути ще раз, чи вже далеко відійшла Орися. І коли він побачив її, щупленьку, босоногу, одиноку і нещасну на цьому світі, беззахисну й довірливу, як голубка, в своїй любові, то перший раз у житті відчув, як з хвилюючим болем застукотіло його серце і щось ласкаве, тепле, як ті світлі сльози, що він їх змив поцілунком з личка коханої, покотилося йому в душу, і кров забухала швидше, груди задихали вільніше, і, розтираючи рукою м'який гарячий клубок, що підступав до горла, Тимко подумав, що він тепер не одинокий і що йому є для кого жити на світі.

З цієї хвилини все те, що він бачив навколо себе, чув і відчував, повнилося для нього новим змістом: йому ніби вставили інші очі, і він ними бачив тепер те, чого раніше не помічав, йому ніби підмінили душу, і він тепер відчував те, про що раніше й не догадувався. Навіть звуки він сприймав тепер по-іншому. Він косив повагом, раз за разом махаючи косою і майже не відчуваючи її в руках, така вона була легка. Раніше тіло його під сорочкою мокріло, парилось і з кожним заходом на нову ручку по ньому розливалася втома, від чого м'язи його мліли, і тоді хвилю-дві він перепочивав. Тепер же тіло його зробилося легке, сухе, освіжене, зібране, як у птаха, що йде на великий переліт. Раніше з кожним рухом коси, переставляючи босі ноги по вже скошеній густій, зрізаній, як бритвою, щіточці трав'яного прикоріння, Тимко відчував холодну і липку в'язь лугової землі, і почуття це було неприємним і навіть бридливим, тепер же земля під ногами була тепла, ласкава, як дихання паруючої ріки. Трава, яка здавалася йому раніше похмуро-сивою, гнівною під нальотами вітру, стальною, дзвенючою, як щось неживе, тепер розступалася перед ним прозоро-зеленою морською хвилею, як перед молодим богом, розкриваючи те, що раніше приховувала: всю свою потаємну красу. Він бачив, що зверху вона суха, вицілувана сонцем, легка, як подих, і чутлива, як павутиння, і колишеться навіть без вітру, а при самій землі, між стеблинками, почепившись манюсінькими світлими крапельками, притаїлись росинки і яскраво поблискують, як надрібно потовчене скло.

Хвилинами його брав жаль, і він стримував косу, щоб не порушити тієї затаєної при землі краси. «Я не знаю, чи там угорі, наді мною, є життя, але я добре бачу, що вся краса тут, на землі», – роздумував він, спершись на кісся і з хвилюючим почуттям милуючись свіжістю зеленого роздолля, що плескотіло біля його ніг. Потім знову став косити, докоряючи сам себе в душі за те, що він милується і все ж таки нищить цю красу.

Але одного разу на повному розгоні він зупинив косу і, кинувши її на землю, присів навпочіпки і обережно, лагідно розгорнув пальцями густий кущик трави: у зеленому затишному храмі, вся переплетена золотими нитями сонця, на високому гінкому стебельці росла лугова цариця – ромашка. Це, мабуть, була найпрекрасніша в світі квіточка: рівна, висока, з сумно нахиленою набік яскраво-жовтою, в білих ніжних прозорих пелюсточках голівкою, ще й зверху прикроплена дрібною, як вістря стальної голки, росичкою. Тимко знав, що по-народному цю квіточку називають невісточкою, і те, що вона така прекрасна, і те, що її так звати, зачарувало його, і він, присівши, дивився на неї, не зводячи очей, усміхаючись, як до гарненького маляти, і все шепотів: «Невісточка, невісточка», – і йому хотілося доторкнутися до неї хоч пальцем. Але він утримався, щоб не збити з неї росички, не зняти дорогої краси, дарованої природою. Він так і залишив квітку разом із густим кущиком трави в її зеленому храмі і, обережно обкосивши, пішов далі.

«Трінь-трінь, трінь-трінь!» – почулося в цей час і забриніло, відбилося від ташанських плес, заляскало, затанцювало, заграло, як музика. «Дід Інокеша клепає коси, – усміхнувся Тимко. – Ач, як розходився». І йому пригадалася одна весела примовка, яку він знав ще в дитинстві і став повторювати її в такт помахам коси. Він починав фразу, як тільки з розгону замахував косою, і закінчував її лише тоді, коли коса, зрізаючи соковиті стебла, виходила із трави:

Косарики плужки кують,
Косарики плужки кують...
«І зозулі кують, щастя-долю дають.

І ми з Орисею...

Що з Орисею? Ах, так!.. Невісточка. Вона ж невісточка». Він засміявся і озирнувся назад: ромашка тихо кивала йому голівкою. Він озирався ще кілька раз, і довго вона ще біліла здаля, дякуючи за той захист і турботу, яку він проявив до неї.

Тимко косив до самого вечора. Коли ж косарі зібралися веселим гуртом до багаття, на якому доварювався смачний куліш, він також присів із ними, і на обличчі його було щось надзвичайне, що кидалося усім у

очі, хоч ніхто до ладу не знав, чим воно викликане і що воно означа. Навіть Марко і той помітив це і спитав його:

– Що ви? Погризлися чи помирилися?

Тимко тільки засміявся і так здавив Марка за плечі, що той аж вискнув.

– Хлопці! Підходь закурювати! Ну! – весело закричав Тимко і розшморгнув кисета. Коли він обійшов косарський круг – кисет був уже пустий.

– Оце так! – лаяв його Марко. – Усім догодив, а сам лишився без тютюну.

– Нічого. В мене дома ще є, – весело підморгнув Тимко і, відмовившись від вечері, пішов лугом до Ташані.

– Що це з ним сталося? – дивувались косарі. – Чи не ташанська русалка його прилоскотала?

– А чого ж! Хлопець молодий.

Забравшись у глухі нетрі, Тимко сів біля річки і довго дивився на чорну холодну воду.

На верболозах скакали рожеві відблиски багаття, що його розіклали косарі; від вогнища долітали лункі голоси, сміх, покашлювання, чиясь тиха, впівголоса, пісня. Іноді, коли вогонь розгорався ясніше, навколо багаття вимальовувалися постаті людей, маленькі і ніби круглі, з великими незграбними тінями на землі. А коли хто-небудь підводився, то з ним підводилася і розпрямлялася його тінь і ставала такою довгою, що перехоплювала весь луг; недалеко, з шумом щипаючи траву, паслися коні, і їхні силуети то появлялися в світлі вогнища, то знову зникали в темряві; часом дим ішов угору, а часом слався по землі, сивиною, як туманом, покривав луг і пахнув сирими дровами, гіркувато смердів підпаленою корою. Тоді Тимкові здавалося, що то не косарі, а мандрівні цигани сидять біля казана і мішають у ньому зачакловане вариво.

Приколисаний чарівною тишею, свіжістю води і лугу, Тимко був настроєний на думи і згадував тепер тільки те, що було близько його серцю. Пригадувалося йому, як весняними вечорами, коли пахло талим снігом і вийшла з берегів, скреготіла льодом Ташань, вони з Орисею цілими годинами вистоювали на ташанському мосту і вона горнулася до нього, гаряче дихаючи йому в лице, веселим шепотом повідаючи йому, що в їхньому садку уже зеленіє з-під снігу барвінок і що вона вже пробувала з берези сік. Коли ж він на те її щебетання говорив щось грубе або часто навіть сороміцьке, вона холодною долонею, що справді пахла березиною, затуляла йому рота. А коли він і від цього не вгавав, кусала

його жартома за вушко гострими і щільними, як у мишки, зубами. Не боячись ні холодних вітрів, ні задушливих туманів, стояли вони, обнявшись, наслухаючи, як тріщить лід, довго мовчки дивилися на воду, що пливла з-під моста, і від того довгого глядіння їм здавалося, що не річка, а вони з мостом пливуть кудись далеко-далеко в погоні за своїм щастям.

Часто вони бачили різні дива, які несла на собі річка: відломлений шматок крижини, на якій ріс очерет і махав сухими китицями, безсило повісивши вниз мітелочку, як приречений на страту каторжанин голову. Їм було жаль того сухого очерету, бо вони знали, що на нього наляже здоровенна крижина, зімне, закрутить і похоронить у глибині, і вже більше ніколи він не вирине і не буде шуміти на цій землі. Хоч вони обоє були молоді, проте розуміли, що їхнє життя також подібне до весняної ріки, що в ньому також є свої крижини, які накривають людей і ламають їх, як той очерет, методично і безжалісно. Орисі ставало страшно.

– Ось ми з тобою разом, – часто говорила вона. – І здається, що ніщо в світі не розлучить нас, а прийде така хвилина – і не будемо ми разом.

– Не вигадуй казна-чого, хто нас зможе розлучити? – не погоджувався Тимко.

– Доля. Вона ні тебе, ні мене не запитає, а зробить так, як їй захочеться. Щось таке нам поробиться, і не будемо ми разом.

– За язик укусилася, бісова дівчино! – сміявся тоді Тимко.

«А, нічого того не буде, все – бабські вигадки», – подумав він тепер, прислухаючись до гомону косарів, що вже розходились по домівках. Тимко також устав і, розшукавши свою косу, пішов лугом, то поринаючи по пояс у сиву хвилю туману-випару, що густо валив із ріки, то виходячи з нього, розгортаючи його своїм тілом. На болотах за Ташанню безугавно кричав кулик, іноді спросоння скиглила сполохана чайка, від ріки віяло теплом, від скошеного лугу – розіпрілою за день на сонці травою.

«Ет, що там думати та гадати – всі люди живуть, мають щастя, і я його буду мати», – і він, викинувши з голови всі ті роздуми, які мучили його, швидко закрокував до своєї хати.

Зайшовши в сіни, він зупинився від пискливого голосу батька, що комариним гудінням проникав крізь напівпричинені хатні двері.

– Доки він у мене в печінках сидітиме?! – кричав Йонька, і по його писклявому, аж повискуючому голосу було видно, що сварка йде вже давно і що вона досягла вже тієї вершини, коли старий був здатний на всяку підлість. – Людські діти самі на себе гроші заробляють, а цей сів мені верхи на шию і злізати не думає?!

– В нього мозолі з рук не сходять, чого ж тобі ще треба? Його не жа-

лієш, так хоч наді мною змилуйся за те, що я тобі весь вік годжу та потураю.

– А щоб тобі пожаром голову спалило за таке годіння! Та ти мені в ноги падай за те, що я твого вишкребка весь вік годую, щоб його сира земля проковтнула з вогнем та димом!

– Гріх тобі, Йосипе, гріх!

– А тобі не гріх? Тобі не гріх було!..

В хаті щось ляснуло, з гуркотом покотилося по долівці пусте відро. Все перевернулося в грудях Тимка, і він, тяжко задихавши, рвонув двері. Йонька швидко повернув сухе і хиже, як у роздратованого тхора, обличчя. Сухенькі кулачки його дрібно тремтіли. Мати, жалісно згорбившись, сиділа на лаві, бліда і злякана, тримаючись долонею за щоку.

Побачивши Тимка, вона встала і з таким виглядом, що в неї просто болять зуби, пішла в хатину готувати вечерю. Йонька також засопів і вийшов геть. Тимко сів за стіл, виїв миску борщу, випив півглека молока і, не обізвавшись до матері й словом, вийшов із хати. Біля курника він намацав весло, кинув його на плече і через город попрямував до Ташані. В садку від яблуні відділилася постать Йоньки, сипонула в темінь іскристою порохнею з люльки.

– Це ти, Тимку?

– Я.

– Куди тебе морока несе опівночі?

– Ятери хочу потрусити.

– Удвох давай потрусимо, бо ти такий, що рибу продаси, а грошики прикарманиш. Весло взяв?

– Осьдечки воно.

– Ходім.

Спустилися вниз, біля верб розшукали човна. Йонька примостився на кормі, Тимко з веслом посередині човна. Відіпхнулися. Тихо плюснула під човном вода, ламаючи в ріці чорні тіні прибережних верб, згортаючи ясні зорі в чорний мішок; десь у лозах кахнула качка, писнула очеретянка, бовтонув сом; дихання літньої ночі пройшло понад очеретами, що тихо заворушилися і зашелестіли, вологим доторком лягло на обличчя людей, які пливли в човні.

– Чого це ти до другого берега правиш? – сердито обізвався Йонька, розкурюючи люльку, що малесеньким світлячком то спалахувала, то згасала в ріці поряд із його тінню.

– Там у мене саж прихований.

– І багато назбирав?

– Кілограмів двадцять…

– Ото!

Тимко хутко погнав човен на корчі, що чорніли на протилежному березі. Удвох із Йонькою витягли човен на траву, щоб його не знесло хвилею, пішли, продираючись поміж лозою. На галявині між вербами зупинилися. Тимко щосили розмахнувся веслом, шмагонув старого понижче спини. Лункий виляск покотився понад Ташанню. Йонька упав на землю, рачки поповз у кущі.

– Ря-а-а-туй-те-е-е! – закричав він, ховаючи поміж лози сухий зад.

Тимко виволік його звідти і шмагонув ще кілька разів так, що старий аж засичав від болю, перестав кричати і притих. Потім хлопець перегнав човна на свій берег, прив'язав його до верби і посварився кулаком у темряву:

– Оце тобі і за себе, і за матір, старе дишло! – і через городи, понад Ташанню подався на інший кінець села.

Незабаром він переліз через тин чийогось саду і пішов до хліва, що чорнів у темряві. Прив'язаний біля яблуні пес загарчав спросонку, але Тимко обізвався до нього, і той затих. Парубок відкрив двері, що чимось були підперті зсередини, увійшов до хліва, поліз на сіновал.

– Хто там? – хрипко спитало звідти, і на Тимка війнуло запахом сплячої людини.

– Це я. Тимко.

– А-а. Лізь сюди, – запросив Марко. – Чого це ти такий мокрий? Де це тебе трясця носила?

– Ятери трусив.

– І багато риби наловив?

– Багато. І все лящ, – засміявся в темряві Тимко.

– Приніс би й мені на сковороду. Друг називається.

– Ні, Марку, краще не треба, – знову засміявся Тимко. – Бо ті лящі дуже на сковороді кидаються: я вітчима свого одлупцював.

– Фі-і! – аж свиснув Марко. – А що тепер буде? Це діло підсудне, і за те, що я тебе буду переховувати, можуть і мені впаять на примусовку.

– Ти не клопочись. Я в тебе жити не буду. Що це в тебе стоїть? – мацнув Тимко під стріхою якусь посудину.

– То сметана. Взяв собі підкріпитися на ніч. Марко потяг до себе горщик, відпив кілька ковтків, гидливо заплювався на всі боки.

– Ану, присвіти, – попросив він Тимка.

Тимко черкнув обережно сірником, обкутав його долонями, направив світло Маркові в горщик.

– Крейда розведена. А тобі б сказилося! Я й не туди, що мати сьогодні хату білила. Поліз у погріб, ухопив, що перше під руку потрапило... От тобі й маєш, – лаявся Марко.

– Ти на таких харчах як посидиш на сіновалі – куркою закудкудачеш! – качався від сміху Тимко.

Потім він обірвав сміх, хвилину-дві сидів мовчки, ніби щось обдумуючи, нарешті встав і поліз із сіновалу.

– Ну, досить. Ходім, Марку.

– Куди? – здивувався той, несміливо сповзаючи й собі за товаришем.

– Нічне весілля грати! За боярина мені будеш! До своїх у мене тепер нема дороги, так що треба нову шукати, – обняв за плечі вірного товариша і повів його яром до Галі Басаврючки, де ховалася Орися.

Йонька довго лежав нерухомо, боячись, що як тільки він заворушиться, то Тимко, що десь, невіра, притаївся в кущах, знову почне його чистити веслом. Але всюди було тихо. Тоді старий зіп'явся на ноги і, хапаючись руками за кущі, поплівся до річки і довго хлебтав із неї воду. Потім став міркувати, як вибратися до рідного берега. Зробити це було не так легко, бо Йонька опинився на острові. «Знав, куди висадити, щоб тебе на кілок посадило! Ну, що його тепер робити? Можна було б перебратися по рівчаках, але як ти до них доберешся в темряві? Ще потрапиш у таку калабаню, що шурхнеш туди з вухами та вже й не вилізеш. Кричати, щоб хто-небудь перевіз, невигідно: зараз же люди на сміх піднімуть». І Йонька вирішив ночувати на острові. «Скажу, що виїхав уночі ятери трусити, та човен водою знесло, оце й відсиджувався тут до ранку», – вирішив старий і, розкидавши першу, що трапилося йому, копицю, заліз туди по саму шию. «Оце діждався діточок на старість, – видзвонював він зубами від холоду. – Не хлібом, а бебехами годують. Ну, пожди ж, проклятий виродку, я тебе провчу. Підеш ти не господарем із мого двору, а ланцем-поганцем!» – погрожував Йонька, клацаючи зубами на комарів, що хмарою кишіли над ним.

Охрім, що трусив на світанку ятери, бачив, як на Гусячому острові ні з сього ні з того заворушилася копиця і звідти виліз якийсь чоловік. Не роздивившись, хто воно й що воно, Охрім прибіг у сільраду і наробив гвалту, що бачив за Ташанню шпигуна, озброєного двома кулеметами і радіостанцією. Гнат, який у 1925 році втік від п'ятьох бандитів у диканському лісі і з того часу набув слави неабиякого сміливця, вхопив гвинтівку-трилінійку з примкнутим багнетом, на якій учились допризивники, і побіг за Ташань шукати порушника. З півдня він перештрикав усі копиці і, нікого не знайшовши, три рази підряд вистрілив угору, щоб шпигун, який, може, десь і притаївся, знав, що Троянівська сільра-

да охороняється надійно. Охріма за панікерство і за брехливі дані було заставлено два дні підряд чистити сільрадівську конюшню, а головний винуватець цієї історії Йонька, перебравшись через рови, причвалав аж опівдні із зв'язкою сіна за плечима: треба ж йому було чимось прикрити перед людьми свої мандри за рікою!

XXIV

У неділю опівдні прискакав у Троянівку міліціонер верхи. Синій кашкет на потилиці, обличчя червоне, з коня летить шматками піна, – і запалахкотіло від села до села, від хутора до хутора страшне слово: війна. Люди покинули роботу на полях, юрмилися на колгоспному дворі, питаючи одне одного:

– Що ж воно тепер буде?

Бовдюг, що воював ще в імперіалістичну, довго мовчав, покручуючи рудого вуса, потім прорік багатозначно:

– Германець, їдять його мухи, вояка хитрий. З ним довго за петельки водитися будемо.

На Бовдюга, як галич, напосідала молодь:

– То ви колись одними штиками воювали, а тепер – техніка. Як дадуть по зубах – швидко п'ятами накиває.

– Еге ж. Накиває. Кажуть, що вже Львів забрав.

– Брехня! Не може він так скоро!

– Далі старої границі не пустять, – метушився Охрім. – Це я вам, як на сповіді, говорю!

– Цієї ночі Київ бомбили…

– Невже? А я думаю, що воно вночі на той край усе блим-блим, блим-блим… А воно, значить, бомбило, – дивувався Охрім. – А я саме у млині був, то з млина все було добре видно.

– Може, ти й астрицьку границю з млина бачив? – кепкував із нього Бовдюг.

– Так от хоч і присягнуся, що блимало! – стояв-таки на своєму Охрім.

– Не присягайся! – люто засвітив на нього очима дід Інокентій. – Клятвопреступник. В святому писанню давно сказано, що возстане народ на народ, царствіє на царство, і будуть глади великі і мори, і задвигтить земля від крику людського, – підняв угору кігтистий палець і обвів усіх напівбожевільними очима.

– Не морочте хоч ви, діду, голови! – накинулися на старого.

– Так що робити?

– Он бригадир іде. Він про все скаже.

Підійшов Прокіп, витер кашкетом спітнілого лоба.

– Тільки що передали з району, щоб усі розходилися по роботах. Крім того, закривайте на ніч вікна і запинайте ряднами, бо він із літака бачить світло і бомбить.

– Яка там робота в біса? Коси, а сам поглядай, чи бомба не летить.

– А ти ззаду снопи поприв'язуй…

– Мели. Язик без кісток…

Люди по роботах розійшлися, але працювали тривожно: кожен ждав нових вістей із фронтів великої битви, що вже почалася десь там, за синім обрієм.

Перша ніч була особливо тривожна і моторошна. В селі панувала темрява. Ні світла, ні вогника. Налякані темрявою, по околицях вили собаки. Десь на Залужжі надсадно, з підвиванням, кричав сич. Дядьки посилали Дениса з рушницею, щоб вислідив та підстрелив, але він не пішов, боячись, щоб Гнат не відібрав дробовика. Люди по двоє, по троє, а то й більшими гурточками збиралися біля дворів, пильнуючи небо. Але воно було тихе, мирне, тільки блимали на ньому зорі та, як і вчора, як і цілі віки назад, мерехтів срібним пилком Чумацький Шлях.

– Сидите ото, цигарками блимаєте, а воно, не дай бог чого, то так і шарахне по ваших дурних головах, – сварилися жінки на своїх хазяїв.

– А ви чого повиходили? Ідіть он у хату, бо дітвора спати боїться.

І знову смалили самосад, вели тихі, неквапливі розмови.

– Хліба стоять, як вода, хто ж їх тепер косити буде?

– Жінки покосять та діди, а нам скоро повістку в руки – і прощай, рідне село! Хто повернеться, а хто й кістьми ляже.

– Ех, коли б я спіймав того Гітлеряку, сто чортів його матері, я б його не карав, а водив би на шворці, доки б він і дуба врізав, щоб знав, як на чужі землі нападати.

– Німаки, вони на чуже добро здавна ласі. Он у вісімнадцятому теж приходили, а тоді хтозна-де й ділися. Отак і тепер буде.

– Буде то буде, та скільки тієї крові людської проллється.

– Тільки без паніки, – підбадьорював усіх Охрім. – То тільки напочатку страшно, а далі звикаєш. От у мене на фінській війні був такий случай…

Дядьки притихли: всім же цікаво послухати бувалого чоловіка.

– Була у фіннів сильно укрепльонная лінія Манергея. Чого там тільки руді супостати і не набудували: доти, дзоти, окопи, в сто раз обнесені дротом. У кожного фінна кулемет і на двох одна гармата. Одним словом, б'ють так, сучі сини, що голови не піднімеш. Скільки раз ми на ту лінію

в штикову атаку ходили, скільки на «ура» брали – нічого з того не виходило. Але от одного разу прибігає наш солдат в окопи (діло було вночі) і вручає командирові наказ: дати всім бійцям по двісті грамів спирту і щоб вночі прорвали укреплєнія. Ну, ми випили, закусили, гвинтівки на руку, кулемети вперед – пішли. Підходимо до окопів, чуємо, фінни балакають: «Русь, – кажуть, – не прийде, морозу побоїться». А ми вже тут як тут, тільки наказу ждемо.

– А ти хіба по-фінськи розбираєш?

– А що ж тут такого? У них така розмова, як і в нас, тільки другими словами. Да-а-а... Стояли ми, стояли, коли десь уже з півночі приходить наказ: іти на штурм. Брат ти мой! Як крикнули ми «ура», як пішли, як пішли... Колем, бйом, у полон берьом, а фінни метушаться, як вівці в кошарі. Взяли одну лінію, взяли Другу, а до третьої дійшли – і стали. Гранітна, хоч зубами гризи, висотою якби оце три тини один на одного поставив, снаряди б'ють – не пробивають, кулі також не беруть. Підбігає до мене командир дивізії, трохи не плаче. «Виручай, – каже, – товаришу Горобець, порадь мені, як цю прокляту стіну взяти». Подумав я, подумав, а тоді й кажу: «Підтягніть артилерію і смаліть прямою наводкою». А він розвів руками та: «Що ж, – говорить, – артилерію підтягти не штука, та як я команду дам, щоб огонь відкривали? Горло ж зовсім захрипло. Може, ти, товаришу Горобець, виручиш? У тебе голос наче підходящий». – «Що ж, – кажу, – це можна». Відкашлявся та як крикну: «Прямою наводкою по ворожій крєпості з усіх, що єсть, орудій, плі!» Матінко моя ріднесенька, що тут сотворилося! Гуде, гуркоче, свистить, одним словом, такий шум зчинився, що нічого не чути. Коли так через півгодини, чую, щось потихеньку – трісь, трісь. Я тоді й шепчу командирові полка на вухо: «Зараз, – кажу, – стіна завалиться, бо вже тріщить». І справді – не пройшло і двох хвилин, як вона шар-рах! Тільки пилюка стовпом, як із старої клуні. Коли пилюка трохи розвіялася – дивимося: сидять фінни рядочком, руки попіднімали, а біля них оружіє в купку складено. Потис мені командир руку і каже: «Спасибі тобі, Охріме Сазоновичу, за службу. Представлю тебе до нагороди». І правда – нагородили мене медаллю. Одного золота триста п'ятдесят грамів було.

– Та й чого ж ти її не носиш?

– Коли б то вона в мене була, то носив би, а то фінський снайпер кулею відбив.

– Ха-ха! Медаль відбив, а ти цілим зостався? Ну й брешеш ти, Охріме!

– А ти як не тямиш, то краще послухай бувалого чоловіка, як воно на війні трапляється. А діло було так: тільки я нахилився, щоб халяви на

чоботях підтягти, медаль, це ти сам розумієш, одвисла, а він у цю секунду – тр-рах! Один ланцюжок зостався. Не інакше, як «зозуля» вдарила.

– Що воно за мара? – не розчовпав Павло Гречаний. – Хіба там і зозулі стріляють?

– «Зозуля» – це стрілець такий, снайпер. Рідко коли буває так, що в шапку поцілять, а то все більше в голову. Рушниця в нього не така, як у всіх, а з біноклем і приближа. Як наведе на чоловіка, то вже, вважай, кришка. Я тих «зозуль», може, штук із дванадцять ізняв.

– І не боявся.

– А чого боятися? Раз народився, раз і помирати. – Охрім пихнув цигаркою, кинув її на землю і затоптав чоботом. – Раз викликає мене командир корпусу і каже: «Даю тобі секретне завдання – познімати по фінському фронту всіх «зозуль», бо від них немає життя. Розроби собі план і вечором принеси на затвердження». Цілий день лежав я в землянці, складав план, і до мене нікого не пускали, бо, самі знаєте, воєнний план скласти нелегко. Вечором приходжу я на квартиру до комкора, він побачив мене, налив мені чаю і каже: «Ну, викладайте, що ви там таке придумали?» Я показав план і говорю, що требується мені форма фінського офіцера. «Навіщо ж вона тобі потрібна?» – дивується командир. А я й відповідаю, що поки що це секрет. «Ну що ж, – каже командир корпусу, – зараз форма буде». Зняв трубку, подзвонив у телефон – не пройшло й п'яти хвилин, як приносять мені форму. Да-а-а... Переодягся я, поголився, набризкався всякими дорогими духами і пішов у ліс. Іду – а мороз такий, що туман стоїть і губи злипаються. Я флягу відчеплю, спирту смик і потихеньку просуваюся далі. Коли це чую – шелеснуло щось на сосні, і сніг на голову посипався. Зирк – а на гілці фінн сидить, тримає в обох руках гвинтівку з біноклем і долонями вуха розтирає. Я зупинився, мовчки махаю йому рукою, щоб з дерева злазив. Він зліз, став переді мною навитяжку, щось белькоче і на нашу сторону рукою показує. Я йому гвинтівку до пуза і – кроком руш до нас в окопи. Він руки вгору підняв, труситься, аж дивитися на нього огидно...

В цей час за тином щось шелеснуло, і хтось із чоловіків крикнув не своїм голосом:

– Німці!!!

Охріма як вітром здуло. Біс його знає, де й подівся.

– А-ха-ха-ха-ха!

– Гик-гик-гик!

– Бгу-бгу-бгу! – сміявся навіть Павло, викидаючи з грудей важкий, як вальки глини, сміх.

– Охріме! Ходи-но сюди, це ми пожартували, – кликали його дядьки, але він не обзивався, бо спрожогу вскочив у кропиву і аж сичав, чухаючись, так йому свербіли ноги.

XXV

Не кожному в руки щастя йде – від багатьох воно тікає. Почали своє сімейне життя Тимко та Орися в чужій хаті, в чужих людей. Пустила їх на пожиток далека Орисина родичка – тітка Параска. Чи то жаль їй стало своїх даремно змарнованих літ, що промайнули в самотині та вдовуванні (чоловік помер дуже рано), чи, може, її добре серце само потяглося до молодяток, бо важко і сумно їй жилося одній; але коли вони прийшли до неї проситися в пожильці, то прийняла їх, як найдорожчих гостей: за стіл посадовила, вийняла із скрині розшитий калиною рушник, послала молодятам на коліна, припрошуючи покуштувати пирогів із картоплею та сметаною. Беручи нових пожильців, господиня надіялася на те, що прийде полегшення на її руки, і вона не помилилася. Тимко відпросився на два дні в бригадира і захазяйнував, як порядний господар: поправив тин, що вже зовсім був розлігся та позаростав бур'яном; нарубав у сазі верболозу і пригородив кабанцеві загорожу, щоб він гуляв там, а не бігав та рився по двору; решту хворосту теж використав на добре діло – відніс до бочкаря на обручі з тим, щоб той понабивав діжки, які вже зовсім порозсихалися в погребі. Покінчивши з загорожами, молодий господар взявся до роботи: перекрив із дідом Інокентієм хлів (стара крівля зовсім перетліла), заново вшив погрібничок, хотів ще й колодязь поправити, та Павло розрадив: на колодязь треба новий зруб, а його нема. А без нового зрубу хоч поправляй, хоч ні, а води доброї не покуштуєш. Отже, вирішено було спочатку заготувати зруб і тоді вже братися до колодязя.

Орися більше поралася в хаті: примазувала, чепурила, чистила, полоскала, понамальовувала на грубці півників, з яких Тимко підсміювався, говорячи, що ті півні схожі на ворон. Орися махала на нього мокрою ганчіркою та покрикувала за те, що він швендяє сюди-туди та зриває примазану долівку. Після порання Орисі все в хаті покращало, поніжнішало і набрало зовсім іншого вигляду: чорна, мов кузня, хата зробилася чистенькою світличкою, вимиті вікна заблищали шибками і пустили в хату цілі снопи сонячного світла, і вся хата розправилася, попросторнішала, і голос у ній звучав лунко, весело, бадьоро. Перед вечором Орися нажала біля Ташані осоки, потрусила в сінях і в світлиці – всюди запахло гіркуватим болотняним душком.

Незважаючи на те що обоє – і Тимко, і Орися – були зайняті господар-

ськими справами, якесь дивне почуття володіло ними: тривога, сум одне за одним. Особливо гостро віддавалася цьому почуттю Орися, їй все здавалося, що вони з Тимком живуть вві сні, що сон цей незабаром розвіється. Тимко покине її тут, у чужих людей, одну на ганьбу та посміховище, а сам утече за тридев'ять земель. Таке почуття охоплювало її раптово, підкравшись бозна-звідки, руки в неї опускалися, серце бралося тривогою, вона кидала роботу і йшла шукати Тимка. Якщо він був у дворі, вона, побачивши його, заспокоювалася і знову поверталася до своєї роботи, але постійно наглядала за ним і часто виходила з хати, ніби за ділом, і, постоявши де-небудь, дивилася на нього з такою жадобою, так світила йому в душу і причаровувала його до себе, що він відчував на собі її погляд.

– Чого ти на мене так дивишся? – питав він, усміхаючись.

– Хто, я? Я нічого. Я просто так... – паленіла вона обличчям, ховаючи під довгі вії тугу своїх очей. – Прийшла ось глини надовбати, щоб припічок підмазати...

Тимко знову брався до роботи, а вона непомітно русалкувала над ним, пестила люблячим поглядом, слала на його обличчі голубінь своїх очей, вимацувала ними кожну цятиночку на милому, дорогому обличчі коханого. Особливо подобалося їй, як при роботі чорним розкучерявленим заслоном падає Тимкові наперед його чуб і при кожному рухові тремтить смолистими кільцями, ніби хтось невидимий підкидає на руці смушок з молодого баранця. І Тимко, щоб чуб йому не заважав при роботі, закидає його назад рвучким рухом голови, і цей рух вона особливо любила і милувалася ним, бо в такі хвилини Тимко був схожий на гордого степового коня, який не дає на себе накинути вуздечки. Орися знала непокірний і дещо грубуватий характер свого милого, але саме це і вабило її до нього, ота чоловіча незборима сила, якою він дихав кожним м'язом, кожним рухом. Надивившись, вона знову поверталася до свого діла, але ненадовго.

Якось, коли він городив тин аж біля Ташані, на леваді, вона прибігла до нього заплакана і, заставивши припинити роботу, обвилась йому за шию, як хмелина на явір.

– Тимку, он коноплі... Ходім посидимо трішечки...

– Що це тобі в голову збрело?

– Скучила за тобою... Ніби вік не бачила. Вони йшли і сідали під коноплями. Вона лягала йому на руки, як вередлива дитина.

– Хороше мені з тобою... А тобі?

Тимко випускав із рота блискавку зубів, гарячими долонями гладив її набухлі молодістю перса, що пружинили крізь кофточку.

– Всі ви, баби, кошачої породи: хто погладить, до того і йдете.

Проте, хоч Тимко і сміявся з Орисиних химер, він, сам того не помічаючи, теж хибував на них.

– Жінко, – часто звертався він до Орисі. – Піди принеси мені тютюну. Він лежить на карнизі.

Тютюну в нього було півкисета і вистачило б на два дні, але він заставляв Орисю принести тільки для того, що йому було дуже приємно сказати «жінко» і відчути, що біля нього е людина, яка робить йому дуже люб'язно дрібні послуги.

Деколи напосідали на нього страшні і нічим не виправдані підозри і ревнощі, особливо після того, як він якось зовсім випадково зустрів Орисю та Сергія. Після цієї зустрічі Тимко ходив похмурий, скупився на ласку і по два рази на день набирав малесенький, вишитий Орисею, кисетик тютюном, не раз зупиняв на Орисі полютілі черкеські очі. Орися догадалася, що причиною тут Сергій, оббігала його десятою дорогою, а раз, зустрівшись з ним, на запитання, як вона живе з молодим чоловіком, сказала навмисне грубо і голосно, щоб міг чути Тимко:

– Сядь вечором в кропиві під нашим тином та й послухаєш!

Тимко тоді всміхнувся на її слова і, видимо, був задоволений відповіддю.

Може, й налагодилося б життя молодого подружжя, може б, і любилися вони та кохалися, як голубів пара, та війна спекла їм серця, як чорною блискавкою, і почорніли вони за один день, обвуглились у невимовній людській скорботі.

Молода, весела, співуча Орися за ці кілька днів зробилася мовчазною, похмурою і нещасною, у всіх її рухах появилося щось черниче. Коли вона запиналася білою хусткою, то лице її видовжувалось, сині тіні під очима густішали, сухі очі блищали, а пухкі, пожадливі, соковиті губи морщилися в старечій скорботі. Тимко ще більше почорнів, дивився на всіх спідлоба, часто курив і цілими вечорами мовчки просиджував під хатою. Іноді до нього прямо після роботи чи то з косою, чи то з граблями забігав Марко.

– Мені смерті не страшно, – гомонів він, скручуючи й собі цигарку. – Руку, ногу відіб'є – кат його бери. А от як голову знесе – вважай, каліка на все життя. Хто ж тоді за такого заміж вийде?

Його жарти нікого не смішили, і Орися, слухаючи їх, з гіркотою в голосі говорила:

– Тобі добре. Ти – один. Знявся та й пішов, а он Тимкові...

– А що Тимкові? – дивувався Марко. – За тобою жаліти, чи що? Та він не встигне ще за село вийти, як ти собі бронірованого підшукаєш. Вам же, бабам, що? Аби штани.

– Щоб тобі язик відсох! Зовсім з глузду з'їхав, – лаялася Орися.

– Іди вже отам спати… – проганяв її Тимко.

– А ти?

– Я ще трохи з Марком погомоню.

– Недовго ж.

Не встигали товариші сказати й по одному слову, як вона знову вискакувала в одній сорочці, прямо з постелі, розпиналася в дверях з розпущеними косами, як ташанська русалка.

– Іди вже, – майже крізь сльози говорила вона. – Чуєш, десь літаки гудуть?

– Ну й хай гудуть, а ти спи.

– Страшно одній.

– Ач, яка нетерпляча, – вичитував Марко. – Хоч би мене посоромилася. Так «теличкою» і прибігла. Чи так закортіло?

– От сам оженишся, тоді й побачиш…

– Еге, на сирій землі. Як у тій пісні співається, що «взяв собі паняночку – в чистім полі земляночку», – приказував Марко на прощання і поволі виходив собі із їхнього двору.

Тимко та Орися вкладалися спати, часто навіть не вечеряючи.

В хаті була спекота, і вони спали в сінях на долівці, встеленій луговою травою і полином (щоб не кусалися блохи). Коли Тимко лягав біля притихлої Орисі, вона зараз же пригорталася до нього всім гарячим тілом, вмощувала свою голову в нього під рукою, розстилаючи по подушках м'які хвилі розпущених кіс. В такі хвилини вона мовчала, але він відчував, що в її грудях стогне щось, часто перевертається і от-от виб'є з горла гарячу грудку. Часто він чув на своїх грудях і руках опіки від її мовчазних сліз, і вони розходилися йому по душі гарячим щемом. Орися пожадливо, як на святу ікону, дивилася на невиразний у темряві красивий профіль Тимка, нишком схлипувала:

– Тимоньку, милий… Як же я буду жити без тебе!

– А що сльозами допоможеш? Тепер он яке в світі закрутилося…

– Як ж-жи-ить? – билася вона головою об Тимкові груди, кусаючи губи.

– Як люди житимуть, так і ти…

– Добре тобі говорити… Ти знявся та й пішов, а я одна в чужій хаті…

– Мені там теж не мед питиметься… Може, й голова злетить к чорту…

– Не дай боже! Що ти говориш? – жахалася Орися, пригортаючи до себе його кучмату голову та покриваючи її поцілунками.

І було в тих поцілунках стільки жіночої скорботи, стільки німого

крику, що Тимкові робилося не по собі, він шукав кисет і виходив надвір курити.

В одну з таких ночей Тимко та Орися спали не в сінях, як звичайно, а в хаті. Віконниці були відкриті, і місячне сяйво вигравало на білім рядні. В хаті пахло засохлими васильками і гіркуватим душком полину; під піччю сюрчав цвіркун, за хатою стигла червнева тиша, і нічого не тривожило її, хіба далекий, ледве вловимий гул літаків, що тяжко погуркували в піднебессі. Враз у шибку щось тихо зашкрябало, і чиясь тінь заступила вікно. Тимко встав, плутаючись ногами у зів'ялій траві, якою було заслано хату, пішов відкривати.

– Не відкривай, Тимку. Мало які тепер люди бродять ночами, – зашепотіла йому вслід Орися, наполохано прислухаючись до того, що коїться надворі. Тимко зашелестів ногами в сінях, взявся за засув:

– Хто там?

– Свої. Відкривай, – почувся знадвору чийсь тихий, проте знайомий голос.

Тимко сміливо відкрив двері. У місячнім сяйві кроків за два від порога стояв якийсь чоловік.

– Пізнаєш? – запитав він, як тільки Тимко відкрив двері. Тимко, приглядаючись, ступив до незнайомого.

– Джмелик?! Звідки ти?

– Закрий двері, щоб домашні не чули.

Тимко прихилив двері. Джмелик взяв його за руку, повів за хату, в тінь. Стали під берестом у високому бур'янищі.

– Два слова тобі сказати хочу, – зашепотів Джмелик. – Мені б у тебе перебути кілька днів. Колись я тебе з виру витяг, тепер ти мене витягай.

Він засміявся лукавим, приглушеним смішком, і смішок цей не сподобався Тимкові.

– Утік?

– Розбомбило нас по дорозі. Ну, ми – хто куди. Який же дурень добровільно піде з міліцією христосатися? Власті хоч і пронюхають про мене, але в тебе шукати не стануть...

– Тебе хтось бачив у селі?

– Тільки мати. Це ж вона мені й сказала, що ти тепер на жонатому положенні в Параски Драчихи квартирантом живеш...

«Що ж. Хай перебуде кілька днів. Він мене від смерті врятував, то не можу я його з двору вигнати. Та ще невідомо, винен він чи ні? Може, й справді даремно хлопця тягають?» – роздумував Тимко, ведучи Джмелика в хлівець.

– Постій тут. Я піду щось жінці збрешу, щоб вона спокійно заснула.

Тимко зайшов у хату. Орися схопилася з постелі, спитала тривожним голосом:

– Хто там такий?

– Марко прийшов…

Тимко намацав на лаві кисет.

– Хіба йому дня мало, що він ще й уночі преться?

– Ладно. Спи. Я скоро прийду.

Тимко закрив за собою сінешні двері, став, прислухаючись, чи не крадеться за ним Орися. «Краще від бабських очей подалі. Надійніше». Ще трохи постоявши посеред двору, пішов до хлівця.

– Давай зробимо тобі закапелок, – зашепотів він до Джмелика, вилазячи на прикладок сіна.

Джмелик засунув руки в пахуче сіно, сказав замріяно і схвильовано:

– Приташанське. По запаху чую.

– Для корови готував, а тепер, бачиш, для чого пригодилося.

За кілька хвилин сховище було готовим.

– За харчі не турбуйся. У мене поки що своїх вистачить, – заявив Джмелик, показуючи торбу, що біліла в руках. – А от щодо курива – погано.

Тимко висипав йому в долоню весь тютюн із кисета.

– Гляди тільки, пожару не нароби.

– Не бійся. Першим ділом я одісплюся. На перекур вилазитиму тільки вночі. Дивися ж, Тимку, я в твоїх руках.

– Залізай і спи спокійно. Не бійся нічого.

– Дякую на слові.

Джмелик заліз у пахучу яму, Тимко накрив його сіном, ще навіть і потоптався злегенька.

– Ну, як там?

– Добре, – глухо, як з погреба, відізвався Джмелик.

Тимко зліз з прикладка, при місячному світлі позгрібав обсунуте ногами сіно, кинув його нагору, обережно закрив за собою скрипучі двері. Від Ташані війнуло холодним духом конопель і нагрітої за день води. Він довго дивився на левади, залиті місячним сяйвом і обставлені копицями сіна, які, здавалося, несла на собі місячна повінь. Чумацький Шлях на небі був схожий на росистий слід на землі. Великий Віз уткнувся дишлом у Беєву гору. «Скоро світанок», – подумав Тимко і, відкривши сінешні вдері, прокрався до хати. Орися спала, розметавшись від спекоти, зібгане рядно лежало під ногами, в розхристаному вирізі сорочки смугліла шия, цілилися крізь сорочку соски… Тимко потихеньку ліг біля неї і довго ди-

вився на її спокійне, щасливе у сні, гарненьке личко. Від її волосся пахло засушеною луговою ромашкою, від тіла – лісовою березою. Він взяв її за голову і притулив собі до щоки. Орися спросоння зацмокала губами, як дитина, що шукає соски, і за звичкою пхнула йому голову під пахву.

На другий день уранці Тимко клепав косу, збираючись на жнива. Орися пішла в хлівець доїти корову. Прибігла звідти, заляпана молоком, з пустою дійницею:

– У нас хтось у хліві є. Німецький парашутист. Треба збігати і заявити в сільраду.

– Вигадала чортзна-що з переляку…

– Не вигадала. Я чула, як він хропе.

Тимко зрозумів, що приховувати тепер нічого, сказав, одвівши очі:

– Северин Джмелик у нас ховається. З-під конвою втік.

Орися широко розкрила очі, обтерла фартушком дійницю, поставила її на призьбу.

– Без тижня день живемо, а він уже із бродячим каторжанином зв'язався. Нічого собі…

– А ти мовчи. Не твоє діло.

– А як тебе разом із ним під кінськими мордами в тюрму поженуть, то як мені на таке дивитися? Хай би воно сказилося таке життя!

Це була їхня перша серйозна сутичка. До вечора вони не розмовляли між собою, хоч і бачилися в польовому таборі під час обідньої перерви. Троянівський учитель читав женцям газети, бесідував, розповідаючи, як німці висаджують парашутистів до нас у тил і що треба виявляти їх і боротися з ними, що навіть між нашими людьми можуть бути такі, що ждуть фашистів, їх треба виявляти і сповіщать про них владі. «Насуваються грізні дні. Ми повинні бути пильними і рішучими. Хай не заховається від нашого ока ні явний, ні притаєний ворог».

Орися сиділа, як на голках, а ввечері рішуче поставила перед Тимком вимогу, щоб він спровадив із двору свого дружка, інакше вона сама його витурить. Тимко довго відпирався, але потім побачив, що нічого не вдієш, і пішов у хлівець до Джмелика.

– От що, Северин… Пересидів ти в мене два дні – мандруй далі.

– Дізнався хтось? – тривожно спитав Джмелик.

– Орися. Хропів ти вві сні, а вона якраз прийшла корову доїти. За себе-то я ручаюся, а їй рота долонею не затулиш. Так що посидь до вечора, а як стемніє, я тебе випущу.

В обід Тимко приїхав у село за нагостреними косами для косарки. Забравши їх, повіз у степ. В селі було пусто, як звичайно в жнива, тільки

дітвора кубилася в піску біля Ташані та дід Інокентій разом із Кузем пасли колгоспну худобу на тирлищі. В білих сорочках, довгошиї, вони нагадували двох гусаків, що пасуться на зеленій траві. Біля мосту Тимка наздогнав Гаврило, що також ішов з обіду на жнива. Побачивши брата, він розгубився, ніяковіючи, зашкутильгав назустріч. Під широким брилем в тіні ховалося таке добре, до болю знайоме з дитинства обличчя. Після того як Тимко покинув рідний двір, брати не бачилися і, зустрівшись тепер, не знали, про що говорити.

– Чого ж це не заходиш? – запитав нарешті Гаврило. – Як-не-як – рідні ж.

– Робота... – опустив очі Тимко.

– Хоч би матір провідав. Плаче вона за тобою. Не сьогодні-завтра тебе на війну прихоплять, а ти замість того, щоб біля рідної матері жити, пристебнув до штанів гарнесеньку молодичку та по чужих дворах тиняєшся. – В голосі Гаврила відчувалася родинна образа.

– Кожен живе по-своєму...

– Авжеж. Собака і та свій двір знає, а...

– Ти мені тут не собач! – люто повернув Тимко підсиненими білками очей. – Вас таких до чортового батька було, щоб мені на шию сісти, та не для вас вона плетена.

Він цьвохнув коня батогом і погнав курною дорогою, лиш чорні кучері зривало з голови вітром та надувалася на спині міхуром червона, вилиняла на сонці, сорочка. «Баришник. Істинний баришник, – сумно дивився братові вслід Гаврило. – Відірвався від роду, як той камінь у воду. Що з нього буде далі – бог його знає». Гаврило скинув косу на плече і поволеньки пішов понад Ташанню аж на ті горби, де в плинному мареві бовваніли свіжоскладені рядки кіп.

Тимко дав спочити коневі аж за Троянівкою. «Що їм від мене треба? – збентежено питав він себе, витягаючи вишитий кисетик. – Із самого малолітства за пасинка мене мали, ще й тепер спокою не дають. Ні! Досить! Увірвалося! Тепер у мене своя дорога...» Він припалив цигарку і раптом почув далекий, приглушений степовим безлюддям крик. Озирнувся. Від села степовим шляхом хтось гнав верхи. Сірі султани пилюки, звихреної конем, осідали на скошеній стерні. Якийсь хлопчик у білій сорочці, припавши до гриви коня, летів навздогін підводі. Тимко в тривожному передчутті зупинив підводу біля соняшникового густого, як ліс, лану, встав із воза. Завалюючись на спину коневі і натягаючи з усіх сил повіддя, хлопчик зупинив коня.

– Казав Марко, щоб ви зараз бігли додому. Повен двір міліції пона-

їхало. Шпіона якогось шукають, – задихаючись, пробелькотів хлопчик.

Тимко злодійкувато глянув на соняшники, майнув поглядом по нескошених житах. «А може, підводу покинути, а самому в соняхи? Га? Знайдуть Северина – обох за грати посадять. Ні! Удвох шкодили – удвох і відповідати будемо».

Він завернув назад підводу і, ставши на воза, чвалом погнав її назад до села. Коняка трусила задом, трахкала ногами в дощаний передок. Сіделка з'їхала набік, дуга перехнябилася, в лице Тимкові кидало гарячим вітром, міцним, як сіль, кінським потом. Проскочив околицю села, міст, в очі стьобнула голуба блискавка Ташані, завернув у свій провулок. Швидко розмотувались перед очима повішені на тинах на просушку шматки полотна. Біля двору Тимко зіскочив із воза. Відлягло від серця. Міліції нема. Під берестом у холодочку сидить Гнат, по бур'янах із палицями-щупами лазять Сергій і Денис. Гнатові жарко. Він сидить розхристаний, біля нього на траві мокрим клейончатим пітничком угору лежить картуз. При боці у Гната кобура із справжнім, стареньким, правда, револьвером.

– Нема там ніякої ями? – питав він, щулячи очі.

– Що він – дурень по бур'янах ховатися? Молодий господар його десь пильніше заховав, – говорить Сергій, промацуючи очима Тимка. «Ну, поки що ви його не знайшли, так що нічого і тріщитися», – відповідав йому поглядом Тимко і, вийнявши кисета, згортає цигарку. В цей час із бур'янів, весь сивий від полинового пилку, вилазить Денис із повною пазухою курячих яєць і викладає їх Гнатові в картуз.

– Здати в фонд оборони, – наказує Гнат своїм пойнятим і прямує до хлівця.

«Знайдуть», – охоплює відчай Тимка, а Сергій знущально усміхається:

– Ну, в якому він кутку?

– А ти пошукай, – скалить і собі зуби Тимко.

Сергій, випередивши Тимка, шепче Гнатові на вухо: «Тут він. Щоб я з цього місця не зійшов. Тут!» Коло дверей хлівця Гнат затримується і з заклопотаним виглядом шукає в нагрудних кишенях олівця. «Засвербіло в п'ятах! Кожен мнеться і заходити боїться. Ну що ж. Тепер викруту нема. Буду сидіти і ждати жданого», – думає Тимко і присідає на поріжку. Коли відкрили двері до хлівця, Гнат вийняв із кобури револьвер і голосно сказав:

– Говорить голова сільради Гнат Рева, при пойнятих Сергієві Золотаренкові і Денисові Кошарі: Джмелик Северин – здавайся!

Тихо. Тільки шелестять на городі соняшники та десь у берегах сонно кричить іволга.

– Вилазь, бо як знайдемо – гірше буде!

Знову тиша. Затамований подих трьох людей, що стоять, прислухаючись.

– Починайте обшук.

Денис і Сергій деруться на прикладок сіна, ширяють палицями по кутках. Денис бере вила, штрикав попід стінами.

– Як попаду, – сам обізветься, – сміється він.

В цей час з воріт чується крик, у хлів вривається Орися: хустка на плечах, очі горять, граблі так і ходять ходором в руках.

– Геть! Геть! – кричить на неї Тимко і тягне за плечі, але вона виривається з його рук, цупить граблями Дениса по широкій спині.

– Ти його складав, це сіно, що розриваєш?! Складав, гицелю троянівський, бубнарю хуторянський?!

Розлючена, вона дереться на прикладок, Гнат тягне її за ногу.

– Громадянко! Ми при виконанні службових обов'язків.

Вона дригає ногою, б'є Гната в груди, мов кішка, видирається на прикладок і турляє звідти отетерілого Дениса.

– А ти що тут робиш? – витріщається вона на Сергія і підступає до нього а граблями. Сергій ковтає язик і опам'ятовується вже на землі. Останнім із двору виходить Денис із пазухою курячих яєць.

Пізно вночі Тимко випустив свого постояльця.

– Ну, спасибі, ніколи не забуду, – пошепки говорить Джмелик розчуленим голосом.

– Ти йди куди-небудь подалі від наших місць, де тебе не знають.

– Не винен я, Тимку, даром страждаю…

– Винен чи не винен, а я тобі раджу прийти до Радянської влади і заявити про себе, бо як спіймають – гірше буде.

Тимко потихеньку відкрив двері, пройшовся поміж соняшниками до левад, вернувся назад.

– Іди сміливо. Немає нікого.

Джмелик потис йому руку, закинув торбу за плечі, пішов. Спочатку чувся за ним тихий шелест соняшників, потім долинув короткий, ледве чутний скрип кладки через потік. «Через кладку пішов. Значить, на охтирські ліси помандрує».

Тимко постояв ще хвилину і тихою ходою пішов до хати, напетляв за собою темну мережу слідів по росистому спориші. За Ташанню в тихій замрії літньої ночі, десь далеко-далеко, може, над Миргородом,

щось глухо застугоніло, ніби покотили з гори пусту бочку, і цей далекий гул боляче нагадав Тимкові, що там, за отією місячною млою, гримить війна. Йому не хотілося йти в хату, і він присів на призьбі і, замріявшись, став дивитися в тиху літню ніч, що горнулася до нього подівочому ласкаво, холодненькою вологою студила йому обличчя, шию, груди, шепотіла до нього приташанськими комишами, навіваючи далекі, здавалось, уже зовсім забуті спогади, схожі на уривки дитячих снів. Бачив він себе на зелених луках верхи на калиновій паличці, босого, з полотняною торбинкою через плече або разом з Марком та іншими пастушками біля вогнища, де печеться смачна картопля. А то розгорталися перед його очима білі, як молоко, гречки, а понад тими гречками небо синє. Маркова корова пішла в шкоду, він біжить гречками і кричить: «А куди ж ти ото, ряба, пішла, щоб тобі повилазило!» Із-за Беєвої гори виповзає чорна, як ніч, хмара, суне понад жовтими стернями, і все навколо темніє, робиться страшним та непривітним. Пастушки з криком біжать під копи, і перші важкі краплі дощу ляскають по їхніх бриликах. Тимко, забившись під копу, заливається від сміху, дивлячись, як Марко осатаніло вистрибує на одній нозі і розмахує брилем, як п'яний кучер:

Дощику, дощику, припусти, припусти
На бабині капусти, на дідові гроші,
Щоб були хороші!

Холошки в Марка збрижилися, як сюсюркало, підскочили аж по колінця, сорочечка порвана та мокра, руде волосся аж горить, а він усе скаче, а воно гримить, наближається, гонить туманом по гречках, дихає в лице медовим відпаром.

«Куди ж воно поділося теє дитинство? – роздумував Тимко, вглядаючись у непроглядні приташанські тумани, що нічною мрякою висіли над лугами. – Оце вже мені й на війну? А що війна? А те, що вбивають і кат лізе на нашу землю».

«Спать підем, спать підем!» – кричав десь на степу перепел.

«Еге, тепер заснеш!»

Тимко затоптав цигарку, зайшов до хати. Орися лежала тихо. Потім з-під рядна почувся стриманий плач:

– Через тебе совість продала. Владу одурила, о-ох... Заволодів ти мною. Душеньку з тіла вийняв.

– Заспокойся. Адже все пройшло.

– Ой, не пройшло, а ще тільки насувається! Заберуть тебе, заберуть. Як же я буду жи-и-ти-и-и-и одна-а-а?

Вона в нестямі горнула його до себе, шепотіла, як божевільна, солоними від сліз губами:

– Не віддам я тебе. Не віддам… О-ох!.. Тимко лежав мовчки, сердито покусуючи губи. «Шепнув мені чорт женитися. Оце б устав і пішов хоч і в саме пекло, а тепер попробуй», – журився він, лагідно погладжуючи пахнучі соняшниковим цвітом коси дружини.

XXVI

26 червня в Троянівці було одержано перші повістки з військкомату. Під цю чергу потрапили Панас Гичка, Микита Чугай, Охрім Горобець, а з молодшого покоління – Денис Кошара, Сергій Золотаренко, Тимко Вихор, Улас Хомутенко і Марко Дудочка. Біля колгоспного двору – плач, крики, п'яні голоси, заливчастий швидкограй гармошки. На підводах – торби з харчами, з яких пахне хлібом, щойно печеним на капустяному листі, цибулею, салом, пирогами і самогоном. У тих торбах – білизна полотняна, випрана ташанською водою, скроплена материнською сльозою, цілована жінками та сестрами, в прощанні біля щік зігріта.

Микита Чугай, високий, сильний, стоїть посеред площі і злякано озирається на всі боки: молода вродлива жінка впала йому на груди, прилипла, мов той дубовий листочок до дубової кладки, і не в силі відірвати від себе чоловік дорогих, роботящих, рідних рук.

– Ну, що-бо ти робиш, Христе? Он же люди кругом!

– Ой, мій ріднесенький, мій господарю дорогий! На кого ж ти мене покидаєш із малими діточками?! – голосить, як по мертвому, Христя.

Панас Гичка переступає з ноги на ногу, наставляє свого батька, що слухає сина, сумно похнюпивши голову:

– Бичка, тату, не продавайте, а краще заріжте на м'ясо. Хати теж не перекривайте, бо, може, спалять, розбомблять, то їй однаково горіти, чи з новою крівлею, чи із старою.

– Добре, сину. А ти ж там бережись…

– Що буде, те й буде…

Петрусь Чаєчка сидить на возі п'яний, розхристаний рве за міхи гармошку:

І юшечка, і петрушечка,
Поцілуй ти мене, моя душечка!..

Потім повертає обличчя до жінки, що, тримаючи на руках двоє дітей, сумно дивиться на нього, і грубо кричить:

– Чого ревеш, дурепа? Уб'ють – виходь заміж, і кришка!

А кум до куми судака тащить! –

п'яно вигукує він.

Жінка затамовує плач, але губи в неї тремтять і жалісно кривляться.

– А діток куди ж я подіну? – несміливо запитує вона.

– Дітей не смій обижать! Чуєш? Не смій!

Гордій Кошара із жінкою сумно, як над труною, стоять біля гарби, на якій, прикрившись картузом, лежить Денис.

– Ішли б додому. Чого стримите над душею? Мені від цього не полегшає, – лається він.

– Боже мій, та в людей діти як діти, а це арештант якийсь, та й годі, – схлипує мати. – І попрощатися з ним по-людськи не дасть.

Вона прикладає до очей чистеньку ганчірочку і відходить в строкату юрбу жінок.

– Рушай уже швидше, – кричить із гарби Охрім, до якого крізь натовп пробирається жінка з чотирма дітьми.

Нарешті підводи рушають – і знову крик, метушня, пісні, плач, безугавне заливання гармошки.

Тимко, у новому сіренькому костюмчикові, штани на випуск поверх чобіт, картуз на кучерях, стоїть, понуривши голову, прощається з рідними.

Збирала його в далеку дорогу молода дружина, гарячими сльозами личко мила, серце жалем на попіл спалила, та не затихає в ньому біль, не глухне, підступає гарячим криком до горла, з'їдає душу, як спека росу, і, може б, закричала дівчина на всенький світ, обхопила милого за ніженьки, не пустила б його від себе, та соромно їй проявляти таку слабість, не такий тепер час, не він один іде. Усім миром ідуть на страшну війну, на ворога лютого, і ще соромиться молода дружина свекрухи своєї та дівера, що прийшли проводжати Тимка, і опускає вона перед ними очі, слова не може сказати.

Сьогодні вранці, коли вже Тимко був майже зібраний, несподівано прийшла мати. Відкривши двері, привіталася і на одну тільки мить, на одну невловиму мить, постояла в дверях, ніби непрошена чужа гостя; і якось страдницьки, болюче-материнськи кілька раз сіпнулося в неї підборіддя, і гірким осіннім туманом заступило очі. І хто знає, про що думала ця стара мужня жінка, яку все життя здоганяло горе, а вона проганяла його від себе – коли зітханням тихим, коли задумою мовчазною, сльозою гарячою, пролитою вночі на самоті, щоб ніхто не бачив, а коли й піснею тужною про ту чаєчку-небогу, що вивела чаєняток при битій дорозі. Може, в цю коротку мить пік її жаль, що проводжає вона рідно-

го сина з чужої хати, з чужого двора, може, стало їй не по собі за те, що принесла вона загорнуту в полотнинку стареньку латану пару синової білизни, а може, як стара жінка, що більше, чим молоді, знала життя, розуміла вона те страшне горе, яке насувалося на всіх людей, забирало від неї сина і руйнувало його таке коротке, як сон, щастя сімейних любощів... Трудно сказати, про що думала вона, але коли пройшла та коротка мить і Уляна, поклаавши згор точок на лаву, заходилася порядкувати, збираючи сина в дорогу, у всіх її рухах, в загостреному погляді, в тихому, трохи глухуватому голосі уже не було розгубленості; все, що вона робила, було чітким, ясним, діловитим, у всьому відчувалася мужність, навіть суворість. Орися весь час плакала і тремтіла, в неї все валилося з рук, взявшись за діло, вона не доводила його до кінця, це сердило стару, і вона, нарешті, накричала на невістку, щоб та перестала плакати, а робила свою справу, бо вже час виходити з хати. Орися відразу затихла, горе якось раптово захололо в ній, вона тільки сухо блищала очима, й видовжене лице її закам'яніло. Все вона робила автоматично і була цілковито підкорена чужій волі. Говорив їй Тимко, щоб вона йшла надвір витрусити його кожушок, вона йшла і витрушувала; наказувала їй мати зашивати торбу, вона зашивала; сказала їй накинути хустку і виходити з хати, бо вже пора, вона запнулася і чинно вийшла.

Прощання біля артілі теж було суворим і коротким, як тоді, коли виряджають людей на вірну смерть і знають, що цієї смерті вже ніяк не можна обминути.

– Що ж... іди, сину... Підвода вже поїхала,– сказала Уляна, суворим, навіть холодним поглядом глянувши Тимкові в очі. Він стояв, знявши картуза, нахиливши голову, і обличчя його не було видно матері: вона бачила тільки його смолисті, розсипані по всій голові, поблискуючі на сонці, пружинисті кучері. Але хоча вона і не бачила його обличчя, однак по тому, як зігнулися його плечі, по тій ще дитячій його манері ховати від усіх своє почуття схвильованості чи образи, коли він не раз, побитий хлопчиками чи старим Йонькою, отак приходив до неї і, й словом не скаржачись, стояв з опущеною головою, вона розуміла, як йому тяжко, і знала, що її материнський обов'язок – втішити його. Але вона добре знала, що словами цього не зробиш, і тому лише поклала свою суху, загрубілу від роботи руку, погладила по кучерях, і від цього доторку до милої рідної дитини відчула, як щось штовхнуло її в серце, і вона зрозуміла, що може не витримати. Треба було кінчати якнайшвидше. Уляна взяла себе в руки, нахилила голову сина трішечки нижче, бо він був уже хлопчик височенький, поцілувала коротким по-

цілунком, перехрестила, секунду потримала його голову в руках і злегенька відштовхнула від себе.

– Жалко… Пострижуть тебе, – провела вона ще раз по кучерях Тимка.– Ну, біжи, синок. Хай тобі бог помага.

Тимко зодяг картуза і, не підіймаючи очей, повернувся і, спотикаючись, пішов геть. За ним, енергійно накульгуючи, рушив Гаврило, трохи ззаду шелестіла босими ногами по піску Орися.

Аж до Беєвої гори ішли мовчки. Гаврилові було тяжко дертися, він не міг зійти з братом і тому зупинився, переводячи подих. Мовчки вони обнялися, стиснули один одному руку. Завжди червоне обличчя Гаврила тепер було блідим, особливо біля губів і носа.

– Дивись, щоб зараз прописав, у яку тебе часть назначать.

Тимко криво усміхнувся, якось навіть аж весело затряс братові руку.

– З тієї м'ясорубки довго писати не будеш.

– Береженого й бог береже…

– Та воно, може, й так…

– Ну, щасти ж тобі…

– Ходи здоров…

Тимко з Орисею швидко пішли шляхом. А Гаврило ще довго стояв край дороги, проводжаючи прощальним поглядом довгу і якось особливо поюнацьки незграбну постать брата, що яскраво вимальовувалась на вершині гори, на тлі ясного і блакитного літнього неба. «Пішов – і ні одна сльоза з очей не капнула, – думав Гаврило, часто моргаючи своїми добрими, ласкавими, очима, з яких туго, з пекучим болем, прорізувалися скупі чоловічі сльози. – Кремінне серце має… Якесь чуже… Не нашого роду… Та воно, може, й краще з твердим серцем… На світі ж он яке закрутилося».

На самій вершині Беєвої гори Тимко та Орися зупинилися і, якось не змовляючись, повернулися обличчям до села, що лежало біля їхніх ніг, покрите світло-сизим серпанком. Довго дивилися вниз, не проронивши ні слова, – там пройшло їхнє дитинство, там жили їхні батьки і діди, там родилася їхня любов, там спіткала їх розлука, а тут, на вершині гори, під ясним небом, на зелених роздоллях пахучого степу, біля рідного порога – хто ж знає і хто передбачить, – може, із цією розлукою вмирає і їхня любов?

– Тимку, я тебе любитиму, з усіх доріг виглядатиму, – тихо проговорила Орися, ніжно беручи його за смуглу, таку дорогу і милу їй руку, на долоні якої, як заклепки на плугові, виблискували мозолі. – Буду день і ніч долю просити, щоб ти живим зостався. А не дай бог чого – і моє життя пропаще. Більш у світі я вже нікого не полюблю…

Він в знак вдячності обняв її за плечі і поцілував між брови, але дивне і

якесь несподіване почуття оволоділо ним – почуття, якого він ніколи в собі не підозрівав і навіть не міг припустити, що воно могло народитися в його душі. Він відчував, що від оцієї хвилі, на оцьому самому місці вона вже зробилася для нього чужою, що вони зараз розлучаються, і вона буде жити якимось своїм, не відомим для нього життям, а він буде жити своїм, і що на відстані навряд чи зможуть вони перемовлятися серцями так, як би при тій умові, коли б вони були разом. І хто знає, чи зрозуміють вони одне одного, відділені безмежними просторами долі, чи залишиться між ними той пал, що живив їхні почуття одне до одного, чи затухне, загасне, замре, витравиться часом, війною, горем і нещастям. Орися була для нього чужою тому, що залишалася тут, у рідному селі, а він ішов хтозна-куди, де кожну хвилю його могли вбити, і оце саме поняття «вбити» було для нього ще неясним, і він думав так тільки тому, що йшов на війну, де, як говорять старі люди, убивають, але як убивають, які ті мертві люди, що падають у бою, для нього було неясним, незрозумілим, і він, дивуючись своїй самовпевненості, ніяк не міг допустити, щоб його могли вбити також. Не допускаючи цього, він, проте, іноді помірковував, що, припустимо, його вб'ють і тоді Орися вийде заміж за іншого і буде жити з іншим, і ця думка народжувала в його душі страшний біль, розпалювала ненависть до тієї несправедливості, якої, проте, не можна обійти, бо вона заведена залізним законом життя; несправедливості, яка полягала в тому, що як же може хтось любити його Орисю, його дружину, його кохану, як може хтось любити і жити з нею, яке він має на те право, коли Тимкові цього не хочеться, коли він проти, коли він, саме він, любить Орисю найвідданіше, найсильніше і вона повинна належати тільки йому і більше нікому. Це почуття охолодило його розлуку, і він прощався з Орисею теж швидко і коротко. Але тут, уже перед тим, як вони мали розійтися, Орися раптом витягла із пазухи якусь малесеньку річ, загорнуту у вишиту по краях хустиночку, і соромливо, із зніченою посмішкою на вустах, сунула йому в руку.

– Що це? – запитав Тимко, промацуючи щось м'якеньке, що пружинило під пальцями.

– То я тобі шматочок коси відрізала… Щоб ти не забув мене… – Вона опустила очі, і на її віях затремтіли світлі крапельки.

І ця напівдитяча витівка так схвилювала Тимка, що він довго не міг відірвати від своїх грудей Орисю і почуття відчуженості хтозна-де й поділося. Він все міцніше і міцніше стискував руками її вузенькі плечі і жадібно, як очманілий, принюхувався до соняшникового запаху її волосся, щоб пронести його із собою всіма тими дорогами, якими йому доведеться пройти. Потім він відірвав Орисю від своїх грудей і, за своєю звичкою,

не озираючись, побіг доганяти підводу. Але коли він уже догнав і хотів уже плигнути на неї, то озирнувся і побачив Орисю, яка стояла на тому ж самому місці, тримаючи в руці білу хустину. На тлі голубого, ніжного, прозорого, світлого неба вона виглядала як молоденька тополя, яку зненацька вдарило грозою і залишено напризволяще на розпутті.

Догнавши підводу, Тимко скочив на гарбу і ліг на солому, підклавши під голову руки.

– Стій! Яйця подавиш! – злякано вихопив Охрім свою торбу з харчами.

Розчулені прощанням з рідними, односельчани довго їхали мовчки, але потім п'яненький Панас Гичка, що був аж задрімав під тихий, рівномірний скрип гарби, прокинувся, мотнув чубом, приладнав до грудей гармошку.

– Е, це діло ні к лихій годині не годиться! Чого це ви носи повішали? Ану, заводьте краще пісню!

Кілька чоловік відкашлялось, стало пробувати голос, спочатку несміло, ніби соромлячись, а потім все сміливіше і сміливіше, і, нарешті, хтось чистим, хорошим, високим голосом почав стару, як світ, сумну, як людська доля, давню солдатську пісню:

Ой тиха вода та каламутна
Та й бережечки зносить...

І тут же до заспівувача приєдналися рокітливі баси, лягали на степ сумним мелодійним гудінням:

А молоденький та й новобранець
Та й полковничка просить...

І попливла служива пісня над широким степом, понад припеченими сонцем хлібами – то затихала, наче в'янула від горя та суму, то знову гучніла і набиралася сили, і котилася хвиля за хвилею, гук за гуком, безмежна, невичерпна, як сила землі, всесильна, невмируща, як саме життя, і слухав її степ, принишклий, лагідно-суворий, слухав і мовчав у невимовній зажурі за своїми синами, що їхали туди, де вже слався дим і щеміли свіжі рани людей, облиті гарячою кров'ю. В'ється степова дорога безконечна, покручена, запетльована, як слід хижого звіра, плазує поміж сивими кущами полину, гіркого, як материнські сльози; тихо тюпають коні, поскрипує, як чумацька мажара, гарба; стоять при дорозі женці, приклавши до очей долоні, витирають рукавами піт, пильно вдивляються в проїжджаючих... «Отак же десь і мій пішов. Чи вернеться, чи, може, впаде посеред поля – і не оплаче його мати, не поцілує в холодне чоло жона, вибілять дощі козацькі кості, а вітри розвіють прах, і ні горбика, ні могилки, ні прикмети не знайдеш, де теє тіло смерть спіткала...» Синіє небо,

пливуть і пливуть по ньому хмарини, зеленіють на землі гаї та діброви, мріють у тремтячому мареві далекі села, наставивши в небо чорні ратища колодязних журавлів; пасуться на стернях отари худоби, пахне дозрілими хлібами, і тихо-тихо всюди, тільки пісня тужить та скаржиться та маленькі пастухи, поспиравшись на кийки, махають картузиками вслід підводі.

Відпусти ж мене, та й полковничку,
Та й із полка додому...
Ой заплакала та й заридала
Дівчина за мною... –

перекриває сплав голосів Панас Гичка.

– «Дівчина за мно-о-о-о-ю-у», – гуде, як у бочку, Микита Чугай, обіпершись широкою спиною об драбину і примруживши очі.

Охрім сидить, вчепившись руками за полудрабки, трясеться на грудді разом з гарбою, аж голова падає, жили на сухій шиї понабухали, рот скривився, немічного голосу його не чути за басами, але по скривленому ротові видно, що він також співає і притому так старанно, що аж потом обливається і час від часу витирає його рукавом. Денис дує так, що груди його видзвонюють міддю, а лице робиться червоно-фіолетовим. Тимко лежить на спині, розкривши очі, голова його качається сюди-туди по соломі в такт юрбі, а перед ним голубіє небо, небо і небо, і пливуть видіння, недавно бачені, пережиті серцем, болючі, хвилюючі, як примари тривожних снів. То немов стоїть він на Беєвій горі і, прощаючись, дивиться на село й на братову виглянцювану держаком від вил долоню; то пахне йому рідною оселею, застояним кислим духом запареного хмелю; то затуманений зір жадібно мацає в зеленому шумовинні верб за горою червоний бовдур рідної хати; то бачиться йому Йонька, що, чортихаючись, бродить по двору і шукає люльку, яку він, запрацювавшись, засунув у тин і тепер не може згадати, куди він її подів; то мати, що вийшла з хати по воду, стала біля колодязя і стоїть, задумавшись, дивиться на Беєву гору, за яку поїхав її син; то кущик трави з гарненькою невісточкою, яку він обережно обкошує; то уявляється йому, як вони з Марком ідуть з роботи і їдять кавуна, вкраденого на баштані, обом по бородах тече солодкий холодний сік, вони стріляють один в одного червоними зернятками і сміються; то, нарешті, прокинувшись уранці, він чує, як Орися торохтить у хатині кочергами, звідки пахне підпаленим свіжовипеченим хлібом, і, відкривши очі, бачить на лаві торбу, пошиту з новенького рушника, напхану всяким їством на дорогу...

Та й нехай плаче, та нехай плаче,
Та нехай собі тужить, а молоденький
Та й новобранець три годи послужить... –

лине пісня, і знову поскрипує гарба, тюпають коні, крешуть копитами засохлу, потріскану від спеки землю.

Ой служив службу та воєнную
Та й став помирати...
І став же він та перед смертю
Дівчину бажати...

І ця старовинна пісня ніби прорвала щось всередині в Тимка, він уткнувся лицем у солому і тихо, беззвучно заплакав. І це були перші і вже останні сльози за всю війну.

– Ет, завели якоїсь поминальної, – незадоволено скривився Марко. – Давайте веселої почнемо!

– У нас ні весела, ні сумна до діла не вийде, – люто сплюнув через полудрабок Панас. – Он він усю службу псує, – показав він на Охріма, що саме відкашлювався, як дячок на криласі, готовий втрутитися і в веселу пісню. – Хіба з ним можна співати, коли він тягне, як цапа за хвіст.

– Бо трясе-е-е, – виправдовувався Охрім, не випускаючи з рук драбини та підскакуючи на полудрабку. – Ти сядь на моє місце та й побачиш, який воно тоді звук вийде-е-е...

– Та хіба в звукові діло? Бик тобі на вухо ратицею наступив. От що.

– А тобі не наступив? – спалахує Охрім. – Я он у фінську війну першим заспівувачем був на всю дивізію. Командир завжди говорив: ану, Охріме Сазоновичу, дайош пісню! І що ти думаєш, не давав? Раз отак пішли строєм, і затяг я пісню... «Ах, да спомним, братці, ми кубанці», а тут, де не візьмись, командир корпусу їде. Зупинив машину і питає: «Це товариш Горобець співа?» – «Так точно!» – відповідає йому командир дивізії. «Об'явіть йому персональну подяку од мого імені за хорошу бойову пісню. Я, – каже, – сам заїду послухати, як співає товариш Горобець».

– Та й заїжджав?

– Одбою не було. Приїдуть із старшиною, принесуть ящичок розморожених яєць, щоб я, значить, із голосу не звихнувся, – і крой, Ванька, бога нєт! Всі хлопці спирт п'ють, а я яйця. Що зробиш? Так начальство наказує.

– Виходить, інші воювали, а ти тільки пісеньки виспівував? Добра в тебе була служба.

– Е, на службі як на службі. Було так, що й воювали, а було так, що й співали. Ось побудеш, то сам побачиш...

– Ну, тепер така війна заварилася, що для твоїх співаночок навряд чи знайдеться час.

– А чого не знайдеться? Добрий співака всюди потрібний.

– Як був я під Наричем, а потім під Бараничем», – несподівано обізвався Павло Гречаний, що був за машталіра і віз новобранців на призовний пункт. – Ня-а-а. А снаряд як ударить... А я їм кашу...

Проїхавши з півгодини мовчки, додав:

– Повіриш – так і похололо всередині...

– Дядьку, а врукопашну з німцями вам доводилося сходитися чи ні? – підпрягся зараз же Марко.

– Я при кінних батареях був... – відповів Павло, і ніхто, звичайно, з такої заяви не міг зрозуміти, довелося йому сходитися з німцями врукопашну чи ні, хоча дійсно всі знали, що імперіалістичну війну він служив їздовим. Хлоп'яга він був здоровий, покладистий, аби вірьовка добре зсукана – за пару бичків потягне. І досі ходять по селу давні легенди про страшну Павлову силу. Кажуть, що як повернувся він з війни, то батько дав йому в спадок молоденьку лошичку. Поїхав нею Павло за снопами на своє поле, наклав гарбичку, цьвохнув конячку батіжком, а вона смик-смик – і на місці. Випріг тоді Павло худобину, зв'язав черезсідельником голоблі, поплював у руки, наліг грудьми і потяг гарбу до села. А в цей час їхав назустріч йому Бовдюг та й питає: «Ну що, Павле, як воно хазяйнується?» – «Та от, – показує Павло на гарбу, – як воно бідна скотина й тягне, коли я й то втомився».

Друга не менш поширена в селі легенда була про те, як він, повертаючись із служби, не міг знайти Троянівку. У Полтаву його привіз поїзд, далі треба було добиратися підводою. Знайшов Павло хурщика та й питає: «Куди, дядьку, їдете?» Той подивився на солдата, оглянув його з ніг до голови та й каже: «В Троянівку». – «То підвезіть і мене». – «Сідай, коли ти справді туди їдеш». Приїхали вони в Троянівку, глянув Павло сюди-туди – щось наче не те. Питає Павло в прохожого чоловіка:

– Це Троянівка?

– Троянівка.

– А де ж тут Настя Гузійка живе?

– А навіщо вона тобі? – питає, усміхаючись, дядько та міркує собі, що коли солдат свататися приїхав, то можна буде з нього і на могорич узяти.

– А на те вона мені потрібна, що моя хата якраз біля її хати стоїть.

– Е, – каже селянин, – немає у нас ніякої Насті Гузійки. Є Губиха, Здориха, Семигласна, а Гузійки немає. Це ти хоч і в кого завгодно поспитай, то любий тобі скаже, що такої в нашому селі немає.

«От яке діло, – думає собі Павло, – три годи як з дому виїхав, а вже позабували мене люди, і вже не знайду, де моя хата стоїть».

– Може, тут позиції були та мою хату снарядом рознесло або спалило?

– Та ні, – каже селянин, – такого не було. Правда, проходили якось

цигани через село та в Хоми Негуляйвітренка коня вкрали. Ото і вся позиція. А так усе спокійно.

– Так ви мене таки не пізнаєте? – питає Павло та підсуває на потилицю шапку-плетьонку, гадаючи, що так його дядько швидше пізнає. Дядько підійшов кроків на два ближче, потім відійшов кроків на два дальше, подивився прямо, поглянув збоку, а тоді й каже:

– Та щось таке мені в голові манжуриться, а от що саме, то ніяк не доберу. А ти часом не Оверка Забийперекиньворота племінник?

– Ба! Ба! – зрадів Павло. – Так отож я недалеко біля Перекиньворотів і живу. Отак як іти до церкви, то церква буде по оцю руку, а ярок по оцю, так біля ярка є вуличка, і ото якраз у тій вуличці і моя хата.

– Е, це ти щось наплутав, – не погодився дядько, – бо як отак іти до церкви, то церква буде по оцю руку, а не оцю, а ярка там зовсім немає, і зараз же за церквою Забийперекиньвороти живуть…

– Перекиньвороти?

– Може, це у вас Перекиньвороти, а в нас Забийперекиньвороти живуть. Я в них прошлий рік жито молотив, так що добре та гаразд знаю. Ще мені старий Панько і капицю справляв, бо геть-чисто побилася.

– Панько?! – аж скрикнув від радощів Павло, бо таки в їхньому селі дійсно був дядько, якого звали Паньком, але в ту ж хвилю радість Павлова пройшла і він надовго задумався, щось, видимо, пригадуючи. – Е, ні, це ви щось не так сказали, – заперечливо закрутив він головою. – У нашому селі є Панько, то таки свята правда, але він не лимар, а столяр, і якщо ви поб'єте бича, то це вже вам ніхто такого не зробить, як Панько; а коли порветься капиця, то як би ви не крутилися, а підете до Матвія, бо такого доброго шкуратття, як у його шорні, ви й весь світ обійдіть, не знайдете.

– До якого Матвія? – уже присікувався дядько, собі підсуваючи порвану шапурину на потилицю. – Та чи ти при своєму умі? Ох ти ж горенько, і монополька як на те нещастя закрита, – розгублено ляпав він руками по стегнах. – А то я б повів тебе до громади, хай би нас люди розсудили. До якого Матвія? Може, до Вирвикишки?

«Що за дивні прізвища? Негуляйвітренко, Забийперекиньворота? Вирвикишка? Таких у нашому селі зроду не було», – засумнівався Павло і вже хотів навести справку, але дядько перебив його:

– Якщо ти кажеш, що до Матвія, так він зроду не лимарював, а його робота – ярма та діжки. Це тобі й мала дитина скаже. Кращого бочкаря, як Матвій Вирвикишка, правдісінько тобі говорю, хоч п'ять повітів обійди, то й не знайдеш.

– Те-те-те! – жваво втрутився візник Лейба, що до цього часу стояв

мовчки, спершись на пужально. – Це вже неправда! Це вже ні! Уже кращого бочкаря ніж Давид Каневський, що живе у Опішні, немає і в самому Константинополі. До нього з Акермана, з Молдови і з самої Бессарабії за бочками приїжджають. Щоб я так жив, коли не правда! Якщо вам треба бочку на огірки або шатковку, то кращої ніде не купите. Такі бочки, такі бочки, що коти по дорозі від Полтави й до Опішні, і то не поб'ється.

– Фі-і-і! – презирливо свиснув дядько і аж поморщився від такого Лейбиного вихваляння. – А наш Матвій такі робить, що коти по дорозі від Полтави через Троянівку і до нашого Решетилівського уєзду та й то витрима.

– Що ви хвалитесь?! – скипів і собі Павло. – А наш Панько, думаєте, гірші робить? Та він такі бочки майструє, що сідайте ви обидва і котіть по дорозі від Полтави через Троянівку і до самого нашого Зіньківського уєзду, то ні один обруч не ослабне, ні одна клепка не випаде.

– Вай, вай, вай! – підскочив як ужалений Лейба і вхопився за пейси. – Вай, вай! Що ти за чоловік, голова твоя для ярмулки!

– А що таке? – здивувався Павло.

– Ти Зіньківського уєзду?

– Зіньківського.

– З Троянівки?

– З Троянівки.

– А це, – постукав Лейба пужалном по землі, – Троянівка Решетилівського уєзду.

І довго ще йому тлумачив Лейба, доки Павло нарешті зрозумів, що він таки потрапив у Троянівку, тільки другого уїзду. І оскільки у Павла вже не було грошей, щоб найти візника, то він вирушив шукати своє рідне село пішечки і через чотири дні ходу був уже дома.

...Ось про що думав тепер Марко, дивлячись на дядька Павла і намагаючись спровокувати, щоб той сам розповів цю історію; але Павло хоч і який там був недотепа, а розповідати не погодився.

Троянчан викликали на призовний пункт на ранок. До Зінькова залишилося кілометрів десять, коли їх застав у степу вечір, і вони вирішили ночувати в полі. Зупинилися під балкою біля степової могили. Павло розпріг коней і пустив пастися, а новобранці зараз же взялися за свої торби, щоб трохи підкрілитися з дороги.

– Давайте складчину зробимо, – повеселішав Охрім. – Ваше сало, а мій хліб.

– Хоч дурний, так хитрий.

– Хлопці, розкладайте манатки, я буду ревізію робити, – вихопився

наперед Марко. – Самогон заарештовую і ділю на всю громаду. Тимку, давай сюди свою торбу.

– Йому й без горілки гірко, – єхидно усміхнувся Сергій. – Орися тут, а він там. Лицар їде на коні – наречена за хвоста чіпляється.

– Заткнись, а то по пиці схватиш, – пообіцяв Тимко, недобре ворухнувши на нього очима.

– Ану, тпруськи! – розвів хлопців Микита. – Які шустрі…

Денис, хекаючи, приніс із балки оберемок сухого тернинння, виціловував губами подряпані колючками пальці. Розіклали багаття, і синій димок, гнаний вечірньою прохолодою, послався по землі, облизуючи з обох боків чорну могилу.

– Слухай мою команду! – вигукнув Марко, уже тут призвичаюючись до військового діла. – Сало – на спички!

Денис виструґав таку, що на неї можна було настромити цілого бика, пішов до гарби, довго рився там, потім повернувся, поклав перед Охрімом непочату хлібину, а сам, настромивши на спичку здоровенний шматуряк сала, підсів до вогню. Охрім здивовано глянув на хлібину, схопився як ошпарений.

– Хлопці! Денис у мене сало вкрав. Віддай сюди!

– А тобі що, шкода? – поцікавився Денис, не відриваючи спички від вогню, на який, розтоплюючись, із сичанням капало сало.

– До чужого не лізь. Я твоєї торби не займаю.

– Я тобі дав хліба, ти мені сала. Заміна.

– Так це ж хлібина також моя!

– А вона в тебе що, мічена?

– У-у! Гицель…

– Хто тут тебе обижа? – підійшов Микита і, вихопивши з вогню жаринку та прикуривши від неї, сів біля Охріма.

– Он той гайтуряка! Хіба воно людина! Ось піде в армію, там із нього вичинять линтварі.

Сонце давно вже сіло в рожевий туман, який ще довго стояв на обрії, поволі згасаючи і розвіюючись; червоні паруси неба згорталися і спадали слідом за сонцем кудись у чорну прірву. Обрій почала огортати все густіша і густіша темрява, і небо стало схожим на густо розведену у воді синьку; одиноко над старим вітряком, що мріяв на белебні біля Власівського хутора, вогняною крапелькою все ясніше і ясніше замерехтіла вечірня зоря; слідом за нею, ніби вигорнутий зненацька з гігантського склепіння печі, сипонув жар, і кожна жаринка, летючи й спалахуючи, зупинилася і повисла всяка на своєму місці, весело, яскраво, радісно поблискуючи. Пройшовши

по небу, тепла, тиха червнева ніч стала оволодівати і землею; безмежний степ вщухав, корився, ніжнішав і м'якшав від її пестощів; птахи затихали і, згорнувши натомлені за день крильця, сідали на м'які гніздечка, гріючи свої худенькі від роботи тільця пахучим, ласкавим, по-материнськи ніжним теплом розігрітої за день землі; перепели хававкали то там, то там, перекликаючись один з одним, як бадьористі, несплячі сторожі; одноманітно, безугавно, рипучо кричав десь в улоговині деркач. Все змінювалося на землі з приходом ночі і робилося таємничим, загадковим, прихованим, особливо відчутним і особливо сприйнятливим для всього живого: з улоговини тягло теплим вологим відпаром, і холодні трави зараз же відчули його, і стали покриватися щедрою росою, і різкіше запахли, і серед тих запахів особливо виділявся своїм гірким, чадним сморідком полин та волохатий, червоний, шапкастий, з медвянистим душком придорожній будяк; з далекого степу горнуло густим духом скошеного жита, що пахло свіжовипеченою паляницею і трішечки солодом; димок від вогнища, навколо якого мовчки сиділи новобранці, піднімався вгору, танучи у свіжині теплої літньої ночі; запах його був не такий невиразний і нудний, як удень, коли його забивало сонце, а гостріший, приємний, в ньому навіть не відчувалося гіркоти, і він трішечки віддавав холодом, як м'ята. Іноді новобранці виразно відчували запах дьогтю і кінського поту – то пахла кінська ремінна збруя, що лежала жужмом біля гарби. В звуках відчувалася неосяжна широчінь степу, вони народжувалися, чіткі та виразні, але відразу ж глухнули, хоч і чути їх було на великій відстані. Коні, що паслися спочатку на стерні, перемандрували в улоговину, де було більше трави, і ясно чулося, як вони там подзвонюють вуздечками і щипають траву. Одного разу в степу роздався короткий, різкий свист, і люди біля вогнища насторожилися, а хтось із новобранців висловив припущення, що то чоловік заблудився в степу і зараз прийде на вогник. Та Денис спростував це припущення, сказавши, що то свиснув ховрашок. Люди ще довго наслухали, чи не повториться той звук, проте ховрашок, видимо, відбіг кудись далі. Зате високо в небі, наближаючись і постогнуючи, почувся інший звук – гул літака, і цей важкий, злорадний, недобрий, настирливий гул, такий мізерний і нікчемний в порівнянні з величчю землі і неба, все ж таки наполохав людей, і вони заметушилися і стали гасити вогнище. Денис схопив у руки галузину і розметав жевріючі головешки, затоптуючи їх ботинками.

– Ех, Денисе, Денисе! Нема в тебе розуму і на копійку, – обурився Панас. – Було б же тобі принести цебро води та залити вогонь, а він порозкидав по всьому степу, щоб той барбос, який ото деренчить угорі, щоб йому в печінках деренчало, подумав, що тут ціле військо розташувалося на постій.

– Мелеш ти, Панасе, як з блекоти вискочив, – подав свій голос Охрім.

– Чи ж тут є коли цебром по воду бігати, коли вже, може, на наші голови бонба летить?

Денис, незважаючи на сум'яття і тривогу, що охопила людей, розіслав під гарбою фуфайку і вкладався спати, а товариші все радились, що робити і як бути.

– Треба когось на варті поставити. Он хоча б і Дениса. А то вже вкладається. Який ранній.

– Не треба Дениса! – сердито вигукнув Охрім. – Бо він у мене не тільки сало, а й торбу з'їсть. Тут треба такого, щоб діло знав. А то он німаки парашутистів скидають... Поснемо, а вони підповзуть і переріжуть нас, як сонних курей.

– Тебе як різатимуть, ти ж закричиш? Ну, а ми тоді посхоплюємося – і латата.

– Тут жарти короткі. От коли я був на фінській війні, так трапився зі мною один случай. Погналися за мною фінни, хотіли в полон забрати. Я бачу: діло погане, давай тікати. А тут уже хекають ззаді, уже за рукав мене хватають. Куди мені діватися? Я – раз і вскочив у дупло... А там дерева ростуть не такі, як у нас, а вп'ятьох не обіймеш. Ну, вскочив я в дупло, сиджу. Вони понюшкували, понюшкували і побігли назад. Відлягло в мене від серця, закурив я в тому дуплі і думаю: що ж мені тепер робити? Серед білого дня до своїх не добратися, треба ночі ждать. Ну, звісно, сиджу, жду. Коли так уже перед вечором чую: рип-рип, рип-рип, рип-рип! Ідуть. Фінни. Стали біля моєї сосни, і один каже: «Ну й холодно ж у нашому бліндажі, хоч собак гони. Давай оцю сосонку звалимо та натопимо». Чую – пиляють. Чиргик-чиргик, чиргик-чиргик. І пилка якраз мені на горло йде... А мені ні присісти, ні випростатися. Стою заживо уже в труні. Бачу – зуби виграють перед самісіньким кадиком, от-от полоснуть по горлу. Що ж, думаю, помру мовчки, як герой... Коли, на моє щастя, стався на їхніх позиціях якийсь переполох, стрілянина. Вони пилку покинули – і латата до себе в окопи. Ну, я, звичайно, виліз і прийшов до своєї частини, ще й трофей із собою приніс – фінську пилку. Мав навіть подяку від старшини, бо пилка виявилася добрячою. Тільки з того часу боюся я всього гострого: ножа, сокири, коси і швайки. А чого боюся? А того, що та проклята пилка таки мене черконула своїми гострими зубами по шиї. Не віриш? Так подивися... Ось і шрамик на шиї... – хизувався Охрім, одгортаючи комір сорочки і показуючи хлопцям шию. Проте, як вони не приглядалися, як не присвічували сірниками, ніхто ніякого шрамика не побачив. Тоді всі вирішили, що Охрім, як завжди, бреше, і, розіславши під гарбою солому, стали вкладатися спати.

Покотом полягали на соломі біля гарби, розташовувалися по-домашньому: скидали взуття, розвішували на колесах онучі, блаженно кректали, почухували спини, згадували домашніх, накурювалися перед сном.

– А мій каже: принеси мені, тату, шаблюку з війни, я німців рубатиму. Мале, а й те розуміє.

– А, що та шабля! Германець он танками пре, так що зупинити годі.

– Зупинять... Ровами обкопаємось, – куди пройде?

– Це ти хату свою обкопаєш. А від Романії аж до фіннів?

– А ти що думаєш, у нас танків немає? Читав, які бої в Західній Україні ідуть? Танка на танку лізе.

– Німця я знаю. Він молодець проти овець...

– А що ж! Фінн і німець, вони однакові.

– Кажуть, що оцю могилу татари насипали...

– І зовсім не татари, а запорожці, – заперечив Улас Хомутенко. – На ній вони сторожу ставили, щоб здалека татарву видно було.

– От ти хлопець учений, то скажи нам – здолаємо ми німця чи ні?

– Я хоч і не пророк, але скажу, що крові проллється чимало, але німця не буде на нашій землі, бо ще не було такого, щоб хтось переміг наш народ.

– Навидумували всього: танків, гармат, літаків – і все на людину. А хіба їй багато треба? Камінчиком у висок удар – і нема чоловіка. Кажуть, що дуже мудрий чоловік оту всю військову техніку видумав, а я мислю так, що якби найшовся такий, що все оте попалив, то був би наймудріший.

– Та й чим би ми оце від ворога відбивалися? Пампухами?

Степова тиша знову заполонила нічліжан, і вони примовкли, тільки з-під гарби чулося могутнє хропіння.

– Хто то?

– Денис.

– От де чоловік. Ні війни йому, ні турботи...

І знову зробилося тихо, тільки блимали зорі та було чути, як в улоговині пирхають коні, пощипуючи траву.

У військкомат приїхали рано-вранці і стали там цілим базаром. У дворі було повно підвід і людей з навколишніх сіл та хуторів. Мобілізовані вештались із котомками за плечима; деякі сиділи біля рундука, чекаючи своєї черги, та підкріплялись домашніми харчами; а деякі, ще не встигши виїхати з району, уже бродили по двору, шукаючи земляків.

– Красьонівських нема?

– Проходь...

– А з Мостищ є?

– Завтра будуть...

З приміщення вискочив лейтенант із жовтим невиспаним лицем і червоними очима, крикнув із ганку:

– Троянівка прибула?

– Осьдечки вона!

– Шикуйся!

Штовхаючи один одного, наступаючи на ноги, вишикувалися. Вийшов писар, зробив перекличку, наказав сидіти на місці і нікуди не розходитися; лейтенант призначив старшим групи Микиту Чугая. Микита почервонів, обличчя його зробилося суворим:

– Дивіться, хлопці, щоб ніхто нікуди. Бо я за вас відповідаю.

– Торби ще повні. Куди ж ми подінемося?

Павло, повісивши на конячі морди шаньки з вівсом, підійшов до гурту односельчан.

– Народу, повіриш, як на ярмарку, – проказав він і сів біля Микити.

– А чого ви не їдете додому?

– Хай коні трохи підгодуються.

У дворі гомін, викрики команд, біганина, метушня. Біля воріт вартовий із гвинтівкою, за ворітьми – жінки, матері, рідні, знайомі сумно, з тугою, в очах дивляться на сіру гомінку юрбу. Мобілізовані ведуть між собою тихі розмови:

– Куди ж то нас направлять?

– Звісно, куди. Молодих у тил, а нас на передову.

– Отак зразу?

– А ти думав як? Гвинтівку в руки – і гайда!

– Та я не знаю, з якого вона боку й заряджається.

– Там навчишся.

Опівдні молодих троянівців покликали на медогляд. У темному коридорчику, просмерділому онучами, потом і тютюном, роздягалися наголо, соромливо закриваючи руками грішне тіло, тулилися спинами до холодної стіни. Денис роздягся першим, убрав голову в плечі і пішов до дверей, молодецьки рухаючи широченними лопатками. Біля дверей зам'явся і, повернувши злякане обличчя, дурнувато посміхаючись, прошепотів:

– Баришень повно. Молоденькі…

– Нізащо не піду, – заартачився Марко.

Тимко, сміючись, ляснув його по голій спині, штовхнув у кімнату. Там їх зважили на вагах і розпочали огляд. Тимка оглядала молоденька, затягнута в білий халатик дівчина. Вона послухала його трубкою і так близько схилилася до грудей, що Тимкові стало добре чути, як крізь марлеву

пов'язку пахнуть медикаментами її коси. Потім вона вистукала пальчиками спину, груди, ключиці, кілька раз заставила глибоко вдихнути і видихнути повітря і, почервонівши, ніжно провела долонькою Тимка по спині.

– Займалися спортом? – запитала вона, усміхнувшись, замилувано оглядаючи м'язисте, з широкими плечима і тоненькою талією, смугле, як дуб, тіло Тимка.

– Ні, все життя хліборобством.

– Ідіть. Ви здоровий.

І коли Тимко відійшов, вона ще раз глянула йому вслід, і щось жалісливе промелькнуло в її очах. Може, їй зробилося жаль цього здорового молодечого тіла, що, таке гарне, сильне, красиве, через кілька днів буде збите осколками. Але через хвилю лице її зробилося знову діловитим і зосередженим, і вона знову стала продовжувати огляд. Денис, коли його почала оглядати та ж сама дівчина, що оглядала й Тимка, переступав з ноги на ногу, ворушив лопатками, ганяв по лобі зморшки, як брижі по воді, мружив хтиві очі.

– Хвороба у мене є невеличка, – прошепотів він, усміхаючись.

Лікар здивовано підняла брови, відвела його трохи вбік, обличчя її зробилося уважним. Денис таємниче озирнувся навколо, кошачі очі його заплавали в маслі:

– Нас іще сьогодні не відправлять, то, може, вийдеш вечорком? Все одно війна...

– Маріє Іванівно! Маріє Іванівно! – метнулася лікар до дверей, де працювала її колега – старенький уже невропатолог, але потім повернулася назад і, вся почервонівши до ключиць, затупотіла ногами.

– Геть! Геть! Геть! – закричала вона, стиснувши руки в кулачки і кусаючи губи. В очах її кипіли сльози.

Денис відкрив спиною двері і трохи не впав на руки хлопців, що стирлувалися біля дверей.

– Чого вона на тебе так кричала? – розпитували вони, обступивши Дениса.

– Розмова у нас не склалася, – шкірився він, плигаючи на одній нозі і зодягаючи підштаники.

Після комісії хлопців, уже пострижених, прилучили до команди, що складалася з одних молодиків, і перевели в лівий закуток двора. Троянівців старших вишикували і наказали збиратися на марш.

– Розлучають нас, – підійшов прощатися Микита. – Випадає нам першим пороху понюхати.

– Головне – смекалка, – повчав Охрім молоде покоління. – Свис-

тить – лягай, просвистіло – вставай. А ти, Денисе, дивися найпильніше. Голова в тебе хоч і дурна, так зате високо посаджена. Може черкнуть осколком – і ваших нєту.

– Ти базікай довше, то я тобі твою голову і без фронту відірву!

– Ну, я жартома, – засміявся Охрім і розшворкував свого кисета. – Куріть, браття, на доріженьку та не згадуйте мене поганим словом.

Але закурити не довелося: пролунала загальна команда «шикуйсь», і всі з торбинками побігли до лейтенанта, що стояв посеред двору. Видимо, обстановка на фронті була складною, тому що ні старих, ні молодих у військкоматі не затримували ані на зайву хвилину. Вартовий відкрив ворота – і хлинула в них людська ріка, і пішли рідні, пішли дорогі, потупотіли курною дорогою туди, звідки не кожний повернеться назад, не кожний побачить діточок своїх, не кожний після тяжких мандрів поцілує землю біля рідної хати. Вони ішли і прощалися один з одним, низько, по старому звичаю, кланялись близьким та рідним, і були такі, що тамували сльози, соромилися їх, а були й такі, що плакали, насуваючи на очі картузики, і довго озиралися назад, махаючи руками тим, що залишилися по рідних оселях.

А Павло Гречаний стояв собі біля коней, опершись ліктями на полудрабок, і всі якось забули про нього, і ніхто не підійшов, щоб попрощатися з ним. Навколо нього бігали люди, кричали, штовхалися, перегукувалися, поспішали, а він закляк, як та худобина, якій болить щось усередині, а сказати вона про те не вміє. За той час, як він привіз своїх односельчан до цього страшного двору, Павло не їв, не курив, не пив – нічого не приймала його душа, розчавлена розлукою з людьми... Один Тимко згадав про старого і розшукав його межи підводами.

– Прощавайте, дядьку, – сказав він, взявши його важку, як з дуба, руку. – Передайте рідним, що нас направили в тил. Обучать будуть.

Павло мовчки кивнув головою, потім жовтуваті підвусики його ворухнулися, так ніби він хотів щось сказати, але слово і на цей раз не витислося з його грудей, тільки щось ніби клекотнуло в горлі, і то ненадовго, та кілька раз дрібно сіпнулась нижня губа.

Він поліз у кишеню своїх латаних-перелатаних штанів, дістав кисет із тютюном, коробочку сірників, згорнуту вшестеро газету і передав Тимкові.

Тимко ще раз потис чорну, шкарубку, з пальцями-цурупалками, руку старого і побіг наздоганяти свою команду. Останнє, що він бачив, прилаштувавшись до колони і озирнувшись, – це міцну, широку постать старого і його дивно тремтячі руки, що знімали з кінських морд пусті шаньки.

КНИГА ДРУГА

На Вкраїні світ не білий –
Почорнілий, закурілий...
Копитами шляхи збиті,
Снарядами села зриті.

Українська народна пісня

I

Після від'їзду новобранців Троянівка опустіла. Вечорами вже не співали під дверима дівчата, не витинали гопака гармоністи. Як тільки насувалась ніч, – село пірнало в темряву і тишу. Люди завішували рядна-ми вікна і наспіх вечеряли при «бликунах». Такими ночами в селі було страшно: на кладовищі тужно кричав сич, і люди, прислухаючись, шепотіли: «Ото вже накликає на нашу голову. А бодай ти подавився». Кузь робив засідки на кладовищі, щоб ухокати кляту птицю з берданки, та так і не зміг: дурив його сич і знову вирегочувався людям на безголів'я. На Беєвій горі щось світило і витріскувало сухим житом, а троянівці подейкували, що «ото вже підлазить германець, щоб запалити село».

Літо стояло сухе, червневими ночами Ташань кипіла від зорепадів, а людям тільки дай на очі, кажуть: «Ото бомби кидають, не втримуються й зорі на небі – струшуються». Старий Інокентій Гамалія клявся привселюдно, що бачив, як на світанку з Беевої гори текла, як вода, ще одна нечисть: пацюки. Землі не знати. І в кожного з них на шиї хрестик. Не інакше як германець підпустив.

Найнеймовірніші чутки гасали по селах та хуторах: німці спустилися на парашутах і палять хліба в Грунському районі, вирубують ліси, щоб не заводилися партизани; ті, що були розкуркулені та суджені за

Радянської влади, тікають із тюрем; що німця до Дніпра не допустили і погнали назад до кордону; що по радіо цього не повідомляють через те, що ще не стали на старім кордоні, а як стануть, тоді буде і в газетах. Ніколи люди не чекали так газет, як тепер, вичитували від слова до слова. А вісті були невтішні: пре німець, палить, убиває, грабує.

Кожне село тепер готувалося до захисту, створювалися народні дружини по боротьбі з диверсантами-парашутистами. В сільраді, вибиваючись зі сну, чергував Гнат. Він там жив, там спав, туди йому діти носили їсти. Жінка просила, благала, що і їй, і дітям моторошно самим вдома, що й хату можуть запалити, і дітей вирізати, а Гнат стояв на своєму: «Ти, знаєш-понімаєш, часний сектор, а я за всю сільраду одвічаю». Гнат озброєний добряче, так що може битися з цілим батальйоном: по боках два нагани в брезентових кобурах, за плечима гвинтівка, при поясі граната і кинджал, що виміняв у бійців за дві четвертини сала і п'ять пачок махорки. Дорогувато обійшлося, так зате кинджал! Бика наскрізь проштрикне. Гнат озброївся не тільки сам, а озброїв і свою дружину. Ташанський міст як важливий воєнний об'єкт охороняли з берданками і дробовиками Кузь, Бовдюг та Гаврило Вихор. Одноокий Кузьма, який зроду не служив ні в білих, ні в червоних арміях, краще справився б з ціпом, а йому дали гвинтівку і посадили в сільрадівському коридорі. На випадок, якщо Гнат засне, то щоб Кузьма його охороняв.

Кузьма спочатку дуже нудьгував, а потім пристосувався: наслав у кутику соломи, приніс із дому свитину, щоб укриватися, і спав собі всеньку ніч, приперезавши до себе «ружжо», щоб ніхто не вкрав. А щоб Гнат не застав його зненацька, придумав таку механіку: прив'язав до дверей порожне відро. Як тільки Гнат почне відмикати двері та відгвинчувати запори, відро й забряжчить. Кузьма тоді встає і зустрічає Гната «во фрунт». Треба додати, що звук бляшаного відра будив Кузьму в любий час дня і ночі: колись, ще в молодості, вдарило неборака громом, і на цей звук він прокидається й зараз. Без відра його розбудити неможливо. Тому порожнє відро висіло в сільраді, в конюшні і біля причілка вдома. Кузьма це пояснював так: коли грім ударив його в ухо, то в голові у нього щось тренькнуло, і так після того ніби нічого, тільки як на грозу, то у вусі починає гриміти, а в голові тренькати. Може, й бреше Кузьма, а може, й правду каже. Ми ж у його вусі не були і не знаємо, гримить там чи ні, а що в голові у нього, частенько тренькає, то про це всі люди й без грози знають.

Міст охороняється пильніше, але теж не так ретельно. І хто їхатиме такою глухоманню? Може, яка машина проскоче з Полтави на Зіньків

раз на тиждень або проїде міліціонер верхи, попросить закурити, запитає, чи все в порядку, та й скаче собі далі на хутори.

Народній варті допомагають хлопчаки: поназбирують повні пазухи груддя та й давай полохати рибу в Ташані. Гаврило та Кузь подрімають під перилами, а подрімавши, скажуть: «Давай ще в сільраду пройдемося або що». Дядьки ішли, а хлоп'ята зсядуться, як курчата під решетом, та й шепочуть один на одного:

– Дивися, он щось ворушиться.

– Може, шпигун?

– То бур'янина.

– Ет, бур'янина. Он глянь – і руки, і ноги.

Отак і наглядають, доки дорослі повернуться. Тоді одне з-поперед другого:

– Нам якби гвинтівки, ми б самі сторожували.

– Не боїтеся, значить?

– О, та ми такі, що оце хоч би і до Чубиного ярка, то й то не злякалися б.

Тихо в селі, ні шерхне, ні шелесне, тільки у темній воді рибки висвічують та далеко-далеко, може, на Підозірці, а може, на Горобіївці, тужно виє собака. «Ау-а-ууу», – пливе над лугами і тихими плесами і довго перегукується луною.

– Щоб ти здох, – півголосом лається Гаврило. – Немає на тебе погибелі...

І знову западе тиша, морить сон. Діти, притулившись одне до одного, сидять у фанерній будочці. Гаврило куняє біля перил. Дуло гвинтівки мокріє від роси, пара з ріки валує через міст, димом обгортає Гаврилову скулену постать. Раптом кроки по мосту: гуп-гуп, гуп-гуп. Три силуети вимальовуються в тумані.

– Хто йде? – кричить спросоння Гаврило і схоплюється на ноги.

– Свої.

Це Гнат, Бовдюг і Кузь.

– Ну, як? – питає Гнат суворо.

– Все тихо.

– Спав?

– Задрімав трохи.

– Ще раз застану – не нарікай. Раз указаніє єсть, нічого спать.

Кузь підшморгує носом, торкає пальцями акуратно підстрижену рижувату щіточку вусів.

– Дай закурити, Гаврило.

– Коли ти вже кисета пошиєш? Скільки тебе знаю – все на дурничку.

– Кожному своє, – потирає руки Кузь. – Добрий тютюнець. Чи не в Михайла Гасана брав на розвід?

– У нього.

– По запаху чую.

Всі мовчать. Бовдюг шелестить вусами об кобку брезентового плаща, довго ворушить губами.

– У тебе, Кузю, язик коли б не з собачого хвоста. Усе ним махаєш. Тьху!

– Чув я, – розбалакується Кузь, – німці Вінницю зайняли. Це як отак пертимуть, то й до нас черга дійде. Ну що воно за знак? Приїжджав Федот Вихорів на побивку, то самі ж чули, як говорив: «У нас сила. Кордон на замку», і ще якось там, по-вченому. До ладу говорив: як хто на нас нападе, то ми тій свині звернемо писок, щоб у наш город не лізла. Будемо бити на її території. Бач як. А то капосне свиняче рило замок на наших кордонах розламало та все далі і далі сунеться. Ні, тут щось не так. Ну от поясни мені, чого це воно так виходить?

– Це, знаєш-понімаєш, не твого розуму діло. У нас політика: заманюй ворога, а тоді бий. Наказано все палити: зерно, заводи. Щоб німцеві ані крихти не залишити. А взагалі – не нашого з тобою розуму діло. Є від нас вищі, вчені, хай вони розберуть, що до чого.

– Ет, не кажи, ми теж дещо розуміємо, – не здавався Кузь. – От кажуть, хліб палити, заводи зривати. Воно, звичайно, з одного боку, може, й так. Але з другого. Адже все це нашими руками зроблено. А як ми німчурів потуримо, тоді знову закачуй рукава та й знову будуй? Сили ж тієї людської скільки витратиться? Гай-гай! А коли б отих фріців на нашу землю не пустили – було б краще. І хто подумав би, ай-яяй, хто подумав би, що отака силенна армія, як наша, та отак... Отже, їй-богу, сказав би мені хто таке з два місяці тому, очі видряпав би. А тепер? Німець лізе як скажений, а наші нічого зробити не можуть. Несила, виходить. А чого несила? А того, що дуже ми багато хвалилися: техніка у нас – найкраща, кордони у нас – на замку. От і дохвалилися. А треба було не хвалитися, а діло робити, та з толком, з толком, а не язиком... Ах ти ж, боже мій, – луснув долонями по колінах Кузь, – куди ж та сторожа на кордоні дивилася? Хіба-таки їй не видно було, що там війська збираються?

– Ти думаєш, на кордоні, як у Троянівці: виліз на клуню – і все видно? Там усе засекречено, спроста не побачиш.

– Як це «засекречено»?

– А так – шито-крито.

– Балакай, – відмахнувся Кузь. – Тут не інакше як зрада. Були ж у нас вороги народу? Викрили? Отак і тут викриється.

Гнат поправив на голові кашкета, зняв з плеча гвинтівку:

– Ану, шагом марш у сільраду.

Кузь не доніс до рота цигарки, підшморгнув носом:

– А це чого ж?

– Шагом марш! – крикнув Гнат і торкнувся дулом до плеча. – Ти які розговорчики розпускаєш? Ти що на Радянську владу набалакуєш? Фашистів чекаєш? Ану, здай дробовичок.

Кузь, плутаючись у ременях, зняв гаківницю.

– Два кроки вперед, і ніяких балачок...

– Отака ловись, – розгублено затупцювався Кузь і, весь якось зігнувшись, почвалав по мосту, грюкаючи чоботищами по лунких дошках.

– Ну, на яку тему будемо говорити? – перекривив Бовдюг, підшморгуючи носом, і злісно сплюнув через перило. – Заробив, як Хома на качалках: одну продав, а дев'ять баби на плечах побили. А скільки йому говорив: не лізь куди твої очі не лізуть, так ні, інтересно, каже, ой як інтересно. З вікна, каже, і то багато видно, а як по світах походити, скільки того дива побачиш. Отож хай тебе по тих світах поводять, може, спаде інтерес, – сумно закінчив Бовдюг.

Вартові встали і пішли мостом нести службу. Приземкуватий Гаврило, у товстому ватяному піджаку, шкандибав, як зазимований ведмедик, люто давив короткою ногою дошки.

– Отак тепер язика розпускати.

– Врем'я воєнне.

Річка набрякла туманом, півні скльовували зорі з неба, а по Беєвій горі на північ тікали тіні.

– Від Федота нічого не чути?

– Прописав у останньому листі, що – прямо в бій.

– А від Тимоша?

– Той до письом лінивий. Переказував через людей, що направили в тил обучать.

– Молодих, може, й підучать, а старших – на позицію.

Потривожене веслом, тихо засичало латаття. Кілька разів у тумані мелькнув човен. Рибалка стояв, розчепіривши ноги, вибухикувався.

– Батько ятір ставлять.

– Ловиться чи ні?

– Буває, що й ловиться, а бува, що й з пустими руками.

По мосту, скиглячи, побігла Кузева жінка. Уже хтось їй шепнув у димар, що Кузя забрали.

– Десь у наш край погнала.

– Коли б не до Оксена.

Вони вгадали – до Оксена пішла і загримала в шибку. Оксен вийшов на рундук – піджак наопашки.

– І-і-і, – зараз же заголосила баба. – Ой забрано ж його, забрано. Сидить він во темниці сирой, світа-сонця не бачить.

Насилу допитався, що до чого, одягся, пішов до сільради. Жінка забігала наперед, хлипала:

– І куди ж його поправлять, хазяїна мого дорогого... І-і-і...

– Нікуди його не поправлять. Ідіть додому.

Розвиднілося. Сонце червоним півнем билося в сільрадівських вікнах. У першій кімнаті дрімав Кузьма, відро стояло під стіною, в другій сидів за столом Гнат, щось писав. Сорочка на грудях розхристана, на бритій голові виблискує піт.

– Чого так рано? – зупинив писанину Гнат, і ручка між пальцями заклякла, як тичка в болоті.

– Справа є.

– Зараз освободжусь. Важний документ составляю.

На перо настромилася муха, Гнат струснув її і глибоко задумався, втупивши поперед себе сонні очі, беззвучно заворушив відставленими губами, ніби молитву шептав. Потім здмухнув із стола муху, і тичка поповзла далі, залишаючи за собою злякане гайвороння букв. Чорні очі Оксена весело засвітилися, нижня, по- дитячому рум'яна губа ворухнулася в усмішці. За шафою в кутку він побачив обмотузований Кузів дробовик.

– За віщо ти його затримав? – запитав Оксен, усміхаючись.

– По політичному ділу. Зараз їду в район здавати властям.

– Де він у тебе?

– Там, – Гнат кивнув на свій кабінет. Оксен, ще веселіше поблискуючи очима, ступнув до дверей. Гнат вихопив наган, вставний зуб хижо блиснув:

– Назад!

Оксен здивовано вирячився на Гната.

– Ти що, здурів?

– До заарештованого не пущу. Закон.

– Дайте хоч закурити, – жадібно проскімлило з-за дверей.

Оксен так розреготався, що залисини зробилися червоними, а тверде тіло, обтягнуте зеленим френчем, заходило дрижаками.

– Ну й ну, – сміявся він, схопившись за живота. – Дай же йому закурити. Знайшов політика! Ах-ах-ах! – крутився від сміху Оксен. – Ти що ж, і мені не довіряєш? А може, я його на поруки візьму?

– Не довіряю.

– Я в тебе на приміті?

– Воєнне врем'я: батькові рідному – і то не вір.

– Ну що ж, у районі розберемося.

В Зіньків приїхали в обід. Містечко жило тривожним життям: двері магазинів позакривані, на базарі пусто, бездомні собаки бродять там, обнюхуючи купи сміття; велике вікно перукарні заклеєно навхрест газетними стьожками; на високій пожежній вежі ходить вартовий з гвинтівкою і пильнує небо. Під вербами стоять військові машини, замасковані гіллям. Бійці вивантажують якісь ящики. В міському парку, задерши вгору чорне рильце, – зенітний кулемет. Обслуга розташувалась в холодку. Один, накривши лице пілоткою, спав, другий сидів босий, змотуючи в рулончики обмотки. На запиленій траві сушилися онучі. Біля мосту закіптюжений з ніг до голови боєць пропускав машини. Заткнувши за ремінь пілотку, мокрими, брудними від поту пальцями перелистував пошарпані на ганчірки документи. Кузьма хотів перехитрувати, але боєць махнув рукою:

– Стій! Куди преш?

Кузьма засмикав віжками, зупинив конячину. Через міст проїхати неможливо – у два ряди стоять машини. На машинах евакуйовані євреї – волосся розпатлане, обличчя змучені, очі з сухим полиском, повні жаху – все на небо поглядають. Євреї тривожно говорять між собою гортанною, швидкою мовою, притискають до грудей окатих, кучерявих малюків, що по-старечому витягають із брудних сорочок худенькі шиї.

– Сара, ти знову лопнула стакан? Чим же ми тепер будемо пити воду? – лається стара сива єврейка з виснаженими очима.

– Ах, навіщо кричати, коли є залізний кухоль.

– Скажіть, де у вас базар? Немає? А де ж купити молока для дітей? Беба, тут немає близько базару і молока. Що ж робити?

– У першому селі купимо.

– А до Полтави ще далеко? Ай-яй-яй. Чуєш, Сара? Ні, ти тільки послухай, що він каже? Він каже, що до Полтави ще сто кілометрів. Як тобі це подобається? Так чого ж ми стоїмо? Шофер! Шофер! Чого ми так довго стоїмо?

– Документи перевіряють, – обзивається із кабіни молодий хлопець у засмальцьованій кепі.

– Ах, які там документи? Хіба й так не видно, що ми нещасні люди?

Товариш боєць, товариш боєць, ми з Гомеля, у нас є всі документи, тільки відпустіть нас, не затримуйте.

– Не хвилюйтесь, мамашо, перевірю документи і відпущу – такий порядок.

Знову зустрічалися навантажені ящиками машини з причепленими ззаду гарматами. Посеред колони – велика машина із зеленим критим кузовом і червоним хрестом. Крізь віконце видно обмотану ногу і чорну жилаву руку. «Поранені. Наші поранені. Повернули на Охтирку». І Оксенові стало якось дивно, він ніби не вірив у те, що бачив.

– Брешуть німчаки, на Дніпрі захлинуться, – проговорив Гнат.

Оксен і Кузьма мовчали. Чим далі троянівці просувалися до центру, тим трудніше їхалося, тим більше зустрічалося машин, обозів озброєних людей, піших і кінних. Чулися викрики команд, брязкіт котелків. Бійці йшли, втомлено переставляючи ноги в м'якій глибокій пилюці. Обличчя сірі. Тривога не встигала зійти з них. Ішли мовчки. Той зосереджено-похмурий вигляд, що був на обличчях у бійців, передавався і на троянівців, і вони також їхали мовчазні і серйозні.

На горі, біля водокачки, бійці сірим потоком хлинули до залізної іржавої труби пити воду. Хто котелком, хто кухлем, хто пілоткою, а хто просто жменею.

Бійці посідали під парканом у холодку на перепочинок. Дехто перевзувався, дехто просто лежав покурюючи. Обмундировували їх, мабуть, нашвидкуруч, бо в одного гімнастьорка була з довгими рукавами, а в другого – з короткими, люди відчували себе незручно у військовій формі, обмотки обвисали, гімнастьорки халабудились. Кадровики відрізнялися військовою виправкою і навіть деяким аристократизмом у поведінці. Трималися окремою групкою і швидко зав'язували розмови з молоденькими дівчатками:

– Которая хорошая, пойдем с нами аль нет? Кохать, жалеть всем взводом будем. А? – допитувався білявий боєць з окаючою говіркою.

– Ми стріляти не вміємо, – знічено усміхалися дівчата.

– А пошто вам стрелять? Аль мы сами не способны?

– Михеев, ну как ты с девками гутарить-то будешь? Ведь по-украински ты ни бум-бум? Не понимаешь?

– А вот и понимаю.

– Ану скажи: паляниця?

– Па-ля… А ну тебя, – махнув рукою Міхеєв і засміявся. Гурт бійців, що зібрався навколо, теж зареготав.

«Кадровики веселіші, – подумав Оксен. – Видно, вже порох нюхали».

В райкомі Оксен зустрів голову райвиконкому Стукача.

– Ну, як там Троянівка?

– Стоїть на місці, – повеселішав очима Оксен.

– Ага, ну гаразд. Я пішов, – і він по старій добрій звичці потис міцно Оксенові руку.

«Щось у нього вигляд незвичайний, ніби щось хотів мені сказати і не сказав. Що б воно означало?»

Корнієнко стояв біля столу у запилених чоботях з широкими м'якими халявами, які щільно обтягали його товсті старечі литки, і, витираючи коротку спітнілу шию, розмовляв з кимось по телефону:

– Тобі самому видніше. Да... Ріж кабанів, курей, усе, що маєш, а бійців нагодуй і на дорогу забезпеч. Да... Не качай гарячки. Що там у хуторі? Ти що, бабів чи мене слухаєш?.. Ну, отож. Давай без зайвих розмов... – Побачивши Оксена, кивнув головою і продовжував далі: – Хто вам сказав, товаришу Дрюк? – він посміхнувся, дивлячись на Оксена. Та усмішка відразу ж передалася Оксенові, і він теж посміхнувся, ворухнув нижньою трохи випнутою вперед губою. – То, може, ти не віриш, що я з тобою по телефону говорю? Віриш? Ну, гаразд, сказав – подзвоню, значить, сиди і чекай жданого – і без паніки. А то щось дуже рано полохатися став.

Корнієнко повісив трубку, зробив олівцем якісь помітки на паперах, що лежали перед ним, і в його руках не було жодної хапливості, все він робив так, ніби готувався до чергової наради або до зборів активу району; але коли він, за старою звичкою, яку знали всі комуністи району, потер м'якими долонями сиві скроні, Оксен відчув, що старий занепокоєний, бо так він робив тільки тоді, коли щось дуже допікало або не клеїлося по роботі.

– Ну, як там у тебе? Молотьба іде?

– Молотимо...

– А в нас у районі... – Старий закректав, вийняв якісь папки з шухляди і гукнув у суміжну кімнату: – Товаришко Біла, на хвилину.

Увійшла жінка років тридцяти, забрала папки, вийшла геть.

– А в нашому містечку бачив скільки війська? Га? Ну, а село що говорить? Як настрій?

«Ох і хитрий, усе знає, а випитує».

– Люди кажуть, що сюди німець не дійде. На Дніпрі його затримають.

– Затримають? – Корнієнко уважно глянув на Оксена. – Ну, а ти як думаєш?

– Мені хочеться вірити, – Оксен глянув у очі Корнієнка і почервонів, – але тут щось, – він показав собі на груди, – отут неспокійно...

Корнієнко всією вагою свого погляду навалився на Оксена.

– Правду говори, що думаєш?

– Я вже сказав.

Корнієнко відвернувся до вікна – по-старечому дрябла спина його здригнулася:

– Німці вже перейшли Дніпро.

В Оксена виступив холодний піт.

– Їдь зараз у село і все, що можеш, евакуюй. Хліб… – Тут Корнієнко подумав. – Хліб роздай колгоспникам – останній спали. Сім'ї командирів у тебе є? Евакуйовані раніше? Немає? Добре. Тоді сільський актив. Виділи для них підводи, і нехай їдуть. І ти поїдеш із людьми, а тоді повернешся назад…

– Як? – схопився Оксен.

– У тилу нам свої люди також потрібні. Ну, це вже тут діло не моє. Підійдеш до товариша Стукача – він тобі все розкаже. А про те, що я тобі говорив, – нікому ні звуку. Паче всього, щоб жінка не знала. А це тобі подарунок.

Корнієнко вийняв із шухляди стола новенький пістолет і чотири обойми. Оксен поклав усе майно до кишені, штани відразу потягло вниз.

– Не так зробив, – засміявся секретар. – Брязкоту буде багато. Пістолет поклади в бокову кишеню, а обойми порозсовуй по інших. Незвично? Нічого, звикнеш. Ну… бувай здоровий, щасливо тобі залишатися. Бережись і даром голови не підставляй. Ну, чого став? Іди.

І як тільки Оксен вийшов із кабінету, мішкуваті щоки старого затремтіли, і він кілька разів стис долонями скроні, щоб заспокоїтися.

Коли Оксен вийшов на вулицю, бійців уже не було. На тому місці, де вони робили перепочинок, валялися папірці, недопалки, банки від консервів. Оксенові не гаялося їхати в Троянівку. Він сів у скверику навпроти райкому і довго дивився на скромний сірий будиночок. Пригадувалося, як багато років тому він, демобілізований кіннотник, в довгій шинелі будьоннівця та при шпорах, вперше зайшов сюди. Секретарював тоді безрукий моряк, веселий, безстрашний чоловік. Забачивши Оксена, вигукнув:

– Наша ескадра поповнюється. Ура!

І довго розпитував про туркменські степи, басмачів, тужив за морем і, як найдорогоціннішу реліквію, показував стрічку з безкозирки, на якій золотом було витиснуто: «Звонкий». Які люди! Які тільки дорогі люди проходили цими східцями! Звідціля пішов моряк у село і відстрілювався від банди до останнього набою. Йому вирізали ножами на мертвих грудях якір і так його поховали отут, у сквері. Он де його могила – кам'яний обеліск, а вгорі зоря.

З цього будиночка ревкомівці стріляли по махновцях, а потім билися

в степу до останньої шаблі, їм теж поставлено пам'ятник під лісом, на старій козацькій могилі...

Тут кувалася і його, Оксенова, пролетарська совість. Тут, у цьому будиночку. Стільки разів приїжджав він сюди на наради, на партійні збори, стільки вислухав добрих слів, стільки разів «пробирали» його в своєму кабінеті Корніенко і брати-комуністи, і йому тяжко і гірко було від їх слів, але він знав, що все те сказано на добро.

«Ось як буває, –думав Оксен, сидячи на лавочці. – Жили тут найчесніші серцем, сперечалися, сварилися, дружили, будували, а тепер все кидай і йди...»

Жаль стусонув Оксена в душу, від похнюпився, але не поник головою. Вітер заносив його кіптявою, то знову відслоняв землі та людям, а він усе сидів і сидів, бо в нього тепер мінялася душа... Літній чоловік і дві молоді дівчини вигнали із провулка череду корів. В одної з корів набрякло вим'я і вилюжило по дорозі молоком. Телятка хиталися на тоненьких ніжках. Одне зайшло до скверу і зупинилося перед Оксеном, ніби питаючи: «Куди нас гонять?» Оксен простяг руку, воно обнюхало і лизнуло. Оксен вийняв шматок хліба, що залишився від сніданку. Теля довірливо потягнулося мордочкою. З'ївши, знову наставило очі.

– Більше нема, – сказав Оксен.

Захекавшись, у скверик вбігла дівчина з хворостиною.

– Ану, тпруч, капосне. Мабуть, їсти просило? – посміхнулася вона до Оксена. – Таке балуване, що лихо.

– Звідки гоните?

– З Черкащини. Женемо, женемо, та не знаємо, де край. Думали, за Дніпром, а він й сюди прорвався. Ну, ходімо вже, – і потягла телятко за нашийник.

«Тварині і тій не хочеться покидати рідні краї».

– Що ти тут робиш? – проговорив хтось ззаду.

Оксен обернувся. Перед ним стояли Гнат і Кузьма. В Гната на поясі добавилася ще одна бомба, а в Кузьми добрий, зовсім новий хомут. Від нього так і несло солідолом.

– Був оце в райвиконкомі – вакуація. Як ти думаєш, кого в першу чергу відправляти: людей чи імущество?

– І те, і друге. Де подів Кузя?

– Віддав властям. Хай розбираються.

– Даремно.

– А ти звідки знаєш, даремно чи ні? – аж підплигнув Гнат. – Війна – це тобі не в квача грати. Сьогодні він про Радянську владу брехні роз-

пускає, а завтра на активістів покаже, щоб їх на вішалку потягли. І ти тут не висиджуйся на сонечку, а поїхали додому вакуацію робити.

Оксен мовчки сів на лінійку, засміявся:

– Тебе, Гнат, постав на перехресті, – німці нізащо не підійдуть.

– А ти не скалься. Ось як нажмуть на хвоста – і ти попросиш оту качалку, що свинцем хлипа.

– Давайте швидше поганяти, а то в райсоюзі роздумають та ще хомут відберуть, – бідкався Кузьма.

II

Командири зупиняли по дорогах бійців, що відбилися від своїх частин, і завертали в окопи, вириті на дніпровських схилах.

Сім днів витримував атаки підрозділ Дороша, і нарешті залягла тиша. Дорош посилав зв'язківців до сусідніх підрозділів, але зв'язківці не поверталися назад. Тоді він вирішив послати сержанта Чохова на лівий край, де, як було чути по стрілянині, хтось відгризався. Дорош наказав зібрати всіх людей, що відбиваються на лівому краї, наявну зброю і привезти до нього з тим, щоб тримати під постійним обстрілом переправу німців. Дорош провів Чохова до шелюгів.

– Щоб на світанку був тут.

З Чоховим ішли Чумачснко і Огоньков.

– Дивіться, хлопці, на вас уся надія.

Бійці по черзі потиснули Дорошеві руки і зникли в темряві. Ішли довго. Було так темно, що бійці губили один одного, хоч крокували поруч. Мрячив дощ. Із-за горбів злітали ракети, але ні Чумаченко, ні Чохов не знали, чиї вони – ворожі чи наші: за дощем трудно було вгадати, на якій відстані вони падають. Десь дудонів кулемет, стріляли міномети. Вибухи спалахували по горбу, в тому напрямку, куди йшли бійці.

– Дуже праворуч узяли, – зупинився, роззираючись у темряві, Чохов. З його плащ-палатки стікала вода. Чумаченко подивився на компас.

– Нічого. Ще трохи пройдемо – і подеремся на горб. – Він прислухався. – Чий кулемет б'є?

Чохов витяг шию, затаїв подих.

– «Максим», короткими чергами.

І знову, згинаючись у три погибелі, вони побрели далі, а через годину вже дерлися на горб. Дощ перестав. Хмари розійшлися.

Враз Чохов, який ішов попереду, зупинився і став на коліна.

– Ідіть сюди, хлопці, – тихо покликав він. – Гляньте.

На піску лежало два трупи. Один горілиць, розкинувши ножицями

ноги, другий на животі, зарившись лицем у пісок. Боєць лежав босий, тримаючи в руці порожнє відро; на шиї, зв'язані між собою шнурками, висіли черевики. Поза бійця говорила про те, що він був забитий якраз в той момент, коли із всієї сили дерся на горб. Бійці мовчки постояли над трупами і рушили далі. Вони знову уздріли поперед себе якийсь предмет дивної форми, і коли підійшли ближче, то побачили розбиту гармату, що лежала колесами вгору, а жерлом униз.

– Стій! Пароль! – крикнули на них із-за гармати.

Бійці зупинилися, промацуючи очима пітьму, але нікого не побачили.

– Хто такі? – знову запитали із темряви, і почулося клацання затвора.

– Ми із Н-ського полку.

– Пароль?

– Який в чорта пароль? Веди нас до командира.

Темрява затихла.

– Коли пароля не знаєш, – лягай на землю і не ворушись.

– До командира веди, бо так гранатою і торохну, – пообіцяв Чумаченко.

У відповідь гримнув постріл, куля цвіркнула десь вище голови Чумаченка. Він упав, голосно лайнувшись. Через хвилину з того місця, звідки стріляли, обізвався насторожений бас:

– Підходь ближче. Роздивимося, хто такі.

Бійці підійшли. В окопчику, по шию в землі, стояло троє людей: двоє з гвинтівками, третій – з кулеметом.

– Хто тут командир? – сердито запитав Чохов.

– Я, – відповів широкоплечий велетень у розхристаній шинелі.

– Хто вам дозволив стріляти по своїх?

– А хто вас розбере в таку поноч, свої ви чи чужі.

– Я сержант Чохов. Від імені свого командира наказую вашим людям слідувати за мною.

– Такечки й побіжимо…

– Я наказую!

– Вас тут до бісового батька таких, що наказують, а ми тільки лейтенанта Красючкова слухаємо.

– Ведіть мене до нього.

Велетень у шинелі рушив ходом сполучення, зачіпав плечима за стіни, і пісок сипався за чоботи і за шинелю. Добралися до самої вершини горба, звідки видно було придніпровську рівнину, вкриту темінню ночі.

– Ось і наша хата, – показав провожатий ветхенький бліндажик, обставлений тинками, плетеними із лози.

– Де лейтенант? – запитав Чохов.

Боєць якусь хвилину мовчав, досмоктуючи цигарку, потім кинув на землю недокурок, пригріб його чоботом.

– Нема лейтенанта. Убитий.

– Не розумію. Хто ж тоді командує обороною?

– Я.

– Ваше звання?

– А я без звання командую. Як убило нашого командира Красючкова, то хлопці кажуть: «Командуй». Я й командую.

– Ваше прізвище?

– Микита Чугай.

– Так. Прошу пояснити, чому ви не прислали до нас зв'язківця, щоб координувати оборону?

– Що? – перепитав Микита, не розуміючи слова «координувати».

– Чому ви не прислали до нас своїх зв'язківців?

– А ми не знали, що так треба. В академіях не вчились.

– Так. Збирайте своїх людей.

Чугай сидів, не рухаючись, і, видно, не збирався виконувати наказ новоявленого командира.

– Воно б можна й зібрати, це діло не довге, та... Та тільки ми не знаємо, хто ви такі. Так що пред'явіть документ.

– Дивно. Адже я називав вам своє звання і прізвище. Нарешті – я в формі. – Чохов розстебнув плащ-палатку. – Хіба вам цього не досить?

– Зайва балачка. Документи...

Чохов поліз у бокову кишеню, передав Микиті червоноармійську книжечку.

– Охрім, – покликав Чугай когось із темряви. Шустрий боєць прибіг швидко і нечутно.

– Слухаю.

– Присвіти.

Охрім вийняв із кишені ліхтарик-динамку, завищав ним над вухом Чугая. Той добросовісно перевірив документ. Відкликав Охріма.

– Як ти думаєш, шпигун він чи ні?

– А документи як?

– Та наче в порядку.

– Тоді не должно б, а там хто ж його знає...

– Отож і я кажу, коли б не промахнутися.

Вони ще трохи подумали, помовчали, нарешті Микита віддав наказ:

– Збирай людей. Яка буде...

Через кілька хвилин двадцять постатей ліпилося в тісному окопчику, розмовляючи півголосом:

– Охріме, виверни кишеню, може, в рубчику хоч одна табачина заночувала?

– Хлопці, хто мою лопатку взяв? – метушився хтось у темряві.

– Куди нас ведуть?

– Галушки їсти. Он уже одна летить…

Вдарило зовсім близько. Пісок, осідаючи, сипався на людей.

– Всі зібрані?

– Тут.

– Кроком руш!

Чохов вискочив з окопу першим. Схил був крутий, і люди не йшли, а сунулися з нього.

– Всі тут?

– Немає двох.

– Ховають убитих.

Через чверть години підійшли ті, що ховали убитих.

– Всі?

– Нема Охріма Горобця. Тілечки був тут і як крізь землю провалився.

В цей час згори клубочком скотився чоловік.

– Котелок забув, – сповістив він і заходився прибичовувати його до ременя.

Нарешті рушили по дну улоговини, намагаючись робити якнайменше шуму. Краплі стікали із верб, м'яко стукали по піску. Попереду вдарив снаряд: один, другий, третій, і загула, загриміла висота, вкрилася суцільними спалахами: німці били і били цілими чергами, настирливо, люто, шалено. Хотіли змішати живих із землею, але висота жила, обзивалася; «трр-а-та-та-та, др-р-р-р», – чулося звідти і не переставало ні на хвилину, а все лютішало, скаженіло. Але ось гримнув страшний вибух, і зробилося так тихо, що було чути, як дихають в улоговині принишклі люди.

– В мінний склад попало, – сказав хтось жалібно.

– Чумаченко!

– Єсть.

– Розвідайте, що на висоті.

Чумаченко побіг яром. Він добре знав місцевість, і за кілька хвилин опинився біля розчахнутої верби, звідки треба було повертати ліворуч і дертися на висоту. Не зупиняючись ні на хвилину, грузнучи по коліна в піску, дерся все вище та вище. Піт котився по шиї і чолі, гімнастьорка змокріла, ноги зробилися важкими і неслухняними.

«Що це? Що це? – питав він себе, озираючись довкола і не пізнаючи того місця, на якому він перебував. – Де я, де я?»

Він упав на коліна і почав мацати грунт руками, не довіряючи власним очам. Він повзав то вперед, то назад, але не впізнавав того місця, де билися його товариші, і були такі хвилини, що він сумнівався, чи справді потрапив на те місце, куди треба. Його немов обмарило, немов нечиста сила водила по цьому пустирі, де не було ні окопів, ні людей, навіть ознак їхнього перебування. «Що ж це таке? Що ж це?» – питав він, повзаючи рачки, мацаючи руками по землі. І враз побачив, що перед ним чорніє щось. «Тин. Це тин, яким обставляли окопи», – подумав він, і швидко поліз до нього, і тільки хотів мацнути, як відсахнувся назад: з піску стриміла людська рука і ворушила пальцями. Чумаченко кинувся розгрібати пісок, швидко, невпинно, по-собачому, заламуючи до крові нігті, але не відчуваючи болю. Рив, рив, думаючи лише про те, щоб швидко відрити. Ззаду його товкла піхотинська лопатка, але він забув про неї і рив руками, обкидав мокру спину піском, що тріщав на зубах, роз'їдав очі. Так він вирив трьох, але вони були мертві, і від них уже несло могильним холодом. Тоді йому здалося, що ці люди померли тому, що він помалу рив, і він пришвидшив роботу, розгортав пісок з таким осатанінням, що коли б можна, то жер би його, як найлютішого ворога. Так відрив ще двох. Але вони також були мертві. Він заскрипів зубами від люті на самого себе і раптом почув, як хтось стогне. Він кинувся на той стогін, який, йому здалося, чується ліворуч, але коли він туди побіг, то стогнало уже десь попереду. Чумаченко побіг далі і на схилі висоти, що виходила фронтом до передніх позицій німців, побачив засипану до пояса людину, що одгрібала себе руками. Нещасному, що так вигрібався, не вистачало повітря, і його голова хилилася набік. Чумаченко почав швидко відривати потерпілого і раптом в світлі ракети, що злетіла звідкілясь ізнизу, побачив вибалушені на нього очі і впізнав лейтенанта Дороша. Тоді Чумаченко схопив його попід руки і рвонув до себе. Лейтенант застогнав і ткнувся сержантові в груди головою із слабістю людини, що втрачає свідомість. Чумаченко звалив його на себе і поніс униз, у тому напрямку, де на нього чекав Чохов з бійцями. Від швидкої ходи випирало дух, піт заливав очі, в горлі щеміло. Але боєць сливе біг, якомога ширше розставляючи ноги, щоб не впасти, водночас відчуваючи, як німіє спина, пригинає до землі ноша.

Нарешті прибіг на умовлене місце, загукав:

– Чохов! Чохов!

Ніхто не відзивався.

Чумаченко побіг далі яром, закричав уголос:

– Братці, братці!..

Улоговина мовчала. Тоді він поклав лейтенанта на землю і довго сидів перед ним, обхопивши голову руками. Щось клекотіло в його грудях, давило горло і не могло прорватися назовні. Потім він зітхнув тяжко і шумно, як смертельно втомлена коняка, взяв лейтенанта одною рукою під коліна, другою за шию і вже хотів звалити собі на спину, як почув, що на руку йому хлюпнуло щось тепле і липуче. Він зрозумів, що то кров, і став шукати, куди поранений лейтенант. Він був поранений у ногу. Чумаченко багнетом розрізав халяву. В ніс ударив солодкуватий дух крові і солдатських онуч. Чумаченко порвав свою сорочку і, як умів, забинтував рану, стягуючи її міцніше, щоб затамувати кров.

Коли перев'язка була закінчена, він звалив лейтенанта на спину і поніс піщаною рівниною. І раптом почув шелест і, глянувши спідлоба, побачив своїх. Вони стояли купкою біля верб, і Чохов біг йому назустріч.

Чумаченко поклав Дороша на пісок і захитався, як тварина, яку вдарили обухом по потилиці. Два рази по його спині пройшли дрижаки, і два рази він хлипнув. Тоді зірвав із верби гіллячку, пожував, виплюнув:

– Я думав – покинули мене...

– Ти збився з дороги. Ми тебе шукаємо по всій улоговині.

Ракета із шипінням летіла в яр. На обличчях бійців миготіло зелене світло.

– Німці вже на висоті...

Вони взяли Дороша, звалили Чугаєві на спину і пішли в ніч.

Швидко наближався літній світанок. Над болотами курився туман. Із туману чулося гавкання собак і крик півнів. Бійці ішли мовчки. Зелена багва вигиналася під ногами, як спина хижого звіра, з-під неї чавкотіла іржава вода, а з купин злітали бекаси. Одного разу з шумом знялася чапля, дзьоб, як штик. Вона кружляла над бійцями, здивовано щулячи намистинки очей.

Бійці добралися до острова, порослого вільшаником, і поклали Дороша на плащ-палатку. Він вийняв пістолет і наставив на них:

– Не підходь!

Він нікого не пізнавав. Зате бійці пізнали його. Чугай і Охрім стояли над ним, поскидавши пілотки, як над мертвим.

– Товаришу Дорош! Гляньте на нас, ми ж з одного села. З Троянівки.

Дорош вибалушив очі, закрутив головою:

– Де мої бійці? Чому мовчить висота?

Чохов ліг на траву; не відповідаючи, Чумаченко розвішував на пеньку онучі.

– Вони в нас до війни в колгоспі парторгом робили, – вітійствував Охрім. Частуючи Погасяна недопалком, розповідав: – Боже, що за людина! Микито, чого ж ти мовчиш? – скіпався він до понурого Чугая. – Розкажи їм, що за людина Дорош! Ми з ним і в фінську воювали, в нас і награди однакові. В нього орден, а в мене іменний годинник. Боже мій, де прийшлося зустрітися! Чого ж ти мовчиш, Микито?

– Мы свой командир лучше знаем, – огризнувся Погасян. – Ты слов не давай, дело давай. Пакет давай, перевязку давай.

Перев'язку зробили акуратно, промивши рану озерною водою. Кістка ціла, уламок тільки м'ясо розпоров. Охрім приклав якогось зілля, запевнивши, що «кров глушить і м'ясо затяга». Чугай відкликав Охріма, дав нюхнути зашерхлий кулачище:

– Якщо від твого зілля зараження піде, я тебе в болото навіки заплішу.

Аж розгнівався Охрім Горобець, аж ластовиння проступило на безвусому обличчі. В нього завжди проступало ластовиння, коли гнівався за неправду.

– Як же так? – доводив він. – Хіба ж у мене не було такого випадку, що кінь обрізався на косу і таку рану зробив, що хоч кулак закладай? Та ж вилікував.

– А людська шкіра – не коняча.

Дорошеві і справді стало легше. Він попросив води, признався до земляків:

– Довоювався ваш командир. Загнали, як чорта в болото.

Він усміхнувся, але усмішка не змила духовного страждання з його позеленілого обличчя.

– Нічого, не таке переживали.

Дорош кивнув головою, закрив очі, але не спав, перебуваючи в тому стані, коли людина не може відрізнити марення від дійсності. Збуджена уява живо малювала перед ним недавно бачені і пережиті картини. Бачив курний шлях, вицілуваний сонцем, із тисячами слідів, чув запах пилюки, збитої людьми і машинами, і в тій пилюці бачив сонце, що жарило без милості, без жалю людей, машини, землю, обпалювало до бурої іржі придорожні трави, таврувало сукровицею дозрілі хліба. Картини мінялися, плигали з неймовірною швидкістю: то ввижалося спотворене болем, бліде обличчя німця з рожевою піною на губах, і його руки, що намагаються не пустити собі в живіт гострого і тонкого багнета, а Дорош б'є німця в живіт і знімає з багнета, як наштрикнуту картоплину, німець з криком кудись падає, а Дорош із гвинтівкою наперевіс біжить далі. Тепер бачив Дорош самого себе, горлатого, розпатланого, що тікає від німців у дні-

прову воду кольору глини, яка кипить від снарядів і мін і несе непомірно роздуті людські трупи. То плигають перед ним вибалушені очі бійця, що хапає його за ноги, за одяг і кричить висклявим голосом: «Спаси, браток, спаси!» – але його ніхто не спасає, всі біжать до води і кидаються в її рятівні обійми. То вчувається йому, як шваркають кулі по піску, збиваючи на землю цвіт вербини, а він стоїть на горбах під Ніжином з пістолетом у руці і несамовито кричить: «Стій, стій! Куди?» – а лавина бійців пре на нього, і він уже лежить на землі, збитий нею, і чує глухий даленіючий тупіт сотень ніг. То раптом перед ним розчахається земля – і він летить у чорну прірву і тільки встигає впасти, як до нього підбігають чорні чоловічки і починають штовхати попід боки залізними кулаками.

Але одне видіння особливо переслідувало Дороша: забитий боєць (він побачив у перший світанок війни), що сидів під деревом, опустивши на груди голову, і ніби спав. На плечах його, згортаючись у чорне лоскуття, горіла гімнастьорка, і Дорошеві зробилося моторошно від того, що на людському тілі горить одяг, а людина не кричить, не бореться з вогнем, а сидить мовчки.

Видіння змінювалися одні другими, ще страшнішими, ще жахливішими. У Дороша двоїло серце. Він кинувся і відкрив очі. Перед ним стояло три німці у рябих плащ-палатках і мовчки дивилися на нього. Потім один із них з усмішкою ідіота на лиці простяг руку і заходився душити його.

– За що ж ти мене душиш, гад? – хрипів Дорош, хапаючи німця за груди.

Той продовжував божевільно посміхатися, підморгуючи лівим оком. Тоді Дорош садонув його ногою в живіт. Німець відлетів у кущі, сів у зелене крісло, склав на грудях руки і, покивуючи лівою ногою, заспівав мефістофельським голосом: «У вас жа-ар... У ва-ас жа-а-а-арр», потім схопив Дороша за поперек і поніс молоти до млина.

– Куди ти мене тягнеш? – відбивався Дорош і скрипів зубами.

– У вас жар, товаришу лейтенант. Ви нездужаєте, – вгамовував Чохов, вкладаючи Дороша на траву.

Чохов не помітив, коли це сталося. Він спав і раптом почув, що хтось сидить на ньому верхи і викручує ліву руку. Сержант скинув лейтенанта на траву.

«Погані твої справи, командире. Жаром від тебе пашить, як від палаючої тайги».

Треба було щось робити. Чохов напхав у відірваний рукав своєї сорочки холодної землі, приклав до гарячого лоба лейтенанта, а сам пішов шу-

кати воду. Він знайшов її у тихій заводі, яку зі всіх боків обступали комиші. Плесо очистилось від туману і було свіжим і прозорим. Від нього віяло жабуринням і тим особливим бочковим запахом, що зберігається в густих комишах всю ніч і розвіюється аж після полудня, коли добре припече сонце і повіє вітер. На одній з водяних лисин він побачив гурт диких качок, що плавали поміж очеретом і шульпотіли плескатими носами в куширях.

Чохов довго милувався ними, пригадуючи сибірські мочари та озера і своє полювання в тайзі. Цей спогад про мирне життя пройшовся по душі тихим болем. Боєць відірвав свій погляд від широкого світлого плеса і зараз же пригадав, чого сюди прийшов. Набравши чистої холодної води, пішов назад.

Дорош лежав на своєму місці і тихо стогнав. Йому, мабуть, трохи полегшало, бо, зачувши шелест кроків, він повернув голову, щоб подивитися, хто йде. Очі його гарячково блищали, як у людини, яку мучить пропасниця. Забачивши воду і жадібно слідкуючи, як вона плескає з черевика на траву і обливає сержантові пальці, Дорош затрусився, ворухнув губами. Пив він, зажмуривши очі, великими кінськими ковтками. Сержант боявся, щоб вода не пошкодила, і заховав її в холодок. Дорош глянув на сержанта докірливо, але нічого не сказав. Чохов розстебнув на ньому гімнастьорку, налив на груди води. Вона сохла з швидкістю спирту.

Надвечір Дорош підвів голову, язиком, як рашпілем, черконув по губах:

– Води…

– Не можна, товаришу командир.

Дорош скорився. Ліг на траву. Обличчя його було повне ворожої люті до сержанта. Чохов тяжко зітхнув і, обіпершись на вільху, став дрімати, але слух його був гострий і чутливий, не вбитий сном, і той слух спіймав підозрілий шелест. Сержант відкрив свинцево тяжкі повіки і побачив, як Дорош, спираючись на лікті, волоче по траві побиту ногу, підкрадається до баклаги, що стоїть в холодку під кущами. Очі лейтенанта горять жадобою, а губи тремтять, як у ображеної дитини; поросле щетиною обличчя з випертими вилицями гострішає, робиться нещадним і лютим, як у смертельно пораненого чеченця, який от-от настигне свого ворога і всадить йому ножа між лопатки.

Добравшись, Дорош п’є воду жадібно, довго, вона кавкає в горлі і з глухим стукотом падає в груди.

Сержант відходить кілька кроків назад і, вийнявши з чохла багнет, зрізає розкішну, м’яку, розшиту зеленими узорами подушку моху, підкладає під голову лейтенанта. Дорош відкриває очі, лиховісно блискає на Чохова.

– До смерті мене готуєш, а сам – до німців? Я тебе із того світу на трибунал покличу... Принеси мені води.

Чохов іде по воду.

«Ех, лейтенанте, навіщо таке говориш? Хіба ж ти перший день мене знаєш? – гірко думає він, продираючись крізь гущавину до тихої заводі. – Ох, Сибір, Сибір, тайга зелена...»

Щось ріже Чохову очі, він набирає повну пригорщу води і промиває їх, але від цього не робиться легше, щось давить його за горло, і з грудей виривається тяжкий з прихрипом стогін.

Наближалася ніч, і всі збиралися в дорогу. Охрім надрав дикого хмелю і виплів сітку, щоб на ній нести Дороша. Коли стемніло – рушили. Просувались в нелюдських муках. Пораненого жерло вогнем, здорових – бездоріжжя. Драглисте багно огидно чвакало під ногами, і кожен крок вимагав затрати страшних фізичних зусиль. Усім хотілося чимшвидше вибратися із смердючих мочарів, і тому пішли праворуч, бо здавалося, що там сухо. Але скільки вони не йшли, трясовина не кінчалася. Вона була безмежна, як пустеля; вони озиралися, щоб побачити те місце, звідки вийшли, і вибрати по ньому напрямок, куди простувати далі, але його вже не було видно за туманом, що густими білими валами котився рівниною. Всі були голодні. Сили танули. Бійці вже не йшли так рівно, як раніше, а заточувалися, і одного разу Чугай не витримав і впав у болото разом із лейтенантом. Той глухо зойкнув, і біль вирвав його із світу марення. Дорош зрозумів, що вони все ще грузнуть, все ще мордуються у цьому болотняному царстві, якому нема кінця. Туман, волога, свіжість літньої ночі студили гарячу голову, і нога вже не так боліла, як раніше. Дорош чув, як тяжко, з хрипінням, сапають бійці, як в страшних, нелюдських зусиллях горбляться мокрі, гарячі спини, і в нього зануртувалося всередині, він скрипнув зубами і так стис щелепи, що його боляче шпигонуло в скроні.

«Що ж це я, радянський командир, їду верхи на своєму бойовому товаришеві? Здав висоту, пропустив німців і тепер подорожую на чужих спинах! І це називається житям і боротьбою?»

– Зупинися, Чохов. Втомився я, – сказав він гучним голосом, зуби його цокотіли, і руки зробилися тріпотливими, неспокійними, вони ніби шукали чогось, ніби хотіли виловити туман, що насувався все густіше й густіше.

– Може, далі пройдемо, на сухе?

– Мені все одно, на мокрому навіть краще – в боки не давитиме.

Чохов поклав лейтенанта на м'які купини і, розпроставши замлілу спину, кілька разів глибоко, з відсапом, передихнув.

– Туман густішає. Скоро світанок, – обізвався він, вдивляючись у білу млу.

– Так, так. Скоро світанок. А ви, щоб не гаяти часу, ідіть шукайте дорогу.

Сержант узяв дрючок, і всі пішли в туман. Дорош обіперся на руку, глянув у той бік, куди пішли бійці. Їх не видно було, бо густий туман зараз же покрив їх. Чулося тільки чавкання води під купинами, і тільки по тому можна було здогадатися, що десь там, за білою млою, хтось ходить.

Деякий час Дорош сидів, напружено прислухаючись. Над болотом стояла мертва тиша; з потривожених купин із сердитим сичанням проступала вода, здалека долітав приглушений гарматний гомін. Дорош потягнувся до нього; завмерши, слухав той гомін, і йому здавалося, що він чує металевий дзвін своїх батарей. Зібравши всі сили, він встав на повен зріст, зняв з голови командирський кашкет і, затисши в руці, з блідим лицем і суворо стиснутими вустами поклонився в пояс далекому гомонові.

Бійці повернулися і доповіли, що дорогу знайдено.

– Тоді несіть мене, несіть на той гомін.

Незабаром вони добралися до хутора і постукали в першу хату. На поріг вийшов дід в фуфайці наопашки і в калошах на босу ногу.

– Заходьте, – попросив він, ні про що не розпитуючи. – А то ж хто сидить? – приглядався він до полісадника.

– То наш командир. Він поранений.

– Заведіть же і його, сердегу.

В хаті дід командував, як на позиціях:

– Стара, світи світло. Галько, засунь двері, а ти, Миколо, зодягайся.

І від його слів все прийшло в рух: баба мацала на припічку сірники, дівчинка побігла в сіни і грюкнула засувом, підліток Микола шукав свої штани.

– Сідайте на лави, я зараз. Ти скоро там засвітиш?

– Десь сірники заткнула.

Нарешті баба засвітила світло і заметушилася біля печі:

– І борщ, і каша пшоняна, та все прохололо. Галько, принеси з комори молоко.

Дід між іншим відкрив скриню та вишвирнув на долівку чорне шмаття. Чумаченко поклав на стіл ложку, тихенько взяв діда за рукав:

– Куди споряджати задумав?

– На вихід з окруженія…

– Тоді зашвиргуй назад. Ти що, на дезертирах підробляєш?

Дід наставив бороду вгору, затрусився, аж калоші захляпали:

– Ах ти ж, розсучий сину. Так я дезертирів скриваю? А ось ходім, я дідів скличу, вони з тобою поговорять, сопляче, як ти Дніпро покидав? Нашу славу козацьку позорив? Миколо, біжи по хутору, дідів скликай. – Господар так розійшовся, що годі вгамувати.

– Стій, не кричи, діду, – просив Дорош, постогнуючи від болю. – Як командир прошу тебе, чекай. Видно, ти дід добрий, радянський дід, тільки почекай. Ну, стій!

Куди там стояти! Дід вицупив із-за сволока батуру, якою, певно, не раз повчав свого внука Миколку, загнав Чумаченка між кочерги. Чохов схопив зубами рукав гімнастьорки, давився від сміху, дивлячись, як Чумаченко, відставивши руки, борониться від діда. Погасян крутив ложку, не знав, що робити: захищати Чумаченка чи чекати, що буде далі. Він просто не розумів, серйозно тут люди шарваркують чи на жарт. А дід до того здияволився, що вихопив з-під подушки гвинтівку і наставив на бійців:

– Ану, кидайте ложки, сукині сини! Шагом марш з хати.

– Діду, опусти своє оружіє, – просився Чумаченко. – Що це за життя таке? Німці наставляють, свої наставляють. Поімій хоч ти до нас жалість!

– А будеш мене обзивати?

– Ні, не буду. За що ж такого діда обзивати? З ним тютюнцю покурити, побалакати, – піддобрювався Чумаченко.

Нарешті заспокоїли діда; а найбільше Погасян. Він сказав, що у Вірменії такий дід був би великим начальником у любому місті. Виявилося, що дід – не промах, був на «інпірілістической», вміє лаятися по-турецьки, просити тютюну, знає, як по-їхньому вівця, кінь, хліб, вода.

З Погасяном вони зійшлися через дві хвилини.

– А як там гора Арарат, стоїть?

– Стоїть.

– І турки там ходять?

– Ходять.

– От бач, видно зразу, що чоловік з понятієм.

За столом зараз же Погасяна відділили. Дід його рішуче вважав за турка і наказав жінці свинячого м'яса і сала не давати, а краще дати молока з кукурудзяною кашею. Поволі дід охолов.

– Так що тобі треба, командире?

– Нам якби підводу, хоч поганеньку. Важко меяі йти, – відповів Дорош, відчуваючи, як в цій сільській хаті, де пахне сухим хмелем і капустяним листочком, зникає його контузія і меншає жар в голові.

– Підвода буде.

І справді, через півгодини запряжений конячкою віз стояв у дворі. Дід натоптував у ящик сіна, щоб краще було лежати пораненому. Підводу пригнав Микола і вже шушукався із Чумаченком, циганив гранату.

Проводжаючи Дороша, баба плакала і запихала в кишені пироги з картоплею…

Дід помацав у темряві «упряжку», кілька разів обійшов воза. Пес качався чорним клубком по траві, але не гавкав. Дід відкинув його чоботом, усівся біля Дороша:

– Миколка вас повезе. Менш подозрєній.

Виїхали з двору. Бійці ішли, тихо перемовляючись. Зорі ще не гасилися в зеленому небі. На болотах стогнав бугай.

Дід скаржився Дорошеві:

– Не дитина, а зарізяка росте: повні стріхи понапихав оружія. Оце перед вашими чого каблучився – точно якусь залізяку вихитрював. Я його і не лаю – у дворі все знадобиться.

Виїхали в степ. Темно – навіть кінського хвоста не видно. Микола припинив конячину, послухав.

– Не бійся, нікого немає. Паняй сміливо, – підбадьорив старий. – Німець тепер на большаках, а сюди й носа не показує. А поліцаї навідуються за курами та самогонкою. Та все якісь не наші. З чужих сіл. Скажи мені, командире, звідкіля воно такої погані набралося? За мирного врем'я наче таких не було, а грянула війна – ось і вони. Як чорт з рукава витрусив. Зараз тобі гвинтівку на плече, пов'язку на рукав – і вже воно… А щоб тебе двойною петлею зашморгнуло на радість мамці.

«Веселий дідок попався», – роздумував Дорош, уминаючи смачні бабині пироги.

– Смачні пироги, – прихвалив уголос.

– Їж на здоров'я. Нащот пирогів – моя баба перша на хуторі. А ви ж, хлопці, далеченько розігналися? Чи, може, воно вже й хватить? Якби на моє мненіє, то так, що вже й хватить. Мовчиш, командире? Отож і горенько. Ти думаєш, у тебе першого питаю? Моя хата від боліт крайня, через неї вже, може, полк, а може, й ціла дивізія перейшла таких, як ти. Усе з боліт крадуться. А я сміюся: чи не відьми болотяні вас там висиджують за ніч? А самого так і давить обценьками. Моя стара кожного дня два чавуни борщу варить і дві макітри пирогів пече. Щитай – польова кухня.

– З рідних є хто на війні?

– Син. Може, десь під кущиком перезувається, щоб не мулько тікати було.

Пітьма намотувалася на колеса, як сувої повсті, по хуторах сурмили перші півні.

– Спиняй, Миколо, я вже вертаюся. Значить, так, одвезеш їх на Борзенків хутір до кума Никифора. А він уже зна як. Ну, я пішов. Глядіть же, бісові сини, під бабськими спідницями засядете – прокляну. І мій хліб-сіль рогом вилізе. Ну, їдьте вже, їдьте.

Всі підійшли прощатися з дідом, а особливо Охрім Горобець: трясе діда за руку, не дає нікому слова сказати, все сам говорить:

– Ти, діду, як закінчиться війна, приїжджай до нас. Ми тобі таку пасіку доручим, що бочками мед качатимеш. Ти знаєш, яка в нас бджола? У вічко не влазить. Потому – у нас степ, а у вас одно болото. Бджолі квітку потрібно. А у вас де квітка?

– Ну й чоловік. Якби в рот зерно засипав – борошно б вискакувало, – дивувався дід.

Два хутори проїхали спокійно. В третьому напоїли коня, напилися самі. Почали радитися, чи встигнуть завидна доскочити до Борзенкового. Кінь довго нюхав дубову баддю на цямрині, одфиркувався.

– А чого б не встигнути? Що ми – за годину сім кілометрів не проїдемо? Паняй, Миколо.

Охрім обливав водою голову, «щоб спать не хотілось», і, проводячи долонею по стриженому волоссі, стріляв краплями:

– Щось мені таке манжуриться, коли б нам чого не трапилось.

– Пристебни язика.

– Поїхали.

Гострішав житній дух. Забризкана росою дорога м'якла під колесами. Від коняки несло потом і ремінною збруєю. В степу, на півдорозі до хутора Борзенкового, стало ясніти небо. Чорний коваль роздував горно, і небо рожевіло все більше. Будяки понад дорогою цідили малиновий сік. Обзивались перепела. Світла тінь косинцем лягла на степ. Микола підганяв конячину. Дорош спав, зарившись у сіно. Бійці ішли насторожені. Чумаченко димів цигаркою.

– Тихо, як у вовчій ямі... Тут краї глухі...

І раптом всі щось відчули, зупинилися. Спочатку Погасян, потім Чохов, за ним Огоньков. Охрім витяг шию, як півень на тину перед «ку-куріку»: всі ясно почули далеке гудіння машини. Вона їхала сюди. Розбудили Дороша. Він зліз з воза і сказав хлопчикові:

– Жми, – і показав на хутір.

Миколка погнав коняку дорогою, щез у житах. Дорош махнув рукою бійцям, і вони залягли понад дорогою.

– Якщо транспорт великий – пропусти, малий – бити. Ясно?

Охрім шмигляє через дорогу раз, удруге. Хтось хапає його за шинелю, тягне в жито. Чугай мовчки гризе стеблину. Огоньков сміється з Охріма вголос. Чумаченко товче його кулаком в потилицю, щоб замовк.

Шум ближчає.

Погасян сигналізує, що машина одна, і перший стріляє в шофера, ураганна стрілянина – і тихо.

Тихо-тихо. Величезна, плямиста, з буцаючим зубром машина з'їжджає в кювет і глухне. Солдат лежить на борту, звісивши вниз руку. З каски тече кров. Два петляють житами, відстрілюються. Огоньков біжить за ними, скрикує: «Ой!» – і падає. Чумаченко зводить його, а по житі кров – ссик, ссик. Стебла багряніють.

– Ну, що тобі, що? – кричить Чумаченко. – Куди?

Огоньков біліє, бульбашить з рота рожевим. Під гудзик гімнастьорки потрапив колосок, відрізався, висить, воскові жовтіють зерна. Чумаченко тягне Огонькова до машини, здає Чохову на руки, а сам відкриває дверцята, бере за петлі мертвого шофера, волоче в борозну.

Дорош питає, хто поведе машину. Чугай каже:

– Я, – і сідає за руль.

Коли він дивиться з кабіни, то десь бозна-де внизу стоїть його земляк Охрім у довгій шинелі і каже:

– Може, підпихнути?

Огонькова прошило кулею навиліт. Його роздягли, перев'язують пакетами, відібраними у мертвих німців.

Чугай уже завів мотор: німецька техніка опанована. Дороша пхають у кузов, Огонькова – в кабіну.

– Жми!

Ревище встає над степом. Сонце грає на побитому склі, а Миколка стоїть на возі, щось кричить і махає вслід бійцям подертим картузом.

III

Спочатку Ташань була чистою, тоді зробилася крейдяною, а потім заколотилася, завирувала спідсоду, посивіла. Із-за Беевої гори вилізла хмара, стала у воді темною фортецею, замертво, непорушно, взялась димами, закурілась. Хмара була сливовою, з підпаленими сонцем краями, щохвилі густішала, наливалася вируючою каламуттю, доки не стала внизу чорною, вгорі жовтогарячою, як глина на призьбі. Чорна тінь укрила село і річку, а в провулках між тинами поночіло, хати присіли. Ластівки летіли в тучу, голуби до схову. Сутулились соняшники, а небо

кипіло. Верби опускали віти до землі, кутались і чекали, а тополям що! Синіми стрілами в небо – простору хочеться, висоти. Пройшло осоками, закошлатило, змішало, рвонуло верби за коси, – і захлипали віконниці, і таке розходилося, що вихлюпнуло воду з калюж.

В колгоспному дворі, стирлувавшись біля корівника, ревла худоба. Комори, стайні, волярня – все повідкривано, всюди валяються подерті мішки, смердить смалятиною. Собаки з гарчанням волочать по садку свинячі тельбухи. На яблунях висять свіжозідрані бичачі шкури. Біля контори – підводи, навантажені салом, пшоном, сіллю, борошном. Стоять люди, злякано дивляться на все, що робиться.

Оксен, збивши на потилицю шапку, сидить на ґанку, курить. Пальці нервово давлять вишневий мундштук. Біля нього топчеться запнута у чорну хустку Олена. Губи кривляться, на очах сльоза, як морська вода на камінні. Донечка тримається за спідницю, син треться біля батька, мовчить, тільки ніздрі тріпотять.

– Їдь, Олено, евакуюйся. Прийдуть німці – перевішають.

– Хай уже. Що людям, те й мені.

Від контори до комор, від комор у степ гасає на рудому жеребці Гнат. Сідло рипить, з мундштуків – шматками піна. Хекає кінь, хекає Гнат. На Гнатові нова шинеля, чоботи із шпорами, картуз – ремінцем під бороду, два нагани, бомби, ножі. За спиною – гвинтівка. На золотому зубі пожежа, на лиці – пожежа.

На руці – нагай з козячою ніжкою. Його жінка Настя стоїть поміж молодицями, мліє:

– Отакий усіх німців одним конем перечавучить. Боже, одчаюга! Сьогодні вдосвіта встала борошно сіяти, за підситок, а під ним бомби лежать... Мого, молодиці, першого вб'ють. Такий на голі шашки полізе.

– Ну, довго будете м'ятися? – кричить Гнат, осадивши огиря. – Я вже всю сільраду оббіг. Бачите? – показує нагаєм в степ.

А там гогоче, реве, крутить вогняні віхті, стріляє зерном у чорні хмари. Кінь і Гнат здибились на чорну хмару.

– Спа-а-алю все. Ні грама німцям не лишу! Хай суху землю гризуть.

– А ми що їстимемо?

– Єсть указаніє – вакуїруватися. Чого сидите?

– Жеребець волові не пара.

– Пішки ідіть, а то хитруєте! Ми повернемося. О, тоді, знаєш-понімаєш, спитаємо, хто на чию дудочку грав.

Гнат б'є огиря нагаєм і летить дворищем, розпустивши крила шинелі, туди, за Ташань, палити стоги.

Нарешті на підводи все вкладено, і Григір Тетеря підходить до Оксена:

– Тепер уже дорогою не розтруситься. Ось ключі: оце – від комор, це – від льохів, а це – від контори. Візьми.

Оксен ховає ключі до кишені.

– Є ще дві бодні липового меду, кіш яєць і двадцять літрів рижієвої олії. На жнива приготовлено.

– Ходім у контору, напишеш розписку.

В кабінеті Оксена, як надворі, – все порозкидано, шафи порозкривані, під ногами валяються папери. Килимок, яким так любив хизуватися Оксен перед іншими головами колгоспів, зіжмаканий і облитий чорнилом. Зайшовши у кабінет, Оксен за своєю десятилітньою звичкою зняв шапку, повісив на цвяшок і, пригладивши рукою чорне, закучерявлене спереду волосся, сів за стіл. Зараз же його охопило ділове почуття, яке охоплювало його завжди в цьому кабінеті, за цим столом, де йому не раз доводилося вирішувати важливі питання колгоспного життя. Він навіть за тою ж самою звичкою і керований тим же самим діловим почуттям сягнув рукою в шухляду, щоб витягти блокнот-щоденник, але відсмикнув її назад і криво посміхнувся: пригадав, для чого прийшов, і лице його зробилося суворим.

– От що, дядьку Григоре, сіялки, борони, рала, весь реманент бережіть. Найкраще – розберіть його на частини і заховайте. Зерно, що в коморах, роздайте людям.

– А з посівфондом як?

– Бережіть десь там у куточку. Інші продукти: сало, смалець, яйця, мед, сіль – закопайте у землю, – і кришка. Щоб тільки ви один знали, де воно. Зрозуміло? Відступатимуть наші бійці, скажіть – просив голова… – Оксен на хвильку замовк, одвернувся до вікна, – щоб стаєнь, корівників, свинарників не палили. Ну, як бомба або снаряд попаде, то тоді вже хай… Що ж зробиш… Тепер ще. Кидаю я тут свою сім'ю…

Григір встав, зняв з лисої голови заячу шапку:

– Забрав би ти її з собою.

– Коли ж вона не хоче. – Оксен опустив очі, між бровами лягла зморшка. – Цілу ніч вмовляв: затялася, хоч вогнем печи: ти, каже, в армію підеш, а я між чужими людьми з двома дітьми що буду робити? Так що залишається вона тут. Дуже я вас, дядьку Григоре, проситиму: наглядайте за нею. Без мужичих рук – хата валиться.

– Об цім ділі не клопочись.

– Ну, оце і все. І ключі візьміть собі назад. В дорозі мені і голка важка буде.

Старим був завгосп і комірник Григір Тетеря! Відтоді, як заснувався колгосп, на цій посаді працював і тому, коли знову взяв ключі до рук і вони задзвонили в його пальцях, схилив на кожух сиву свою голову і подумав: «А хто його знає, може, й доживу до того, що засіки відкрию на нове зерно», – і поклав ключі у полотняну кишеню.

Вийшли на ганок. Оксен махнув рукою: рушай.

Заскрипіли підводи, заревла худоба. Дівчата, плачучи в рукава, погнали її з двору.

– Люди! – закричав Оксен і зняв шапку. Вітер рвав його чуб, оголюючи залисини. – Хліб вам роздадуть, так що голодні сидіти не будете. Прийде німець – стійте один за всіх і всі за одного. Може, я кого зобидив або не так сказав, то простіть. – Поклонився на всі боки, надів шапку, поцілував жінку, дітей і, прогримівши чобітьми по сходах, побіг наздоганяти підводи.

Олена догнала його, вчепилася за рукав:

– Як же я буду одна з дітьми, Оксеночку?

Він поцілував її у мокре обличчя, притримуючи рукою шапку, погнав за підводами.

Гнат прогарцював прощальне коло по двору, зупинився у воротях, зняв карабін і вистрелив п'ять разів у повітря.

– Ждіть з перемогою! – крикнув він і оперіщив жеребця нагаєм. Той виніс його на шлях і полетів, рвучи копитами землю.

– І в кого воно отаке вдалося, баламутне? – гомоніли між собою баби.

– У діда Реви Нескистенко отакий був. Ніхто краще нього не задзвонить до утрені або «на достойно». А на паску як заведе, як заведе, то аж дух тобі перехоплює, так же чисто виказують дзвони: «Клим дома, Хоми нема, Хома дома, Клима нема», – схиливши голову набік і розмахуючи зморщеним кулачком, заскандувала бабуся.

– І що-бо ви говорите? – сіпала її дочка за рукав..

– А що? Хіба не правда? Отут на всю округу кращого дзвонаря ніде не було. І ти, боже мій, яке насунуло, – глянула вона на хмару, що стояла над горою. – І коли вже воно розійдеться?

– Ох, видать, не скоро, – зітхнула сусідка.

Оксен та Гнат разом з евакуйованими їхали цілу ніч без перепочинку. Ранком Оксен сказав на прощання тим, що гнали худобу:

– Оце дорога на самий Харків. Там худобу здасте, а самі як хочете – або ж додому вертайтеся, або мандруйте в тил Росії.

Павло Гречаний, у сірячині, з торбою через плече, босий (чоботи поклав на воза), кишені набехкані тютюном, мовляв, тепер хоч на край

світу, підійшов до Оксена, щоб пояснив, куди худобу здавати: «бо я по городах не бував, то й не знаю».

Побачивши його за сорок верст від Троянівки, Оксен жахнувся: закрутить старого війна, пропаде чоловік, бо ж він далі Беєвої гори ніде не був. «І як же я не помітив? Зовсім з виду випустив», – докоряв себе Оксен.

– У дівчат, дядьку, все записано. Вони знають. – «Отож і знайшли кого послати. Самі, значить, у кущі, а ти язика не маєш, то бий ноги, старий дурню, доки десь на дорозі ноги відкинеш». – А втім, знаєте що, дядьку, вертайтеся додому. До Харкова дорога далека.

– Та ми їм ще в селі говорили, – обізвалися дівчата. – Так он товариш Рева напали: «Здоровий, дожене». Ну, а дядько – звісно ж які – не відмовляться.

– Ну, то як, дядьку, вертаєте?

– Та про мене, – згодився Павло, узяв чоботи, ціпок і, скинувши шапку, довго стояв обабіч дороги, як чабан, що запас свою отару. Оксен з дівчатами озиралися весь час, доки його курява покрила.

– Свиня, – кинув він Гнатові, коли вони від'їхали на бокову стежку. – Отакого старого чоловіка – і то не пожалів.

– Ге-ге, – блиснув зубом Гнат. – Він двожильний, за твого, знаєш-понімаеш, коня виходить.

– Дурному гори немає, а все низ, отак і тобі, всіх на одну мірку міряєш.

В сніданок перекусили, напилися з баклаги теплої води, поїхали далі.

Під Оксеном кінь поганенький, замість сідла – мішок із сіном, а замість стремен – посторонки з петлями на обох кінцях. А в Гната – сідло на рипах, кінь як звір. Їхали глухою дорогою, але і тут був великий рух. Дорога захрясла возами, худобою, кіньми і людьми. З меканням торохтять ратицями вівці, смердять розпареною на оонці вовною, понуривши голови, бреде скотина, дмухає на шляху, звихрюючи пилюку. У будах їдуть евакуйовані. Маленькі діти сплять на лахмітті або в материнських пеленах; на сонних, спітнілих личках чорні лишаї мух; разом із онучами сохнуть дитячі пелюшки.

Ззаду кожної підводи торохтить відро або задимлений казанок. Скриплять гарби, цьвохкають батоги, сопуть коні, люди з острахом позирають на обрій: чи не підкрадаються хижаки з чорними хрестами.

Оксен і Гнат потрапили в овечу ріку і довго не могли вибратися з неї.

– Довго ми з ними будемо вожжатися? – розлютувався Гнат і, перехилившись з сідла, зашмагав нагаєм по овечих спинах, аж курява знялася хмарою. Чиясь сердита рука схопила його за шинелю. Обернувся – чабан. Здоровенний дядько з гирлигою.

– Ти чого тварину зобижаєш? Ти чого б'єш? Хомо, ходи сюди, осьдечки він, лярвуватий…

Прибіг Хома, в постолах, і, не говорячи ні слова, вперіщив Гната батурою по спині і теж збив з шинелі стільки пилюги, як з вівці. Гнат відсахнувся конем з дороги, зірвав з плеча гвинтівку, і діло, може б, кінчилось погано, та Хома здогадався: шмагонув батурою жеребця, і той, задравши голову, поніс вершника степом.

– Ви чого кулаками розмахалися? – під'їхав до них насуплений Оксен, але очі його шалено сміялися.

– А коли ж він, сякий-такий, тварину без'язику зобижає. І рука піднімається в сучого сина.

– А ви знаєте, що то голова сільради, а ви руку підняли, і він вас у першому ж селі передасть властям.

– В цьому степу ми всі однакові: голови і ноги. Правду я кажу, Хомо?

– Авжеж, правду.

«Ну, з Гнатом таки весело їхати. Обов'язково десь у веселу дірочку свисне».

За якісь гони Оксен нагнав Гната. Той поривався назад.

– Я їм покажу, хто я такий. Я їм пропишу, овечим курдюкам!

– Ти, Гнате, їдь тихо, бо то такі дядьки, що намилять тобі шию, а потім з неї витяжки зроблять.

– Що? З мене? – нахвалявся Гнат, але завертати до дядьків роздумав.

Невдовзі вершники повернули на грунську дорогу і тільки доїхали до перших хат, як із соняшників вийшли два бійці: корячконогий узбек з карабіном за плечима і високий худий сержант в здоровенних ботинках.

– Хто такі, куди їдете? – запитав він, випльовуючи з рота соняшникову луску, від якої були сині губи. – Документи.

– Вакуїровані ми. Зіньківського району, з села Троянівки, – пояснив Гнат.

– Слова болтай зачем нада? Бумага давай, – вимагав узбек.

Гнат, відгорнувши поли шинелі, поліз за документами. Сержант ворушив синіми губами, довго читав їх, нарешті повернув Гнатові.

– Ваші, – звернувся він до Оксена.

– У нас одні на двох, – заграв очима Оксен.

– Мені наказано, а наказ командира закон для підлеглого. Ви що, з одного села?

– Так точно. Він голова колгоспу, а я голова сільради.

– Проїжджайте…

– Стой, стой! Куда? – замахав узбек і, схопивши Гнатовото жеребця за вудила, осадив назад.

– Гіде узяв? – поплескав він смаглявою рукою по блискучих крилах нового сідла.

– Яке твоє, знаєш-понімаєш, діло?

– Самогон давал, седло брал. А? Какой такой хитрый. А? Военный имущество назад забирай. Приказ такой знаешь? А? Скидай седло…

Гнат побачив, що діло повертається погано, вдарив шпорами коня, але узбек тримав за уздечку і знову осадив коня. Вишкіривши зуби, зірвав з плеча карабін:

– Слазь.

Гнат, плутаючись у полах шинелі, скочив з коня.

– Шагом марш. Командир говорить будешь…

– Я ж голова сільради… Із Троянівки… Ось документи…

– Какой такой. Седло военный, лошадь военный. Якши, яман – клади в карман. А? – прицмокував язиком узбек.

«Доїздилася, чортова довбня», – лаявся Оксен.

У крайньому дворі блукало з десяток засідланих коней.

«Ось навіщо сідлечко знадобилося, – полютішав Оксен. – Драпкоманда доганяє фронт».

В холодку на шинелях спали бійці. З хати, облизуючись після сніданку, вийшов капітан.

– Що трапилося? – запитав він, заклавши великий палець за портупею.

– Лошадь военный, куда едут – неизвестно, – виступив наперед узбек і кивнув головою на затриманих.

– Хто такі? – насупившись, тоном військової людини, яка призвичаєна до покори нижніх чинів, запитав капітан.

– А ви хто? – зацікавився Оксен, граючи веселими очима.

– Капітан Гребєшков.

– Те, що ви капітан, – я бачу. Одне тільки не зрозуміло, як бійці під командуванням такого капітана перестрівають людей і відбирають у них речі. Це схоже трохи на грабунок.

Веселі очі Оксена дивилися з такою відчайдушністю, що капітан відчув; від цих очей можна чекати всякого клопоту і напасті.

– Є наказ конфіскувати військове майно. Хамраєв, зніміть сідло.

Узбек, радісно вишкірившись, бадьоро підійшов до Гнатового коня. Оксен зняв із себе смушеву шапку, подав Гребєшкову:

– До капітанської шпали не вистачає сивої шапки. Відразу будете генералом.

– Мовчати, – побагровів капітан і зробив шиєю судорожний рух. – Затримати, обшукати, згодом розберемося, – крикнув він.

– А чого згодом? Давайте зараз. Пішли в хату, – наполягав Оксен.

Гнат блимав переляканими очима, облизував сухі губи.

Господар, ветхий дідок, шмигнув у хатину, швидко закривши за собою двері. Гнат і Оксен посідали на лаві, капітан, крекчучи, заліз за стіл.

– Документи.

– Уже ж раз показували.

– Зайві розмови. Давайте на стіл документи.

Обидва шльопнули шкіряними гаманами, туго набитими довідками.

Капітан, схиливши голову набік, довго вивчав їх, обличчя світлішало, нарешті посміхнувся:

– Ясно. Ви – сільський актив. Не гнівайтеся – час тепер, самі знаєте, воєнний. Ваш маршрут? – Він поліз у планшет за картою. – Може, ми поїдемо разом? Веселіше буде? А?

– Нам не по дорозі. Ви люди військові, ми – цивільні.

– Вигідніше іти з нами. Мої бійці, – він зробив наголос на слові «мої», виходило так, що вони існують для того лише, щоб охороняти його персону, – народ стріляний і, якщо вам доведеться сутужно, не підведуть.

– Це ви про що? – не второпав Оксен.

– Ну, – капітан опустив очі, зробив пальцями такий рух, ніби розтирав муку. – Ви комуністи – і тому з вами можна відверто. Може статися таке, – він знову підняв очі, ніби хотів подивитися, яке враження зроблять його слова, – що ми будемо оточені, ну, потрапимо в оточення, – поправився він. – Поки що, звичайно, ні, але може таке статися. Я веду їх на Харків. Там, за всіма даними, будуть формуватися дивізії.

– Ви, як я бачу, не дуже поспішаєте?

– Мої люди дуже втомилися, – зітхнув капітан. – Вони ще не відіспалися після боїв на Дніпрі, і, природно, їм треба в першу чергу відпочити. Дорога передбачається далека.

– О, це правда. Особливо на конях і отакими манівцями, – засміявся Оксен. – Дозвольте поцікавитися вашою тактикою? Війська рухаються большаками, а ви лісочками, ярочками? Так безпечніше?

Капітан засміявся уривчасто і неприємно, оголюючи червоні плитки ясен:

– Сильно. Чудово… Ха-ха. Але, дорогий мій, я давно вже виріс з того віку, щоб мене в чомусь підозрівали. Якщо ви хочете йти зі мною, – будь ласка. Коні, сідла – це, звичайно, дрібниця. Вони залишаються за вами.

Да, – схаменувся капітан, потираючи рукою лоба, – ви з якого району? Зіньківського? От сюрприз.

Він вийшов на ганок, щось наказав днювальному і повернувся назад, загадково посміхаючись. В сінях почулися голоси. Увійшло двоє: високий, широкоплечий і низенький, білявий, виструнчилися перед капітаном. Капітан скомандував «вільно» і сказав бійцям:

– Пізнаєте?

Бійці, як по команді, обернулися до лави і на якусь хвилю застигли, приглядаючись: враз усе змішалося – крик, лемент. Хто кого обіймає – не розбереш. Тільки чується:

– Панас Гичка? Оце ти?

– Оксене…

– І Гнат тут? Ого-го-го! Куди? Звідки?

– Дядьку, почому онучі продаєте? – тягне Оксен за обмотку…

– Ти скажи! Оце зустрілися! Чи думав же? – вигукує Панас. – Хлопці, в кого горілка є? Товаришу капітан, земляки, їй-богу. З одного села. Хазяїн, а, хазяїн, готуй закуску – земляків зустріли. З одного села, – гукав він у другу кімнату.

– Тихше, не метушися, Панасе, – умовляє Оксен, – а то десь у мишачу нору шмигнеш – і не знайдемо.

– А ти теж не тупцюйся, бо головою стелю розвалиш, – дає здачу Панас.

– Глянь, Гичка вуса відпустив, – дивується Гнат. – Знаєш-понімаєш, як Чапаєв.

– Отже, нашого полку – прибуло, – посміхнувся з-за столу капітан. – Коли так, збирайтесь. Негайно виступаємо.

– Товаришу капітан! Як же так! Земляків зустріли – і по чарці не випити? Та нас грім поб'є за таку непошану, – жалісно кривився Панас.

– Дорогою поговорите. Виконуйте наказ.

Через хвилину бійці покинули гостинний двір. Господар, спершись на тин, довго стояв, потім зняв із кілка відро, яке забули бійці, і поніс до хати: в хазяйстві знадобиться.

Зібравшися на гору, вершники поїхали лісом. Тут було прохолодно, і коні пішли бадьоріше. Капітан із Хамраєвим та сержантом Голобородьком їхав попереду, Оксен із земляками – ззаду.

– Ну, як воно там, на фронті?

– Німець пре, так пре, що й зупинити годі. Оце бачиш, пукавку? – труснув Панас заржавілою рушницею. – А в нього автомат. Біда, брате, біда. Вони, гаддя чортове, рукави засукають, чуби поначісують, автомат до пуза прикладе – і сипле, немов горохом, голови тобі не дає підвести.

Е, коли б нам техніки більше, ми б їм показали, де чіп затикається. А так що? Мінами як зачнуть швиргати – так навколо шкварчить, як на сковороді. Проте біля Києва і ми їм духу дали. Добре дали. Таки так дали, що не одного земля свята ковтнула і вже не поверне. І все ж таки довелося відступати. Нажали. Ой, скільки нашого брата у Дніпрі! Котрі уміли плавати – то сяк-так добралися, а котрі ні... Отут із хуторів, що за Троянівкою, рятував я одного землячка, пораненого. Та хіба врятуєш! – Голос у Панаса приглух. – Живіт осколком розшабатувало, кишки крізь пальці випирає. Куди там рятувати.

Гнат, слухаючи оповідання Панаса, принишк, і сідло під ним рипіло вже не так весело.

– Поклав я його на землю. Бачу, щось сказати хоче – очі так і говорять, так і говорять, а вуста мовчать. Зівнув два рази – і все.

– Ну, а з наших односельчан нікого не зачепило? – горбиться Гнат.

– Петруся Чаєчку.

– Вбито? – аж скрикнув Гнат.

– За Дніпром. Як у обороні стояли. І то як убило? Правда, що кажуть: суженого конем не об'їдеш. Послали ми його з відром по кашу. Попоїли ми добре (німець саме перестав стріляти). А він тоді й питає: «Може, хто добавки хоче?» – «Ні, спасибі, – відповідаємо. – Душа більше не приймає». Коли це де не візьмись Охрім. «А я б, – каже, – з котелок рубонув». А бий тебе сила божа! Ото не дивися, що такий миршавий та зачуханий, а жер за десятьох, той Охрім, як перед погибеллю. Петрусь за відро і каже: «Оце, Охріме, тільки заради тебе іду, щоб ти знав, який я добрий», – і пішов. Тільки пішов, як тут німець знову мінами кидати заходився. Потім уже і стрільба припинилася, а Петруся немає та й немає, мов крізь землю провалився. Зійшов я вниз по схилу... дивлюсь... – Губи в Панаса сіпнулися. – Ну, ти! – крикнув він на коня, що потягся було пастися. – Дивлюсь, лежить. Відро в руці, і каша на пісок вилилась. Півголови, як бритвою, зрізано. На потилиці волосся пасьомцями позлипалося, і на них кров запеклася.

Деякий час троянівці їхали в тихій жалобі. Усі думали про те, що жив чоловік – і нема. А який гармоніст путящий! Чи хрестини, чи весілля, чи так яке гуляння, то вже без Петруся не обійдеться. Покладе голову на гармошку, приплющить очі та як уріже ойру-сміх – хоч-не-хоч танцюватимеш. І от немає Петруся. Загребли його в придніпровських пісках. Ніколи він не повернеться в рідне село. Не побивайся, жінко, не виглядай, не надійся, не прийде він, не обійме твої натруджені плечі, не порадує діточок – житимеш одна, і страшне слово, як тавро, запечеться у твоєму серці на все життя: вдова.

– Е, чого це ми носи повішали? – перебив мовчанку Панас Гичка. – Все про війну та про війну, а ти, Гнате, або ти, Оксене, про село розкажіть. Як там, що? Хотіли мимохідь і ми додому зазирнути, та капітан не дозволив. Каже, вас пусти, то біля бабської спідниці і прилипнете. Так і не вдалося зазирнути в рідні краї. Та, мабуть, і краще. Раз перекипіло серце – і баста. Навіщо вдруге ятрити?

І розмова полилася тихо та сумирно, як то водиться між хорошими земляками, а ще особливо полтавчанами: що нового, як живуть сім'ї, кого взяли в армію, а хто вже, може, повернувся «по чистій», чи цілі хати, чи не бомбили села…

В лісі почулася голосна розмова. Передні зупинилися, наслухаючи. Капітан підняв руку, щоб задні також припинили рух.

– Що там таке? – зацікавився Оксен і пробрався наперед.

Гребєшков і Хамраєв про щось тихо говорили. Потім капітан махнув рукою і сказав: «Давай». Хамраєв зняв карабін і пішов поміж кущами, високо піднімаючи ноги. Ні одна галузка не хруснула під його ногами. Люди притихли, слідкуючи за ним. Скоро гімнастьорка Хамраєва зникла між деревами. Гомін у лісі також притих. Було чути лише, як шелестить на деревах листя та важко сапають коні. Сонце вже стояло опівдні, і тіні від широких крон лежали на траві. Лісова прохолода освіжала людей і коней; десь далеко, в сторону Охтирки, чувся приглушений гуркіт. Німці бомбили станцію. Вершники на той гуркіт перезирнулися. Гнат рипнув сідлом, і всі зашикали на нього, ніби те рипіння було чути за тридев'ять земель. Враз почувся шелест, і на дорогу вийшов Хамраєв.

– Там люди, товариш капитан. Наши люди. Лошадь травка щиплет. Люди язиком болтай. Какой-такой – не знаю, – доповів він.

За кілька хвилин вершники були на галявині. Біля багаття сиділо з півдесятка озброєних людей, перед ними стояла сулія самогону і сковорода, на якій шипіла підсмажена ковбаса.

– А, наші дорогі бійці, браття, – кинулися вони до вершників. – Сідайте до гурту. У нас є чим почастувати. Сідайте. Все рівно – війна.

Більше за всіх кричав чоловік у фуфайці, підперезаний кулеметною стрічкою. Це був пристаркуватий чоловік, голова сива, але зуби білі, міцні.

– Хто такі? – запитав капітан, злазячи з коня.

– Ми хлопці веселі. Пий, гуляй. Ми тутешні партизани. А я – Олифір Кузьменко, з-під Журавного. Ще в громадянську війну по лісах ходив з партизанами. Та чого ж ви стоїте? Сідайте в коло, дорогі наші браття, і будьте як дома. Семене, а, Семене! – загукав він до молодого білочубого,

що стояв, відставивши ногу, і, усміхаючись, крутив барабан нагана, застромленого за пояс. – Ану, давай сюди всьо, що треба. Ми запаслися всім. На два роки вистачить, – вихвалявся Олифір.

Капітан сів у коло, біля нього примостився Гнат, раз по раз позираючи на нього і ніби питаючи, як же його триматися і що робити при цій кумпанії. Капітанові піднесли стакан горілки. Він відпив, закусив солоним огірком.

Оксен сидів поряд із Гичкою.

– Ну як? – запитав він, кивнувши на лісовиків.

– Кумедія. Геть чиста кумедія, – зашепотів Панас.

– Слухай, а може, і ти б лишився у наших краях? Робота тут знайдеться.

– А з тим, з капітаном як? Він же не відпустить! А інші що подумають. Утік, скажуть, заховався. Ні, піду я далі. За армією піду. Там наші бійці, наші люди. А про рідний край ти мені не нагадуй. Мимо дому проходив – ноги до землі прикипали, трохи було на Троянівку не завернув. А потім думаю – обійду десятою дорогою, подалі від лиха…

– А може б, ти подумав? У партизанах залишився. Тільки, звичайно, не з такими, як оце…

– Е, ні. Раз я вже вирішив, то хай так і буде.

Після невеликої гостини вершники знову зібралися в дорогу.

– Ще раз пропоную: їдьте з нами, – заговорив капітан.

Гнат був засовався їхати з капітаном і других підбивав:

– А що ж, капітан правду каже: чим тут нидіти в лісі, краще туди, де всі.

– Капітане, їдьте своєю дорогою і до нас не мацайтесь, – спалахнув Оксен.

– Діло ваше, – капітан цьвохнув коня прутиком.

– Знаєш-понімаєш, ти не сердься, – ковзнувся на сідлі Гнат і розпрощався з Оксеном. – Живі будемо – зустрінемося.

– Щасливої дороги, – махнув рукою Оксен і пішов до лісу.

IV

Тимко Вихор, Марко Дудочка, Сергій Золотаренко і Денис Кошара перебували у Святогорську, куди їх направили разом з іншими молодими троянівцями в заласний артилерійський полк. Жили вони на чумацьких правах, стройовою підготовкою не займалися, ходили в домашньому, спали в соснових куренях і виконували різні роботи: рили окопчики, обставляли тинами, плетеними з лози, чистили на полковій кухні

картоплю. Кадровики дивилися на них, як на сторонніх, що плутаються без діла під ногами і всім заважають. Який-небудь військовий хлюст, особливо з нижчих чинів, що надійно присмоктався до запасного полку і знайшов собі притулок від воєнних бур, зазираючи в курінь, зичним голосом кричав:

– Троянівка, на сніданок!

Тоді в курені створювалася метушня: з торб витягалися глибокі, як ковші, дерев'яні ложки з квітками, глечики або інший посуд, і новобранці строєм тупотіли до кухні. Повар затуляв червоною пикою віконце:

– Троянівка прийшла?

– Осьдечки вона.

– Підходь по одному.

Кожному одмірялося по черпакові перлової каші, яку бійці охрестили «шрапнеллю». Хлопці нашвидку хлебтали її і за домашньою звичкою облизували ложки. Денисові не вистачало, він брав свій глечик, підв'язаний попід вінця мотузочком, і, розмахуючи ним, як мазницею, пхався до кухонного віконечка.

– Добавка є?

– Смажені цвяхи!

– Сам тріскай.

Сердито посапуючи, ішов до куреня і запускав руку в домашню торбу, яка вже давно була пустою.

– На фронт би швидше. Там хоч годуватимуть від пуза, – висловлював він заповітну думку.

– А в нас оце в Троянівці пастухи картоплю печуть, – мріяв уголос Марко. – Напалять сухого картоплиння, а тоді понаносять картузами картоплі, позагортають у попіл і печуть. А мати з Ганнусею коноплі витягають. Вода холодна, коли б отам ще не попереступжувалися. Сьогодні вранці такий мороз був, що трава посивіла…

– Картоплю печуть, – перекривив його Сергій Золотаренко. – Може, німці твою Ганнусю на сковороді піджарюють. Ти про це не подумав?

– Що вони, звірі якісь, чи що?

– А як же їх називати, по-твоєму, коли вони живцем людей у вогонь кидають.

У розмовах, у тривожному чеканні минали дні. Незабаром Дениса Кошару і Сергія Золотаренка перевели у навчальну команду. Якось надвечір прийшли вони до куреня обмундировані, вимиті, пострижені. Пахли водою і милом. Видно, тільки що з лазні. Сергій, туго перетягнутий брезентовим пасочком, задавакувато викручувався на одному каблуку,

обсмикував гімнастьорку, поправляв пілотку, щоб сиділа точно на два пальці від брови. Денис повертався, як ведмідь за горобцями: пекли ботинки.

– Що ж, це, мабуть, нам і розлучатися доведеться, – сказав Сергій Золотаренко. – Нас у офіцерську школу направлять, а вас, мабуть, на фронт – і кожен по-своєму доріжку топтатиме. Правду я кажу, Тимку?

– Звичайно, правду. Хто свого шукає, той знайде. Циганкуваті очі Тимка примружились. Сергій зрозумів його слова, як шпильку під бік. І заворушилася в ньому каламутна неприязнь ущипнути Тимка якнайболючіше:

– Чого це вас так довго в цих телятниках тримають? Чи не в генерали відразу хотять висватати?

Тимко встав, трусонув головою:

– Ти що, в морду просиш на прощання? Підходь, я за це дорого не візьму.

Сергій ступнув уперед, шкіра на вилицях зачервоніла.

– Куди? – перепинив його Денис. – Як барани на толоці.

Він подав Тимкові мозолясту руку і, підштовхуючи поперед себе Сергія, пішов вайлуватою ходою. І ні туги, ні суму не було в його очах, немовби він розпрощався не з односельчанами, а з випадковими супутниками при битій дорозі.

На другий день виявилося, що немає одного з троянівців – Гараська Сича. Шукали його по всіх підрозділах, по лісах, понад Дінцем – не знайшли. До Тимка в курінь прибіг озброєний гвинтівкою боєць:

– Ви Тимко Вихор?

– Я.

– Ходім зі мною.

Тимко струсив із сорочки сухі соснові голки, вийшов із куреня. Боєць пропустив його вперед, ішов мовчки. Тимко озирнувся і хотів запитати, куди він його веде. Боєць ошкірився і легенько торкнув Тимка багнетом під лопатку:

– Тюпай, тюпай, нічого озираться…

– А ти не штурхайся багнетом. Я тобі не арештант, – заграв жовнами Тимко.

– Це ще невідомо…

Тимко крутнувся на п’ятах, на його губах клекотіла лють. Боєць примружив очі, наставив гвинтівку:

– Ти що хочеш, зараза, щоб я тобі живіт розпоров? Ану вперед!

Тимко нехотя повернувся спиною до бійця, закрокував по піску. Та-

кого приниження він ще ніколи не знав. Тимко увійшов у сосновий дощаний будиночок, який охоронявся двома вартовими, що стояли на дверях.

– Куди? – запитав один із них.

– До старшого лейтенанта Махоткіна.

– Проходь…

Тимко не один раз чув, як згадувалося це прізвище бійцями. Як тільки хтось із бійців нарікав на погану їжу в запасному полку, лаяв причіпливих командирів або висловлював своє незадоволення положенням на фронті, йому говорили:

– А чого це ти розбазікався? Хочеш до Махоткіна? – і боєць відразу ж затихав.

Коли мизаті, гостроокі і неговіркі бійці в малинових петлицях несли котелки, з яких скапував жир, хто-небудь обов'язково говорив:

– О, махоткінці пішли. Кашу із смальцем тріскають.

Вели когось без ременяки і пілотки, всі шепотіли:

– Он уже… Повели до Махоткіна…

Тимко не дуже цікавився, хто такий Махоткін, що він робить, тепер же насторожився і відчував неспокій. Усе, що він бачив, хотіло задавити його волю: вартові, що мовчки стояли кожен біля своїх дверей, залізні шафи із величезними замками, тиша, настороженість, загадковість.

Боєць провів Тимка по коридору і відкрив двері, що вели до малесенького передпокою.

– Стій тут, – наказав він і, обсмикнувши гімнастьорку та поправивши на животі поясок, зайшов у другу кімнату. Через хвилину вийшов звідти і кивнув на двері: – Давай.

Тимко переступив через поріг, двері тихо закрились і клацнули замком.

В кімнаті не було ніяких меблів, крім залізної шафи в кутку і письмового стола, що стояв біля вікна. За столом сидів переперезаний ременями чоловік; голова у нього була важка, лиса і квадратна, руки маленькі, нервові, очі олов'яні; обличчя брюзкле, нездорового картопляного кольору, як у людини, що мало буває на повітрі і багато палить. Тимко майнув очима по кімнаті: вікна загратовані, на столі теж маленькі грати, мабуть, щоб не зсувалися папери. Тимко стояв струнко, розвернувши груди і злегка нахиливши праворуч голову. Він не був у військовій формі, а в домашньому, тобто в чоботях з штанами на випуск і голубій сатиновій сорочці, порваній на ліктях і спині. Тому він так і доповів, що «мобілізований такий-то на ваш виклик з'явився». Олов'яні очі обмацували руді Тимкові чоботи, на яких ще й досі сиділа порохами троя-

нівська земля і зеленими лишаями сохли коров'ячі кізячки, чорненькі штанці, у яких парубок ходив у артіль на роботу, міцні груди Тимка, що двома сковородами проступали крізь сорочку, дихали спокійно. Тимко обмивав своїми чистими очима картопляне обличчя переперезаного ременями чоловіка.

– Я – старший лейтенант Махоткін, – нарешті обізвався чоловік, що сидів за столом. – Що вам відомо про Гараська Сича, що цієї ночі втік із частини?

Тимко потис плечима:

– А що відомо? Втік – і все.

– Він не говорив з вами про втечу?

– Ні. Не говорив. Та хіба той, що думає тікати, кому скаже?

– Буває так, що й говорить, особливо вірному товаришу... А в нас є дані, що ви полюбляєте товаришувати з утікачами...

В Тимка сипонуло морозом поза спиною: «Це – Сергій. Сергій Золотаренко. Це його робота... Це він розказав про мене і про Джмелика». Тимко витримав погляд олов'яних очей. Махоткін розгорнув папку, що лежала на столі, і довго та уважно читав її.

– Так тобі нічого не відомо про Сича?

– Ні.

– А хто у вас є такий, що може втекти?

– Хто ж його знає. Хіба до чужого залізеш у душу?

– А ти часом не збираєшся?

– Збираюся. Тільки на фронт.

– Навряд чи тобі вдасться.

– Поживем – побачимо... – усміхнувся Тимко.

Махоткін устав із-за стола, з папкою в руці підійшов до залізної шафи.

«Запер туди і мою душу», – гірко подумав Тимко. Потім Махоткін підійшов до Тимка, пощурив очі, погрався ключами і сказав, з цікавістю зазираючи хлопцеві в обличчя:

– Стежка твоя запетльована, хлопче, і якщо ти і надалі мірятимеш землю лисячим слідком, то гляди, щоб у залізний капкан не попався... А тепер – марш звідси!

Тимко, похнюпивши голову, побрів до дверей, які відкрив вартовий, що супроводжував його до кабінету Махоткіна.

У дверях Тимко зупинився і хотів сказати: «Воно, бачите, товаришу старший лейтенант, у кожного свої на землі сліди, в одного лисячі, а в другого – вовчі. Розберись, чиї кращі», – але стримався. Боєць випровадив Тимка надвір, і Тимко сказав йому на прощання:

– Добряча в тебе служба, хлопче. Чим на фронті залізні галушки хапать, то краще людські душі. Тільки життя, бачиш, по-різному повертається. І колись правда припре і тебе до стіни...

– Ти мені побалакай більше, – огризнувся боєць, але Тимко уже не слухав його і швидко пішов пісками до своїх куренів.

Цієї ночі Тимко спав погано. Кілька разів виходив з куреня, слухав, як шумлять сосни і шелестить по піску вартовий. Вийшов Марко, накрився свитою, як пастух мішком.

– Ти чого не спиш? – запитав його Тимко.

– Досада роз'їдає. Сидимо, як до пакола прип'яті. Інших у часті порозпреділяли. А ми? Так. Ні в тин, ні в ворота. А може, нас і справді кудись запроторять у моряки чи у льотчики? Тебе як викликало командування, то нічого не говорило? Якби знаття, я б зарані заяву написав до вищого командування, щоб мене ні в льотчики, ні в моряки не брали, а тільки в піхоту.

– Чому ж так?

– У льотчики вибирають таких, що на голову міцні, а я – нікудишній. Вилізу на клуню – і то голова крутиться. А як підтягнуть під самі хмари та попокрутять мертвими петлями? Що тоді з мене буде? Формена ганчірка. І на морі я також не можу. Весною стояв на мосту, дивився, як Ташань лід жене, – так і підперло до горла. А на морі? Там як почне кидати то вниз, то вгору, то не втямиш, де небо, а де земля. Мені тільки на сухопутті служити. Дуже великий я охотник по землі ходити. Так що ж тобі командування говорило? Не питало про Гараська Сича?

– Питало, та ще й лаяло.

– Це мій гріх, – зітхнув Марко. – Як полягали ми вчора спати, чую, щось мацає за плечі. «Це ти, Марку?» – питає. «Я», – відповідаю. «Ходімо надвір, я тобі щось скажу», – просить Гарасько. Вийшов я. Він відвів мене в сосни і каже: «Хочеш Троянівку побачити, то я тебе навчу, як це зробити». Я насторожився, думаю: «Тут формене діло не чисте...» Відводить він мене ще далі і тихо так шепче: «Ходім, – каже, – зі мною, і за тиждень будемо дома. Дорогу я роздивився добре, не заблуджуся. Харчі є – на двох вистачить. А ні – то в людей попросимо. Хто нас затримає? Ми на бійців не схожі. Скажемо – пастухи, худобу відганяли, і ніхто нас не займе. Ну, гайда». Страшно мені стало від таких слів, під грудьми холодець труситься. Ну що тут, думаю, говорити? Мовчу я, а в самого серце тільки стук-стук-стук, стук-стук-стук. Випустить він, думаю, отут мені кишки – і шукай тоді качки в очереті. «Ага, так ти злякався, значить... Боїшся? А я не боюся». Шурх поміж соснами – і був такий. А я стою – з

місця не зрушу. Що ж, думаю, робити, кричати на допомогу чи до вартового бігти?

Тимко зірвав з Маркових плечей свитку, кинув на землю.

– Пішли до Махоткіна, – тихо наказав він.

– Чого? Хіба він і мене викликав? – не второпав Марко.

– Пішли, даси відповідь за те, що дезертира покривав.

Марко схопився руками за сосну, злякано запросився:

– Не губи мене, не карай, Тимку... Що ти робиш? Тимку... пусти, пусти мене...

Тимко стояв перед ним задиханий і гнівний:

– Бичачий оривок. Ну що мені з тобою робити? Натовкти твоїм дурним лобом об сосну шкода – всохне. Вона хоч тінь дає, а ти на якого чортового батька живеш на світі?

Тимко сердито плюнув і пішов до куреня. Ззаду, хлипаючи, плентався Марко, питав раз у раз:

– Тимочку, а ти не заявиш на мене?

– Цить, ратиця коров'яча! Ні ти, ні я нічого не знаємо, інакше обом попаде. А його тепер не знайдеш.

Полягали. І вперше Тимко задумався над тим, що в житті не так усе просто, як йому здавалося. Навіть серед односельчан виявилися хороші і погані люди: одним можна вірити, іншим – ні. «Знав би я, чим ти дихаєш, я б тебе з очей не спускав, гада. За нього люди на смерть підуть, а він у батька на пасіці медок тріскатиме. Земляки земляками, хоч ще ні бійці, ні стрільці, а так собі, горобці, одначе треба мені ширше очі розплющити».

Перед світанком зробили «підйом»:

– Троянівка, ворушись!

В темряві загомоніли люди:

– Ти куди торбу тягнеш? Думаєш, як темно, то не бачу?

– Хлопці, хто взяв онучі, признавайтесь.

Один за одним вилазили з куреня, горбилися від холоду, торохтіли ложками, ламаючи ряди, шикувалися.

– Струнко!

Темний чотирикутник завмер.

– Кроком руш!

Овечим потоком хлинули в пітьму, наскакували один на одного, лаялися.

– Припинити розмови!

Петлювали лісом, вийшли на дорогу. Два сержанти зупинили колону, почали рахувати людей: один з одного кінця, другий – з іншого.

Коли сходилися на середині, виявилося, що не вистачає одного ряду, рахували знову.

Відсталих не було.

Колону повели далі.

Світало. З темряви поволі виступали стовбури дерев, угорі, між кронами, світлішали небесні озерця.

Знову зупинилися. Сержанти забігали, рахуючи людей. Якісь два військові ходили слідом за сержантами. Потім всі четверо відійшли набік, щось поговорили між собою, і сержанти пішли в ліс, а командири стали поперед колони і повели далі, з лісу.

– Куди нас ведуть? – шепталися в колоні.

– Приведуть – довідаєшся.

– Спати хочеться – очі злипаються.

– Браття, в кого є на цигарку?

– Так не дозволять же.

– Я в рукав…

Після перепочинку – походом далі.

За кілька днів пройшли Слов'янськ, Костянтинівку, Дружківку, заколесували по Донбасу, шукаючи загадкову і невловиму, як міраж, військову частину. Висловлювалися різні припущення. Одні говорили, що їх перекидають на Далекий Схід, інші – в Середню Азію, треті – кудись за кордон, у Персію, чи що…

– Пропадемо, – бідкався Марко. – Як будемо жити, коли балакати по-їхньому не вміємо?

Найгірше те, що люди, надіючись, що їх скоро обмундирують, брали найветхіший одяг, і тепер він розповзався на осінніх дощах, взуття рвалося, сухий пайок закінчився, і люди голодували. Уранці прибули на станцію Яма, яку недавно бомбили німецькі літаки. Склади горять, у рейках ще не стих бомбовий гул, на колії – ешелон з пораненими. Один вагон сплющило, як консервну банку, перекосило двері і вікна, всередині стогнуть поранені, санітари метушаться з носилками, але ніяк не можуть дістатися досередини. Здоровіші поранені в піжамах, білих сорочках, а то й просто голі, по пояс похрещені бинтами, сходяться звідусіль у мазуті і вугільній пилюці – ховалися от бомб під паровозами, в шлакових ямах, в бункерах для вугілля. Військовий лікар ходить за начальником станції і просить відправки: ще налетять раз – кого ж я повезу в тил? У мене ж люди. Ранені.

Залізничник не обзивається, він заклопотаний. Він розшукує аварійну бригаду, яку теж розігнало бомбами.

Тимко дивився на все це широкими очима. Перший раз у житті бачив він стільки покалічених людей. «Видно, там жорна величенькі, як от стільки людей перемололи», – думав він, спотикаючись об рейки. Їх прихід на станцію помітили, і начальник станції аж задихнувся від радощів: от стільки людей привалило, та ще й здорові-здоровісінькі. Ану зараз їм кайла в руки, хай розчищають колію. Хлопці торби на шпали – і за роботу. Нальотів не було. Люди працювали спокійно. Ранені перемовлялися крізь відкриті вікна, шукали земляків, руками, на яких позасихала фронтова грязь, подавали махорку і дещо з їжі. Тимко з Марком працювали напроти командирського вагона. Один раз із вікна висунулася рука з пачкою цигарок. Марко побіг до вагона, вернувся блідий, губи його тремтіли:

– Там Федот… Он той, що на середній полиці.

Тимко кинув лопату і в два стрибки вже біля вікна. Дивиться і нічого не бачить, тільки білу сорочку. У дверях вагона – медсестра в білому халаті. Він до неї:

– Пустіть мене. Там мій брат. Лейтенант Вихор.

Сестра скидає халат:

– Тільки швидко, щоб не застав начальник ешелону.

Тимко плутається в рукавах, халат не зодягається, він його на спину. Проходом іде тихо. Бинти, бинти, бинти. Смердить загноєним гіпсом, духота. «Де ж він тут є? Котрий із них брат? Чи отой, що сидить, скулившись, і, притримуючи ліву руку, хитається, як завідна лялька, чи отой, що витягнувся під марлею, як мертвяк?»

– Тимку! Брате!

Тимко озирається і бачить його на середній полиці. Він лежить горілиць, і права рука його в білих риштуваннях. Він сухий, маленький, від нього несе міцним димом.

– Брате…

У Федота щось перекочується в горлі і роздуває тоненьку шию. По нижній частині обличчя пробігає судорога.

…Ташань, Ташань, голуба ріка, конопляний дух над оселями, журлива пісня надвечірня, одинока зоря над млинами… Де ви? Куди поділися?.. Тимко хилить стрижену голову, притамовує віддих у грудях:

– Де ж тебе поранено?

Федот злизує язиком осугу з губів:

– Під містечком Радеховим у першому бою.

– Як же там, на війні?

– Погано, Тимку… Людей убивають… А мене ось… – і Федот показав очима на біле риштування, на якому лежала загіпсована рука.

За вигоном хтось бігав і кричав: «Кому кип'ятку? Кому кип'ятку?»

Федот боляче і досадливо:

– Уже й так дали кип'ятку... Душа горить...

Раптом Федот схопився з полиці, очі його зробилися такими гострими, що зрізали б камінь. В них задиміло атаками і чужим далеким криком: «А він пре, гад, і жито толочить. А ми трупами слалися... І по тих степах ще й досі смаленими гімнастьорками нашими пахне...» Його вдарило щось по горлу, і голос обірвався. Він кинув голову на подушку, тремтячими повіками видавив з очей дві світлі крапельки... На голові поміж рідким волоссям голковими жалами виступив піт. Сухорляве, уже роз'їдене війною обличчя було жовтавим і якимось страшним на білій-білій подушці...

«Ох, як же тобі тіло зім'яло та покалічило, а душа в тебе, видать, кріпка, наша, вихорівська», – перековтуючи жаль, подумав Тимко і прикрив братові простирадлом ноги, – і це було першим знаком уваги до нього за все життя, за все життя. «Що ж між нами ходило, чорне та зловісне, що жили ми з тобою, як чужі. Мабуть, оте троянівське, домашнє. А тепер прийшло до народу лихо – і забулося все, і гірко згадувати його, бо і для нас із тобою велике лихо, брате...» Тимко стояв, знявши картуза, і чорна грудка злості на брата розтавала у його серці:

– Може, тобі чого треба, Федоте, то я збігаю на станцію, куплю...

Федот звівся на лікоть, але те, про що він думав і горював, ще не зійшло із його обличчя. Мабуть, воно дуже мучило його, і мучило не тільки в цю хвилину, а віддавна, бо, як додивився Тимко, залишило свої сліди: Федот постарів, посуворішав і тепер був дуже схожим на Йоньку: щось дразливе і вередливе поселилось на його обличчі.

– Нічого мені не треба, – відповів він якось сердито, але згодом подумав, поліз під подушку і, вийнявши з-під неї гаманець, дав гроші. – У нас оце якраз яблука падають... Вийдеш на світанку, а вони – бух, бух. Візьмеш із роси, а вони свіжі, холодні. Теплом літньої ночі віддають. – Далеке, троянівське пропливло мимо обох братів. – Ота яблуня, що до Павла Гречаного гіллям. Пам'ятаєш, Тимку, як він наших яблук об'ївся, а тоді голим животом по спориші лазив? Мати кажуть: «Павле, то ж так лікуються, як меду об'їдяться», а він голову підняв та й каже: «Від яблук також. Вони теж солодкі».

Обидва брати засміялися: Тимко весело, простодушно, а в Федота й усмішка не вийшла, якась болюча, невесела.

– Ну, як там дома?

– Кидав усіх живими. Правда, – Тимко засміявся, – телятко втопилося. Пішло на Ташань, посковзнулося – і в воду стовбул.

– Батько побивався?

– Ото! Найбільше його Латочка під'юджував: То, блат, – каже, – не просте теля було, а вчене. То воно видивлялося, як щук ловити». Ну, а батькові тільки скажи, то вже пішло.

– Ну, а як Юля? – запитав Федот із тривожною обережністю в голосі.

– За неї нічого не знаю. Коли мене забирали в армію, її не було.

– А я ж її в тил відправив.

– То, може, вакуїрувалась?

– Може. А взагалі – вона погань. Мені писали, як вона з Денисом…

– А ти про неї не думай.

– Хотів би, та не можу. Ну, а ти як?

– Одправляють у якусь частину невідому.

Федот замислився:

– Ось що, брате, я тобі скажу: бережи себе. Там такі залізні жорна, що тисячами перемелюють… – Федот глянув на Тимка добрими жалісними очима. – А як треба, то вмирай з вірою, що не буде тут німця на нашій землі… З вірою легше вмирати.

– Добре, брате, – тихо сказав Тимко і глянув Федотові у очі. – Тільки страшно мені людей убивати…

– Там навчишся. Ти не вб'єш – тебе вб'ють. В тебе ще захована лютість, а як вискочить вона з твоїх грудей – убиватимеш.

Довго мовчали. Федот обізвався першим:

– Дуже мені яблук хочеться. Може б, ти збігав, купив де-небудь?..

Тимко глянув на затиснуті в мокрій долоні гроші:

– Я зараз, брате. Одну хвилечку, – і швидко вийшов із вагона.

Коли повернувся назад, санітарного ешелону вже не було. Марко, зазираючи Тимкові в обличчя, розказував:

– Тільки ти пішов – зараз же й поїхали. Непошкоджені вагони причепили до паровоза і поїхали. А з тих он вигружають ранених на машини.

Тимко побіг до машин. Федота там не було. Тимко віддав яблука якомусь пораненому, сів на гарячі рейки.

«Це ж він мене ждав, виглядав, а я не вернувся… Мабуть, воно так є на війні – усіх ждуть, та не всі вертаються. Звідкіля ж моя ниточка почнеться? І чи дійде вона до клубочка, чи, може, десь переруба її осколком і землею закидає? Щасти тобі, Федоте, на шляху. Хоч ти мені і крихти не зробив добра, та все ж таки ми брати…»

Надвечір колона, в якій був Тимко, підійшла до села німецьких колоністів – Розендорф, розташованого в глухому степу. Хати вишикувані під шнур, криті черепицею, «фінською стружкою», у вікнах палахко-

тить червона заграва заходу, ворота, двері – повідкривані, по дворах блукають кури, поросята, відгодовані свині.

Храпов зліз з коня, розім'яв ноги:

– Розійтись. Готових страв не чіпати, вони можуть бути отруєні.

Тимко, Марко, галичанин Прокопчук і татарин Ахметка зайшли у найближчий двір. Назустріч вибіг півень і, підігнувши ногу, затрусив червоним гребенем.

– А, здоров, куме! – зняв перед ним шапку Марко. – Можна до хати? Чи в клуні спати покладете?

Півень сердито закокотав і побіг у садок.

– От бісів німчуряка, чує, що не свої.

Марко перший ступив на поріг, обережно зазирнув досередини.

– Іди, чого застряг?

– Еге, іди! А як міну підклали?

Ахметка зайшов першим. За хвилину, повискуючи, в хати вискочило порося, тягнучи задню ногу. Морда його була в борошні. За ним вискочив розлючений Ахметка, плювався на всі боки, витирав руки об шинелю.

– Чушка ночевал – Касимов не будет ночевал.

– Або тебе шляк трафить, коли переспиш із пацем? – витріщив лупаті очі Прокопчук, але Ахметка махнув рукою і навіть не озирнувся.

В хаті все поперекидано, видно, вивозили наспіх. В будинку – п'ять кімнат, тяжкі дубові стільці, шафи, етажерки з книжками, на стінах – пейзажі з кірхами і високими готичними замками. Кухня. Дитяча кімната. Тут два маленьких залізних ліжка, на стіні годинник із зозулею, яка визирнула з теремка і застигла з підсліпуватим дурнуватим поглядом; далі спальня – з широким дерев'яним ліжком.

– Ось де фріц із жирною німкенею качався! – вигукнув Марко, впав на ліжко в одежі, загойдався на пружинах.

– Міна! – вигукнув Тимко. Марко закляк з роззявленим ротом:

– Як же я тепер устану?

– Отак і лежи. Як поворухнешся, ноги – в один бік, голова – в другий.

– А він молодий, на полу переночує, – безцеремонне стяг Марка Прокопчук і кинув на ліжко свою порвану міліцейську шапку, даючи знати, що місце зайнято.

Прокопчук носив міліцейську шинелю з синього сукна, шапку-кубанку, штани-галіфе і присягався, що служив у міліції. Йому ніхто не вірив, бо в міліцію приймають людей серйозних, а не отаких шалифірів. Він вічно теревенив, розповідаючи веселі «віци» – анекдоти, співав ко-

ломийки, хоч живіт аж судомило від голоду. Про нього говорили, що він має верблюжий шлунок і наїдається на цілий тиждень.

– Ая, то правда. Я маю середину фест. А знаєте чому? Бо мені її чинбар вичинив.

Одне лише дивувало в його поведінці: усіх заставляв сміятися, а сам не сміявся.

– Чого роти пороззявляли, хоч фірою заїжджай? – заговорив він, коли всі в хаті розташувалися на відпочинок. – Бачили пацє? То ходіть допоможете його злапати. Нинька мусимо мати вечерю не хлопську, а панську.

Марко зауважив, що, перш ніж забивати порося, треба розшукати сіль, бо не будеш носити за спиною не посолене сало. Краще курей нарізати, їх швидше поїсти можна.

– А то що, хіба ми євреї, що будемо прісну курятину їсти. Заб'ємо пацє, то діло иайвірніше.

Доки смеркло, в кухні гоготіло, як у горнилі. Тимко з Прокопчуком кондошили на столі порося. В хаті було так жарко, що кухарі працювали в одних сорочках. Випрана одежа просихала на шворці.

Марко приніс повний лантух курей, розсівся біля дривітні і влаштував бойню. Вийме курку з лантуха, наступе на крила ногами, цюк ножем по шиї – і готово.

Хлопці морочились біля поросяти і не дуже додивлялись, що робить Марко, а він уже кінчав роботу і сидів у пір'ї, як сатана, патрав курей і кип'ятив. Отак чаклував доти, доки не сталося нещастя. Якось він недобре прикрив лантух, кури повилазили і давай літати по хаті, битись у вікна, кудкудакати. Збили таку пилюку, що світа не видно. Марко, розчепіривши руки, стугонів по хаті, примовляючи: «Сіла, сіла, рябенька, сіла». А куди ж їй сідати, коли в хаті курячою смертю пахне?

Було б того гармидеру на цілу ніч, та здогадався Прокопчук відкрити двері, і повискакували кури надвір.

– Аби тебе дідько сколов, – лаявся він, вибираючи з голови пір'я.

Тимко сміявся, дивлячись на Марка, що стояв посеред хати, весь в пуху, як той курощуп у чужому курнику.

На цей переполох нагодився Касимов.

– Каждий хата – чушка, каждий хата – месо. Ахметка своя друг прийшов.

Він відкликав у другу хату Тимка і таємниче сказав:

– Командир Тимка зовет. Бистро, бистро. Тимко командир нада.

Тимко спочатку не повірив, але Ахметка так гаряче переконував, що говорить правду, що Тимко зодягся й вийшов надвір. Темно. Болото.

По дворах шум, вовтузня, з кожного димаря валить смалятиною. Іноді мелькне чиясь тінь, глухо задзеленчить відро. І знову все тихо.

Кутаючись у теплий на вовні кожушок, насуваючи на голову поглибше смушеву шапку, Тимко пішов розшукувати квартиру командирів. Він не знав, де вона, і навмання зайшов в одну хату, щоб запитати. Відкрив двері. В обличчя вдарило гарячим духом розпарених людських тіл. Обгорнуло парою. В тій парі, як у тумані, люди. Галас, сміх, хлюпання. Баняться.

– Хлопці, в якій хаті командири зупинилися?

– Під дахом, під дахом, – насмішкувато кинули з туману.

– Я серйозно запитую.

– Тут, по-сусідськи.

Тимко вийшов і зупинився, вражений. Стало світліше. На чорну і довгу німецьку клуню падали відсвіти далекої заграви, її ледь-ледь було помітно крізь густу попону ночі. Там, де вона розгорялася, глухо погримувала канонада.

Темна ніч, принишклий степ, чорне чуже село, в якому ще смердить німецьким духом, викликали в Тимка тривогу.

«Чого це я серед ночі їм знадобився?» – думав він, входячи в будинок, де зупинилися командири.

В маленькій кімнаті, куди він зайшов, тепло і затишно. На столі «кадильниця» – черепок, наповнений якимось жиром. Храпов сидів у широкому вольтерівському кріслі, і трудно було розібрати, спить він чи так сидить, задумавшись: освітлені були тільки його довгі ноги в чоботях і руки, що лежали на бильцях. Груди і обличчя приховані кімнатним мороком. Костюченко, умитий, причесаний, в білій сорочці, в яку хрестом врізалися підтяжки, перелистував книжку в цупкій оправі.

– А, Вихор? Ну, як влаштувалися?

– Добре, товаришу комісар.

– Не голодні?

– Ні, товаришу комісар.

Костюченко поклав книжку на стіл, якусь мить затримав погляд на Тимкові, пройшовся по хаті.

– В клуні стоїть мій кінь. Засідлайте і проїдьте кілометрів десять у степ, у той бік, де заграва. Якщо щось небезпечне виявите, – скачіть сюди.

– Єсть, – козирнув Тимко.

– Іще ось, на всякий випадок.

Комісар вийняв з кишені пістолет, подав Тимкові. Той здивовано і розгублено глянув на комісара, ніби питаючи, що це має означати і чи той не жартує. Але комісар дивився на нього серйозним, заохочуючим

поглядом. Тимко поклав зброю у бокову кишеню. У потемках засідлав коня, виїхав з двору.

Чорною штольнею простяглася вулиця.

За селом зупинив коня і деяку хвилину прислухався. Заграва, зводячи рижу морду, розгорялася.

Тимко повернув коня і поїхав на неї, одною рукою тримаючи поводи, другою стискаючи в кишені пістолет. Заграва розгоряється, піднімаючись вище і вище в небо. Тимкові добре видно голову коня і стерновище, по якому він їде. Червоні відсвіти лягають на обличчя вершника. Тимко зупиняє коня і довго дивиться на заграву; і чим довше він дивиться, тим ясніше бачить, що там метушаться якісь тіні і долинають голоси. І мариться йому, що то горить його село. Люди бігають з відрами і кричать: «Гаси, гаси!» Враз налітає чорна орда німців, арканить людей, б'є, волоче. Ось вони схопили Орисю, простоволосу, в одній сорочці, розп'яли на хресті. На білій сорочці червоними тінями танцює полум'я, білі ноги в червоній грязюці. Орися виривається, кричить: «Тимку, рятуй мене, Тимку!» – і на мить з тієї заграви вихоплюється бліде, крейдяне лице, з палаючими очима, коси розпущені. На них осідає попіл. А обіч шкіряться мордаті каски.

– Ні, гади, не буде по-вашому, – крикнув Тимко. На його крик від землі відділилася людська постать і майнула в темряву.

– Стій, – крикнув Тимко і погнався.

Кінь схарапудився, рвонув убік і став, як заплішений у землю. Тимко схилився з сідла і побачив людину, що лежала на землі і щось бурмотіла. Серце Тимка обхопив холодок.

– Хто такий? – запитав він, не злазячи з сідла.

Людина мовчала.

– Вставай, стрілятиму.

Тимко поклав палець на спусковий гачок. Його рвонуло в сідлі і гримнуло в степ.

– Ану, вставай.

Людина піднялася і тихо засміялася хрипким бабським сміхом. Це була стара жінка у подертому пальті.

– Хто така, що тут робиш?

Жінка забурмотіла щось невиразне, простягаючи до Тимка довгі кощаві руки, кудись зовучи його.

«От історія. Що ж мені з нею робити? – подумав Тимко. – А що, коли це шпигун, переодягнутий у жіночу одежу і прикинувся божевільним. Треба відвести в село».

– Ану, марш вперед, марш!

Вона покірно пішла, щось бурмочучи і тремтячи від холоду.

Через півгодини вони були в селі.

Тимко постукав у двері, за якими спали командири.

– Хто там?

– Це я. Вихор.

У білій сорочці появився комісар.

– Що трапилося?

– Шпигуна спіймав.

Костюченко до цієї звістки поставився спокійно.

– Заходь.

Тимко підштовхнув бабу наперед. На столі так само горіла кадильниця-жировичок. В кріслі, не міняючи пози, спав Храпов. Почувши чужі голоси, прокинувся.

– Хто це? – запитав, показуючи на обірвану жінку.

– От, знайшов у степу. Белькоче – нічого не розбереш. А хто така – не знаю. Може, шпигун якийсь?

– А, це та, що нам про неї говорили, – усміхнувся комісар, дивлячись на Храпова. – Обшукайте її.

Тимко обмацав у неї кишені. Баба весь час усміхалася, водила носом, ніби до чогось принюхувалась.

– Нічого немає.

– Добре. Як у степу?

– Спокійно, товаришу комісар.

– Гаразд. Стару заведи у якийсь порожній будинок, хай вона там обігріється. Це божевільна німкеня колоністів.

– А може, тільки прикидається?

– Ні, – усміхнувся Костюченко. – Вона справді божевільна. Нам про неї говорили в районі. Як бачите, німці її не захотіли брати з собою.

В цей час стара пристрасно заговорила, рвонулася до дверей, піднявши вгору висохлу, в жилах руку.

– Що вона белькоче? – запитав Храпов у Костюченка, який знав німецьку мову.

– Сини, каже, мої йдуть. Піду зустрічати своїх синів.

– От сволота, веди її швидше к чорту, – насупився Храпов.

Тимко вивів стару надвір, штовхнув межи плечі: «Ще буду квартиру їй шукати. Хай іде, куди хоче», – і пішов до своєї хати.

Назустріч вибіг Марко і, ні слова не говорячи, прожогом кинувся в садок. Його довго не було. Потім прийшов, ліг поряд з Ахметкою.

– Почему не спиш, сюда-туда ходиш? – обурився Ахметка. – Чушка об'єлся? А?

– Тобі б таке, – щиро побажав Марко, постогнуючи. – Де ти бродив цілу ніч? – звернувся він до Тимка. – І повечеряли без тебе.

– Тебе в садку сторожував, щоб за вуха тримати, – усміхнувся в темряві Тимко.

– Тобі сміх, а мені... Ох ти ж горенько... – і Марко знову вискочив із хати, як на пожежу.

З німецької колонії виступили на світанку. Туман розвіявся, на сході зарожевіло небо. Після відпочинку люди побадьорішали, дружно місили ногами багнюку. У кожного за спиною теліпався лантух, аж назад тягнув. Прокопчук – шапка на потилиці, шинель розстебнута, лупаті очі так і виграють, так і химерять, щоб що-небудь збрехати, – цілу дорогу теревенить, одне кінчає, друге починає.

– Ото, пане-товаришу комісар, як хочете, то повім, як було, – починає він, пхаючись наперед.

– Товаришу, без «пане», – поправляє його Костюченко і посміхається.

– А, так, так. Коли ж запхався мені той пан у голову, щоб його чорна хвороба вдарила, що й викинути не можу.

Сонце пробилося крізь туман, гріло землю, і вона парувала стиха, тужавіла; дороги просихали, ставало легше іти. На горбах маячіли людські постаті, і коли мобілізовані підійшли ближче, то побачили, що то бійці копають окопи. Жовта глина лежала на стерні свіжими купками. Обабіч горіло маленьке вогнище. На лопаті, що лежала на пустих кулеметних коробках, висів котелок. Літній, зарослий щетиною боєць щдкладав сухі соснові щепи, кашоварив.

– Братці, не буде в кого махорочки на самокрутку? – запитав він, витираючи червоні руки об штани.

– Задніх питай, там народ багатший, – порадили з гурту.

– Що за частина? – запитав, під'їхавши, Храпов.

– Ось, риємо, – показав на окопи боєць і незадоволено насупився. – Отак кожного разу. Вигепаєш окоп по шию, цілу ніч сорочка не просихає, а вранці команда: «Відступати». Змотуй, значить, вудочки. Так що, знайдеться у кого закурити чи ні?

Прокопчук виступив наперед, розшморгнув кисет із свинячого міхура.

– Де такого доп'яв? – засміявся боєць, любуючись кисетом.

– Це мені один равин подарував.

– Що? – не второпав боєць.

– Бери, коли дають. Чого розпитуєш. Люди познімали з плечей тор-

би, розташувалися на короткий відпочинок. Раптом хтось крикнув: «Повітря!» Деякі попадали на землю, деякі застрибали в окопи. Тривога виявилася даремною. Два німецьких месери прошуміли стороною, залишаючи за собою металевий дзвін.

– Чекай, чекай, – посварився йому вслід Прокопчук. – Злапають тебе колись за хвоста, годі буде вирватися.

Всі засміялися. Прокопчук зняв із себе торбу, розсупонив її, вийняв сало, примовляючи, як на весіллі:

– Їжте, людоньки, їжте. З доброго кунця сало. Із жирного. Може, хто курятини бажає, то й таке у нас є. Ану, Марку, гости людей на добре здоров'я.

Бійці повилазили з окопів, дружно накинулися на гостинці, смоктали курячі кісточки. Марко з тривогою позирав на торбу, що все худішала.

«Своє сало в торбі тримає, а моїх курей їдять, аж ва вухами лящить. Щедрий на чуже, а свого, не бійтесь, не роздає. Плакали мої запаси».

Перепочивши, рушили далі. Всю дорогу Марко мацав порожню торбу, лаяв Прокопчука:

– Мої запаси пороздавав, а свої, бач, ні. Який хитрий.

– Або ми з тобою в голодний край, а не поміж людей йдемо? – не втрачав надії Прокопчук.

– Говоріть. Гаразд, що язика маєте доброго.

Увечері проходили Старобільськ. Вулицями містечка рухалися війська, обози, евакуйовані, команди, що наздоганяли свої частини, у провулках бродили корови, коні; запах кізяків і сечі не міг розвіяти навіть вітер. Вранці містечко бомбардували. Під ногами тріщало скло, вікна зяяли чорними ротами, а на дорозі, по виїзді з містечка, стояв загрузлий по самий радіатор трактор. Біля нього два трактористи у ватяних штанях і фуфайках, обличчя в грязюці. Вони просять проїжджих і перехожих:

– Допоможіть виїхати. Що ж, отак хай і пропадає техніка?

– Щоб витягти – биків треба. А де ж їх візьмеш, – відповідають їм гнані своїми клопотами.

Дорога пнеться вгору. Хтось із хлопців каже:

– Оце за отими хатами уже Росія починається. Тимко глянув на ті хати, і чимось рідним повіяло від них. Біля порога на кілку – глечик, металевий блискучий цідильник, з димаря солом'яний дим, і мариться Тимкові далека Троянівка. Це мати вже подоїли корову, відлучили теля, на столі парує череп'яна миска з галушками. Два мордаті німці заходять у хату, зривають фотографію Федота, що висить між рушниками, розбивають прикладом череп'яну миску, виводять із сарая корову і тягнуть її за оривок з двору... Від цих думок вогнем займається Тимкова

душа, він озирається ще раз і ще раз, але мати віддаляються, меркнуть, вечірня темрява криє їх.

Ще три доби колесували по Воронезькій області. Нарешті зупинилися у величезному селі, поблизу від Богучара. Тимко з товаришами розквартирувався в хаті не старої ще молодиці, яка жила з двома дітьми і батьком, на диво словоохочим дідком. Дідок завжди сидів у своєму кутку за піччю, розіклавши біля себе своє немудре майно: ножиці, циганську голку, нитки і різне шкураття, – майстрував онукам теплу одежину.

Хлопці бачили, як тяжко живеться молодиці, і одностайно вирішили допомогти по господарству. Взяли із колгоспу коней, спиляли старого осокора, привезли у двір, і Тимко з Прокопчуком розпилювали його, а Марко та Ахметка рубали. Молодиця не знала, як віддячити, бігала то в хату, то в льох, готувала для рубачів вечерю. Марко доповів, що на обід варена картопля в «мундирах» і квашена капуста з олією. Прокопчук пророчив, що й пляшка самогону.

«А що ж, я ще не такий старий», – підкручував він вуса, коли господиня появлялася на подвір'ї.

Та не так сталося, як бажалося. Надвечір заторохкотіли по груддю підводи, зашниряли по дворах якісь люди. Прибіг захеканий Марко, шапка на потилиці, рижий чуб прилип до лоба.

– Арештованих нагнали! Повне село. Між ними чи турки, хто знає, що воно. У кудлатих шапках.

– Які турки? Що ти мелеш? – допитувався Тимко, знаючи Маркову вдачу перебільшувати.

– А он глянь, сюди йдуть.

У двір зайшло кілька чоловік. На головах кудлаті шапки, на спинах овечі шкури вовною догори, на ногах – постоли із сирої шкіри, змерзлі, торохтять, як дерев'яні. Лиця людей сухощаві, горбоносі, з чорними, дикуватими очима. Вони, мабуть, хотіли зайняти квартиру, але Ахметка вибіг наперед, замахав руками і швидко заговорив до них по-татарськи. Вони відразу повернули і пішли з двору.

– Хто це такі? – запитав Тимко.

– Чечень гололоба. Брат мой.

Тільки-но чеченці вийшли, прибіг вістовий від Храпова, крикнув, не заходячи у двір:

– Виходь на майдан. Шикуватися.

Хлопці вскочили в хату, речові мішки на плечі – і гайда. Господиня стурбовано вслід:

– Виступаєте, чи що? А я ж і картопельки наварила…

На майдані викрики команд. Сіра обірвана різноманітна юрба, чоловік п'ятсот, вишикувалася квадратом. Картузи, кудлаті папахи, пілотки з відкоченими на вуха бортами, шинелі, шкірянки, піджаки, з яких клаптями вилізає вата, кожухи, бешмети, зіпуни, чоботи, валянки, постоли, брезентові черевики, обмотані в ганчір'я ноги в калошах. Лиця неголені, немиті, втомлені довгими переходами і недоїданням. Люди ворушать лопатками – заїдає нужа. Перед строєм сновигають міліціонери в коротеньких кожушках і валянках. Обличчя червоні від морозу.

– Ррр-ів-ня-аа-йсь!

– Сми-иррна-а-а-а!

Сірий квадрат завмирає. На бугрі стоїть вислоплечий чоловік у розстебнутому кожусі, ніс м'ясистий, лице фіолетове, очі маленькі, сонні. До нього підбігають міліціонери, віддають рапорт, він також піднімає рукавицю, але кожного разу опускає, не донісши до скроні. Біля нього стоять комісар Костюченко і лейтенант Храпов. Обидва в довгих артилерійських шинелях, виголені, підтягнуті, чисті. Костюченко рум'яний, усміхається, оголюючи міцні зуби. Тимко не зводить з нього очей.

«Який він хороший, наш комісар. Це ж такі і в громадянську війну полки водили на біляків. Як він лагідно говорить щось до того міліціонера, а той як сердито дивиться на нього. Як він сміє так сердитися на нашого комісара? Думає, як міліціонер, так йому все можна», – міркує Тимко.

– Смиррно-ооо!

Тимко витягається в струнку.

«Гляньте ж, товаришу комісар, як я стою. Вірно я стою? Це я перед вами так стою, а перед міліціонерами не стояв би нізащо».

Костюченко якраз повернув обличчя, текучим поглядом пройшовся по лівому флангові, де стояла його команда.

«Помітив, побачив», – аж похолов від радощів Тимко і ще вище підняв своє зраділе, усміхнене лице із чорними сяючими очима.

Міліціонер, що проходив якраз мимо, повернув до Тимка тугу шию:

– Ти чого зуби скалиш? Стояти смирно!

«Я тобі не підкоряюся, он мої командири стоять. Не тобі пара», – кепкує з нього в душі Тимко.

– Товариші, – почав комісар, виступивши наперед. – Товариші! От ми і передали вас тій частині, яку так довго шукали. Служіть чесно трудовому народові, – він приклав руку до скроні і відступив назад.

«Що ж це? Як? Що це? – забухало молотом у Тимкових грудях. – Товаришу комісар, як же це так? Чому?» – питав він, але комісар уже не дивився в їх бік, він уже їх здав і розмовляв з Храповим про щось інше.

«Що це? Куди ми? Хто ви такі?» – розпачливо озирався Тимко по боках, шукаючи відповіді на тисячі питань, що затуманили йому голову і заслали сльозами очі.

– Хто ви такі? – приставав він до низенького дядька в зіпуні, який стояв, згорбившись, і тупотів личаками.

– Неблагонадійні, милок, неблагонадійні. Ти по якій статті судився?

– Я чесний. Я не судився. За що ж мене сюди? – закричав Тимко. – Ви, може, злодії, крали. А мене за що? Я – чесний.

– Цить, не шкабарчи, горобеня жовтороте. Це тобі не в маминій пазусі. Тут тобі решку наведуть швидко, – порадив з-поміж рядів густий бас.

Тимко рвонувся до нього. Марко схопив його за рукав:

– Не зв'язуйся з ними. Що ж тепер вдієш? Потрапив між ворон – поворонячому й каркай.

– Не буду каркати, не буду.

– Розійдись! – пролунала команда, і люди, задубілі від двогодинного стояння, побігли до теплих хат. Заскрипіли ворота, загавкали собаки, забухали об груддя чоботи, застукотіли постоли. В морозному повітрі людський гомін затихав відлунюванням кроків.

Чеченці ходили від хати до хати чорною овечою отарою. То тут, то там чулася їхня швидка, гортанна мова.

Тимко повернувся на свою квартиру, куди, крім старих квартирантів, прибуло ще двоє – молоді хлопці сумнівного вигляду, видимо, з породи блатняків.

Зайшовши до хати, вони загнали діда на піч і зайняли найтепліше місце – біля грубки. Одного з них звали Госька, другого – Тоська. Госька – в морській тільняшці, Тоська – в зеленій вовняній жіночій кофті. Тимка вони зміряли з ніг до голови, з особливою цікавістю зупинялись на добрих чоботях і на теплій тужурці:

– Ти шьто, тожє здєсь жівьошь?

Тимко не відповів, а сів у куточку на соломі, навіть не підійшов до столу, де парувала в чавуні картопля, яку господиня зварила для рубачів. Зате Госька і Тоська прикомандирувалися найпершими і підтягли до себе чавун. Марко, бачачи, що Тимко не їсть, поклав у полу сорочки кілька картоплин, хотів віднести йому. Госька згріб його за рукав. Вилицювате обличчя його розпливлося в усмішці:

– Ти, парень, видать, фартовий... Ану, полож назад.

– Еге ж. Так тобі й покладу. Ми цілий день дрова рубали, а вони за нас жерти будуть.

Госька моргнув Тосьці. Той знизу вгору вдарив Марка по руках. Га-

ряча картопля злетіла вгору, опекла Маркові очі. Він сів на лаву і закрив їх руками.

– Ти – плохой человек. Зачем так делать? – наїжився Ахметка.

– Мовчи, свиняче вухо.

Тоська вийняв фінку з білою кістяною ручкою і спритним рухом угнав її гострим лезом у стіл.

Тимко зодягнувся і вийшов з хати. В розпашіле обличчя дихнуло морозом. На небі зорі – мов подроблені кусочки зеленого льоду. В провулках – темрява, тиша. Попрямував городами, задвірками, спотикаючись об груддя. Біля поваленого хліва горів огонь, відкидаючи на землю довгі тіні в кудлатих шапках. Тимко здогадався: то сидять чеченці. Звідти доносився тихий, одноманітний речитатив, і тяжко було розгадати, чи то співає хтось, чи плаче. Тимко обминув чеченців і зайшов у хату, що стояла на городах трохи окремо. За столом сиділо все командування і вечеряло. Забачивши в хаті Тимка, здивовано перезирнулися, ніби питаючи один одного: «Чого він сюди прийшов?»

– Пробачте. Це до мене, – підвівся комісар із-за столу. – Ну, що скажеш?

Тимко стояв мовчки. Він не міг нічого говорити, тільки чорні брови майнули від очей врозліт і так застигли.

Костюченко провів його у другу кімнату, де було б зовсім темно, коли б не падали на підлогу і на стіни відсвіти з першої хати.

– Товаришу комісар, за віщо мене?

Тимко замовк, почуваючи, як його давить за горло і не дає говорити.

Костюченко випалив відразу:

– За те, що ти переховував Северина Джмелика.

– Але ж він клявся, що він не винен. Як же я міг невинного товариша…

– Запам'ятай, Тимку, – перебив Костюченко. – Товариші ви з ним були по сільських грищах та розвагах, а цього мало, щоб називатися товаришами. Тут, хлопче, увесь світ перемішався, і, щоб вийти чистим із цього виру, треба дивитися, пильно дивитися, що робиться навколо. Знаєш, Котляревський, твій земляк, писав: «Де общеє добро в упадку, – забудь отця, забудь і матку». Пам'ятаєш, відсилав я тебе із пістолетом у степ. То була проба на віру. Чкурнув би ти з ним – мене б до стінки поставили, не подивилися, що я комісар. А я вірив у тебе і зараз вірю. Тільки ось що тобі скажу – не ображайся, що тебе запроторили у трудову армію, а зрозумій: зброя – вона у різні боки стріляє… І ми її поки що не можемо дати в руки тих людей, у яких неясне відношення до Радянської влади. Отже, я тобі раджу – подовбай землю, подумай. Бачиш, яке закрутилося? Тут кожному чоловікові треба тверде місце знайти.

Тимко мовчки потис руку комісара і вийшов із хати. Коли він прямував мимо розваленої клуні, чеченців уже не було. На тому місці, де вони сиділи, пригасало вогнище. Під морозним нічним небом воно виглядало купкою зірочок, що їх хтось згріб у пірамідку. Тимко сів біля вогнища. Тут і досі пахло вовняними бурками і кислим розпареним духом постолів. Він сів, поклавши схрещені руки на коліна, а на них підборіддя, і вставився на стальну окалину попільцю, під яким жевріли виглянцьовані морозом жарини.

Так він сидів довго, відчуваючи тепле дихання жару на руки й обличчя, нюхаючи бражковий відпар снігу і землі, і земля ця пахла так само, як і там, дома, коли він одного разу, будучи на полюванні, розкладав багаття у глухому степу, і сміявся, і радів, і гомонів в товаришами, і жартував з Марком, який підстрелив кота замість зайця, і чарувався засніженим степом, вдихаючи лимонний дух місяця. Але тоді земля була для нього розкішшю, якою він дихав, якою жив, тепер же вона стала для нього печаллю, і вони були вдвох під високими зорями і говорили.

«Я добра, – говорила земля. – Я всіх народжую і всіх приймаю на вічний спочинок. А чому ви, люди, такі злі?»

«Бо ніяк тебе не поділимо...»

«Так я ж безмежна. Мене всюди вистачає – і тут, і на небі. Навіщо ж мене ділити?»

«Бо ти лукава, ти служиш усім – і ворогам, і друзям. Поглинь ворогів, тих, що йдуть на тебе, і ми знову будемо тебе орати і засівати і всі осколки витягнемо з твого тіла, щоб воно не боліло».

«Я вбивати не вмію. Я можу тільки приймати уже вбитих».

«Ну, ми тобі наробимо їх багато, тільки приймай. Бо ти – наша, і ми не хочемо, щоб ти стала чужою. Он як ти пахнеш хлібом печеним. Я орав тебе і засівав. Знаю... Тільки ти мені ось що скажи, бо ти найвищий суддя: обижав я тебе коли-небудь?»

«Ні. Ти мене рукою гладив, лагідно дихав на мене і все горе і радощі мені розказував. Ні, ти мене не обижав».

«Тоді за що ж мене обижають люди?»

«Бо ти ще не знаєш, як за правдою йти. Підеш за правдою – ніхто тебе не обидить».

«А правда є на світі?»

«Є».

«Де ж вона?»

«В добрих серцях. У твоїх братів, у тих, що в зелених гімнастьорках, що горнуться до мене, як їх ударить куля, і спалюють мені серце передсмертним подихом. У них найвища правда. Повір мені, бо я чую всі народи».

«Скоро я піду до них. Спасибі тобі, земле».

Тимко підвів голову і розплющив очі. Вогнище вже погасло. Зруйнована клуня почорніла, осіла в сніг. Від неї віяло морозним духом злежаної соломи. По селу вигавкували собаки на чорні тіні хат. Зоряний пил скапував на спресовану саньми дорогу. Тимко піднявся і пішов на свою квартиру. Зайшовши до хати, побачив чеченців, що шукали місця, щоб лягти спати. Посеред хати на соломі лежали Марко, Прокопчук і Ахметка. Біля грубки – блатники Тоська і Госька. Один чеченець по імені Елдар, переступаючи через їхні ноги, якось поточився і наступив Тосьці на ногу.

– Ти куди прешся, баранячий курдюк? – закричав він та накинувся на Тимка: – Це ти, чортів кугут, навів сюди гололобих?

– Не тобі одному в теплі спати, – відповів Тимко, даючи місце для Елдара.

– Іди геть, падло, сука.

Тимко з чеченцями спокійно вкладалися. Один тільки Елдар сидів, зацьковано позираючи то на Тимка, то на двох босяків під грубкою. Він відчував, що ті люди недоброзичливо настроєні до його кунака, але не знав, як захистити його. Тимко роздягся і приліг біля Марка, поруч з Елдаром.

– Тут самим тісно, а він татар навів, – шепотів на вухо Марко.

– Заткнись.

– Ще приріжуть уночі. Як не татари, то вурки. Вже нахвалялися. У двох ножаки, як на доброго кабана. Злигався. Ти куди не повернешся, так за тобою кислиці ростуть.

– Цить, кажу…

Марко затих, але в кутку біля груби шепотіли:

– Ей, кугут, заліпити тобі бланші! Ми дірьовню без пашпортов бйом.

Тоська підійшов і сипонув Маркові попелу межи очі. Елдар схопився як очманілий, нетерпляче повискував, як пес, що хоче зірватися з ланцюга.

Тимко набрав у кухоль води, повів Марка до помийниці.

– Щемить? – запитав Тимко, давлячи у голосі дрож.

– Ріже, не можу глянути.

Тимко поставив кухоль на лаві, підійшов до грубки:

– Ану, забирайся геть!

– Мальчик, посмокчи пальчик, – нагло відповіли від грубки.

Тимко згріб у обидві руки тільняшку, ривком сіпнув до себе і, не давши опам'ятатися, щосили попер у двері. Тільняшка векнула десь аж у сінях. Тоська занишпорив рукою по лахмітті, блиснув фінкою, її спритним ударом вибив Елдар. Радісно повискуючи, він кинувся на Тоську, затиснувши в руці кинджал, націлюючи йому в шию. Тимко відвів руку

Елдара, і вона шкрябнула ножем по грубці, прописала слід. Тоська стояв у кутку блідий, щелепа його трусилася.

– Ну? – тяжко сапав Тимко.

Тоська вийшов, торгнувши дверима.

– О боже, що ж тепер буде? – заскиглила господиня.

– А що буде: охолонуть на морозі – і по всьому. Будуть знати, як батярувати. Ото як зайшли одного разу до вуйка два равини, – і тут не зрадив себе Прокопчук, і всі, навіть чеченці, затихли. – А вуйко був лихий на них та й каже синові: «А давай-но ми їх провчимо, щоб не були паскудами». І давай тих равинів бити. Били їх, били, але один равин якось вискочив. Біжить вулицею, а назустріч йому Мошко і питає: «Ну, як справи? Є нинька гендель?» – «Є, – каже, – бо наша бере. Я оце вирвався, а там ще добирає». Отак і ті – набрали по саму зав'язку, тепер хай на морозі прохолоджуються, – і тихо: – Недобрі люди, босяки. Чужим трудом живуть. Як паразити. Молодець, хлопче, – похвалив він Тимка. – Добре ти їх відчухрав. А то на голову сідають.

Чеченці, розпарені теплом, швидко поснули. Тимко теж дрімав. Раптом за вікном зашамотіло і заскиглило загробним голосом:

– Хоч одежу викиньте, жлоби.

Тимко згріб їхню одежу і жужма викинув надвір. Лише після цього міцно заснув.

V

– Павле, ну доки ти лежатимеш, щоб ти оближнем ліг? – кричала Явдоха, зазираючи на піч, з якої стриміли босі ножища і чулося голосне хрипіння. – Господи милосердний і праведний! За які гріхи ти мені отаке убоїще послав? – бідкалася вона, пораючись по хаті та вряди-годи прислухаючись до клекотіння на печі: там хтось то наливав, то виливав воду з тикви. Явдоха зітхнула і заходилась мити посуд. Була це суха, немічна жінка з жовтим обличчям і чорними, колись красивими, а тепер змученими, як після хвороби, очима. Губи в неї були сині, аж чорні. Видно, в неї щось боліло, і вічно вона постогнувала, примовляючи: «І за що я отак мучуся? Де та смерть ходить? Чом вона мене не задушить?»

Повернувшись із служби, Павло оженився на Явдосі тому, що вона була такою бідною, як і він. Явдоха нюхом відгадала, що Павло буде чоловік покірний і жити за ним буде легко, якщо прибрати його до рук. Тому вона і зробила все для цього, що могла, а саме: вінчаючись, перша ступнула на килим біля аналоя і на перших же днях їхнього сумісного життя ніжно сказала «ши» і зодягла на нього новеньке мережане ярмо. Павло мовчки всунув

туди шию, як бичок-третячок, і поніс його крутим життєвим шляхом. Він знав тільки одне: крикне йому Явдоха «соб», треба повертати вліво, «цабе» – вправо. Але одного разу на вулиці жонаті чоловіки стали насміхатися з Павла, дорікаючи, що він не господар у своїй хаті, а до старого колеса заплішка. Коли отак із нього жінка вірьовки сучить, а він піддається, то не вартий він, щоб серед жонатих чоловіків на вулиці сидіти, бо справжній господар хоч раз на місяць, а потягає жінку за коси, щоб знала порядок та відчувала, що в хаті є хазяїн. А Павло як оженився, то ні разу й пальцем свою не торкнув! А жінці хіба можна вірити? «Усі бачать, як вона до чужих чоловіків ірже, один ти не бачиш», – під'юджували дядьки Павла.

Пізно повернувся додому. Явдоха сіяла муку на підситок, готуючись завтра пекти хліб. Павло підійшов до неї і хлипнув у вухо. Вона зойкнула і впала на долівку. Павло витріщив очі і став дожидати, доки підведеться: вона не підводилася і перестала дихати. Тоді він побіг до сусідів і сказав, що Явдоха впала і не встає. Сусіди прибігли в хату, розціпили Явдосі рота і влили води. Після цього Павло сказав Явдосі: «Хай ти сказишся, більше і пальцем не торкну». І справді, більше не чіпав і покірно, без ремства ніс своє ярмо.

Шия притерлася до ярма, і він уже і не помічав його ваги.

З евакуації Павло повернувся вошивий і голодний. Явдоха зігріла три чавуни води, обстригла ножицями голову і бороду такими «покосами», що жаль було глянути на чоловіка, викупала в ночвах, дала чисту білизну і посадила вечеряти. Павло з'їв паляницю хліба і такий горделей борщу, що собака не перескочить, поліз на піч відсипатися і оце спав уже третю добу.

– Спи, спи, – вичитувала Явдоха, човгаючи по хаті. – Дрова не нарубані, води не принесено, а він – пузо на черінь та й давить хропака. А що йому…

Вона не доказала, мимо вікна майнула чиясь шапка, в сінях зашаруділо, шукаючи клямки. У хату ввійшов Хома Підситочок.

– Павло дома? – запитав він, нипаючи очима в хаті.

– Он, хіба не чуєш?

Хома став на лежанку, потяг раз-другий Павла за ноги. Той розчунявся, вставився сонними очима на Хому.

– Вставай швиденько. В колгоспі зеренце роздають. Людей як мурашечок. Треба поспішати, бо другі пшеничку заберуть, а нам послідок лишиться.

Павло втелющився очима на вікно так, немов за ним борюкалися леви, яких він уперше бачив.

– Ну, ти йдеш чи ні? – палірувався Хома на таку Павлову кволість.

– Явдохо, може, піди? Га?

– О боже, він ще питає. Ви бачили отакого тюхтія? Люди біжать один поперед одного, аж падають, а він... Іди мені зараз же, бо як візьму кочергу, то тут тобі й вода освятиться.

Павло зліз із печі і став зазирати то під стіл, то під піл, то полід лави.

– Чого шукаєш? Чого шукаєш, іродова твоя душа?

– Чоботи десь пропали.

Явдоха полізла під піл, гримнула ними посеред хати:

– На!

Павло, сапаючи, взувся. Чоботи зсохлися і не налазили. Тоді Явдоха кинула старі калоші із солом'яними встілками. Павло підв'язав їх мотуззям, щоб не хляпали.

За хвилю знову вертається Павло. Поліз на піч за кисетом. Виліз звідтам у крейді, як мара.

– О-о, о-о-о-о, – голосила посеред хати Явдоха, посилаючи сто сот чортів на Павлову спину.

У колгоспному дворі – гамір і крик. Біля комор – вируюча юрба. Люди лазять по засіках по коліна в пшениці, гребуть у мішки, у рядна, в торби, в пелену. Григір Тетеря на все махнув рукою, сидить під коморою і плюється на всі боки:

– Тьху. Чи ви показилися? Куди лізете? Усім хватить.

Та його ніхто не слухає.

– Бери, браття. Тепер все наше. Якиме, давай сюди мішки! – кричить червонопикий Карпо Джмелик, Северинів брат, що днями з'явився у селі.

– Підводи із Леньків прийшли?

– Тут.

– Під'їжджай.

– Куме, ануте поможіть зав'язати.

– Набехкав, що й не сходиться?

– Так пшениця ж. Як золото...

Підситочок шмигнув до комори, а Павло сів біля Тетері, поклав поруч себе порожні мішки. Уже Хома раз виніс, удруге, а Павло сидить, курить і ні слова, ні півслова, так, наче язик йому юрком зв'язали.

– Чого ж ти сидиш пеньком? Що ж тобі зостанеться? – уже не витримав Хома. – Тут гав ловити нічого, коли на таке пішлося...

Мовчить Павло. Як зупинилися очі на Беєвій горі, так і стоять там, заклякши. Сидів ще з годину, потім зітхнув тяжко:

– Да-а-а! Дохазяйнувалися, – і пішов до комори, назустріч Хомі.

А у того очі рогом лізуть, чувал до землі давить, ноги трясуться.

– Підсоби, Павле.

Павло знімає зі спини чувал, несе до засіки, половину відсипає.

– Що ти, Павле, навіщо? – метушиться Хома.

– Неси, кажу, – раптом звіріє Павло, і очі його шалено округлюються.

Хома смішно моргає руденькими вусиками, дрібулить додому з неповним мішком за плечима.

Надвечір все перейшло на справжній грабунок. Залужанські дядьки, заможні і жадібні, шпортали один одного вилами, хрупали по головах оглоблями за землю, за межу, за вкрадений сніп, за випасену отаву. Жили в лугах та ярах віками. Кого не візьми – рідня: кум, сват, брат, племінник, хрещений батько. Були в них свої, ніким не писані, дикі закони: вкрав – не позивайся, сам украдь. У тебе сусід – дугу, ти у нього – воза. Творилися там страшні самосуди, бійки та сварки.

Настали колгоспи. Залужани земельку і конячок віддавали неохоче, з глухим ремством. Згодом втяглися в роботу, але працювали лінькувато. До того, що одержували на трудодні, в три рази більше докрадали і жили добре. Цього дня приїхали за пшеницею цілим обозом, стали розтягати інвентар: борони, рала, плуги, навіть сівалки. Тетеря благав, сварився, погрожував, але його ніхто не слухав: дядьки робили своє.

Тетеря забрав Бовдюга, колгоспного коваля Василя Кира, здорового, чорного і сильного, і ще з десяток троянчан, що крутилися біля комор, і повів на дворище. Павло теж пішов із ними. Карпо Джмелик, розіпрілий, червоний, із Северином зсаджували на гарбу віялку.

– Що ж ти робиш? – підійшов до нього Тетеря. – Це колгоспне майно, а не твоє.

– Тепер усе наше, – ще дужче почервонів Карпо, і очі його зажерливо спалахнули. – Твоя вже ниточка обірвалася. Зась. Досить нас у колгоспі душить. Тепер вільними господарями будемо. Німці землю роздадуть, і буде все, як було.

– Он як ти заговорив, – підступив увесь потемнілий Василь Кир. – Ану, скидай віялку, зараза! Кулаки його повисли, як гирі.

– Ти мені тут не заразкай, кіптюх чортів, – ворухнув плечима Карпо, аж ватний піджак затріщав на спині.

Северин усміхався, чекаючи, що буде, не виймаючи рук із глибоких кишень. Кир ухопив віялку, рвонув на землю. Северин, усміхаючись, узяв його за руку, очі звіріли, в них закипав волошковий цвіт:

– Вася, навіщо скандал? Вася?

Кир штовхнув його ліктем у груди. Северин вишкірив зуби, рукояткою пістолета вдарив Василя у висок. Кир, не відчуваючи з гарячки

болю, схопив Северина за руку і крутнув так, що вона хруснула. Северин зблід і сів на землю. Але за спиною Северина стояли ще два брати – Карпо та Андрій. Вони різними шляхами прокралися в рідне село і тепер билися за свої права всім джмелячим родом, мордаті, скажені, немилосердні. Вдарив Карпо Василя Кира залізякою по шиї, не втримався сільський коваль, похитнувся, згріб Карпа у чорні руки, підім'яв, падаючи, та насів йому зверху. Андрій клював чоботом під боки так, що аж гуло в коваля під порваною сорочкою, аж у ребрах дзвеніло.

Павло Гречаний, побачивши таке, зняв шапку і кричав, махаючи нею:

– Бросьте, хлопці! Бросьте! Уб'єте ж чоловіка!

Але його ніхто не слухав, і вбивство продовжувалося. Тоді Павло страшним ривком викрутив із воза голоблю, розпатланий, страшний, кинувся на залужан.

– А-а-а! – кричав він, розмахуючи голоблею і роблячи незграбні ведмежі стрибки.

Жахнулися люди, кинулися дворищем. А Павло біг, витріщений, і з його грудей неслося ревище. На бігу він трощив гарби, збивав тини, настромив на голоблю стіжок соломи, залишив після себе золотий крутіж. Він гнався за тим, що біг попереду. Втікач шмигнув у соняшники. Щось ляскало і пекло, обпалювало Павлові обличчя, а він біг далі, двома розмахами скосив соняшники і вигнав звідти втікача. Втікач полем, полем, а тоді звернув на ташанські луги. І раптом він зашкопертав, упав в траву під вербами, і там Павло настиг його. Карпо Джмелик сидів під вербою, крутив пустий «барабан» нагана і чекав смерті. В кучерях його заплуталась бджола і жемкотіла. Павло зупинився, захеканий, з розмаху тріснув голоблею по вербі.

– Я не твого поріддя, Карпе. Я лежачих не б'ю, – і, хитаючись, мов п'яний, пішов назад. Спина його трусилася, біля вуха рожевіли смужки крові. Сім раз стріляв у нього Карпо і тільки лице подряпав. У дворі Павла про щось питали, щось йому говорили, але він мовчав, бо не розумів, що говорять. Він бачив лише, як закривавленого Кира повели до контори перев'язувати.

Перед вечором Павло прийшов додому, скинув кожуха і поліз на піч. Явдоха подала йому гарячого молока із смальцем. Павло відмовився. Тоді вона принесла від сусідів пляшку самогонки. Павло випив пляшку одним духом і зараз же заснув.

Після цих подій Павло зробився ще мовчазнішим. Цілими днями сидів на печі, іноді виходив з хати, щоб принести води або нарубати дров. Коли не вистачало курива, – здіймав із горища сніп тютюну, оплетеного

павутиною, і, розташувавшись біля дверей, дробив його в кориті сокирою. Майже щовечора прибігав Хома Підситочок. Ще біля порога знімав заячу шапку, мовчки набирав у кисет тютюну, і вони з Павлом скручували цигарки. Явдоха трохи відхиляла в сіни двері або відкривала в хатині трубу. Павло любив сидіти на низенькому стільчику біля дверей і дивитися, як цілими хвостами витягає в сіни дим.

– Спасибі, хоч ти до нас заходиш, Хомо. Мій мовчить цілими днями, як деревина. Пропало б воно пропадом, отаке життя, – горювала Явдоха, – Тільки й знає, що кадить та й кадить, уже всю хату провоняв табачищем, що з молодиць ніхто не навернеться. Що ж воно чувати, Хомо? Чи не прогнали німця?

– Щось не чути. А виходить так, що в Троянівку заявиться.

– О боже мій, пропали ми навіки. А тут він, – Явдоха показала на Павла, – за Джмелями з голоблею ганявся. Нащо вони тобі здалися? Німці ж тільки ступлять – тебе ж першого на шворку, горе ти моє нещасне... Цілий вік із тобою мучилася, а на старість доведеться одній шматки поміж людей просити. Бачите, бачите, сусідо? Сидить собі і ні гадки, ані думки. Йому байдуже, що, може, і хату спалять, і хазяйство пограбують, і старцями по світу пустять. Йому все байдуже, аби кисет був повний.

– Ти догавкаєшся, ой догавкаєшся! – крикнув Павло, і це були його перші слова, які вона почула за тиждень.

– О, чуєте? Чуєте? – знову забубоніла Явдоха, але Павло так ворухнув на неї очима, що вона зараз же замовкла і пішла в хатину.

Павло і Хома залишилися вдвох. Дружба між ними в'язалася на дивовижних началах: Павло увесь час мовчить, мов камінь, а Хома говорить і говорить, аж у горлі деренчить. Вийшовши від Павла, хвалиться зустрічним дядькам: «Оце був у Павла, то так наговорився, що хай йому тямиться».

Хома любив Павла так, як слабий любить сильного. Вони і працювали разом у колгоспі: копали колодязі, ями, льохи, кагати. І де грунт був твердіший, то там ставав Павло, а коли витягали з колодязя грунт, то Павло був унизу, а Хома угорі.

Підсівши тепер до Павла поближче, Хома розстебнув куцину, бо в хаті було жарко, і тихо почав:

– Хоч ти, Павле, і сердишся, а Явдоха правду каже: не треба було встрявати в бійку. Сам бачиш, який тепер час: влади нема. Хто сильний, той тебе й з'їсть. Взяти хоч і колгосп. Дбали люди, дбали, а тепер що вийшло? Самі ж і розтягають по цурочці. Гай-гай. А як наші німчика відженуть та назад вернуться – де зерно, де плужки, де гарбочки, де реманент? Що ми ска-

жемо? Який одвіт дамо? Знову ж таки і з другого боку подумати, то і не помирати нам з голоду. А прикинеш дурною головонькою, то виходить, що тепер таке врем'ячко, що сиди тихенько, як мушка в щілині, і лапками не воруши. Так ні. Є людці. Хоча б і Джмелі. Це такі люди, що при любій владі житимуть, і завжди їм добре буде. Візьми хоч і Якима: як приходили денікінці, то він мою куму Ольгу трохи на той світ не відправив. – Хома замовк, пригадуючи, як воно все було. Явдоха торохтіла в хатині рогачами, а на горищі сокоріла курка, заклопотано і соромливо, збираючись знести яйце. – Кум тоді з червоними відступив, а Ольга залишилася. От і живе собі жінка тихо, нікому ні слівця, ні півслівця. Коли це ворота рип: заїжджають до двору черкеси в шапках; в кожного на поясочку ніж висить, на офіцерикові папаха біла, цигарка в зубах, погони золоті, а на руці батіжок плетений. І з ним – хто б ти подумав? – Яким Джмелик. Сорочка вишивана, жилеточка, чобітки юхтові, волосся оливою намащено – як до церкви зібрався. Показує рукою на Ольгу: «Оце жінка голови комнезаму. Сам бачив, два ящики оружжя у дворі закопувала». Офіцер виплюнув з рота цигарку, погрався нагаєм та й каже: «Говори, де зброя, бо як не скажеш, – дам своїм молодцям на розправу». І підморгує усміхаючись. А чеченці джеркочуть по-своєму, блискають зубами, язиками прицмокують. А Ольга була червона, як калиночка, а то – зблідла, та все одно гарна, сорочка на рукавах червоними квітками вишита, очіпок зелений, і сама повна та здорова, як з тугої води вийшла... Опустила очі. «Нічого, – каже, – не знаю». Моргнув офіцер чеченцям. Позіскакували вони із сідел, скрутили білі руки і давай нагаями шмагати. Сорочка на спині лопнула, кров бризкає, молоде тіло чорними п'явочками взялося, стогне, сердешненька, голову під руки ховає... А Яким стоїть посеред двору, приказує: «Так її, так. Бреше, скаже». А Ольга мовчить. Кинули її на землю, давай двір копати. Зрили – яма на ямі. В коморі, на горищі, по стріхах. Тоді офіцер як підскочить до Якима, шаблю вийняв, руки трусяться: «Шукай, мерзотнику, сам. Як не знайдеш, – голову зрубаю». Яким лопаточку в руки – і давай рити у стайні. А Ольга ніби непритомна, а сама краєчком ока позирає, а серденько трохи з грудей не вискочить. Це вже вона потім розказувала. Лежу, каже, а в самої так усе й похололо: ну, думаю, тепер кінець. Зброя в стайні захована. Знайдуть – до вечора не доживу. Копав Яким – не знайшов: зброя була під самим порогом зарита. Звалили чеченці його на землю, скинули штанці і давай ліпити, що ледве додому добрався. А прийшли червоні – не соромлячись людей, штани скидав, рубчики показував. Отакий був Яким Джмелик. А тепер його синочки. Як прийдуть німці – їхня влада, а тебе на гілляку... Балакають – німці земельку будуть роздавати. Як ти думаєш, нам з тобою

приріжуть?! Моя батьківщина – на Данелевщині. Пшеничка там родила, житечко, просо. Стільки проса, що нас п'ятеро дітей за зиму в ступах не перетовчемо. Мати пшонянички пекла. Тільки скине з сковороди – летять, як у глинисько. Я – найменший, то мені найменше і попадало. А як виїдемо орати, я коней пасу, під возом граюся, а розуміннячко є: виросту – і мені наділять, і я господарюватиму... Якби дали там, де й раніше, біля ставка. Ми там часто уночі з братами карасів ловили. Уночі, бувало, зірочки сяють, а карасі з води бульк, грають проти місяця. То як, Павле, приріжуть?..

Павло розтоптав чоботом недопалок, почухав живота, поставив на комин коробку з тютюном:

– Приріжуть, Хомо, ще й у кишки тобі наб'ють, щоб не мало було.

Хома зітхнув і поправив на голові заячу шапку:

– Поживемо – побачимо. Воно й правда, не на те вони пруть, щоб нам земельку дарували... А втім... Ех, коли б то наперед знав, що то буде!..

VI

Над Ташанню пахло вербовими кладками. Несло тонку, як слина з бичачої губи, павутину. Беєва гора із жовтим лісом блищала, мов іконостас. У сазі підпасалася перелітна птиця: казарки, нерозні, свищі. Підібгавши ногу, красувалася чапля, з чорного носа капала вода. Пеньки чорніли ковадлами. Осока полоскала у воді зелені ножі. Над левадами стояв цибулячий дух конопель. Кричали білі гуси. Хтось бив праником по шматтю: апть, апть, апть. Сонце крутилося у вирі, і від нього відлітали іскри, як від наждачного точила.

Але ніхто не милувався красою осені. Люди опускали очі перед її разючим блиском. Сохли на вербах ятери, павутиння позаплітало на них устенки. Що тепер ловити в ті ятери? Зорі з Ташані в тихі осінні ночі? Потріскалися човни, обростають зеленим мохом. Хто попливе на них? Хіба вербовий листочок? Умирають трави. Хто коситиме? Осінні дощі. Замерзає худоба по далеких шляхах та дорогах. Хто ж ту траву їстиме? А пожеруть її осінні тумани, іржавою юшкою по землі пустять, і не запахне вона морозним душком, не хруматимуть її ситі коні.

І ходили люди, заклопотані, стривожені, вставали, як сіріло, і лягали спати далеко за північ; їх турбувало одне: як жити, що робити? Підходила зима, треба щось їсти, в чомусь ходити, і тому люди вибирали картоплю, зрізували соняшники, звозили гарбузи, виривали матірку, а старі діди здіймали з горищ прядки та веретена, що десятки років лежали там на розвагу відьмам та домовикам, і ладнали домашні фабрики, бо де ж того краму набрати, коли гримить отака війна?

Вийшла і Орися з матір'ю рвати. День стояв теплий, тихий. Високе небо виблискувало, як полива на відрі, слало на землю тихі шуми: то шелест вітру, то сюрчання пташиних зграй, що збиралися відлітати, то відлуння чийогось далекого оклику, то гелготання перелітних гусей.

Забравшись у густу матірку, як у воду, невістка і свекруха працювали мовчки, не бачачи одна одної, а тільки чуючи над собою шелест зелених стебел з пахучими китичками зверху. Коли сонце підбилося вгору, жінки сіли снідати на обніжку. Уляна вийняла з-поміж горсток глечик холодного молока, накритого лопухом, відрізала окраєць хліба, поставила два череп'яних кухлі.

Орися пила молоко, тримаючи кухоль за вушко, і раптом побачила, що по ньому лізе жучок сонечко; вона посадила його на мізинець і стала тихо примовляти: «Сонечко, сонечко, заглянь у віконечко, свої крильця розпусти, до милого полети». Воно дійсно злетіло, і молодиця провела його зачарованим, як у маленької дитини, поглядом. Мати перехопила той погляд:

– Не долетить, в огні опалиться.

Орися опустила очі, в червоних вушках злякано затремтіли золоті сережки:

– Ось як підправимося трохи по господарству, піду до ворожки на хутори.

– На ворожку плюнь, на серце надійся. Воно все скаже.

– Коли ж воно з обох боків болить, де не торкнешся.

– Значить, нелегко і йому там. Болить, то нічого. Страшніше, як замре, того бійся, дочко...

У дворі гавкнув пес. Раз, другий, третій, потім як водою залився – ланцюгом дзвенить, аж на левади чути.

– Таке, наче на чужих. Ану, піди глянь, хто там такий.

Орися кинула на землю череп'яний кухлик, замелькала голими литками по городу. Назад прибігла гаряча, під синьою кофтиною груди полохаються.

– Мамо, повен двір бійців наїхало.

Обоє побігли до хати. Під вербою в холодку стояла машина. Біля колодязя тиснулося чоловік десять бійців у сірих брудних шинелях. На спітнілих обличчях тривога і поспішність. Гімнастьорки на спинах і попід пахвами темні від поту. Бійці штовхаються, брязкотять котелками.

– Чумаченко, вистачить тобі. Допався, як віл до калюжі.

– Дай баклагу набрати.

– Куди ллєш у чоботи? Хіба повилазило?

– Хлопці, оце я тут і в прийми пристану, – балагурить Чумаченко, витираючи рукавом рота. – Он уже й наречена з тещею йдуть.

– Перестань, – стогне смаглолиций боєць з рукою на перев'язі, відвертаючи сердите обличчя. Йому, напевне, вже набридли Чумаченкові теревені.

Серед двору, поглядаючи на годинник, стоїть Дорош. Неголене обличчя темніє щетиною, очі червоні, роз'ятрені пилюкою.

– Хто є в селі? – питає він Уляну.

– Немає нікого. Голова сільради і голова колгоспу виїхали. Вакуїрувались.

– Німців не чувати?

– Борони боже, – блідне Уляна.

– Тоді ось що, – Дорош спирається на палицю, шкутильгає в холодок під верби. – Чи не можна у вас пораненого покласти? Четвертий день веземо. Розтрясло його зовсім.

– Давайте його, давайте.

– Іще якби хліба спекти і білизну попрати.

– Хіба ж я вам у чомусь відмовлю. В самої двоє скитаються світами.

Дорош махнув рукою бійцям, вони відкрили борт машини і почали там щось робити. По рухові їх Орися зрозуміла, що вони підіймають щось важке. Вона хотіла подивитися, але бійці стояли так щільно, що вона нічого не могла побачити. Орися відступила. Повз неї пропливла жовта рука, стрижена голова. Довгі, зігнуті в колінах ноги теліпалися піхотинськими ботинками, на яких засохла грязюка. Коли пораненого вносили в сіни, хтось із бійців зробив необережний рух, і він застогнав.

Дорош сів на призьбі, витяг поранену ногу і так сидів довго, не то задумавшись, не то дрімаючи. В чорній тіні його козирка тужили очі: невже забули його люди в Троянівці? Невже так змінила його військова форма чи бої та тривога зліпили друге обличчя, що не впізнають його люди? Оце ж садиба Вихорів, він її знає. Он Орися накидає в жлукто цілу гору червоноармійської білизни і не впізнає його, не дивиться навіть на нього. Дорош бере паличку, виходить із двору. Левадами, через Ташань – і вже війна вгризається залізяччям десь позаду, струшує в пітьму людське життя, обжирається кров'ю, гасить очі святому радянському воїнству, гоготить вулканами, а тут вимиває вітерець поливу на небі, розхукує біле хмариння, і цілі потоки синяви заливають світ і ніжать землю духом неба і коріння; і те єднання землі і неба щемить у грудях тривогою вічності: людина відчуває себе новонародженою перед красою життя, і сяйво добра освічує їй душу, і в тому сяйві вона бачить

себе збоку первозданною, непорочною, доброю, як перкалеве світло березових гаїв, ніжною і щирою, як голуб'яче серце. Дорош теж зайнявся тихим світлом добра. Природа входила в нього духом коріння, чистотою небесної синяви, бентежила хліборобське серце. Якою ж ви силою володієте, сині небесні потоки, ви, білі хмари, і ти, пахуча земле, що з одного робиш звіра, а з другого голуба? Отже, є в тобі таємні чари? А хмари біліли, і гомоніли сині потоки: «Справедлива душа чарується небом і землею, а чорна – смертю». Дорош і справді чарувався небом і землею і думав, дибаючи понад Ташанню: «Невже ж я тут і все бачу після того, як по мені проскреготіла машина війни?»

Сині потоки лилися, і Ташань кипіла під вітром. Верби сплакували листям, і золоті сльози гнало за водою. Комиші кошлатились, і здавалося, що в їхній таємничості хтось живе. Дорош розгорнув їх руками, вийшов на берег річки і сів на пеньку. Тепер його ніхто не бачив, бо він був сам на сам із річкою. Коло нього, затоплений у воду, стояв човен, лежало поламане весло. На сучку верби висів прогнилий ятір. Забуте, покинуте місце. Давно сюди не ступала людська нога. Тільки сині потоки поміж комишами та зелене латаття підняло на вітер вуха. Скоро воно осяде на дно, відімре – і чи не тому так нашорошило вуха, щоб наслухатися востаннє вічної думи комишів? Латаття осяде, і річка очиститься, – але чи очиститься людська совість від звірячого паскудства і коли ж настане такий час?

Вода світила на Дороша лагідністю, виколисувала милість до всього живого. З комишевої затоки випливла дика качка з каченятами, і вони шульпотіли собі та перекахкувалися, живлячись, чим дарувала природа, а Дорош шепотів: «Пливіть. Я вам нічого поганого не зроблю».

І коли стара качка закричала щось по-своєму і всі діти спливлися докупи та звели одне до одного дзьобики і загомоніли, – Дорош відчув, як щось давонуло за горло. Може, то одвалився з душі камінь війни і захльоснуло його людською радістю, що стріляний, пропахлий смертями воїн потер рукою щемлячі очі над тихою пустельною рікою. «Ну, так я зовсім розкисну, – усміхнувся Дорош. – Мені потрібне тверде серце».

Він вийшов із комишів, як із зеленого храму, до якого ходив на сповідь. Там він залишив свою ніжність, і якщо він залишиться живим і повернеться, – він візьме її назад у зеленого бога.

Комиші з тихим шумом затворили за ним пахучі двері, і він знову став тим Дорошем, яким був, і небо вже не слало йому синіх потоків, а земля палила очі чорним попелом. На колгоспному дворі він знайшов того попелу цілі купи. Вітер кіптюжив і дмухався ним. Конюшня, корівники – все спалено. Обвугліли стовпи, як пам'ятники печалі. Жах, мовчазність,

пустеля. Дорош обкульгав згарище, сів з невітряної сторони на якийсь шурпак і зняв кашкет. «Де ж ти починаєшся і де кінчаєшся, людське глупство? Для кого ж ми грудьми закривали землю? Невже самі люди, що це творили, пустили з вітром і димом?» Він все нижче схиляв голову, і в грудях у нього щось рвалося і боліло. Попіл присипав плечі і руки.

До Дороша підійшла людина і стала поряд. Він не піднімав очей і бачив лише латані чоботи в попелі.

– Хто спалив колгосп? – запитав Дорош. Чоботи переступили з місця на місце.

– Хто палив, питаю? – зірвався Дорош і побачив перед собою старого в кожусі, що тремтів плечима і розмазував шапкою попіл на обличчі.

– Валентине Павловичу... Товаришу Дорош. Звиніть. Не догледів я...

– Та хто ж ти? – доступився Дорош і насилу розпізнав завгоспа Григора Тетерю. Колись цей старий був чистун, акуратист, вуса підстрижені, сорочка чиста, борода і шия підголені. Тепер же стояв брудний, обірваний чоловік, зсутулений горем. За цих кілька місяців у нього відросла борода, запали очі, загострились вилиці. Вдень і вночі вештався він згарищем і виколупував із попелу то відро, то решето або просто сідав на землю і розплутував якісь вірьовки, говорив сам із собою. Люди і домашні вирішили, що він з'їхав з глузду, і не чіпали старого.

Тепер, стоячи перед Дорошем, від плакав, витираючи шапкою червоні, без вій очі, довго нічого не міг сказати, крім: «Простіть, не догледів. Що ж, я знаю. Я винний».

Дорош відвів його від згарища, посадив між вербами:

– Розказуйте, як було.

– А як? Налетіла залужанська махновщина, стала зерно із засіків гребти. Я ключів не давав, кажу – по списках треба, бо це зерно колгоспне і за нього треба відчитуватися. Вони ж – в морду, ключі забрали, і все по-своєму. Потім стали реманент розтягати. Василь Кир, Латочка, Павло Гречаний не хотіли давати. Зчинилась бійка. Троянівці залужан розігнали. Тоді вони прийшли вночі і запалили.

– Хто – вони?

– Звісно хто. Джмелі.

Дорош здивовано змахнув бровами вгору:

– Як? Ми ж Северина заарештували?

– Утік. Ще й два брати-вовкодави об'явилися. Так що знову цілим роєм. Не з одного тепер кишки випустять.

Дорош обіперся на палицю, встав із пенька, зарядив пістолет. Серце вицідило на щоки лютливу блідість.

– Валентине Павловичу, не гарячіться, – схопив його за руку Тетеря. – А давайте так робити, наче нічого й не було. Бо ось послухайте, що я вам скажу. Джмелі посідали на хургон і покотили на хутори. Повернуться вночі, заховають награбоване і почнуть пиячити. Тоді ви їх і накриєте. В мене є такі люди, що дадуть знати, коли і куди йти. Джмелі вооружоні і не боягузи, так що будьте обережні.

Десь близько бухнув постріл, і відлуння крикнуло над Ташанню. Дорош напружився, як птиця. Григір Тетеря пробубонів:

– Чуєте?

Ще два рази бабахнуло, і кулі потягли дзвенячу струну в луги.

– О, знову. Пропав чоловік, їй-бо, пропав... То ж Охрім Горобець дома в побувальцях, так замість того щоб сісти та з жінкою поговорити, так вивів дітей у берег і – чуєте – вчить їх стріляти. А там же дітлахів! Кожному по одному патронові – і то треба цілу торбину. О, чуєте? Здурів. Потерявся умом. Тьху, – плювався Тетеря.

Дорош сказав суворо:

– Добре робить, що вчить. Ви теж гав не ловіть. Джмелі, бачите, як запаслись тими цяцьками! А у вас що? Вила та лопати? Дивіться, старики, не проморгайте! Нас тут не буде, доведеться самих себе захищати.

– А ти, Валентине Павловичу, не обижайся. У нас теж є дещо приховано. Можем і тобі позичити, як хочеш.

– От тобі й старий, – розвеселився Дорош. – Ну, артист. Ніколи б не подумав.

– Це я так, прикидаюсь дурнуватим, – зашепотів старий. – З дурнуватого який спрос? Скажу вам, що за розпорядженням Оксена можу видати для твоїх хлопців чого хочеш з їстівного. Ну, а остальне – воно не видається, бо й самим здасться. Ага, ось що. Ти тут зборів не збирай, мітингу не скликай, бо люди тепер затаїлися, на мітинг не підуть. Вони й так не знають, що робити. Нам тепер у хитрість треба перекидатися. Сам чуєш – гуркотить, от-от до нас припожалує. І ви, хлопці, теж швидше вискакуйте, а то коли б вас не зачинили.

– Заради пораненого товариша зупинилися. Вночі вирушимо.

– Отак і добре. Так іди собі, а ввечері все зробиться.

Дорош повернувся до Вихорів, поснідав і ліг у хліві на сіні. Він багато ходив, нога натрудилася і тепер боліла.

Прибігла Орися, принесла подушку:

– А знаєте, я вас вперше не пізнала, – щебетнула, збиваючи подушку. – А тепер уже знаю: ви колись так кумедно в район на коні їхали, – засміялася Орися, і її очі бризнули такою веселістю, щоки так зайнялися

збентеженою дівочою кров'ю, що Дорош теж посміхнувся і подумав: «Їй материнства хочеться, дитинку колихати, а тут чорне лихо землю рве».

– Оддихайте. Може, й мого хтось отак припантруе… – і, затулившись рукавом, пішла з хліва.

Молодиця намочила в ночвах білизну бійців, заходилася прати. Білизна була чорна, пахла землею, димами, і в Орисі стискалось серце, коли вона принюхувалась до неї. Увесь день їй пахло гарячою Тимковою спиною, його махорковими губами, чорним баранячим чубом, яблуневою постіллю, і вона покинула прання, прокралася в комору і довго стояла в куточку, притисши до розпашілого обличчя Тимків картуз, що пах полиневими степовими ночами, гарячим диханням коханого. Сонячний пил просівався крізь комірне віконце, і вона, притисши картуз до серця, стояла в тому пилу золота, як богородиця, і молилася:

– Боже, якщо ти єсть, захисти і заступи його, не дай кровинці капнути на землю, а краще виціди мою по крапці, бо я хочу, щоб він жив. Боже, прошу тебе…

Вона впала головою на скриню і заплакала. Потім обережно повісила картуз, витерла фартухом сльози і вийшла з ванькирчика тиха і заспокоєна, як після сповіді.

«Оце гарно, треба роботу робити, а я рюмсаю», – незлостиво докоряла сама себе, зайшла в хату, щоб набрати лугу для прання.

Орися знала, що поранений боєць лежить на лаві, і їй захотілося глянути на нього, але вона не наважувалася, бо їй здавалося, що в нього жахливо понівечене лице і заюшене кров'ю око не до діла підморгує. Але почуття, що поблизу є людина, яка страждає, перемогло сграх, і вона глянула. Ноги її прикипіли до долівки: він дивився на неї добрими чистими очима і прохав у неї пробачення, що своєю присутністю спричиняє клопіт. Орися почервоніла, опустила очі і не знала, що робити: підходити ближче чи робити своє діло. Вона стояла з опущеними очима, але відчувала себе спокійніше, і коли звела очі, то зрозуміла чому: він уже не дивився на неї своїми очима, а лежав, заплющивши їх. Видно, втома розслабила його, і він уже спав. Це був дуже молодий боєць, з надзвичайно ніжним, як у дітей, рисунком рота і білим пушком над верхньою губою. На ньому була несвіжа сорочка, розхристана на грудях, і Орися чула, як він дихає і як у нього в грудях щось шваркотить і присвистує. Вона не могла втямити, що то, і, нахилившись ближче, засичала, як від пекучого болю: між бинтами ворушилась сіра маса. Орися закрила руками обличчя і наосліп вискочила з хати.

– Що з тобою? – запитала Уляна, що несла в хату оберемок дров.

– Ой мамо, коли б ви бачили, – застогнала Орися і підвела Уляну до пораненого.

Уляна гримнула коло печі дровами і покликала в хату Чумаченка, що, порозвішувавши онучі на тину, гуляв босий.

– Ей ти, Чумак, чи як тебе! Іди, товариша купати будемо.

– Що, вже готовий? – прибіг задиханий Чумаченко.

– За язик укусись! – грізно глянула на нього Уляна.

– Ах, мамаша, на війні до всього звикнеш. Нашого брата стільки перемолотило, що якби за кожним плакав, очі б не просихали.

– Ось бритва, поголи його. Нужа заїла зовсім. Та гляди, бритви не пощерби, бо повернеться син – лаяти буде.

– Не бійтеся, все буде в порядку.

Двері в хату були відкриті, і Орися чула, як Чумаченко точив на ремінці бритву, розмовляв з Огоньковим.

– Ти руський? – питав він.

– Руський, – тоненьким веселим голосом відповідав поранений.

– Ну, а я з тебе... – тут запанувала мовчанка, тільки чути було, як постогнує Огоньков і скребе бритвою Чумаченко. – А я з тебе татарина зроблю.

«Безсовісний, людині боляче, а він зуби скалить», – картала його Орися.

– Може, тобі «баки» біля вух залишити? Щоб як у Печоріна? Га?

– Не треба, ох, – стогнав Огоньков.

– Ні, я таки залишу. У дворі молода дівчина, і треба, щоб усе по формі.

Орися вскочила в хату з мокрими підштаниками, з яких стікала вода. Відізвала Чумаченка в сіни:

– Чого ви? Чого ви з нього знущаєтесь?

Чумаченко поклав бритву на стіл, прикрив за собою двері, очі його потемніли.

– Баришня, – сказав він глузливо, так що лівий кутик вуст піднявся вгору, створюючи щось подібне до посмішки. – Ви давно перестали гратися в кукли? Якщо недавно, то спіймайте собі кошенятко, загорніть у ганчірочку і голосіть, скільки вам захочеться. А чад Огоньковим не дозволяю. Я його з бою пораненого витяг, і я хочу, щоб останні хвилини свого життя він прожив весело...

І пішов у хату.

– Так от, брат, єфрейтор Огоньков, вже хазяйська донька тобі побачення призначає.

– Невже? – зрадів Огоньков.

– Істинно. Як стемніє, каже, прийде тебе доглядати. Може, каже,

води попросить або вкрити треба буде, то вже не відмовлю. Ти тільки не лови гав. А то я тебе знаю. Перед німцями орлом був, а перед дівчиною ягням зробишся. Як тільки вона прийде до тебе, першим ділом попроси, щоб подушечку поправила, пальчиками по щоках провела, а далі само покаже, що робити... Одним словом, не зівай.

Пізнього вечора Дороша розштовхав незнайомий чоловік з міцним, соковитим басом:

– Ви Дорош?

– Я.

– Я прийшов од Григора Тетері.

Дорош зсунувся з пахучого сіна, наткнувся пораненою ногою на щось тверде, засичав від болю.

– Карпо Джмелик сидить із своєю шльондрою в погребі і веселиться. Візьміть його.

Дорош закульгав із хліва. Незнайомець притримав його за рукав:

– Карпо не дурак і отаборився із ручним кулеметом, так що дивіться, щоб із ваших хлопців лика не надер.

Незнайомець мовчки потис Дорошеві руку, плигнув через тин, розтривожив соняшниковий шелест. Дорош глянув на годинник: дванадцята ночі. Викликав Погасяна, Чохова. Наказав збиратися.

Чумаченка залишив доглядати пораненого.

– Підемо одного дезертира брати.

Подвір'ям сунулася чорна постать. Біля неї, пританцьовуючи, дибала зовсім, маленька: Микита Чугай і Охрім Горобець. З торбин пахне свіжим хлібом й жіночими та дитячими сльозами.

– Насилу свій кагал приспав, тепер можна й рушати, – квапився Охрім. – А там десь за ворітьми жінка тужить. І чого ми заїжджали в цю Троянівку?

– Ви так, наче деінде збираєтесь! – прогудів, як у дзвін, Микита Чугай.

– Треба взяти Карпа Джмелика.

Микита заслонив Дороша спиною, підтяг гвинтівку:

– Я поведу. Командир кривий, а нам треба швидко. Пішли, хлопці.

Роса стріляла з-під ніг і обкочувалася на чоботях пилючкою. Ташань колихалася в місячних мережках. Кущі стьобали бійців по грудях та спинах, залишаючи на одязі темні росяні смуги.

Перебрели через рокітливий потік. Понесли на дулах гвинтівок мінливі місячні бліки. Тут уже було Залужжя. З городів тягло коноплями і розпареним гноєм. Карпо засів у Обручевім подвір'ї. Колись тут жив куркуль Обруч. А зараз володарює Карпо. Нині це його ханство.

Білим крейдяним тічивом спливають разом із місячним сяйвом на траву льохи. В якому Карпо? Бійці зупиняються і чують музику з-під землі. Гармонь.

А чого соловейко та й смутьон, не весьол?
А й повесил гааа-га-ла-овку-у,
Зе-ге-рна-аа й не-ге-ге клю-йоо-ооть...

Підспівують два голоси – чоловічий, хрипкий, прокурений, глухуватий, як із труни, і жіночий, вискливий, розгнузданий, похабний. Не може підладитись тужити з піснею, а перегукує тоненько, мов п'яна бублешниця.

«Так ось де твоє вовче пирствіє», – набичується Микита і віддає хлопцям зброю. Під гімнастьоркою спухають гладіаторські м'язи.

– Ось що, хлопці. Я сам його брати буду, а ви коло дверей і коло вікна, і щоб ані звуку. Як треба, – нагукаю. Ну?

Хлопці лягли на землю тінями, в ноги – важкий теплий підвальний дух.

Микита став у білій рамі льоху, закрив плечима двері, бухнув лунко чоботом.

Ах, золотая клєтка да ізсушіла меня...

Бухнув ще раз. Сконала пісня. Зітхнувши, стихла гармонь. По сходах п'яне бухання, гарячий подих розімлілого від задухи звіра:

– Хто?

– Микита Чугай. На чарку прийшов.

– А я тебе свинцем на шмаття поріжу. Ти за жидів воював?

– Воля твоя – ти хазяїн.

Бухання покотилося вниз. Іржавим скреготом обізвалися двері.

– Заходь, – глухо обізвалися знизу.

Микита відкрив двері, важкі, тюремні. В горло вдарило нудним картопляним духом. На чоботях Микити тьмяно колихнулося низове світло.

– Закрий двері.

Микита намацав широку, у вигляді серпа защіпку і довго не міг всадити її в гніздо, така вона була важка, плутався руками в якійсь вірьовці. Нарешті засувка з грюкотом упала в гніздо, і Микита відчув, як в роті запекло розпиленою іржею.

– Зійди сім східок униз і ні одної більше, інакше я на твоєму животі зірку вистрочу.

Микита відрахував ногами сім східців, зупинився. Бачив, як у челюсті печі, освітлений лампою стіл і трьох людей у тютюновому диму. Карпо сидів у м'якому високому кріслі, голий до пояса, стрижений і круглолобий. З темних очних ям віяло мороком. Ручний кулемет «дігтяр» тримав на колінах, мацав очима Микитин живіт. За його спиною стояла краси-

ва, але затягана дівка з відрізаними косами, шкірилась кровожадно. Обличчя змучене задухою і самогоном. Ліва цицька в синяках вивалилася з кофточки. Притихлий і зляканий, згорнувши міхи, на стільчику сидів сліпий Вихтір. Білі пальці тремтіли на вороних планках. Від стола до дверей тяглася вірьовка, і Микита зрозумів, що то за допомогою неї Карпо відчиняв двері. «Одначе обжився ти тут», – подумав Микита, ковзаючи поглядом по цілих горах награбованого майна, що лежало по кутках: чоботи, шапки, свитки, зброя, позолочене попівське кадило, сідла, меблі, червоноармійське обмундирування. «Чи не з кров'ю здирали з таких, як ми?» – питав себе Микита, перековтуючи в горлі іржу і ненависть.

– Дивись сюди, – обізвався Карпо, – цей шрам у мене від гепеушників, цей – по п'яному ділі, цей – від урків, цей, – він ворухнув губами на посмішку, – за хороших дівок, а оцей, свіжий, недавно заструпився, – від червоноармійців, коли я з армії тікав. Ти бачиш тепер, хто я? Печений, різаний і стріляний. Галько, обцілуй шрами.

Галька вигнулась і перечмокала рубці.

– Ач, як уважає. Бо нашого роду-заводу. Галька Лебединець. Батько коней постачав на все петлюрівське козацтво. Ти чого прийшов?

– Втік з армії.

– Ага, і тобі не захотілося за комісарів воювати? Ха-ха! Тоді друге діло. Галько, налий склянку.

Галька налила і піднесла гостеві. Микита випив, утерся рукавом.

– Підходь ближче.

Микита підійшов.

Карпо обвів зачарованими очима льох, блиснув зубами.

– Дот! Фортеця! Ну що ж, Микито, може, й ти поступиш у мою банду? Гуляй душа без кунтуша! Я та моїх два брати-соколи нав'єм вірьовок із чужих жил.

– Хіба й Андрій тут? – аж похололо всередині в Чугая.

– А як же! Поїхав десь із Северином на хутори. То такі, що маху не дадуть. Піднеси, Галько, ще склянку.

Микита випив – і пішло по жилах сатанячим дзвоном.

– Що притих, Вихторе! Ану рвони за міхи, щоб світ задимився. Галько, налий склянку.

Микита закрутив головою:

– Е, ні, господиня частувала. Тепер нехай господар.

– Оце по-нашому, – гукнув Карпо. Кулемет поставив під стіну, налив склянку, хотів нести, зупинився, підозріло оглядаючи Микиту. – Обшукай, Галько.

Дівка підійшла до Микити, обмацала кожен рубчик.

– Нема нічого.

Карпо взяв склянку, рушив.

– Закусити захопи, не скупися, – попросив Микита.

Карпо вирвав із кільця кавалок ковбаси, пішов назустріч Микиті, простягши обидві руки: Микита ступнув уперед і лівою рукою потягся за склянкою, а праву непомітно відвів назад – хряп Карпа в ухо. Карпо вивалив головою кирпичину, впав. З рота і носа запузирилася кров. Мимо шиї Микити просвистів ніж, врізався в дерев'яний зруб, забринчав костяною ручкою, виколихуючись у світлі лампи.

– Ах ти ж, лярва!

Микита цапнув Гальку за руку, швиргонув у куток і кулемет в руки:

– Хлопці! Сюди! Вихторе, тягни за вірьовку.

Сліпець метався, як на пожежі, розставивши руки, доки намацав те, що треба. В двері гримотіли червоноармійські приклади. Заскреготіло, звалилося. Вдарило свіжим духом. Бійці затупотіли вниз.

– В'яжіть.

Непритомного Карпа зв'язали, виволокли надвір. Сліпий Вихтір перелякано топтався з гармошкою, питаючи з зубним переклацом:

– То як мені, ще грати?

– Грай «Ой лопнув обруч...»

Микита стояв, купаючи груди в нічному раї, вихекував погріб і самогон. Обковувало його місячне срібло, як лицаря, і правда милувалася світом, а кривда корчилася у вірьовках, підшморгуючи червоні соплі.

– Галько, спали їх, ножами зріж! Зріж на мені пута, – вив Карпо, всмоктуючи тілом вірьовки, розгризаючи їх зубами.

– Закляпуйте йому рота. Хай люди ще одну ніч посплять спокійно.

Чохов всунув Карпові пілотку в рот. І вони потягли його, виючого, лугами.

Орися прала до самісінької ночі і в хату не заходила. Потім повернулися бійці, гамірно повечеряли, полягали спати. Огоньков, чистий, викупаний, у свіжій білизні лежав на лаві. Його наворочали, і він заснув. Мати позакривала віконниці, засвітила каганець та поставила на столі. Бійці поснули не відразу. Виходили курити надвір, скрипіли дверима, каганець раз у раз блимав на столі. Згодом прийшов один боєць і сказав Дорошеві, що телефонний зв'язок з районом Опішня перерваний.

– Пильнуйте дорогу, – наказав Дорош.

– Єсть.

Боєць вийшов, і все поволі затихло. Чути тільки, як глибоко дихають бійці та щось присвистує і шульпотить у грудях пораненого.

Орися спала з матір'ю в хатині, і крізь відхилені двері їй було видно синій морок, розкидані по соломі ноги бійців і нерухоме тіло пораненого, що лежав на лаві, покрите легеньким одіялом. В хаті було тихо, але Орисі весь час вчувалося якесь перешіптування, якісь таємні шерехи, чиєсь тяжке зітхання.

– Мамо, хтось під вікном ходить, – шепотіла вона.

– Хто там ходить? То тобі від нудьги. Спи.

Орися закривала очі і намагалася заснути, але сон тікав, і якась тривога і недобре передчуття все більше і більше охоплювали її. «Усі сплять, і чого вони сплять? – сердилася вона, хоча і не могла довести, чому втомлені люди не повинні спати. – А я не можу. Треба трохи полежати з відкритими очима, тоді заснеш». Вона відкрила очі і побачила, що поранений підвівся і, обпершись руками об лаву, озирається навколо, ніби шукає когось. Вона схопилася і, переступаючи через ноги бійців, побігла до нього в одній сорочці, тримаючись рукою за пазуху. Побачивши її, він поманив пальцем до себе, обличчя його стало змовницьким, а очі весело заблищали. Він схопив її за руку і так вп'явся своїми гарячими, твердими, як залізо, пальцями вище зап'ястка, що рука її стерпла.

– Чуєш? Похідну грають, – жахно запитав він. – Тра-та-та-там, трам-та-та-там, – тихо заспівав він, і лице його зробилось натхненним.

Орися, затамувавши дихання, прислухалася, але ніякої музики не чула, проте чим довше вслухалася, підкоряючись його волі, тим більше вірила в те, що дійсно десь чується музика, і були такі секунди, що вона ніби дійсно чула її, але відразу ж після такої хвилі, коли вона знову поверталася до дійсності, звуків уже не було. Так продовжувалося хвилину-другу.

– Ти мене боїшся? – запитав він.

– Раніше боялася, а тепер ні.

– Тоді перенеси мене звідси, бо мене хотять убити.

– Хто? – жахнулася Орися.

– Вони, – і він показав у темний кут. – Але я не дамся. Не дамся.

Лице його зробилося лютим, очі горіли, в них стояв маленький чорний чоловічок і розмахував головешкою, вихопленою з багаття.

Огоньков спустив із лави ноги і потяг Орисю за собою.

– Ох, рознещасний ти мій друже, – проговорив хтось зовсім близько, і Орися, озирнувшись, побачила Чумаченка, що в одній білизні підійшов до лави.

– Ну, лягай, Огоньков. Лягай. А ти, дівчино, іди спати. Я біля нього посторожую.

Але Орися нікуди не пішла, а стояла, боса, в одній сорочці, і не зводила очей з Огонькова, від якого так пашіло жаром, що вона відчувала той пал на своєму обличчі, і їй щохвилі робилося жаркіше. Раптом Огоньков схопився, став борсатися, кричав, просився, щоб його пустили додому, нахвалявся, хрипів грудьми.

– Ну, пустіть же мене додому. Де мій вещмішок? Де? – метався він, вириваючись із рук бійців. У нього був такий страшний прилив сил, що Чумаченко вже не міг його втримати і йому допомагало ще двоє бійців.

Раптом усе стихло і чийсь голос сказав:

– Готовий.

І знову зробилося тихо-тихо. Нараз все заворушилося: загримали двері, заходили бійці, і мати вивела Орисю надвір, посадовила на лавці під вербою. Мимо Орисі бігали бійці, носили якісь клунки, мішки, ящики, хтось дзенькнув лопатою, і один із червоноармійців, з вигляду старший, сказав:

– Отут за хатою і вириємо.

Вони пішли в хату, винесли звідти щось довге, замотане в шинелю. Прийшла мати, взяла Орисю за руку і сказала:

– Ходім.

За хатою, між кущами шипшини, стояли в кружок бійці. Вони підняли вгору гвинтівки, тричі вистрілили, і ці постріли привели Орисю до тями. Вона пізнала матір, яка дивилася на Орисю так, ніби побачила її вперше після довгих років розлуки. Цей погляд дивував Орисю, і вона ніяк не могла зрозуміти, що він означає; пізнала Чумаченка, що стояв поряд з Дорошем, блідий і нахмурений. Орися глянула на свіжу могилу і все зрозуміла, але плакати не могла, а тільки тіпалася, як у пропасниці, і загорталася в платок. Зненацька прибіг боєць, щось крикнув. Всі сполошилися, і за хвилю двір опустів. Останнім відходив Чумаченко. Підтягнутий, обвішаний гранатами, суворий і непокірний, він взяв Орисю за руки і сказав у затуманені очі:

– Учись, дівчино, із зціпленими зубами жити. Відходимо ми, – і широкими кроками, притримуючи рукою автомат на грудях, побіг до машини, що вже виїжджала з двору.

Всю ніч бійці їхали на схід. На світанку зупинили машину в охтирських лісах. Микита Чугай поправив на грудях автомат і крикнув до бійців:

– Тягніть його сюди.

Карпові розв'язали руки і прикладами зсадили на землю. Жовті піски зеленилися світанком, хвоя набрякала соками, а справедливі серця гнівом.

– Поставте його під отією сосною.

Карпа поставили, і він розминав зімлілі руки, рив ногами пісок, лице зробилося як яєчний жовток. Чугай навів автомат Карпові на груди і спитав:

– Ти знаєш, за що я тебе вбиваю?

Карпо гордо задрав стрижену голову:

– Бо мій рід – хазяї, а ти – гнида.

– Ні, Карпе, – відставив ногу Чугай і посміхнувся. – Бо ти світ чорниш, а я хочу, щоб на ньому було світло. Ти – зло, а зло треба вганяти в землю.

І заплигав у руках автомат, і загоготіло в лісі.

Бійці пішли до машини, а Чугай – до сосни, щоб глянути, як вмирає Карпо. Стояв Карпо біля стовбура зігнувшись і рив руками землю, а пісок темнів і набухав кров'ю з-під живота.

– Вривайся поглибше, щоб ніколи не встав із землі твій поганський рід, – сказав на прощання Чугай і поніс пісками важку ношу майбутніх боїв.

VII

Тихими вересневими світанками господар, що виганяв худобу на пасовисько, прислухався, чи не гуркоче де-небудь далі, чи не відходить фронт, чи не гонять назад германця. А фронт не відходив, навпаки – наближався. Гуркотіло на Миргород, на Гоголіво. Тоді пішло лівіше, лівіше та й зовсім затихло.

Німці пройшли стороною. В Троянівці їх ніхто не бачив. Серед народу ходили жахливі чутки: німці кидають у вогонь дітей, розстрілюють мирне населення, нелюдськими муками мордують полонених червоноармійців. Вішають на телеграфних стовпах дідів.

Цим чуткам вірили, бо ще були в селі живі свідки з 1918 року та учасники імперіалістичної війни, що стверджували:

– Наїлися ми німецької заколоти, будучи по різних полонах, насьорбалися їхніх батогів та нагаїв.

– Та невже він такий звір? Навіть малюків у вогонь кидає? – допитувалися жінки.

– Це для нього все одно, що березове полінце шпурнути, щоб вогонь палав ясніше.

– Та ми йому очі рогачами повиштрикуємо, – погрожувало жіноцтво.

А канонада віддалялася і зовсім затихла. Стало ясно, що наші відійшли. Село заніміло і прищулилося: ось-ось повинні були вступити німці.

Пройшов день, другий, третій. Німців не було. Острах запанував людьми. Уночі хтозна від чого хлипали двері, шелестіло по хлівах сіно, щось перешіптувалося. Люди говорили, що то переховуються поранені бійці і радяться, як наздогнати своїх. Жінки говорили зовсім інше. Вони присягалися, що то німчура переховується на горищах «з радійом» і передає, де бомбити.

– Меліть, війська вже хтозна-де, а німець сидів би оце на горищі. І видумають чорти-що, – лаялися діди.

Як не дивно, а всю таємницю виявили діти. Несміливим гурточком підійшли вони вночі до хліва і в місячному сяйві при закритих дверях побачили згорбленого старця, що сидів у великій задумі, спершись руками на ціпок. Він то бурмотів щось, похитуючи головою, то затихав і ніби прислухався до нічної тиші, що царювала навколо, то раптом схоплювався і, піднявши вгору руки, гнівно потрясав ними до чорного демона, що десь там ховався у небі, і обличчя старця у жовтих відсвітах місяця було оскаженіле, як у розгніваного духа землі, очі горіли сатанинським вогнем, а почорнілі вуста сипали прокльони.

– Ідеш? – питав він, потрясаючи кулаками в небо. – Іди, йди на свою погибель.

І знову сідав на розламані ясла чи на одірване колесо, забуте і покинуте людьми, і журливо похитував головою з боку на бік.

– О горе моє, все пішло прахом. Все пішло, – пришіптував він, з сумом дивлячись на чорні діри дверей, що зяяли в тумані ночі, на худі ребра обдертих покрівель, що сипали порохно згори, на розкидані дошки, на стару, порвану, нікому не потрібну вже збрую, розсохлі бочки, з яких повипадали клепки, на все те розорисько, яке зробили Джмелики.

– Щоб вам руки посудомило, – проклинав він.

Він не міг погодитися із знищенням. Він розумів лише одне: все, створене людськими руками, повинно жити, бо в нього вкладена людська праця, людський піт. Дух руйнування був противний його істоті, і з ним він не міг примиритися ні на одну хвилину і, як тільки умів, ненавидів його.

Це був Григір Тетеря. З того часу, як Джмелики пограбували артіль, як все у дворі перетворилося на купи чорного руїниська, старий вдень майже ніде не появлявся, а, закрившись вдома в комірчині, в якій було малесеньке віконечко, та розгорнувши товсту, в оправі книгу (він якось випадково випросив її у якихось штабників, що їхали через село), записував туди все майно із старих подертих колгоспних майнових книг, що залишилися йому в спадок від Оксена. Записував чорнилом, ретель-

но, так щоб і сокирою не вирубати, вишкрябував усе, що залишилося в пам'яті, усе до дрібниць, простими словами, як умів, переказував, що наболіло на душі. Так що поступово ці записи перетворилися в живу історію колгоспних буднів, свідком яких він був протягом десяти років.

«Ремінь од двигуна, шкіряний, купили на торгах, як розкуркулювали Очкура, на п'ятдесят, а може, й більше пар підошов, схований у старих цегельних печах. Там же центрифуга для качання меду в розібраному вигляді». «П'ять бідонів смальцю зарито на Беєвій горі в сушняку, де великий осокір, п'ятнадцять шагів прямо на меншенький бересточок і копати».

Записи ці старий робив при великій таємниці, так що домашні не знали, що він там пише, і думали, що старий вдарився в релігію, бо він для відводу очей клав перед собою старе, в дерев'яних палітурках євангеліє, яким його було нагороджено при закінченні приходської Троянівської школи. «Сие евангелие, – писалося в ній, – дается окончившему Трояновское начальнеє народное училище для назидания и руководства в жизни».

Сумнівно, щоб ця книга використовувалася старим як «руководство» в житті, бо валялася десь на полицях із 1902 року, і тільки тепер він згадав про неї і витяг на світ божий.

Тетеря з домашніми майже не розмовляв. Вночі прокрадався на артільне подвір'я і довго сидів при місяці серед руїниська. Усе щось думав і шепотів сам до себе, а потім, ховаючись від людського ока, ішов додому спати. Відтоді як наші відійшли, цікавість до життя в нього зникла, і йому було рішуче все одно, що зроблять з ним німці, коли прийдуть: повісять, уб'ють чи спалять. Він нічого не боявся і пропускав поза увагу всі ті чутки, які так настирливо літали по селах та хуторах, а вони між тим ширилися, одна від одної страшніші. Релігійний фанатизм, що особливо сильно прокинувся в тяжкі дні, доходив до того, що баби бачили на небі знаки, які ніби показували, що німці всіх підряд убивати не будуть, а тільки нехрещених, і перелякані матері хапали своїх дітей і тягли до ступського попа. Діти, яким уже було по дев'ять, десять, а то й більше років, соромилися при попові роздягатися догола, бо недавно ж вони були піонерами, носили червоні краватки – і раптом ні з того ні з сього їх, як молодих бичків, пхали попові під хрест. Не дивно, що дехто з дітей прямо голяка тікав з церкви, біг через усі Ступки, Манилівку, Лишенівку, аж до самої Троянівки.

Десь на приташанських дрімучих лугах зустрічали залужанські жінки дівчину з розпущеними косами, яка благала: «Дайте мені хрестик, дайте мені хрестик». Їй ніхто не давав, бо всі знали, що то відьма в дівчину перевернулася. Адже в кожного православного такий хрестик повинен бути.

Інокентій пророкував, що як буде місяць-чернець, тобто як місяць зробиться чорним, то наступить кінець світові. Павло Гречаний про місяць нічого не второпав, а затямив так, що чернець – то звичайнісінький собі монах, який як тільки появиться в Троянівці, то й настане кінець світу.

Кожному зустрічному Павло глаголив:

– Е, хлопці, чернець уже в Гадячі…

Страшний чернець був уже в сусідньому районі, перед смертю не надихаєшся, і Павло вирішив хоч наїстися. Він знав, що в скрині Явдоха держить глечик меду на шулики. Одламав замок і як сів біля столу, то не встав, доки вже й на шматок хліба не було що взяти.

– Щоб же тебе на кусники порвало! – причитала Явдоха, припадаючи до порожнього глечика.

– А може, й порве, – облизувався Павло, майструючи цигарку. – В Гадячі уже чернець.

– Тебе, сатано, не те що чернець, а чорна завія не вхопить, – стогнала в розпачі Явдоха. – Та ні снарядом, ні бомбою його не вб'єш, щоб я пожила сама хоч годочок.

А Павло вже й не слухав її, а йшов до Гаврила Вихора, цигаркував, дрімаючи під хлівом, дивився, як його сусіди молотять жито на околот.

– А що, Йонько, – питав він крізь дрімоту, – здав уже оружіє властям?

– Де воно в мене взялося? – злякано витріщався Йонька. – Хіба що ціп?

– Та на таку власть, як у нас зараз об'явилася, тільки й треба добре запареного бича, бо оружія жалко, – вставив і своє слово Гаврило, що молотникував з батьком.

– Кажуть, учора в Бур'янівщині одного дядька так збили, що, повіриш, із землі не встав…

– Вони свого випросять, – пообіцяв Гаврило.

«Новою властю» Павло називав нерозлучну четвірку, що нишпорила по селах та хуторах. Це були Северин Джмелик, Андрій Джмелик, Тадик Шамрай, що недавнечко виприснув із своєї схованки, і Гошка Мотовило, саженного росту дезертир з рябим обличчям і похмурим, ковзким поглядом. Ніхто добре не знав, звідки з'явився Гошка в цих краях. Говорили про нього страшні речі. Ніби він убив червоного командира і втік із фронту, пристав у прийми до молоденької удовиці, насміявся над нею і задушив подушками; що на руках у нього стільки чужої крові, що вже не змивається і виступає на них червоними плямами.

Ось ця четвірка й ходила по хатах, вимагаючи вогнепальну і холодну

зброю, щоб, як німці прийдуть, передати їхньому командуванню і цим показати, що вони вірою і правдою готові їм служити.

Біля сільради висіло оголошення, написане в непристойних виразах, складене самим Гошкою: «Здавайте, сукі, совєтське оружія. Єслі котрий не здасть, то, бл..., сматри. Будем бить шомполами, поки ж... марш заїграєть».

На це, здавалось би, страшне і досить-таки зрозуміле попередження троянівці не звертали уваги, і зброї до рук самозваної четвірки поступало мало. Всього було здано дві гвинтівки і чотири гранати. Гвинтівки «власть» заховала до приходу своїх господарів, а гранатами обвішався Гошка. Хвастався, бовтаючи ними:

– Ми порадок навідьом.

Між чотирма корешами були розподілені обов'язки: Тадик ніс відповідальність за військовий порядок – прописував, кому скільки дати шомполів; Северин сідав покараному на голову, щоб не тріпотівся, Андрій сідав на ноги, а Гошка стьобав. Правда, останнім часом каральна експедиція не поновляла своєї діяльності, бо цупила самогон на Залужжі, лікувала Гошку. Хтось серед ночі вискочив із-за кущів і так лигнув Гошку кілком по голові, що обвішаний гранатами «отаман» хлипнув червоною юшкою і засукав ногами по землі. Врятувало його те, що поблизу була калюжа, він насьорбався холодної з гнилим запахом води, порвав на собі сорочку, затамував пробоїну в голові і з горем пополам доповз до хати, в якій тепер жили «представники нового порядку». Вони влаштувалися на Залужжі у великому будинку, де колись був сільський медичний пункт. Ліжок в них не було, і вони спали покотом на долівці, підклавши трохи сіна. А потім Гошка запротестував проти такого способу життя і наказав усім іти на великий шлях, яким вештаються евакуйовані. Постоявши день, вони награбували килимів, подушок, ковдр, дещо з меблів, і Гошка тепер лежав на персидському м'якому диванчику і прикладав до голови горілчані компреси.

Коли йому трохи полегшало, він почав кричати, щоб йому привели вчительку. Северин і Тодось не звертали на нього жодної уваги, бо грали в двадцять одно. На банку лежали награбовані ручні годинники.

Але були в Троянівці й такі люди, яких цікавило дещо інше, ніж годинники.

Йонька, як тільки в артілі зробилася колотнеча, привів собі в двір сивеньку конячку, запряжену в маленького легкого возика, при новенькій збруї. Загнав у хлівець, обмацав копита, зазирнув у зуби, провів долонею по ребрах, посіпав сюди-туди і зостався задоволений: конячина молоденька, монгольської породи, на їжу невибаглива, а на тягу пригідна.

Уляна, побачивши конячину в хліві, напустилася на Йоньку з лайкою та погрозами, просила, щоб відвів із двору, бо невідомо, що скажуть німці тим, хто розбирав із двору артільне майно, а на випадок повернуться наші, то теж по голівці не погладять. Гаврило бачив, що батька вмолити не можна, зробив інакше: відв'язав кобильчину та й повів на оривку з двору. Старий перейняв і до того розійшовся, що трохи не заїхав синові по пиці. Гаврило махнув рукою: робіть, мовляв, що хочете і як знаєте, і пішов до свого двору. А старий доплентався з кобильчиною до свого хлівця і більше звідти не виходив. Він там і спав у присіннику, щоб цієї кобильчини хто не викрав.

– Чого ви печетеся? – кричав він на стару та на Гаврила. – Тим харцизам (так він називав німців) я скажу, що спіймав на дорозі, як вакуїровану, а прийдуть наші, то скажу: «Взяв, щоб німцям не дісталась». Ви за мною не клопочіться. Я знаю, що сказати, – підшльопував Йонька люлькою.

– Що нам за тобою горювати? – сумно обзивалася Уляна. – Жаль буде тільки, як через тебе, дурня, хату спалять та малих дітей у вогонь кинуть.

Йонька не зважив ні на що, робив своє. Ночами, особливо коли евакуювали скот, крав худобу. Крім корови, в сажі сиділа здоровенна свиня, одна й друга. Горища тріщали від пшениці, в клітках вистрибували кролі. На річці виляскували крилами гуси. Хазяйство росло. Люлька в зубах Йоньки весело потріскувала. На зиму було в що взутися і зодягтися. Одне гризло його, як вода береги: хазяйствечко розвелося чималеньке, корму подай, а його обмаль. А хіба тим, що на власному городі вродило, прогодуєш? Треба буряків, вівса, сіна, висівок, а де того всього візьмеш? Треба, отже, діставати в інших місцях, де воно є і поки що ніким не охороняється. Гошка з компанією? Він їх не боїться. У нього каністра такого спирту, що синім полум'ям горить. Яка б власть не була, – можна піддобриться. Треба вміти жити.

Йонька вивіз із хлівця кобильчину, що за тиждень від добрих мірок вівса поправилася так, аж на ній лискотіла шерсть і тверде тіло вигравало попід шкірою, і заходився запрягати.

– Ну, розігралась, – покрикував і вдарив її дугою під бік: вона цокнула копитами об голоблі і зайшла для запряжки.

Уляна зривала на городі гарбузи, плутаючись в довгому огудинні, зносила на купу. Юля, що прибула до Троянівки з евакуйованими, накручувала патефон, що його забули заїжджі бійці.

Ах, за-ачем зта но-о-очь
Так была ха-а-а-ра-ша-а-а-а... –

долинав крізь відкриті вікна гугнявий, шипучий звук, дивний і страшний серед смертельної сільської тиші.

– А перестала б ти гарчати, то було б краще, – лаявся Йонька і сердито з-під шапки глянув на вікна, за якими снувала невиразна постать Юлі. – Уляно, піди крикни Гаврилові, щоб ішов до нас.

– Іди та й кричи, як тобі треба. У мене своя робота.

– Відьма чортова, тобі важко навіть язиком поворухнути.

Гаврило, побачивши, що старий збирається в степові мандри, відмовився їхати навідріз, але потім передумав, узяв вила, мовчки сів у гарбу.

– Що? Таки не витримав? Ще б пак. Само добро в руки тече, а ти відвертаєшся. За Чорним клином, кажуть, ціла скирта вівса недопаленого. Де погоріле – викинемо, а краще – кобилі заберемо. Воно хтозна за яку владу і наш Федот б'ється? Може, й прийде така, що дасть пожити мужикові.

– А чого вам при Радянській владі не вистачало? Голодні були чи холодні?

– А то й ні? – визвірився старий.

– Може, й були, так при тимчасових труднощах. Все ж, як би там не було, при своїй владі, при Радянській. А та, яку ви ждете, не наша. Чужа. А який чужинець нам хорошу жизнь принесе?

– Еге ж, ти там понімаєш…

Йонька подумав трохи. Видно, якісь сумніви трохи заворушилися в його голові, але він зараз же відігнав їх і сказав, намагаючись бути веселим:

– Доброго вівса привеземо, Гаврило! Може, і кукурудзи наламаємо для свиней. Ти добре зробив, що поїхав зі мною, їй-право, добре!

– А я не заради вівса.

– А заради чого ж?

– Час тепер такий, що вискочить хто-небудь із житів та задавить вас або вб'є…

– А ось йому! – весело викрикнув Йонька і вихопив з-під соломи маленький кавалерійський карабін.

Очі у Гаврила полізли догори:

– Де ви взяли?

– Де не взяв, та є. Врем'я тепер, сам кажеш, тривожне. І така штука в хазяйстві не поміша.

– За ту штуку вас повісять.

– А хто на мене подумає, що я з оружієм?

«Отакий потайний, – подумав про себе Гаврило. – Істинно, що ніхто не подумає. Старий, немічний, а за своє – в горло вчепиться, не одірвеш!»

Гаврило збоку глянув на старого. В того ще не зійшла з-під вусів посмішка, а він викинув її разом з люлькою. Цей різкий перехід від веселого, збудженого стану до суворої похмурості нагадав йому Федота: «Як вони схожі один на одного. А ми з Тимком не такі. Хтозна в кого й повдавалися. Мабуть, у матір».

Виїхали на полтавський шлях. Цілими гонами жовтіло нескошене жито, бризкало в землю зерном, і боляче стало Гаврилові. Це ж їхні лани, їхнього колгоспу. Тут він не раз орав биками під житнище, милувався м'якими, зеленими сходами, радів, що такі дружні, бачив, як жито пускає трубку, як воно колоситься, вигойдуючи тендітні сережки спор, слідкував за його ростом, як слідкують за зростом дитини. Тепер же він дивився на нього з душевним болем, з гірким сумом.

«До чого довели! До чого дожилися! – шепотів він, похитуючи головою. – Покинули рідну землю. Пішли. Обливаються десь гарячою кров'ю. Невже на цьому і кінець?..» – запитав і відчув, як серце облило гарячим ошпаром. Витер рукавом мокрого лоба і задумався. В його голові малювалися тепер картини, яким він колись не надавав значення, вважаючи звичайними, буденними. Зараз же він бачив їх у зовсім іншому світлі, розумів інший зміст. Пригадується йому гарячий полудень у колгоспному садку. Чоловіки лежать на зеленій траві окремим гурточком, жінки згрупувалися окремо. На білих вишиваних сорочках ворушаться яблуневі тіні.

Під величезною липою стіл, засланий червоним сукном. Оксен стоїть біля стола разом з секретарем райкому Корнієнком і членами правління, щось говорить, сміється, біля яблуні – взяте в чохол знамено, яке присуджене артілі за те, що вона виборола першість у змаганні. Знамено виносить ланкова, руки голі по лікоть, засмаглі, лице, як мідь, а очі голубі, як вода в Ташані. Вона бере прапор, посміхається, хтось грає на гармошці, хтось б'є в барабан.

Музика, танці. Малеча повилазила на яблуні, щоб видніше. Микита Чугай змовницьки підморгує і веде Гаврила в кущі, витягає четвертину горілки. «Ану, гукай сюди моїх трактористів, соцзмагання зап'ємо», – каже він. Підпивши, Микита гупа чобітьми по траві, танцює, і Корнієнко дивиться на нього і сміється, потім не витримує, приклада одну руку до потилиці, другою впирається у бік – пішов «бариня-сударыня...»

Тоді Гаврило дивився на все просто, як на веселе дозвілля. Тепер же він бачив: це була дружба і рівність трудових людей, думав: «Невже це так усе просто? Були наші – нема наших, була Радянська влада – нема Радянської влади... Влади Радянської? Нема? А як же ми без неї будемо

жити? Хто ж нас захистить перед неправдою? Хто? Прийдуть німці, грабуватимуть населення, знущатимуться з дружини, дітей, заберуть все, що їм сподобається в його господарстві, і він стоятиме безпорадний, і нікуди буде поскаржитися». Від цих думок йому зробилося страшно і моторошно в пустельному безмовному степу.

– Як же це так? Як це так? – сказав він уголос і схаменувся від того, що висловив свої думки голосно. «Ото ти, батьку, дістав карабіна та тільки для своєї шкури, а він годиться, щоб боронити усіх нас, бо тепер за нас отутечки ніхто не заступиться».

Їхали мовчки серед настороженої, гробової тиші. Випалені хліба почорніли, від них несло згарищем. Чорна кіптюга, підхоплена вітром, носилася понад шляхом, осідаючи на білі сорочки, як чорна печать землі. По стернях розгулювало гайвороння, гребло своїми залізними і гострими пазурами крем'янисту, висохлу землю, докопувалося до чиїхось кісток і з радісним карканням перелітало з місця на місце.

– А кша, прокляті, – крикнув Йонька і замахав люлькою. Птахи не зважали на це.

– Ось я їх наполохаю.

Йонька витяг карабін, спинив гарбу.

– А як хто почує?

Старий озирнувся на чотири боки: степ лежав німий і принишклий.

– Ат, нікого немає.

Бадьоро, як на солдатському вченні, кинув на плече карабін, примружив око. Цьворохнуло понад житами. Гайвороння чорним ганчір'ям понеслося на згарище.

– Не поцілив, – скрушно зітхнув Йонька. – Уже годів з двадцять, як стріляв. А колись, батеньку мій, на австрійському фронті кращого за мене стрільця не було у всій роті.

Йонька вийняв димучий патрон, понюхав його, покрутив у пальцях, прикидаючи, чи не пригодиться в господарстві (йому і в голову не приходило, що не такий тепер час, щоб із патрончиком гратися), і, розмахнувшись, швиргонув гільзу в соняшники.

– Тату! – скрикнув Гаврило і показав рукою на шлях. Над Вишневою балкою диміла курява, з неї вирвалося декілька чорних крапок і швидко рухалися до Троянівки.

Гаврило зблід і, натягнувши віжки, зупинив підводу. Старий засунув карабін під солому, вдарив руками об поли:

– Оце набрали вівса. Завертай на Троянівку.

Гаврило засмикав віжками, намагаючись розвернути гарбу.

– Закиньте гвинтівку. Знайдуть – на місці постріляють.

Йонька заметушився, але було вже пізно – німці були близько і могли помітити вовтузню. Йонька гуцнув на соломку і закляк – що буде, те й буде.

Німці наближалися, і було добре видно їх запилені обличчя в касках, їхали по двоє, один – за рулем, другий – у люльці. Війнувши рижим хвостом пилюки, зупинилися. Двоє підійшло до підводи: розхристані, закіптюжені, в мундирах кольору прілого сіна, рукава позакачувані.

– Ти стріляв? – запитав перший із них. Гаврило не зрозумів питання. Німець приплющив око і показав на Гаврила пальцем:

– Ти паф-паф?!

Обличчя німця зробилося лютим, він ліз на Гаврила з автоматом, штрикав дулом, очі його щосекунди скаженіли.

– Во іст дайн гевер? А? – кричав він.

Йонька, зачувши слово «гевер», зрозумів, у чому справа, махнув рукою в степову сторону. Німець крикнув на Йоньку «век» і поліз у гарбу.

«Все, – задихнувся Гаврило. – Плигнути в соняшники і тікати? А куди втечу з кривою ногою? Ні, хай уже вбивають разом». Страх смерті забрав силу, і, якби його зараз стріляли, він би не поворухнув і пальцем.

Німець заліз у гарбу, потоптався по карабінові, тріснув діда по пиці, аж люлька вилетіла на дорогу, і пішов до мотоцикла.

Гаврило і Йонька опам'яталися тільки тоді, коли мотоцикли з німцями були вже далеко і хмара пилюки покрила їх.

– Господи, святий Пантелеймон, спасителю наш...

Вуса в старого затрусилися. Він махнув рукавом латаної сорочки по очах, занишпорив у соломі. Гаврило схопив його за руку, сказав слабким, рваним від хвилювання голосом.

– Ні, тату, раз ми вже таке пережили, то давайте його сюди. Тепер я вже не викину.

Він повернув кобилу на глуху дорогу. Зробив це квапливо, бо дорогою з Полтави, звідки тільки-но проїхали мотоциклісти, рухалася величезна колона машин. Гаврило виїхав у жито і повернув у Волохівську балку. Через луги поїхав на Троянівку. У Дубині спинилися. Гаврило взяв карабіна і, озирнувшись навколо, пішов до галявини, де стояли копиці сіна, збив з одної «шапку», застромив карабін дулом униз, потім поклав «шапку» назад, придавив її пеньочком – для приміти.

За Ташанню – собачий лемент, гуркіт машин, одинокі постріли, короткі автоматні черги.

– Уже в селі, – сказав Йонька і перехрестився.

«Пісочкове», – сумно подумав Гаврило, оглядаючи широку лугову кружину. Щось боляче обізвалося в його душі, занило біля серця. «Це тоді приїжджав Федот, і ми тут косили сіно. Чи давно ж це було? – думав він, дивлячись, як чиста вода ворушить білий пісок у потоці. – Були брати, а де вони? Кричи та клич – вітер і голосу не донесе. Переполоще війна людей, як вода пісок».

– Гаврило, давай гарбу поставимо і коняку сховаємо, – обізвався старий, набиваючи люльку. – Коняка добра – забрати можуть.

– Ви од неї самі відмовитесь.

Уляна зустріла їх плачем і лайкою. Бідна жінка, видно, розгубилася, губи в неї тремтіли.

– Де ви ходите в бісового батька? Прибігали вже десять раз із ружжами Джмелики, на сходку загадували. А що я на тій сходці буду робити одна? Ви ж таки чоловіки.

– Не торохти! – гримнув на неї Йонька, якому в своїй рідній хаті й стіни допомагали, і він, здавалося, не боявся нікого в світі. – На яку сходку? Чого?

– А ти мене спитай. Німаки щось будуть казати, чи що…

– Шукай чисту сорочку і штани, – заметушився Йонька. – Може, землю ділитимуть. Шукай, кажу, чого очі вилупила?

– На смерть я тобі шукатиму! – крикнула Уляна і вийшла надвір.

Гаврило понуро сидів на піддашшях, підперши руками голову.

Йонька вискочив у білій пожмаканій сорочці, пом'ятих вузеньких штаненятах, в чоботях босоніж, простоволосий, лице світилося, як у церковного паламаря.

– Добивайся, щоб нарізали на Радьківщині. То наша дідівщина. Окреме, як там, ніде не бери. Затямив? – тупцювався він біля Гаврила. – Уляно, винеси ціпок і смушеву шапку.

Уляна, плачучи, пішла в сіни. За хвилю звідти вилетіли ціпок, шапка і сірячина. Впали серед двору.

– Кидаєш? – засвітив очима Йонька. – Так шануєш хазяїна?

Він схопив у руку ціпок – і до сіней, його перепинив Гаврило:

– Охолоньте трохи.

Йонька підплигнув по-північному, дрібно затрусив ціпком:

– Я тобі, шеймо, покажу, як почитать хазяїна. Я тобі пропишу равноправіє…

Сердито окрутнувся і, зігнувшись, крисиною походкою побіг до воріт. За ворітьми переродився: спина розігнулась, ноги вирівнялися, голова закинулася трохи назад, ціпок виставився наперед, шапка здибилася вгору.

«Іди, вони тобі приріжуть. Як одхватять, то аж по саму ріпицю». Гаврило звівся і хотів було йти до себе в двір, але в цю хвилину вийшла заплакана мати.

– Сину, – тихо схлипнула вона, – що ж воно в нашій сім'ї робиться? Один побіг ворогам на поклін, так тому ж і не диво, дурний, неписьменний, а й та, – вона кивнула головою в хату, – учена і теж збирається. Підійшла до неї, говорю: «Ти ж жінка красного командира». А вона... – Уляна ледве вирвала із скривлених губів: – А вона каже: «Тепер другі командири прийшли, офіцери...»

Нещасна мати приклала фартушину до очей і зайшлася тим плачем, яким плачуть трудові люди, коли їм особливо тяжко: очі сухі, а горло здавлює так, що дух забива, ось-ось задихнеться. Чорними руками в голубих пагінцях жил розправляла фартушину на колінах. І тоді Гаврило побачив, як материна сльоза впала на вказівний палець, важка і лапата, як дощова крапля. Мати похапцем витерла її, щоб приховати від сина, але він уже побачив, і в грудях у нього задубіло, він устав і пішов у хату. Ще не відкриваючи дверей, почув тихе пошаркування Юлиних ніг, наспівування півголосом. Вона закривала і відкривала чемодан, було чути, як стукає кришка і клацають замки.

Гаврило зайшов і, закривши за собою двері, зупинився, спідлоба дивлячись на Юлю, що, вбрана у шовкове плаття з широким вирізом на грудях і взута в модельні черевики, розчісувала перед малесеньким дзеркальцем своє пишне каштанове волосся.

– Що скажеш? – запитала вона тоном графині, незадоволеної раннім візитом прикажчика.

– Куди це ви збираєтеся?

– Хочу глянути на європейську культуру.

– Може, та культура вашого чоловіка свинцем облила навіки.

– Що ж робити – на війні вбивають.

Обдуваючи Гаврила шовками, Юля вийшла в сіни. Гаврило схопив за руку, люто дихнув їдучою махоркою в обличчя:

– Злигаєшся з ними, сучко, – як жабу роздавлю.

– О, та ви настоящий мужчина, – засміялася, пручаючись, Юля. В душі у неї буяла розбишацька веселість, нервовий мороз ходив по тілі.

Коли вона, цокаючи каблуками, вискочила надвір, вітер захолодив її шовками, заграв волоссям, залоскотав попід пахвами. Юля засміялася, а мати притулила фартушину до очей.

Вулицями, похнюпивши голови, брели на сходку люди: деякі бігли, аж спотикалися, п'яти їх аж горіли: «Земельку роздаватимуть. Діді-

вщину, – божевільно блискали очима, шарпали інших за поли, скалили жовті, обкурені зуби. – Діждались-таки – дідівщину повертатимуть. Хе-хе-хе! Треба швиденько бігти, бо вже, мабуть, і списки составлені».

Задніх, яких було більшість, підганяли Джмелики гвинтівками. Артільні трударі, галасливе жіноцтво, яке не раз брало Оксена в такий обмолот, що він не знав, куди подітися, діди, що, ніби зговорившись, доказували не раз на колгоспних зборах, що незамінних комірників нема і треба їх міняти через кожен рік, щоб не встиг навчитися красти, – ішли поволі, спідлоба позираючи на німецьких солдат: «Іч, ковбасники прокляті, як у себе вдома».

Рух у селі посилювався ще й тим, що німецькі мотоциклісти-квартир'єри гасали вулицями, підшукуючи затишні хати для офіцерів. Розквартирування супроводжувалося насиллям, присущим німецькій армії. Жителів зі всіма манатками викидали просто надвір, і вони зараз же переселялися в хлівці, погрібники. Звільнювалась квартира, – німецькі дезинфектори обприскували її жовтою рідиною, денщики заставляли цивільне населення все мити і чистити і, коли все було готове, – тягнули офіцерські чемодани, набиті французькими парфумами, українськими вишивками і золотом розстріляних євреїв. Німецькі солдати кишіли всюди. Ті, що були при обозі, водили до Ташані напувати високих, товстозадих коней рижої масті. Солдати ходили по-домашньому, в сукняних капцях, парусинових штанях і кремових сорочках. Там же, біля Ташані, стояла кухня, і кухар в білому ковпаку різав на машинці свіжу телятину. Два солдати волокли в кущі телячу шкуру, сміялися і голосно розмовляли, так що луна від їхніх голосів носилася понад річкою.

Під вербами розташувалося чоловік сто піхоти. Вони ще не встигли переодягнутися, сиділи в звичайній похідній формі, але відчували себе на відпочинку: на траві лежали купами зелені ранці з підшитою на горішній стороні телячою шкірою, зброя, фляги з плоскими алюмінієвими кухликами. Деякі солдати голилися, а деякі, роздягшися по пояс, милися біля річки. Одна група на чолі з фельдфебелем згуртувалася біля мосту. Звідти раз по раз чувся голосний регіт. Це веселе збудження було викликане витівкою, яку придумав фельдфебель: він швиргав у воду мило, і не встигав брусок осісти на дно, як за ним кидалося чоловік п'ять сільських хлопчаків і, пірнаючи, бовталися там, вириваючи брусок один у одного. Вони пірнали небезпечно глибоко, і тільки бульбашки, що лопалися нагорі, свідчили про те, що десь там знаходиться жива істота. Мило дітвора добувала тому, що вдома нема і що його тепер ніде не дістанеш. Фельдфебель у підтяжках поверх сорочки брав з мішка по одному брусочку, але не дуже часто: він давав можливість хлопчакам пошукати, а солдатам натішитися.

– Ці маленькі дикуни дуже добре плавають, – сказав офіцер у кашкеті з високою тулією і в блискучих, вичищених чоботях.

Солдати, побачивши офіцера, стали на «ахтунг». Фельдфебель розгубився, розуміючи, що його застали за непотрібним заняттям (в армії переслідувалося марнотратство, а він майже задурно розкидав у річку солдатське мило), виструнчився так, що підтяжки готові були тріснути. Офіцер не звернув уваги на марнотратство, а, усміхаючись, дивився на хлопчаків. Потім ляснув пальцями і, не відриваючи очей від води, не дивлячись на фельдфебеля, зробив знак, щоб йому дали брусочок мила. Солдат подав мило. Лейтенант затис його в руці і наказав вівчарці, що сиділа біля його чобота, прищуливши вуха, щоб вона була уважною. Вівчарка насторожилася, подалася вперед. І тільки він кинув мило, плигнула в річку. Діти, захоплені роботою, не бачили її. Один із хлопчаків озирнувся, щось закричав, і всі вони, перелякані, попливли до берега. Вівчарка плавала швидше і, очевидно, добре розуміла накази, що передавалися їй німецькою мовою. Вона пливла вздовж берега, щоб не дати вискочити дітям з води.

Діти попливли назад, на протилежний берег, де з реготом тішилися німці. Вівчарка завернула їх і звідти. Діти посиніли від холоду, очі зробилися скляними, тоненькі ручки не мали сили триматися на воді. А з берега неслися крик і сміх і летіло у воду мило.

Юля побачила ту забаву. Лице її зблідло, очі загорілися недобрим вогнем, і вона закричала, щоб дітей не ганяли:

– Ей ви, солдафони, що ви робите?

Солдати, що копали під вербами ями для маскування машин, помітили її.

– Ком, панінка, шляфен, – кричав один з них, голий по пояс.

Другий, білозубий із тоненькою сіточкою на голові, що охайно тримала його довге, як льон, волосся, махав рукою:

– Айн кус, айне плітка чоколяда. Я?

Юля розуміла брутальність їхніх натяків і бачила, як вони роздягають її очима і прицмокують язиками, але гордо несла свою розпутну красиву голову і обліплені шовками стегна.

Офіцер перестав кидати мило у воду, застиг, широко розкривши очі. Вона знала, що зверху йому видно все, і коли вітер вдарив по шовках, вона не загасила їх, а тільки глянула вгору і зустрілася із масними очима офіцера. «А що, і тебе розбирає краса руської баби? Я ще помучу вас, гадів, – усміхнулася Юля і погасила очима погляд офіцера. – Знаю, уже сьогодні ти мене шукатимеш, ганчірник плюгавий».

Вона відкрила сумочку, яку на Восьме березня купив Федот, і раптом

їй захотілося заплакати. Щось гірке, змішане з криком, ворухнулося в душі: «Невже колись було Восьме березня і нам, жінкам, робили подарунки? Нас збирали в Будинкові Червоної Армії, і командир частини усіх вітав. Правда, я трусилася до танців і до чужих чоловіків, і збори були для мене скучні, але вони все ж таки були. Гм. Я ні про що не думала, а жила, як птиця. А тепер? Що тепер?»

Розшукавши жовтенький патрончик помади, вона підфарбувала губи, потім знайшла хусточку і стерла фарбу. «Для кого? – запитала себе. – Для чого?» – і, труснувши каштановою кучмою, пішла до школи, де вже юрмилися селяни.

Юрба ця, прості селяни, вчорашні колгоспники, була зовсім не такою, як тоді, коли тут відбувалися великі збори або мітинги, коли всюди чувся сміх, музика, пісні, балачки, коли, поз'їжджавшись із хуторів, дядьки тільки й говорили: «Здорово, куме, давненько вже не бачились. Як там Хома Брус? Живий ще?» – «Та живий, нівроку. Оце баба померла, так вони недавно оженилися». – «Отакої! От тобі й Хома! Та я б оце і сам переженився, так отож свій міліціонер в спідниці».

Тепер таких розмов не було, і люди стояли тихо, як на похороні. Зелена тінь від осокорів падала на сорочки, на свитки, на сиві голови, на понурі обличчя, на чорні, безсило опущені руки. Тихо, тільки листя, як жерсть, скреготить на тополях. Раніше, бувало, виносили на поріжок школи стіл, накривали червоною матерією, вибирали президію, своїх сільських поважних людей, і сідали вони, господарі, розправляли вуса, покахикували в жмені, вирішували свою долю.

Тепер стояв на ганку кулемет, і біля нього стовбичило два німці в касках. Сновигали Джмелики з Гошкою, тягли якісь ящики з автомашини, видно, важкі, бо кректали добре. То був комплект ватерклозета для німецької комендатури, що влаштовувалась в школі.

Німці ходили заклопотані, зайняті своїм ділом, не звертали ніякісінької уваги на людську юрбу і, якщо хтось із селян, загаявшись, ставав на дорозі, кричали: «А, ферфлюхтер рус*», – і садили прикладами попід боки.

Дядьки стовбичили на майдані більше години, в них поболіли ноги, і деякі відійшли до тополь, щоб лягти або сісти, та два німці-автоматники крикнули на них і завернули назад. Солдати так зробили тому, що їм було наказано тримати людей напоготові, бо з хвилини на хвилину мав появитися комендант, якого «цівіль» повинні були привітати скиданням шапок

*Проклятий руський.

і низьким уклоном. Про це селянам сказав молоденький німець-перекладач. Дядьки, звичайно, повернулися і зайняли свої місця на площі, але ще більше понурили голови, як бики, на яких от-от мали начепити ярмо.

Але юрбу, тиху на вигляд, підмивало хвилями, як берег Ташані в бурхливу ніч. Хтось пустив чутку, що німці будуть ділити землю і вибирати сільського старосту.

– Хлопці, не беремо землі, вона й так наша, – гарячкував поміж людьми Латочка, поблискуючи виряченим оком. – Хай женуть нагаями. По крайній мірі, не сором перед людьми буде.

– Замовкни. Ані писни, – глухо рокотів на нього Бовдюг. – Бачиш, заворушилася черва, – показав він очима в той бік, де стояла купка розкуркулених і їх родичів.

Окремо рили п'ятами дучки два відприски пана Горонецького, які з'явилися в селі чортзна-звідки. Щоб звернути увагу інших на своє дворянське походження, понадівали на носи сині окуляри і пообпиралися на мережані ковіньки. Худі, блідолиці, вони скидалися на афонських пройдисвітів. Вони були десятим коліном генеалогічного роду Горонецького, але не втрачали надії одержати свої маєтки. Поряд з ними товклося два попи, сперечаючись за парафію. На одному полотняна хламида, покрашена учнівським чорнилом, на другому – в'язана жіноча кофта. В обох волосся перло, як скажене, не тільки з голови, а з носів і вух.

Попереду, переминаючись з ноги на ногу, стояв Хома Підситочок, тримав на рушнику хліб-сіль новій владі від імені села. Сіль була мокра від поту, що капав з бороди. Свій дарунок він хотів зберегти чистоплотним, притискував хліб одною рукою до живота, а другою одганяв мух, що так і насідали на нього.

Біля нього терся Йонька, повчаючи, що говорити, коли передаватиме той хліб.

– Без тебе знаєм, – кукурікав Хома, одпихаючи Йоньку назад.

Той все-таки ліз наперед, щоб видніше було, що робитиметься на рундуку, де вже відчувалося пожвавлення, яке передує появі вищого начальства.

Солдати взяли на «ахтунг» і стояли витягнувшись.

Появився той самий офіцер, що грався з вівчаркою біля річки і, прищуливши од сонця очі, зиркнув по натовпу. Офіцер був у повній парадній формі: чистий, вимитий, причесаний, у лайкових рукавичках, які щільно облипали сухощаві руки. Білий комір сорочки визирав із френча, видавлював на шиї червону смужку. Вівчарка сиділа біля чобіт офіцера.

Лейтенант наказав щось одному із солдатів, і той покликав вівчарку в коридор.

Вийшов перекладач.

Натовп принишк. Нащадки Горонецьких зняли окуляри, попи тричі перехрестилися і перестали сперечатися за парафію. Хома Підситочок відкашлявся, витер рукавом на лобі піт, пішов до офіцера, несучи на вишитому українському рушнику хліб-сіль. За один крок від стола зупинився і сказав так, як його навчили:

– Від селян – собственников-хліборобів... и-и-и... прийміть... и-и-и... наш хлібець і сіль.

Офіцер глянув на нього і, не знімаючи рукавичок, взяв хліб і віддав його перекладачеві, той кинув іншому солдатові, солдат, схопивши на льоту хліб, зник у коридорі. Хома стовбичив перед офіцером, плямкаючи губами. Офіцер щось сказав солдатові, той грубо штовхнув хлібороба-собственника з ганку.

Перекладач уже набрав повні груди повітря і, мабуть, хотів перекласти ті слова, що сказав офіцер, але в цей час із коридора вискочив солдат, що відносив хліб, і, задравши голову до офіцера, щось заговорив швидко й весело. Офіцер посміхнувся, а солдати голосно засміялися.

Офіцер поманив хлібороба-собственника Хому і поставив на перших східцях.

Народ ахнув і завмер: широким проходом поміж солдат в старому німецькому мундирі і картузі з орлом дибала на задніх ногах вівчарка, тримаючи в передніх лапах той самий хліб, якого подарували «хлібороби-собственники». Вона підійшла до витріщеного з ляку Хоми і, скалячи з-під картуза гострі зуби, виваливши мокрого язика, подала йому хліб.

– Бери, менш*, – суворо крикнув перекладач. Хома потягся руками до хліба, явно відчуваючи, як з його рук зараз шматками полетить м'ясо. Але собака була ввічливою – віддала хліб, сіла на задні лапи і замахала хвостом. Хома плигнув у юрбу, вівчарка гайнула за ним, вчепилася зубами в штани. Хлібороб-собственник був чоловік запасливий і мав на собі четверо штанів, ще й підштаники, так що собака, хоч і була з німецького вермахту, а не могла прогризти всі штани і тільки била лапами Хому по спині, здираючи з нього вишиту сорочку.

Солдатня ревла від реготу, офіцер гикав, нащадки Горонецьких понадівали окуляри в надії, що собака вермахту прийме їх за людей циві-

* Бери, чоловіче.

лізованих і не зачепить. Попи зашепотіли: «Воньми молитвам нашим», а Йонька, сховавшись за насупленого Інокентія, ахкав від здивування:

– Отакий розумний собака: штани рве, а ж... не займає...

– Чистокровна вівчарка, – зауважив один з Горонецьких, тримаючи в руці, мов шпагу, мережану ковіньку.

Натовп мовчав, тісніше ставали один до одного, плече до плеча, все нижче і нижче схиляли голови. Тільки ліве крило ворушилося, сприймаючи все те, що відбувалося, не як ганьбу, а як милу розвагу німецьких солдат.

Офіцер уже не сміявся, а шкірився блискучими, гарно вичищеними зубами. Він покликав собаку, кинув у червону і слиняву пащу плитку шоколаду і поплескав рукою по шиї. Лице його зробилося суворим, хижим. Захлинаючись, він почав:

– Німецьке командування звільнило вас від комуністів і жидів. За це ви повинні служити йому вірою і правдою, бути готовими виконати любе його розпорядження. Я, комендант, Отто Штаубе, наказую:

1) Видати всіх комуністів та їх сім'ї.

2) Здати зброю.

3) Не чинити опору німецьким властям.

4) По селу ходити до дев'яти годин вечора.

За порушення наказу – розстріл. Все.

Наказ німецького коменданта був вислуханий при повній тиші. Навіть ліве крило не ворушилося, а стояло, увібравши голови в плечі.

Комендант засунув у зуби сигарету, вийняв маленький пістолет, клацнув на юрбу. Вона не похитнулася, тільки ліве крило подалося назад. Він здивовано і презирливо глянув на тих, що не здригнули, і прикурив з того пістолетика сигарету.

– Які будуть прохання до німецьких органів влади? – запитав, затягнувшись димом.

Натовп похмуро мовчав. На лівому крилі зробився рух.

– Я прошу собі Данелевщину, – сказав один з нащадків Горонецьких, знімаючи окуляри і засовуючи їх в кишеню.

– Ні, я беру Данелевщину, а тобі належить байрак, ти старший, – вигукнув другий, не знімаючи окулярів і теж виступаючи наперед та відтискуючи брата назад. (Вони все робили один одному наперекір: якщо один з них носив бороду, то другий ні).

– Доведеться вам, отче, подаватися на ступську парафію, – сказав смиренно піп у довгій хламиді, пофарбованій учнівським чорнилом.

– А дулі в зуби не хочеш?

– А мені якби дали мою батьківщину, я більше нічого й не хотів би, – крутився Йонька. – Кавуняччя було б, як гною.

– Тобі батьківщини захотілося? – трусився біля нього вирваними клаптями п'ятьох пар штанів собственник-хлібороб. – А чий син у Червоній Армії командує?

– Я його туди батогом не заганяв, – щетинився Йонька, відпихаючи хлібороба.

– Бий краснопузого! – закричали розкуркулені і потягли Йоньку за сірячину.

Він залишив сірячину їхнім рукам, вишугнув аж на другому кінці.

– А що, хіба я не маю права? – кричав він звідти, розмахуючи руками.

Розкуркулені поперли на нього цілим скопом, засукуючи на ходу рукава.

– Руге, швайн!* – крикнув комендант. – Що вони хотять? – запитав він у перекладача.

Той знизав плечима. Він не так добре знав мову, щоб з окремих вигуків зрозуміти, що коїться і чого хочуть ці дикуни. Він закричав, що якщо зараз же не буде встановлено порядок, то пан комендант накаже своїм солдатам всіх гумовими палицями побити. Це освіжило ліве крило, воно зараз же вгамувалося і трохи подалося назад.

Перекладач додав:

– Ставайте в чергу і підходьте до пана коменданта по одному.

Ліве крило знову заворушилось. Бажаючі підійти до коменданта штовхалися і терлися, як вівці в загороді.

– А що, хіба я не маю права? – кричав уже десь поміж ними і Йонька.

Два солдати, взявши в руки гумові палиці, стали по обидва боки ламаної черги, рівняли її в шнурочок.

По одному стали підходити до коменданта, що сидів на стільці, покурюючи сигарету.

Першими підійшли нащадки Горонецьких: один в окулярах, другий без них.

– Тарля марля фон масон монтескьє, – заварнякали вони, удаючи, що говорять по-французьки.

– Парле ву франсез?** – здивувався комендант і загнав під козирок білі брови.

Нащадки дружно захитали головами.

---

* Тихо, свинота!

** Ви говорите по-французьки?

– Ву вуле й ву?* – запитав комендант. Вони перезирнулися й тупо витріщилися на коменданта.

– Вас воллен зі?* Ферфлюхтер ідіотен, – закричав, рожевіючи, комендант.

– Тарля марля, якби нам земля…

– Вас?

Перекладач зрозумів одне слово «земля» і переклав коменданту.

– Гут, – сказав комендант і показав рукою, щоб вони відійшли.

Нащадки вклонилися і відійшли наліво. Краги на їхніх ногах поблискували, як рижі боки ситої кобили. Обидва швидко крутили мережаними палицями і так поправляли окуляри, ніби їх уже вибрали в рейхскомісаріат. Обох облила тепленька водичка братсько-християнського благочестя:

– Я відступаю тобі Данелевщину, а сам беру байрак.

– Ти хочеш, щоб я тобі за болото віддав ліс, за який у Бельгії даватимуть мільйони?

– Добре, тоді ми кинемо жеребки.

– А як розколупають, що ми зовсім не з десятого коліна нащадки?

– Ми втечемо раніше, ніж вони подумають. Гарле ковбасон, самогон, салтісон, – знову заварнякав старший відприск дворянської фамілії, бачачи, що до них підходить німецький солдат і підозріло зважує їх очима.

За нащадками Горонецьких підійшло духовенство.

– Я хочу на Ступки, – сказав піп у фіолетовій хламиді, перехрестився перед комендантом і тричі вклонився.

– Він не знає ні одного пункта глави од Матфея, – закричав піп у жіночій кофті. – Він пропив церковне панікадило. Не посилайте його на ступську парафію.

За духовенством виступило купецтво.

Обідраний старець із лупатими очима і зайшлий грек з міцними кукурудзяними зубами. Старець просив дозволу на відкриття майстерні по виробництву гудзиків, грек – на проповідування чорної магії. Потім підійшов тонкий, як жердина, землемір із старою астролябією в руках і попросив, щоб довірили йому розділяти землю. Розкуркулені матюкались і просили, щоб їм повернули хати. Потім, задкуючи, наблизився хлібороб-собственник і теж заканючив землі. Його впхнули до прохачів. Останнім явився Йонька і, знявши шапку, заморгав віями:

---

* Що ви хочете?

– Мені дідівщину. Кавуняччя ж – як…

Йому не дали договорити, турнули до розкуркулених. Ті схопили за шиворот, він викрутився і з криком: «А хіба я не маю права?» – зашевкотів поміж людьми.

– Отакий гадюка, – аж сичав Латочка. – Син за Радянську владу кров пролива, а він… Дай я його по шиї трісну, – поривався він.

– Мовчи. Дивись тільки. Пильно дивися, що робиться.

– Та вже ж не повилазило…

Павло Гречаний стояв самий задній і дрімав, підперши спиною осокора.

– Чого ж ти, Павле, по землю не йдеш? – питали його.

– А яке твоє собаче діло? – огризався він.

Комендант встав із стільця і сказав через перекладача, що треба вибрати старосту. Якщо є добровольці – підходьте.

Бажаючих довго не знаходилося, але ось натовп заворушився, пропускаючи булькатого парубка у вишитій манишці. Бадьоро працюючи ліктями, він пробивався до коменданта. Люди затамували подих. Перед ними стояв Тодось Шамрай. А будь же ти проклятий! Чом тебе мати не придушила, як ти ще був у колисці!

Очі Латочки засвітилися вовчим вогнем. «Сьогодні вночі я його вб'ю кілком з-за тину», – прошепотів він Бовдюгові.

Комендант оглянув Тодося і залишився задоволений: такий битиме морди і роз'юшуватиме носи, є собача відданість і тигрова злість.

– Які твої заслуги перед німецькою владою?

Тодось мовчки вийняв із кишені вичищеного і змазаного револьвера системи «наган», поклав на стіл перед комендантом.

– З цієї штучки я стріляв у голову сільради, комуніста Гната Реву.

– Будеш чесно служити Адольфу Гітлеру і німецькій владі?

Тодось цокнув скривленими закаблуками і викинув уперед праву руку, як викидають німецькі солдати:

– Буду.

– Гут.

Комендант махнув рукою на солдата, що стояв найближче до нього, і той виніс три німецькі гвинтівки, дав Гощці та братам Джмеликам.

– Поліція, староста, три кроки вперед. Айн, цвай, драй. Комендант наказав, щоб ви розігнали палицями оцей зброд. Форан. Вперед.

Гошка плигнув перший і заходився молотити по головах. Андрій Джмелик виплигував із гумовою палицею, як японський самурай із мечем. Хтось лигнув його так, що він зарився у пісок. «Хто б'є власть?» –

кричав він між чиїмись рудими чоботами. «О боже!» – кричали жінки. Чоловіки тільки сопли і садили кулаками, як гирями.

Павло Гречаний, у подертій сорочці і з розбитою бровою, гатив розкуркулених направо й наліво, косився буряковим оком на здоровенного Гошку, що маячив, як скеля в морі: «Ага, так тобі в поліцію захотілося, приблудо. Я ж тобі дам», – і хлипнув Гошку по в'язах. Той пішов боком, мотнув головою, намагаючись озирнутися, щоб побачити, хто вдарив, але тут йому шпурнули межи очі піском. Він заревів, почав протирати очі, і тут йому так ввернули, що вискочили червоні соплі. Йонька, якого Северин Джмелик потяг по спині, латав крівцею пісок під тином.

– А що, Йонько, дали землі? – закричав Павло Гречаний, пробігаючи повз нього з кілком в руках.

– Людочки! Людочки! – верещав хлібороб-собственник уже зовсім без штанів.

Ця комедія набридла солдатам, вони вистрілили з гвинтівок. За одну мить майдан опустів, залишились тільки староста з поліцією.

Гошка постраждав найбільше, хоч бився, як леопард. Він стояв увесь подряпаний і хлюскав носом, галіфе порвані, від сорочки одне рам'я. Тодось в пилюці, ніби тільки що викинуло із соломотряса, сидів під тином.

Андрій крутив головою, а говорити не міг: йому звернули щелепу. Северин пускав по вітру білі кучері, усміхався – він був не пошкоджений. Німці в захопленні мацали залізні мускули Гошки, той форкав носом, як лошак після пробігу, і просив шнапсу.

Комендант похвалив роботу поліції і наказав каптенармусу, щоб почастував обідом.

Гладіатори виполоскали розквашені пики в смердючій бочці з дощівкою і пішли в шкільний сосняк, де їм було дозволено чекати дальших наказів.

Незабаром Андрій приніс у пазусі чотири шматки хліба, три банки німецьких консервів і котелок шнапсу. Склянок не було – дудлили з кришки.

Перший тост виголосив представник військової влади Гошка:

– Я з їх, крокодилів, наспускаю ременів. Они мені іщо розплатяться за галіфе.

Андрія напували гуртом. Гошка розщіплював ножем щелепи, Северин наливав шнапс.

Тодось, сп'янівши, роздавав князівства:

– Андрію! Бери Данелевщину і будуй гуральню, Гошко, забирай ліси і пасовиська, відкривай кінний завод.

– Що мені завод? Краще бардачок… Де моя молодая жизнь? А?!

Він гупав себе у груди, і на очах кипіли сльози.

Северин курив, неуважно слухаючи п'яний лемент. Задимлені шнапсом очі були тоскні, як у здихаючого теляти.

VIII

Родове кубло Шамраїв стало множитися і обживати степовий край віддавна. Шамраїв наплодилося чимало. Терлися вони і по Києву, і по Петербургу, а тут – шарах – революція розігнала їх, розполохала. Утримався лише Купріян Шамрай, і то через те, що в червоній кінноті служив. Повернувшись з громадянської війни, заселив усім виводком родинне дворище, на руїнах прадідівських палаців одбухав будиночок на вісім кімнат і, одержавши від Радянської влади земельний наділ, заходився господарювати. Хліборобство йшло добре: на двох косарках сиділи наймити, які працювали за шматок хліба, а не за гроші, бо прибуток від господарства лягав грошенятами в дубові скрині, до того ж Купріян кумекав, що машини приносять більше користі, ніж живі руки, і не марнував часу та запроваджував у своєму господарстві цих машин якомога більше.

Прибутки від господарювання настільки зросли, що Купріян став схожим на доброго фермера, і в двадцять дев'ятому році його прийшли розкуркулювати. Було це зимового ранку, коли за широкими і високими вікнами будинку поміж березами виблискував сніг, а із обкурених цегляних димарів у порцелянове небо підіймався дим. Біля обмерзлого студня, димлячи парою, на всі груди іржали відгодовані огирі, і те гоготіння сильних пельок довго блукало по байраках та ярах лунким відгомоном. Коні цокотіли копитами по льоду, мережали шипами сніг, ганяли по дворищу, кевкали селезінкою і, повитягавши шиї, трубили радісну весну своєму господареві.

Це кінське іржання веселило його дух, і за чаєм він думав, що Вірненькому треба придбати збрую і перевести до нового станка, бо це виїзний кінь, а Пекельного карати, бо він лінько і хитрун. Тут же, за чаєм, він викликав конюха і наказав набрати з мішка цукру та почастувати улюблених коней.

Чаювати Купріян любив сам у своєму кабінеті, куди не мав права ніхто заходити, крім нього. В цій теплій, затишній кімнаті з двома гратчастими вікнами, що виходили в сад, з маленьким горіховим бюрком і килимами, шаблями, мисливськими ножами і шкіряним диваном він любив побути на самоті, щоб помізкувати: як вести господарство, а іноді й просто подрімати біля теплого каміна.

Зараз надворі морозище, кінські підкови прикипають до льоду, а в кабінеті тепло, можна й подрімати. Купріян лягає на диван, деякий час дивиться на пусту філіжанку чаю, що парує на столі, і закриває очі. Зненацька прочумується від гамору і довго не може зрозуміти, що то за гомін. Спочатку йому здається, що то конюхи ганяються за кіньми, тому що він виразно чує кінський тупіт, тривожне ржання і рипотіння снігу під людськими кроками. Але згодом він чує, як хтось біжить коридором і голосить. Дружина. Вона торгає двері, щось белькоче. Голос її тривожний, в сум'ятті. Вона звалюється коло дверей і шкребе їх нігтями, як недобита кішка суху землю. Купріян кидається до широкого вікна. У дворі повно чужих людей. Вони виводять із стаєнь коней, тягнуть інвентар. Деяку мить він стоїть, учепившись занімілими пальцями за віконні рами, потім зриває із стіни шаблю і в одній сорочці вибігає на ганок. Сніг і шабля сліплять його – в очах чорнота. Він плигає у двір, як у каламутну воду, і, блідий і розпатланий, летить дворищем. Юрба, ахнувши, розколюється. Гнат Рева, в довгій кавалерійській шинелі, стоїть, міцно впершись блискучими хромовими чобітьми в пухнастий сніг, в руці мигтить револьвер.

«Б-бах-ба-бах», – ляскає дворищем. Кулі змітають сніг.

Купріян зупиняється. Шабля – блискавкою в сніг і шипить, мов кобра.

– Ні з місця, гад! – кричить Рева і тиче Купріянові револьвера в зуби. – Руки назад, вперед, марш! – і виводить з двору згорбленого, тремтячого і безсилого.

Жінка, уже в воротях, накидає на чоловіка дублений кожух і шапку. Тоді чорним цуценям викочується за ворота наймолодший син Тадик.

– Куди? Тату! Куди? – кричить він, хапаючись за рукава кожуха.

Гнат цапає його за шиворот, відкидає у сніг і рипить хромовими чобітьми далі, вірний революційній правді і невірний сльозам ворога. Тадик рветься до батька, ричить, очі його паляться вовчим вогнем. Цієї ж ночі Купріяна із сім'єю вкинули у вагон і повезли на північ.

Всю дорогу Купріян лежав під кожухом, нічого не їв, не пив і ослаб так, що старший брат підводив його попід руки. Тадик скімлив у куточку, як зінське щеня. Батько і старший брат поводили себе так: перший стогнав, а другий рипів зубами.

Одного разу вночі, коли поїзд стояв серед снігової пустелі і вартові, наглухо задраївши двері вагонів, пішли грітися, батько покликав Тадика і старшого брата і, висунувши з-під кожуха брюзкле лице, сказав: «Я довго не протягну, а ви, хто залишиться живим, не забудьте, хто мене замордував», – і, схлипнувши, вкрився кожухом. На одній станції вартові випустили стару і Тадика пройтися побіля вагона. Внизу – косогір, забитий

снігом, а далі – царство лісів, у яких людина губиться, як голка в снігу. Мати, ставши на коліна, била поклони сніговій пустелі. Глядь – немає Тадика, покотився у білу прірву чорним клубочком, тільки сніг закурів слідом. Розправився у тім лісі, помахав шапкою з білої прірви та й зник у ній назавжди. Вартові матір посварили, але особливо не докучали, і один з них, постарше, сказав: «Ти, стара, не рюмсай, все одно твого мальчонку на сортувальній відібрали б і в дитячий будинок опреділили б».

Але в дитячий будинок Тадик не потрапив. Він довго блукав по тайзі, цюкав з голоду зубами, доки його, обмороженого, кволого, знайшли мисливці. Відпоїли гарячим чаєм, загорнули в собачі шкури і повезли в тайгу. Весною він оклигав, і його стали брати на полювання. Тадик вивчив повадки звірів, умів їх кондошити і майстерно здирати шкуру, добре правив собаками, влучно стріляв. Характером зробився замкнутим: ніколи ніхто не чув від нього ні нарікань на свою сувору долю, ні скарг на тяжке життя, нікому він не розповідав про своїх батьків. Одне тільки виразно помітили мисливці – його невмолиму жорстокість: коли йому давали потрошити недобитого звіра, він витягав із шкіряного чохла гострого мисливського ножа і з якимось вовчим оскалом наближався до живого лося. Звір тремтів шкірою, благав очима, але Тадик наступав на шию, брав за роги і, замість того щоб одним змахом ножа перетяти шию, різав поволі, з тихою насолодою. В його очах світилася дика радість, коли він бачив, як тварина тріпоче в передсмертних муках. Часто він дивував старих і бувалих мисливців тим, що, перерізавши тварині горло, не цідив димлячу кров у жерстяну кружку, а пив прямо з горла тварини, блаженно, навіть не присолюючи її. В п'ятнадцять років він був сильним, спритним, хитрим і безжальним, і мисливці побоювалися його.

Їхні побоювання виправдалися: взимку він украв найкращих собак і втік із поселення. З того часу почалося його злодійське страшне життя. Тим самим мисливським ножем, яким він домучував недобитих лосів, він ріже на смерть свого товариша і, забравши гроші, втікає в Крим, бродить по Кавказу, якшається із злочинним світом всього кримського узбережжя; вештається вірменськими базарами, ярмарками, допомагає осетинам викрасти красуню Маргет; займається перепродажем крадених товарів, водиться з контрабандистами, які викидають його із вагона в піщані бархани середньоазіатської пустелі. Там він подихає з спраги. Степові беркути в'ються над ним, як над падаллю, розкльовують живісінького на шматки. Очі його скляніють, тіло горить на сонці, як верблюжа шерсть на вогні. Він уже марить і пливе по гарячих пісках на гарячій сковороді, і йому здається, що голова в нього уже репається, як

кримський каштан. Але і на цей раз щастить: його підбирає караван, його відпоюють кумисом і везуть на верблюдах, як бухарського еміра. Незабаром він уже валандається на строкатих ярмарках у рябім ватянім халаті і чорній, шитій сріблом тюбетейці, спить у руїнах старої мечеті і вимірковує плани, як пограбувати знаменитого різьбяра по сріблу і золоту. План виношений, кривий ніж із золотою рукояткою під халатом, він іде робити діло і несподівано вступає в бійку. Його шпортають ножем під ребра, він потрапляє в лікарню, нюхає наркоз. Там його залатують і передають у тюрму. З цього часу починається нещаслива смуга в його житті. Випускають із тюрми, потрапляє знову, і все за такі дурниці, що йому хочеться зарикати з досади. Тюремні грати південного неба ріже ятаган місяця і кличе на волю. Вночі йому сниться сон, який перевертає душу: з темного кутка дивляться на нього батькові очі, а під стелею гримить голос: «Ти зробив те, що я тобі заповідав? Ти знаєш, хто мене зжив із світу, чи вже забув?» – гогоче батько в кам'яному ящику тюрми, і відлунок його гримить, як грім, в кримських кар'єрах.

Після цього сновидіння Тадик робиться кволим. Тюремні дружки не пізнають свого капітана. Він не втручається в життя камери і вночі не рипить зубами, а тихо стогне. Відбувши строк, Тадик виходить із тюрми двадцятичотирьохрічним вовком, перестає красти і під чужим прізвищем із наганом у кишені простує до рідних берегів, до України. Поводить себе тихо, смирно: одяг чистий, сорочки білі, грошей повні кишені. Наприкінці весни 1941 року таємно прибуває у Зіньківський район, переховується по лісах навколо Троянівки і місячними ночами висиджує на Беєвій горі, промацуючи очима залиту місячною млою долину. В ту ніч, коли Гнат повертався з хутора, Тадик чатував у троянівському яру. Вирішив стріляти в груди, але видимість була поганою, і він, щоб не промазати (в яру було темнувато), пропустив Гната мимо, дав йому з'їхати на горб. Тепер Тадикові чітко було видно коня і вершника на тлі нічного неба. Тадик вистрілив три рази. Вершник не впав. Тадик зрозумів, що промахнувся, завив від злоби і кинувся тікати на диканські ліси. У Полтаві сів на поїзд і став пробиратися до кордонів Західної України. В Західній Україні протинявся до початку війни. І як тільки ця територія була зайнята ворогами, вирушив у Троянівку, щоб розплатитися за свої кривди, повернути родові маєтки і вірою та правдою служити німцям.

Ще не встигли німці розквартируватися, як Тадик підшукав хату під старостат, наказав навести блиск. Поліція зігнала жінок і примусила вишкребти до миготіння підлоги. Коли все було прибрано, виметено і вичищено, Гошка прибіг до нього на квартиру і відрапортував, що все готово.

– Що саме «готово»?

– Чисто, хоть голим пузом лазь.

– А роменських рушників навішали? А портрет великого фюрера повісили?

– Ні.

– Дістати рушники і портрет, інакше я не прийму старостат. І як ти, кретиноз, вважаєш, що в такому вигляді, як я зараз, можу з'явитися серед представників німецької влади? В оцих нещасних штанах? Нізащо на світі! На ранок щоб на мені був випрасуваний чорний костюм, біла сорочка з краваткою-метеликом і культурний ціпок з набалдашником. Наказ султана зрозумілий?

– Та вже ж.

– Тоді чому хавало роззявив, великий візир? Вперед, на Бухару!

Гошка вдарився тім'ям об одвірок і, розвіявши галіфе, як спідницю, метнувся з хати. Після його виходу в хаті, де мешкав великий султан, ще довго стояв бичачий сморід, і Тадик, щоб не задихнутися, відкрив ногою двері і вигукнув в порожнечу: «Пождіть, шакали, я з вас видублю десять шкур – єгипетським маслом запахнете», – нахвалився Тадик на свій уряд.

Ще три дні йшла шалена підготовка староства до першого службового виходу. Всі були розцяцьковані до параду, і Тадик вперше зібрав свій уряд до управи. Тадик сидів за столом у чорному випрасуваному костюмі, якого Гошка загарбав у троянівського вчителя, білій сорочці з краваткою-метеликом і опереточнім циліндрі, роздобутому у костюмерному цеху зіньківського клубу. Циліндр був зовсім новий, в ньому виступав Возний на останньому спектаклі. Стек зробили столяри, наполірували лаком і набили металевий набалдашник із відломленої від ліжка металевої кульки. Спершись підборіддям на трость, султан озирав свиту, що вишикувалася біля дверей. Гошка красувався у широких, як спідниця, галіфе і румунському мундирі, що вкрав у німецькому обозі. Мундир був тісний і короткий, від нього набрякала шия, різало під пахвами і спирало подих. Коли Гошка ворушився, шви тріщали і розповзалися. Ведмежі ноги були віддані сатані в зуби – у нові юхтові чоботи, які пекли і тисли, як обценьки. Гошка переступав з ноги на ногу, морщився, а чоботи рипіли, як полозки по снігу у великий мороз.

Поряд із Гошкою стояв Андрій Джмелик в сіренькому піджачку і сіреньких штанятах, манишка вишита чорним берестовим листом. Северин, спершись животом на дуло рушниці, лукаво мружив очі на роменські рушники і на портрет Гітлера.

«Такий якби глянув живими очима на чоловіка, то зараз би гикати

захотілося. Чисто такий колись мені лікар клізму ставив, – усміхнувся Северин і підморгнув бровами фюрерові. – Що ж, послужимо ще й тобі. Побачимо, що воно з того вийде».

Тадик помітив усмішку Северина, косо пересмикнув ротом.

– Я не люблю часто повторювати своїх слів, – почав Тадик. – За кожний непослух – теліпатиму по морді. Тих, що будуть вагатися або крутити хвостом, – до стінки і кулю в рот. Сьогодні ми підемо кондошити сім'ї радпартактиву. Хай знає всяка наволоч, що прийшов новий порядок. При зустрічі із німецькими солдатами і офіцерами – віддавати честь, витягнувши праву руку так, як я вас учив. Марш.

Тадик вийшов надвір, наказавши своїй охороні слідувати на п'ять кроків позад себе. Сільською вулицею пройшли в суворій мовчанці. До людей не віталися.

– То вже чиясь душа сьогодні переставиться, – гомоніли люди, визираючи з-за тинів.

– О, то так! – живцем шкуру здиратимуть.

– Нічого, діждуться. Прийде й на них погибель.

Жовті верболози гнулись над холодними водами, тихо, як сльози, ронили вербові листочки. «Ой, пливи, пливи, вербовий листочок, та й у тихий Дунай, а де ж то муж ходить, де мій брат ночує? Та чи ж вони знають, як нас тут карають, в ріднесеньку землю заживо ховають?..» А небо міниться у воді, каламутиться, синявою береться, крутить вербовий листочок і несе його богвість-куди. Конопляним чадом пахнуть береги, шелестить посохлим бадиллям картопля, сумно викивують важкими головами соняшники. Хто ж їх саджав, а хто гараздувати буде? Лопаються від морозу капустяні головки, і летить зграями птиця, летить і не вертає. На горбах біля Беєвої гори Тадик зупинився, зняв із голови циліндр:

– Залиште мене одного і чекайте біля потоку.

Сів на висушений вітром кущик полину, затулив циліндром обличчя. Потім здригнувся, ніби від холоду, поклав циліндр на траву і, відкинувши пальцями довге волосся, що заслоняло очі, з тугою в погляді став дивитися у долину. Губи тихо ворушилися, обличчя зблідло: він побачив рідне дворище. Он стоїть будинок із двома колонами. Тільки дах тепер не зелений, а червоний, конюшні понижчали, увійшли в землю. А колись вони видавалися палацами, і коли він дивився на зграї голубів, що сідали на дах, то картузик у нього падав із голови і жерстяне лошатко, що крутилося на даху, дибилось аж у самісінькі хмари. Старого парку, що його посадив ще прадід, не було. Не було і тих дубів, що шуміли на вітрі і гули чорними гілками в довгі зимові вечори, гомоніли під грозами

та стріляли бронзовими жолудями у пожухлі осінні трави. Немає парку. Тільки два дуби ще стоять біля дороги. Стовбури товсті, як жлукта, чорні, як залізом обкуті.

«Е, ще не перевівся наш рід, – шепоче Тадик. – Ще ось прийшов один праведний суд вершити».

Очі його туманіють, довгі пальці стискаються в кулаки: понищено, сплюндровано, потоптано, пограбовано. Нема добра. Прахом пішло. Стоять одні кам'яні черева, та й там, мабуть, німці господарюють.

«Нічого, прийде і мій час. Ще моя зоря із неба не зірвалася».

А он ставок. В ньому колись карасі водилися і так смачно пахли на сковороді, коли, було, покійна ненька їх насмажить і поставить на круглому столі. Батько, було, витре вуса, підморгне Тадикові: «Ану, сину, похрумай карасячого хвоста, щоб за тобою багаті наречені бігали».

Навколо ставка – верби густим вінком. Не порубали. Тільки тоді вони були тоненькі, рівні, а тепер товсті, погнуті, в рижих дуплах. А ставка нема. Висох. Замулилися джерела, пішли під землю, і нема вже там чистої холодної води. Сіре багно, мов камінь.

Тадик схопився на ноги і пішов до поліцаїв.

– Щось староста носом крутить. Може, ми службу погано несемо? – засумнівався Гошка.

– З рідним дворищем знаменувався.

– У нього хоч дворище є, а в нас із тобою що? – засміявся Северин.

– Дадуть і нам права, позаяк батько і брат від Радянської влади загинули.

– Це такі прийшли, що як дадуть, то й дихало запечата...

– Ти мели, та знай що, – різко обірвав його Андрій.

Перша жертва – дворище Оксена Гамалії.

Северин обігнав Тадика, відкрив перед ним хвіртку.

– Ви, пане староста, не поспішайте, тут я буду командувати. Старі порахунки. Звичайно, хазяїн шурнув на схід, а сімеєчка в цілості, так що ми її зараз помацаємо...

Северин зайшов у двір і попрямував до хати. Олена стояла біля скрині, притримуючи кінці хустки: вона саме запиналася і спідлоба тривожно дивилася на Северина. Северин сів на лаву і став блукати очима по кутках. Посміхаючись, кивнув на фотографію Оксена:

– Він мені як за кума був. Як зустріне де, так і жаліється: чого, каже, я тебе не розпанахав де-небудь на сучку або не виселив із усім твоїм джмелиним кодлом в магаданські краї. Тепер прийшла коза до воза і сказала: «Ме-е-е».

Северин підскочив до скрині, брязнув прикладом по замку і став викидати на середину хати Оленине добро: спідниці, білі кашемірові шалі, чоботи, вишиті сорочки, плахти, крайки з балабонами, сувої полотна, хустки, рушники, дівочі намиста, заховані для доньки, згорнуті в косинець кіснички. В хаті запахло злежалим одягом і нафталіном.

Олена стояла, прислонившись до ліжка. Голубі очі зробилися, як густо розведена синька. Дівчинка, вхопившись за материну спідницю, кричала, а Сергійко стояв біля хатніх дверей з насупленими бровами.

На самому дні скрині Северин знайшов Оксенові галіфе з голубими кантами, хромові чоботи і обережно обсипану нафталіном сиву смушеву шапку. Не соромлячись ні жінки, ні дітей, став скидати із себе старий одяг і приміряти новий. Чоботи були великі, але він відразу ж утішився: «Перешию». Галіфе, правда, трохи довгуваті. Але то не біда. Можна підкоротити. Зате шапка просто чудо. Як інеєм прибита, так і грала проти сонця, так і виблискувала, і коли Северин одяг її та підійшов до почепленого на стіні дзеркала і зазирнув у нього, то, їй-право, сам себе не пізнав. На нього дивився якийсь чужий парубок з такими розбійницькими очима, що в Северина аж під ложечкою похололо. Шапка сиділа на голові сатаною, набакир, а з-під неї білі кучері, як соснова стружка з-під фуганка. Ще б десь дістати вишиту сорочку, і тоді хай хто заїкнеться, що Северин не козацького роду, так він і в'язи позвертае, щоб ішов уперед, а бачив назад.

Северин покрутився перед дзеркалом, поцмокав язиком, посвистів, порипів чобітьми, узяв гвинтівку на плече:

– Ну, одежинку здобули, а тепер візьмемо ще жінку! Топай вперед, чого соромишся? Чи свою мироносицю під батоги боїшся класти?

Він грубо схопив Олену за плече і штовхнув до дверей. Вона вдарилася лобом об одвірок, тихо застогнала. Потім підійшла до дітей, мовчазна, сувора, і, нагнувшись, поцілувала дівчинку в лобик, а Сергійка погладила по голівці, зняла фотографію Оксена, протерла рукавом і глянула на нього: він дивився на неї чорними очима з-під будьонівки і наче питав: «Тяжко тобі?» – «Тяжко, Оксеночку, дуже тяжко. Не знаю, чи й витримаю». – «А ти вір у наше щастя і витримаєш». – «Та вже зі всіх сил старатимуся. Кріпитимусь».

Вона вішає фото на гвіздочок і виходить із хати. Услід б'є дитячий крик, тягне з-під ніг землю. У хліві мукає корова, курчата біжать за нею аж до воріт, лізуть попід ноги.

За хвірткою Северина чекають останні братчики і, коли він виходить із двору, не пізнають його, такий він приодягнений та бравий.

– Пане староста! – клацає він закаблуками і підносить долоню до смушевої шапки. – Одна активістка вже приляпала на праведний суд.

Тадик зміряє її швидким поглядом і мовчки йде вперед, викидаючи перед собою трость із набалдашником. Зустрічають діда Інокешу. Він стоїть у сірячині, сильний і страшний. Бородища розпущена, грива сивого волосся кільцюється по спині, під кущуватими бровами хтось роздуває горна.

– Знайшлася ниточка від клубочка, та мірочка потім буде, – кричить він і своєю масивною фігурою заступає стежку. Від Гамалії пахне дубом і пізньою осінню.

– Хто це? – питає Тадик.

– Батько Оксена Гамалії.

– Он як! Треба і його захопити з собою.

– А що толку? Він у нас трохи теє... ніби як блекоти об'ївся. Молитви шепоче, церковні пісні співає.

– Треба мати на увазі і записати до церковного хору. Ану ж, діду, заспівайте що-небудь церковне, помоліться за нас. Ми йдемо вершити великий суд.

Дід підносить угору грушевий костур. Розкривши бородату пащу, реве з такою силою, що в його здоровенних грудях гуде, як у дзвоні:

– Пощезнете! Всі пощезнете, яко дим. Прилетить пташка і в голову клюне. Не скажете «ох», як посиплеться горох.

Олена розуміла натяки старого. Поліцаї стояли, вирячившись на старого. Тадик махнув рукою. Гошка відтурив старого із стежки, звільнивши шлях для старости. Інокеша не вгавав. Борода його і патли трусились, і страшно ревла горлянка:

– Відміряється і воздасться! Як стадо овець, курдюками затрусите, паршивці! Ходили по болотах, а тепер на сухеньке вернулися? Пощезнете всі! Пощезнете, яко дим!

Старий ще довго сварився і лютував на стежці, і бородища його зміїлася на грудях. Люди заспокоювали його з-за тинів, радили скоріше піхтурити далі, але дід на те не звертав уваги. Розгніваний, лютий і страшний, усе розмахував руками і бив палицею об землю. Хома Підситочок усовіщав його:

– Господоньку святий та й ти, божа матінко! Що-бо ти глаголиш, Інокешко! Смертонька за тобою стежечкою біжить, а ти її дратуваньчиком торкаєш? Хай їм тямиться. Пішли собі, хай ідуть. А ти чолом віддай гарненько та й зверни набік...

– А-а, – ревів на нього Інокентій. – Смиренний. Язиком два боки лижеш? І ти пощезнеш! Пощезнеш! Вони за пшеницею сюди прийшли, а не за соломою.

І вже ніхто не міг зупинити діда. Він пішов далі, лихий і невмолимий, та все нахвалявся йдучи.

Із Вихорового двору взялу одну Юлю. За Уляну та старого Йоньку заступився Северин, посилаючись на те, що їхній син Тимко колись перетримував його в тяжку хвилину.

– Та й при чому тут старі, що їх син командир? Він, коли ішов у командири, їх не питався. А ця теличка, – показував Северин на розпишнілу, граційну, затягнуту в чорне шовкове плаття Юлю, – казьонних харчів переїла немало. Не бійсь, не біля одного комісара терлася. Іч, як викручує своїм шапликом, ніби не на суд, а на грище йде.

Юля і справді ішла вільно, без тіні страху. Завжди пильна до свого туалету, вона й тепер була розчесана, начисто вимита, і біле тіло її ще виразніше відтінялося чорним крепом. Від неї пахло духами і жіночою звабою, віяло гордістю і непокорою.

– Куди ви нас ведете і що ви з нами будете робити? – спитала вона мелодійним грудним голосом, в якому чулася жіноча влада і сила підкоряти чоловіків.

Гошка обернувся своєю смердючою пикою, очі заграли люттю, мережкою.

– Ось куди! – викрикнув він, багровіючи, і, вирвавши з бездонної кишені галіфе майстерно виплетену нагайку, потрусив у Юлі перед носом.

– Ох, страшно! – засміялася вона і бридливо відвела від себе гарапник чистими, вимитими пальцями. Глянула на свою тверду, виточену білу руку і засміялася: – Бити таке тіло? Отаким гарапником? Хай тільки посміють! – Вона посміхнулася і підбадьорила Олену, що йшла поруч: – Не бійтеся, вони вам нічого не зроблять. Ви хороша і ні в чому не винна жінка. Ваш чоловік працював головою колгоспу? Ну то й що ж?

Олена сумно глянула на неї і нічого не відповіла. Коли підходили до двору Гната Реви, шепнула: «Коли вас шмагатимуть отим гарапником, затуляйте голову руками».

У дворі було пусто. Поміж сухим бадиллям картоплі греблися кури, у садку стояло прип'яте теля. Побачивши чужих людей, мекнуло і наставило у двір довірливу мордочку. З халабуди вилізло цуценя, гавкнуло два рази, закрутило хвостиком. Джмелик відкинув його чоботом, воно шмигнуло у халабудку і там тихо заскавулило. Через подвір'я – мотузка, на якій випране шмаття: штанці та сорочечка хлопця-підлітка, голубеньке платтячко дівчинки. Всюди видно хазяйновиту господиню. З кожного кутка віє скромністю і затишком. Бо й справді, хто не знав у Троянівці завжди доброї, жартівливої та співучої головихи Насті, що

славилася у селі як найкраща мазальниця? Хто не чув її голосистих пісень на весіллях та артільних святах? Хто не кликав її у куми? Чиїй тільки дитині не стригла вона ножицями голівку на річницю з дня народження, отоді, як, зібравши до столу всю рідню, роблять дитині пострижени і кума першою цілує дитину в теплу стрижену голівку? Всі знали її, і нікому не заподіяла вона лиха, а тільки робила людям добро, як уміла, та працювала на великій землі, люблячи її всім серцем і цінуючи ту велику силу, що дає людям життя і шматок хліба...

Джмелики поставили Юлю і Олену під хлівом, познімали рушниці, відійшли кілька кроків. Олена зблідла, а Юля, як і раніше, посміхалася, притупуючи черевиком, що трохи тиснув ногу, поправляла рукою волосся, яке час від часу вітер закидав на обличчя.

– Не здумайте тікати, – суворо сказав Андрій і поплескав рукою по чорному стволу гвинтівки. – Німецька, б'є без промаху.

Юля знову посміхнулася і вийняла з сумочки дзеркальце: щоки її трохи зблідли, а усмішка була чужа, розгублена і жалюгідна. Олена була суворою, очі втуплені на хату, куди пішли Гошка і староста. Юля помітила, що поліцаї також дивляться на хату і що їхні обличчя насторожені і хижі. З хати ніхто не виходив, і звідтіля не чулося ні одного звуку. Всі, завмерши, продовжували, не зводячи очей, дивитися на двері. Юля, щоб не трудити ніг, сіла на дривітню. Андрій люто вишкірив зуби і гримнув, щоб вона встала. Його викривлене гнівом обличчя і грубий окрик вразили Юлю, і вона встала тому, що він так рішуче кинувся до неї з гвинтівкою, що в грудях у неї похололо, і вона вперше подумала, що він справді міг би її вдарити, і знову (це вже було рефлексом) вона посміхнулася, але в той же час погасила усмішку, поправила волосся, що впало на обличчя. Раптом у хаті щось стукнуло, брязнув розбитий посуд, і Гошка, трахкаючи чобітьми по ганку, виволік за косу закривавлену жінку. Вона була непритомна, бо тіло важке, наче мішок з глиною, п'яти торохтіли з одного східця на другий. Гошка проорав ними по піску і кинув жінку на спориш. Мучениця повалилася набік, піджавши під себе руку й ногу, голова м'яко вдарилася об землю. Гошка стояв, витираючи з лоба піт, і тупо дивився на свою жертву. Права рука в нього була покусана і кровоточила; він мішав кров з потом і розмазував її по чолу, потім обтер долоні об мундир, як різник, і вийняв з нагрудної кишені німецьку цигарку, закурив, бичачим сапом виштовхнув крізь широкі ніздрі дві смужки диму, колупнув ногою під бік свою жертву і, переконавшись, що вона знепритомніла, сів на колодязний зруб.

Не звертав уваги ні на кого і раз по раз поглядав на двері, очікуючи, поки вийде староста. Так пройшло хвилин десять, і весь цей час Гошка

сидів нерухомо. Тільки хряпнули двері, він схопився і пішов назустріч старості, що, стоячи на рундучку, обтрушував із чорного пом'ятого костюма пух.

– Ну, як вона? – запитав Тадик, показуючи на жінку, що облежнем лежала на траві.

– Ще дихає.

– Відтягни її подалі і можеш робити своє діло.

Гошка радісно кинувся до напівзамученої жінки, схопив за коси, відволік у садок і махнув Джмеликам рукою. Вони схопили Олену попід руки і потягли до старости, що сидів на колодязному зрубі.

– Де чоловік? – запитав Тадик, поклавши руку на набалдашник і спершись на нього підборіддям.

– Там, де й усі.

– Ти знаєш, що він також допомагав заганяти на той світ мого батька, брата і неньку?

– Знаю.

Тадик, розмахнувшись, ударив Олену набалдашником по голові, Олена хитнулася, але не впала. Тоді Андрій стьобнув її гарапником. Олена затулила руками голову. Шматки кофти летіли із спини разом із м'ясом і шкірою, а вона все стояла. Хтось ударив її по голові, і вона відчула, що падає. Юля стояла під повіткою, широко розкривши очі, бліда, як полотно. На обличчі її застигла гіпсова посмішка. Коли підійшов Гошка, вона не змінила посмішки, вибілені губи задерев'яніли.

– Ах ви ж, гади! – крикнула Юля і стала дряпати обличчя Гошки.

Він боляче схопив її за руку і одним ривком кинув у хлівець на чорні пеньки, що згрудилися в куточку. Юля векнула від ударів і притихла, запаморочившись.

Коли відкрила очі, побачила Гошку, що роздягався. Вона згребла в руку пеньок.

Гошка ступнув, скалячи зуби, Юля різонула його пеньком по голові. Він ухопився за скроні і похитнувся. Юля прожогом – із хлівця, а перед нею німці. Четверо. Офіцер і три солдати. А в неї на грудях плаття вишматувано і ноги біліють вище колін.

– Що з вами трапилось? – поцікавився офіцер.

– Мене хотіли згвалтувати.

– Хто?

Юля показала на Гошку, що витирав червону мазку на обличчі. Офіцер засміявся. Реготнули і солдати. Офіцер хтиво мацав чорне ошмаття на грудях.

– Хто ви така?

– Жінка радянського командира.

– Гут. Сідайте в машину.

Він усміхнувся і поплескав рукою по білих щоках Юлі. Офіцер підійшов до Гошки, деяку хвилину клинцював очима, потім одяг лайкову рукавичку і хлиснув Гошку по морді. Гошка нічого, тільки носом шмаркнув. Офіцер, посвистуючи, пройшовся подвір'ям, глянув на замордованих жінок, ще раз сказав «гут», сів у машину і поїхав.

Після його від'їзду карателі теж пішли з двору. Всі були задоволені, один Гошка плівся, похнюпивши голову. Тадик терпеливо пояснював:

– Тобі дали в сапатку за діло, і ти не ображайся, а ще й спасибі скажи: хто ж з'являється перед офіцером босий? Та в них знаєш яка дисципліна? У них за це в карцер саджають. Це тобі ще пощастило…

– А на мене як глянув, я думав, що з'їсть, а він тільки пройшов мимо і нічого не сказав. У мене хоч і вишита сорочка, а гудзики всі позастібувані. Я порядок знаю, – вихвалявся Андрій.

– А ту лошичку в комендатуру взяли. Коли б, хлопці, нам за неї не влетіло.

– А при чім тут ми? Радпартактив – значить, убивай. За це ніхто нічого не скаже. І взагалі що за паніка? Басмачі, вперед, на Бухару! – Тадик потеліпав термосом, у якому замість кави булькотіла самогонка.

Опритомнівши, Олена деякий час лежала, не підіймаючи голови, очікуючи нових ударів на свою закривавлену спину, але ударів не було. Тоді вона обережно підвела голову, стала розглядатися. Спочатку перед її очима висіла дрібна сітка, що вкривала все, як у ранковому тумані. Потім сітка стала кудись віддалятися, Олена сіла, обперлася руками об землю і вже ясно побачила пустий двір. Хотіла звестися на ноги, але сильно боліла спина. Вона рачки поповзла до колодязя. Тримаючись за цямрини, звелася і, налігши грудьми на корито, потяглася вустами до води.

Вуста запеклися, і вона мусила помочити їх у воді, щоб розтулилися. Пила довго, невситимо, не переводячи подиху. Потім устромила голову в корито і довго стояла стовбура, відчуваючи, як гаряча кров відхлинав від голови і робиться легше. Відчепила цеберку, хитаючись, понесла до Насті, що сиділа, спершись спиною об яблуню. Очі каламутні, обличчя розпухле, картопляного кольору. Вона довго дивилася на Олену, силувалася щось сказати, але язик почорнів і розпух, і вона яе могла поворухнути ним. З горла, замість слів, виривався клекіт. Те, що вона хотіла сказати, дуже мучило її, і вона, зібравши всі сили, показала рукою на хату.

Олена набрала в жменю води і піднесла, щоб вона напилася. Настя

хльобнула два ковтки і виплюнула назад, стала гикати кров'ю і вже не рукою, а тільки пальцем показувала на хату.

Олена пішла до хати.

Сінешні і хатні двері відчинені. Пахне борошном і влежаними яблуками; посеред сіней перекинутий кадібок з грушками; вони розкотилися по долівці. Кілька з них розчавлені, і на них пасуться жовті оси. Олена зазирнула в хатину, і те, що вона побачила, було найстрашнішим видовищем, що їй коли-небудь доводилося бачити за життя, воно полоснуло її по грудях, як лезом бритви, і вона заклякла в дверях. На залізному ліжечку, що стояло під вікном, лежала дівчинка років п'ятнадцяти, розіпнута, як на хресті. Руки поприв'язувані до переднього бильця, ноги – до заднього. Вона ще сукала ніжками, і, коли зайшла Олена, в неї вистачило сили підняти голівку. Олена підбігла до ліжка. Гарненькі голубі, як у матері, очі дитини скляніли, обличчя чорніло від задухи, з рота стриміла ганчірна затичка.

Олена вирвала теплу ганчірку з рота. Дівчинка перехватами засмоктувала повітря. Олена повідв'язувала руки і ноги, принесла свіжої води і покрила рядниною тіло дитини, що його вже не купатиме ненька в любистку, не митиме голівки в ромашковому цвіті, бо вже й сама лежить у садку під деревом і тихо вмирає.

Обличчя дівчинки порожевіло, але вона була ще така слаба, що не могла говорити і лежала з закритими очима. Довго сиділа над нею Олена, підперши рукою щоку. Потім кинула очима в хату і побачила над столом портрет Гната, впала перед ним на коліна:

– Оксене! Гнате! Де ви є? Бийтеся ж на смерть! – впала на ліжечко і обняла тіло дівчинки.

IX

Коли розбитими дорогами брели бійці, коли над полями носилися німецькі літаки і строчили з кулеметів не тільки по людях, а й по скотині, коли перестрашені люди не виходили не тільки з дворів, а й з хат, Йонька торохтів возом, як циганський конокрад. І де тільки, в біса, його не носило! З Чупахівського заводу привіз чувал цукру, хоч і обгорілого, проте солодкого: «Прийде зима – можна чаю випити!» Із Зінькова, з розбитих магазинів, прицупив три чували солі і п'ять хомутів, бо вже він добре знає, що у війну хомута не дістанеш. Був у нього реманент: два плуги, три борони, малесенька віялочка, яку він притарабанив з польового ступського табору. Уляна кожного разу, як він привозив до двору якесь майно, вичитувала, щоб він перестав їздити ночами, бо всадить хтось кулю межи

лопатки та так десь і сконає на смердючих хомутах посеред глухого степу, але Йонька на те не зважав. Звісне діло, баба чорного пенька боїться, а він таки ж господар, і гріх йому, та ще й великий, не брати того добра, що само в руки пливе.

І він тяг, скільки міг. Копав сховища, хоронив, загрібав, замазував глиною під піччю, на горищі, у повітці, в клуні. Садиба тріщала від награбованого добра, а Йоньці ще мало. Він, може б, тяг і далі, та не розкусив, що за сила прийшла в село: чи вона байдуженька до крадіжок, чи, може, сувора? Отож треба почекати, роздивитися. І Йонька прищулився. Ніхто до нього не заглядав, і він ні до кого. Хіба коли приходив Гаврило позичити молока для дітей. Обмовлявся двома-трьома словами і, похмурий, неговіркий, ішов на свій перелаз. Він знав усі батькові штуки, осуджував його жадібність і все більше і більше відхилявся від нього. Бачив, які страждання переживає люд, і розумів, що вони будуть ще страшнішими. Всі думки його були по той бік фронту, де билися смерть і життя.

Спочатку, коли фронт відкотився недалеко й чути було бої, він виглядав своїх з години на годину, з дня на день. В нього ще жевріла надія. Але коли все затихло, він зрозумів, що це надовго, і зробився недовірливим і замкнутим. Ні з ким яе говорив, ні до кого не ходив. Навіть із жінкою мало вступав у розмови. Єдина людина, з якою він міг балакати, була мати, і порозуміння між ними йшло не на словах, не в розмовах, а внутрішньою, духовною стороною.

Про батька вони майже не говорили. Один тільки раз Гаврило сказав матері:

– Що ж воно робиться, мамо? Люди ж усе бачать. А як повернуться наші, що скажуть? Хоч би ви йому втовкли в голову, що береш раз, а віддаєш сторицею.

– Кам'яну голову хоч об мур товчи – не пом'якшає.

– Та й що ж оце, з-за нього нам перед людьми очима блимати? Сорому набиратися?

– А що ж подієш? Хіба ж мало вговоряла? Та криву колоду до стіни не виправиш... У мене он за синами душечка болить, ані вдень ні вночі жура не пускає.

Йонька бачив, що на нього дмуться домашні, але був такий радий від своїх прихованих скарбів, що аж під печінкою співало.

«Заживу. Отеперечки заживу, – гомонів він сам до себе. – Колись в ручку поцілуєте, як я в синій чумарчині вас на тарантасі повезу. Гаврило із жінкою і дітьми сидітиме ззаду, а ми із старою – попереду. Нно-о! ф'юіїть! А вони ж летять, як птиці, аж в очах мерехтить. А люди обер-

таються та питають одне одного: «Хто ж то воно такий поїхав? Чи не цукрозаводчик?» – «Таке скажете, то ж Йонька Вихор подався на хутори до своєї рідні в гості». От як буде! Так що не гніть кирпи, а скоріться до мене ласкою, якщо хочете, щоб я вас у люди вивів...»

Як не радів своїм думкам Йонька, як не жебонів до того щиглика, що так і вичичикував у його грудях, а спокою у його житті не було. Недарма кажуть: чесному та бідному й колючка терпиться, а багатому та злодіяці й пуховики боки мнуть. Отак і Йоньці.

Не давало йому оте добро ні спокою, ні здоров'я. Від ранку і до вечора товкся у дворі, а роботі не було кінця. То годував корів, то коней, то зазирав до свиней, то слідкував за провіантом, щоб, бува, не передала Уляна зайвого, то, ховаючись, як злодій, ішов до комори, принюхувався, як лис до нори, чи нема якої порчі?

Особливо доглядав за хромом та підошвами, які залишив Федот. Не дай бог, поцвіте, тоді хоч головою об стіну. Кому воно таке потрібне? Хто його купить? Ось цюкне зима, треба буде чобота, а де ти його купиш? Отоді він і розгорне свої рулони та по нових грішцях як ушкварне, от і буде бариш!..

Від клопотів і вічної тривоги Йонька висох, як вербове коріннячко, зробився легкий на ходу, борідка крутилася, як у селезня хвостик, а очі так і виблискують, так і шмигляють, як у лукавого шевця.

Нагірше доводилося уночі. Надворі темно, страшно, осінні дощі ллють, як із барила, а під повіткою наче хтось стоїть притаївшись. Може, конокрад до конюшні добирається, а клятий пес і не гавкне? Зодягається Йонька у сірячину, бере в сінях сокиру, чалапає по багнюці. Нема нікого. То вчора Уляна горстки біля повітки поставляла, от воно й здається, що хтось причаївся. Замок добрячий, гвинтовий, так що не повинно добратися. А там хто ж його знає. Треба пильнувати. Принюхується Йонька до колючої дірки, висмоктує з конюшні пропахле кінською мочею повітря, приплямкує губами: є коники, обзиваються, господаря почули.

Не менше клопоту з коровою і теличкою. Одне те, що треба кормів наготувати, щоб на всю зиму вистачило, а друге – німці забирали в селян худобу. Горішня частина села вже обідрана, як липка. І Йонька заметушився: треба рятувати добро. Коней відігнав у Беєві яри, покручені, глибокі, із чистою джерельною водою, є де пастися і води напитися. А щоб за кіньми було око, домовився із онучком Петрусем, що, коли догляне за кіньми, дасть йому дорогу забавку. Отже, коні влаштовані. Тепер з коровами так: теличка залишається вдома. Заберуть, кат її бери, не доїться. А корову треба відвести на Василів кут, до далекої рідні. Ху-

тір у лісах та болотах, навколо дрімучі саги, осоки, дороги не наїжджені, плутані – вдарять дощі, ні проїдеш, ні пройдеш. Німці туди й носа не покажуть. Там корівка і перебуде. А за те, що годуватимуть, – він віддячить. «Може, переда на чоботи дам, а може... Одним словом, там видно буде», – розмірковував Йонька, збираючись у дорогу.

Вирушив опівночі, вбраний у подертий кожух, шапку-вушанку і чоботи-дранки, наче той погорілець, у якого з господарства залишилася одна корівчина, і тепер він, бідний та нещасний, мандрує з нею до далеких родичів, щоб знайти притулок. Через плече – торба з харчами, в руках – ціпок.

– Не забивався б ти, Йосипе, в таку далечінь. Німці по всіх дорогах, поліцаї, натрапиш – і телиці не радий будеш, – відраджувала Уляна.

– Еге, яка ж ти мудра та до бісового батька знаєш, – бубонів Йонька, залигуючи корову.

Як і завжди, він був невблаганний і невмолимий.

Перевіривши, чи не забув люльки, тютюну і кресала (у мішках вдома було повно сірників, але Йонька користувався кресалом), узяв корову за налигач, відкрив лозяні ворота, що вели до яру.

Спочатку Йонька йшов яром, потім Беєвою горою до битого шляху. Всюди було тихо, і він, погейкуючи на корівку, почав перебиратися через шлях і тільки перейшов, як почулося гудіння машини. Він погнав швидше в лісок і там причаївся. Дві машини, набиті німцями, видиралися на гору. Мотори ревли так, що в Йоньки трудило в ногах. Одна з них зупинилася, і шофер, відкривши капот, почав колупатися, другий німець-солдат присвічував ліхтариком. Промінь ліхтарика ковзав по машині і освітлював непорушні постаті солдат у касках. Вони сиділи, щільно притулившись один до одного, і дрімали.

– Прокляті ці російські дороги, вони нас зовсім замучать, – з досадою сказав той, що тримав ліхтарик, і, повісивши його на гудзик шинелі, вийняв сигарету, запалив запальничку. Маленький язичок захитався між долонями.

– Як довго ти стоятимеш?

– Одну хвилину. Зараз їдемо.

...Як я любив її над озером,
В горах Швейцарії,
Де водоспадів шум... –

півголосом заспівав солдат і, розстібаючи шинель, пішов до лісу, якраз до того місця, де стояв Йонька. Світло коливалося в такт його кроків і виписувало на деревах голубі вензелі. Йонька зняв з голови шапку і затулив коров'ячу морду. «Не дай же бог, помітить, отут нам з тобою і

клинці заб'ють», – потерпав він, притискуючи до себе пахнучу кізяками шию корови.

Німець зупинився від нього в кількох кроках і став справляти нужду.

«Іч, розсівся, щоб тебе на рожен посадило», – закрутив носом Йонька.

Від машини хтось крикнув, німець схопився і, брязкаючи пряжкою, побіг на шосе.

«А що, довоювався, собачий сину, що й в... не дають?»

Коли машина зникла в темряві, Йонька одяг на голову шапку, висукав дулю:

– А що, відібрали теличку, чорти рижохвості?

Йонька рухався глухими дорогами, обходячи села й хутори, іноді зовсім бездоріжжям, стернями, левадами, тримаючись лісів і перелісків. Місяць світив з лівого боку, і по траві в райдужних коронах повільно сунуло дві тіні – Йоньчина і коров'яча. Йонька йшов попереду, корова – ззаду, і коли глянути на тіні, то здасться, що корова несе Йоньку на рогах.

Перед світанком похолоднішало, з корови піднімалася пара, з Йоньки також; вони сунули, ледве переставляючи ноги, хоча іти їм слід було швидше, щоб до того, як завидніє, прибитися до рибальських лісів і перебути день.

Вони брели довгою і широкою улоговиною, що сивіла під місячним сяйвом і курилася парою. Місяць був ясний і блискучий, як золотий турецький ятаган, на якого хукнули парою і насухо протерли оксамитом, потім став тужавіти, вицвітати і з золотого зробився білий. Східна околиця неба жевріла, як залишене на ніч вогнище пастухів; ширше розходилися понад землею золоті язики, підлизували знизу дрімливі скелі хмар. З хуторів понесло півнячим клекотом. Йонька вибивався із сил, наддавав ходу.

Через півгодини сонце взяло долину в золоті батоги. Йонька завів корову в дубовий ліс. Місце було дуже вигідне: глибока яруга, поросла чагарем, прикрита з усіх боків дубовим лісом, з доброю, невижатою травою: можна попасти корову і розікласти невелике багаття, щоб погрітися.

Йонька пустив корову пастися, назбирав сухого паліччя. Огонь кресав так довго, що на лобі виступив піт: губка відволожилася за ніч і не займалася. «Оце тобі дав чорт дудку, та не навчив грати. Еге ж, як була Совєцька власть, то були сірники, був і гас, а прийшла німецька сила, стали кремінь на кресила. Хе-хе-е. Правду хтось видумав, їй-богу, правду. Отже ж, і не викрешу. Хіба з шапки клоччя насмикати? А що? Вона вже стара, то їй однаково».

Деякий час м'яв її у руках, міркуючи, з якої дірки потягти, згадав, що шапкар зідрав з нього аж десять карбованців; йому стало шкода тих грошей, і він одяг шапку і став кресати на губку. Іскра потрапила на сухеньке, губка почала затлівати. Йонька не шкодував духу, махав нею, поки не набрала в себе жару, і підклав під сухе листя. Вогнище розгорялося, а Йонька готувався до снідання: вийняв із торби окраєць хліба, шматочок сала і дві цибулини. Він таки добре зголоднів за дорогу, живіт стягло, як супонею, але він ковтав слину і вимірковував, що ж робити: з'їсти сало гамузом чи залишити ще на раз. Йонька взяв із собою трішечки, розраховуючи на те, що коли повертатиметься назад, то рідні не пожолобиться рука, якщо дадуть йому шматочок сала та півпаляниці на дорогу. Довго крутив Йонька той шматочок сала з усіх боків та прицмокував і вирішив з'їсти за один раз. Складаним ножичком обскріб сіль, вирізав ліщинову паличку і, настромивши на неї сало, став смажити на вогні. Сало капотіло на вогонь, а вогонь шипів і спалахував синеньким полум'ям. Йонька підставляв окраєць хліба, облизував пальці. Кутуляв швидко і зголодніло.

Попоївши, витер рукавом рот, натоптав люльку і зацмакав, блаженно покректуючи. Очі посоловіли, він розігрівся біля вогню, і його похилило на сон. Треба вам сказати, що коли Йонька був, як кажуть, «напохваті», то ніколи не спав лежачи, а тільки сидячи. От і зараз він сидів на дубовому пеньку, голова поникла, люлька випала з рота на траву поміж чобіт. Коли він вдихав повітря, голова підводилася, видихав – падала: кив, кив. Так і сидів, безперервно киваючи зеленому царству. А воно пишніло тією неповторною красою, якою так багата природа восени. Дуби схилялися над урвнщем, і вітер збивав на них зелену піну. Сосни червоніли стовбурами, боярськими шапками зеленів мох, розцяцькований жовтим осиковим листом. Синім жаканом стріляв терен, юшився на піщанику, розкльований птицею, з глинища несло холодом і запізнілою осінню. В тріщинах набивалося листя, щоб перетліти і віддати себе землі; вода у джерелах посвіжіла і зробилася чистою-чистою. Криниці затінювались, мріяли ночами, щоб колихати у своїх лонах небесні оріони. Сохла папороть, згортаючи пальмові листки. Пташині гнізда заносило жухлою травою. Осички просили на зиму чобіток, а дуби наглухо застібали кожухи. І над усім цим лісовим царством – небо, безкрає, поцинковане небо, що світить сонцем, дихає заморозками, тирликає та гучніє жалібним квилінням запізнілих гусячих зграй, виплітає з павутиння неводи, виловлює останнє тепло і несе його богвість-куди.

Прекрасно було навколо, але Йонька не бачив нічого, бо спав. Люлька погасла, вогнище перетліло і вкрилося попелом, але ще диміло, шапка від безперестанного кивання головою зсунулася на землю, так що не-

борока був зовсім простоволосий і сиві пацьорки скуйовдженого волосся пригрівало сонечко.

Йоньці тепленько і спосібненько, він похропує в бороду і бачить сон, Сниться йому, наче виміняв на ярмарку гнідого жеребця та й веде додому. І за що виміняв? За стару віялку. Як причепився один хуторянин, як причепився – продай віялку і продай. Йонька і замінявся. І веде оце жеребця. А він вибасовув та ногами витьохкує, годі втримати. Йонька його за вуздечку, а він бокаса, Йонька за храп, а він як заірже та як засміється. «Не лоскочи», – проситься. «От бісів коник, хто ж його і народив такого веселого, – дивується Йонька. – З таким не засумуєш. Він тобі таке вироблятиме, що й навприсядки підеш». І тільки отаке подумав, а кінь як піде вихилясами та:

Перед дідом Йосипком
Трясе вівця фартушком.
Пританцьовує ногами,
Ще й підморгує бровами.

«Отаке, – журиться Йонька. – Міняв коня, а виміняв вівцю. Тьху». І тільки плюнув, мниться, що вже перед ним і не кінь, і не вівця, а залужанський мірошник. І що виробляє: сів зверху на млин і вихваляється:

– Хочеш, я тобі на цимбалах заграю?

– Грай. Отої, що в давнину співали.

Мірошник заграв, а Йонька заплакав. Мірошник побачив – шусть за мішки і сховався. Йонька переставляє лантухи з мукою та плаче:

– Це ти в мене коня вкрав? Тепер ховаєшся?

І тільки нахилиться до лантуха, а його щось іззаду – товк. «І що ж воно таке? – думає Йонька. – Ану ж давай підстережу». Нахилився до мішка, а сам з-під руки зирить. Коли ж, батеньку рідний, тільки він нахилився, а товкач вискочив із ступи та лусь по кульші – і назад. «Ось я тебе, – думає Йонька. – Це мельник у товкач перекинувся». Бере у кутку сокиру та по товкачеві, а тут як вискочить Уляна та як закричить:

– Іди хутчій, корову вкрадено!

– Яку?

– Та оту, що ти на хутори погнав.

Йонька хлипнув і прокинувся, сполосований жахом. Глипнув раз, другий. Пасеться корова. «Ху-у! А бий же тебе сила божа, отаке привернулося, – тяжко зітхнув він і витер рукавом піт на чолі. – Трохи було не помер від страху. Пасеться. Ну, слава ж тобі, господи». Він перехрестився і почав мацати за люлькою. Стривожився, мацає по кишенях пильніше, аж на ноги звівся. І тут щось хруснуло. Він одсунув ногу і побачив люльку з переломаним чубуком.

– А розпросукиному синові! – причитував Йонька над поламаним чубуком і плювався на всі боки. – Чубук із сушеної вишнини, ще й міддю покільцьований. А лигнуло ж би тебе люшнею у зуби, – лаяв він бозна-кого.

Було добре снідання, прийшов час доїти корову. Йонька вийняв із торби котелок і попрямував на пасовисько. Корова здоїлася без вибриків. Йонька продмухав у піні дірочку і цмолив, скільки душеньці забажалося, оббираючи шум із вусів: «Хоч раз порозкошую вволю. Все рівно – війна. А те, що молоко дудлив, скільки хотів, і легше помирати буде». Йому ще хотілося припасти до котелка – пошкодував. «Хай ще на «потапці» залишиться. Через годину знову їсти захочеться».

Поставив котелок під кущиком, залапав руками, по кишенях, але згадав, що люлька без чубука, зморщився. «Треба вирізати чубучок. Корівка хай собі пасеться, а я поблукаю. Ач як гарно та тепло, рай, та й годі», – гомонів сам до себе Йонька, повеселівши від доброго сніданку.

Ішов яром, тоді видерся в дубовий ліс, прицілювався до нього господарським оком. «Взяти б таку діляночку на зруб. Рублена хата аж дзвеніла б. І вистою не було б. Оце пішло б на сохи, – він провів долонею по шершавій корі і постукав чоботом по окоренку, – он ті осики – на ощеп. Навіки добрі були б ощепи. Підсушить трохи, взяти на замки, так, їйбогу, танком не розтягнеш. Треба, якщо трапиться на полозки, назначити. Колись прилетимо з Гаврилом, чиргик пилкою – та й додому. Зима не за горами, а саней катма». Із дерев з тихим шелестом гвинтилося на землю жовте листя, падало старому на кожух, на голову, на руки, слалося перед ним м'якими жовто-червоними плахами; на вусах і бороді Йоньки плуталася павутина. В лісі пахло грибами, гіркуватим душком коріння, сонце ганяло бліки по деревах, тіні змішувалися, рухалися, пливли, і все в жовтому храмі виблискувало та іскрилося.

– Бач, яке випрутилося? – здивовано зупинився Йонька, приміряючись до черемхового дубця, що хилився на осичку. – Це ж таке пужально, що кращого й не треба. А я ж якраз без нього страждаю. Було в мене, правда, й непогане, ще б годків з три послужило, так отой баришник на волах побив.

Тут старий пригадав, як Тимко увірвав його по боку за Ташанню, зненависне скривив губи.

– А бодай би тебе так уперіщили, щоб ти й до рідного порога не доліз, аби знав, як на старого чоловіка руку піднімати. А Федота долею вбережи. При тому б я віку дожив. Той би дав шматок хліба та ще й маслом помастив. Де ж то він тепер? Відступив, мабуть, із своїми до Москви. А може, і ще далі? Хоч би, дурень, у штаб або де-небудь у склад затесався,

все ж таки далі від смерті, а як поліз у саму гущавину, то, чого доброго, може й... Тьху, що це я верзу? Не дай бог, аж у грудях похололо. А пужально добряче, – прицмокував Йонька, обчухруючи ножичком прутика. – Гнеться, аж свище.

Йонька вирізав добряче чубучило і вже хотів повертатися назад, як побачив густий ожинник. Ягід було так рясно, що він аж руками сплеснув і присів перед кущем навпочіпки. Кидав у рот одну за другою. Вистояні, прибиті морозцем, були такі смачні і холодні, що так і танули в роті. Довго жадібно їв. Ковзаючи на колінах, витолочив такий слід, ніби возом проїхано. В роті чорно, як у горщику з-під бузини, губи чорні, вуса чорні, а він усе їв і їв, прицмакуючи та примовляючи:

– Оце посолонцював ягідками, оце посолонцював.

Уже давило під ложечкою, а він жер і жер, доки напала гикавка. Тоді нарвав ще в полу і пішов у яр, щоб трохи перележати обідню годину. Вийшов на галявину і закляк на місці: перед ним стояли озброєні люди. Один із них, високий і плечистий, в потрісканій і пом'ятій шкірянці, зняв з плечей гвинтівку і сердито запитав:

– Хто такий? Чого тут лазиш?

– Ожину рву, – промимрив Йонька.

– Руки вгору.

Йонька почув, як у пупі закрутило свердлом, але підняв руки вгору. Ожина з шелестом висипалась в траву.

– Зброя є? – запитав плечистий і так глянув, що в Йоньки затіпалися коліна.

– Чубук... чубучок... – скривився Йонька, задихаючись від страшного болю в животі. – Мені якби кущик, на одну хвилину.

– Ну, ти хоч і старий, а обдурити нас не обдуриш, – сказав плечистий, але, побачивши скалічене обличчя старого, пом'якшав. – Ну, йди, тільки не думай тікати.

Йоньку як вітром здуло. З-за кущів появився мучеником, якого тільки-но зняли з хреста.

– Корову спасаю, самі знаєте, яке наше життя: все забирає німець. Голі й босі, хоч лягай та помирай.

– Ну, ти ось що, діду, не хлюпай, а, як на сповіді, розкажи, що тебе будуть питати. Як тільки хоч одне слово збрешеш, так і знай – в запічку замурованого знайдемо, і хай твоя баба не просить і не молить...

– Все розкажу, голубчики, все розкажу...

– От і добре. – Плечистий підійшов до бороданя, що сидів на пеньку, і щось йому сказав. Йонька зрозумів, що бородань не проста птиця і що

від нього тепер залежить, відпустять Йоньку чи ні. Йонька не чув, що вони говорили, але по тому, як плечистий махав рукою і робив нетерплячий порух, здогадувався, що вони говорять про щось дуже важливе. Парубок, років двадцяти п'яти, що охороняв Йоньку, теж нетерпляче позирав у їхній бік, зрідка посмикуючи самокрутку, що диміла в нього поміж пальцями.

«Розстріляють і корову відберуть. Ото вже і суд роблять», – бантурився душею Йонька.

Плечистий закінчив розмову і, обернувшись, кивнув головою на того, що охороняв Йоньку. Вони пішли поміж дерев, і листя шелестіло під їхньою ходою.

«Будуть мене вакуїрувати в царство небесне. Прийми ж, небо, мою душу, а ти, земле, тіло».

Бородатий сидів, похнюпившись, у гіркій задумі. Зодягнений у зелену ватянку, на ногах кирзові чоботи, на голові шапка-вушанка з бумазеєвим зеленим верхом, при поясі гранати, а на грудях – німецький автомат.

«Так ось хто мене на той світ переставлятиме», – сумно подумав Йонька і підійшов ближче. Ноги не слухалися старого, і він ішов, хапаючись за стовбури молоденьких осик. Бородань, зачувши шелест, підняв голову і швидкими чорними блискучими очима, з яких ще не зійшла задума, глянув на Йоньку.

– Що? Не пізнаєте? – запитав він, і в чорній бороді його сліпучим блиском сяйнули зуби.

Йонька аж здригнув від цього голосу, все пильніше приглядався до незнайомця, очі якого потеплішали і дивилися лагідніше.

– Боже мій! Оксен?

Старий кинувся як навіжений і, схопивши руку односельчанина, затряс її з усієї сили, розглядаючи Оксена з усіх боків, похитуючи головою.

– Та чи ж я сподівався, чи ж надіявся?! – плакав він, підсьорбуючи носом і тремтячи губами. – Думав уже, що й на світі немає. А воно таки хоч півбога, та все ж є на небі. Ох ти ж, горенько, спаси Христос мою душу, – ніяк не міг вгомонитися старий, набиваючи в люльку тютюн.

Оксен, бачачи його мордування, витяг пачку цигарок «Новий Харків», подав старому:

– Куріть мої.

Йонька жадібно згріб цигарку, довго крутив у пальцях, розглядаючи, як заморське диво:

– Хе... Де ж ви дістаєте таку розкіш? Чи не з неба кидають? – запитав він, весело і хитрувато примруживши око.

– Дістаємо помаленьку, – ухильно відповів Оксен, затягуючись запашним димом і пускаючи його повз вухо. – Розказуйте, що нового в Троянівці.

– А що нового? Німців повно, поліцаїв. Спочатку, як приїхали, курей брали, а це вже до корівок та свиней добираються.

– А що люди говорять?

– Та воно, сам знаєш, народ різний, одні зуби ціплять, другі – ні сюди ні туди, а треті кажуть, однаково на кого робити, аби їсти давали.

– Нічого, ось нагодують німці плетюгами, тоді по-іншому заговорять. Що зробили з артільним добром?

– Розгягли. Хто що в руки злапав. Там таке творилося, що не доведи й бачити. Народ як озвірів. «Ми, – кричать, – сюди все зносили, ми й рознесемо».

Оксен слухав нехитру розповідь Йоньки і все нижче та нижче схиляв засмучену голову.

«Ага, повернулися Джмелики. Значить, не вберегли ми їх, не вберегли. За слабі грати посадили, треба було за міцніші. І тут Дорош говорив правду, і тут правду говорив. Тадей Шамрай? Котрий це? Оте мале вовченя, що його кинули були в сани і направили в Сибір? Тепер воно повернулося? Старостою? Ото! І місце собі знайшов відповідне. Ну, від них помилування не чекай! Так от, значить, як вийшло. Нас запроторили в ліси та смердючі ями, а самі сіли правити! Ну що ж, правте. Тільки ми вам не дамо спокійно сидіти ані в днину, ані в ніч».

Оксен торкнув на грудях автомат, що зняв його із забитого німецького мотоцикліста.

«А добро, як прийдуть наші, зберемо, все до віничка, до мітелочки. Не думайте, що так пропаде задаром».

Оксен знову вийняв цигарку, запитав тихо, дивлячись кудись убік:

– Ну, а як же моя сім'я? Діти? – і затих в очікуванні, обвиваючи голову сивою чалмою диму.

– Олену били пльотками. Гнатиху також. Ну, твоя жінка нічого собі, а Гнатиха померла. Дуже її під серце чобітьми били.

Йонька непомітно глянув на Оксена, у того сіпнулось щось під бородою.

– Та-а-ак, – передихнув він, повівши плечима, як від морозу. – А діти?

– Дітей не зачіпали. Тільки Гнатову дівчину згвалтували.

Оксен кинувся, як на пружинах. Сперся спиною об дерево. Затих. В чорній бороді ворушилися жовна. Одною рукою стискував рукоятку автомата, другою дуло. Губи ворухнулися в страшному оскалі:

– Ну що ж. Спасибі тобі, земляче, за новини.

Підійшов Василь Кир, звалив на Йоньку важкий погляд.

– А, це той, що артіль грабував та бігав до німців аемельку просити. Товаришу командир, – звернувся він до Оксена. – Позволь мені одвести його за кущі. Я йому артільний статут прочитаю.

– Що ви, хлопці, – злякано захлипав Йонька. – Я тутечки ні при чім.

Василь Кир цапнув Йоньку за плече, притяг до себе:

– Ти чув, як сьогодні вночі гупнуло так, що півнеба зайнялося?

Очі Кира рвонули Йоньку за душу і погнали страх з грудей аж у п'яти.

– Чув…

– То ми ешелон із німаками в царство небесне пустили. То, може, й ти до них просишся? Так я тобі таку штуку присобачу до штанів, що смикну за шнурок – і полетиш до архангелів овець пасти.

– Залиш його, Кир, – нахмурився Оксен.

За кущами почувся шелест, і два партизани внесли на прутяних носилках раненого. Він лежав, покритий шинеллю, і тихо стогнав.

– Ну, як він? – запитав Оксен у літнього чоловіка з медицинською сумочкою через плече.

– Погано, товаришу командир. Спокій йому треба.

– Розвідники ще не вернулися?

– Не чути.

– Зозуля!

– Єсть!

– Розстав вартових. Днювати будемо.

– Єсть.

Люди розташовувались на відпочинок і про Йоньку забули. Він сидів під дубом, зляканий, голодний, без курива і без корови: її кудись повели партизани, може, різати, а може, й доїть, хіба вони йому доповідали.

«Говорили дурневі: сиди дома. Так поперся. От тобі і вскочив. А як зараз нападуть німці, що я робитиму? В партизан оружія, а в мене? Хіба торбою кидатись буду? Ні, це таки вскочив… – журився Йонька, жадібно нюхаючи дим від партизанських самокруток. – Ані їсти, ані закурити», – і Йонька відчув себе полоненим.

Люди розмовляють стиха, покашлюють, а Йоньку такий бере інтерес, що й про куриво забув: он стільки їх, купочка, а німців не бояться… «Що їх тримає? Віра? Яка віра, коли наших не чути і не видно, а цих перетовчуть по одному, та й ділу кінець. Нещасні люди. Приречені. Мій хоч з армією відступив».

Йонька не витримав і попросив у одного з партизанів закурити. Той засміявся, потрусив кисетом:

– Кури, діду, на здоров'я.

Йонька згорнув цигарку, повеселів очима. Он Оксен ходить. При оружії і на шапці зірка, їхній Оксен, із Троянівки. Йонька аж очима заморгав: не віриться... Аж під вечір його розбудив Василь Кир і повів на кухню. Там Йонька оперезав котелок партизанської кулеші і зараз же виклянчив закурити. Оксен дав йому пачку цигарок, коробку сірників, відвів у кущики.

– Партизанські харчі треба відробити, діду, – усміхнувся Оксен у бороду. – Як зовсім звечоріє, я дам вам підводу, і ви відвезете пораненого на Голубів хутір, до своїх родичів.

Йонька поперхнувся димом.

– Влаштуєте пораненого так, щоб йому було якнайкраще і щоб жодна душа не знала, що він там є. Як тільки з ним трапиться щось недобре – тебе і твою рідню віддамо під суд. А доглянете – від Радянської влади вам буде велика подяка. З'явишся в Троянівку – рот на замок. Ну, йди, старий. А щоб тобі не страшно було, даю охорону – Василя Кира.

– Дай мені, Оксюшо, когось іншого, – зашепотів Йонька. – Бо це ж такий, що слово впоперек скажеш – і задушить на дорозі. Заповзявся він на мене. Грозить таке до штанів прив'язати, щоб аж у небо мене вознесло. Вгору летіти – сяк-так, а вниз падати? Це ж вірна погибель.

– А ти змовчуй – і все буде добре. І ще скажу тобі на прощання: не лізь, діду, до хліборобів-собственників. В тебе два сини в Червоній Армії служать. Вернуться – як їм у вічі глянеш? За Федота не знаю, може, він тебе і не зачепить, а за Тимка ручуся: той наставить латок на твоїм заду.

– Це ти, їй-право, як у воду дивишся.

– Отож...

На Голубів хутір виїхали, як зайшло сонце. Поранений тривожно позирав на небо, вимолював темряви і, коли вона густо спустилася на землю, заспокоївся – тепер їх ніхто не побачить. Кир ішов попереду, чорний, сильний, зітканий із ночі.

– Отамечки наче щось затаїлося, – прошепотів Йонька.

Кир зупинив підводу, пішов розвідати. Повернувся назад, лаючись. Нікого нема. То соняшники стоять над дорогою. Проїхали ще кілометрів п'ять. За вибалком уже хутір. Йонька підбадьорився, кілька раз збігав у соняшники, бряжчав на ходу пряжкою.

– Як ти гадаєш, Василько, прийняли б мене в партизани?

Кир досмоктав цигарку у коноплі:

– Тільки з мішком...

– А це ж для чого?

– Щоб ти своїх запасів по соняшниках не розносив, а при собі тримав…

Йонька ображено засопів, але змовчав. У вибалку зупинили підводу. Кир узяв пораненого на плечі:

– Ну, куди нести?

– За мною, Васю, за мною.

Довго петляли по бур'янах, сопли по густих, як вода, коноплях. Нарешті Кир не витримав:

– Ти – ковадло, а не провідник. Куди мене завів?

– Так ми ж із городів зайшли. Бур'яни – хат не видно.

– То, може, тобі очі прочистить? – сердито хекав Кир у спину Йоньці.

– Мниться, що вже знайшов. Оце ж братова криничка. Тепер сюди, стежечкою.

Пораненого поклали в садку біля копички сіна. Кир залишився на варті. Йонька пішов добиватися в хату. Його не було так довго, що Кир занепокоївся і пішов до хати сам. Біля колодязя під вербою дві постаті.

– Не можу я, Йонько. І хутір, і мене спалять, і всю сім'ю замордують.

– А вони там не мордуються по лісах та болотах?

– Не можу я…

– Дам тобі на дві пари чобіт…

– Хоч і на десять…

– Мішок солі…

– І хутір, і мене спалять…

– Та втям собі, дурна твоя голова, що як прийде такий случай, то і хутір, і тебе і так спалять к чорту.

– Дізнаються сусіди, донесуть поліції.

– Дурень ти, брате, – сплюнув сердито Йонька. – Нам і так нема виходу. Не вбережемо того чоловіка – нас усіх перестріляють. Свої перестріляють. Я був там у них у лісі, то пойняв, що кособочити не вдасться. Мої два сини на тій стороні, та і твій там воює. Так до кого ж тоді нам горнутися? Он я чув у лісі радіо, так то брехня, що Красна Армія розбита. Чув я голос із Москви: б'ються наші і фронт держать.

– Їм держать можна, а ми?.. Покинули, живи, як прийдеться…

– Ну, ти придумав що чи ні? – уже лютіючи, зашипів Йонька. – Бо я зараз сам піду і спалю тобі хату к чорту.

Він вихопив із кишені сірники і заторохтів ними. Кир потихеньку пішов у садок. «Напирає на брата, бо самому викруту нема», – усміхнувся в темряві Кир.

Через хвилю брати підійшли, але торг не припинявся:

– А чим же я його содержать буду?

– Чим найкращим: молоком, медом, маслом, – наказав Кир.

– А де його взять?

– Я тут з вами довго буду торгуватися? – аж заклекотів Кир.

– А дохтора де взяти?

– Це не твоя турбота…

Пораненого поклали в повітці. Кир залишився з ним наодинці.

– Ну, як тобі, Левко?

– Намучився і спати хочеться.

– Довіряєшся їм?

Левко задумався:

– Поживемо – побачимо. Думаю, що до мене вони звикнуть і їм буде не так страшно, як тепер. Упевнений, що мене тут не викажуть. Дядько знаєш, як думає: я-то нікому не скажу, аби другий не проговорився. А все ж таки на всякий випадок додай мені патронів до пістолета.

Кир підсипав із кишені набоїв, потиснув гарячу руку Левкові:

– Лікаря ми будемо присилати час від часу. Оксен обіцяв, а ти його знаєш.

Левко усміхнувся.

– Жаль, що я не біля вас…

Вони помовчали, попрощалися, і Василь вийшов із повітки.

На другий день Йонька набрав у брата харчів і вирушив додому. За хутором шмигнув у кукурудзу і сидів, доки дочекався: якась старенька бабуся вела корівчину пасти. Вискочив Йонька, мов ярковий вовцюра, відняв у бабусі налигач і повів корову на Троянівку.

– Святий Миколо-угоднику, заступнику роду християнського, возверни утрату мою, я ж тільки молочком на світі й жила, тільки ним і годувалася, – голосила бабуся на весь рот і заламувала руки.

– Хвали бога, що кусок хліба є, а ти ще й молока просиш, ласуха яка виськалася… тудить твою… – лаявся Йонька, злодійкувато позираючи на всі боки.

– Душогуб! Щоб тобі руки повикручувало, а ноги каменем потрощило!

– Ти довше погавкай, то я тобі й без каменя потрощу. Сказано: у мене сім'я дванадцять душ, повинен я її чимось годувати чи не повинен?

Баба дибала за Йонькою кілометрів шість, а потім відстала. Він зітхнув з полегшенням.

«Слава богу, відчепилася. А ця, може, й не така дійна, а все ж молоко буде», – радів Йонька.

Але радість його була передчасною. Корова здумала про домівку, вирвалась і подрочилася на хутори, так що Йонька тільки плюнув їй услід і потяг на Троянівку.

X

Там, де колись була сільська лікарня, тепер казино. Вечорами музика, веселі, з підвиванням тірольські пісні, нудне терликання губної гармошки.

З офіцерами гарнізону вечеряє і обідає комендант. Кожного разу він заходить у супроводі денщика, вертлявого і меткого ельзасця, який прислужує йому за столом. Отто Штаубе заходить у мундирі, лайкових рукавичках і наваксованих чоботях. Рукавиці, кашкет, як велить порядок, залишає в передпокої, оглядає в дзеркальце сухе, медальне обличчя з дрібними крапельками ластовиння на горбатому носі і верхній губі.

Деяку секунду суворо дивиться на денщика. Денщик говорить, що пан комендант з дня на день молодіє – клімат Росії сприяє його здоров'ю. Отто Штаубе кидає на нього поблажливий погляд і з суворою міною на обличчі заходить в товариство офіцерів.

Офіцери знають, що коли Отто починає розповідати про молочницю Ельзу, значить, він п'яний; коли ж він виймає із бокової кишені портмоне і починає шукати її фотографії, – дуже п'яний; починає цілувати пляшки – смертельно п'яний. Тоді від нього нічого веселого не доб'єшся. Офіцери тоді кивали денщикові, він брав пана попід руки і волік із залу в другу кімнату. Завжди Отто заходив у зал твердим кроком і, витягши руку, кричав: «Хайль Гітлер!» Але на цей раз він зайшов інакше, тобто він і привітався, і посміхнувся, але всі помітили, що з ним трапилось щось незвичайне.

– Панове, – крикнув він, вимагаючи тиші, – сьогодні я покажу вам щось надзвичайне.

Всі перестали їсти і пити і з увагою застигли за столами. Він потихеньку відкрив двері в передпокій і щось крикнув денщикові. Денщик підійшов до Юлі, що стояла в куточку, і злегенька підштовхнув її в спину. Вона чула гул голосів, дзенькіт посуду, чужу гаркаву мову і розуміла, що там сидить багато людей. Денщик ще раз підштовхнув її.

– Панове! Перед вами жінка російського офіцера. – Отто різким рухом зірвав з неї плащ.

Офіцери ахнули: перед ними в обірваних чорних шовках стояла російська жінка небаченої краси, і ця краса засліпила усіх, як блискав-

ка. Вологе від дощу волосся різко відтіняло бліде обличчя, великі єгипетські очі дивилися різко, з холодним полиском. Юля посміхнулася, закриваючи лахміттям груди і коліна. І ця посмішка гарячим струмом пройшла по офіцерах – вони, завойовники всієї Європи, вперше побачили таку посмішку, в якій не було ні кокетства, ні приниження, в ній було нічим не замасковане глузування.

«Так як же, – говорили та посмішка і ті очі, – ви дивитеся на мене, на беззахисну жінку, і вам не вилазять від сорому очі? Так оце ті офіцери, у яких є поняття про честь? Ні, наш радянський командир не зміг би дивитися на німецьку жінку, яка була б у такому стані, як я». Вона посміхнулася ще глузливіше і відвела очі. В чужих, остовпілих очах вона не знайшла честі. З кожної пари очей холодними зміями впиналася в її класичне тіло твариняча пристрасть.

– Шьон, шьон, – зацмакали офіцери язиками, поблискуючи очима. – Шампанського для панінки! – викрикнув один із офіцерів і простяг руку до невідкритої пляшки.

Молодий офіцер-пруссак в чорній есесівській формі і з шрамом на щоці притримав його руку і, лютіючи очима, виліз з-за столу. Він обійшов навколо Юлі, розглядаючи її з ніг до голови, вирвав у коменданта стек, поторкав ним шмаття одягу, кривлячись у сардонічній посмішці. Потім краєм стека підвів Юлине підборіддя і глянув на неї своїми холодними сірими очима, в яких закипала скажена злоба. Юля, ледь-ледь примружившись і усміхаючись, дивилася на нього спокійно, тільки жилка на шиї пульсувала швидше. Він зрозумів значення її погляду і, насупивши брови, грубо, по-солдафонськи штовхнув її стеком у живіт. Вона відсторонилась від нього, але продовжувала усміхатись. Очі її говорили: «Так оце я бачу на власні очі істинний дух європейського рицарства?»

– Панове, ця дівиця була б доброю дояркою на фермі мого батька, – сказав він нарешті, і всі засміялися від його слів, а найгучніше – комендант.

– Панове! – підняв він руку, перекриваючи своїм голосом офіцерський гамір. – Дізе метхен може працювати не тільки на фермі пана Хільберта, але й офіціанткою в нашому казино. Коли вона прислужувала російським офіцерам, то чому не може прислужити німецьким? Правду я кажу?

– О! Чистісінька правда! Гох!

Офіцери підняли бокали і випили, більше не звертаючи уваги на Юлю. Комендант глянув на неї і, зробивши рукою енергійний жест, засвистів, як на собачку, якої господар більше не хоче бачити.

Товмач провів Юлю довгим широким коридором і, відкривши двері, показав їй кімнату, додавши, що за наказом коменданта оце тут їй відводиться мешкання і що про неї не забудуть і по можливості робитимуть усе для того, щоб їй було не скучно. При останньому слові він усміхнувся і закрив двері на ключ.

Юля залишилася сама. Кімната, в яку вона зайшла, була невеличка, з двома вікнами, що виходили на Ташань. В ній смерділо солодкувато-нудотним запахом, і цей сморід викликав у Юлі приплив нудоти. Вона підійшла до загратованого вікна і пальцями відчинила його. Свіже повітря вдихала жадібно, захльобом, відчуваючи, як нудота відступає від горла і голова свіжіє.

Залишивши вікно відчиненим, Юля скинула черевики і, підібравши під себе ноги, сіла на підлогу. Надворі була темна осіння ніч із чорними хмарами і холодною мжею, що залітала у вікно і осідала на руки і обличчя дрібними бризками.

Десь понад Ташанню у вербах шумів вітер і глухо клекотіла вода, з річки тягло болотною іржею, гіркуватою задухою конопляних помоків. Доносило нескінченний жерстяний шелест – то шумів у плавнях вітер. Здавалося, в темряві від шаленого бігу сапають табуни диких коней, витріпуючи мокрі гриви, і через те й летять у хату холодні бризки. Між небом і землею каламуть: то кінські копита розляпують багнюку. І темрява, така темрява, що в людини жахніє серце і робиться моторошно від слизьких язиків холодної мжі, що лижуть тобі лице і руки. Юля гидливо здригається і зачиняє вікно, а язики вже з рипом лижуть шибки і вигинаються там, довгі і в'юнкі, як гадюки. Юля відвертається від вікна і, загорнувшись у лахміття, сидить, обхопивши коліна руками. Язики вже тягнуться до її спини, і вона геть зовсім відсувається від вікна.

Вона пригадує те, що сьогодні бачила: скривавлене обличчя Гнатової дружини, збите чобітьми і розквашене на м'ясо, її нерухоме, немічне тіло, яке волочать по двору і кидають на землю; тремтливий потиск Олени, що йде поруч і просить, щоб Юля закривала голову руками, коли її будуть бити; мерзотний сморід чужого тіла біля себе і простягнуті до неї грубі і сильні, як у ката, руки, що тягнуться, ворушаться і жахають насиллям; потім вона бачить перед собою звіруватого офіцера, що тикає палицею в живіт і поводиться з нею не як із жінкою, а як з твариною, яку виставили на ярмарку. Щоки її горять, ніби вона сидить біля полум'я, і почуття страшного приниження пече її всю, як на жару.

Вона дуже добре розуміє, навіщо її привели сюди, і яка доля її чекає, і чому не пошматовано її спини батогами, як іншим жінкам, бо відчува-

ла на собі обережне промацування офіцерських очей, двадцяти пар жадібних, здивованих, насторожених. Вона не раз зустрічалася поглядом із комендантом і теж розуміла його без слів, і тоді їй хотілося розірвати на собі останнє шмаття і закричати: «Бийте мене, як тих, аби тільки не те, не те!..»

Вона знову відчинила вікно. Надворі дощить, і холодна темрява роз'їдає очі. Юля дивиться в одну точку погаслими очима, без почуттів, без бажань, байдужа до всього. На якийсь час з неї ніби вийняли душу і залишили одне тіло, і воно чапіло величаво-гарне і мармурово-холодне. Непорушне і чорне, як бронзова печаль надгробного пам'ятника. В холодних, як осінній туман, мареннях, в далеких видіннях пропливало її життя, і вся її життєва дорога була світлою, осяяною сонцем. З тих пір, як її батьки – лікарі одного районного містечка – навчили її ходити, вона жила в розкошах і достатках і була переконана, що вона дівчинка не звичайна, а красуня, що їй усе пробачається, усе дозволяється за один її порух очей і вередливу посмішку. Знайомі лестили і запобігали кожному бажанню, батьки молилися, як святій мадонні, і не шкодували грошей на вбрання, так що з чотирнадцяти років вона навчилася грайливо вицокувати високими каблучками модельних черевичок, пускала бісики на хлопчаків і одягала білі прозорі платтячка. Влітку, безсоромно випинаючи груди через купальничок, тинялася на дніпровських пляжах, і коли дорослі чоловіки із виразним натяком кидали їй услід сороміцьку фразу і хтиво висвічували очима, вона не загорялася полум'ям сорому і не спотикалася на рівному, а проходила мимо величавою ходою, вихитуючи тоненькими лініями ще дитячого стану. У п'ятнадцять років бігала на побачення із одним хлопчиськом, сином звичайного рибалки, зустрічалася з ним на піщаній косі за човнами, проявляючи над ним страшну і жорстоку владу: заставляла на останні копійки, які він виторговував за рибу, купувати морожене, водити в кіно, слідувати за нею по п'ятах, куди б вона не йшла. Навіть змушувала красти з вуличних кіосків різні витребеньки: стрічки, скляне намисто, мідні псрстеньки, сережки і всяку всячину. Хлопчик був закоханий першою любов'ю, молився на неї і втрачав над собою всю владу, як тільки її жагучі очі дивилися на нього.

Одного разу за її наказом він перевіз її на другий берег Дніпра і, хоч йому було тяжко для рук, перехопив її одним духом, вона ж була незадоволена, хмурилась і не розмовляла. Вони посідали на піску, і він став розповідати, як йому сьогодні пощастило: він зловив такого сома, що коли його продати, то вистачить ходити в кіно хтозна й поки. Вона гнівно перебила його і спитала таке, що в нього забило дух і полізли очі на лоба.

– Ти знаєш, чого дорослі їздять на човнах за Дніпро?

– Гуляти, – висловився недогадливий рибалка.

– Цілуватися, дурень. Цілуватися! Цілуватися! – і вона, як збожеволівши, хлестала його тюбетейкою по обличчі, і очі її горіли, як у молоденького тигреняти, а гострі зуби шкірилися, щоб укусити.

Відхлеставши, як хотіла, вскочила в човен і загребла на той берег. І скільки він не просив, щоб забрала його з пустельного берега, вона не тільки не вернулася, а й не глянула в той бік, і ще довго на голубій дніпровській хвилі червоніла, як маківка, її тюбетеєчка.

З того часу вона перестала зустрічатися з рибалкою і почала шукати знайомства з дорослими. Уже у восьмому класі віддалася морякові і завагітніла. Батько і мати зробили їй аборт і ночами сварилися, звинувачуючи одне одного в поганому вихованні своєї доньки.

З великою натугою Юля закінчила десять класів і на запитання батьків, чи хоче вчитися, відповіла, що жадає на вокзалі торгувати сельтерською водою, бо «там весело і багато приїжджих». Після такої заяви батько витяг із шафи підручник психології і прочитав розділ «Психологія юнацтва». Кілька днів приглядався до доньки, вишукуючи симптомів розладу, і, не знайшовши таких, викликав до себе в кабінет і сказав уже не як лікар, а як батько, що коли вона не піде вчитися, то він, незважаючи на її повноліття, поб'є на ній ременяку до пряжки. Вигляд у батька був рішучий, і Юля відіслала документи в медичний інститут.

Екзаменів вона не склала, але батько з матір'ю приїхали в Київ і все влаштували. Юля вчилася нехотя, цілими днями бродила з подругами по парках, задивляючись на військових, зустрічалася з багатьма, але не надовго і без серйозних намірів. Потім вона зустріла Федота, який тільки-но вилущився з військової школи, і так його затуманила, що за три вечори він вже благав стати його дружиною. Юля заплигала з радощів і трохи не кинула його кашкета в Дніпро. Наука настобісіла, блукання з різними кавалерами також, краще виходити заміж за командира, жити тихо і спокійно, не турбуючись ні за вбрання, ні за їжу. Того ж вечора вона зібрала свої речі в гуртожитку і крикнула:

– Дєвочкі, я виходжу заміж, – і, відкривши двері, показала зніченого Федота, що соромливо посміхався, порипував чобітьми.

...В залі знову заграла губна гармошка, але вже не сумну мелодію, як раніше, а маршову солдатську пісню із веселим приспівом, який дружно підхопили офіцери:

Юля-ля-ля-ля-ля-ля-ля!
Го-ля-ля-лягой-ля!
Го-го! Ля-ля-ля! Го-го-го-го!

Ці маршові пісні із диким тевтонським приспівом розбурхали хижу кров нації, і офіцери співали, вигукуючи та притупуючи ногами. Один з них знав смак джазової музики і вистукував ложкою по металевій тарелі, вигукував через два такти: «Оля-го!» – ще й притупував чоботом.

Загальний бешкет і дика пісня кидали есесівця з кута в кут, очі його світилися, губи біліли і смикалися. Раптом він зупинився і, збиваючи в куточках уст білу піну, щось крикнув, тремтячими пальцями став розстібати кобуру. Офіцери кинулись до нього, відняли зброю і наказали двом денщикам, щоб віднесли його в ліжко.

Юля чула, як офіцери із веселим гамором, збуджені ромом і піснями, виходили із казино. Хтось із них, напевно пустуючи, вистрілив кілька раз угору.

– О Отто, це салют твоїй молочниці?

– Панове, стріляти більше не треба. Солдати подумають, що алярм.

– Коли я подорожую вулицями Росії, панове, я віддаю перевагу панінкам, а не пострілам.

Офіцери пішли сонним селом, щільніше загортаючись у блискучі плащі. В казино зробилося тихо. Чути тільки було, як бродить коридором комендант, шукаючи двері своєї кімнати.

«Тільки не це, тільки не це», – гидливо труснула плечима Юля, і холодні язики лизнули спину.

А кроки наближалися, а Юля дерла плаття на стьожки і, плутаючись пальцями, в'язала петлю. За дверима п'яне сапання, в замкову щілину тягне солодкуватим духом. Линка на гратах, пальці плутаються у волоссі, ніяк не натягнуть на шию петлю. Світло в очі – і на білій стіні чорні гевали: комендант і денщик. Солдат ножем рубає чорний траур на гратах, а комендант ірже, як жеребець:

– Темперамент, вас? Шльон, абер савтра, савтра. Гойте я пахато трінкен. Я, я. Пахато трінкен.

Юля стоїть на колінах в шматті чорних шовків, тіло як алебастр, з очей на груди скапує злість. У світлі ліхтаря киплять її несльозені очі, волосся розпущено по плечах, як у іспанки.

– Цьом, – передає їй повітряний поцілунок комендант і зачиняє двері, а Юля ріже залізом долоні, трясе грати. Місяць, пробившись крізь хмари, гойдається, як повішений, і вистелює кімнату трупним світлом. Юля страшна у тому світлі біля грат. Місяць закутався у бурку, а Юля опустилася на підлогу. Вона так ослабла, що мішала сон із дійсністю. Весь час їй ввижалися дракони, що лазять по стінах. То були тіні від дерев, але Юля не могла того збагнути.

Вранці вона прокинулась від бентежного почуття, що відразу облило всю її істоту, жахнуло серце. Їй приснилося, що вона бродить понад прірвою і завмирає від страху, щоб не зірватися. Вона намагається відійти від прірви, а ноги ковзають і наближають до смерті, і от уже один крок – і її нема. В цей час вона прокидається.

«Це тільки уві сні нема виходу, – думає Юля, – а в житті е. І я зроблю, тільки не те і не тут».

Юля глянула на чорне мотуззя на гратах і здивувалася: «А, це те, що вчора? І чого уночі так страшно? Вдень зовсім не так. Усе бачиш поіншому».

Вона зірвала мотуззя і, зібгавши, викинула за вікно. Коли вона відчинила вікно, у кімнату плеснуло сонце, багато сонця, воно заграло на підлозі, на шафі, на дверях, і все в кімнаті заблищало, зажило, зарухалося. Юля здивовано дивилася на все, що її оточувало, і відчувала, що вона теж оновлюється, заспокоюється і що все стає на своє місце. Вона із подивом і торжеством, яке променіло в її очах, дивилася за вікно, все ширше і ширше розкриваючи очі, ніби те, що вона бачила там, побачила вперше і не могла раніше роздивитися, оцінити його, і воно відкривалося перед нею новим, кликало до себе, вабило і давало місце на цій землі. Нічна буря пройшла, на Ташані плюскотіла дрібненька хвиля, і вітерець, легенький і лагідний, ганяв по ній голубенькі жмурки, і було на ній стільки світла і сонця, що все голубе мішалося із світло-срібним, мерехтіло так, що від нього відскакували світлі іскри.

Якісь жінки полоскали на тім березі білизну, і по їхніх ногах, руках і обличчях метушилися світлі бліки. Плавні, відбившись у воді глиняною стіною, стояли непорушно, як древній китайський мур, тільки верхів'я їхнє кивало гнідим купинням і вітер здмухував із нього легкий пух і ніжною хмаркою гнав понад водами. Верби жовтіли і слали на блакить води золоті ризи; кущі верболозу горіли жовтими люстрами, вузенькі листочки хиталися язичками свічок. Все ворушилося, шелестіло, мріяло під небом про життя, про вічне життя на землі.

Юля відійшла від вікна, глянула у скло рами, як у дзеркало, на своє розпатлане волосся і стала прибирати, вишукуючи на підлозі шпильки. В цей час у дверях появилася чисто зодягнена жінка років тридцяти і, глянувши на Юлю суворими і змученими очима, тихо, як монахиня, сказала:

– Пан комендант наказав, щоб ви йшли приймати ванну, – і подала Юлі м'які кімнатні пантофлі, шовковий строкатий халат і тонку шовкову сорочку.

Юля взяла акуратно випрасуваний халат і сказала: «Добре». За чверть

години, вимита, чиста, розрум'янена ванною, сиділа в своїй кімнаті і вже закінчувала туалет, коли зайшов Отто в мундирі і при хрестах. Він запитав, як їй спалося, але вона не розуміла по-німецьки і не знала, що йому сказати, тільки подивилася на нього світлими єгипетськими очима і усміхнулася. Він зрозумів це по-своєму і став розстібувати мундир, взяв її за тверду пахучу руку і хотів вести до ліжка, але вона вирвала руку і, гидливо поморщившись, сказала:

– Не зараз. Я ще не звикла до вас.

Він кивнув головою і вийшов.

Юля деякий час сиділа непорушно, дивлячись витріщеними очима на стіну, і раптом відчула огидно-нудотний солодкуватий сморід і враз зрозуміла, що це запах німця, що, напевно, всі вони так смердять своїм вонючим потом, і, переборюючи приступ нудоти, підійшла до вікна, довго сиділа, глибоко вдихаючи запашне повітря пізньої осені. Потім покликала служницю і наказала, щоб вона принесла з квартири всі Юлині речі.

– Тепер я буду жити тут, – сказала Юля, дивлячись на служницю сухими злими очима, і раптом обличчя її пересмикнулось, і вона тупнула ногою:

– Ну, чого витріщилась?! Іди!

Служниця, опустивши очі, тихо вийшла.

XI

Надвечір'я було теплим. Сонце сідало за верби у малинову млу. Коноплища розливали над оселями цибулячий дух, на городах мервились кучугури соняшникових шапок. Вітерець ртутними краплями ганяв на капустяних листках росу.

Уляна сиділа на піддашші і вилущувала квасолю в череп'яну миску. Йоньки дома не було, пішов ставити ятери на Ташань. Тепер він провадив риб'ячу комерцію і весь улов продавав німцям за марки. Йому давали не марки, а жалюгідні шилінги, а він і тому був радий: як не є, нові гроші, за них усе купиш. Перший раз торг закінчився невдало: у нього відібрали рибу і виштовхнули втришия з казино. Але згодом якийсь офіцер кинув шилінг. Йонька розохотився і гибів на річці за щупаками.

Уляна ненавиділа цю торгівлю і не торкалася пальцями до чужих грошей.

– Що це за гроші? – хмикнула вона, глянувши на шилінг, що сиротою лежав на Йоньчиній долоні. – З цинкової жерсті кружечок вигризли, орла намалювали – і вже гроші. Тьфу. Яка власть – такі й гроші.

Зате Йонька бігав по селу і всім показував шилінг.

– Кажуть, там за шилінг можна коня купити, – вихвалявся він.

Латочка оглянув монету, і очі в нього гнівно засвітилися:

– А ти, блат, дістань ще одну, то купиш паловоз...

«Усі сміються з нього, як з дурня, а йому байдуже, – з гіркотою думала Уляна про свого чоловіка. – Боже, боже, як ти не дав розуму змалку, то не даси і на старість».

У хлівці загуркотів кабанчик, кидав рилом пусте корито.

«Хазяйство розвів, обживається, а кому воно потрібне? Навіщо? Е-хе-хе. Краще бути бідним, зате чесним».

Уляна висипала з пелени квасолю і вже хотіла йти до хати, щоб налаштувати їжу кабанцеві, та й з місця не зрушилась: рипнувши хвірткою, у двір увійшла Юля. Чорний светр запружинив тіло, спідничка куценька, волосся на голові розшматоване, черевички на високих каблучках тісно обжимають вузеньку ступню, видно, де й пальчики лежать рядочком. Змарніла. Над чорним гофрованим светром крейдяно-біле обличчя і великі, застиглі в печалі очі.

– Здрастуйте, мамо.

Шкарубкими пальцями Уляна вилущила дві квасолини і два слова:

– Чого прийшла?

Юля, змівши сумочкою трав'яний натрусок і відгорнувши спідничку, сіла на східці. Зачувши її голос, із хати вийшла Орися. Покрите ластовинням вагітності обличчя пустило по щоках рожевий трепет. Юля не зводила з неї очей. М'яла в пальцях сумочку. Орисі важко було перегинатися, але вона все ж таки дістала кущик квасолі і, вже лущачи, спідлоба глянула на Юлю, і ще більше погустішав на щоках вишневий розлив: Юля дивилася на неї око в око. Чуттям жінки Орися збагнула, що вона заздрить її материнству. «Вона також, мабуть, нещасна і нікого не любила в світі. Бо якби любила так, як я Тимка, то не пішла б на підстилку німецьким офіцерам», – подумала Орися.

Уляна перерубала їхню змову поглядів різким кивком очей:

– Питаю тебе, чого прийшла?

Юля затінилась віями, поклала сумочку на коліна:

– Поговорити мені треба, мамо...

Уляна блиснула на Орисю:

– Іди до хати. Без тебе обійдеться.

Орися іще раз зустрілася поглядом із Юлею, зачинила за собою сінешні двері.

– Хочу вам сказати, що я була поганою невісткою.

– Знаю. Далі що?

– Що не любила вашого сина. Він як черв'як на дорозі. Звивається,

а любити не вміє. Розтоптала його – не помітила. А завтра виїжджаю. Нова дорога мені стелеться.

– Аби ти зашкопиртала на тій дорозі та й не звелася.

Юля передихнула тільки раз, светр стискав пружинами.

– Може, й доведеться. Ніхто не знає сьогодні, що з ним буде завтра. Хочу на кімнатку глянути, де я була вашою невісткою.

Юля увійшла до світлиці і зупинилася біля порога. Нічого не змінилося: при стіні обкута міддю скриня, роменські рушники, портрет Федота, тільки не у військовій формі (той портрет Уляна заховала у скриню), а в піджаку та сивій шапці, парубком, перед відходом до армії. Юля на секунду затримала погляд і відвернулась: не любила його ні живого, ні портретного. Стіл застелений чистою скатертиною, на лиштвах розбуявся зелений хміль. В опішнянському куманці – м'ята і гвоздики. Ліжко. Високе, в подушках – червоних, білих, голубих, квітчастих – трохи не до стелі. Орисині руки прибирають, спушують, складають, та спати нікому – хай... Може ж, повернеться... Тоді... Зараз Орися спить на лаві. Є у неї скриня-сундучок, на споді кришки – фотографія Тимка. Ходив із хлопцями на ярмарок у Зіньків та й «знявся» заради сміху: сидить Тимко в бешметі, схрестивши ноги, на розцяцькованому поясі – два кинджали, з-під кубанки чуб кільцюється. Очі здивовані, напружені, дивляться просто в об'єктив, а губи сердиті, чужі. Сидить, обцюканий кинджалами, аж глянути страшно. Орися відкриє скриню, подивиться та й замкне: «Сиди ж там із своїми ножами, страшнюка», – поговорить, горюючи, і, поклавши голову на сундучок, довго гладить берестову кришку. Юля не раз підглядала Орисині обцілунки і, дивлячись тепер на сундучок, думала: «Вона замкнула там Тимків дух і кожного дня молиться йому, а що я залишаю в цій хаті? Що тут для мене дороге? Аж нічогісінько. Як приблуда-мандрівниця. Переночувала – та й далі. Проте була ж я тут невісткою. Замужньою жінкою. І щось тут від мене залишилось».

Юля сіла на лаву:

– Орисю, ходи сюди.

– Зараз. Тілечко пшоно водою заллю.

І від того, що Орися щось там робить, чимось клопочеться, а вона сидить згорнувши руки, Юля відчула себе зовсім чужою і непотрібною в цій хаті.

Витираючи руки об фартушок, Орися присіла поряд із Юлею.

– Ще не б'ється? – усміхнулася Юля, вказуючи очима на Орисин живіт.

Орися почервоніла й опустила очі.

– Чого ти затуляєшся? Чудна! Мені якби такий живіт, я б його всім показувала.

– Ви й так показуєте, – знущально зауважила Орися, і нижня губка її насмішкувато підсмикнулася.

Юля зрозуміла натяк і пояснила просто, без далеких об'їздів:

– Ні. Не пускала і не допущу до себе німчуків. Вони смердять псиною.

– А кажуть, що комендант до вас кожну ніч ходить.

– Ну, досить лобом горіхи розбивати. Он мати сердиться, що я її сина не любила. А як любити, як не любиться? Ну що ж. Буду збиратися. Кращої долі не вибалакаєш, її робити треба.

Юля присіла над чемоданами, перебирала плаття, черевики, блузки, білизну. Орися пішла в хатинку, а Юля довго сиділа скулившись. Тоді встала, пройшлась по хаті і зупинилася біля косинця, де валялися заполоч, нитки та всяка всячина. Раптом їй кинулася в око картонна коробочка. Юля жадібно схопила її і сховала в сумочку. Озирнулась. Орися нічого не бачила.

«От і добре. Тепер я знатиму, що робити».

Чемодани? Вони не цікавили її. Ногою позапихала їх під Орисине ліжко.

«Головне – в сумочці, а решта – дурниці».

– Орисю, все моє барахло – тобі. В цю хату я більше не вернуся.

– Що з вами, ятрівко? Подумайте! Я людина чесна, я не хочу присвоювати чужого добра.

– А мені його теж нікуди везти. Ну, прощай, Орисю.

Юля нахилилася і поцілувала Орисю в голову, щоки і губи.

Ніжність обмила серце Орисі.

«Нещасна. Куди вона їде?»

Запахи парфумів дихнули на Орисю, передавили горло жалем. Орися взяла ятрівку за руку, потягнула до себе, очі засльозилися благанням:

– Куди ж ви, Юлю?

– Піду шукати втрачені стежки…

Юля вийшла на піддашшя. Мати, нагнувшись, лущила квасолю, білу хустку її зачорнювало вечір'ям.

– Прощайте, мамо, і простіть… – Юлія підібгала праву ногу і вигнула каблукатий черевичок.

Уляна підвелася різко, лице стужавіло:

– Не буде тобі мого прощення, пойдо німецька, не буде! Ти всі мої жилочки випекла ганьбою. Геть з мого двору, хльондро! Геть!

Юля клац-клац-клац каблучками по трьох дощаних східцях, витягає

ногу, як із смоли. Пішла двором похилена, чужа, вигнана. За ворітьми озирнулась, махнула на прощання рукою і щезла за осокорами.

Орися вскочила в хату, захлипала в подушки.

– За нею ревеш? – гримнула Уляна.

– Бо нещасна вона. Нещасна.

– Нещасні, дочко, сльозами давляться, а не бігають, як сучки, за германськими офіцерами! І щоб я імені її не чула в хаті!

Коли Юля добрела до казино, німецький гарнізон на машинах і фургонах витягувався із Троянівки на схід. Денщики вантажили речі коменданта, а сам комендант покурював, сидячи на ганку. Побачивши Юлю, насупився і наказав сідати в машину. Розшукавши маленький чемоданчик, Юля сіла і усміхнулась. Отто, забачивши посмішку, занепокоївся, відіславши шофера, сів за руль. Денщики розуміюче переглянулись і побажали комендантові успіху.

Отто їхав за колоною кілометрів сорок, аж до охтирських лісів, потім звернув ліворуч і поїхав глухою дорогою понад Ворсклою. Річка була чистою, на її дні лежало небо, і вона промивала у білих хмарах блакитні дороги. Луги відзеленилися, і рижі трави були такі високі, що в них сховалася б людина.

«К чорту війну, к чорту комендатуру, – роздумував Отто. – Я маю під боком красуню, і я хочу пересвідчитися, яких жінок мають російські офіцери. Будемо, як Пірам і Тізба. На природі. В джунглях».

Він шугнув машиною у траву і заглушив мотор. Місце, куди вони заїхали, було казковим: дикі лугові верби з дуплами і порохном, що висвічує, луговий острів, пахучий, безлюдний. Коли він глянув на машину, то побачив, що капот увесь усіяний трав'яним насінням.

«Символічно», – засміявся Отто і, розстебнувши мундир та взявшися в боки, довго погойдувався на каблуках. «Отут на лугах можна розвести ферму голландських корів. Добрий випас». Він ще раз засміявся, і риже волосся його сяйнуло самоварним блиском. Він скинув кашкет, відстебнув ремінь із пістолетом, зняв мундир і попросив Юлю, щоб стягла з нього чоботи.

Юля повісила сумочку на руку і білими довгими чистими пальцями взялася за покриті пилюкою каблуки. На каблуках чорними смугами відбилися її пальці. Він дав їй мило і наказав, щоб вона пішла до річки. Юля повернулася назад весела і чиста. Волосся на голові підв'язала хустинкою. Він, в одних трусах, лежав на пледі під вербою. Забачивши Юлю, схопився, простяг волохаті ручища. Вона засміялася, відбігла і, присівши в траву, майнула чорними рукавами плаття. Коли випростала-

ся – він завмер. Надколінні м'язи затанцювали. Юля скинула косинку, зав'язала очі і, простягнувши руки, весь час сміючись, намагалася вловити його, і хоч не бачила, де він є, зате чула, звідки несе солодкувато-нудотним духом, від якого в неї крутилася голова.

Він сміявся і вивертався від неї, але вона все ж таки вхопила його і жигонула тілом. Він озвірів. Юля ледве вирвалася. Вона відбігла, зняла із себе косинку і показала, що хоче зав'язати йому очі, щоб він спіймав її.

Отто закивав головою, що згоден. Юля туго і ретельно зав'язала очі і весь час дивилася, як на шиї пухне, пульсуючи, жила. Відійшла на п'ять кроків, зупинилася. Надколінні м'язи у нього танцювали ще швидше, і жила ривками бухала на шиї.

Обережно пішов на неї, широко розставивши руки, тремтячи ніздрями. Юля не зводила очей з пульсуючої жилки. Коли він уже відчував її, а вона його, Юля вихопила із сумочки щось блискуче і гостре, і полоснула його по горлу.

Отто підскочив, як леопард, затис пальцями рану. Але розріз був глибокий і смертельний. Крізь пальці свиснуло і запорощало по траві. Він зірвав пов'язку, але нічого не бачив: очі каламутились. Йому захотілося крикнути по-звірячому, ненависно. Та звуку не вийшло. Тільки хлюпнуло щось у горлі. Рештки свідомості штовхнули – до машини, там зброя. Не ступнув і кроку, впав.

Затисши білу костяну колодочку в руці, Юля допалювала очима конаючого ворога, а сонце їй трубило хорал, як молодій орлиці. Пильнувала, доки затих і на волохатих ногах здибилося волосся. Тоді закинула бритву, взяла пістолет, документи, свій маленький чемоданчик. Озирнулася. На його шершавих підошвах уже кишіла мурашва. Юля гидливо здригнулася і, пригинаючись, побігла густими травами до плаття.

«От тобі, гад, щоб ти знав, які радянські жінки», – вже одягнувшись, погрозила вона мертвому і побігла далі, думаючи, що, якщо притисне погоня, вона живою не здасться.

XII

Зима 1941–1942 року на Дону лягла рано. У вересні лили холодні, їдкі, як отрута, дощі, квасили суглинок так, що бик не міг витягнути ратиці. Дороги розбагнило: ні проїхати, ні пройти; евакуйована техніка – трактори, машини, комбайни, – намотавши на колеса десятки тонн густої, як смола, багнюки, забризкані, чорні, мокрі, чапіли по степу, провонюючи повітря бензиновим смородом. В калюжах – вода, змішана з машинним маслом, запали – горітиме. Обабіч дороги – чорні кружала

випаленого бур'яну, віхті обгорілої паклі, – то трактористи прогрівали мотори, палили вогнища, місили чобітьми грязюку, вичакловували із гарчливих моторів десятикратну силу, а тоді плюнули і розбрелися по найближчих хуторах варити куліш, перечікувати непогодь.

Там, по теплих хатах, вони милися, голилися, залицялися до самітних козачок, гнали з буряків самогон, кубрячили, нудилися, благально зирили у степову безвість, затоплену холодною мжею. Коли ж пройде оцей нежить господень? Коли припиниться оцей відьмацький плач?

«Слинить і слинить, як скажена собака», – лаялися плечисті полтавчани, гнівно спльовуючи із крутих козацьких ганків.

– Моква, – похмуро і коротко кидали подоляки. – Відай, до другого пришестя тутка нам гибіти.

– Авось, подует северяга – разведрится, – втішали станичники.

Але непогодь не проходила. Над степом вовняними начосами висіло небо. По ярах з клекотом пінилася вода. Дон жовтів і каламутився, гнав посічену дощем хвилю, придонські ліси стояли чорні і холодні. Дощ ляскотів із металевим дзвоном.

Бовдури по хуторі дмухали кізяковим димом, що ішов не вгору, а вниз, синіми оборками зависав на тинах, доки і його не розмивало дощем. Евакуйована худоба, виснажена, табунилася у дворах, сумно повісивши голови, нюхала власні ратиці, – їсти не було чого.

Погінщики, брудні і сердиті, в мокрих брезентових плащах, що лопотіли, як жерсть, тинялися від хати до хати з погнутими відрами і міняли молоко на корм худобі. А з неба лило і лило без кінця, і серед білого дня над землею стояли такі сутінки, що хуторяни не пізнавали одне одного.

Так було з тиждень, а тоді задув із сходу вітер. І дув два дні, не перестаючи. Земля почала тужавіти, взялася шкіркою. Вдарила ожеледь. Знемічніла від голоду худоба розчахувалась. Кури дзьобали землю, як консервну банку. Дон зашумів, забризкав. В лісах стояв скляний дзвін – то на стовбурах лопалася льодяна кориця.

Підвечір вітер затих і цюкнув мороз, а вночі повалив сніг, тихий, густий: сяде на рукавицю – кожну сніжинку видно. Випав сніг – і все навколо повеселішало. Обрії поширшали, зробилися лункішими, степ уже не гомонів вітрами, а притих, скорився. У безмежному білому мовчанні лежали, присипані снігом, хутори. Димок пах присмаженою козацькою пишкою. Стальними кинджалами виблискував перший лід. Хтось прорубував ополонку, і поміж берегами витьохкувало і ляскало. Сніг сліпив очі людям і птиці. Щиглики билися у вікна, думали, що небо, і летіли на городи, клювали реп'яхи, збуджено крутили голівками в жокейських

шапочках; синички в чорних фартушках і жовтеньких светрах вихвалялися: «Підсиню небо, підсиню небо»; горобчики мережали хрестиками сніжок, випрошували в господарів розвагу. «Дайте саночки, дайте саночки», – благали вони, піднявши хвостики козирком. І все раділо зимі – природа і птиця, тільки люди ненавиділи і проклинали її, замерзаючи в окопах, по степах, по лісах, по болотах, в непролазних хащах під снігами, виснажені, голодні, поранені, напрацьовані, і водночас просили більших снігів, жорстокіших морозів, скаженої снігової січки, такої шаленої, безконечної шарабури, щоб замело того німака на віки вічні, заморозило на костомаху, не дало йому, прасучому синові, ані кроку ступити.

І зима бралася, ніби чуючи благання рідних людей, давила, шаленіла. Мороз вишкрібав землю так, що димом обгорталася, дерева лопалися з тріском. На Дону гарматними залпами коловся лід і павичевим пером виблискував на свіжих зламах. Тихими зимовими вечорами, коли місяць золотим полозком ковзав по снігах, лишаючи на них сині ажурні тіні, в хуторах полускували тини, на колодязях спалахували при місяці льодяні зализні. Вони були міцні і тверді, мов криця, і коли господар зрубував їх, то з-під сокири при кожному ударі порскали іскри, сокира туманіла, а кленове слизьке сокирище прикипало до рук. Сніг не скрипів під ногами, а вищав, наче об нього мечі точили, повітря перехоплювало подих і било в голову, наче спирт.

В один із таких вечорів пустельним степом, брьохаючись по коліна в снігу, простувала півтисячна колона людей. Вів її закутаний у башлик чоловік. Він їхав на коні, згорбившись, уткнувшись бородою в хутряний комір, подрімуючи під шалений посвист вітру. Прокинувшись, вглядався з-під засніжених брів у степову глухомань, чи не чорніє десь попереду хутір, але старечі очі його йнялися сльозою, і він чітко не міг розгледіти, що там попереду, і знову опускав лице в комір, мерзлякувато поводив плечима.

Обіч нього їхав молодий, років двадцяти семи, міліціонер в кожусі і валянках та шапці-вушанці із шкіряним верхом. Він весь час крутився на коні (під ним кінь був добрий, справжній козацький стройовий) і, долаючи ревіння вітру, хрипко і простуджено кричав, щоб колона підтягнулася. Але підтягнутися їй не було ніякої можливості: виснажені двадцятикілометровим переходом, люди, обірвані, голодні і знесилені, ледве пересували ноги, як би молодий міліціонер не викручувався на коні і як би він не кричав. Власне, його ніхто не слухав. Усі йшли, нахиливши голови, безмовно, наче похоронна процесія. Вони вже не піднімали погляду і не вдивлялися в снігову млу, вони йшли, як ідуть при-

речені, їм все одно, коли впасти в сніг і скапіти від холоду – тепер чи через десять кроків.

Перший вершник, командир цієї колони, якій дано назву «трудова армія», людина надзвичайно доброї душі, веселої, навіть жартівливої вдачі, розумів стан своїх людей і всіма силами намагався їх підбадьорити і робив усе для того, щоб полегшити їх становище: на стоянках сам роз'їжджав по хатах і збирав теплі речі, бодай і старі – «не женитися ж їдемо, – говорив він при цьому, – а німцеві могили рити», і все, що де діставав – старі рукавиці, валянки, якийсь кожушисько, – все це віддавав людям, особливо тим, що були погано одягнені, а таких було чимало. Багатьох війна вигнала з хати ще влітку, на постачання ця «армія» не бралась і викручувалася на місцевих ресурсах.

Восени, тоді, коли вони копали шанці та протитанкові рови в тилу своїх відступаючих армій, було добре: ще не так холодно і їсти вдосталь. Навіть була своя кухня і продовольчий склад, і чечени кожного дня пороли кинджалами горло скотиняці, зловленій на дорогах та пастівниках. Але потім, коли худоба перейшла і помандрувала в тили, коли наступили дощі, а потім холода, робилося все трудніше діставати їжу, якої часто не вистачало навіть для фронтових частин, і старшини, вештаючись по тилах, добували її з надзвичайними труднощами. Коли нелегко було з діючою армією, то що тоді говорити про трудову, яку населення дуже влучно прозвало «арештантськими ротами».

Коли Зот Микитович (так звали командира колони) розумів становище своїх людей і намагався все зробити для того, щоб полегшити його, за що його люди дуже любили, поважали і жартома про себе називали «капітан Чуркін» (від слова *вурка, вуркін*, насмішкувато – *чуркін*), то його молодий помічник Перехльостін ставився до них грубо, як до таких, яким від Радянської влади немає довір'я. Він покрикував і навіть знущався з них, називав не інакше, як «ракалія», «жлоби», і був переконаний, що йому доручили не просто людей, у яких трохи «підмочена репутація» і які з часом виправдають себе на роботі, одержать зброю і підуть, як і інші, громити ворога і стануть героями, гордістю рідної землі, – а що йому дали на контролювання найнебезпечніших державних злочинців, яких треба мучити голодом і холодом, і чим більше буде замучених, тим більша користь для Радянської влади. За це люди ненавиділи його люто і непримиренно, ніколи не звали його по імені чи прізвищу, а дражнили, як собаку, Хлястик, і було кілька випадків, що його хотіли прибити.

Ця жорстока, деспотична людина з обмеженим розумом не могла розуміти, що люди, які ішли тепер снігами, майже всі були вихідці з тих

країв, які вже були під навалою німців, і що всі ці люди залишили там родини, і що в них боліло серце і душа за тими родинами, за рідною землею, за рідним краєм, і, таким чином, вони не могли бути ворогами Радянської влади, вони готові були зараз же одержати зброю і йти на смертний бій з ворогом. Але Хлястик цього не розумів і крутився на коні, наїжджав на стомлених людей, примушуючи іти швидше.

Зотич, повернувши коня мордою до колони, скривився, почувши, як ричить Хлястик, повагом, із старечою незграбністю зсунувся із сідла, розім'яв задубілі від холоду і їзди ноги, підкликав Хлястика. Той загарячив каблуками коня, послужливо приклав до шапки руку і трохи нахилився із сідла, готовий слухати, що йому скажуть. Зот Микитович, як тільки до нього під'їхав Хлястик, скривився і, не повернувши до нього обличчя, сказав:

– Скачи наперед і дізнайся, чи скоро хутір.

Хлястик затупцював конем на місці, врізався в колону і по людських протоптах, чорним людським коридором погнав коня вперед. Зот бачив, як кінь з вершником вискочив на горбок і зараз же зник у сніговій віхолі. Зот Микитович провів його поглядом, ще дужче скривився, зітхнув і повернувся лицем до колони, що проходила повз нього. Він чув важке сапання людей, шурхіт снігу під їхніми ногами і бачив їх обличчя, як у сновид. Ось мимо пройшло четверо, скулені, закутані, з торбами за плечима. В одного, низенького, в старій щинельчині і танкістській шапці, щось побрязкувало при ході, і, придивившись, командир побачив, що то солдатський котелок. Танкіст ішов швидше від усіх, тільки якось боком, косо. Йому було, видно, холоднувато в шинелі, і він ішов напроти вітру плечем уперед.

За танкістом бестався здоровенний дядько у заячій шапці, дебелій ще тужурці й валянках. Зотич знав його. То був роботящий, як віл, чоловік, по професії коваль і бляхар. На місцях довгих стоянок він не тільки копав землю для протитанкових ровів, а, роздувши маленьке горно, яке він носив із собою в мішку, робив хутірським бабам «ухвати», відра, клепав каструлі, і за це баби платили йому харчами, старою одежиною, так що він завжди ходив наїджений і одягнутий. В одному хуторі йому дали валянки. Він обшив їх старими чобітьми, і тепер йому було тепліше, ніж іншим.

Третій чоловік, низенький, слабий, навіть трохи горбатенький, був усім відомий Коростильов, істота хитра, брехлива, але не зла. Цей невідомо чим заробляв на хліб насущний, але одягнутий був теж краще – в кожушку, черевиках з жовтими крагами і козацькому малахаї з червоним верхом, який надавав його худорлявому обличчю потішного вигляду.

Взагалі Коростильов був загадковою людиною. Одні говорили, що він судився за вбивство, але в це ніхто не вірив, і всі сміялися такій вигадці; інші твердили, що він займався підробкою фальшивих документів, а треті доводили, що він керував якоюсь релігійною сектою.

Коростильов ні з ким не сварився й завжди поступався сильнішим, тримався осібно. Дуже рідко він зупинявся на квартирі з кимось удвох, а завжди сам, і всі помічали, що, де б він не зупинився, його поважали, навіть любили і що він завжди був нагодований і обіпраний. Коли ж доводилося квартирувати разом з усіма, він займав собі в хаті якийсь куточок, ставив свою торбину і у вільні від роботи години що-небудь латав або шив.

Четвертим ішов грек Цівадіс, красивий, чубатий, зарослий по самі очі чорною бородою, найвищий від усіх у колоні, злодійський бог південного краю. Неохайний, як худобина, у гніві страшний до божевілля. Не було ні однієї стоянки, де б він чогось не вкрав. Усе промінював на самогон. Напившись, звірів, очі його робилися червоними, як у роздратованого гарячим залізом барана, і якщо його не зв'язували тут же, він нападав на першого-ліпшого і бив трохи не до смерті. Одягнений абияк.

Зараз ішов загорнутий у картаті рядна, що їх він украв у тому хуторі, з якого тільки-но вийшла колона. Високий, здоровенний, у картатих ряднах, він здавався схожим на бедуїна, якого вигнали за те, що він, як верблюд, ізжував коран.

За Цівадісом греблися по снігу Тоська і Госька, його повірені в злодійських справах, скімлили від холоду, як цуценята.

«Ну й армія в мене», – подумав Зот Микитович, дивлячись їм услід і перечікуючи, доки перейде колона, щоб глянути, що робиться позаду. Там були такі, що підбилися і відстали, особливо один, уже літня людина, якого Зот знав як доброго трудягу, що потрапив у трудову армію за незначний злочин.

Зотич почекав, доки той підійде, і запропонував сісти на коня. Трудармієць схопився за стремено, а видертися не міг. Зотич допоміг йому сісти і віддав свої рукавиці.

– От спасибі тобі, Зотич, а то зовсім я підбився, – подякував трудармієць. – А чи скоро хутір?

– Скоро. Я вже послав уперед Перехльостіна, – відповів Зотич і прислухався: попереду колони почувся гамір і далекий крик. Зотич здогадався, що то їде Перехльостін.

І справді, через кілька хвилин поміж людьми показався вершник, що їхав легкою риссю. Коня не видно, тільки вершника, що ніби летів у по-

вітрі понад головами людей. Перехльостін появився, як із чорної річки, доповів, не злазячи з коня:

– За двісті метрів хутір. Тюпайте, тюпайте швидше, ракалії! Там для вас уже пельмені наварено!

Зотич скривився і нічого не сказав, він тільки махнув рукою, даючи знати, щоб Перехльостін їхав уперед і вводив колону в хутір.

Люди, почувши житло, пришвидшили крок, задні наздоганяли передніх.

– Чайку б оце гаряченького, – бідкався хтось, гребучись снігом.

– Може б, тобі свинячої кишки з гречкою?

– Та вже ж пустять перегрітися, не дадуть же загибати на морозі.

– А мене господиня щодня пареним молоком напувала... Хороша була, дай їй боже щастя. А на дорогу пишок напекла. Ось понюхай, і досі торба пахне.

– З нюху не буде духу.

– По буханці б оце на брата.

– А моя ще до війни кожного ранку грінки на свинячому смальці смажила.

– От я тобі кулаком під дихало змажу, щоб ти не патякав своїм дурним язиком, – насварився хтось із гурту, судорожно ковтаючи липучу слину.

Розмови затихли. Люди пішли веселіше. Зробилося затишніше, – увійшли в хутір. Над головами людей у морозному повітрі завалувала пара.

Зачувши чужинців, загавкали собаки, хтось заскрипів хвірткою, затріщав тином, виламуючи патерицю від озвірілих псів. Хутірська вулиця пустельна. На білому снігу – темні тіні від хат, парканів і тинів, подекуди ще топилося, несло кізяковим димом, нагадувало про тепло, затишок, свіжу смачну вечерю.

В першім ряду колони з домашньою торбиною за спиною, в теплому на хутрі піджаку і обмотаних ганчір'ям чоботях, виваливши з-під військового кашкета засніжений баранячий чуб, стояв Тимко Вихор. Поряд з ним у своїй чумацькій шапурині витанцьовував Марко, жартував, клямцаючи зубами:

– Тимко, ти б їв оце солоний кавун?

Тимко, не відповідаючи на жарт товариша, зачепив жменю снігу і став відтирати вуха.

«Що вони там розкомандировуються, як на волах. Скапіти можна, доки тепла діждешся», – гнівно подумав він, дибаючи за колоною, що повільно розтікалася по хутірській вулиці. Чорні овечі гурти шарахкалися від двору до двору; вищав сніг, скрипіли ворота, казилися пси, хря-

потіли засувами і гасили світло господарі, а нічліжани гуркали у двері, скімотіли попід вікнами:

– Душа з тілом розлучається, пустіть хоч у сіни.

Більшість пускали, світили світло, гріли людей. Вносили з повіток солому, від якої бив морозний спирт, слали нещасним, чорним від холоду людям постіль. А траплялися й такі, особливо жінки, що на всі стуки та гуркоти мовчали придорожнім каменем, а коли їм уже занадто допікали, вривалися у сіни у валянках босоніж, з донською шубою наопашки і тягнули, як сліпий скрипаль на одній струні:

– Я жінка одинока, козак на війні, хто за мене заступиться?

– Та що ми тобі зробимо?

– А бог знає. Може, й згвалтуєте, а в мене троє дітей.

– Язик тобі повертається, відьмо богучарська, отаке патякати? Тут від холоду «мамо» не скажеш, а їй бісики сняться. Тьху на тебе!

Тимко із Марком обникали весь хутір, але квартири не знайшли. Потім вони зустріли закутаного в башлик козака, що повертався з району, чи що, і той, зупинивши засапаного, вкритого інеєм коня, дмухнув з-під башлика парою, як з труби:

– А ви хто такі будете? Вакуїровані?

– Ми із трудармії.

– Щось не чув про таку.

– Ми ті, що окопи копаємо, – пояснив Марко.

– Аа-а. Розчовпав. Тоді ви ось що, братчики, зверніть праворуч, перелізьте через яр і гребіться на нижній кінець хутора. Місце там глухе, туди рідко хто заходить.

Хлопці подякували і почвалали в тому напрямку, куди показав пліттю козак. Спочатку йшли вірно, по втоптаній у снігу стежині, але потім Марко щось наплутав, мелькнув чорною шапкою і зник під снігом. Тимко ступив крок і побачив, як глибоко в яр котився чорний дивний клубок. Яру не можна було обійти, все рівно треба перебратися, і Тимко, не задумуючись, плигнув униз. Марко торохтів котелком, обтрушувався:

– Оце вскочили ми з тобою в скотомогильник, а як виберемося? Той козак нарочито нас сюди направив. На вірну гибель. Глянь угору, це ж не яр, а колодязь, – показав Марко на круті, майже прямовисні стіни.

– Ну, якщо ми звідси не виберемося, я тебе живцем їсти почну.

– А може, вихід знайдеться, – заметушився Марко, грузнучи по пояс в снігу, і незабаром знайшов стежину, що п'ялася схилом.

В яру було затишно і пахло снігом, але коли вибралися на гору, стьобонув вітер, доніс виразний собачий гавкіт.

– Хутір.

– Пішли швидше.

Коцюрблячись, долаючи снігові перемети, кинулися до хутора, що вже чорнів через снігову імличку.

– Самі тут будемо. Як трапиться добра душа, ти зогріє й нагодує. Що б ти оце їв? Гарячу картоплю з олією чи пшоняники? Я б і те, і друге. А тоді те все придавив би узваром – і на піч. У просо. Ху! Аж розпареним просом запахло…

Марко здригнувся всім тілом, підтягнув торбу:

– Як ти думаєш, Тимку, скоро наші муки закінчаться, чи ганятимуть нас по степах, доки і ратички повідкидаєш? Та хоч би з порядними людьми ганяли, а то із зарізяками. Краще на фронті крикнути «ура» і героїчну смерть прийняти, ніж кавучити степами та киркою землю довбати. А він, німець, думаєш, дурак? Так і піде на ті рови? Він їх десятою дорогою об'їде. Так питається: за що ж ми мучимось?

– Аби ти заціпився хоч на хвилину.

– А коли балакаю, мені в губи тепліше.

Хутір лежав між горбами. Тополі, високі, рівні, вібрували на вітрі, як сталеві шпаги. Було тихо. Місяць різав тополі турецьким ятаганом, і вони осипали на сонні хати голубу імличку.

Хлопці підійшли до крайнього в тополях куреня, відкрили тяжку дубову хвіртку. В курені ще не спали, і крізь нещільно прикриті віконниці падало на сніг світло.

Курінь у козака був заможний, з високим ганком і різьбленими бильцями.

Тимко, гулко гупаючи чобітьми по східцях, зійшов угору й заторготів у двері. Марко загримав котелком об бильця, сполохано озираючись навколо, чи не стрибне псюра з будки.

На стук вийшов старий козак, накритий кожухом, у валянках:

– Чего нада?

– Пустіть переночувати, закоцюбнемо з холоду.

– Кто такие?

Тимко в двох словах розказав. Старий приглянувся до Марка.

– А ато кто, твой товарищ? Тоже с хохлов, что ли?

– Ми з ним з одного села.

– Вот как. Ну что ж, проходите.

Хлопці переступили поріг, і вже в сінях ударив їм у ніс запах злежаної муки, запареної гарячою водою, бражковий дух полови, гіркуватий сморідок конопляного насіння.

Старий провів їх у простору, жарко натоплену горницю, повісив на вішалку кожух і сів коло лави на малесенький стільчик. Начепив на ніс окуляри, присунув до себе лампу-лобогрійку і заходився обшивати старим реміняччям здоровенні розтоптані валянки. Він так зайнявся своєю роботою, що більше не звертав уваги на прийшлих. Хлопці ніяково тупцювалися біля дверей. Тимко скинув із плечей торбу, сів на лаву, простягши занімілі ноги. Мороз виходив із тіла і одягу холодним духом, поза спиною гадючились дрижаки. Тимко захотів скинути картуза і підніс руку, але слизький козирок не давався: пальці Тимка зовсім не гнулися. Спробував розстебнути гудзики на своєму кожушку, але з цього теж нічого не вийшло, і Тимко так і залишився сидіти не роздягшись.

Ні! Це був не той Тимко, що колись, – смаглявощокий, пружинистий, із свіжою, малиновою шкірою на вилицях і білозубим блиском раптової посмішки. Сидів тепер згорблений, змучений чоловік, у постаті якого відчувався духовний злам. Густа чорна щетина, жовтава шкіра на лиці робили його схожим на абрека, що втікає від кривавої помсти. Очі байдужі, сонні. Холодний дух виходив із тіла повільно, і Тимко, відчувши тепло, став дрімати.

– Кто ж вы такие? Откуда родом? – запитав старий, кинувши валянок під лаву.

Тимко напіврозплющив очі, глянув на старого і знову задрімав.

– Анютка, ты б чем-нибудь накормила хлопцев и показала бы, где им спать, – крикнув козак у другу кімнату.

На його оклик вийшла молода козачка років двадцяти восьми, в білих вовняних шкарпетках на маленькій нозі. Хода її була швидка і поривчаста.

Тимко відкрив очі і вставився на неї, як на примару. Вона глянула на нього примруженим оком, склала на грудях руки:

– Господи, да откель же вы такие заявились? Хворью никакой не страдаете?

– Страждаєм, – вихопився Марко.

– Что же с вами стряслось, разнесчастные вы мои? – гірко похитала головою козачка.

Марко перечекав, доки старий вийшов у другу кімнату, закотив очі під лоба:

– В кожнім хуторі по дівчині любимо. А від України та до вас скільки хуторів буде? От і виходить, зовсім нам кінець. До Волги не протягнемо. Мені-то ще нічого, а от йому, – він кивнув на Тимка, – кожух зубами порвали, і вітер віє, як у старе решето.

Анютка заграла бровами і, трохи закинувши голову, затряслась від сміху, біле лице її почервоніло.

– Ах, уморили меня, совсем уморили, – реготала вона, витираючи руками сльози. – Ах ты, хворость окаянная. Как же ты мальчишек измучила, – реготала вона, закинувши назад голову. Потім обірвала сміх, сказала замріяно: – А мой козак на войне. Раньше письма писал, а последнее время не слышно что-то.

Вона підійшла до Тимка, взяла білими гарячими пальцями за руку:

– Бедненький, совсем его сон разморил. Ну, не спи. Сейчас я вам принесу ужин – и лезьте спать на полати. Вшей у вас много?

– Не жалуємось, – відповів Марко.

– Ничего, вас перебаню и бельишко выпарю – сразу меньше станет, – усміхнулась Анютка і, швидко перебираючи маленькими ніжками, перемайнула через горницю, зникла в другій кімнатці.

Марко глянув їй услід, ударив шапкою об підлогу:

– Ну й козачка! Оце козачка! Так вітром від неї і віє. Як не будемо дураками – плаватимемо в маслі, як варенички. Кажуть, що козачки на любов дуже гарячі. Дивись, Тимку, не прогав. Ти до неї ладком та ласкою, вона ще й по одежині подарує.

Тимко скосив на Марка сонні очі:

– В тебе що, дурна кров завелась? То я тобі трохи виціджу з носа.

Марко затих і почав розташовуватися, як дома. Зняв із себе жупанчину, якісь баб'ячі кацавейки і в одній домашній сорочці, брудній і пожмаканій, розвалився на лаві. Тимко теж зняв кожушок, кашкет і розмотав із шиї рушника, глянув на вишивку, сумно посміхнувся, кинув його в кут.

Обігрітий хатнім теплом, розмлоєний гарячим духом привітної оселі, Тимко зробився лінивий у рухах і скупий на слова. Щоб прогнати сон, що навалювався на нього теплою хвилею і вистилав ватою тверду підлогу, хлопець бродив по світлиці, блукаючи незрячим поглядом по стінах, відчуваючи, що хвилинами він опускається на щось тепле і м'яке.

«Ні, так я і вечері не дочекаюся», – подумав він і, накинувши на плечі кожушка, вийшов з куреня. Зараз же його пропік мороз і сніговим віхтем стер з лиця сон. Тимко відкинув полу кожушка, викресав із саморобної запальнички вогню і закурив. Вітер улігся. Місяця за хатою не було видно, тільки з бляшаного даху стікала на сніг місячна злива і сніг під нею кипів і стріляв сталевими голками. Небо – прозора льодяна скеля, слизька, холодна, зацвяхована зорями, наглухо спаяна морозом, – не проб'єш, не розломиш. А там, в якій же воно стороні, за тією льо-

дяною скелею, Троянівка? О, як вона тепер далеко. «Де Крим за горами, там сонечко сяє, там моя голубка з жалю завмирає», – згадується Тимкові старовинна пісня, яку він чув із самого дитинства. Співала її мати, співали дівчата на Ташані, коли білили полотно, співали молодиці на сінокосі, гребучи колгоспне сіно, – і вже не чує Тимко ні морозу, ні холоду, клонить у голубій замрії чубату голову. Гасне в пальцях цигарка.

...Йому вже було дванадцять років, і він пас корову за Ташанню. Був літній день, і все навколо зеленіло і пахло. Корови носили на рогах сонце, а в очах – небо, а в дійках – молоко. Чайки скрикували, як залоскотані дівчата, трави бризкалися соком, а ташанська вода пахла суницями. Хлопчаки гралися у війну, рубалися на буграх шаблями, на смерть, без полонених. Прибігали з гарячки бою лихоокі, брудні, спітнілі, листям лопушняка бинтували рани, а щоб вони були страшніші, щоб кров із них так і сікала, мазали руки і морди ягодою суниць, гарцювали на палицях, як хозари. Тимко не грався у війну. Він був хан. Його обвішали намистом із водяних лілій, зробили з лопуха шапку, посадили на копичку сіна і дали в руку шаблю, щоб він міг неслухняним татарам голови рубати. Десь була війна, а він сидів і пив із пляшки тепле молоко.

Два вояки, замурзюкані багном по самі очі й зуби, з оголеними шаблями оберігали його. Прилітали гінці з розквашеними губами і носами, у подертих сорочках, у штанях без помочів і гудзиків, так що доводилось тримати на оберемку, скаржитись, що козацтво напирає, що немає удержу, просили підмоги, але він не хотів їх слухати, відправляв, щоб вмирали за нього. Котрі ж принидилися – шаткував на капусту, і вони тут же лежали за копицею і клянчили, щоб він їх знову відпустив у бій. Але як же їх відпустити, коли вони потяті! І там, на буграх, шановне козацтво билося із татарвою, їхні коні іржали, як скажені, і ламалися шаблі, і вже не вистачало суниць на рани, і їх збирали дівчатка в пеленки, і це були не прості дівчата-пастушки, а це був «ясир», це були прицуплені на аркані полонянки, віддані ханові в рабство. Вони збирали суниці недалеко від Тимка. Трави були високі і густі, так що Тимко не бачив дівчаток, а тільки чув їхні голоси, тоненькі, схожі на писк чайчиного виводку. Він чув голоси, але не звертав уваги. Він – хан, і негоже йому тулитися своїм загартованим серцем до якихось бабів. Він напився молока, розвернувся на копиці сіна і, хоч у його животі те молоко, змішане з суницями, вуркотіло громами, лежав велично, дивлячись з-під картуза на високе, в світлих сонячних пругах небо. Лежав довго і навіть задрімав. Коли прокинувся, небесних пругів уже не було, а стояло зливове громаддя хмар, і за ним сховалося сонце.

Гомін бою затихав, віддаляючись за данелевські горби, огортався синьою млою, пропадав. Над лугами стало тихо, від синього громаддя страшно і сумно. Тоді із зелених трав почувся плаксивий голосочок, – то співала дівчина-полонянка, тужно, надривом, з тремтячим клекотом молодесенької журавки:

Де Крим за горами,
там сонечко сяє,
там моя голубка
з жалю завмирає...

Виводила вона тоненьким голосочком пісню про сестер, і в грудях щось рвалося у неї, не давало тужного скрику. Чи, може, то печаль та нудьга за рідним краєм підсікала голос, чи, може, в дівчинки не вистачало духу на таку пісню, чи горе та поневір'я по чужих краях скапувало сльозами по блідому личку і гасило ту пісню, – хто знає, хто скаже, але дівчисько бралося і знову натужки тягнуло і тягнуло, тримало в устах, як свіжу суницю, пісню своїх предків, тягло з неї до серця просочену кров'ю червону ниточку.

А Тимко лежав, заклавши руки за голову, дивився на синє громаддя хмар суворим ханським поглядом, і ввижалося йому, що то вже не хмари, а сині темні гори, і там, за горами, Крим. Зелена, залита сонцем пахуча долина, а по тій долині ходить голубка і завмирає з жалю. Голубка звичайна, така, як у кошелях у клуні, сиза, із райдужними розводами на волі, з малиновими лапками і гостреньким дзьобиком. Ходить і ходить, нахиля голівку то ліворуч, то праворуч, – то вона завмирає від жалю. І топиться, як віск, від тієї пісні суворе серце жорстокого хана, і він уже не може слухати далі тоненького голосочка дівчинки і, розшукавши її в траві, хапає за косу.

– Ти чого співаєш? – хмурить він брови і заносить угору шаблю. – Хочеш, щоб я тобі голову одрубав?

Дівчинка морщиться від болю, наставляє на Тимка благальні очі, і в них полощеться страх. Тетерина Орися! Він так і здогадувався. Це ота тонкошия і витрішкувата Орися, що в очах льон цвіте, а в губах черешнева ягідка грає, ота язиката, що вчора на нього груддям шпурляла! Пожди ж! В чорній руці хана м'яка, мов прядиво, коса, а шабля занесена над головою. Хан має право рубати своїх бранок. «Зараз поставлю їй рубець на шиї, отоді й знатиме. Не треба буде й суницями мазатися, отими суницями, які вона ще тримає в пеленці, загорнувши їх у фартушок та притиснувши до животика».

– Пусти мене, – просить Орися.

– А чого співаєш? Он мої татари кров'ю обливаються.

– Бо я голубка.

– От і дурна. Хіба люди голубками бувають?

– Бувають. Я сама чула, як Хомин Микола під вербами говорив Прокоповій Насті: «Ти моя голубка».

З Тимкової долоні вислизнула коса, і він опустив дерев'яну шаблю.

– Давай сюди суниці.

Вона тріпнула кіскою, встала із пом'ятої трави і, все так же притискаючи до животика пеленку з суницями і все ще боячись його, трохи відсторонилася. Колінця її були обзеленені травою.

– На, – несміло сказала вона і розкрила пелену.

Тимко вигріб ягоди в кашкет, пропік дівчину ханським поглядом. Вона із страху заблимала віями, на випнутих губах червонів сік ягід. Потім зітхнула і сказала усміхнувшись:

– Бери. Я собі ще нашукаю. – (В неї випав передній зубик, і вона трішки шепелявила). Шийка в неї була тоненька, так що через платтячко проступали хребці, і коли вона нахилялася, щоб знову збирати ягідки, то спинка вигнулася, як латачок на воді, і вся вона, довгошия, руката і препоганюща, викликала в Тимка злість.

Він стрибнув до неї і потяг до копички сіна, кинув на м'яке стеливо і висипав у пелену ягоди з картуза. Вона дивилася, не розуміючи, що від неї хотять, беззвучно ворушила губами, і в її очах було півнеба. Вона дивилася на нього секунду-дві, і губи її, висохлі на вітрі, потріскалися, тому їй було боляче посміхатися, але вона усміхалась. Тимко ненавидів її очі, а усмішка її зовсім збісила його:

– Он тобі кобила зуб вибила.

Вона прикрила губкою щербинку, але не зводила очей з нього.

– Ну, чого витріщилась? Хочеш ханшею бути?

– А ти?!

– Я піду в козаки.

– І я з тобою…

– Ха-ха, який же з баби козак! Ні, ти сиди на копиці і будь бранкою, а я прийду з військом і визволю тебе з неволі.

Вона мовчки кивнула головою, зручніше вмостилася на копичці. Він вихопив із-за паска свою шаблю і з кипучою кров'ю, що садила в серце, побіг на зелені горби, де клекотів бій і вже не вистачало суниць, щоб замазувати рани. Озирнувся на бігу і побачив її страдницьку усмішку і простягнуті до нього руки, стис шаблю і вже не озирався…

…Тимко досмоктав цигарку, швиргонув у сніг. Дрібні іскри бризнули врізнобіч, згасли. Темне громаддя хмар стояло непорушно по цю

сторону, риб'ячою лускою іскрилися сніги, а там, за обріями, за тією чорною млою, – що там? Тимко, похрупуючи чобітьми по снігу, зійшов із ганку і став під тополею. Вона була гінка, висока, в блискучих голках інею. Він обняв її, приголубився гарячою головою до стовбура, від якого віяло морозяним духом і далеким, ледь вловимим запахом хмільної запари; він водив щокою по холодній корі, шепотів:

...закрилась від мене небом і землею,
не хочеш ділитись долею своєю...

І, якось згорбившись, почвалав до хати.

– Де ти пропадав? – блаженним після доброї вечері голосом запитав Марко, що вже лежав на полатях, сонно жмурячись. – Виходив кликати тебе на вечерю, а ти закляк – і ні слова. Чи не з відьмами радився, як швидше війну закінчити? А мене козачка вже й покупала, й переодягла. Дивися. – Марко звівся на полатях, віддудурив на животі білу сорочку, в яку улізло б ще два Марка. – І підштаники дала. Я тобі скажу точно, що козачина в неї був при здоров'ї.

Тимко мовчки сів до столу і заходився вечеряти. Пісний з квасолею гарячий борщ і добрий шматок баранини ум'яв швидко. Витерши губи рукавом, потягся до кисета, але в цей час увійшла в горницю Анюта і потягла купатися. Тимко вперся в поріг, сяйнув клавішним перламутром зубів. Та вона все ж таки перетягла його через поріг і, не соромлячись, стала стягати з нього верхню і нижню сорочку. Він був зависокий для неї, і вона, сміючись, схопила його за шию, зігнула. Він мотнув головою, як норовистий кінь в хомуті, і обидві сорочки залишилися в її руках. Від них так пахло мужчиною, що вона, коли клала їх під припічок, непомітно притулила до обличчя і кілька разів швидко і злодійкувато нюхнула. Коли вона обернулася, лице її палив сором, але очі... сміялися. Тимко помітив, що вона переодяглася. На ній уже не було кофти і спідниці, а чорне літнє плаття без рукавів з глибоким вирізом на грудях. Воно обліпило її стан, руки були мокрі і сильні, а ноги біліли і пружинились. Вилила чавун гарячої води в ночви. Пара бухнула під стелю. Теплий туман затопив кімнату, світло від лампи пожовкло. Анютка виринула з того туману, пахуча і тепла.

– Наклонись над корытом, мыть буду.

Тимко сперся чорними руками об табуретку, всунув голову в ночви.

– Как тебя зовут? – запитала вона, намилюючи чуба.

– Тимко, – прогув наш купальник, як із глибокої бочки.

– Тимофей, что ль? Моего тоже звали Тимофей. Какое совпадение. –

Вона засміялася тихо, ніби присоромлена, і сміх її раптово обірвався десь глибоко в грудях. – Он очень любил, когда я его обмывала. Он у меня был сильний, но послушный, как ребенок.

Анютка посміхнулася, і по цьому сміхові видно було, що вона пригадала щось інтимне з їхнього життя.

– Бывало, викупаю, отведу в кровать, уложу, простынями обмотаю, он у меня так и лежит, как дитя. А я, бывало, сяду возле него и глажу по волосам. Только у него волосы били мягкие, тонкие, как паутинка, бывало, пальчики свон как запутаю – вытащить не могу. А еще любил он после купанья узвар пить. Зачерпну ему кружку холодненького, уж он-то ласует, уж он присмакивает – дите, да и только. А ты не из циган будешь?

– З чого ти взяла? – плювався мильною піною Тимко.

– Больно у тебя волос жесткий. Так мылом и стреляет.

Вона перестала мити і всунула голову в ночви до Тимка.

– Подвинься, мыло в глаза попало. Ух, как щемит, – вискнула вона по-дитячому і зачерпнула жменею воду. Тимко стояв, не міняючи пози, і відчував, що разом із парою на нього віє щось гаряче – її дихання.

– Фу, было совсем глаза выело. А тебе глазки не щиплет? Может, тебе холодной водичкой прохлюпнуть?

– Не треба.

Вона підійшла до нього збоку і намиленим прядив'яним віхтем стала натирати спину. Вона дихала швидше і швидше йому в шию, її груди пахли динями і товкли його в бік. У Тимка занило в горлі:

– Ну, ти вже скоро?

– Чего? – не розчула вона і нахилилася до нього ближче.

– Кінчай, кажу.

– Сейчас, соколик, сейчас. Вот еще плечики немножко – и лады. Ух, какой ты мускулистый, скольжу, будто по камням. А тело – чисто дуб. Темное-претемное. Ей-богу, ты, наверное, из цыган, только не признаешься. Ну, вот и все. Тепер я пойду приготовлю бельишко, а ты вторую половину сам дополощи. Иль помочь?

Тимко провів мокрою долонею по очах, мотнув головою, мокра борода блищала краплями води, очі дихнули грозовою ніччю:

– Ти що? Ти…

– А что? Ничего!

Граючи бровами, вона підійшла до нього зовсім близько, поклала йому на темні груди дві білі долоньки-лілеї, розкрила в усмішці мокрі губи:

– Какой ты чистенький, словно новорожденный.

Тимко валував парою, вона – жіночою звабою.

Він схопив її за плечі і поцілував. Анютка вертонулася, гаряче дихаючи.

– Уф, аж колики по спине пошли, – пересмикнула плечима і накрила те місце на плечі, куди поцілував Тимко. Він знову простяг руки, щоб схопити її, і остовпів: вона обхопила його руками за шию і, ставши на пальчики, невміло, як дитина, чмокнула його в губи. – Вот и все. И не надо… Не надо…

І вибігла з кімнати.

Тимко, шльопаючи босими ногами, підійшов до печі, сів на стільчик і довго туманив очі на затухаючий вогонь, що переморгувався з іскорками на челюстях. «Косарики косять», – згадалася йому троянівська приповідка: це так говорив дітворі, коли челюсті переморгувалися іскрами.

«Дівка вона, видимо, хороша. Душевна. Але ж Орися. Ху, чорт, як недобре вийшло».

Двері тихо відчинилися, і в них показалася рука, поклала біля порога вузлик. Тимко розгорнув: білизна. Свіжа, чиста. В одній білизні сів на стільчик. Думав, ворушив бровами, наслухав. І все ж таки прогавив, коли вона зайшла.

Озирнувся, вона вже стояла ззаду і посміхалась.

– Давай тебе постельку постелю, – і швидко почала розкладати постіль, потім підняла з верблюжої вовни ковдру так, що утворилася щілина, прошепотіла: – Иди ложись, поздно уже.

Тимко заліз у щілину, і Анюта вкрила його ковдрою по саму голову, обмостила з обох боків, як ляльку, трішки постояла, пограла бровами, відійшла геть.

Тимко не міг спати, чув усе, що вона робила: виносила надвір воду, терла ганчіркою підлогу. Вона ж, гадаючи, що Тимко спить, довго дивилася на нього від печі суворим, неморгаючим поглядом, потім сіла на лавку, згорбилась, як пастушка біля осіннього вогнища. Губи її тихо тремтіли, а обличчя було сирітським і страждальним.

Потім вона потягнулась, поторкала рукою себе за груди, ніби для того, щоб переконатись, що вони біля неї, соромливо усміхнулася, дмухнула на лампу і пішла в горничку.

– Анюта…

Вона зупинилась у дверях, рвучко обернулась і нечутно підбігла до ліжка:

– Ну, чего еще?

Він узяв її за руку, посадив на ліжко. За вікном було так місячно, що

вона здригнулася і посунулась від нього подалі. Рука її була холодна, як мармур. Тимко пригорнув її гарячою чоловічою силою і почав цілувати і відчув, що груди в неї солоні і рипучі.

– Я тебя пустила переночевать, я тебя искупала. Чего ж еще? – трохи не плачучи, відводячи настирливі руки, що лізли до неї, допитувалась вона. – Оставь, оставь. Ведь я тоже из горячих жилушек соткана. Оставь, хохол! – промовила вона і кинула його до стіни.

В сусідній кімнаті було чути, як хропе на полатях Марко і тихо клемкає австрійський годинник, принесений ще з імперіалістичної війни, довго свистить, шипить, прокашлює, як старий дід, і дзвонить два рази. Друга година. За вікном так місячно, що це відчувається у темній кімнаті. На Дону хтось б'є ломом лід, мабуть, вирубує ополонку для худоби. «Аа-ак-ак... ак... ак...» – зривається коротко і лунко.

– Подай кисет, – хрипко наказує Тимко Анюті. Голос у нього злий.

Вона швидко мацає руками по столі і, знайшовши м'якеньку торбинку, подає Тимкові. «Пху», – кадить димом Тимко, сердито збиває на підлогу махорчані іскри.

– Не сердись на меня, не надо, – просить вона і гладить Тимка по плечі. – Это так, баловство. Разве ж могу я за то совесть продать? Тимошка мой, – закашлялась вона, притишила голос до шепоту, – он, страдалец мой, может, кровью обливается, а я с чужими мужьями баловать буду? Понимаю, и тебе ласки хочется, но ведь я и так к тебе ласкова – обняла, поцеловала...

– Ти що ж, на всю ніч найнялась мені проповіді читати?

– И правда, – схопилася вона. – Надо к отцу иттить. Он во сне открывается. Еще замерзнет.

Побажавши спокійної ночі, вийшла.

Вранці Тимко прокинувся з кислим настроєм і був сам собі огидний. Уже хотів уставати, як раптом почув за ширмою чиюсь тиху розмову і побачив силуети двох людей, що сиділи близько одне біля одного.

– Что же мне делать, добрый человек? – обізвалась Анюта, плачучи.

– Смириться да ждать, авось все образуется и на хорошее выйдет, – радив хтось чужий ласкавим голосом, і трудно було розібрати, чоловік це говорить чи жінка. – А ты, ласточка моя, не печалься, не убивайся, горюшка слезой не убьешь. Да и то сказать – еще ничего толком не известно. Нечего й горячить, моя кровушка. Письмо давно от него получила?

– Давеча как получила одно, да и только, – хлипнула Анюта. – Писал, что в казачьих частях служит, что коня под ним убило, а его навроде как пулей оцарапало. Обожгло его пулькой, бедненького моего, ненаглядного Тимошку.

– Тээксс. А теперь, касатушка, высуши глаза. С твоей и его судьбой гуторить будем. Сказываешь, он червонных мастей? Беленький, стало быть? Ну что ж, кинем на беленького.

Тінь на ширмі швидко заворушила руками, засміялася, і сміх був лагідний і короткий. Тимко здивовано звів на переніссі брови, він уже десь чув цей сміх. Так це ж Коростильов! Їхній трудармієць з другої роти. Ти бач, чим він собі підробляє! Ось чому в нього в торбі завжди є що їсти! Ворожить, значить? Ворожбитом прикинувся! Ну, послухаю, що ж ти брехатимеш далі!

Тінь Коростильова знову заворушилася. Це він розкладав карти на столі:

– Песками горючими, лесами дремучими, огнем и водой пойдет твой Тимошка, ненаглядная ты моя красавица, и кровь будет по его следу, и страсти, и вихри, и такое выпадает, что и рану получит или повреждение какое.

Анютка схлипнула, приклала долоні до очей і так застигла.

– И такое показывает, что в казенном доме он будет, навроде как в госпитале. А возле него будет ходить трефовый король. Видишь, рядышком падает. И будет больно уважать и любить твоего Тимошку. Так сердцем к нему потянется, так душеньку и выложит ему на ладошки. Выпадает – раненый Тимошка. Ничего. Боль у него маленькая. Так, пустяки. Может, ногу или руку маленько задело. Ах, какой же он развеселый, да шутник, твой Тимошка.

– Уж и не говорите, добрый человек, – ще дужче розплакалась Анютка. – Дома был, все песни играл. Загрущу, бывало, а он меня туточка сразу и развеселит, – вже зовсім розревлася Анютка.

– А по тебе он тоскует дюже.

– Не забыл, значит, тоскует. Ох, мой родненький, чадунюшка. Человек добрый, молви словечко, как он по мне сохнет?

– А так, что даже и ночами не спит, – зараз же вийшов із тяжкого становища Коростильов. – Все об доме, о твоей любви в помыслах. А это что же? Ах ты, птичкино гнездышко. Две какие-то дамы.

Жіноча тінь на ширмі стрепенулася.

– Да ты не пугайся, красавица. Дамы-то пожилые, вроде как милосердные санитары. Накось, погляди. Э, э, да ты и вовсе счастлива, птичкино гнездышко. Выпадает-то ему дорога к дому.

– Ой, добрый человек, ой, что ты, – схопилася Анютка, і голос її затремтів від щастя, і за ширмою зробилося світліше.

– И возвернется он к тебе живой, здоровый, при наградах придет и

большую любовь тебе принесет. А еще выпадает вам счастье большое, семейное, – інтимно понизив голос ворожбит. – Радость вам будет. Много радости. Вроде на то показывает, как бы ребеночек был, что ли. Предвидится? Ась?

Анютина тінь кивнула головою.

– Ну, вот видишь. Меня не обманешь, я как в воду гляжу.

– Уж истинно, как по книге читаете, – весело щебетнула Анютка і заметушилась по хаті. – Чем же вас отблагодарить, какое добро сделать? Да садитесь же. Я вас так не отпущу. Нет, нет. Ох ты ж, боже мой, чего же придумать? Да сидите, чего же вы встали?

– Служба. На работу нада иттить.

– Так я вам сальца, мучички. А табачку угодно ль? Папаня наш не курит, а в Тимоши есть на чердачке целый мешочек. Сам наделал. А то, может, у нас на квартире останетесь, у нас уже есть два постояльца, а вы третий. Все веселей. А комнаты у нас просторные, не стемните.

– Вот это, пожалуй, лучше всего. Мне где-нибудь уголочек, и я доволен.

– Так проходите в горницу, проходите.

Анютка повела ще одного постояльця у світлицю, і крізь двері, які вона забула зачинити, долинув хрипкий зі сну Марків голос:

– Що? Хто вам сказав, що в нашій артілі тракторів не було? – закричав він на всю хату, розмовляючи із трохи глухеньким господарем. – То, може, у вас не було, а в нас...

Двері зачинилися, голоси затихли.

– А ті про своє ріжуться, – засміявся Тимко і зіскочив з ліжка. – От і розбери. Одні плачуть, другі скачуть.

Він був виспаний, здоровий і сильний, тіло переливалося мускулами. У вікно билися синиці, і зимовий ранок виблискував на снігах. Ніч! То була казка, біля нього сиділа жінка, доброту якої не можна виміряти словами. Тепер настав день – і йому треба йти до злодюг, шахраїв, нікчем, терпіти їхні кпини і неподобства, кидати все найкраще і ставати поряд з хамством і злом.

Біля ліжка на стільці висіла випрана, випрасувана гімнастьорка, ще його, домашня, яку він узяв з Троянівки, сині козацькі з лампасами шаровари, білі вовняні шкарпетки. Тут же стояли старенькі, добре підшиті валянки і лежала руда заяча шапка, що пахла горищем.

«Анютка не спала всю ніч. І все це робила для мене. А я? Хто я? Хто я їй такий?» Похмурнів, одягся і пішов у світлицю.

Після сніданку хлопці пішли на роботу. Ранок був ясний і морозний,

сахарний сніг рипів під ногами, на чорних тинах то тут, то там вимерзала цупка, як панцир, білизна в снігових іскрах; не в одному дворі цієї ночі прали жінки. Топилося майже у всіх хатах, і бузкова тінь від димів слалася снігами.

«Вжи-вжи, вжи-вжи», – скрипіло під людськими кроками, і пара валувала з ротів, як з паровозних труб.

З кожного двора виходив маленький гурт з кирками, сокирами, ломами, лопатами і прямував униз до Дону. Марко теревенив і розпатякував цілу дорогу. А що йому теперечка? Під свитиною – ватяна кацавейка, чоботи добрячими ганчірками пообмотувані. Втеплився, хоч на всю зиму.

– Наївся, аж ноги гнуться. Не знаю, як і лопату держатиму, – вижмурювався він на сніги.

А Тимком ніяк не міг намилуватися. Дуже дивувало Марка, що той красується у козацьких шароварах, ще й з лампасами:

– Хоч у персицьку армію пиши.

– Чого саме в персицьку?

– Ну, а в яку ж іще? – визвірився він на Тимка. – У білогвардейську? Так її ж немає, розбили. А з червоними лампасами тебе в Червону Армію ніхто не прийме. Ти ж, брате, контрреволюцію вбрав на себе, це я тобі як другові говорю. І попадешся ти властям на око – обірвуть вони тобі оті штани до очкура, в одних підштаниках красуватися будеш. Попроси в мене ножика, я вже тобі, як другові, позичу, та хутенько поспорюй їх до лихої мами.

– Ах ты ж, птичкино гнездышко, – тоненько сміявся Коростильов, виблискуючи жовтими крагами.

Тимко мовчки порипував валянками по снігу. Заяча шапка його вкрилася інеєм, лице рум'янилося. Він був зайнятий своїми думками і навіть не чув, про що баляндрасить Марко.

Вийшли на Дон. По всьому березі стояли люди і довбали мерзлу землю. Тимко зайняв свою ділянку поряд з Коростильовим та Марком і також почав довбати. Кайло вкрилося туманом, і холодну дерев'яну ручку було чути навіть крізь рукавиці. Земля була мерзла і тверда, як бетон. Відбиті грудочки відлітали з фуркотом, як уламки гранати. Тимко довбав довго, щоб зігрітися, але руки його клякли, і він час від часу хукав на них, щоб напоїти теплом. По всій лінії бухали кирки, кайла, ломи і ворушилися люди – чорні, незграбні, з довгими тінями на снігу. Подекуди вже палили вогнища з сухого бур'яну, біля них грілися трудармійці.

– А что, и нам можно огонечек? – сказав Коростильов і, кинувши кайло, пішов збирати сухий бур'ян, прихопивши із собою Марка.

Тимко гатив кайлом з годину і вирубав дірочку, яку можна було за-

крити шапкою. Хлопців довго не було, і він, розігнувши спину та приклавши до очей руку, жмурячись від яскравого, сліпучого блиску, довго шукав їх поглядом. Нарешті побачив унизу дві маленькі постаті, що дерлися косогором, з оберемками бур'яну. Тимко дивився на них згори, і Коростильов здавався зовсім дрібнюсіньким і якимось плескуватим. Із червоних кущів красноталю виїхав Хлястик на коні, махнув рукою і щось закричав. Зараз же до нього побігли трудармійці і обступили.

«Що це вони там? Напевно, зведення з фронту».

Тимко кинув кайло і, швидко ступаючи, майже бігцем подався до гурту. Але тільки він підбіг з гони, як натовп розвалився, люди розійшлися по роботах.

«Мабуть, нічого особливого», – подумав він, і щось боляче, тупо кусонуло його за серце. Він повернув назад, взяв кайло і зачав довбати.

Коростильов і Марко теж відділилися від людського гурту і подерлися косогором. Вони не вгадали, де їхнє місце, і пішли не туди. Тимко свиснув і помахав їм шапкою. Марко пішов першим, Коростильов грібся за ним. Коли вони підійшли ближче, Тимко помітив на обличчі Коростильова тиху радість, ніби він тільки-но зустрівся із добрим приятелем, якого давно не бачив. Поклавши оберемок бур'яну на сніг, він зняв із качанкуватої голови шапку, дбайливо струсив її од бур'яну і колючок, усміхнувся аж до вух, оголивши червоні ясна:

– Наши немца от Москвы поперли…

– Невже?! – задихнувся Тимко.

– Хошь и у Марка спроси. Только что Хлястик из газеты вычитывал.

Тимко глибше насунув шапку на голову, схопив Коростильова, як дитину, на руки і почав кружляти його навколо себе, аж у того вітер свистів у вухах.

– Ды пусти. Ды задушить, домовой, – тоненько повискував Коростильов, дригаючи личаками, на які налип сніг.

– Розкладай вогонь, – весело потер руками Тимко. Очі в нього сяяли, голос ламався, як крихкий лід на морозі, рухи стали поривчастими і безладними. – Ну! – підморгнув він Коростильову.

– Теперь они пошли драпать. Теперь не задержатся. А тут и морозец прихватывает. Ась? – змовницьки, весело підморгнув Коростильов.

Марко бив кайлом сухі пеньки і кидав їх на вогнище:

– Мо', воно, як на таке повернуло, то скоро й війні кінець? Тоді до чортинячої матері кирку в кущі, а самому на Троянівку…

– Не поспішай. Ще й тобі з носа червону юшечку видавлять, – ошкірився Тимко. – Ти думаєш, так і відсидишся отут з кайлом у руках?

Вогнище потріскувало сухим бур'яном і пашіло жаром. Тимко, Марко і Коростильов обсіли його, жадібно простягли закоцюблі руки. Раптом через вогнище на сніг лягла саженна тінь. Всі обернулись і побачили грека Цівадіса, обмотаного рядном, від нього смерділо брудом і часником. Мовчки він присів до вогнища, і зараз же із-за його спини вилупилися Тоська й Госька. Повсідалися обабіч Цівадіса, покірні, як щенята. Цівадіс не брав кайла до рук, тинявся від одного вогнища до другого, відбирав у кого які були продукти і з того жив. Їв страшенно багато, і якби його, прив'язати до ясел, у яких лежав баран, то за якийсь час там залишилися б роги та ратиці. Вічні мандри побіля чужих вогнищ ніколи не припинялися, і це було видно на ньому: ззаду рудим шматтям висіло рядно, його тільки-но кинув жувати вогненний дракон. Чорна, збита, як баранячий курдюк, борода вся в рудих лишаях; від неї тхне смалятиною; очі червоні, сльозяться.

– Погнали супостатов, поперли, – потираючи довгі кістляві руки, тоненьким голоском обізвався Коростильов, і маленькі очі радісно заблищали, а личко сляло, як у гостях або на іменинах. – Присаживайтесь к огоньку, люди добрые, – прохав він Цівадіса. – Вишь, как разгорелось, впору греться.

Цівадіс мовчки блиснув на нього червоними очима. Коростильов зіщулився і замовк.

– Госька, карти.

Госька схопився як підстрелений, кинув з рукава на сніг пом'яту колоду карт, на яких уже не можна було пізнати фігур.

– Граємо на оцю гниду, – показав грек на Коростильова, – десять хрупанців за кожний виграш. Бити буду я.

Мовчки здали карти. Коростильов жалісно посміхався, погладжував руками свої цупкі краги. З личаків його валила пара, обличчя було розгубленим і жалісним. Грек виграв, згріб Коростильова за карк, крутнув до себе. Лагідні очі горбаня пойнялися жахом, шапка злетіла з голови і впала в огонь. Тимко підскочив до грека ззаду, палицею, якою мішав огонь, стьобнув по шиї. Той заревів від болю. Голову йому скрутило набік. З волосяної пащеки війнуло на Тимка вогнем і смертю. Тимко чесонув його ще раз. Цівадіс сів, тяжко, по-вовчому завивши.

– Що ж ти б'єшся – падло! – причитував він, згрібаючи і розгрібаючи брудними пальцями сніг.

Тимко схопив кайло і подався униз, де леденів Дон. За ним побігли Марко і Коростильов.

«І серед таких людей, серед таких злодюг мене кинула доля? За що? За які гріхи? – гаряче думав Тимко, тюпаючи мерзлим Доном у роз-

стебнутому кожушку з кайлом у руці. – Там хлопці пруть німця, ллють кров, а ця худобина грає в очко? Та як же це так? Як же так?» Він присів біля куща красноталю, скрутив цигарку, жадібно затягнувся димом. На прутті гойдався снігурок, наче китайський ліхтарик, сипав снігом Тимкові на шапку. Дон, облизаний вітрами, синів льодом. Тимко встав і, розмахнувшись, шпурнув кирку. Вона металево бренькнула і, цьворохкаючи та підплигуючи по льоду, поскакала мало не до середини Дону.

– Що ти надумав? – запитали Марко і Коростильов, перелякано відхекуючись.

Тимко глибше насунув на голову заячу шапку, випустив з-під чорних вусиків усмішку і швидко закрокував до хутора. На квартирі зібрав немудрі пожитки, вийшов з хати. Анютка наздогнала його в сінях, переполошено глянула в вічі:

– Куда ж ты?

Тимко весело труснув головою.

– За Дон. На фронт, Анютко.

– Отпустили вас, что ли?

– Сам тікаю.

Вона приклала фартух до губів:

– Может, где Тимошку встретишь, так передай, что папаня болеют, а я...

Вона зовсім закрила фартухом обличчя і заплакала. Тимко поцілував її в лоб і вийшов на ганок.

– Погоди чуток.

Анютка вилетіла із сіней, перебігла через двір, простоволоса, у одних чириках, зникла у сусідньому дворі. За хвилину прибігла, вся тремтяча, із заплаканими очима:

– Наш сосед в станицу едет, подвезет.

Тимко вклонився їй у пояс, тихо стис її гарячі руки. Порипуючи снігом, збіг з ганку. Слідом за ним рипотіли Марко і Коростильов.

Цієї ж ночі на станції Богучар вони прилаштувалися до військового ешелону і поїхали на фронт.

XIII

Дивізія, в якій служив Тимко з Марком, була сформована з сибіряків та уральців, людей поважних, мовчакуватих і надзвичайно стійких у бойових обставинах. Дивізія була відкликана з резерву і направлена на Північно-Західний фронт. В середині січня вона досягла прифронтової смуги і стала розвантажуватися на станції Горовастиця. Їй було наказа-

но рухатися далі пішим порядком, і вийти на рубіж Пено – Андреанополь – Торопець, і там зосередитись.

Переборюючи снігові замети, тридцятиградусний мороз і бездоріжжя, тягнучи за собою бойову техніку, боєприпаси і харчі, дивізія рухалась вельми повільно і проходила за день не більше десяти-дванадцяти кілометрів, роблячи часті зупинки для того, щоб обігріти бійців, які коцюбли від морозу.

Тили відстали, кухонь не було, і бійці харчувалися мізерним сухим пайком, якого не вистачало, бо дивізію явно ограбували за наказом штабу фронту: в них відібрали харчові лишки і передали сусідній Третій армії. Інтенданти, що з великими труднощами робили запаси, відкривали тепер свої склади і плювалися вслід грузовим машинам, що, навантажені до самих бортів сухарями, відрулювали від подовбаних бомбами платформ.

Напівголодна дивізія все ж таки рухалася до свого місця призначення і вже була від нього не так далеко, як в дорозі її наздогнав наказ, в якому зобов'язувалося змінити напрямок, і вона повернула на південь і почала розташовуватись на вихідних позиціях: район – східна околиця Переходовця і залізниця на північний схід від Пено.

На світанку дев'ятого січня о десятій годині тридцять хвилин почалася артилерійська канонада і тривала дві години. Після неї дивізія розгорнула наступ, брьохаючись по коліна в снігу, і вела бій до вечора.

Два батальйони Н-ського полка проникли на східну околицю Пено, але закріпитися не змогли з-за сильного, шквального вогню противника. Тільки підтягнувши артилерію, нашим військам вдалося розгорнути успішний наступ уже аж на другий день і захопити Пено, оточивши його з усіх боків. Кавалерійська дивізія СС «Мертва голова» бігла із Пено найпрудкіше, і по снігах густо чорніли трупи німецьких солдат, уже частково занесених снігом і заморожених на камінь, та кінські туші із задертими догори підковами.

Німецький полонений обер-лейтенант Краузе, командир одного з батальйонів, з відмороженим обличчям і носом, в мундирі, але вже без хрестів, мерзлякувато гнувся біля жарко натопленої російської печі перед штабістами і, ляскаючи себе шкіряними рукавичками по стегні, говорив те, що в його становищі було найсмішнішим, – він дивувався:

– Німецький солдат не можна єст кілометр-кілометр, – при цьому він прикладав лікті до тулуба і робив біг на місці, даючи цим зрозуміти, що німецький солдат не має права тікати з поля бою. Потім морщив лоб і знизував плечима: – Ошень інтересно.

Наші штабісти ніяк не могли добитися від нього, що саме йому «ошень інтересно», і, допитавши, відправили в тил. Цій нагоді він, мабуть, був радий, бо хотів подарувати командиру полка свій фамільний портсигар, але той гидливо відсунув його ліктем і сказав через перекладача, що поки що для пана обер-лейтенанта немає особливо «ошень інтересно», оскільки наші війська тільки розгортають наступ, а от коли вони попруть їхній вермахт аж у Німеччину, отоді буде найцікавіше.

– О, найн, – замотав головою Краузе і усміхнувся, показуючи ідеально відчищені зуби. – Це ніколи не биват.

Полковник не став переконувати.

– Що ж, поживемо – побачимо, – сказав він і махнув рукою, щоб полоненого вивели.

Два бійці-конвоїри зробили «єсть» і випровадили полоненого з хати. Вони вели його мовчки, насупившись, доки не відійшли від штабної хати. Один з них, саженного росту сибіряк-вусач, обернувся і, перегородивши багнетом дорогу полоненому, вп'явся очищами в німця і кивнув головою в той бік, звідкіля докочувався гарматний гул.

– Слышишь, наши «катюши» играют? Это наши ваших прут.

Бачачи, що німець його не розуміє, боєць додав:

– Русский солдат немецкого солдата, – і тикнув з розгону в повітря так, як би ударив когось під зад.

Німець зрозумів і рішуче закрутив головою. Боєць відскочив назад, лице його зробилось лютим:

– А вот жигону раз – и кишки вон. Еще головою мотает, сволочь!

Німець зблід і вирячив очі, його білі пальці, що тримали полу шинелі, здригнули, і він щось викрикнув по-німецьки, простяг праву руку з перснем, ніби заслоняючись від удару. Боєць, ще більше розлютившись, відскочив убік і дав йому дорогу.

– Иди уж! – крикнув він і вдарив його під бік прикладом.

Німець, боязко озираючись, поплентався вперед. Ноги його грузли по коліна, а шинеля волочилася по снігу.

Конвоїр сердито сплюнув.

– Шлепнуть бы его вон там, под сосенками, – и конец. А то поди ты какой важный, еще води его по нашей землице.

– Приказано в штаб дивизии отвести. Аль не слыхал? – нехотя обізвався його товариш.

– Попался бы ты ему – он бы с тебя ремешки накроил!

– Уж это точно, – погодився другий конвоїр.

Вони замовкли і повели далі полоненого по білій сніговій пустелі.

Тимка і Марка не послали на фронт з тим ешелоном, у якому вони їхали, а залишили в резервних частинах, які, одначе, були розташовані недалеко від фронту. З тиждень вони вчилися військової справи. Часто після занять Марко, зазираючи товаришеві в очі, запитував:

– А скажи, що старше, бригада чи дивізія?

– Ти вчись по землі лазити, щоб тобі голови не звернуло, а в дивізіях хай інші тямкують, – веселішав Тимко.

Тоді Марко підсувався до землячка, гомонів та гомонів, що аж язик ставав колесом, а толку з того мало. Сіли в поїзд. Тимко мовчав і обзивався тільки в крайніх випадках.

– Тобі що, язик... потягло? – сердився Марко. – Сам же мене виманив на оцю погибель, – при цих словах він показував на зброю, яку, чистячи, тримав у руках. – Хороший земляк, нема що казати.

Марко говорив і говорив, бо тоді йому було не так страшно, а Тимко мовчав тому, що треба було робити діло, а не теліпати язиком: треба було вчитися, як воювати, і він вчився, наполегливо і сумлінно. Але часто, коли його заставляли лізти по снігу поповзом чи бігати в атаку «короткими перебіжками», кидати гранату чи стріляти по цілі, він хоч і робив це сумлінно, проте в душі сміявся і сам із себе, і з інших, а особливо з Марка, у якого голова рила сніг, а хребтина випиралася в небо. Тимко був переконаний, що там, тобто на фронті, усе не так, як тут, що там усе по-іншому, що навряд чи там доведеться бігати такими рівненькими інтервалами, як тут, на учбовому плацу, і ці думки часом охолоджували його, і він уже не так ретельно виконував команди.

В другій половині січня їх виструнчили на плацу і після вечірньої повірки видали бойову зброю. Тимко тупцювався на одному місці у валянках, шинелі, шапці-вушанці, лице його було мідним від морозу. Він відчував себе незграбним і важким.

– Куди ж це нас? – розгублено допитувався Марко, перекидаючи автомат то в ліву, то в праву руку.

– Овечок пасти, – весело підморгнув Тимко, набиваючи кишені патронами і гранатами.

Марко зіщулився і більше ні про що не розпитував, він тільки ходив від гурту до гурту, ніби хотів розчинитися в людській юрбі і стати непомітним. Два автоматні диски, що теліпалися на ременяці, били його по стегнах. Шапку йому видали не по розміру, і вона весь час налізала на очі, і він кожного разу підсував її. Сибіряк Митяй, побачивши таке, повів його до старшини і замінив шапку.

– На бійцеві все мусить бути по формі, а то насунеться на очі – ворога не побачиш.

Порипуючи валянками по снігу, метушилися командири рот і взводів, старшини роздавали котелки і кухлики. Бійці щедро кадили козячими ніжками – видано тижневу норму махорки. Від червоноармійців пахло милом, банею і новим шинельним сукном: підрозділи наспіх проходили санобробку. Якийсь маленький шустрий боєць, від якого крізь шинель диміла пара, бігав поміж бійцями, шукаючи свої онучі, і кричав:

– Лейтенант Колотілов, до комбата!

Пройшла дівчина в кожушку, закутана по самі очі в теплу шаль. Бійці цмакали язиками, і кожен запрошував до себе під шинель погрітися.

Попереду хтось закричав:

– ...оой-ся! – і всі почали шикуватися поротно в колону.

Розмови стихли. Колона завмерла на снігу чорним квадратом. Тільки над головами неслася пара від людського дихання.

Колона рушила, і зараз же завищав під ногами сніг, засапали, давлячись холодним морозним повітрям, люди, хтось забряжчав котелком, хтось спіткнувся і впав, зарившись носом у сніг. Його зараз же запитали, що він знайшов, і всі зареготали.

– Встигнути б на той час, коли німець уже навдьори пуститься.

– Ага. Хтось ополонку рубатиме, а ти воду питимеш?

– Кажуть, пішли на всьому фронті...

– «Катюш» натаскали – землі не знати! Як заграють – німців глухих витягають з окопів.

– Кінчилось йому на руській землиці...

– А мені з дому пишуть – вже до весни готуються. Ще коли та весна, ого-го-о!

– Абдулаєв!

– Слушаю...

– Піднеси кулемет.

– Товаришу командир, зачем Абдулаев? Один человек – один котелок, каша – всем одинаково дает: Громов – котелок, Абдулаев – котелок. Зачем Абдулаев все время пулемет таскать?

– Припинити розмови!

Абдулаєв з глухим ремством бере на плечі кулемет, люто шепоче маленькому Громову:

– Кашу давай, давай. Курсак большой. Пулемет таскать – пузо болит. Нехороший человек.

Абдулаєв на голову вищий від усіх, і коли він крокує в колоні з ку-

леметом на плечах, то здається, що він несе німцям чорний хрест на погибель.

Він іде в одному ряду з Тимком, Митяєм і Марком. Воює він уже давно, з самого початку війни. Відступав від західних кордонів України, був два рази в оточенні, два, рази поранений відлежувався в госпіталях. Особливо дружить із Митяєм. Митяй – господар, у нього в речовому мішку є таке, як домашнє сало, ковбаса, цукор, запасні онучі і рукавиці. Все це виміняно за махорку. Митяй не курить. Він з родини розкольників і хоч у бога не вірить, проте поганого зілля не вживає. Махорку міняє на продукти і Абдулаєв. Кращого міняйла не знайдеш у дивізії. Хтось пустив чутку, що Абдулаєв походить від старих бухарських купців. Навряд чи то правда, бо він татарин, а не узбек. Взагалі за Абдулаєвим ходить слава східного чародія і мага. В нього страшний нюх на продукти і речі, його знають старшини всіх підрозділів, з якими він вів не завжди чесну гру.

Одного разу він привів пару коней і проміняв старшині другого батальйону за теплі шапки і рукавиці, ще в додачу взяв півбарана і зробив із нього шашлик для всього взводу. Згодом виявилось, що коні крадені в сусідньому полку. Приїжджали бійці із господарського взводу з багнетами на ремінних поясах, обіцяли безпремінно вирізати Абдулаєву на обох половинках по кінській морді, щоб не міг більше сідати на чужих коней. Та поїхали ні з чим.

Часто Абдулаєва старшини брали в помічники, коли їхали на полкові склади одержувати харчі для бійців. Тоді обов'язково в старшинських мішках виявлялося продуктів трохи більше, ніж належало, а на складах менше, і була така думка, щоб Абдулаєва взагалі перевести в роту постачання. Але він від цього рішуче відмовився, бо його місце в бойовій роті, а що коли треба щось зробити для постачання, то він все зробить в порядку шефства. На цьому і погодилися.

П'ятим у ряду йшов Громов, хитрий і лінивий. Коли стояли в резерві, він майже ніколи не вилазив із нарядів, і в нього вічно було щось відірване: гудзик від шинелі, або хлястик, чи підошва від чобота. Одного разу у нього побачили відірване від шапки вухо, і він перед бійцями, перед старшиною присягся, що то йому відкусив ротний кінь. Виявилося, що це брехня, він зробив це навмисно, щоб одержати наряд, бо в наряді було краще, ніж вчитися на холодному плацу військовим вправам. У бою за ним не слідкували. Ішли в атаку – і він ішов. До кінця бою його ніхто не бачив, а коли закінчувався бій, то з'являвся Громов. Диски від автомата розстріляні. Він тяжко дихав і показував прострілену шинель. Майже завжди мовчав і ні з ким не дружив, хоч не можна сказати, щоб був оди-

наком. Часто бувало, що він розшнуровував свій кисет і роздавав бійцям махорку. І ще помічалася за ним риса: в тилу він був похмурим і неговірким, коли ж наближався до фронту, – робився балакучим і весь час посміхався, ніби йшов не на смертельну колотнечу, а до улюбленої тещі в гості. Можливо, так проявлялися в ньому збудженість і хвилювання.

Попереду брьохався командир роти Моргунов. Поміж сірими шинелями виразно білів його кожушок. Він був зовсім молодий, жалісний до бійців і соромливий, як десятикласниця. В роті ніхто не знав, що коли рота збиралася на фронт, на речових складах не знайшлося валянок об його нозі і рукавичок об руці – все на нього було завелике. Тоді знайшли вихід; полкова медсестра передала йому малюпусінькі валяночки і рукавички, і вони згодилися для Моргунова. Він ніколи не лаявся грубою фронтовою лайкою і червонів, коли при ньому лаявся хтось інший. Говорили, що він син відомого сибірського професора.

Лейтенант ніколи не розповідав про свої бойові подвиги, хоч усі бачили на його грудях два бойові ордени і помічали, що він трішки прикульгує на ліву ногу. Помітили ще одне – він майже не посміхається при бійцях і зовсім не усміхається при жінках: він хотів здаватися більш серйозним, ніж був насправді.

Бійці його дуже любили, бо він ними дорожив і відстоював їх перед вищим командуванням так гостро і принципово, що іноді накликав на себе немилість. Він, бачите, розробив свій особливий план занять із ротою і свою систему, що не була погоджена і затверджена вищим штабом. Система ця полягала в тому, що Моргунов майже цілковито відкинув «ать-два», тобто стройові заняття і «коротким коли» чи «длинным коли», а весь час учив бійців, як поводити себе в бойовій обстановці. Він бачив на фронті, що більшість людей гинуть тому, що не можуть використати місцевості для свого захисту і для наступу, не знають взаємодії родів військ, бояться ближніх боїв, авіації і танків, і він робив все для того, щоб піхотинець був царем бойового поля.

Опівночі бійці відчули, що недалеко фронт. Дорога була запруджена військом, машинами, обозами, обабіч шосе стояли величезні чорні ящики, і коли бійці підійшли ближче, то почули запах бензинового згару і побачили танки. Якийсь танкіст, мабуть, командир, в чорному комбінезоні, говорив комусь півголосом:

– Я не одержував наказу займати цю ділянку. Мені наказали вийти в Селіжари.

– Виконуйте те, що наказую вам я.

– Єсть! По машинах!

Танки зачхали моторами (вони працювали на малім газу) і рушили кудись убік, кидаючи на полкову колону сухий сніговий пил.

Зустрілося кілька саней з пораненими. Хтось із колони запитав:

– Ну, як там справи, братці?

Один поранений, у якого з-під ушанки біліла на голові пов'язка, звівся на лікоть, сказав, пересилюючи біль:

– А от підеш – понюхаєш…

– На лівому фланзі наші прорвали фронт і женуть німця, – обізвався з других саней молодий, веселий голос.

На третіх санях лежало двоє, із головою загорнувшись в шинелі. Третій сидів, розхитуючись і стогнучи. «О-о-ох, о-о-ох!» – виривалося з його чорного рота і на секунду не затихало. Від поранених несло снарядним димом і запеченою кров'ю.

Полк зупинився в густому лісі. Моргунова викликали до комбата. Люди здивовано запитували одне одного: «Куди ж це нас? Що з нами будуть робити?» Але на фронті не пояснюють, а віддають накази, які треба виконувати.

Ще з годину петляв батальйон лісом. Моргунов розташував свою роту на відпочинок, вислав бокові дозори. Людям заборонено курити і розмовляти.

Десь за лісом злітали ракети, і зелені тіні освічували чорні стовбури дерев. Чути було кулеметну стрілянину. Іноді з лунким дзвоном била батарея, і десь далеко-далеко чувся глухий розрив.

Люди сиділи під деревами на снігу. Ніхто не здрімнув, усі відчували, що тут фронт, і були зібрані та насторожені. Абдулаєв ходив із Моргуновим по розташуванню роти, відбирав бійців.

– Єремєєв, Слободянюк, Разгуляєв, Митяй…

Викликані схоплювалися на ноги, приєднувалися до Абдулаєва.

Біля Тимка Абдулаєв затримався на секунду, обернувся до Моргунова.

– Беру.

– Я б не радив.

– Нічого. Хай привчається.

Абдулаєв поплескав Тимка по плечу і злегка штовхнув його в бік, де стояли відібрані бійці. Тимко мовчки став біля них, поправив за спиною автомат. Марко підійшов до нього, з плачем у голосі запитав:

– А як же я?

В пітьмі його зіщулена постать була сиротливою і одинокою.

– Частіше землі вклоняйся, – засміявся Тимко.

Марко повернувся і пішов у темряву, і тоді серце Тимка йокнуло. Він наздогнав товариша і тихо сказав йому:

– Ти стережись, Марку, голови не виставляй. Чи ж думали ми з тобою, коли пасли у Троянівці корів, що доля занесе нас аж сюди?

Марко відвернувся в темряву. Він плакав. Тимко помовчав. Марко заметушився, щось вийняв із бокової кишені.

– Візьми, це мені мати на дорогу дала. Свячені кісточки з вишні. Замова від кулі.

– А тобі?

– В мене ще є.

Тимко понюхав три малюсінькі грудочки, поклав у кишеню.

– Беєвою горою пахнуть, – сказав він і посміхнувся.

– Щось ти дуже веселий, Тимку?

– На масницю уродився, – вишкірився білими зубами Тимко і, потиснувши Маркові руку, побіг до групи, що вилаштовувалась поміж деревами.

Групу вів Абдулаєв. Десять чоловік одягли білі маскхалати.

– Де шалтай-болтай? – насварився на Тимка Абдулаєв.

– Прощався із землякомі

– Одержуй халат.

Крім зброї, яка була у бійців, видали ножі в брезентових чохлах.

«Гм. Це на якусь веселу свайбу йдемо», – подумав Тимко, чіпляючи ножа до пояса.

Моргунов провів їх до узлісся і, зібравши в гурточок, пошепки сказав:

– От так, ребятки, наказано вам привести «язика». Зараз, – він глянув на годинник, – пів на другу. Вн повинні бути тут пів на п'яту... з «язиком». Ясно? Ідіть.

Бійці один за одним вийшли з лісу.

Абдулаєв був старий вовк, він знав – «язика» взяти нелегко.

По рідкій стрілянині він визначив, де розташовані німці, непомітно прослизнув повз них. Попереду було село Стара Торопа, і Абдулаєв розраховував там узяти «язика». Становище було таке, що їхній батальйон, як розказав їм перед виходом на завдання Моргунов, вийшов німцям у тил, отже, тільки на східній околиці Старої Торопи був німецький фронт, і там чулася млява стрілянина, видно, заради охорони.

Хлопці вийшли до села з заходу, так що тепер їм не було чого боятись, хоча, звичайно, треба бути насторожі. Погода була не розвідницька: місячна. Тіні на снігу – в райдужних кантах. Проскочили білу пустелю. В улоговині зупинилися. За горбом – Стара Торопа. Вони стояли внизу і радились. Угорі ходив вітер і здмухував сніг на халати.

Абдулаєв глянув на годинник. Вони були в дорозі вже сорок хвилин. Розбившись на дві групи, розійшлися, тримаючи, одначе, певну віддаль, щоб не губити один одного з поля зору. Видралися на горб, попадали в сніг.

Тиша. Чути, як з-під лиж з шурхотом сиплеться сніг. На білому сніговинні чорніють хати, віє згарищем. Хлопці повзуть, перелазять через загорожу, завмирають на чиємусь городі.

Абдулаєв, Митяй і Тимко повзуть далі. Абдулаєв нюхом чує, що в хаті хтось є. Робить кілька стрибків і причаюється біля хліва білим привидом. У дворі стоїть підвода. Прикриті попонами, тиснуться коні. Вони вже вчули чужинців, щулять вуха, сторожко витягують шиї. Від них тягне кізяком, сечею і нудливим духом чужого майна.

Абдулаєв дає знак, і Митяй з Тимком прискакують до нього.

– Тут хтось є, – ворушить губами сержант і показує на хату. Раптом він застигає і дає знак «увага». По вулиці чути скрип людських кроків.

Сільською вулицею крокують двоє з карабінами за плечима. Двоє! Взяти не можна. Хтось із них обов'язково вистрелить або закричить.

«У-у, ішаки!» – лається Абдулаєв і проводить їх злющим поглядом.

Розвідники стоять, вичікуючи на здобич, але звірина не йде. Тоді Абдулаєв забирає Митяя і рухається до сусіднього двору. Тимкові наказує стояти під хлівом, спостерігати за хатою.

– Бачиш, – показує Абдулаєв на воза і коней посеред подвір'я. – Фріци тут є. Не може такого бути, щоб хто-небудь з них не вийшов надвір.

Тимко щільніше тулиться до стіни і наводить очі на двері. Він стоїть довго, мерзнуть ноги і руки, смертельно хочеться закурити.

Знову повз двір проходять вартові. Він бачить блиск місяця на багнетах і чує їх тиху розмову. Ось один з них зупинився, блиснув запальничкою, прикурив. На Тимка війнуло запашним димком. Вони стояли від нього в кількох метрах, і йому здавалося, що вони його бачать. Тимка давить під ложечкою, він перестає дихати, кам'яніє. Німці простують далі, несучи на багнетах іскри місяця. Тимко тре рукавичкою зліплені морозом вії. Раптом тихо іржуть коні, двері відчиняються, і з хати виходить німець. Він стоїть секунду-дві, ніби прислухається до чогось, потім розстібує шинелю і сюркотить у сніг. Тимко вискакує із-за хліва і шепоче:

– Хенде гох!

Німець піднімає руки, а спритним ударом ноги вибиває автомат з рук Тимка, хапає за горло і кидає в сніг. Тимко б'є німця коліном під дихало. Німець летить у сніг. Тимко насідає зверху і чує, як щось важко б'є його по голові. «Пропав!» – шепоче його гаснуча свідомість...

– Ти можеш іти? – питає його хтось, тяжко сопучи.

– Можу! – шепоче.

Мороз повертає сили, Тимко біжить. В улоговину котиться, як груша. Рот забитий снігом, у носі сніг, в вухах сніг. Тимко підіймається на ноги і бачить перед собою всіх розвідників. Вони тривожно метушаться: в'яжуть того самого німця, з яким борюкався Тимко. Абдулаєв суворий і стривожений.

– Ошень харош, харош! Пошли, ребята, – підганяє він розвідників. Вони стають на лижі і прудко тягнуть німця по снігу.

Абдулаєв підходить до Тимка. Тепер усе добре, «язика» потягли, до світанку далеко, мимо батарей проскочать. В селі стрілянина і тривога, одна за одною злітають ракети. Голубі виблиски біжать по снігах.

– Завыли, шакалы, – киває Абдулаєв у той бік, звідки чується стрілянина, і сміється. – Тебе шапка спасал. Он тебя гранатой башка бил. Ты хароший человек, у тебя башка крепкий.

– Як же воно вийшло? – питає Тимко.

– Потом, – сміється Абдулаєв і пришвидшує крок. – Наши уже далеко отошли, шире шаг. Доганять нада.

У повітрі наростаючий свист снаряда.

– Ложись, – шепче Абдулаєв, і вони з Тимком падають у сніг. Їх обдає гарячими газами. Вгорі фуркотять уламки, один із них падає зовсім близько, і чути, як він шипить у снігу, вичахаючи.

– Наши стрелял, фрицов батарей искал, – пояснює Абдулаєв, вони знову біжать до лісу, який уже недалеко.

Під самим лісом їх наздогнало кілька мін: дві вибухнули далеко позаду, третя шарахнула в лісі. Вибух був гучний і тріскучий.

– Зто фриц. Из Торопы бросал, – і Абдулаєв вилаявся по-своєму.

Потім, коли вони зайшли поміж дерев, він сказав:

– Ты хароший человек, смелый, а фрица не можешь брать. Нада его бить по башка, а не говорить «руки вверх». Я слышал вашу возню, прибегал, помог. Нада голову бить и тихо, спокойно. Понял?

Тимко кивнув головою і міцно зав'язав шворочки від шапки, щоб не так густо ішла кров.

Коли увійшли в розташування батальйону, досвідчений Абдулаєв відчув, що тут щось трапилося. Вартовий, незважаючи на те що вони назвали пароль, не пропускав їх і весь час прислухався до вибухів.

– Почему не пускаешь? Пароль сказал, што нада?

– А може, ви німці?

– Какой немцы? Пустая твоя голова, – вилаявся Абдулаєв.

Мимо пробігли санітари з носилками. Вартовий, глянувши на них, сказав Абдулаєву:

– Один взвод міною накрило.

Тимко не став чекати, пішов шукати санітарів. Вони скинули з нього шапку, вистригли навколо рани волосся і змазали йодом.

– Нічого страшного, – сказав один з них, – черепок цілий, – і навернув Тимкові на голові білу чалму. Шапка не налазила, і Тимко, засунувши її під халат, пішов розшукувати Марка.

В роті Тимка зустріли приязно.

– А, герой ночі! – обступили його бійці, але він не став з ними розмовляти. Його охопила якась тривога, і він шукав Марка.

– Це який же? – перепитували його. – З новеньких? Той, що стояв під деревом? Здається, його в другий взвод перевели.

– І зовсім ні. Його з першого разу. Отам, під соснами, вони всі лежать.

«Під якими соснами? Що вони мелють? Таж я дві години тому бачився з Марком і говорив».

Тимко підійшов до сосен. Марка там не було. Тоді він пішов далі і побачив на снігу непорушних людей, що стогнали. Він наблизився, і став розшукувати Марка, і майже зразу побачив його. Той сидів, обіпершись спиною об дерево, і не стогнав, а сичав крізь зуби. Ліва нога, обмотана бинтами, лежала на шинелі.

– Тебе поранило? – запитав Тимко, відчуваючи, як Марко то відпливає кудись у темряву, то знову появляється близько перед очима.

Марко мовчки кивнув головою і злегка торкнувся рукою до бинтів.

– Стояв я, значця, під деревом і думаю… дай… сухарика пожую. А воно звідки й прилетіло. Кинувся бігти, а нога як дерев'яна. С-с-с, – знову засичав Марко і зіщулився від болю. – Прямо в гурт влучило. С-с-с… І хтозна-звідки вона й прилетіла… с-с-с-с…

В таборі заворушилися. Полонений німець розповів, що в селі стоять незначні гарнізони і що основна укріплена лінія – на східній околиці Старої Торопи.

Командування розраховувало взяти село комбінованим ударом. Через десять хвилин повинна розпочатися атака.

– Може, валянок мій візьмеш, – розщедрився Марко. – Як одшаткують ногу в шпиталі – навіщо він мені?

– Ех, Марку, Марку… От і з тобою розлука настала. А де ж наше дитинство, що ожиною пахло, де ж наша юність – голуба ташанська? Аж там, за лісами чорними, за дорогами битими, відійшло і незчулося, пішло – не вернулося…

Тимко м'яв у руках шапку, а вона димом снарядним пахла.

– Прощай, Марку.

Долоня на долоню, мозоль на мозоль, жилка на жилку. Серця кров'ю пропекло, вірною, земляцькою. Марко захлипав під сосною, а Тимко побіг з автоматом у сніговий крутіж: не в його характері було розчулюватися.

Як тільки батальйон вийшов із лісу, розпочалася артилерійська канонада. Все злилося в єдиний гул, який не стихав ні на секунду, а весь час посилювався. «Го-ооо-о-о, гоо-о-о-о», – рокотало понад лісами і перекочувалося з краю в край. Було ще темно, і вибухів не було видно.

На білому снігу зачорніли постаті бійців, вони бігли і кричали «ура»... «А-аа-а-аі!» – неслося над білими снігами і зливалося з тріскотнявою кулеметів, автоматів, гарматним гулом.

Абдулаєв біг разом із Тимком. До села залишалося метрів двісті, навіть у півтемряві було видно перші хати.

– Сейчай он нам даст, – крикнув на бігу Абдулаєв і вставив до автомата новий диск.

Ще проскочили п'ятдесят метрів, і раптом щільний струмінь вогню полоснув по наступаючих. Боєць, що біг попереду Тимка, ткнувся носом у сніг. Наступаючі шарахнули убік, а Тимко побіг прямо, стріляючи на ходу і щосили кричачи: «...а-а-а!» Кілька разів падав, зводився, знову біг, випльовуючи з рота сніг. Вибуховою хвилею його кинуло в сніг. Він полежав кілька секунд, увігнав у автомат новий диск, посипав кулями кудись уперед. Біля нього щось тріскало, лопалося, шпурляло снігом у очі, та він повз уперед. Йому і в голову не приходило, що то ляскають біля нього розривні кулі. Все повз і робив у глибокому снігу кручений слід. Раптом він посунувся униз і зрозумів, що летить в улоговину. Відразу ж схопився і побіг нею. Над ним тріщало, гриміло і цявкало. В улоговині схили були чорні від вирваної вибухами землі. Тут назбиралися гази і смерділо, як із старого комина.

Заламуючи до крові нігті, видряпався на горбок і побачив під хатою двох німців у касках. Один лежав за кулеметом, другий метушився біля коробок із кулеметними стрічками. Німці помітили його і дали довгу чергу. Але він встиг упасти в сніг, і кулі зашипіли зверху. Тимко відчепив гранату і швиргонув наосліп. Вибуху майже не було чути, бо якраз поблизу розірвався снаряд. Тимка дружно замолотило груддям по спині. Він звівся і, зігнувшись, побіг до хати. Один солдат був убитий, а другий вовтузився біля кулемета, закладаючи стрічку. Він таки устиг її закласти, але вистрілити не встиг. Тимко вдарив його прикладом по касці так, як би він бив сокирою дровиняку, що не хоче колотися, – обіруч. Німець

викинув з грудей короткий звук «го» і звалився на спину. Тимко сів біля кулемета і повернув його вздовж сільської вулиці.

Німці короткими перебіжками, ховаючись поза будинками, бігли до нього, і Тимко вже бачив каски і сірі від морозу обличчя. Вони вже були близько, як раптом повернули і побігли назад. Один з них махнув на бігу руками і кинув їх хрестом на землю; другий присів, потім випростався і, кульгаючи, побіг далі.

Тимко перестав стріляти, бо закінчилася стрічка. В цей час позад себе почув тяжке сапання і крик. Він озирнувся і побачив наших бійців, які вибігли з-за хат. Мимо нього теж пробігло кілька червоноармійців, і один з них схопився руками за голову, закрутився на місці, тикаючись головою в усі боки, як сліпий, пробіг кілька кроків, зашкопертав, ухопився за дерево, обійняв його руками, зсунувся і так і залишився сидіти біля нього. Тимко схопився і також хотів був бігти вперед, але чомусь озирнувся і побачив, що кулеметник-німець, якого він приглушив, розстібає в свого товариша кобуру і намагається витягти пістолет. Білі пальці його нервово бігають по чорній кобурі. Тимко вихоплює з піхов багнет-ніж і в два стрибки уже біля нього. Б'є ножем у живіт. Німець здригає всім тілом, каска його гримить по стволу кулемета... Тимко бачить, як він зіває ротом і випльовує сніг разом із кров'ю, в горлі у нього булькотить. Раптом німець починає підводитись, і ніж ворушиться в його животі. Тимко дав коротку чергу в груди. З шинелі летять клапті сукна і курить пилюка, блискучі гарячі гільзи летять на землю, і з них ще куриться димок. Тіло німця нерухоме. Тимко стоїть над ним, зціпивши зуби. Закривавлена пов'язка зсунулась з голови, очі горять сухо: «Ну що, завоював Росію?» Німець лежить на землі хрестом, на чоботях блищать вичовгані шипи. «Здалека ж ти прибився, та вже далі не підеш». Німець мовчав, у губах засіла смерть, а в пальцях – вигребена з-під снігу грудочка землі. «І цього не дам», – насупився Тимко і вибив ногою грудку, потім перезарядив свій автомат і побіг туди, де клекотів бій.

Наші війська вже захопили східну околицю села і просувалися далі. Червоноармійці бігли через городи кудись у горішній куток села, де ще відгризалися німці.

Тимко бачив, як біля одного розбитого снарядом будинку метушилися наші мінометники, встановлюючи міномет. За будинком під розваленою стіною стояли сани з мінами; кошлата рижа конячина, що привезла сюди боєприпаси, стояла, опустивши голову, ніби дрімаючи. На довгій шерсті кришталевим люстром висіли бурульки, і при кожному русі тва-

рини трінькали мелодійним дзвоном. Вусатий їздовий з батогом за поясом, бурий від натуги, носив міни.

Бійці відкрили стрілянину, і Тимко бачив, що міни рвуться на бугрі, за селом. Коли снігова запона розвіялась, він помітив людські фігури, що чорними клубочками котилися не з села, а в село.

«В контратаку перейшли німці», – подумав він і побіг швидше, переплигуючи тіла убитих німців, що лежали на дорозі. Вискочив на околицю, помчав далі. Кроків за двадцять від нього сапотіли ще якісь бійці, але вигляд у них був дивний і страшний: всі вони були в подертих брудних шинелях і озброєні чим доведеться, – більшість із німецькими гвинтівками в руках – це були наші полонені, яких тільки-но визволили із табору. Раптом із горбів потекла вниз лавина сірих шинелей, і зараз же за ними із-за схилів вилетіли танки. Вони мчали на повній швидкості, розкидаючи гусеницями сніг, залишаючи позад себе білі смерчі снігової пороші, що, просвічуючись на сонці, яскраво блискотіли, як риб'яча луска. Поміж тією порошею невиразно виднілися людські постаті, – то бігла німецька піхота. Тимко упав у сніг і озирнувся навколо. Йому уже виразно було видно обличчя своїх бійців, що бігли з горба. Німецькі танки били з гармат і кулеметів. Бійці падали в глибокий сніг, і їхніх трупів не було видно. Упавши, чоловік ніби зараз же провалювався крізь землю.

Тимко схопився, і побіг уперед, і скоро змішався із тими, що бігли з горбів. Раптом зчинилась така стрілянина, що не можна було зрозуміти, хто кого б'є. Попереду щось блиснуло і повалив густий дим. Перший танк крутився на місці. Тимкові вдарило в горлянку кислою оскомою горілого заліза. Він пробіг ще кілька кроків і плигнув у глибоку вирву від снаряда, на вінцях якої стриміли гострі уламки. Раптом німецькі танки повернули назад, і по нашій піхоті з краю в край пронеслося «ааа-а-а-а!», і сірі шинелі заворушилися і побігли вже не назад, а вперед. Тимко також вихопився із своєї вирві і побіг сильними широкими стрибками. Мимо нього щось ревнуло, заляскало, і він побачив, що це наші «тридцятьчетвірки» з розгону промчались на горб. Тимко побачив нашого бійця, що біг без шапки і шинелі, він правою рукою підтримував відбиту осколком щелепу. Його зелена фуфайка була заюшена кров'ю. Тимко вискочив на горб. В улоговині овечою отарою полохається німецька піхота, і наші танки давлять її гусеницями і розстрілюють з кулеметів.

«Добивати їх треба», – подумав він і на бігу дав дві довгі черги.

Він біг по улоговині і бачив, що наші бійці вже беруть полонених. Недалеко від нього у вирві блиснув кокардою офіцерський кашкет. Тимко побіг на нього. Раптом хтось тупими щипцями рвонув його за спину. Він

упав на живіт, жадібним сапанням занюхав сніг. Офіцер вискочив із вирви і подряпався вгору крутим схилом. Він був у мундирі, галіфе, чоботи його блищали в снігу. Та йому було тяжко і трудно, він ступав якось боком, далеко відвівши руку з парабелумом. Тимко звів голову і кліпнув віями, щоб збити з них сніг і краще бачити. Приклав холодне ложе до гарячої щоки, навів дуло німцеві поміж лопатки. Офіцер упав набік і покотився у видолинок, блискаючи хрестами і чобітьми. Попереду нього котився кашкет із кокардою. Тимко дотягся до нього рукою, зім'яв і втратив свідомість.

Незадовго перед тим як було поранено Тимка, на командному пункті дивізії був поранений ще один воїн: командуючий армією генерал-лейтенант Овчаренко. Осколками бомби йому перебило праву ногу. Коли лікар нашвидку поров синю штанину, кров розводила по ній ще один лампас. Генерал задихався від болю і через кожну хвилину довідувався у молодшого ад'ютанта, як справи на фронті. Ад'ютант поштиво схилявся над носилками, на яких лежав командуючий, і ввічливо доповідав, що наші просуваються, що лижники захопили станцію і перерізали єдину дорогу для відступу торопецькій групі, яка хотіла прорватися на південь. Поступило зведення від четвертого, що взята велика група полонених.

– Хорошо, – сказав командуючий і втомлено схилив на груди голову, ніби збираючись задрімати, але потім відкрив очі і попросив ад'ютанта підійти ближче. Той виструнчився, біленький, як лебідь, у білому кожушку. Командуючий поморщився, по високому чолі проповзла хмурість. Ад'ютант виструнчився ще дужче, і в збентежених очах його завихрилося замішання. «Я ні в чому не почуваюся винним. Я стою по уставу. Накажіть – я все виконаю», – наче говорив його вигляд. Але командуючий морщився і знизу вгору пильно, навіть суворо, дивився на нього. Потім розтяг губи і змішав усмішку з болем: – І треба ж було налетіти на дурацький осколок, а?

Молоденький ад'ютант опустив очі: він не знав, що сказати. Але той батьківський тон, яким відізвався до нього командуючий, підбадьорив його, і він відважився на жарт:

– Нічого. До перемоги заживе.

– Але її треба робити, – обізвався командуючий. – Передайте наказ: нікому не говорити про моє поранення.

Ад'ютант сказав «єсть» і побіг до рації. Всі, хто оточував генерала, зрозуміли, що він не кине свого поста.

Командуючого поклали на сани, обмостили ногу і в супроводі ад'ютанта, охорони і лікаря повезли на командний пункт армії. Його влаштували так, що він міг напівсидіти, і йому було видно, що робиться навколо.

Мимо, большаком, резерви наздоганяли фронт. Бійці йшли у валянках, теплих шапках і теплих рукавицях. Все це були волжани, уральці, сибіряки. Вони ішли поважно, як на важливу і пильну роботу; обличчя їхні були спокійними і суворими. Деякі бійці жартували, пхаючи один одного в сніг.

На привалах обов'язково хтось з'являвся з гармошкою, і над голубими снігами лунали «частушки-спевушки», «попевочки», веселі, залихвацькі, іноді по-солдатському брутальні, але все це говорило про те, що в бій ішла весела і окрилена першими перемогами армія, і генерал, посмоктуючи «Казбек», пригадував літньо-осінні бої, втомлені обличчя бійців, поранених, закушпелених, злих. Ні! Тепер було зовсім не те! Руський дух не вдалося зломити, і ось він уже ширяє над степом «напевочками» і несе на багнетах сувору кару ворогові. Дивлячись на маршові колони, що, поспішаючи, наздоганяли фронт, який рухався на захід, на веселих бійців, на ряди автомашин, що підвозили боєприпаси, командуючий розумів, що це успіх, що наступ розгортається і що в такий відповідальний момент він не може покинути фронт.

Генерала везли видолинком на большак з тим, щоб там пересадити на санітарну машину і відправити далі на КП армії. Його везли тим видолинком, де ще недавно кипів бій і де ще не встигли підібрати поранених і забитих. На дорозі стояла вантажна машина, і звідти чулося два голоси, що сперечалися поміж собою:

– Хіба так кладуть, дурна твоя голова?! – кричав один з них. – Треба так складати, щоб лежали, як сірнички, і тепліше буде! А ти що робиш? Як будемо так вкладати, то доведеться ще одну ходку робити.

– А ти боїшся? – простуджено хрипів другий голос.

– Не боюся, а мені наказано снаряди підвозити, а з цими ви б і самі справилися.

Коли генерал під'їхав ближче, він побачив шофера в засмальцьованому кожушку, що розкурював козячу ніжку, ліниво пересварюючись із двома бійцями, які вкладали на дно кузова наших червоноармійців.

– Ранені? – запитав генерал.

Шофер кинувся, як на пружинах, і від несподіванки вирячив очі. Він не сподівався зустріти генерала так близько біля фронту та ще й не в броньовику, а на простих санях-розвальнях. Кинувши до шапки руку, він набрав повні груди сміливості і відрапортував одним духом:

– Похоронна команда займається уборкою трупів!.. Генерал зняв шапку і важко опустив голову у смушевий комір. П'ять пар засніжених підошов із зведеними докупи каблуками лежали на дні кузова. У

генерала смикнулася ліва щока і куточки губ. Він одяг шапку і опустив очі. Сани рушили. Ад'ютант бачив, що генерал схвильований, і, щоб хоч чимось втішити його, сказав:

– Товаришу генерал-лейтенант, наші жертви, безсумнівно, менші.

– А ти ходив їх рахувати? – насмішкувато запитав генерал.

– Ні, але... операція так була підготовлена блискучо і наші так несподівано нанесли удар, що мені здається...

– Тобі здається, а я точно знаю, що в тих, що наступають, жертв завжди більше, ніж у тих, що обороняються.

Красивий ад'ютант почервонів і замовк, попросив у генерала дозволу закурити. Вийняв німецьку запальничку і усміхнувся, пригадавши, що цю запальничку йому подарувала одна армійська телефоністка. Примруживши очі, дивлячись крізь райдужну щілину, побачив обтягнуту вузенькою спідничкою фігурку, з широким ременем на тоненькій талії.

«Скоріше б у штаб, там веселіше. Але не дай бог кому такого генерала, як у мене. Сам не знає спокою і другим не дає. Замість того щоб керувати із свого штабу, він лізе у саму гущу бою. І ось наслідок – сидить із перебитою ногою. Побанитись би оце, взяти із складу чисту білизну і ввечері до Ліночки. Хапай мить, щоб любить. Адже ж може бути так, що цюкне малесенький осколок – і «Милая, сердцем моим не согретая, песня моя осталась недопетая», і навіть у нових теплих валянках мало приємності лежати на холодному днищі кузова машини», – разом із димом випахкував свої думки дженджуристий ад'ютант.

Про його поведінку генерал дуже добре знав, але тримав коло себе за ретельність. Ад'ютант мав феноменальну пам'ять і виключну хоробрість. Генералу подобалась його витонченість, і такт, і навіть його романтично-донжуанська душа. Поки що він за все йому пробачав, і стосунки між ними були якнайкращі, хоча ад'ютант знав, що хай тільки трапиться щось недобре, хай він порушить дисципліну, – генерал ніколи не заступиться за нього і покарає по заслузі.

– Товариш командуючий, дозвольте звернутися. Хочу вам розповісти дуже цікаву історію. Я допитував одного полоненого німецького офіцера, і знаєте, що він мені сказав?

Ад'ютант не встиг доказати – в повітрі почувся свист цілої черги снарядів, і вони стали вибухати по улоговині і на її схилах.

Командуючий сказав, підморгнувши:

– У білий світ, як у копійку: нашої піхоти тут уже давно немає. – Осколком йому знесло із голови смушеву шапку.

– Іч, заграє… – усміхнувся він, розглядаючи дірку. – Доведеться просити на складі другу. А як не дадуть? Я ж її не виносив, скільки положено!

– Я мистецьки її зашию, – засміявся ад'ютант.

Лікар щулився на санях, злякано поглядаючи на горби. Але вогонь уже перенесли далі, і снаряди гомоніли десь за лісом. Санітари повибігали із своїх схованок, і, взявши носилки, стали підбирати поранених бійців.

– Знову забиті? – запитав командуючий.

Два санітари поставили носилки на сніг, дружно доповіли:

– Поранені, товаришу генерал. Один тут попався якийсь дивак.

Сани зупинилися, і генерал побачив на носилках молодого бійця з перев'язаною головою і смаглявим сердитим обличчям. Шинеля і гімнастьорка в нього були пошматовані, біліли бинти, що оповивали груди.

– Ось відбираємо, а він не дає, – і санітар показав на бійця, що закривавленою рукою тримав пом'ятого офіцерського кашкета з відірваним орлом. Генерал здивовано підняв угору брови.

– Навіщо тобі офіцерський кашкет? – запитав у бійця.

Боєць лизнув язиком шорсткі губи.

– Я вбив його… Він лежить там, біля схилу, – з трудом вимовив він, і пергаментне обличчя задихало помстою.

– Як твоє прізвище?

– Тимко Вихор. З лижного батальйону.

Він весь час облизував губи і просив снігу. Зачувши прізвище бійця, маленький красивий ад'ютант ніби пригадав щось і, вийнявши з планшета блокнотик, швидко перелистав його.

Нахилившись до генерала, тихо сказав:

– Цей хлопець є в списку бійців, що відзначилися в сьогоднішній операції. Комісар п'ятого передає, що він знищив кулеметну обслугу, яка обливала свинцем батальйон, і цим дав можливість швидко повести наступ.

Всі мовчки дивилися на бійця, який лежав, закривши очі.

Генерал був старий солдат і за своє бойове життя бачив сотні героїв, убитих і поранених, але ніколи він так не страждав, як тоді, коли бачив перед собою забитих або тяжко поранених зовсім ще молодих юнаків. Тоді щось батьківське горювало в ньому і до спазм в горлі здавлювало серце.

– Піднесіть його до мене, – попросив командуючий.

Два санітари обережно взяли носилки, наблизились до генерала. Тимко відкрив очі. Вони були блискучі, і поміж віями кипів біль.

– Пити дуже хочеться…

Лікар, що вже мацав його пульс, кивнув санітарам:

– Натрусіть йому на губи снігу.

Тимко жадібно облизав губи язиком і кинув кашкет на землю.

Генерал простяг руку до ад'ютанта, той вийняв із сумки малесеньку коробочку і щось передав командуючому.

– Ти хоробрий воїн, – сказав генерал і, нахилившись, приколов до шинелі Тимка медаль «За відвагу».

XIV

Удень ще сяк-так, чоловік то біля худобини порається, то піде в луг пеньків набити на розтопку, а притюпає ніч – хоч вий по-вовчи. Глухо, сумно. Над снігами і над хатами провисає чорна мертвота. В такий час із ташанських очеретів виходить вовча зграя, хижо винюхує сніжок, по якому бродила на вечірнім водопої товаряка, всідається навколо ополонок, і зимовими зорями довго світяться в темній воді вовчі очі. Вожак, сильний, м'язистий звір, сидить нерухомо, як на святій молитві. Клацає зубами, одірве від льоду сухий зад (на льоду залишиться ошмульгок шерсті) і, витягши лобасту голову вперед, потрюхикає на роздобутки.

Щось гуркнуло в синій пустелі. То від морозу лопнув лід. Свіжа тріщина заграла проти місяця павичевим пір'ям. І знову вовчі тіні в райдужних коронках місяця біжать по льодах.

Ось вожак щось зачув. Ніздрі його затріпотіли і покрилися слизотою. Він різко крутнув убік і щосили погнав до чорної купи куширю, що лежав на снігу. Прибіг і став розривати лапами. Браття-сіроманці не відставали від нього. Але він, вожак, він сам винюхав, він перший знайшов. Отож церемонитися нічого – і летить шерсть із підлеглих. Нарешті знайшов те, що шукав, кинув зубами мерзлу щуку на голубий полумисок льоду. Вона сяйнула лускою, і вожак сильним стрибком настиг її.

Помчала річкою вовча зграя.

А з очеретів видибала лисичка. На льоду золотим карасиком стріпнувся місяць. Лисичка схопила його лапками і лизнула язиком. Ху! Прісне! Риб'ячий дух чманив її і викликав спазми, але вона тільки понюхала те місце, де лежала щука, і, жалібно заскімливши, подалася в село.

Довга зимова ніч. Довга. Тягнеться повільно, як пряжа з бабського веретена. І кожному своє: десять скаче, сотня плаче, а тисячі зубами скриплять вві сні.

В Йоньки в грудях ціле ревище: ловив старості рибу та простудився. Воно б ще й нічого, та ще клопіт – призначено його переобладнати клуб на церкву. А це тільки ж подумай – ризи дістань, ладану дістань, свічок дістань, а де ж тієї вощини візьмеш, коли в селі бджоли не знайдеш? Отут і вихитри хитрячка.

Павло Гречаний всю зиму не злазив із печі, хіба щоб води принести та дров нарубати, і всю зиму йому снився один і той же сон: за ним ганялися телята. Про себе він давно вирішив, що це добрий сон. Наші таки потурять німця.

І в кожного своє нило, в кожного своє боліло.

Орися розгрібала дерев'яною лопатою жар у печі, саджала паляниці. Руде в білих кружалах теля схопилося із своєї постельки і, поставивши ослінчиком ноги, пустило в соломку срібний дротик.

– Ах ти ж паскудне! – насварилася на нього Орися і підставила щербате горщеня.

Телятко, зробивши своє нехитре діло, зацокотіло слюдяними копитечками по долівці, дитячими очима вставилося на вогонь. Орися засміялася і схопила його за оксамитове вушко. Рижик сапнув телячим духом її у груди, лизнув руку.

– Що, моні захотілося? Зараз я тебе поведу до мами.

Орися відв'язала теля і вже хотіла виводити надвір, як у сінях щось зашамотіло і в хату увійшла рідна Орисина мати Одарка. Телятко рвонулося на оривку і занюхало кожух.

– Доїти збираєшся?

– Я тільки хвилечку, матінко, – зашарілася Орися, злякано відступаючи. «Може, з Тимком що, не дай боже?» Кров відлила їй від обличчя, груди ніби хто поколював голочками.

– Теличка? Бичок?

– Бичок. Та такий смішний, – зарожевіла Орися, покрила полою дійницю.

«Слава богу, не про Тимка. Та й хто про його що скаже, як він бознаде за фронтами».

– Що ж, роби своє діло. Я підожду.

– Я зараз, матінко. Одну хвилечку. Іди вже, іч, лукаве, – заметушилася Орися, підпихаючи телятко, яке раптом затялося і не хотіло переступати порога.

Сивим клуб'ям перекотився мороз, шугонув під лави. Тихо тренькнули вікна: то Орися зачинила за собою набухлі двері. За вікном чувся її улесливий голосок і жалісне мекання телятка.

«Тварина – і та свою матір чує, а моя як пішла з хати, то й місток за собою спалила, – журилася Одарка. – Чоловік по снігах та лісах, а може, вже й живого немає, а ти сиди вдома одна, доживай вік у чотирьох стінах».

Коли Орися повернулася в хату, Одарка сиділа на лаві, біля дверей, як чужа, і мовчала. Біля чобіт темніли калюжі відталого снігу.

– Такий цмолавий, що насилу від корови відтягла, – гомоніла Орися, прив'язуючи телятко в хатині.

Від Орисиного кожушка по хаті пішов морозний дух. Розіпнувшись, вона кинула хустку на скриню, лице її, розпечене морозом, горіло, очі блищали.

Вона знала, чого прийшла мати, але перша не зачинала розмови. Хоч мати і була для неї доброю і не зробила ніякого зла, проте Орися не могла забути, як по ночах давилася сльозами, випрохуючи любові, вимолюючи Тимка, і від тих сліз осідала в Орисиних жилах гіркота. І тепер, як кажуть: «Усе прощається, та не все забувається».

Правда, Орися забігає до матері, провідує, як коли то й поможе в чомусь, та не тягне її до рідного дворища…

– Отака я господиня, що й про гостю не подбала, – завешталася Орися. – Я зараз вам, матінко, сметанки з товченицею та й чарочку вишнівочки знайду. Воно б гуртом веселіше, та батько з матір'ю десь до млина поїхали. Я Гаврила покличу. Він хоч нашуткує повну хату.

– Не треба, дочко. Може, в чоловіка яка робота, – обізвалася Одарка, а сама подумала: «Батько й мати до млина поїхали, а я вже, виходить, не мати. От і вирости дочку в чужий двір. Віддав – уже не твоя».

На ходу поправляючи зачіску (тепер у Орисі не висіли на спині дві білі коси, в які було вплетено сонце, а були вони закручені ззаду в тугий калач і прошпильковані), Орися метнулася в хатину і заторохтіла горшками.

Внесла глечик сметани, череп'яну миску товченої картоплі, поставила на стіл, засланий рубчатою скатертиною. Тоді пішла в комору і принесла під фартушком пляшечку вишнівочки, вистелила матері на коліна вишиваний рушник.

– Ну, дай же боже, щоб наші живими повернулися, а ми теж до того щасливого часу дожили, – приказала мати і вихилила одним духом келешок. – А ти чого ж не п'єш?

Орися торкнулася губами, скривилася:

– Як його ті мужчини й п'ють? – почервоніла. Щоки калиною взялися, і засміялася Орися розкотисто, гінко, по-дівочому. – Ой, їй-право, сп'яніла, матінко! Геть-чисто вступило в ноги, – перейшла вона на тихий сміх, і ласкаве, розчулено-ніжне заструмувало з її очей.

– Ти ж тільки губи вмочила, – запишалася мати, внутрішньо радіючи, що все йде на лад і що дочка таки хазяйка й приймає її з всіма почестями. «А коли так, то, може, ще й вийде з того розговору, що вона задумала, якийсь толк».

– А от же так і ходить хвилями. А мій Тимусь не пив.

Вона ще дужче поніжніла очима і, п'яненько схилившись, тихо засміялася, видимо, щось пригадавши їхнє, таємне.

– Один тільки раз, як простудився, то випив цілу склянку і зробився такий смішний. Я йому кажу: «Тимоньку, навіщо ж ти мене так у коси цілуєш?» А він каже: «Бо ж ти моя жіночка, моя суджена».

Очі в Орисі занудьгували, заятрилися.

– От уже й заплакати хочеться, – усміхнулася п'яненько. – Їжте, мамусю, бо ви зовсім не їсте. Чи, може, не смачне подала?

– Спасибі, дочко. І смачне, і з рук рідної дитини, та не за тим я прийшла.

Орися прибрала із столу, а мати не зводила з неї очей.

Дочка ще зберігала гінку дівочу постать, але плечі в неї закрутішали, груди набухли і розпирали ситцеву кофтинку, стегна округлилися і круто падали при ході. Від неї вже пахло молоком. Стара підмітила це, але промовчала.

– Скажу тобі, чого прийшла.

Орися швидко пробігла пальцями по кнопках кофтинки і, спіймавши гострий вивчаючий погляд матері, закрила фартухом живіт.

– Нема тобі чого жити в чужих людей.

Орися опустила голову. Пальці, що лежали на грудях, були схожі на брошку.

– Не знаю, що вам і сказати. Він як ішов на війну, то приказував тут жити. І я, матінко, його слова ламати не буду. Вони ж мені не чужі, а рідня, не обижають. А раз він так сказав, то так і буде. А вернеться живий-здоровий, тоді побачимо, як далі.

– Ти мені казна-чого не плети! – прикрикнула стара. – А що я кажу, то вже так і буде. У тебе он скоро дитя. Хто тебе догляне? Кому ти потрібна? – і вона знову гостро і ревниво глянула на Орисю, а дочка прикрила фартушком живіт і опустила голову.

– Що я вам скажу, матінко. Тоді, як ви мені з татом труїли життя, тоді у вас не було до мене жалості. Ми жили зовсім у чужих людей – ви й подушки не дали під голови. А тепер у мене є в що одягтися і взутися та й шматок хліба на столі. Ви прийшлі мене жаліти, а мені тієї жалості не треба. Тепер я, матінко, одного жду, а другого виглядаю. І тільки цим і живу. І хай мені господь поможе.

Одарка встала з лави. В чорній шалі біліло лице.

– Ну, коли так, то пішла я, дочко.

Під шаллю здригалися плечі.

– Ви, матінко, не плачте, я на вас зла не ношу, але з цього дворища

піти не можу. Біля мене тут ночами Тимко ходить. А я присмоктана до нього на все життя.

– Ну що ж! Приходь, хоч на пелюшки дам.

Орися прикусила губу, кров рознесла по жилах чорну образу.

– Не треба, матінко, в самої знайдуться.

Так і розійшлися вони, незлостиві, але й не примирені.

Повернулися свекри з млина.

Йонька встиг по дорозі потрусити чужі ятери, бухнув у ночви мерзлу рибу, вийшов у світлицю. Уляна так змерзла, що не могла розв'язати шалі, і Орися допомагала розмотувати.

– Чого це ти, дочко, така сумна? Чи не болить що? – Придивлялася до неї Уляна.

– Нічого в мене не болить... А то так... Матінка приходили.

– Що вона? Все своєї править?

– Додому кличе.

– Тоді, як скиталися по чужих дворах, не кликала.

– І я ж так їй говорила.

– Ну що ж – на балачки нема часу. Чисть, дочко, рибу на сніданок.

Орися хутенько присіла до ночов із водою і заходилася тельбушити рибу. Одну щуку ніяк не могла спіймати. Тільки підводила руку, як рибина з вибовтом прослизала, пружно вигинаючи рябе тіло. Орися засміялася сама собі і так зайнялася ловами, що не бачила, як мати, журно посміхаючись, дивиться на неї.

«Дитина. Ото б у ляльки гратися. Ех, не в добру годину звела вас доля, діти», – подумала про себе Уляна, розпалюючи в печі вогонь.

У світлиці дробилися два голоси. Один тоненький, хриплявий, другий рокітливий, протодияконський. Крізь щілину тхнуло цапиним духом старечої неохайності.

– Хто там у нас, мамусю?

– Дід Інокеша. З батьком святе письмо читають. Біда з ними. Читають, читають, а тоді як зведуться, так хоч водою розливай. Інокеша раз євангелію порвав, а це приніс другу.

– Про що ж вони сперечаються?

– А господь їх знає. Чула якось, що не доберуть вони, хто з богів головніший: Христос чи Мойсей?

Орися нарешті спіймала щуку і розпорола живіт. Щука зівала жабрами і кидалася в мисці з водою.

«Боже мій, – із страхом подумала молодиця. – Рибині і то боляче, і то вона мучиться, а як же там, на фронті? – і вона пригадала того невідо-

мого бійця, що вмирав у них у хаті від ран. – Боже, якщо ти є на світі, заступи мого Тимка».

Уляна, розтопивши в печі, взяла відра і пішла по воду. Орися переполоскала рибу, обкачала в борошно і розіклала на сковороді. Раптом їй зробилося погано. Вона добрела до дверей і, тримаючись руками за косяк, пожадливо хапала гарячим ротом свіже морозне повітря. Трохи полегшало. Проте вона все ж таки відчувала якийсь шум у голові і млість по всьому тілу. Її дужі, сильні ноги, що так легко носили її тіло по землі, тепер тремтіли і підгиналися: в них уже вступало важке материнство. Орися присіла на стільчик і відчула на руках тверді плити грудей.

У світлиці було тихо. Ушнипившись у євангеліє, там сиділо троє дідів і шукало спасіння у святім письмі. Слиняве шваркання Йоньчиної люльки, протодияконське відкашлювання Інокеші. Крутий бас рокоче притишеним громом:

– Діво пречиста, радуй-ся-а-а-а...

– Дай милосердя, пошли нам утіху, – молодим козликом підпрягається Йонька.

Свята пісня наганяє на Орисю сум. Голоси дідів неспаровані. Йонька стає гопки і тягне богвіда-куди. Інокеша гоготить, як з дубової бочки, дихає грозою.

– Прокляв тебе єси в зачатії, – реве він, і з його грудей рветься невгамовна бичача сила. – І твій поганський рід зничтожу і кості розвію пра-а-а-ахом. І не дійдеш ти, ковбаснику рижий, до землі своєї-і-і-і.

І чим далі Орися вслухалася, тим ясніше розуміла, що діди вчать молитву не з євангелії, а свою, ними самими складену.

– І рикатимеш ти, яко звірина люта, здихаючи по ярах та болотах без води і хліба. І що забрав – віддаси сторицею. І не буде тобі пощади вовіки-віків-і-і-і-ів. О великий Мойсею! Людей із неволі клич. Красную Армію возвелич. Амінь.

Інокеша знову відкашлявся, мовив піднесено-урочисто:

– Раб фашистсько-германський, повторюй за мною слова великої молитви: «Вдар його, велика сила, щоб його в огні спалило. Ниспошли тому бандюзі, кровопивцю Гітлерові, смерть страшну йому пошли. Чи від кулі, чи від рака, щоб сконав він, як собака!»

Йонька висякався, розгублено хлипнув губами:

– Не буду я повторювати, Інокеша. За таку молитву німці шворку надінуть.

– Богохульствуєш?

– Чия власть – того й бог.

– А-а-а. Не кусай мене ззаду – я смачніший спереду! Ха-ха! Розкольник! Продав Мойсея?! Тобі все одно, що пикою, що потилицею ходить? Серебряник! Давай сюди євангелію! Чортові лупатому молись! Він тобі своє клеймо на с... випече залізом, а ти студитимеш за хлівом і будеш сніг печатати. Ха-ха!

Орися чула, як Інокеша залопотів кожухом і вилетів на подвір'я, як буря. Червоний, із пекучими очима, затряс сивими пацьорками поміж тинами. У вікно було видно, як він зупинився біля двору Павла Гречаного і, повернувшись до вихорівського обійстя, щось кричав і погрожував кулаком. Борода його світилася на сонці шматтям ризи.

«Так он яка у них релігія і які молитви!» – усміхнулась Орися і, взявши чаплію, посадила в піч сковороду з рибою.

Уляна поставила відра у куток, розіпнула шаль і струсила з неї сніг:

– Морози давлять – аж тини тріщать. Зустрічала куму біля колодязя, каже – німці теплу одежу в людей відбирають.

Увійшов Йонька, заглянув у піч, кинув косий погляд на Орисго.

– Снідати пора. Моняєтесь тут удвох цілий ранок, а толку чортма.

Драна кожушина відпарилася в теплі, смердить кислятиною, чоботи обмотані ганчір'ям. Після того випадку в лісі, коли згоріла його шапка, Йонька поліз на горище і знайшов там стару будьонівку. Зірку випоров ножицями, всередину вшив заяче хутро, і шапка хоч куди. Як підв'яжеться – як від татарської орди відірвався.

Цілу осінь він баришникував, мінявся коровами, доки домінявся до того, що привіз не корову, а телицю-ялівку з підпущеним телям. Першу ніч воно сумно ревло і тикалося мордою телиці в пузо, а вона дригала ногами.

«Сумує на новому місці», – журився Йонька, прислухаючись до того мекання.

– Може, тобі в цеберку вставити дно та зробити з неї дійницю? – питався він Уляни. – Бо це, кажуть, така корова, що дає молока по два відра.

Вранці Уляна потягла Йоньку до хліва, турнула телиці під пузо.

– Посмокчи сам! Що ти купив-виміняв, щоб тебе на виду змінило? У неї ж дієчки як лієчки.

– Значить, вона дійки вбрала, а бува, що й випускає. Це такої породи. Мені той дядько, що продав, усе виклав.

– А щоб тебе в домовину поклало! – заплакала Уляна та й пішла до хати.

Були б через Йоньчину дурну голову залишилися без молока, та повів Гаврило теличку і знайшов на ярмарку ще дурнішого. Виміняв другу теличку, вона отелилася, і тепер було своє молоко.

Коней у Йоньки було двоє: рижа лахмата кобила з обвислою губою і вороненький білокопитий жеребчик-одноліток. Як заірже, як у дуду заграє. Його Йонька годував окремо і не шкодував вівса, бо думалося викохати для парадних виїздів – десь у гості, на базари і таке інше.

Жеребчик застоявся, заситнів і якось, граючись, укусив Йоньку за плече. Йонька, не довго думаючи, штрикнув його вилами межи ребра. Коник здригнувся від болю і затанцював, натягаючи шкіряне повіддя.

– Іч, яку моду взяв, – докоряв йому Йонька, вигрібаючи вилами паруючі кізяки.

Цілу днину жеребчик іржав і жалібно постогнував. Уляна не могла чути того стогону і послала Йоньку глянути, що там таке.

– Може, в повіддя заплутався, а ти й байдуже!

Йонька пошкрьобав у хлів і, відкривши двері, побачив, що з живота жеребчика стримить кусок закривавленої кишки. Йонька став її запихати пальцями, а вона знову видиралася назад. Тоді він вийняв з кишені ніж і одним махом відрізав кишку. Жеребчик ігогокнув і відскочив набік.

– Який ніжинка, іч, – вилаявся Йонька і вийшов із хліва.

«Тепер не вилазитиме», – подумав. Але на душі було неспокійно. Щоб не страждати самому, показав жеребчика Павлові. Павло надимів цигаркою так, що не стало видно ні жеребчика, ні Павла, і, кинувши недопалок через поріг, сказав:

– Треба обмазати мокрим попелом і зав'язати. Увечері жеребчика стала мучити спрага. Йонька не встигав носити воду. Павло питав через тин:

– Ну, як жеребчик?

Уранці жеребчик сконав, а вночі Павло та Гаврило зідрали з нього шкуру і відтарабанили на скотомогильник.

Тяжку втрату в домашньому господарстві Йонька зустрів ніби спокійно: «Як прийшло, так і пішло», – говорив він домашнім, а вночі схоплювався і шукав під лавою чоботи.

– Куди ти? – питала Уляна.

– Жеребчик ірже. Мабуть, пити хоче.

– Це вже тобі в голові ірже на старість, – сердито обзивалася Уляна і скрушно зітхала в темноті.

І лише тоді Йонька пригадував, що жеребчика вже нема, і мацав на карнизі люльку.

Взимку Йонька став думати та гадати, чим би його зайнятися, щоб давати прибуток господарству, і вирішив кравцювати. Розшукав у скриньці старі ножиці, якими стриг овець, узяв аршин і потеліпався на

хутори. В одному хуторі зглемезив таку сірячину, що дядько гнався за ним з голоблею аж до Троянівки.

Йонька невдач не визнавав і перемандрував у інший хутір. Там узявся за кожухи. Кроїв, вимугикував, і кожух вийшов хоч і не дуже тямистий, проте одягти можна. Лишалося тільки цурки попришивати, бо гудзиків не було. Хазяїн вийшов надвір, а Йонька украв баранячий смушок і прибатував до свитки. Буде, мовляв, з чого добру шапку пошити. Попрощався із дядьком, узяв аршин у руки – і до дверей. Дядько гульк, а в Йоньки на спині баранячий смушок. Замість того, значить, щоб пришити його спідсподу, Йонька захапався і приклинцював його зверху. Дядько смушок відірвав і випер Йоньку з хати, не заплативши за роботу. Йонька вийшов за хутір, побив об вербу і закинув ножиці. На цьому і скінчилося його кравцювання. Тепер він нудився в хаті без роботи.

Прикуривши люльку від жарини, він сів на стільчику біля дверей і довго сидів, задумавшись, плямкаючи шорсткими губами.

У сінях затупотіло, зарипіло снігом. Йонька скочив туди і повернувся з перекрученою задом наперед шапкою.

– Давай рибу смажену, шукай самогон. Поліцаї прийшли.

– Еге ж, оце для них смажила.

– А я тобі кажу давай, бо можуть таку пропозицію зробити, що з хати хлів зробиться.

Уляна гримнула сковородою.

– І не гляну. Хай роблять, що хочуть.

Довелося Орисі нести сковороду. Коли вона зайшла до світлиці, біля столу, впираючись гострою смушевою шапкою в стелю, сидів Гошка. Синя бекеша розстебнута, морда сиза, очі в червоних прожилках, як у бика. Северин Джмелик, у своїй незмінній кубанці і кавалерійській куртці, з карабіном за плечима, потирав із холоду руки. Гроно білого чуба, вкритого паморозззю, клубилося з-під шапки.

– Гості в хату – могорич на стіл. Така служба. Ей ти, пан, – крикнув до німця, що з цікавістю розглядав вишиті рушники на стінах. – Шнапс. Трінкен? Гут?

– О-о-о! – закивав головою німець і жадібно потягнув ніздрями смаковитий запах смаженої риби.

Це був уже підстаркуватий солдат-тиловик, веселий і неспокійний. Він увесь час присвистував, прицмокував і тупотів чобітьми в солом'яних чунях.

Німець поставив карабін і поперся за стіл, навіть не скинувши шапки.

– Ну, скучаєш за Тимком? – ошкірився Северин, швидким поглядом скидаючи Орисю з ніг до голови.

– А тобі яке діло?

– А те, що німці скручують таким, як він, голови, як баранам. А Тимко – дурень. Хомлига. Був би поліцаєм, а то пішов жидам служити. Загребуть, як падаль. Молотарка день і ніч гуде. Дурний.

Орися зблідла, а в очах лихоманка:

– Оце таке бажаєш за те, що тебе від тюрми спас?

– Добре забувається, а погане – платиться.

– Що він тобі поганого зробив?

– Тебе вкрав. Бач, надув – живіт до носа. Ха-ха!

З хатини вийшла Уляна. Лице її було холодним, як у цариці.

– Марш у хатину, – суворо сказала Орисі.

– Привіт, маманя, – замахав кубанкою Джмелик. – Цей німчура дудлить самогон, як швець. Іменем Німецької імперії – ще пляшку.

Уляна з гордо піднятою головою пішла в хатину і закрила за собою двері.

– Всі на мене злі, а я ще зліший, – засміявся Джмелик, наливаючи Гошці самогону. – Пий, Гошко, бо ти дурний. Ти дрантя і г... Я б тобі вліпив кулю в потилицю за милу душу.

– Ги-ги! – засміявся Гошка і тяжко ворухнув щелепами.

– Пан, ти німак? А якого ти чорта до нас прийшов?

Німець перестав жувати і уважно вставився на Джмелика п'яними очима, намагаючись зрозуміти, що йому кажуть. Він розумів, що його питають, чи смачна риба, і швидко закивав головою і зашльопав масними губами, повторюючи:

– Каррашо. Плю, плю, плю... (Це мало означати: риба). Єсть каррошо.

– Удавися кісткою, буде ще краще. Ти нас із Гошкою повезеш у Німеччину? Повезеш? А я плюю на твою Німеччину. Мені й тут добре. Тільки щоб тебе тут чортмало і більшовиків. Пойняв? А щоб ми були із Гошкою. Але Гошка дурний, він такий дурний, як і ти. Вас обох спарувати і на скотомогильник. Діду Йонько, правду я кажу чи ні?

– Хто ж його знає, – відкрутився Йонька від прямої відповіді.

– Ага, значить, ти не хочеш відправляти їх на скотомогильник? Тоді вони тебе відправлять, – зареготав Джмелик і підвівся з-за столу.

Німець посоловіло глянув на Гошку, на Джмелика, взяв карабін і, раптом зробившись похмурим, кивнув головою на двері:

– Форан, – різко викрикнув він і злегка штовхнув прикладом Йоньку.

Всі стабунилися біля дверей, і від усіх несло перегаром.

– Яка є тепла одежа – викладай, – понуро обізвався Гошка. – Забираємо для німецької армії.

Йонька жалісно заблимав віями.

Його ніхто не слухав, і німець з Гошкою взялись до діла. Гошка відбив прикладом замок від комори, розчистив німцеві дорогу. Той підійшов до скрині, поцмокав, посвистів, оглянув з усіх боків і став вишвиргувати з неї шмаття. Полотно, полотно, полотно. Цілі сувої вибіленого біля Ташані полотна. Німець киває і прицмокує, а Гошка пиряє його на підводу. Воно розмоталось, і видно на його сліпучій білизні печатки німецьких шипів. Джмелик стоїть, спершись об одвірок, димить німецькою сигаретою, обдирає карабіном крейду із стіни. Очі його весело виблискують, йому смішно дивитися, як скулиться Йонька.

– Обдирають, як липку? О, ми це вміємо… – і виходить надвір.

Німець заглядає по закутках і виводить із хліва теля, на якому парує від морозу шерсть.

– Котлет, харрош котлет, – висвистує він у захопленні і плексає злякане теля по ситих боках.

Гошка прибичовує його коло полудрабка так, що воно харчить і крутить головою.

– Попусти, – просить Йонька, – задавиться.

Але Гошка не попускає, і воно стоїть, витягши вгору шию.

– Щоб швидше йшло, – гогоче Гошка і рушає з двору.

Теля спинається, харчить, оре ніжками сніг у дворі. В Йоньки трясеться борода і сльозяться очі. Він стоїть у воротях, згорблений і жалісний. Джмелик кричить, вимахуючи кубанкою:

– Готуй, старий, самогон. На другий раз хату палити прийдемо, – і його зуби мигтять, як німецькі шипи на чоботях.

«А шинелів та чобіт і не знайшли. Чорта пухлого. По них тупцювалися і не знайшли, – святкував, закриваючи ворота, Йонька. – А з теляти що за наїдок? Для доброго чоловіка – на один борщ».

Але коли Йонька закрив ворота і пройшов дворищем, то біля хліва його охопив інший настрій, ніж біля воріт.

– Грабителі! – закричав він і огрів вилами корову по кульшах. – А ти не могла заховати своєї дитини десь в куточок, відьма довгохвоста?

Корова жалібно мукнула, питаючи, очевидно, куди повели телятко. Йонька ще раз огрів її по здухвинах і вскочив у хату з лютістю голодного вовка, у якого з-під носа вирвали здобич.

– А, шмандри заташанські, ви все біля печі третесь? Ану ж розлітайтесь по одній!

Уляна вхопила з кутка рогача і випхала Йоньку за двері. Він ще довго гомонів у сінях та нахвалявся, а тоді поволікся до Павла Гречаного повідати про свою печаль.

Орисі після такого домашнього заколоту зробилося погано, і вона, щоб вирватися з нього, назбирала купу різного шмаття, визолила його і, склавши на санчата, повезла полоскати на Ташань.

– Сокиру прихопи, бо, може, ополонка замерзла, – крикнула Уляна з порога.

Орися знайшла сокиру, кинула на гору шмаття і через хворостяні ворітні виїхала до потоку, що промерз льодком аж до самого дна. Санчата з легким хрупанням різали полозками бурулькуватий сніг, білизна парувала, пахла кленовим кадобом і мокрим попелом. Яр був занесенний снігом, і Орисі зробилося ще сумніше. Вона пізнала те місце, де лежав одного весняного дня Тимко після бійки з братом, а вона обтирала йому кров із подряпаної щоки. Ось там вони ходили удвох цілу ніч, ховаючись із своєю любов'ю від усіх на світі, а він черпав їй воду з потоку, а вона жадібно пила з його жмень, як із ковша, і вода була холодна, така холодна, що трудило зуби. Десь тут він ліпив із вологої глини страшних чортів, відьом, циган і лякав ними; десь тут вони рвали жовтий медянистий безсмертник і липучі козельці, десь тут Тимко під великим секретом показував на пташині гнізда і жовторотих заїдастих пташенят, що тоненько пищали і роззявляли роти, вимагаючи їжі. «Вони думають, що ти мати», – сміявся Тимко, а Орися ловила комах і напихала пташенятам в ненажерливі пельки. Тимко сварив її за це, говорячи, що пташина «чує людський дух» і покине гніздо. «І малят покине?» – з острахом питала Орися. «Малят, може, й не покине, але птахи не люблять, коли до них втручаються люди. Адже вони птахи. Вони люблять жити самі, за своїми правилами». І все це було тут. «Приходять, забирають, що впаде в око, – повернулася вона думками до сьогоднішніх подій. – А там – наші. І вони про все знають. Коли б то швидше ви прийшли з того далекого краю та побачили, як нас тут мордують!»

Потоком Орися добралася до Ташані, і її зараз же різонуло в очі широкими снігами. По річці – свіжий санний слід, кінські кізячки. Видно, хтось недавно проїхав. Тіні від верб сині. Вітром налущило сухих гілочок у сніг, і здається, що то походили птахи. Очерети вигиналися лисячими спинами, і були такі місця, де вони попримерзали до льоду, утворивши затишні печерки. Може, там коли ночував зайчик-побігайчик, а може, й лисиця...

Орися знайшла ополонку, але вона була замерзла, і молодиця потягла санки до виру, що курився туманом у морозному вранішньому по-

вітрі. До самого виру під'їжджати небезпечно – підмиває лід, і Орися зупинилася біля малесенької ополоночки, на якій ледь-ледь зашерх льодок. Вона взяла сокиру і деякий час стояла в задумі, дивлячись, як під льодом ворушиться чорна вода.

«Що там робиться? Там теж є своє таємниче життя». Вона стала на коліна і, приклавши долоні до скронь, заглянула у воду, яка була чорною і неспокійною. Чим довше дивилася Орися, тим дедалі більше розкривала ріка свої таємниці, і вода вже була не чорною, а зеленою, як начисто вимита пляшка. Потім зробилася світло-голубою і пішла перед очима райдужними колами, і в тих райдугах русалчиними косами ворушились куширі, ніжно пригладжувались водою. Якісь червоні жучки спалахували, як рубіни на діадемі річкової цариці; слалася чиясь зелена борода, всріблена піщаними блискітками; чужа чорна велика жменя показувала Орисі із темного дна все нові і нові дива: зелені, оранжеві, голубі тіні, забрижені тремтливою мерехтливістю, риб'ячі очі, що дивилися на неї спокійно, по-царськи, із тихим відсвітом чогось неземного, потустороннього, і не встигала Орися намилуватися, нагледітися, як річка вже міняла видива, там щось перелаштовувалося, творилося, шукало свої форми, з-під льоду хтось витягав білі алебастрові стовпи і ставив сторч аж на дно – і виходив голубий палац з рожевими вікнами.

Зграйка золотих рибинок пропливала тихо, як у казковому царстві, і хтось невидимий заманював їх у чорну глибочінь і не повертав назад. Щось спалахнуло там голубими іскрами і згасало, щось ворушилося і випиналося, як гаддя, жахало Орисю холодом і слиззю.

Раптом з чорного днища стало проступати світло, і Орися побачила, що вода вже не голуба, а зовсім прозора і дно вгнуте, як миска, і вислане блискучим піском. Орисі зробилося по-дитячому радісно, бо вона зрозуміла, що то сонце просвітило воду і заграло в ній світлими тонами, і вже не рибки пливли у воді, а вербові листочки, яких несло крученою течією від берегів; голубий спалах – це піднята з дна раковинка, пнуче гаддя – вербове коріння, і підводний світ уже не жахав, а радував її.

Орися усміхнулася, прорубала ополонку і заходилася виполіскувати шмаття. Із обмерзлих чобіт з лускотом обсипався льодок. Під кожухом ходить жар, щоки горять, морозне повітря зліплює ніздрі, а сонце розводить на льоду олійні плями.

«Човги-човги, човги-човги, – каже Орисин чобіток, – литочки червоні, як шипшиною натерті. Хоч і без панчох, а гарячі, аж пощипує».

Коса розплелась і полізла за шию теплим клубком.

– Оце допралась, – посміхається Орися. – Ну, й поправляти не буду.

Хто тут мене бачить? А он дуби стоять. Нелині. Листячко й досі тримається. А сорока як вистрибує. Іч, що виробляє!

Орися взяла шматочок льоду і пошпурила на сороку. Пташка знялася і полетіла. Здалека вона була схожа на веретено.

«А он на тому місці ми з Лукеркою за патли одна одну цупили. Ну й дурні! Я б їй зараз усе пробачила».

На Ташані, за дзеркальним плесом, хтось бив сокирою лід. «Юх-юх», – витьохкувало десь угорі, і здавалося, що хтось лата небо голубою бляхою, щоб не сипався сніг на землю.

Гнеться очерет і промітає китичками сніжок на льоду. Вітер дме в очеретину – на сопілочку грає. В очах у Орисі голубе тепло.

– Я б і свекрові простила, він уже старенький.

Орися складає на санки обмерзле ряднинння, руки з кожушка як дві редиски. Раптом закусує губи і присідає на санки. Але те, що почалося, робить своє діло, хоч вона і гризе зубами кислий кожух, щоб не закричати.

Латочка, який ішов на Пісочкове трусити ятери, знайшов Орисю на стежці. Вона вже йти не могла, сиділа, обхопивши вербу руками, і озвірілими від болю очима благально дивилася на свого рятівника.

– Доходилася, чортова дурепа, – вилаявся він і потяг на руках до Вихорового подвір'я. – Ну й викручує вашого брата, як ряднину після дощу!

Біля хворостяних ворітець Орися вхопилася руками за кілля, лизнула з тину сніжок.

– Ідіть, я тепер сама.

Уляна, зачувши голоси, вийшла на поріг, ахнула, обережно завела Орисю в хату і, роздягши її до сорочки, поклала на ліжко. Йонька посунувся було за тютюном, але Уляна виштовхнула його в сіни.

– Їдь за повитухою, – коротко наказала вона і пішла розтоплювати піч, щоб нагріти води.

Йонька очманіло топтався біля дверей:

– Корова заболіла, чи що?

Із хати почувся стогін. Уляна із загадковим, урочистим виглядом на обличчі наливала воду в чавун.

– Догралися, – пробурмотів Йонька і став збиратися в дорогу.

Але збирався він, як за смертю: довго шукав рукавиці, батіг, хурчав загаслою люлькою, нипаючи по всіх закапелках. Нарешті погрюкав чобітьми надвір, а невдовзі повернувся:

– Черезсідельник десь пропав. Ти не бачила?

Уляна швиргонула з-під лави відсиріле шкурaття. Йонька пошкрьобав з хати. За хвилину знову повернувся:

– А за ким же їхати? Я до того кажу, що як за Вівдею, то не виплатиться. Вона за таке діло мішок пшениці потребує.

Уляна мовчала. З хвилину Йонька стояв у тяжкій задумі, тоді зашворкував шапку, заткнув за пояс рукавиці і аж тепер вийшов з хати.

Коли виїхав з двору, Уляна закрила на засув двері і повісила в сінях дубову гіллячку з торішнім листям і віночок з хмелю: щоб дитина народилася здорова, як дуб, і кучерява, як хміль.

Орися лежала у світлиці, принишкла і насторожена.

«Боже, що ж це зі мною буде?» – шепотіла, тривожно прислухаючись. Вона бачила, що мати одяглася в нову кофтину і нову спідницю і ходила по хаті загадкова і шепотіла сама до себе. Навіть усміхалася. І те, що сувора свекруха усміхається, бентежило Орисю. «Вона щось таке зна. Щось зна, а мені не каже», – в розпачі думала Орися.

А день був такий світлий, такий чистий. В заморожені вікна лилося стільки сонця, що кришталеві квітки на шибках миготіли і видзвонювали.

«Боже, як гарно надворі, а мені так боляче...»

Орися відвернулася лицем до стіни, але й на стіні, на червоному рядняному килимчику, теж гніздилося сонце, і Орися чула, як воно важкими злитками бубнявіє їй у грудях і наливає тривогою чекання.

Уляна гуркала чавунами, плюскотіла водою.

Орися замотала головою, відчуваючи, як іздалеку накочується на неї біль.

«От починається, а вона грюкає чавунами. Нікому я не потрібна, нещасна», – і їй так зробилося себе жаль, що вона втопила голову в косах і заплакала.

Уляна глянула на неї, усміхнулася.

– Нічого, потерпи, голубочко! – погладила шкарубкою долонею, що пахла дубом, хмелем і любистком.

«Добре казати – «потерпи!..»

Орися знову повернулася до вікна і стала дивитися на кришталеві квітки. Раптом вони закрутилися, замиготіли, змішалися, і все навколишнє доходило до Орисі через чорні блискавки. Вона покликала матір, торкнула губами руки. Губи її шорсткі, як рашпіль:

– Матусю, помру я... Мучить мене... Всередині палить...

– Господь з тобою, дитино. Що ти говориш, донечко?.. Потерпи ще трішки. Вже скоро...

Уляна пішла в хатину, внесла ночви з теплою водою.

«Боже, ніхто мене не жаліє, і всі хотять, щоб я померла», – кривиться від болю Орися і відвертає голову до стіни.

Уляна тривожно позирала у вікно. Йоньки не чути і не видно. Тоді вона накинула на плечі шаль і побігла до Гречаних по Явдоху.

«Вона нічого не тямить у сьому ділі, та хоч пособляти буде».

Явдоха перехрестилась, ватяну фуфайку на плечі – і з хати.

– Я хоч сама, сусідко, не родила, та бачила, як інші родять, то вже щось пособлю, – гомоніла вона дорогою.

Уляна мовчала. Прийшовши, вони гарно, з милом, кілька разів вимили руки в гарячій воді і взялися за діла. Коли все було зроблено і породілля заснула, вони перехрестили дитину, спелюшкували її і поклали біля матері. Ввійшли в хатину, раді і схвильовані.

– Хай поспить! Їй тепер тільки того й треба, – сказала Явдоха. – Дай я тебе почоломкаю, сусідко.

Уляна розгубилася:

– За що ж таку стару цілувати?

– Як же, ти хазяйка, двох онуків вигляділа, тепер маєш третього. Невістки, вони що? Молоді, дурні, їх треба вчити, як на світі жить. А хто ж ту науку дасть? – допитувалася захмеліла Явдоха, бо Уляна по такому випадку піднесла їй чарчину вишнівочки. – Свекруха. Вона й дитину догляне, вона й невісточку розуму навчить.

Так вони сиділи і шепотіли, розчулені, збентежено-радісні, і коли Уляна пішла у світлицю наглянути, що там робиться, то і Явдоха визирала з-за її плеча.

Сусідки знову присіли до столу і пустилися в спогади: як дівували, скільки кому приданого дали і, мабуть, ще б довго гомоніли, та надворі занокало, затупотіло, і в хату всунувся Йонька, весь обкиданий снігом, а з ним якийсь чоловік у башлику. Чоловік цей був такий високий, що в хаті відразу зробилося тісно й темно. Не гаючи ані хвилини, вони пороздягалися, і тоді Уляна ахнула: перед нею, оброслий по очі бородою, стояв Шкурупій – знаменитий на всі хутори бикоріз і холостальщик жеребців. Від нього так і перло карболкою і оцтовим смородом кінського поту.

Уляна злякано витріщилась на нього. Йонька зажебонів їй на вухо:

– Домовився з ним за коробку пшона. А цього чоловіка хвалять на хуторах. Кажуть, де телятко приймав, усюди виживало. А що дитина, що теля – однаково.

Шкурупій витяг із торбини телячі щипці, поклацав ними і попросив склянку самогону:

– Всіда перед цим ділом впотрібляю…

Уляна налила, він випив, розгладив бороду.

– Ну, де ж породілля? – і поліз у світлицю. Уляна завернула його назад, налила ще склянку.

– Пийте на здоров'я, а новородженого ми самі прийняли.

Шкурупій випив, засунув щипці в торбину:

– На сьому до свідання. А ти, хазяїн, відвези мене на Блажнівку. Там серйозне осложнєніє послє отьола.

Йонька вибіг запрягати. Уляна кивнула на двері і сказала Явдосі:

– Ото бачиш? Отак і живу.

– Та й у мене – не кращий, – зітхнула Явдоха.

...Через тиждень Орися встала, і в її очах навіки поселилося нове сяйво, яке спалахувало щораз, як тільки вона дивилася на дитину.

Одного разу Уляна застала її в сльозах. Схилившись над дитиною, Орися плакала, а воно, заплющившись, чмокало Тимковими губами, шукало соска.

– Чого ж ти плачеш, дурненька? – питала Уляна, пригортаючи невістку до грудей.

– Воно мені дуже груди лоскоче, як ссе, – світилася Орися.

Уляна і Орися усміхалися, дивлячись, як воно сучить ніжками і хапає ручками повітря, дякувати світові і долі, що послала у такий час розраду і тиху радість у їхню хату.

Йонька і той перемінився: зняв із горища вервечану колиску та й примудрував її на гаку посеред світлиці. Домашні довго не могли зрозуміти, чого це він такий добрий, доки сам не проговорився:

– Хлопчик – то прибуток на хазяйстві. А дівчина – катзна-що. Піде – і півхати з собою потягне.

Хлопчика охрестили в ступській церкві й назвали Матвійком. Хрещеним батьком був Гаврило, матір'ю – подруга Орисі – Ганнуся. Хлопчик уродився смаглявим, чорнобровим, опецькуватим, за всіма ознаками – викапаний батько, тільки й різниці, що в Тимка чорна родимка під оком, а в сина сповзла трохи нижче на щоку. Хлопець ріс крикливий і запальний. Як приходив час годування – кричав, як на пуп. Насмоктавшись, засинав, і не чути було його цілими годинами. А щось не по його – знову пхенькав і всім тілом вив'юнювався із бабиних пут, якими було його закручено поверх пелюшок – бабиною крайкою.

– Іч, характер свій показує, – буркотів Йонька. – Усе від того баришника. Хоч би що-небудь переставив.

Уляна відганяла Йоньку від колиски:

– Іди надвір поратися, нічого біля дитини стовбичити. Ще холоду в колиску напустиш.

Йонька йшов, бо що зробиш – ще одно народилося. Тепер його старість забезпечена: удвох із батьком швайкою на піч підсаджуватимуть.

«Он як воно повертається. Думав, від Федота внука дочекаюсь, а вийшло – від баришника», – і Йонька бив кулаком кобилу під пузо, ніби вона була у чомусь винна.

XV

Стояв над яром могутній дуб, а під ним топтався в снігу чоловік. Смушева шапка, куций кожушок, при боці шабля. З рубчатого темляка скапує місяць. Раптом чоловік насторожується: з білої мли почулося коняче хропіння. «Куцу-куцу, куцу-куцу», – клацало об дугу залізне кільце. Снігами слалися конячі тіні.

Чоловік вийшов на дорогу, глухо спитав:

– Стой! Хто йде?

– Ступська поліція.

– Паняй ближче.

Із саней сплигнув високий чолов'яга і, плутаючись у шинелі, підійшов ближче.

– Це ти, Саливоне? – запитав, приглядаючись.

Чоловік у смушевій шапці вихопив шаблю і рубонув поліцая по шиї. Поліцай видихнув «гех» і впав у сніг. З розірваної артерії свиснула кров. Другий поліцай, віком майже хлопчисько, закляк у санях і просився, щоб його не вбивали.

Із яру вискочили озброєні люди і обступили сани. Порубаний поліцай харчав горлом і розгрібав руками червону кашу.

Оксен допитував:

– Куди ви їхали?

– У ліс ловити партизан.

– У тебе пропуск із комендатури?

– Там. У того, – клямцав зубами поліцай. Оксен підійшов до конаючого, перевернув ногою на спину і, вийнявши документи, поклав у свою бокову кишеню.

– Гони на Ступки, – наказав він, сідаючи в сани.

Молодий поліцай не міг розібрати віжок, – з-під нього тягло смородом.

– Ану, піди витруси своє добро.

Поліцай хутенько зробив, що наказано, обмостився соломкою і вдарив по конях.

Десь у лункій млі загавкала тривожно лисиця. З теклини яру, жа-

дібно ошкірившись, пробіг вовк; свіжа кров чманила його. В морозному повітрі – теплий конячий дух, шипіння полозків по снігу.

Біла пустеля мовчить. Місяць на ясенових санчатах спускається з горбів. Понад яругами костричаться дикі терни.

Хіба ж не був він тут, на ступських землях, у дні своєї юності, коли місячна доріжка вела його по росах на хутори до ласкавої Олени? Хіба не єднався із тихими вечорами, голубими тінями, житнім колосом, далекою парубоцькою піснею? А потім, як уже люди поставили головою артілі, хіба не він орав отут ниву, косив сіно і підставляв змозолені жмені важкому зерну, що лилося з потоків? Хіба не тут ловив обличчям холодні тіні від хмар у страшні липневі спеки, коли весь степ пах зерном і солом'яною трухою? Тут його дощі студили, грози колисали, і паркий дух землі ніжив його хліборобське серце. Тут. Усе тут. Він пізнає ті місця навіть під ногами. Он там ступчани сіяли пшеницю, а там були їхні пари, бурячище, а там – конюшина, царство квітів і бджіл. А де воно все? Де? Замело, завихрило, чорною бурею покрило.

Оксен курить у рукав, горбиться, а серце щемить, і робиться жарко під кожушком. Потім він кидає цигарку в сніг і дивиться на свої руки. Вони чорні і безжальні.

«Усіх буду вбивати. Всіх, з кого причитається ім'ям Радянської влади».

Оксен знову хотів закурити, але втримався: під'їжджали до Ступок.

Біля крайніх хат їх зупинив поліцейський пікет, перевірив перепустку і хрипким голосом попросив самогону.

– Дамо, як назад їхатимемо, – весело пообіцяли із саней.

– Не забудьте ж, бо загибаю від холоду.

Коні рвонули з місця, кинули з-під копит кім'яхи снігу. Запахло мерзлими стріхами – назустріч кинулись хати. Хропуть коні, а в Оксенових товаришів – руки на автоматах.

Сільрада. Тепер – комендатура.

Оксен іде в приміщення. Смушева шапка набакир, кожух розстебнутий.

Вартовий відбирає перепустку і викликає перекладача. Оксен стоїть у тісному коридорчику, свічки-плошки вихитують язичками, темляк пітніє від тепла. На стіну лягає світлий квадрат з чорною людською тінню, – то відкрилися двері, і гладко причесаний німець у мундирі і валянках підійшов до Оксена, з прижмуром оглядаючи його. Німець кидає погляд на білу пов'язку на рукаві Оксена, на вичищені снігом чоботи, на смушеву шапку, морщиться від кислого смороду кожушка.

– Що ви хочете? – питає він Оксена.

– Мені треба бачити коменданта. Я намацав розташування партизанського загону «Іскра».

– Хто ви такий?

– Я шеф поліції сусіднього району Мороз.

– Аусвайс.

Білі пальчики потяглися до Оксена. Оксен ступив крок вперед і хляснув німця в дихало. Німець упав і, падаючи, звалив плошку.

Оксен загримів чобітьми по темному коридору, намацав двері. «Де тут комендант? Де?» Рвонув двері і побачив його. Він стояв за столом із чашкою кави в руках і здивовано і разом з тим сердито дивився на Оксена.

«Як ви сміли сюди вриватися? Хто вас впустив?» – говорив увесь його вигляд.

Раптом він зрозумів, рвонувся до кобури. У Оксена заплигав у руках автомат. Комендант упав грудьми на стіл.

Він не був убитий, а тільки поранений. Коли в кімнату ускочив засапаний Василь Кир, комендант сидів на підлозі, затиснувши рукою ліве плече. Хрести на мундирі і плетений погон були зальопані кров'ю.

– Тягни його надвір, – наказав Оксен. Василь Кир згріб коменданта, телефонним кабелем скрутив руки, потяг на ганок. Бій клекотів на околицях, наші вибивали залишки гарнізону із села. Горіла комендатура. Полум'я рожевіло на снігах, освітлюючи майдан, чорні мечі тополь, низенькі, заметені снігом хати. Постаті партизан метушилися у рожевій млі. Промчалися коні з пустими саньми. Якийсь чоловік бігав попід хатами і кричав:

– Виходьте, люди! Партизани. Свої. Виходьте!

Божевільних коней спіймали між тополями, очистили сани від снігу і поклали на них поранених. Гарячі, спітнілі, поверталися партизани з бою, везли поранених, несли забитих. Оксен сидів на своїх санях. Йому підвели тремтячого від холоду і пострілів трофейного коня. Оксен потьопав його по шиї рукою і, торкнувшись ногою до стремена, злетів у сідло. На тлі ясної пожежі гаптувався танцюючий кінь із вершником. Підбіг командир третього взводу (Оксенові видно з коня, як на засніжену кубанку осідає сажа від пожежі), доповів, що гарнізон розсіяно, частини німців і поліцаї прорвалися на Зіньків. Будуть там не раніше, як через дві години. Серед наших є поранені й забиті. Оксен наказав:

– Поранених і забитих на сани – і негайно відходити. Ваш взвод – на охорону. Відхід робіть якнайшвидше.

Комвзводу побіг у темряву, і за кілька хвилин п'ятеро саней вискочило із села в степ.

Із хат виходили люди, тислися біля Оксенового коня. Стояли в кожухах, свитках, фуфайках, диміли парою. Партизани привели одного німця і поліцая, поставили перед конем Оксена. Німець в одній білизні, босий, на шиї жетон-смертник, поліцай у бекеші, обличчя похмуре, очі вибалушені ляком.

– Зніміть із нього бекешу, хлопці, бо йому жарко.

Низенький партизан із забинтованою рукою підбіг до поліцая.

– Ану, витрушуйся з тепла.

Поліцай мовчки скинув бекешу.

– Звідкіля він, люди? – спитав Оксен.

– Хутірський. Із Яблуневого хутора.

Оксен оглянув плечисту постать і дужі руки поліцая.

– Орав би ти землю, жито сіяв. А тепер відведіть його до коменданта.

Поліцая і німця відтягли до коменданта, що стояв під тополею.

– Що будемо з ними робити, люди?

– Судить! Хай кладуть своє життя за наше горе!

– Повбивать їх!

– Жили з нас викручували. Смерть їм!

Розлючені діди підійшли до тополі, очі їх від пожежі червоні і лиховісні.

– Ну що, доплигалися на нашій землиці? – Стріляй їх, командире. Ми хочемо глянути, як вони по снігу качатися будуть.

Оксен прикликав двох партизанів з автоматами:

– Відведіть їх у сніги.

Їх зв'язали віжками, повели в очерети. Люди стояли тихо, без шепоту. В очеретах затріщали автоматні черги – і все стихло. І раптом дзеленькнули у вікнах шибки і нашорошилися стріхи – сильний далекий вибух вирвав із пожежі цілий стовп іскор. Юрба здригнулася. Оксен випростався:

– Спокійно, люди! То наші партизани-підривники зірвали у Матусевому мінний склад. Люди! Я знаю – тяжко вам. Ворог нещадний, але його вже гонять і б'ють. Наші війська розгромили фашистів під Москвою і пруть їх далі. Вся земля горить під їх ногами.

До Оксена підскочив вершник і, перегнувшись із сідла, щось тихо сказав. Оксен затривожився і, привуздивши коня, стояв наслухаючи.

– Із району у ваше село їдуть каратели, – сказав він тихо, але всі почули його слова, і юрба сколихнулася. – Ми зустрінемо їх. А ви стійте один за всіх і всі за одного. Краще було б, якби ви втекли в степи, в ліси, в хутори...

Він здійняв папаху, поклонився на всі чотири боки мовчазним дідам і, пригарячивши коня, повів загін за село.

Кілометрів за чотири від села зустрів німецький ар'єргард – посилений загін поліції. Билися з годину. У снігах хропли конаючі поліцаї і матюкалися, коні бігали без вершників, іржанням тривожили ніч. Німецькі міномети чохкали із-за бугрів, кулі просівали сніги, і Оксен вирішив відходити в яри.

Він добрався до лугів і зустрів ще п'ятьох партизанів. Один поранений в руку, другий – у плече.

– Якісь кінні за нами гналися. Мабуть, поліцаї, – сказав один з них. – Ми їх з коней позбивали, вони й відстали, – закінчив він насмішкувато.

Оксен вислухав не дуже захоплено, він зрозумів, що якщо їх намацали тут, у комишах, то треба негайно відходити далі, бо за цими ганяється хтось такий, що добре знає місцевість.

На приташанні було світло, як удень. То горіли комиші.

«Ага, хотять нас викурити. Отже, якщо вони запалили з того боку, то, виходить, хочуть притиснути нас до болота».

– Пішли, – тихо наказав Оксен.

Ступський луг проскочили за годину і зупинилися, ошелешені: попереду ясно вимальовувалися чорні фігури вершників, що гарцювали на горбах. Оксен розвернувся і повів своїх людей на північ, до манилівських ситнягів. Але і там вони наткнулись на засаду. Хтось перекрив кожну стежку. Тоді Оксен пішов на риск – він вирішив іти на степову смугу, щоб виярком та балками пробратися до охтирських лісів.

Тихцем перебралися через гнилі рівчаки, непоміченими вийшли з лугу і тільки хотіли йти степом, як помітили п'ятьох вершників, що наближалися до них легким алюром. Вершники зупинилися, видимо, про щось радячись. Один з них поскакав до лугів, а четверо стали обережно обходити оксенівців, не роблячи жодного пострілу. Один з оксенівців став на коліно і пустив по них довгу чергу. У снігах застогнав кінь, вершник спішився; троє продовжували переслідування.

Вдалині чулося кінське іржання, вітром доносило слова команди і гнівну німецьку лайку. Щохвилини злітали ракети, сніги зеленіли, наче парчеві ризи.

Оксен зрозумів, що степом продертися не вдасться, і завів своїх людей у порослу хащами глибоку яругу. Оксенівці сиділи, прислухаючись. Угорі ясно чулися людські голоси, біганина.

Оксен вийняв із піхви шаблю і став розчищати сніг. Всі зрозуміли і теж заходилися розгрібати сніг. Земля була мерзла і тверда, і вони ру-

бали її ножами від гвинтівок. Працювали швидко, обкладали окоп твердим корінням і корчомаками, знайденими у яру. Угорі злітали ракети, людям стало видніше, і вони знаходили дещо для захисту: камінь-валун, занесений сюди паводком, шмат дубового стовбура. Надибали наметену снігом криницю, розібрали зруб і перенесли до окопу. На горі чули їхнє вештання, але не стріляли – хотіли взяти живцем.

О четвертій попівночі оксенівці закінчили свою роботу, підрахували патрони, зарядили зброю, і кожен зайняв своє місце.

Оксен сів біля дуба, коріння якого перепліталося в окопі, і, загорнувшись у кожушок, закрив нарізані вітром очі. Чув, як стиха перемовляються його люди, шелестять шинелями об сніг, хтось напомацки заряджає диск і дзвенить патронами, і цей дзвін дуже гучно віддається в його грудях, хтось стукає металом об метал, і від того стуку трудить в зубах, потім хтось ламає сухе дерево, і воно тріщить, як автоматна черга. Оксен дихав у кожушок, і теплий дух зігрівав його. Він задрімав і побачив перед собою холодну снігову пустелю, і йому зробилося страшно від її тиші і фосфоричного сяйва. До самого обрію, скільки сягає око, на застиглих конях сиділи вершники. Оксен чує, що йому теж таке пороблено, що ані ворухнутися, ані розкрити вуст. Він може тільки дивитись вперед і завмирати від жаху перед холодною пустелею, в якій його заморозили живцем. Раптом із-за обрію налітає смерч, і несе чорного вершника разом із конем, і легко опускає на сніг. Оксен дивиться на нього з подивом. Це ж командир ескадрону, разом з яким вони ганялися за басмачами в пісках Середньої Азії...

– Ви ж були зарубані у Гормацькому кишлаку? – кричить до нього Оксен і від того крику прокидається. І вже не сніги, а безмежні сліпучі піски бачить він. Застигли хвилі дюн. Вершники в білих гімнастьорках, білих будьонівках, при кожному шабля і спис, а командир носить на оголеній шаблі сонце і каже:

– Всі ви мертві, порубані і постріляні, я ж воскресив вас, щоб повести в останню атаку.

«Я ж не мертвий, а живий, – думає Оксен. – Я ніколи не був убитий».

Але зімкнутий стрій набирає розгону і летить за дюни. Раптом все щезає, і Оксен стоїть на троянівській горі сам, без шаблі, без коня. Перед ним жита, жита, вигорілі, аж колосся скрипить.

«Чому ж не косять? – питає Оксен. – Я зараз піду і зберу людей».

Він іде в село, а хати пусті, нікого немає. Він іде далі і бачить – по ташанському мосту йде мати у білій сорочці, чорній керсетці, боса і з ціпком. Він хоче запитати, де його сім'я, що з дітьми, а вона, забачивши

його, повертається і тікає назад, до Пісочкового. Оксен за нею. Добігає до потоку, а матері немає. Тільки з каламутної води виглядає її обличчя.

– Чого ж ви тікали від мене, мамо? Хіба ж ви не пізнали свого сина?

– Мого сина давно вбито, я тебе не знаю.

Ідуть по воді кола, ховають дороге обличчя. В Оксена обривається серце.

«Чого ж вона і заговорити зі мною не захотіла? За що розгнівалась?» – тяжко мучиться Оксен і стогне уві сні.

– Вже починається, – штовхає його в плече хтось, і він прокидається.

Надворі ще темно, але світанок наближається. Не тремтять зорі, сніжною купкою в далекі яруги осипається Чумацький Шлях. Угорі блищало багаття, іскри від нього несло на яр. Хтось награвав на губну гармошку, хтось сміявся. Раз понад самим урвищем тихо проїхало два вершники. Один з них сказав:

– Ану, швиргони ракету, я їх поколошкаю трохи…

– Не влучиш.

– А хто твою шапку на льоту розпанахав?

Чути було, як вершник відтяг затвор на автоматі. Спалахнула ракета, дерева шарахнулись врозтіч, і тут же тріснуло, весело різонула автоматна черга. На Оксенових людей посипався сніг, відсічені кулями гілки. Нетерплячий Зозуля приклав до плеча автомат. Оксен вдарив по стволу:

– Не треба, бережи патрони.

Зачулася німецька лайка, хтось пробіг і злякано крикнув:

– Що ж ви, хлопці, робите? Фельдфебель нас пороздира…

– А що, влучив? – загигикав бас, і вершники зникли.

– Починається, – зашепотів Зозуля.

– Згорни мені цигарку, – попросив Оксен і, підвівшись, почав хукати в долоні. Трішки зігрівшись, одхукав пробку і випив добрих п’ять ковтків спирту. Тоді вийняв з кишені окраєць замерзлого хліба, в якому блищав сніг, шматочок ковбаси, закусив і узяв у Зозулі скручену цигарку.

– Дай хлопцям по п’ять ковтків спирту і закусить. Треба, щоб вони зігрілись.

Зозуля почепив на шию автомат і плигнув у окоп. На спині у нього оддудурювався німецький рюкзак. Люди в окопчику заворушились.

– А я, було, на різдво пресованим кендюхом закусював.

– Гм-м!

– Ну як, розбира?

– Так гарячим по животу і пішло. Налий іще.

– Наказу не було.

– Який теперечки наказ?

– Хлопці, Зозуля скандижить. Кому він оставля?

До Оксена підійшов Кир, хутряна шкірянка полопалась на швах і ще й досі пахне вугільним димом.

– Ну, давай вип'ємо.

Губна гармошка грала щось чуже і веселе. Солдати півголосом підтягали, до ладу і дружно.

– Ну, й я ж їхнього брата нарешетував порядочно, – кивнув Кир на вогнище.

Оксен не відповідав, замріяно посмоктував цигарку: «Цікаво, про що вони співають? Гм, у них навіть є пісні? – Оксен усміхнувся у темряві. Махорковий дим лоскотав ніздрі. – Ну, і що ж тут дивного? Навіть звірові дано своє: ведмідь реве, вовк виє, лев рика». Він загасив цигарку, прислухався. Здалеку чувся гуркіт машин. Він весь час наближався. Світло від фар полоснуло по ярузі і згасло. Чути було, як виплигують солдати, стукаючи об борти машини зброєю. Загавкали собаки, забігали люди. Офіцер подавав команду, і голос його був тонкий і сердитий. Видно було, що він змерз і йому хочеться в казино.

Хтось важко протупотів по самому краю урвища, горланячи:

– А з якого ж кінця мені заходити, Радивоне?

Собаки не переставали гавкати.

«Аж ось коли починається».

Оксен перевірив свій автомат і поставив коло дуба. Оксенівці заворушилися, стали поправляти на собі одяг, обтрушувати від снігу. Уже настільки розвиднілося, що видно було постаті людей, що бігали вгорі. В яру ж іще було сіро, і лиця людей розпливалися.

– Всім комуністам здати партійні квитки, – сказав Оксен.

Зозуля, Воскобойник мовчки витягли з бокових кишень документи, подали Оксену. Кир перегорнув васкорузлими пальцями партквиток, потяг руку назад:

– Я свого не дам.

Оксен звалив на нього важкі очі. Кир опустив голову, жовті обкурені махрою підусники тріпнулися:

– Мене ж тільки недавно прийняли...

Оксен мовчав. Буре від холоду обличчя нерухоме, як маска. Він вийняв запальничку, засвітив її і, тримаючи за кінчик книжечки, розпушив листки. Вони загорілися, стали згортатися в чорну стружку. Маленький вогник мерехтів на дні окопу. Його помітили згори, і хтось пус-

тив густу автоматну чергу. Кулі затріщали в галуззі, збиваючи снігову пилюку. Оксен не звернув на це уваги і продовжував своє діло.

– Ей, там, здавайтесь! Німецьке командування вас помилує!

Оксен повільно підвів голову: над урвищем стояв солдат і, приклавши долоні до рота, кричав униз із сильним німецьким акцентом:

– Нікс пук-пук. Абер алле хенде хох!

Зробилося тихо, і в цій тиші – одинокий постріл. Солдат махнув руками і зашкопертав до урвища. До партизанів він докотився теплий, але вже мертвий.

– А що: пук-пук?! – трясонув його Кир за петельки.

Голова німця закивала сюди-туди, ніби заперечувала щось. Це був молодий німець, жирний і важкий. Від нього пахло запашними сигаретами і ромом. Куля поцілила в горло і вийшла в потилицю. Шинеля на грудях парувала кров'ю.

Партизани зняли з нього автомат, ремінь з пістолетом і поклали біля окопу.

З обох кінців яру почувся тихий тріск і людські голоси.

Оксен зрозумів, що облава почалася. Він поклав руку на автомат і став чекати. Глянув на своїх товаришів: Кир поправляв на собі шапку, чорні очі його віддавали антрацитом. За ніч густа щетина виросла на його обличчі, і воно здавалося обсипане попелом. Зозуля вовтузився з речовим мішком і торохтів котелками. Худеньке лице з солом'яними вусиками заклопотане і трішечки розгублене, як у доброго служаки при наближенні важливої комісії. Зозуля готувався до зустрічі комісії якнайретельніше: обіклався патронами, гранатами, розчистив коло себе сніжок, щоб усе по-хазяйському. Грицько Притика – хутірський чоловік – зарився у сніг, і його вже не бачили не то що чужі, але й свої. Тільки пара підіймалася на тому місці, де він сидів, та коли-не-коли показувалася вершечком чорна смушева шапка. Санько – наймолодший від усіх – шмигляв, як мишка. Заяча шапочка на потилиці, очі голубі, усміхаються. «Весело нам буде? – ніби говорять. – Правда, товаришу Оксене?» Санько чув, що колись у громадянську війну партизани оперізувалися патронами, і теж оперезався, так і виблискував латунним жолуддям. Він не може всидіти на місці, його бере нетерплячка, він спинається на ноги, визирає і час від часу усміхається очима. Не розуміє того, що вже почалося.

Крайнім в окопі сумує Данило Драч. Він видовбав таку дірку, що і на двох вистачило б, а ніяк голови не сховає, бо дуже високий.

Облава йшла на зближення, пострілів не було, і від нетерплячки Санько вистрелив з гвинтівки. Застрекотіло з обох боків, заляскало. Потривоже-

ний сніг іскрився на сонці. Звідкілясь виплигнув заєць, заметався в смертельному кільці. Кулі слались вздовж яру, і він подряпався на урвище.

– Санько, он твоя шапка побігла, – крикнув Зозуля.

«А все ж таки молодець, утік», – подумав Оксен, і це була остання ясна думка. Далі він уже не міг пам'ятати, що коїлося навколо нього. Стрілянина не стихала і обхоплювала все тісніше. Санько стріляв добре і плигав від захоплення:

– Дав одному! І другому! Ага! – кричав він. Усмішка не сходила з його вуст.

Раптом він вискочив з окопу, вихопив гранату і пошпурив кудись за кущі. Куля поцілила його, він схопився за живіт, посунувся в окоп. Ніхто не підбіг йому на допомогу – всі вели бій.

Другим упав Шередега, його вдарило в шию. Він мовчки сів у окоп, заплювався кров'ю.

Зозуля забрав від поранених патрони, зброю і переніс тим, що вели бій. За Грицька Притику ніхто нічого не знав: його не видно із снігу, але дуло на тому місці викидалося. Скоро воно перестало викидатись, і Зозуля побіг до Притики. Партизан лежав тихо, відкинувши назад голову. Його вбило відразу.

Вгорі зараз же відчули, що з окопу стрілянина зменшилась, і кинулись по снігу з криком і гвалтом, але їх хльоснули ще раз і завернули назад.

Кир підійшов до Оксена, мовчки розвів поли кожанки: вони були в дірках від куль, груди облиті кров'ю. Кир ворушив стеариновими губами, мутнів очима.

– Все, Оксашо! – прошепотів він і важкими руками обняв Оксена. – Відвоювався. Тепер візьми партбілет.

Він тримав полу піджака одгорнутою, але дістати з неї білет не було сили.

Оксен вийняв документ, спалив. Кир кивнув головою, одійшов кілька кроків і вистрелив собі в голову. Зозуля відвернувся, і Оксен помітив, що він хреститься, потім зібрав від забитих патрони і зброю, і вони розділили її між собою. Оксен поглянув на годинник. Було три години дня.

В глибині яру в безпечному місці сидів старший офіцер і поволі покурював сигарету, дивився, як денщик смажить йому на сковороді свіжу свинячу ковбасу.

– Їх залишилось двоє, – доповів йому задиханий фельдфебель.

Офіцер сказав:

– Пошліть пластунів, хай візьмуть живцем.

– Єсть, – козирнув вестфалець і хотів бігти, та дорогу йому перегородив Джмелик. Сива кубанка з чорним хрестом на потилиці, на кучерях – паморозь, кожушок розстебнутий. Ззаду хекає приручений кінь-красень, штовхає Джмелика мордою в спину.

– Пане офіцер! Їх там залишилося тільки двоє. Накажіть облаві не стріляти. Я їх візьму сам.

Денщик покинув смажити ковбасу і швидко переклав офіцерові те, що сказав Джмелик. Офіцер суворо глянув у очі Джмелику. Офіцер зрозумів: такі очі стають ще веселішими, коли перед ними кров'ю сходить жертва.

– Облаві не стріляти.

Джмелик свиснув, ударив канчуком коня по крупу, кінь плигнув убік і побіг униз.

«Дивна країна, – думав офіцер, – люди з обличчям варягів».

Джмелик, пригинаючись, побіг поміж деревами, заходячи партизанам у тил. Коли до партизанського окопчика залишилось сто метрів, він зупинився, сторожко роззираючись, підбіг до чорного дуба і, ковзаючи хромовими чобітками по стовбуру, спритно, мов кішка, видрався вгору. Тепер йому було добре видно, що там робиться. Убиті лежали в різних позах, в снігу виблискували стріляні гільзи. Живих було двоє. Джмелик приклав карабін і, примруживши око, вистрелив. Низенький партизан у шинельчині осів на місці, клюнув головою у сніг. Другий, у чорному кожухові, озирався, придивляючись. Брюзкле обличчя його було чорне від крові і землі. Він повертався важко, незграбно, мабуть, теж був поранений.

«Тепер його найкраще брати», – подумав Джмелик і сплигнув на землю.

Перебігаючи від куща до куща, наближався до окопу. Чорний кожушок вистрелив, і куля збила з вершника кубанку. Джмелик упав, вичікуючи. Над окопом звелося заросле чорною щетиною обличчя.

Оксен був поранений. Дві кулі потрапили йому в живіт. Він сів на дно окопу і відчув, що слабне. Тоді він зірвав з шиї шарф, розправив його і туго підперезався. Мліючи від болю, глянув на товаришів. Вони лежали мертві.

«А тепер і я піду вмирати», – подумав він і, обриваючи об коріння нігті, видряпався з окопу. Хитаючись, пішов на Джмелика. Він ішов тихо, без усякої перестороги, очі його дивились кудись уперед, поверх ворога, і він уже був десь там, куди дивився, в іншому світі.

Джмелик чув його тяжке дихання і запах його крові; той чоловік був уже напівмертвий, і його можна було брати, але Джмелик вистрелив ще раз. Оксен упав, але у ту ж хвилину схопився. Шапки на голові не було, і

поміж жовтими пальцями, якими він протирав очі, текла кров. Він розмазував її і шукав ворога. І він побачив Джмелика, пізнав його. Джмелик стояв над ним і дивився, як Оксен тихо осідає на сніг.

– Аж ось де схрестились наші доріжки. Тільки ти не вмирай. Дай мені помучити тебе…

Оксен мовчки покрутив головою і плюнув кров'ю на блискучий Джмеликів чобіт, ліг животом на сніг. Тіло його було нерухомим, права рука з пістолетом витягнулася вперед.

Джмелик стояв, опустивши голову. В білих кучерях гніздилося холодне зимове сонце, жилава рука опустила карабін.

– От я і помстився, мій вороже! А краснюки вернуться, мені наведуть решку. А хто ж правду розсудить?

Бачачи, що вже опору нема, що на землі замість грізного партизана Іскри лежить понівечений кулями труп, з кущів почали вилазити німці і поліцаї. Вони мовчки обступили Оксена і дивилися на нього. Офіцер в супроводі лікаря-німця також підійшов.

– Який фанатизм! – обізвався він до лікаря. – Гляньте, – показав він палицею на мертвого Санька, що дивився на них голубими очима, – цей бандит зовсім дитина.

– Одначе вік не завадив йому бути хоробрим… – відповів лікар, поправляючи на плечі кручений погон.

– Скажіть, – знову заговорив офіцер, – чим ви поясните таку… м-м-м… – офіцер не міг підібрати слова, він хотів сказати «хоробрість», але потім йому здалося, що це забагато для «бандітен», – таку….м-м-м, – покрутив лайковими пальцями біля скроні, – такий… м-м-м, фанатизм? На мою думку, низьким рівнем розвитку культури? Для них смерть – щаслива необхідність. Неспа? Чи не так? – козирнув він знанням французької мови. – Ось подивіться, – показав на Джмелика, – варяг з обличчя, азіат по крові, від добровільно вбив свого брата по нації. Німець ніколи б такого не зробив…

Усмішка у офіцера була презирлива, і Джмелик зрозумів, що говорять про нього і говорять недобре. Він усміхнувся і глянув офіцерові під брови. Очі офіцера здивовано розширилися, дивуючись нахабству росіянина. Але очі росіянина залишились такими ж: в них так і бурлила відчайдушність, білі зуби сміялись, а жилава рука гралась парабелумом. «Хочеш, я і тобі вжену з десяток», – сміялися білі зуби і обіцяли очі.

Старенький лікар розчовпав Джмеликів погляд.

– Ми багато чого не можемо зрозуміти в цій дивній Росії, – хмурячись, сказав він і наблизився до мертвого Оксена.

Оксен лежав щокою на снігу, обличчя його спухло, у волосся понабивалося снігу. Раптом всі ахнули і стали відходити: у Оксена відкрилося око: чорне, велике, налите кров'ю, і тут же шарахнув постріл. Куля тьохнула в кущі, збила сніжок, і він тихо осідав, виграючи на сонці.

– Він стріляє навіть мертвий, – тихо прошепотів офіцер, бліднучи.

– Це була конвульсія, – спокійно відповів лікар і знову нахилився і взяв руку Оксена. – Він мертвий.

– Всіх партізанен – на машину. Везти в село і виставити напоказ, – крикнув офіцер, потім підійшов до Джмелика, що сидів на пеньку, вийняв пачку сигарет, загорнуту в блискучий папір, і плитку шоколаду. – Маленький нагорода, – засміявся він, фамільярно поплескуючи Джмелика по плечу.

Облава рушила з лісу. Джмелик сидів на пеньку, його білі брови лізли то вгору, то вниз. Він понюхав сигарети, шоколад, усміхнувся – закинув у кущі. Заклавши два пальці в рот, дико свиснув. Почувся тріск, тихе гоготіння, і до нього вискочив кінь. Підійшов близько, понюхав кубанку, кожушок, тихо заіржав. Верхи на конях з'явилися Гошка, Андрій, Тадик. Були п'яні. В кожного біля сідла теліпалося по зайцю. Гошка вийняв із широкої кожушини дві німецькі фляги:

– Ром. На, випий, Северине! Любов до гроба! Ех, і награда тобі буде за побитих!

– Шворка на шию, – засміявся Северин. Вершники виїхали на дорогу. Сніги виблискували на сонці, сліпили очі, далекі байраки огорталися терновою синявою. Тадик мерзлякувато повів плечима і хльобнув із фляги рому, сказав, прицмокуючи:

– Треба накрити Оксенів виводок. Завтра й перевішаємо. Прилюдно. – Ніздрі роздулися. – Настьобуйте коней, хлопці, треба, щоб Гамаліїха не встигла ніде втекти із своїми пуцьверінками.

– Ні, не так. – Джмелик повернув свого коня впоперек. – Ви їдьте на хутір і спокійно смажте зайців, а я злітаю в Троянівку. Я почав, я й докінчу, – і огрів коня канчуком.

– Клопотатиму перед німецьким командуванням, щоб його нагородили хрестом, – святобожно прорік Тадик Шамрай, дивлячись Джмеликові вслід.

Джмелик гнав коня бугром, а коли спустився в Данелевську долину, зупинив. Німецька колона з поліцією ще не вибралася на полтавський шлях: машини буксували в снігу.

«З годину проваландаються», – подумав Джмелик і повернув до лугів.

Кінь швидко водив паруючими боками, різав сніговою корицею пузо. Нарешті вибейкалися на протопти.

Проти Оксенового городу Джмелик прив'язав коня до верби, подряпався нагору затерплими від їзди і холоду ногами. У сінях обтупав чоботи, зайшов у хату. Олена пряла. Боса нога ганяла колесо прядки. Купоросові очі, побачивши Джмелика, зледеніли. Дівчинка сиділа на печі в одній льолі і замотувала в ганчірку кота, хлопчик годував у клітці щигликів. Він, видно, тільки-но зайшов знадвору: вуха горіли, як стручки перцю.

Джмелик глянув на нього і в ту ж хвилю відвів погляд: Оксенові очі дивилися на нього запитливо, але спокійно. Джмелик присів на лаву, поблукав поглядом по стінах. З канчука на долівку капала вода. Щиглики попискували в клітці, хизувалися червоними штанцями. Джмелик не дивився на Олену, але відчував, що його лице пече від купоросу.

Олена побачила на Севериновій кубанці дірочку, з якої визирала вата, красиві вологі губи її лизнули ниточку пряжі.

– Чи куля тебе приголубила, чи на сучок напоровся? – запитала насмішкувато.

Северин огрів канчуком по чоботу, кинув спідлоба очі:

– Це від твого Оксена значок. Я вбив його в Чорному яру.

З лиця Олени збігла кров. Лопнула нитка на пряжі. Хлопчик не закрив клітки, і щиглики розлетілися по хаті. Дівчинка сиділа на печі і співала котові колискову:

Чи ти ходиш, дрімото,
Коло нашого плоту.
Синя Беєва гора...
Сон дитинку забира...
У роменські рушнички,
У шовкові подушки...

Джмелик засунув канчук за халяву, ступнув до дверей.

– А ти забирай дітей і тю-тю з Троянівки... Твій Оксен, як вивозив нас на бугри, не передушив нас, малих, і я твоїх не займу... – хряснув дверима. За ним вилетіли надвір щиглики.

Чутка про те, що побито іскрівців і що командир «Іскри» не хто інший, як колишній голова троянівської артілі Оксен, облетіла район одним подихом. На прославленого Іскру, що наганяв страх на німців цілої округи, ішли глянути з далеких сіл і хуторів.

Уже опівдні на троянівському вигоні зібралося стільки люду, що поліцаї боялися злазити з коней. На майдані сірячини, кожухи, тужурки,

пошматовані шинелі, подерті валянки, в яких стирчать солом'яні устілки, заячі шапки, військові кашкети з навушниками з ганчір'я, суконні «бурки», обклеєні гумою, чадний, із буркуном, тютюн. Бороди, бороди, бороди. Дітлахи нудьгують за школою, крадькома курять у рукав. Жінки загортаються у ветхий одяг, труть очі, пізнають. А чи немає тут і мого сина, брата чи чоловіка?

Мертві оксенівці «сидять» під школою, поспиравшись спинами об цегляну стіну. Вони пороззувані, роздягнені до сорочок. Трупи позмерзались, поменшали. Якась добра душа позмивала з їхніх облич кров, і вони сидять світлі, чисті. В складках сорочок виблискує сніг.

– Кажуть, німці набили аж три машини.

– Повезено на Полтаву. Сам бачив. Лежать щільно, як дрова.

– А де ж їхній командир. Іскра?

– Он той, чорнобородий, лисуватий…

– Як же його зрешетило…

– Кажуть, як зачув кінець, то вийшов з окопу і сам пішов на німців. «Брешете, – кричить, – не вб'єте Совєцьку владу! Все одно вона вернеться».

– Тихо, поліцай дивиться…

– А що мені поліцай?

– А цитьте, діду, німчура йде…

– А що мені німчура? Думаєш, я їх не бив у імперіалістицьку? Ось пожди трохи, побачиш, як із них начнуть жовту мазь давити…

– Ходімо, Пантелеймоне, бо ти, бачу, добалакаєшся, – тягне баба за рукав.

– Дай мені на героїв надивитися, душу підкріпити…

– Диви, Оксенового батька ведуть.

– Гляньте, старого Гамалію ведуть.

– Жінка з діточками втекла…

– Слава богу, хай спасенна буде…

– Дивіться, дивіться, Гамалію ведуть…

Півтисячний натовп завмер, перестали диміти парою роти. Всі повернули голови в бік широкої сільської вулиці. Гамалія ішов, легко ступаючи босими ногами, обличчя в нього було апостольське. Вітер зносить набік білу бороду. У кожусі, без шапки, руки зв'язані за спиною. Його вели два поліцаї з карабінами: Гошка і Андрій Джмелик. У Гошки підбите ліве око, у Андрія – розсічена нижня губа. Вона розпухла на морозі і запеклася кров'ю.

Гамалія чистий і грізний, як цар. На людей дивиться, як пастор на стадо. Жінки не витримують його погляду і падають у сніг на коліна.

Його ведуть на ганок, до офіцера. Поліцаї беруть його за лікті і пхають на східці. Він струшує їх коротким ривком і бадьоро збігає на ганок сам.

Офіцер виставляє наперед перекладача, щоб задати Гамалії кілька питань, але дід не бажає відповідати. Він наче поспішає кудись. Погляд різкий, рухи швидкі, нетерплячі. Відчувається, що тут він володар, а не вони.

Перекладач, з трудом підбираючи слова, починає говорити. Пенсне його туманіє від морозу.

– Що ти мекаєш, пруссак? – грізно кричить Гамалія. – Твоє діло – в землю штик і пшик.

– Що трапилось? Вас іст лос? – здивовано вигинає брови офіцер.

– А тобі хрестик, хрестик! А йому, – показує за школу, – слава!

– Він іст псіхік! – пояснює перекладач, приклавши руку до скроні.

– О, іх ферштее, – киває головою офіцер. Побачивши забитих, Гамалія зупиняється і пильно вглядається в кожне обличчя, щось тихо шепочучи сам до себе. Перед кожним героєм зупиняється і схиляє в жалобі сиву голову: приймає парад мертвих. Крайнім сидить Оксен. Брови, чи з болю, чи з гніву, звелись докупи; задумався, поник головою, мовчить.

Схилив перед ним сиву голову Гамалія, прощається навіки. Ех, Гамалія, Гамалія, гордий та вільний. Чого ж твої плечі згорбились, а голова похилилась? Чого між мотуззям пнуться козацькі жили? Ех, сину, сину, чи ж не я перший посадив тебе на коня, як тобі ще й п'яти не минуло? Чи не я тебе у росі купав, а біля вогню сушив, щоб ти ні вогню, ні води не боявся? Чи не я вчив тебе правду любить, а кривду ненавидіти? Грубе моє слово було, бо я козак, а правда як сіль, солона, а все ж таки ти мені син. Спасибі ж тобі, що ти не зганьбив мене перед чесним людом, і я стою отут перед тобою і твоїми побратимами і кажу: «Добрі ви, хлопці, навіки добрі!» І ще нижче схилив сиву голову Гамалія, одвернув очі од живих до мертвих, бо не хотів, щоб бачили його сльозу одиноку. А мертві, хоч і побачать, не скажуть. Так тихо попрощався він і пішов з двору так же легко, бадьоро і гордо. Посеред двору ще став, і ще раз озирнувся, і засміявся сам до себе тихо, і глянув на ворогів своїх, німців поганих, і підморгнув їм лукаво, і знову посміхнувся, і швидко пішов попереду конвою, щось нашіптуючи собі і посміхаючись. Раптом став і дурнувато перекривив офіцера:

– Що, пук-пук?! Га! Пук-пук?!

І тоді і люди, і німці, і поліцаї отетеріли. Оксенова права рука була витягнута вперед так, ніби вона тримала пістолет. Вказівний палець був зігнутий і так закоцюб, ніби ще й зараз лежав на спусковому гачку.

І тоді всі зрозуміли, що Оксен ще й досі відбивається. Офіцер штовхнув у спину старого Гамалію і наказав вести в луги на страту, щоб він своїм передсмертним оком уже не міг більше побачитися із своїм сином.

І повели Гамалію селом, і весь люд пішов за ним слідом. А декотрі, що були вдома, низько кланялися йому з-за тинів, а жінки нишком витирали сльози, мерли серцем, бо не хотілося їм, щоб умирав отакий геройський дід. І коли його привели до виру, то на Беєвій горі вже червоніли сніги і заходило сонце, а вода у вирі була бордова.

Гамалії розв'язали руки. Він розправив плечі, поворушив лопатками і довгим затяжним поглядом глянув на Ташань, аж туди-туди, на Беєву гору. Бордові хмари попеліли, тьмарились. «Пора», – прошепотів Гамалія і скинув кожуха. І раптом з-під попелястої хмари вдарило такими червоними трояндами, що козацьке тіло старого зробилося як мідний казан. А люди чорною гаттю стояли на обох берегах Ташані.

Гамалія сам пішов до виру, а поліцаї відступили, бо далі був тонкий лід. Гамалія пішов уперед, і в мертвотній тиші було чути, як ляпають по льоду його босі ноги. Потім він зупинився і крикнув:

– Син пішов через вогонь, а я через воду! Знайте, за що, люди-и-и! – й кинувся у вир.

«Лю-у-уди-и-и!» – гомоніло ще понад засніженими берегами, але червоні бризки з виру уже склилися на льоду, і вже не було старого Гамалії.

Через два дні його прибило хвилею під верболіз. Він лежав горілиць, борода його примерзла до льоду, а очі виглядали з неба помсти.

КІНЕЦЬ

Григір
ТЮТЮННИК

ВИР

КІНОСЦЕНАРІЙ

День одійшов за невисоку, вкриту яругами та байрачками Беєву гору. Вечір був у тій порі, коли небо підпливає червоною крівцею заходу, а повітря робиться прозорим і лунким.

На приташанських луках стояв тихий весняний паводок. Посеред рівноводдя сям і там стриміли дубчики голих верболозів, очеретяні вінички, плавали торішні пташині гнізда, вийняті водами з-поміж кущини.

Під горою, по той бік Ташані, біліла в півсутіні Троянівка, ткалися низькі вечорові дими в садах, тьмяно жевріли вікна проти західної заграви.

Було тихо. Тільки десь поблизу чулося: бовть… бовть… бовть…

То Северин Джмелик, розкинувши сітку на темніючій воді, ганяв хрокалом щук. Він стояв у човні навколішки – в легенькому парубоцькому кожушку, в шапці-кубанці набакир, чубатий, розгарячений полюванням.

Трохи осторонь, з-за крутого зламу річки виплив другий човен. У ньому сидів Тимко Вихор – рубав у лузі вервечки на носильчані дуги і тепер повертався додому. Він був замислений і сумний, як людина, що вже зазнала самотності – ще не усвідомленої, але вже глибоко відчутної вразливим юначим серцем…

В селі, під горою, неголосно, в тон Тимковому настрою, заспівали дівчата:

Ой, журавко, журавко,
Чого крячеш щоранку…

Починала пісню Орися – струнка довгокоса дівчина з гордим і водночас трохи наївним лицем чистої степової вроди.

Орися заспівувала неголосно, але з таким щирим почуттям і з такою

дитячо-милою тугою в очах, що навіть її подругам було зрозуміло: Орися не просто співає, вона промовляє піснею. І дівчата знали – до кого…

Ой, як мені не крячать,
Як так високо літать…

…Тимко слухає пісню, яснішає обличчям і не помічає попереду чорної завороті, в котрій кружляє падалішнє листя, очеретяні сопілки, паліччя. Це – вир. Найстрашніше і найлегендарніше місце в Ташані. Глухо й зловісно грає тут вода свою похмуру симфонію.

Вир наближається. А хлопець увесь там, звідки лине пісня, він упізнав Орисин голос…

І ось човен ударило, поклало набік, він похлинувся водою, осів…

…Джмелик вибирає сітку. В кількох місцях вона грає поплавками, – мабуть, щось потрапило. Северин задоволено жмурить очі.

…Чорна вода крутить перекинутий човен. Тимкові руки хапають за слизьке днище й сприсають. Вода всмоктує парубка глибше й глибше. Однак він борсається мовчки.

А під горою, в сивих димах, співають дівчата:

Одбилася од роду,
Як той камінь у воду…

Тимко кволо простягає знесилені руки до човна, що ніби тікає від нього по колу завороті, і тихо стогне.

Джмелик якусь хвилю прислухається. Потім швидко викидає з човна напіввибрану сітку з невиплутаною рибою в ній і налягає на весла.

…Далі ми бачимо Тимка вже на березі. Він викручує мокру сорочку і тремтить, як у лихоманці.

Северин сидить у причаленому суденці, крутить цигарку, посміхається:

– А ти, видать, хлопець кріпкий. Смерть мовчки приймав… Інший би мені ґвалтом усю рибу розлякав… На, закури. Зогрієшся…

Тимко бере припалену цигарку.

– Ну, бувай, спасибі тобі.

– Нічого. Сьогодні я тебе, завтра – ти мене. Іди здоровий.

Зморений, хляпаючи мокрими холошами, Тимко не обертаючись побрів городами до села.

Полечу я до саду,
До листочка припаду…

– співають дівчата.

А Северин звертів ще одну цигарку, прикурив, освітивши сірниками своє мужнє, але недобре обличчя з розсіченою в куточку верхньою губою.

На фоні виру – титри.

У тіні, під греблею, де Вихорівська садиба, ще майже поночі. Крізь вікно, що виходить у двір, видно, як палахкотить полум'я в печі, його видно й на тину, супроти вікна.

Тимко січе хворост. Шия в нього обмотана стареньким вишиваним рушником – простудився у вирі.

Поруч, склавши руки на плоті, стовбичить Павло Гречаний, Вихорівський сусіда, кадить цигарку.

– А ти пареними кінськими кізяками обкладайся на ніч, – радить Тимкові. – У нас у Заброді всі, було, так лічаться. Ня-а-а...

Тимко посміхається, вганяє сокиру в дривітню, бере під хлівом істик*, піджак і, накинувши його на плечі, рушає до воріт – на роботу.

З-за хліва вивертається Йонька з оберемком сіна. Уздрівши істик у Тимкових руках, кидає сіно, підтюпцем доганяє сина.

– Ану не руш! – смикає істик до себе.

Почали водитись. Закипають злістю. Хекають.

Павло з байдужим виразом на обличчі стежить за поєдинком.

– Не руш, кажу! – сичить Йонька. – Ти його наживав?

– Пустіть...

– Не руш!

Тимко, спалахнувши, різко поцупив істик разом з Йонькою до себе і так же різко пустив. Йонька незграбно беркицьнув посеред двору.

Павло задоволено оскирнувся.

Вже за ворітьми Тимка наздогнала Уляна, крадькома, аби не бачив Йонька, тицьнула в руки торбину з полуднем.

– Ти на батька не лютуй... – сказала стомлено, як людина, в котрої вже давно всохла здатність навіть страждати.

– Який він мені батько!

– Він тебе вигодував...

– У, байстрюча сучка! – підскочив до жінки Йонька, коли Тимко зник у вулиці, і стусонув її маленьким гострим кулачком під сухі, опалі груди. – Р-р-рішу!

Уляна зігнулась від болю і, затуливши очі долонями, пішла в хату дотопляти.

* * *

Голова троянівського колгоспу «Перебудова» Оксен Гамалія гатить кулаком у двері конюшні. Ніхто не озивається. Тоді він налягає на двері плечем. Бринькає защіпка.

---

*Палиця, якою чистять плуг, коли він залипне.

...В конюшні поночі. Хирляво блимає десь у глибині закіптюжений ліхтар.

– Хто тут є? – гукає Оксен. – Коней напували?

З ясел підводиться чиясь постать.

– Це ти, Мусію? – чухається спиною об підсішок, до видається з стіни. – А мені приснилось, наче ми в кума і наче в нього – свіжина...

Оксен сердито сточує брови на переніссі.

– Он ди'! – спантеличено мимрить конюх. – Це ви, товаришу голова? А я – «Мусію»... Хі-хі-хі... Мусію, агов, Мусію! Вставай мерщій коней напувати...

Оксен сердито хрьопає воряками і раптом зупиняється, як укопаний: за скиртою соломи, під конюшнею ворушаться зсупонені носилки – в'язка, і хтось (його за носилками не видно), постогнуючи, намагається взяти їх на плечі.

Оксен заходить збоку і впізнає Кузя, старенького, миршавого чоловічка.

– Може, підсобити?

Кузь, іще не збагнувши свого становища, вдячно прикахихує:

– Нічого, я й сам...

– Крадеш помаленьку?

Дядько сором'язливо висякався і почав розсупонювати носилки.

– Завсігда, Оксене, ти вигадаєш що-небудь чудне... У тебе виходить: набрав чоловік соломи у своєму хліві – вже вкрав. А я своє беру, зароблене.

– Ану витрушуй!

Кузь вивернув солому, відкинув носилки. Вони сухо клацнули вербовими дугами, наче крапку поставили.

– У міліцію поведеш? – поцікавився Кузь.

– А ти ж думав як? Люди по соломинці збирали, а ти – носилками гребеш... Чим я худобу годуватиму?

– Хе-ге, – гірко засміявся Кузь. – «Я, я»! Ти так міркуєш, ніби це не наша артіль, а твоя економія. Ти, значить, усередині стоїш, а ми по боках, ти мене вперед ведеш, а я опинаюся, не хочу йти, бо ото ж несвідомий...

– Язик у тебе довгий, знаю, – перебив Оксен. – Тільки от що: забирай носилки і... Спіймаю ще раз – передам у суд.

– Гарненьке спасибі, – вклонився Кузь. – А що в мене нічого їсти зварити і хата зацвіла з холоду, як льох, тобі однаково?

Оксен одвів очі.

– Якби дали мені соломи на трудодень, хіба крався б я старістю до цієї скирти? Я за своє життя з чужого двору дубця не взяв…

– Ти, Кузьку, не ображайся… Не для себе ж я… – заговорив Оксен до згорбленої старечої спини. – А цю солому вже візьми, витопиш.

Кузь махнув рукою і, не обертаючись, пошкрьобав геть із двору.

* * *

Оксен одімкнув кабінет і поморщився – так густо пахло в ньому горілчаним духом і старою пилюгою офіційного приміщення.

Перше, що впало Гамалії в очі – пляшка на столі, огризок огірка, крихти: забув учора прибрати… Швиденько змів з столу, заховав пляшку в шухляду. Потім сів за червону скатертину і тяжко замислився. У вухах йому й досі стояв гіркий докір Кузя: «Ти, значить, усередині стоїш, а ми – по боках».

Сходило сонце, било крізь шибки жовтогарячими стовпами, цимбалили по підвіконню горобці.

Повз контору хтось повільно проплив на коні.

Оксен визирнув через фіранку і впізнав голову сільради Гната Реву.

…Гнат прив'язав до акації жеребця, розім'яв ноги і раптом зупинив погляд на горобчиках, що купалися в лискучій калюжі. Потім озирнувся, зняв кашкет і, підкравшись до горобців, хотів накрити котрогось навкидя, але не влучив, зітхнув і зарипів по східцях.

…Відчинилися двері, і ми спочатку загальним планом, а потім деталь за деталлю розглядаємо Гната: шкірянка наопашки, з-під неї аж до халяв звисає сплюснутий планшет, галіфе на колінах і в паху полискує шкіряними леями, витертими, як бубон. Сам червоний, збуджений їздою, губи зведені в дудочку: Гнат вічно щось насвистує.

– Здоров, – кинув Оксенові, і його золотий передній зуб засяяв по сонячному кабінету самоварним блиском.

Присівши на стілець, Гнат обірвав свист, тупнув чобітьми об підлогу, струшуючи з них багнюку.

– З хуторів їду, – сказав хрипко.

– Воно й видно: так брагою від тебе й тхне…

Гнат байдуже лупнув очима, склав губи в дудочку.

– Перестань свистіти, це тобі не в сільраді.

Гнат ляснув натаєм по халявах.

– По заготовках їздив. З м'ясом, знаєш-понімаєш, іще сяк-так, а з яйцями – біда. Зривають план.

І знову засвистів.

За вікнами хтось кричав на шуліку:

– Айга… Айга…

– Слухай, Гнате, що зробити, щоб люди не крали, а брали своє, зароблене?..

– А що, є кандидатури? – пожвавішав Рева. – Направляй до мене в сільраду. Я їх, знаєш-понімаєш, в два щоти по етапах пущу.

Хтось рипнув дверима кабінету, але, вздрівши Гната, хутенько їх причинив.

– Щасливий ти чоловік... – іронічно посміхнувся Оксен.

Гнат задоволено розвалився на стільці й заходився то зводити, то розводити ножицями витягнуті ноги.

– Ги-ги... На долю я, знаєш-понімаєш, не обіжаюсь... Ні!

І раптом посуворішав, тупо вставився на Оксена:

– А ти мені цю демагогію брось: «Брали своє, зароблене». Ліберал, знаєш-понімаєш!

Голови довго дивляться один одному у вічі: Оксен похмуро, Гнат – строго: він – вища власть...

* * *

Низько при землі струмувала пара на ріллях, наче вони горіли. Сонце світило назустріч орачам. Тимко босоніж ішов за плугом. Старенький кашкет на потилиці, високе засмагле чоло рясно вкрилося крапельками поту.

– Спиняй, Марку, відпочинемо, – сказав погоничеві.

Марко спинив биків, вперся ліктем об натерту ярмом шию підручного:

– Покуняю трохи, – сказав і заплющився. Проте куняти він і не думав, а заходився плаксиво по-жіночому співати – слідкуючи за Тимковою реакцією прищуленим оком:

Бела кохта, чорний бантик, –
І-і-х, зачем розв'язував...
Я любила теб'я тайно-о-о, –
І-і-х, зачем розказував...

Тимко сидів біля плуга і посміхався на товаришеві витівки. Потім посмішка зійшла з його обличчя, і воно враз потепліло від якогось глибокого внутрішнього світла: Тимкова рука легко поклалася на тільки що одвернуту блискучу скибу, і пальці тремтливо погладили її, – як пташку...

...Назустріч хлопцям пленталась інша пара орачів: Охрім Горобець і Денис. Вони ніяк не могли спрацюватися, бо Денис поганяв бичків у вивернутому наверх вовною кожусі і з дробовиком за плечима.

За плугом дріботів маленький хирлявий Охрім, тоненько кричав Денисові, повиснувши на чепігах:

– Скинь оте ружжо, ради Бога! Хіба ти не бачиш, що бички тебе бояться, як зарізяки?

– А куди я його діну? – питався Денис.

– Давай уже я носитиму, хай ти сказишся!

...Маленький Охрім плигає за плугом з довгою Денисовою берданкою за плечима...

– Глянь: дівчата! – радо заволав Марко, пританцьовуючи по стерні босими ногами.

На шляху зупинилася гарба і з неї з гамором та сміхом сипнули додолу дівчата: приїхали гній розкидати.

Тимко швидко пробіг очима по строкатій юрбі, і густі його брови, залиті потом, майнули вгору. Потім він опустив їх і став дивитися собі під ноги.

Дівчачий лемент наближався.

Тимко підвів голову і зразу ж побачив Орисю, низько, при самих очах перепнуту старенькою хусткою. В її пружинистих руках відчувалося щось нервове і пристрасне. Вона пройшла мимо, навіть не глянувши на Тимка, високо, незалежно тримаючи голову.

Марко здивовано глянув на товариша. А Тимко, не відповідаючи на той погляд, сказав:

– Випрягай!

Марко зирнув на сонце – воно було ще далеко в обідній порі, – здвигнув плечима і заходився випрягать, весело покрикуючи на биків.

...Тимко погнав волів у ярок, до водопою, грузнучи в ріллі босими ногами, що були перев'язані біля щиколоток поворозками від галіфе.

На схилі зустрів дівчат – несли цеберку води, – збив на потилицю картуз, смолисті кучері упали на високий лоб.

– Може, помогти?

– Самі впораємося.

Дівчата пройшли, не зупиняючись. Туго заплетена коса Орисі непорушно лежала в спинному рівчачку, червону ситцеву блузку ворушив вітерець.

– Орисю! – покликав Тимко.

Дівоча коса здригнулась, голова ледь повернулась до Тимка, рука пустила дужку, і з цеберки хлюпнула на маленькі босі ноги росяно-чиста вода. Подруга перехопила дужку посередині й швидко пішла вперед.

Орися чекала, опустивши очі. Нижня губа її, налита соком вишні, неспокійно ковзала по верхній.

– Чого ти мене обходиш десятою дорогою? – запитав Тимко, обпалюючи дівчину чорними черкеськими очима і пробуючи обняти її.

Вона вирвалась і суворо глянула на хлопця.

– Я тобі не Харитя!

Тимко засміявся:

– Уже якусь Харитю вигадала!

Дівчина уважно подивилась йому в очі, і в її погляді було стільки духовної твердості і прихованої муки, що Тимко миттю пригас і заблимав очима.

– Я сама бачила тебе з нею під вербами…

– Ну й стояв… Бо ти мучиш мене. Ні обняти тебе, ні поцілувати…

Орися швидко одвела очі, закусила губу: радість, щастя так і рвалося з її грудей. І вона не стримала їх – випросталася, ступила крок до Тимка і, схопивши його долоньками за голову, поспіхом невміло поцілувала в крутий, зрошений крапельками лоб, щоку, вухо…

В цей час із видолинка виринув Прокіп Тетеря, довготелесий похмурий чоловік – міряв сажнем зоране…

– Батько! – злякано видихнула Орися, відштовхнула Тимка і спочатку хотіла бігти, потім норовисто закинула голову і швидко пішла до дівчачого гурту.

***

Сонце заходило червоно. На тлі заграви чітко вимальовувався хутір Вишневий. Замовкли жайворони. З-під Беєвої гори підкочувалась густа і чорна, як вода у весняну ніч, темрява.

Хлопці розіклали біля табірної хати багаття, варять вечерю в казанку. Чистим вогнем палахкотить сухе галуззя, і в його відсвітах рухаються важкі й незграбні людські тіні.

Кашоварить Охрім, закотивши обстрьопані рукава своєї куцини.

Тимко підкидає у вогонь бур'яну, Марко чистить картоплю, Денис спить, укрившись вивернутим кожухом.

Із темряви, з сажнем через плече виринув Прокіп Тетеря.

– Надряпали, як ворона пазурами… – забурмотів, сідаючи до вогню. – Орачі, мать вашу за ногу…

Охрім облизав ложку й смиренно заворкував:

– От ти, Прокопе – мудрий… І розсуди сам: як я, приміром, буду орати з таким погоничем, як Денис?

…Денис перестав хропіти.

… – Хай я там того рузза не боюся… Я в чотирнадцятому годі до оружія звик… А от бички – тварь, сказать, не обучонна…

– Ти мені хріновини не городи, – вигукнув Прокіп. – А послано тебе орать, так ори…

– Ви, дядечку, розумні вказувати, – любенько посміхнувся Марко. – А попробуйте самі виконати норму хоч раз…

– Не твого розуму діло, – наїжився Прокіп.

– Та на мої руки…

Тетеря оджбурнув сажень у темряву і пішов до хати – високий, сутулистий, в настовбурченому клейончатому плащі. Його діло – вимагати… Його діло – написати у зведенні: виконано…

– Хе, сердиться, – сказав Охрім. – А я кажу: попробуй сам…

Хлопці засміялися.

Денис знову почав хропіти.

…А за багаттям, у степу, зяє чорне провалля ночі, літають іскри, в ярку на водопої кумкають жаби.

– Еге, – каже Охрім, дивлячись на іскри, – ніч така, що тільки блудити…

А на троянівському мосту, над паруючою при місяці Ташанню – ґвалт, регіт, музики витинають.

Сліпий Вихтір, гармоніст, блищить на місяці білими зубами, притупує чоботом: хтось із хлопців виторохкує у бубну, видзвонює брязкалами.

Танцював Северин Джмелик. Кожушок розкрилений, кубанка на брові, чуб з-під неї так і пре, чобітки полискують, ніжно видзеленькують шпори…

Де він їх здобув – кат його знає. А тільки завжди надівав на вулицю, дурманячи ними дівочі голови, розпалюючи заздрість у парубків.

…Під'їхав на коні Гнат Рева. Зіскочив прямо в коло.

– Стій! – наказав музикам.

Гопак урвався. Було чути тільки, як Северин, не кидаючи танку, з викликом Гнатові вистукував закаблуками.

– Стій! – наказав Гнат і йому. Потім присвітив сірником до шпор. – Знімай!

– Навіщо? – оскирнувся Джмелик.

– Іменем дорученої мені влади конфіскую як воєнне майно! Ось розписка…

Джмелик недобро примружив око, розсічена губа затремтіла. Проте шпори одстебнув.

– На! А розписочку… повісь на гніздок в одхожім заведенії – пригодиться…

…Знову грає сліпий Вихтір.

…Джмелик танцює без шпорів.

…А Гнат, засвітивши в сільраді каганець, приміряє конфісковане «імущество» до своїх чобіт…

…З портрета над столом на нього суворо дивиться Чапаєв, на коні, з оголеною шаблею…

* * *

Після вечері, зморені за день, орачі розташувалися на ночівлю в табірській хаті. Лежали на соломі покотом.

На лутках блимав каганчик, по кутках ворушилися тіні.

Біля грубки, укрившись плащем, спав Прокіп Тетеря.

В другій половині перешіптувалися дівчата.

Потім наступила тиша. Чути було, як десь поблизу біля табору скімлить лисиця, зітхають воли під хатою, в дівочій половині, через сіни, тихо співали:

Ой пригортала ненька,
Як була я маленька.
А тепер, тепер пригортає
Мене мій миленький…

Тимко, гадаючи, що всі вже поснули, підвівся. Але в цей час у кутку заворушився Охрім і зашепотів до свого сусіди:

– А то ще було таке. Ідемо ми якось полем, коли це зирк – біліє щось…

…Тимко знову приліг.

– Я тоді кажу: давайте, хлопці, присядемо… Присіли. І що б ти думав? І воно присіло…

– Вас, дядьку, заціпить сьогодні чі ні? – озвірів Тимко.

Охрім замовк.

Тимко підвівся, пішов у сіни, обережно переступаючи через сплячих.

Постояв трохи в темряві, прислухаючись, потім одхилив двері в другу, дівочу половину.

– Орисю… Орисю…

З темряви пошепки запитало:

– Чого тобі?

– Вийди на хвилю…

І в цей час Тимків комір згрібає велика вузлувата рука Прокопа Тетері.

– Ану ходім надвір, я з тобою побалакаю…

Тимко вирвався, вискочив надвір і вихопив з ярма блискучу занозу.

В сінях з'явилася Орися, але, вздрівши батька, ойкнула, сховалася в хаті.

– Я тобі позаглядаю! – крикнув услід дочці Прокіп і набичив голову на Тимка. – А ти, значить, ще й не зять, а вже занозу хапаєш?

– А ви вкоротіть руки, я у вас нічого не вкрав.

– Так норовиш!

– Це діло моє. І Орисине…

– А я тобі кажу: не займай. Не для тебе, байстрюка, я її викохав!

– Вона вже давно моя…

Прокіп скреготнув зубами і озирнувся, щоб ухопити щось до рук, але кругом було поночі. Тоді він схопив у сінях чийсь істик і вже озброєний кинувся до Тимка:

– Відступись, анахтемо!

Воли перестали ремиґати і вибалушили на людей здивовано-лагідні очі.

А вони стояли один проти одного, як дві хмари, що ось-ось викрешуть блискавку…

* * *

Полем обіч дороги крокує старий Гамалія, – у широких штанах з невибіленого полотна і в білій сорочці з пісненько вишитою манишкою. Вітер закидає йому за спину довгу білу бороду, куйовдиться в сивій чуприні.

На плечі у старого сучкуватий патерик з вузликом, як у далекого подорожнього.

Увесь білий, урочистий, Гамалія чимось нагадує прочанина, що йде поклонитись Божій Матері до славетного Козельщинського монастиря…

Сонце тільки-но виприснуло з-за пругу і розлилося в степу, струмково-срібно виграє жайворіння.

– Сідайте, батьку, підвезу, – гукнув Оксен, надержуючи віжки.

Старий переклав патерик з вузликом на друге плече, сердито зирнув на сина з-під сивих брів.

– Чуєте, тату?

– Сам дійду.

– А я оце їду глянути, як сіють, – примирливо заговорив Оксен.

Старий подобрішав, звернув до лінійки.

– Погано сіють, – буркнув.

– Ви ж мудріші – підкажіть…

– А хто тепер доброго розуму слухає? – розсердився Гамалія. – Спини, я сяду.

Оксен придержав коня. Старий сів на друге крило лінійки.

– І не думай мені, – попередив, – що коли батька везеш, то вже ти йому й цяця…

– Я нічого не думаю, – посміхнувся Оксен.

– Тим же й діла катма, що нічого не думаєш… Посіяв пшениці на піску! Вони там зроду-віку не родили… А посадив би кавуни – довгі рублі в дурну кишеню…

– Ви, я бачу, теж мудрець за чужою спиною, – насурмився Оксен і враз зробився дуже схожим на батька.

– Еге, курча, навчи півня, як у гної гребтись…

– Тату, – сяйнув єхидною посмішкою Оксен, – невже і я на старість зроблюся отаким противнющим?

– Цить, сучий сину! – гримнув старий, і Оксен принишк, зіщулився від того домостроївського батькового окрику.

– Зібралася кумпанія, – хрипко заговорив Гамалія перегодом. – Ти, Гнат… Міністри, мать вашу перекида… Латають вас і зверху, й знизу, а ви з людей усе, з людей… Тільки ж ото вас два горобці, а людей – зграя…

– Гнат про трудову дисципліну дбає… Дисципліну, кажу, допомагає встановлювати.

– Хе, – пхикнув старий. – Прийшов би він до мене, я б його встановив догори штаньми!

Гамалія зупинив коня, взяв патерик і закрокував геть у степ. Потім обернувся:

– Навіть пани колись, і ті знали, що без мужицьких рук вони – тьху!..

– А я тут при чім, я?! – скипів Оксен.

– А при тім, що сіють погано. І не там!

– Завтра й зовсім не сіятимуть, – насурмився Оксен, – бо нічим…

* * *

На дверях кабінету голови сільради – табличка: «По лічним ділам прийом по середах з 12 до 2». Відмикаючи двері, Гнат обернув табличку другим боком: «По служебним ділам прийом від 9 години ранку до (затерто) вечора». Гнат походив по кабінету з портретом Чапаєва над столом, потім сів за червону скатертину, точнісінько таку, як і в кабінеті Оксена Гамалії, і засвистів. Видно було, що робити йому нічого. Встав, одчинив вікно.

– Ти чув, що я прийшов? – запитав у когось надворі.

Там сидів під призьбою Кузьма, сільрадський конюх, і шпортався швайкою в хомуті.

– Аякже, – не відриваючись від роботи, відповів Кузьма. – Я ваші кроки, товаришу голова, ще на ташанському мосту чую!

– Секретар сьогодні прийде чи ні?

Кузьма здвигнув плечима:

– Якщо як, то, може, й прийде, а якщо як, то може й ні…

Гнат ще трохи постояв коло вікна і вже хотів був відходити, як в око йому впала Кузьмина шапка з добрячого зеленого сукна.

– Де це ти взяв таку шапку?

Конюх відклав хомут, простодушно пояснив:

– А це, товаришу голова, як розбирали церкву, так я собі з олтаря трохи й одірвав!

Гнат рвучко перехилився через лутку, зірвав з голови шапку і пошпурив у крижовник.

– Релігія – опіум народу, – пояснив зовсім лисому, якось осиротілому без шапки Кузьмі. – Сідлай мені жеребця.

* * *

Оксен Гамалія сказав батькові неправду, ніби їде до сіячів, він їхав до голови сусіднього колгоспу «Зоря» СамійлаЧередниченка позичати посівматеріалу.

Тепер він сидів за столом напроти горянського голови і, прикладаючи руку до серця, благав:

– Сто центнерів – не більше, бо нема чого й курці клюнути: все висіяв.

– Ні, ні, – крутив головою Самійло. – Не проси і не моли.

До кабінету входили люди. Вони тримали себе вільно, навіть запросто. Оксен це помітив.

– А чому в тебе не вистачило – спитай? – схиливши голову на плече, лагідненько допитувався Самійло. – Мовчиш? Так я тобі скажу. Бо ти живеш до крапки, а я тільки до зап'ятої…

Оксен не зрозумів.

– Хе-ге! Так послухай… – Чередниченко перейшов на шепіт. – Вродило в мене, ну, скажімо по сімнадцять центнерів з га, добре, вродило… А я чирк у район сводку: по шістнадцять. Шістнадцять вивезу, а сімнадцятий – на сімейний фонд, на фураж, на трудодень… Отак!

Оксен підняв очі.

– Брешеш, значить, державі?

– А люди, колгоспники, а хазяйство наше – хіба вже не держава? – суворо спитав зорянець.

– Так брехня ж… – змолився Оксен.

– А що ти зробиш, що?

Самійло обернувся до чоловіка, що сидів за іншим столом, тут таки ж.

– Антоне, одпусти троянівцям сто центнерів посівної пшениці. В борг…

…Надворі, вже біля лінійки, Оксен зупинився і запитав у Чередниченка, який вів його під руку:

– Слухай, Самійле, тебе що – оце й досі ніхто не продав за такі штуки?

Той криво посміхнувся:

– Чом ні! Уже й до області дійшло. І що обидно – свої ж, колгоспники… Для кого стараюсь, ті й продають…

– Ну й що?

– Погано, Оксене…

І вже коли лінійка зникла за рогом вулиці, додав:

– Погано…

***

На дверях кабінету голови сільради – табличка з написом: «Прийома нет. Нахожусь по служебних ділах».

Гнатів жеребець стоїть біля хати. Голо тут, навіть жеребця прив'язати ні до чого, і він вільно пасеться у дворі.

– Чого й досі не на роботі? – питає Гнат у жінки, що саме саджає хліб.

– Бачиш – печу.

– А робота, значить, хай сама робиться?

– Не кричи, ти не в лісі…

– Ну ти йтимеш на роботу чи ні? – знов приступив Рева до молодиці.

– Посаджаю хліб – тоді піду.

– Ага, так тобі моє слово не авторитет?

Гнат ухопив з лави цеберку з водою і шарахнув у піч. Хату заволокло димом і парою, зойкнула Ганна, покотилося по долівці відро.

***

Пізно ввечері Тимко вийшов зі своєї вулички, став, прислухався.

В селі було тихо. Тільки вир на Ташані понуро співав.

І раптом за мостом хтось тюгукнув так, що аж по воді ляснуло й покотилося луною поміж очеретами, в сагу. Тимко попрямував на той окрик.

На греблі йому зустрівся сільський дурник Гараська Сич.

– Ти тюгукав? – спитав Тимко.

– Я… – гигикнув Гараська.

– Марка ніде не бачив?

– Бачив, гі-гі… Ось ходьом!

Вони рушили разом повз темні стоги верб.

– Ги-ги, – засміявся Гараська. – Диви оно, як прижимаються!

Під чорним стовбуром верби заворушилося дві постаті.

…– Марку, не лізь бо вдарю… Марку, ну що тобі за інтерес? – тихо говорила дівчина.

– А що я роблю? – дивувався парубок.

Тимко усміхнувся, а Гараська забіг йому збоку і, хихикаючи, розповів:

– Я раз підзирив, як вони цілувалися, та як закричу: «Галала, галала, як вам не соромно!» А вони й порозбігалися.

– Марко не тріснув тебе по гамалику?

– Ні… ги-ги…

– Ну, ступай собі.

Тимко підійшов ближче до верби, покликав:

– Марку!

– Це ти, Тимку? – спитало з пітьми.

– Я.

– Зараз.

Під вербою лунко наспіх поцілувалися – раз, і вдруге, і втретє. Потім підійшов Марко:

– Чого тобі?

– Ходім, друже, діло є…

* * *

В хаті Прокопа Тетері ще світиться.

Хлопці потихеньку увійшли в сіни. Тимко топтався попереду, намацуючи клямку, а Марко мулявся в нього за спиною.

Раптом він почув, як щось капнуло йому на голову, зняв картуз, понюхав і подивився вгору.

На драбині сиділи кури.

– Кепська приміта, – зашепотів до Тимка.

– Що? – не зрозумів той, нарешті намацавши клямку.

– Курочка мені на картуз капнула…

– А-а… – Тимко відчинив двері, в сіни випало світло з хати, кури заворушилися.

– Здрастуйте! – привітався Тимко.

– З п’ятницею будьте здорові! – підпрігся Марко, сяючи посмішкою довгожданого гостя.

У Тетерів саме вечеряли. Прокіп, червоний і спітнілий, не встигши

донести ложки до рота, закляк з несподіванки; Одарка, як різала хлібину, притисши її до грудей, та і не дорізала скибки; Орися, побачивши Тимка, рвучко встала з-за столу, ворухнула губами, наче хотіла щось сказати чи крикнути, потім затулила їх фартушиною і мовчки опустилась на стілець, похнюпивши голову.

Тимко сів на лаву, Марко притулився плечем до одвірка.

Нарешті мить загального оціпеніння пройшла. Прокіп доніс до рота ложку, Одарка дорізала скибку, Орися боязко підняла очі.

– В чужій хаті питаються, чи можна сісти, а не лізуть на покуття посвинячому, – порушив мовчання господар.

– Нічого, ми й непрошені сядемо… – Тимко зняв картуз і поклав його біля себе на лаві. Кучері – блискучі, смолисті, шовкові – так і розкотилися по голові пружними кільцями; смугле лице незалежне, так і пашить завзяттям.

Запала гнітюча мовчанка. Всім було незручно, і кожен не знав, як себе поводити, що говорити.

Тетеря знову почав сьорбати борщ, важко рухаючи щелепами.

– Чого прийшли? – спитав нарешті.

– Дільце в нас є невеличке, – заграв посмішкою Тимко.

– Ну?

– Ви, дядьку Прокопе, хочете сердіться, хочете – ні, а Орисі я нікому не віддам. І якщо ваша згода, то й женився б.

Тетеря клешнявою ходою пішов у хатину і повернувся звідти з макогоном. Марко взявся за клямку.

– Ану вискакуйте по одному, – кивнув на двері Прокіп.

Тимко підвівся, надів картуз.

– Силою нічого не вийде, дядечку. Давайте краще по-доброму.

– Чула? – кинувся до жінки Прокіп. – Та щоб отакий бандитюга був моїм зятем? Ніколи в світі! Краще в труну ляжу!

– Вспокойся, Прокошо, не троюдь себе, – засокорила Одарка. – Тимко парубок, мо’, й гарячий, а роботящий. Любов та совіт – житимуть діти…

– Що? Ніколи цього не буде! Чуєш? Ніколи!

Орися підбігла до Тимка, ухопила його за руку і, змивши віями сльози, крикнула батькові:

– Хоч убийте, хоч прокленіть – робіть, що хочете, а Тимко любий мені – от! З ним піду попідтинню – от! – Сльози котилися в неї по щоках. – Аби тільки з ним, аби вдвох…

– Геть, проклята, геть! – ревнув на всю хату Прокіп і вчепився п’ятернею в Орисину косу.

Тимко спокійно розігнув його пальці і переклав косу Орисі на груди.

– Хоч вона і ваша дочка, а бити – не дозволю.

І, затримавшись у дверях, додав:

– Що ж, дорогий тестоньку, не хочете любо-мило, візьму самотужки…

І гримнув дверима.

…В хаті зойкнула Орися.

У дворі, освітленому вікнами, заметушилися тіні…

* * *

Молода вродлива циганка в срібних дукачах, освітлена багаттям, пильно прислухається до чорної ночі, звідки лине тупіт, і щось швидко тривожно говорить гортанною мовою своєму чоловікові, кучерявому красеневі з чорними замріяними очима, що сидить під возом і грається набірним паском.

Старий циган біля багаття, не виймаючи з рота кутої міддю люльки, з-під лоба зирить у степ, теж прислухається.

…Гнат осаджує коня перед вогнищем, мружиться од світла, придивляється.

…Старий циган навіть голови до нього не повернув, сіє іскрами з люльки.

– Хто такі? – суворо питає Гнат, і, збагнувши, що це питання дурне, сердиться: – Ану забирайтеся звідси геть!

…Жеребець, почувши тривогу, випинає дугою лискучу шию, кусає трензеля, очі набрякли злістю, все тіло його блищить від поту, як вичищена бронза.

– Ах, ах! – прицмокує язиком старий, прикипівши очима до коня.

– Кому сказано? – сікається Гнат.

За мить навколо вогнища виростає ціла юрба циган, немов ніч щойно виплодила їх. Чорні бороди, вуса, кучері, набірні паски, люльки, білі сорочки, чорні жилетки, блискучі нові, старі, порвані чоботи, босі ноги, замурзані циганчата… Гнат кліпає очима.

– Геть звідси! – гукає по-атаманському.

…Старий циган ловить рукою стремено… разом із Гнатовим чоботом.

– Ах, начальник, дорогий начальник, куди ж ми, батьку, поїдемо! Наші коні голодні, з ніг падають… Півсвіту проїхали – травиночки не бачили… Треба ж напасти? Хай ти здоров будеш…

…Циганки одна з-поперед одної лізуть до Гната, відьмують очима, чорними косами сідло вистилають…

– …Ти русявий, ти красивий, із лиця воду пий – сп’янієш…

– …Душа ніжна, як вода в Дунаї, серце добре хоч до рани прикладай…

– ...Добро робиш, образу забуваєш – правду кажу, щоб я своїх діточок не побачила...

– ...По службі ти високо підеш, добре жити будеш...

– ...Вороги на тебе копають яму, та самі туди впадуть...

– ...Не бійся вітру летючого, піску сипучого, стережись дами жирової...

– ...В очі добра, поза очі – відьма...

– ...Любити не буде, а вжалить смертельно...

Цю тираду виголошують різні циганки, і Гнат зацьковано лупить очі то на ту, то на іншу, то на всіх разом.

– Та ви що, знаєш-понімаєш... Ану відступись!

...І враз наче гребля прорвалася й чорна хвиля хлюпнула на Гната, закрутила його разом з конем і понесла до провалля, на дні якого холодно поблискувала вода.

Гната опалило смертельним жахом, він оскалив зуби і почав хльостати нагайкою по чорних головах, шиях, руках, спинах... Перед ним, як у шаленому вирі (за композицією, ця сцена справді нагадує нам ташанську кручену ковбаню), мелькали ошкірені люті обличчя, палаючі зненавистю очі, чорні, в кров'яних п'явках руки, що тягнулися до сідла, мов галюччя.

– Ряту-уй-те! – щосили закричав Гнат, і тієї ж миті старий циган захльоснув його навколо шиї батурою і смикнув до себе.

Гнат упав на гриву коневі, обхопив його шию смертельною хваткою.

Жеребець, почувши погибель, що дихала на нього з прірви, осів на задні ноги і, прим'явши під себе кількох циган, вирвався в степ.

...Гнат припадає до луки з обмотаним кругом шиї батогом. Кінь щодуху мчить до Троянівки.

Позаду чути погоню, крик, лайку.

...Жовто, мирно світяться вікна в хатах, розвішавши на тинах золоті ряси, – село прокидається.

Гнатів кінь іде кроком, одсапується, ганяє боками.

Гнат озирається на степ.

– А що, догнали, г-гади чорнопикі! – і сміється, страшним сміхом сміється...

То з нього виходить смертельний, патологічний жах...

* * *

Небо над приташанським степом розчахнулося навпіл: з одного боку насувалася важка чорна хмара, з другого, супроти хмари, сяяло сонце.

Низько над землею шастали стривожені щиглики, і коли вони залітали на тло хмари, було чітко видно їхні білі підкрилячка.

Між сонцем і хмарою ходили за сівалками сіячі: Охрім Горобець, Бовдюг, Гаврило Вихор, Денис, Гараська, Павло Гречаний. Погейкували на биків, поглядали на хмару.

Там поблискувало, поторохкувало.

...Джмелик лежав голічерва біля гарбички з сіном і дивився в небо. Поруч біля випряженої сівалки паслися бики.

Під'їхав лінійкою Оксен Гамалія.

– Чого не сієш? – приступив до Джмелика.

Северин лінькувато підвівся, солодко потягнувся, синя сатинова сорочка з набором білих ґудзиків міцно обтисла широкі груди.

– Сівалка поламалася, товаришу голова.

– Чому не з'їздив по коваля?

– Мені на конях не можна їздити, – примружив голубі з нахабинкою очі Северин. – Пригузок болить...

Оксен не втримався. Ухопив з лінійки батіг, рвонувся до Джмелика. Той пручко підвівся. Але Оксен уже схаменувсь, відкинув батіг.

– Дав би я тобі в пику, предсідатель, – заграв очима Северин, – та жалко: жінка в тебе ще молода...

І не встиг Оксен отямитися, як Джмелик скочив на коня і, побрязкуючи в'язкою зіпсованих сошників, помчав степом на Троянівку.

Оксен розстебнув комір, знесилено обіперся спиною об сівалку...

* * *

...Між сонцем і хмарою снують сівалки. За одною з них ходить Гамалія.

По його руках, по виразу обличчя ми бачимо, що він добре знає цю справу – сіяти, – якось вона йому личить, бо, мабуть, ближче до душі, аніж головування.

І дивлячись на нього, чоловіки гомонять між собою:

– Добре сіє голова...

– Е, в нього й дід і батько добрі сіячі були... Вже було як зійде після них, то як шнуром одбито: стебельце в стебельце!

...Гучніше став озиватися грім. Підминаючи під себе осяяний сонцем степ, хмара поволі підступала до сіячів. Ось вона накрила тінню одну пару, другу, третю...

Ударив по траві на обніжках вітер, нап'яв павутину й порвав.

Блиснуло. Торохнув грім. По дядьківських картузах залопотіли перші краплини. Рушив дощ.

...Сіячі збилися попід возами, з котрих воли, прив'язані тут-таки, дістають сіно і трусять його на голови чоловіків.

Оксен лежить удвох з Бовдюгом. Мовчать. На їхніх обличчях синьо відбиваються спалахи блискавиць.

Під іншим возом балагурить Охрім Горобець:

... – Построїла одна жінка хату, хрести на сволоках повипалювала, а жити – не вживе... Гуркоче в неї щось на горищі вночі... Гур та й гур... От одного разу попросився до неї на ночівлю щіткар.

... – Скажи, Бовдюг, – поворухнувся Оксен, – що ти про мене думаєш?

БОВДЮГ. А ти не розсердишся?

ОКСЕН. Сам же на рожон лізу...

БОВДЮГ. Добрий ти дуже... На твоєму місці треба суворішому бути...

... – І після того, як рукою зняло! – вигукує Охрім.

– А вони разом спали? – спитав Гаврило Вихор, посміхаючись у білі вуса.

Чоловіки зареготіли...

...ОКСЕН. Гнат строгий, а ви про нього що говорите?

БОВДЮГ. Що не говоримо, а боїмось...

ОКСЕН. Хіба людей боятись треба? Їх треба поважати...

БОВДЮГ. Воно ж і повага від того, що боїшся...

...Крізь сивий морок дощу вирізався вершник. То повернувся з Троянівки Северин. Кинув під віз нові сошники.

– Чого не пересидів дощу? – питає в нього Бовдюг.

– Де? У ховраховій норі? – сміється Северин...

* * *

...Сіячі поверталися у село, як сонце було ще височенько. Хмара пішла далі. Парувала земля. Співали жайворони.

...Лінійку голови випередив Джмелик верхи на коні.

– Северин! – покликав Оксен.

Джмелик забрав повід.

– Ну?

– Та ти не нукай... Хотів я тобі сказати, що в'юни он які спритні, а й тих у підрешітку ловлять...

– Не лякай, я не з плаксунів.

– А я й не лякаю, а просто шкодую, що не розкендюшив у тридцять другому увесь ваш рід джмелячий. Тепер би легше було.

– А чого жаліти? – вовком зирнув Северин. – Воно й зараз не пізно. Тільки дзенькни в район...

– Нам не горить, встигнемо...

– А як не вдасться?

– Це ти про що? – рвучко обернувся Оксен.

Джмелик хижо заграв ніздрями:

– Щось ти дуже боязким зробився, предсідатель…

І помчав навздогін підводам.

* * *

Того ж вечора після дощу з Беєвої гори до Троянівки входив низенький худорлявий чоловічок – у довгій шинелі, в очках на блідому гостренькому обличчі і у військовому кашкеті, що зовсім нестрого, похлоп'ячому якось налізав йому на вуха.

Незнайомий старанно обходив калюжки, поглядав на Троянівку, що вся в цвіту лежала під горою, немов упряжена в райдугу над обрієм, радісно посміхався сонцю, мокрому блискучому листю, з котрого, передзвонюючись, падали додолу дощові крапельки.

Було таке враження, що цей чоловік щойно встав з ліжка після тяжкого недугу і тепер заново з радістю відкривав для себе білий світ…

Ось він увійшов у село і, вздрівши старого селянина, що прив'язував до кілка в тину пару коней, впряжених у гарбичку (це був Йонька), запитав:

– Скажіть, будь ласка, де тут контора вашого колгоспу?

– Туди, далі пройдіть, – поспіхом відповів Йонька і гукнув у двір: – Гавриле, сину, ану вискоч на хвильку!

В дверях чепурненької хати з'явився біловусий здоровань (ми бачили його на сівбі) і закульгав до тину.

– Чого, тату?

– Збігай до нас моторненько, поклич Тимка, поїдемо зі мною…

Гаврило швиденько пошкандибав геть.

А до Йоньки підскочило з двору босеньке хлоп'я, дуже схоже на Гаврила і щебетнуло, заглядаючи старому в очі:

– Діду, ви казали той раз, що гостинчика привезете…

– Хе-хе, на гостинці, внучку, грошей треба, а в діда їх катма! – засміявся Йонька і вдарив себе руками по кишенях. Там брязнули гроші – багатенько, зо жменю…

* * *

Оксен увійшов до свого кабінету і став при порозі.

Назустріч йому підвівся уже знайомий нам чоловічок у військовому.

– Ви Оксен Гамалія? – запитав увічливо і подав з довгого рукава маленьку білу ручку. – Моє прізвище Дорош. Хочу працювати у вашому колгоспі…

* * *

...Тимко і Гаврило Вихори вкидають у гарбу дубові підсішки. Йонька стоїть трохи оддалік з якимось чоловіком і поспіхом, жмакаючи, слинячи, одраховує йому гроші.

– Дубочки казьонні, а береш, як за своє добре... – бубонить Йонька.

– Так дерево ж – дзвін-дерево, – шепоче продавець.

Вони дивляться один одному в вічі, як цілком рівноправні мошенники...

* * *

– Але я не знаю, що ви будете робити в нас... – знизав плечима Оксен і скоса зирнув на тендітні Дорошеві руки.

Дорош скинув окуляри, протер їх рукавом шинелі і знову послав на перенісся рогачиком із вказівного й середнього пальців.

– Я трохи знаю агрономію і тваринництво. До армії вчився в сільськогосподарському інституті...

* * *

...Попереду гарби поволі переступають під гору конячі ноги, напружено тремтять і грузнуть у грязюці. Позаду гарби, що намотала на колеса широкі стьожки мокрої землі, тремтять од напруги людські ноги з підкачаними по коліна холошами: Тимко і Гаврило плечима підсобляють коням.

Йонька паняє.

...Раптом коні зупиняються: дорогу їм перетнув вершник з ружжом за плечима, у форменому кашкеті лісничого.

– Ану, хлопці, викидай дубки, може, воно легше буде...

...Ошелешений Йонька, не знаючи, як бути, зробив те, що звик робити в таких випадках ще за часів економії: стяг з голови шапку, вклонився лісничому і дурнувато захіхікав.

Гаврило плюнув. Тимко одвернувся, ховаючи посмішку...

* * *

...Оксен брьохався через калюжі. Дорош, підібравши по-жіночому довгу шинелю, обережно ставив маленькі хромові чобітки, де сухіше.

Заходило сонце, куріло з бовдурів, мукали корови з хлівів, зачувши дзенькіт дійниць.

Дорош зупинився, жадібно глипнув повітря.

– Селом запахло...

– Давно з армії? – спитав Оксен.

– Ні, недавно. – Дорош щільніше загорнувся в шинелю і зробив шиєю такий рух, ніби йому був тісний комір.

– Ти чого шиєю смикаєш?

– Контузило мене на фінській…

* * *

… – Через вас, телепнів, у халепу вскочив! – кричить Йонька на синів, пританцьовуючи перед ними і розмахуючи сухими, гострими кулачками. – Казав – поїхали хуторами, так їм напростець закортіло! Ну? Мекнули мої стояки!…

Побіг у хлів, викинув звідти дві лопати.

– Копайте мені яму, чортові лайдаки!

Тимко обмірив очима миршавеньку постать батька і накреслив лопатою прямокутник приблизно для його росту.

– Що ти мітиш, що ти мітиш, щоб тобі руки покорчило! – підскочив Йонька. – На стояки яму!

Тимко підкинув брови.

– А я думав, на вас…

Старий одійшов трохи вбік – для маневру – потім спритно вхопив лопату і вдарив сина держаком по обличчю.

Тимко похитнувся, перехопив свою лопату обіруч і сіконув нею над самісінькою Йончиною головою.

Гаврило ухопив брата за петельки, пошпурив на землю.

– Рятуй-уйте, вбивають! – сівши на землю, заволав Йонька.

…Прибігла з городу Уляна і, побачивши, що Гаврило ватлає лежачого Тимка, впала біля них навколішки.

– Діти, синочки мої, та я ж вас обох породила! Що ж ви робите зо мною?

…Павло Гречаний, склавши руки на плоті, стоїть біля тину, смалить цигарку, спокійно стежить за бійкою: видно, що він уже звик до сусідських буч.

…Гаврило покинув Тимка і, кульгаючи, повів матір у хату. Йонька позбирав лопати і поніс у хлів. Тимко поворухнувся, сів, обмацав голову.

– Як був я на Донщині, – заговорив до нього Павло Гречаний, – так спересердя одному козакові двері вилами проштрикнув. Ня-а-а…

* * *

– Боже, де ти його взяв такого нещасного? – шепотіла в хатині до Оксена його лагідна, гостинна, як усі полтавки, жінка, Олена. – Чим же мені його годувати?

– Давай, що є…

...Дорош, заклавши руки в галіфе, спинався навшпиньки, розглядаючи при каганці сімейні фотографії, на котрих – старий Гамалія ще в формі царської армії, Оксен у будьоннівці, з орденом Червоного Прапора, поруч – пишнокоса Олена...

– Завтра скажу дояркам, – увійшов Оксен, – щоб видавали тобі дві літри молока з-під корови.

Дорош усміхнувся:

– Були б кістки – м'ясо наросте...

* * *

... – Орисю!

Тимко помацки продирається шалиною вниз. Тиша. Блищить при місяці зелене хитиво ліщини.

З-за копички сіна у яру виходить Орися.

– Ти давно тут? – питає Тимко.

– Заждалася вже...

Від шалі на бліде лице лягає чорна тінь, губи кривляться, як від болю.

– Ну, як там батько?

Орися плаче.

– Ось... – оголює ногу вище коліна: по білому тілу від стегна до литки стікають при місяці сині п'явки від батожиних ударів.

– Тимоньку, що мені робити? Я у вир кинусь...

Тимко обіймає дівчину за плечі. Орися придивляється до його обличчя, вкритого синяками, зойкає:

– Тимоньку, голубе, хто це тебе так знівечив?!

Тимко через силу посміхається:

– З ріднею почубався...

* * *

...Місячне сяйво кладе на долівці чорні хрести од віконних рам. Співає цвіркун. За стіною, надворі, стікає з покрівлі вода, видзвонює в дубовий дзбан: цьовх, цьовх, цьовх...

Дорош поворухнувся на лаві, закашляв.

– Що, не спиться? – тихо обізвався з ліжка Оксен.

– Щось не бере, – посміхнувся Дорош.

– На новому місці завжди так. Я колись їздив у село Перетятьки до жінчиної рідні. З дороги промерз, випили, поліз на піч. Чого б кращого? Тепло, затишно, привітно... А от не засну. Бо й подушка чужа мулить...

– Ну, як там на фінській було – жарко?

– На війні хорошого мало, – неохоче відповів Дорош.

– А в якому районі тебе контузило?

– На снігу, під сосною…

– І зовсім памороки забило, чи так… трохи?

– Зовсім забило…

Оксен підвівся, сперся на лікоть.

– А скажи, якщо не секрет, яка лиха година пригнала тебе в колгосп? Робота тут важка, не чиста: коло свиней, корів, овечок…

– Ну й що? – Дорош і собі звівся на лікоть. – І чому ти мене повчаєш взагалі – щоб люди, значить, у гної рилися, а я тільки молочко дудлив свіженьке, з-під корів? Ні, брат. Якщо ми взялися кликати людей до кращого майбутнього, то й самим треба мозолі наживати… А ви що тут розвели? Один – так собі, ні в тин ні в ворота, другий з циганами воює, вогонь в печах заливає…

– А ти не дуже бери з копита, – образився Оксен. – Гнат – чоловік баламутний і не на своєму місці. Правда. А до мене тобі зась. Я з мужика вийшов і я його, мужика чорномозольного, нікому в образу не дам. Я для нього душу ладен вивернути…

– А навіщо йому твоя душа? Ти йому хліба дай…

Оксен схопився з ліжка, накинув піджак.

– Подивимось, – зупинився в дверях, – як ти обернешся…

Дорош посміхнувся в стелю…

* * *

…Стікала на землю місячна повінь, блищали зорі. Над Ташанню нерухомо лежали нічні випари.

Оксен жадібно курив.

В чорному отворі сінешніх дверей з'явилась Олена – в самій сорочці, боса, з розпущеним волоссям.

– Я чула все, – пригорнулася до чоловіка. – Не сварися з ним. Уваж. Він людина хвора.

Оксен провів по її щоках шорсткою долонею, кинув цигарку.

– Іди спи…

* * *

…Світало. На сході мінилося барвами небо. Співало птаство.

На Беєвій горі, під байраком, паслися коні. Біля них, спершись на патерик, стояв старий Гамалія. Увесь білий і в білому, знайомому нам вбранні, він дивився в далеч, на заткану туманами Троянівку і шепотів щось схоже на молитву.

І раптом замовк. Погляд його впав у яр.

Там під копичкою сіна лежав горілиць Тимко, відкинувши вбік ліву руку, а правою пригорнувши до себе Орисину голову з розплетеною косою…

Дівчина спала, вткнувшись голівкою Тимкові під пахву, підобгавши ноги, не зовсім прикриті спідничкою.

…На сході поволі пробивалося сонце.

Гамалія здалеку широко перехрестив молодят і промовив, зводячи погляд у небо:

– І покликав Ісус дитя, і сказав: «Істино говорю вам, якщо не обратитесь і не будете як діти, то не потрапите в царство небесне…» – І, не обертаючись, пішов до коней що густо, волого, дмухали в траву, шепочучи вже до самого себе: «Угаси во мні, Господи, всякоє розжженія і двіженія плоті моя од діявольського дєйствія сосбавляємого…»

* * *

– Ну, ти знайомся з фермою, а я поїхав на хутори шукати коваля: запив чоловік, – казав Дорошеві Оксен.

Той кутався в шинелю, поглядав на сонце, що сходило з-за хат.

– Дивись, як знаєш… Я б не поїхав.

– А хто мені реманент справлятиме? Сівба ж.

– Дивись…

* * *

…В корівнику було напівтемно. Дорош ступив кілька кроків і шурхнув у вибоїну з багном.

– Є тут хто-небудь? – запитав.

З пітьми виринула постать, наблизилась, пригляділась.

– Щось не впізнаю. Ви часом не по м’ясозаготовках? Якщо так, то одпустіть цигарочки городської.

– Я не курю, – винувато посміхнувся Дорош.

– А-а… – чоловік відразу зв’яв. – Тоді хто такий і чого тобі треба?

– Ферму приймати прийшов…

– Ось воно якечки! Тоді йди за мною.

Він повів Дороша в куток і показав на ясла, що чорніли в темряві, як рівчак.

– Оце я тут сплю. Умгу… Так на яку ж тему ми будемо говорити? Ага, про ферму. Трудне це діло. Дуже трудне… Бож-же ж мій, як зустріну нового чоловіка, так говорив би день і ніч, і кінця б тому не було!

– Як вас звати?

– По-селянському значить, Панько, а по святцях – Панас.

* * *

– Що робите на фермі?

– Покуту несу. Важку покуту, чоловіче добрий, щоб мені грім шапку пробив! Караюся, як той колодник. Бо оце ж я і єсть завфермою…

– А, знаю, знаю, голова мені про вас розповідав, – посміхнувся Дорош.

– Лаяв?

– Ні, говорив тільки, що корови по шию в грязюці стоять.

– І я те ж кажу: стоять, хе-хе, по шию… А в мене ось руки, дивися: як копита. А від чого? Від вил. Та це ще півбіди. Главноє – корма ріжуть. Немає кормів, чоловіче, немає… А ти, мабуть, багато світу об'їхав? Ге ж? Подумать тільки – Союз поїздом об'їхати і то стільки побачиш! А якби світ? І-і, не говори, не говори…

– У вас тут вила є? – перебив Дорош.

– Там десь у кутку… Да-а… Ходив би і роздивлявся, як світ построєний…

Дорош приніс вила, підступив до купи гною і став накидати його у порожній віз посеред корівника. Він робив це невміло.

– А ти часом не був на станції Роздольна? – питався Панько.

– Ні, не був.

– Жаль. Там мій син працює, жалування получає хороше, жити можна. Прописав оце, що був у тих краях, де все не так, як у нас. У нас, приміром, на волах їздять, а там на верблюдах, і є ті верблюди з одним горбом, а є з двома…

…Дорош уже спітнів, витирає лоба і знову кидає гній.

– Рахубна тварюка! – вигукував Панько. – Їсть і п'є раз на місяць… Подумай! Отаку б, їдять його мухи, до нас в артіль!…

…Дорош вискочив з-за гнояки.

– Ти що муру заливаєш? Ану бери вила та викидай, що напаскудив за зиму!

Панько злякано метнувся в куток.

– Мале, в очках, а отаке кляте!.. – бубонів там. – Трохи вилами не ширнув! Нічого, вхоркаєшся, брешеш…

…Дорош і Панько кидають гній удвох.

…Раптом надворі зчинився ґвалт. Зарепетували жінки, тривожно закричали чоловіки: «Переймай, переймай!»

Панько й Дорош вискочили з корівника.

* * *

…В дворі метушились люди, ховаючись хто куди. Біля бочонка сто-

яли купкою чоловіки, що прийшли запрягати: Охрім, Денис, Гаврило і Тимко Вихори, Джмелик та інші.

Неподалік від них, красиво вигнувши шию у важких зморшках, ходив бугай, побрязкуючи колодкою в ніздрях.

Дорош зблід, підправив навіщось окуляри і рушив до бугая.

– Направляй сюди, – пританцьовував маленький Охрім Горобець, – я його вдержу!

– Штани свої держи! – сміялися чоловіки.

– Нуздай, бери його!

– За губу, за кільце!

– За ріпицю себе ухопи!..

...З-за корівника вийшов Павло Гречаний. Уздрівши Дороша біля бугая, що, нахиливши голову до землі, тупо дивився на маленького чоловічка осатанілими очима, Павло закричав:

– Стій, стій!

І вмить всі отетеріли: відштовхнувши Дороша, Гречаний старечим скоком підбіг до зацькованої тварини, на якусь мить зупинився перед нею, потім виставив руки вперед і пішов назустріч.

В двох кроках од бугая Павло стрибнув уперед, схопився руками за колодку в ніздрях.

Бугай рвонув його на себе, Павла війнуло, як вітром. Але він уже встиг учепитися другою рукою в красиву бугаячу шкірку біля шиї і так скрутнув її в кулаці, що бугай дико ревнув і впав на передні ноги...

– Що за чоловік? – спитав Дорош у Панька, не приховуючи дитячого захоплення.

– Наш. Троянівський... Павло Гречаний.

– Ну й сила ж у нього!

– Еге, сила в нього є, – погодився Панько. – Бог, він так і робить: силу дасть, а розум відбере.

– В тебе його до бісового батька, – сказав якийсь дядько, проходячи мимо, – і увесь – на язиці...

* * *

...Дорош і Панько теж повернулися до роботи.

...Незабаром до корівника увійшов Павло Гречаний.

– Грасте! – сказав, що означало: «Драстуйте!»

Дорош обдав його закоханою посмішкою, не перестаючи накидати гній маленькими навильничками: він уже заморився...

Павло підійшов ближче, постояв, подивився, тоді взяв у нього з рук вила і зачепив такий навильник, що держак зігнувся дугою і затріщав...

* * *

…Блискучі чоботи стоять на поріжку корівника перед каламутною калюжею і разом з ним ми бачимо Гната Реву.

– Хто тут Дорош?

– Я, – випростався Дорош

…Павло і Панько теж зацікавились.

– Пред'явіть документи.

– А ти хто такий? – поцікавився Дорош.

– Прошу не тикать, я – голова сільради.

– Ну то й що?

– Сказано, – документи давай, – набундючився Гнат і хотів ступити крок до Дороша.

– Куди! – крикнув той, вказуючи очима на калюжу. Гнат глянув собі під ноги і відступив…

…Ми бачимо дві пари чобіт: одні маленькі, Дорошеві, по брижі в багні, другі, Гнатові, на сухому…

…Панько, сміючись, задоволено крутить коловою, а Павло Гречаний знову береться за вила і каже, оскиряючись:

– Ня-а-а…

* * *

Вузлувата Павлова рука ставить на стіл квітчастий опішнянський глек.

– Молоко! – радісно співає Павлиха. – Де ти взяв?

Павло сідає на лаву, попихкує цигаркою.

– Новий завфермою дав.

– Як же це?

– Так, бурхнув прямо з бідона й каже: «Візьміть, Павле Федотовичу, за хорошу роботу, свіженького, каже, з-під корови»…

…Ми вперше бачимо і чуємо, що Павло говорить охоче і з почуттям…

* * *

…Біля ґанку контори стоїть лінійка Оксена Гамалії.

– Краще не заходьте до нього. Пропав чоловік! – Панько заступає Дорошеві дорогу до кабінету голови.

– В чому справа? – дивується Дорош і відчиняє двері.

…На дивані, розкинувши руки, лежить Оксен, з чобіт капає на підлогу ріденька грязючка, лице осунулось, груди високо підіймаються, грізно сапають.

…Стільці порозкидані, червона скатертина валяється долі, шибка у вікні видавлена, вітер ворушить розкидані папери.

…Оксен крутить головою, стискує кулаки, бурмоче:

– Р-риссю… Ма-арш!

…Дорош деякий час дивиться на п'яного, потім набирає у графин води з відра в кутку і ллє йому на голову…

* * *

…Павлиха зливає на голову чоловікові паруюче літепло. Він задоволено пирхає, шкребеться п'ятірнями у волоссі.

– І сорочку нову надінеш, – урочисто мовить Павлиха. – Аякже: молока оно заробив, і слово добре…

Подає чоловікові новий вишиваний рушник.

– Що ж він ще казав?

– Та що, – охоче гомонить Павло. – Нате вам, каже, свіженького, з-під корови, молока…

* * *

…Оксен розплющує очі, сідає на дивані, довго дивиться на Дорошів… бо йому їх вздрівається три.

– Ха-га, замісничок-заступничок!.. Ну, що скажеш, очкарик?! Ціп-ціп-ціп… Курча!

– Де сіно коровам? – спокійно запитав Дорош.

– Що, сіно? Коровам? А я їх пор-розганяв! Хочеш, і тебе вижену?..

…Дорош гримає дверима.

– Пропав чоловік, – поспішає за ним Панько. – Ніколи такого не було, а це на тобі!..

* * *

Якось опівдні до Троянівки в'їхав легенький візок, запряжений парою коней, в якому сиділи Федот Вихор, військовий з двома кубиками на петлицях, і його дружина Юлька, молода, вродлива з грайливими бісиками в очах.

Кіньми правив Гаврило.

– Оце таке село? – сказала Юлька. – Я тут умру від нудьги.

– Та чого, – обернувся до неї Гаврило, – відпочинете трохи, поправитесь… Мо', воно ще й понаравиться.

…Ось і хата. Мелькнули голубі віконниці, фастуни у вікнах, червона кропивка, і коні з розгону влетіли на вихорівське подвір'я.

Уляна, побачивши сина, витерла руки об фартух, припала до рипучих ременів на його грудях і тихо, щасливо заплакала.

Йонька, скинувши картуза, топтався біля воза, крадькома обмацував мішки…

– Поводи коней, хай охолонуть, – суворо наказав Тимкові.

...Юлька цілуватися ні з ким не стала. З матір'ю вона обнялася, а Йоньці подала біленьку руку.

– Це твій старичок? – немовби дивуючись, запитала у Федота. – Гм. А чого він такий обірваний?

– Це ми так, по-домашньому, – знічено посміхнувся Йонька, – поселянському... Коло гною воно краще й не треба.

– Господи, чого ж це я стою! – схаменулася Уляна. – Увіходьте, дітоньки, в хату, увіходьте...

* * *

...Не соромлячись мужчин, що курили посеред двору на спориші дорогі Федотові цигарки, Юлька зняла з себе чорну дорожню кофточку, зав'язала косинкою голову.

Тимко зливав.

Юлька розглядала його млосними, ледь прищуреними очима.

– Брюнет. Жагучий брюнет. У твоїх очах є щось демонічне.

Федот незадоволено повів тонкою бровою.

– Фед! Принеси мені гребінець і пудру, – звеліла чоловікові Юлька, і той послушно підвівся.

Тимко сховав посмішку на грудях.

* * *

...На покутті, зап'ятий рушником, висить портрет Федота у військовому. Під ним, за столом, – сам Федот.

Всі уже під чаркою.

– Сімейка у вас величенька, – сказала Юлька. – Батько й мати молодці, постаралися...

Всім стало незручно.

– Це ще й невелика, – поспішив на виручку Гаврило. – он у Гордія Кошари тринадцять душ!

Федот, уже п'яненький, підморгнув батькові, і вони вийшли з-за столу.

* * *

...В коморі напівтемно. Купою лежать мішки, привезені Федотом.

– Я тут дещо тобі прихопив... – зашепотів до батька Федот. – Маю на складі знайомих реб'ят, удружили...

Йонька гарячково обмацав мішки, захвилювався.

– Тут білизни п'ять пар, – пояснював син, – тут – шестеро галіфе, гімнастерки, онучі байкові, нові; тут – товар на чоботи.

– Боже ж мій, скільки добра! – затремтів Йонька.

– Наший усім чобіт. Дай Гаврилові й онукам. Тимкові справ хромові, він уже парубок.

– Тимкові не дам і шкуратка, – рішуче заперечив Йонька. – Зобижає мене, байстрюк. ...Оце колись чуть не вбив.

Федот рвучко підвівся, увійшов у хату.

* * *

...– Так у них отак заведено, – розказував Гаврило і, легенько хруснувши Тимка ложкою по лобі, суворо проказав: – Ану сиди мені, чортів чорт!

Всі засміялися.

– Тимка не ложкою слід бити, а батогом, – сідаючи під своїм портретом сказав Федот і гостро глянув на брата.

Той поклав ложку.

– За що ж мені така шана?

– Тобі пояснити? – скипів Федот і дав Тимкові ляпаса.

Тимко вхопив брата за петельки і виволік насеред хати. Тріснула гімнастерка, порснули додолу військові ґудзики.

В хаті зчинився ґвалт: заплакали Гаврилові діти, скрикнула Уляна, вбіг Йонька. І тільки Юля спокійно спостерігала за бійкою.

– Розійдись! – крикнув Гаврило, схоплюючись. – Розійдись!

Він легко розкидав братів у різні боки, і вони сиділи один проти одного на долівці, важко одсапуючись...

* * *

Біля Троянівської сільради юртувалося десятків зо два підвід. Іржали коні. Гомоніли проміж себе літні чоловіки. Сміялася молодь.

Дівчата перештовхувалися ліктями, прискали в долоні. Парубки стояли осторонь, шеретували насіння, порегочували:

– Пилипе!

– Що?

– Куди це ваші худобу порозпускали?...

Пилип, тюхтійкуватий, безобидний парубійко, одвертається до тину, застібає матню.

– Варко, ти не зустрічала Пилипової худоби!? – підсипають хлопці.

– Ні, – грає очима Варка і лізе собі в пазуху за насінням. Парубок, що стоїть з нею поруч, теж запускає туди руку. Варка не противиться, тільки сміється од лоскоту...

* * *

...Гнат сидить у кабінеті при наглухо зачинених віконницях і при

світлі гасової лампи. Крізь щілини у віконницях цебенить сонячне проміння. Біля порогу – Оксен, Дорош, сільські активісти.

– Я покликав вас для того, – таємничо повідомляв Гнат, – щоб ви допомогли мені провести мероприятіє державної ваги: район наказав мені переселити хутори в Троянівку.

– А куди ж ми їх тут притулимо? – спитав Оксен.

– Розмістимо по квартирах.

– А хати коли будувать? Польові роботи ж почалися…

– Наше дєло – виконувати розпорядження, – посуворішав Гнат.

– В такому разі, – втрутився Дорош, – я пропоную спочатку побудувати кілька хат, а потім уже починати кампанію.

– Ну от що, – підвівся Гнат, – за переселення отвічаю я лічно і нічого мені вказувати. Ваша задача…

* * *

…А надворі між літніми чоловіками своя балачка:

– Купив оце підсвинка, та боюсь, щоб не здох. Не їсть, стерво, а тільки смокче…

… – А моя заболіла, хоч до ветінара веди…

… – Жінка?

– Та ні, корова…

* * *

…До кабінету увійшов виконавець.

– Назад! – гримнув на нього Гнат.

– Та я ось до їх, – зам'явся хлопець, вказуючи пальцем на Дороша. – Бумажка тут їм прийшла з району.

Дорош нахилився до каганця, прочитав.

– Що там? – спитав Оксен.

– У воєнкомат викликають. – Дорош зирнув на годинник. – Треба йти…

– Засідлай мого Кібчика, – порадив Оксен.

– І перекажи там у районі, – втулив Гнат, – що я переселення виконаю на сто два проценти…

Дорош посміхнувся:

– А де ж ти два візьмеш? Це ж тобі не хлібопоставка…

* * *

… – Тс-с-с… Починають, – пройшлося в натовпі хуторян, що оточили валку підвід на просторому вигоні.

Гнат уже стояв на возі, висвічував на сонці золотим зубом.

– Товариші колгоспники! – почав він серед загальної тиші і замовк.

Лице поморщилося в пошуках потрібної думки. – А також трудова інтелегенція!

Він пошукав очима в натовпі представників названого прошарку, але тут були самі хуторяни…

– Наша Троянівська сільрада, товариші, взяла почесне зобов'язання як по надоях, так і по польових роботах. І ми це зобов'язання – кров з носа, а виконаємо. Вже сьогодні яєць по сільраді здано на сто двадцять процентів, і тут велику роль відіграв актив, товариші…

В задніх рядах, де стояла парубота, пробіг пранцюватий смішок.

Оксен торкнув Гната пужалном:

– Говори по суті! Що ти мелеш?

Гнат здивовано глянув на нього вниз і продовжував:

– Але цього мало, товариші! Ми дольжні йти вперед. А як же ми будемо йти, коли ви живете на хуторі, п'єте самогон, граєте в карти і не приймаєте участі в громадському житті країни. Ви, знаєш-понімаєш, живете, як дикуни!

Натовп заколивався, задні налягли на передніх, піднявся гамір, і жива хвиля людських тіл покотилася на віз, де стояв Гнат.

Але в цю мить хтось крикнув:

– Гляньте, вже почали!

Люди озирнулися й побачили, що на ближніх хатах троянівські активісти вже зривають парки…

За кілька хвилин вигін опустів.

– Їдь у село, – крикнув Оксенові Гнат, сідаючи на свого жеребця, – операцією буду керувати я лічно!

* * *

…Дорош приклав руку до козирка:

– Молодший політрук запасу Дорош прибув по вашому наказу!

Військовий, що сидів за столом, глянув у якийсь папірець і підняв очі:

– Що ж, політрук, доведеться знову йти… Дві пари білизни… Далі?

Дорош невесело посміхнувся:

…– дводенний запас харчів, явка без запізнень…

– Точно! Можете йти…

* * *

…Вже стемніло, коли валка підвід, навантажена майном хуторян, рушила степом.

Гнат спочатку їхав поруч, як командир загону, потім звернув з большака і погнав коня полем, напростець.

Незабаром стежка впала круто в яр, звідки вже вставала ніч. Кінь пішов униз неохоче і раптом став, затанцював на місці, тривожно заіржав.

За кущами терну почувся обережний шелест.

...Джмелик поклав пістолет у терновий рогалик, примружив око...

– Хто там? – голосно крикнув Гнат, виймаючи з кишені наган.

Темрява мовчала.

Гнат рушив далі. В один стрибок кінь перелетів через струмок на дні яру і, напружившись, поніс вершника на крутий схил.

Коли ж Гнатова постать чітко вирізьбилася на кручі, з-за терну гримнув постріл. Один, другий, третій... Спалахнуло три язички полум'я.

Гнат припав до гриви коня і помчав степом...

* * *

... – Ми будемо бить ворога на його власній території і малою кров'ю, – впевнено, завчено говорив Федот дядькам, що нашевкалися в хату погомоніти з новим чоловіком.

Тут були Охрім Горобець, Панько, Гаврило, Павло Гречаний, Тимко, Йонька. Останній гордо позирав на сина і кивав дядькам: ач, мовляв, як ріже! В хаті було повно цигарчаного диму, і, видно, від цього блимало полум'ячко в каганці.

– А яка це кров – велика, і яка – мала? – тонко посміхаючись, запитав Тимко.

Федот сердито повів на нього бровою:

– Ти ще сопляк таке зрозуміти.

Тимко здвигнув плечима – він був зодягнений празниково – і вийшов з хати.

* * *

...Надворі було поночі. Тимко взяв під тином весло і пішов через садок до Ташані.

На левадах його наздогнав Йонька.

– Куди?

– Ятері хочу потрусити.

– А чого нарядився?

– Як братік приїхав...

– Ну, ходім удвох, бо ти ще рибу прикарманиш... Весло взяв?

– Осьдечки воно.

* * *

...Тихо плющить за човном вода. Тимко згортає веслом ясні зорі в

чорний мішок, десь у лозі кахнула качка, писнула очеретянка; ворушилися комиші.

– Чого це ти до другого берега правиш? – сердито запитав Йонька.

– Там у мене верша на рівчаку стоїть.

...На березі тихо. Блищать лози.

– Де ж вона? – пригнувся Йонька.

Тимко розмахнувся веслом і щосили шмагнув старого по мироносиці.

– Ось вона!

Йонька впав на землю, поповз у кущі.

– Отак-отак, отак-отак, – сичав він ніби аж задоволено, ховаючи поміж лози сухий зад.

Тимко виволік його звідти, і над Ташанню ще кілька разів глухо ляпнуло весло. Йонька перестав пришіптувати, забився в лозу.

А Тимко перегнав човна на свій берег, прив'язав і посварився кулаком у темряву:

– Оце тобі на прощання – і за себе, і за матір, старе дишло!

* * *

У двері Джмеликової хати постукали.

– Хто там? – не підводячись із ліжка, спитав Северин.

– Іменем радянської влади, відкривайте! – почувся Гнатів голос.

...Першими увійшли Оксен і Дорош, за ними Гнат з виконавцем-пойнятим. Стара Джмелиха, стогнучи, засвітила каганець.

З ліжка підвівся Северин – у білій полотняній сорочці, з ладанкою на шиї. Примружився од світла.

– По мою душу прийшли?

– Одягайся!

– Ну, ну! І ти, комісар, тут! – бликнув Северин на Дороша.

Джмелик надів нову сорочку, взув маленькі хромові чобітки, причесав гребінкою скуйовджені кучері.

– Твоя робота? – показав Оксен на прострелену Гнатову руку.

– Ні, не моя, – засміявся Джмелик. – Коли б я з ним покумався, він би вже сюди не прийшов...

– Виходь.

Джмелик накинув на плечі кожушок, ступив до дверей.

– Куди ж ти, сину? – заголосила Джмелиха. Северин зупинився в дверях.

– Щаслива ти, мамо, – сказав, не повертаючи голови. – Чоловіка забрали, а тепер сина мотузують. Зоставайся здорова!

* * *

Тимко відхилив хлівешні двері, тихо покликав:

– Марку!

Вгорі, під бантинами, зашаруділо сіно.

– Чого? Хто це?

– Я, Тимко…

Марко зсунувся на спині додолу, сонний, з пірцями сухого пирію в чуприні.

– Де ти був?

– Ятері трусив…

– Багато піймав?

– Багато. І все – лящ… – засміявся в темряві Тимко. – Біжи в хату, вдягни щось новіше і – за мною.

– Куди? – здивувався Марко.

– Тоді скажу…

* * *

…На короваї, між китицями сухої калини – тоненькі свічки. Чиясь рука, вироблена, в буграстих прожилках, підносить до них запалену соломину.

Свічки викидають маленькі чирви тихого полум'я.

Їх засвітила вже знайома нам тітка Ганна, далека Орисина родичка.

За столом, накритим по-весільному, сидить Орися – у фаті і з віночком на голові. Поруч з нею Тимко з вощаною квіткою молодого, приколотою до чистенького піджачка, з вишиваною шовком хусткою на рукаві. Марко, перев'язаний навхрест роменськими рушниками, уже п'яненький, розчулений, обіймає товариша:

– Тимку, друже мій горький, на кого ж ти мене, сіромаху нежонатого, покидаєш, га?

Потім хапає чарку, підводиться, похитуючись:

– Гірко!

Орися з повними сліз очима цілує Тимка, перебираючи гарячими тремтливими пальцями його блискучий, кільчастий чуб.

– І мені – гірко! – кричить Марко. – Тітко Ганно! Ідіть я хоч вас поцілую…

Молоді сміються, а Ганна підставляє парубкові вже немолоду, але зрум'янену чаркою щоку. Марко тицькає в неї носом… Тимко взяв Орисю за руку:

– Поклонимось тітці…

Молодята кланяються.

Ганна шепоче благословіння, втираючи сльози.

– Живіть, діти, в добрі та злагоді.

Чути пісню дружок:

Тече річка попід верби
Ще й попід ворота,
Кому ж то ти кланяєшся,
Бідная сирота?
Уклонися, молоденька,
Нерідній тітусі –
Скажуть люди далекії,
Що рідній матусі...

...Тремтять Орисині плечі під фатою, тремтить віночок на голові. Посумнішав Марко, схилив високе засмагле чоло молодий...

А бояри дивуються:
Чом музики не грають,
Чом дружки не співають?
Хіба ж це весілля,
Що челядь не сіла?..

Горять свічки, тремтить їхнє полум'я довгастими чирвами над китицями червоної калини...

* * *

– Що ж це ми, люди добрі, отакого золотого чоловіка, як цигана, випихаємо! – гукає Панько до чоловіків, що розсілися, де хто приткнувся: той на лаві, той на ослоні, той на стільчику біля припічка.

Тут Бовдюг, Павло Гречаний, Охрім Горобець, Гаврило Вихор, Оксен Гамалія та інші чоловіки.

Дорош складає в чемоданчик небагаті свої пожитки, усміхається на слова Панька.

– Ану, дівчата (це вже досить похилі жінки й молодиці), подавайте лишень на стіл!

З хатини виносять печене й варене: сметану, пироги, пелюстки в олії, картоплю, узвар – все разом, видно, ще з дня приготовлене на проводи Дороша.

– Їрунда, – доводить комусь у кутку Охрім Горобець. – У нас гряниця на замку! Хто посміє?

– Та а я що кажу! І я те ж кажу, – погоджується дядько. – Хіба я що?..

– Сідайте, людоньки, де хто примоститься, – припрошує до столу Олена Гамаліївна.

Чоловіки скидають картузи, розчісуються п'ятірнями, пхаються по черзі за стіл. Дорош і Оксен сідають під образами.

Розливають горілку, цокаються з Дорошем, один з одним, примовляють:

– Хай же ж вам там служиться…

– А як одпустять – до нас приїздіть…

– Ми вам і молодицю знайдемо, і хату зіпнемо…

– А я – щоб війни не було!

– Будьмо ж!

Молодиці п'яніють (а може, тільки червоніють) враз. Починають пісні:

Ой ви, хлопці-риболовці, та тягніть невід…

До них приєднуються чоловічі баси, гудуть мідними дзвонами, так що аж полум'я в каганці падає набік:

Го-ой, тягніть невід та по синьому морю
Та спіймайте нашу бідну долю…

І пісня щільніше горнить одне до одного людські плечі, сплітає душі в одну душу і, крім неї, немає вже в світі нічого: ні лиха, ні сварок, ні дріб'язкових образ, ні нужди… Є тільки вона, пісня, єдина, як стрижень у Ташані, хоч і живлять його тисячі джерел…

…Раптом відчинилися двері, і в хату увійшов Гнат з рукою на перев'язі.

– На нового гостя! – загукали з-за столу. – Штрахну!

Жінки піднесли новоприбулому чарку. Гнат узяв її лівшою, відкашлявся:

– За від'їзд нашого дорогого завфермою товариша Дороша!

Випив, утерся рукавом і круто повернувся до дверей:

– Ану, Вихтор, одколи номер!

Із темних сіней напомацки вийшов сліпий Вихтір (Гнат викликав його через виконавця), під пахвою в нього – гармонія-«вєнка» з полатаними квітчастою матерією міхами.

Вихтір сів на лаву (він увесь час усміхається), прислухався до гомону в хаті, пізнаючи односельчан по голосах.

– О! Дядько Охрім тут! Та таке, ніби й кума обзиваються!

– Тут ми, Вихторе, тут!

Гармоністові подали чарку, і він, простягши руку, тривожно вимацав простір, боячись наткнутися на чарку спрожогу й пролити, а намацавши, підніс до усміхненого рота і приказав:

– Ой, чарочка малесенька, пощипує злегесенька. Вип'єш першу –

стрепенешся, вип'єш другу – схаменешся, вип'єш третю – в очах сяє, думка думку здоганяє!

– Молодець, Вихтір!

Вихтір розстібнув гармонію, кинув пальці по ладках.

Гнат розправив плечі, ніби знехотя пройшовся по хаті, плавно ступаючи на носках, і раптом, стрепенувшись, кинув головою назад, крикнув «ас-са!» – і пішов вихором, відкинувши вбік здорову руку.

– А-а! – крикнув Панько, немов нахваляючись на когось, потім вистрибнув насеред хати і пішов коло Гната навприсядки, клешнювато викидаючи ноги – і сяк, і так, і аж хтозна-як…

… – А царя Миколу стукнули в Сибіру! – доводив Бовдюгові Охрім Горобець.

– Е, ні… Це брехня, – гув Бовдюг. – Він утік за кордон…

– Утік?

– Утік.

– Так тоді поспитай залужанського Микити, якщо не віриш!

…А Дорош довго дивився на Гната, потім нахилився до Оксена, зашепотів:

– Дивна все-таки людина – Гнат…

Затим непомітно виліз із-за столу і вийшов надвір.

Було зоряно і тихо.

* * *

…Вуличкою йшов п'яний Марко і співав:

Ой, буде нам, буде
Забарили нас люде.
І тут люде, і там люде,
Та нічого нам не буде!

* * *

Вийшов Оксен, став поруч.

– Ну що вони там? – запитав Дорош.

– Танцюють.

– Винеси мені чемодан, тільки так, щоб ніхто не бачив. Хай собі погуляють…

Оксен виніс.

– Ну… – зітхнув Дорош.

Оксен міцно, по-чоловічому, обняв його за плечі.

– Чи доведеться побачитись?.. – голос у Гамалії затремтів.

– Хто ж його знає… Доріг у житті багато…

– Не згадуй лихом…

– Щасливим зоставайся…

І Дорош пішов до воріт.

…Оксен часто заблимав цигаркою…

* * *

– Якби я була принцесою, я б тут побудувала замок, – Юлька повела рукою навкруги.

На лузі горіли мохнатими шапками червоні, як жар, будяки; цілими озерцями біліли сором'язливі невісточки у білих віночках, виплітався й спалахував іскрою петрів батіг.

– Якби ж, – лагідно погодилася Уляна, що порала косарям обід біля вогнища.

В лузі поміж верболозами посвистували косами Гаврило, що гнав таку ручку, як ріка завширшки; Йонька, що мудро зачіпав косою небагато, зате стриг під самісінький корінь і йшов попереду Гаврила, а також Федот, що раз по раз натрапляв косою на купинки і зчищав з неї землю. Він ішов останнім.

– А що то за вандал? – спитала в Уляни Юлька, показуючи пальчиком на Дениса Кошару і промацуючи поглядом міцний стовбур його засмаглої шиї.

– То Денис Кошара, – пояснила Уляна. – Це з тієї сім'ї, що в них дітей багато.

– А-а…

* * *

Денис покинув косу, взяв порожню пляшку і подрався в кущі. Юлька пильно стежила за ним своїми примруженими досвідченими очима…

…Тимко на повному розгоні зупинив косу, присів навпочіпки і обережно розгорнув густий кущик трави: у зеленому затишному храмі, вся переплетена золотими нитями сонця, на високому гінкому стебельці росла лугова царівна ромашка.

Він усміхнувся до неї по-дитячому ніжно і зашепотів:

– Невісточка… Невісточка…

Десь близько кукувала зозуля, хтось мантачив косу: вжіть, вжіть, вжіть…

А Тимко все дивився й дивився на квітку і ворушив усміхненими губами:

– Невісточка…

* * *

…Припавши до прозорого джерельця, Денис важко, по-волячому, дмухаючи, пив воду. Потім почав набирати в пляшку.

Раптом за спиною в нього шелеснув верболіз, і на стежку вийшла Юлька.

– Ой, – сказала вона і зупинилась.

Денис підвівся, забгав пляшку в кишеню.

– Ви не знаєте, де тут можна напитись? – запитала Юлька.

– Осьо. Тут.

Проходячи мимо, Юлька грайнула очима на Дениса і залоскотала його ромашкою по щоці.

Денис оскирнувся.

– А чим же тут пити?

– Нате з пляшки, – підскочив Денис.

Юлька вдячно всміхнулася, закинула голову й почала пити, примруживши очі на парубка і високо випинаючи красиві дівочі груди.

– Спасибі, – сказала, напившись, і сіла на покіс.

Денис знову заховав пляшку в кишеню і сміливо сів поряд з Юлькою.

– А ми завтра від'їжджаємо, – сказала вона таким тоном, немовби попереджувала хлопця, що час лине і що його слід цінувати…

– Баришня… – зашепотів Денис, потім легенько заломив за спину Юльчину руку і поклав свою широку, як лопата, долоню на випнуті, очікуючі груди.

Юлька не вирвала руки і не відвела від його очей пожадливого погляду. Денис ривком кинув її на себе, обхопив за плечі…

– Пляшку… Пляшку викинь… – швидко дихаючи, попросила Юлька, падаючи на покіс…

* * *

…Вони вийшли з-за кущів разом. Юлька голосно сміялася, Денис оскирявся. Федот повів тонкою бровою в їхній бік, і коли Юлька наблизилась, сердито сказав:

– Що ти з ним водишся? Ти знаєш, яка за ним слава ходить?

– Яка? – щиро зацікавилась Юлька.

– На дівчат він дуже ласий.

– Невже? А з вигляду такий мурло…

Федот задоволено посміхнувся…

* * *

Тимко кінчає ручку, а позаду нього, де вже викошено, в кущику трави, красується на високому стебельці ромашка. Невісточка…

Підійшов Гаврило.

– Значить, ти тепер сам собі пан?

Тимко поставив на землю кісце і витер жмутком трави заюшену зеленцем косу.

– Та таке…

– Зайшов би якось, а то мати плачуть…

Тимко хотів щось сказати, але не встиг: лугом, затуливши обличчя, бігла од села Орися і голосно плакала. Не соромлячись Гаврила, вона впала на груди чоловікові, потім рвучко підняла голову і, гарячково, ридаючи, стала цілувати йому щоки, шию, чуб, плечі.

Гаврило, спантеличений, затоптався в траві.

– Що з тобою? Що? – допитувався в жінки Тимко, витираючи рясні сльози шкарубкою долонею.

– Не нажили… Не нажилися ми з тобою… Тимоньку, голубчику мій,– давлячись слізьми, шепотіла Орися. – Війна почалась.

Тимко увесь випростався, затремтів у бровах. А Гаврило прудко окрутнувся на здоровій нозі і, дуже кульгаючи, побіг до косарів, ламаючи кущі.

* * *

Перша воєнна ніч була особливо тривожна і моторошна. В селі панувала темрява – ні світла, ні вогника. Налякані нею, по околицях вили собаки. Десь на Залужжі тужно кричав пугач.

В хаті була спекота, і Орися з Тимком спали в сінях на долівці, встеленій луговою травою.

Орися пожадливо, як на святу ікону, дивилася на невиразний у темряві красивий профіль Тимка, схлипувала:

– Тимоньку, милий… Як буду жити без тебе!

– А що сльозами допоможеш? Тепер он яке в світі закрутилось…

– Як ж-жи-ить? – билася вона головою об Тимкові груди.

– Як люди житимуть, так і ти…

– Одна, в чужій хаті…

…Враз тихенько клацнула клямка, в двері постукало. Тимко встав.

– Хто там?

– Свої. Відкривай, – почувся знадвору чийсь невиразний, проте знайомий голос. Тимко відкрив.

В темряві стояв якийсь чоловік.

– Пізнаєш? – запитав він.

Тимко швидко причинив за собою двері.

– Джмелик! Звідки ти?

Хлопці одійшли під бересток.

– Два слова тобі сказати хочу, – зашепотів Северин. – Мені б у тебе перебути кілька днів. Колись я тебе з виру витяг, тепер ти мене витягай.

Він засміявся вкрадливо, з хрипотою, і смішок цей не сподобався Тимкові.

– Утік?

– Утік. Який же дурень добровільно піде з міліцією христосаться?

– Тебе хтось бачив у селі?

– Тільки мати…

Тимко мовчки повів Джмелика до прикладка сіна під хлівом, приставив до нього драбину.

– Лізь. І роби собі там закапелок.

Джмелик засунув руку в пахуче сіно, сказав, замріяно і схвильовано:

– Приташанське. По запаху чую. …А за харчі не турбуйся, – додав, показуючи торбу, що біліла в темряві, – а от щодо курива – погано.

Тимко висипав йому в долоню увесь тютюн із кисета.

– Гляди ж, Тимку, – попередив Джмелик, деручись на прикладок, – я в твоїх руках.

– Спи…

Коли Тимко увійшов у сіни, Орися підхопилася:

– Хто там?

– Марко. Забігав…

* * *

І знову біля троянівської сільради гуртувалися підводи. Тільки не чути було на сей раз ні сміху, ні веселого гамірцю.

На підводах – торби з харчами, з яких пахне щойно випеченим на капустяному листі хлібом, цибулею, салом, поганою самогонкою. У тих торбах – білизна полотняна, випрана ташанською водою, скроплена материнською сльозою, цілована молодими жінками та сестрами, в прощенні біля щік зігріта…

… – Бичка, тату, не продавайте, а краще заріжте на м’ясо.

– Добре, сину.

– Хати теж не перекривайте, бо, може, спалять або розбомблять, то їй все рівно горіти…

– Та хіба ж воно вже й до того дійде?

– Все можить бить…

Тимко і Орися стоять осторонь.

– Тимоньку, я тебе любитиму, з усіх доріг виглядатиму, – шепоті-

ла крізь сльози Орися, ніжно беручи в долоньки його смуглі, схудлі за останні дні і ночі щоки. – Буду день і ніч долю просити, щоб не згубила тебе, любий… Більш у світі я вже нікого не полюблю… Нікого…

Тимко обняв її за плечі поцілував у міжбрів'я.

Підійшли Уляна, Йонька, Гаврило.

Уляна припала до Тимка, затремтіла в плечах, зросила слізьми сорочку на грудях.

Йонька кліпав очима, мулявся, прикашлював. Тоді сказав, запинаючись:

– Ти, сину, той… звиняй, якщо колись не так щось було… Звиняй, чуєш… Та в пекло не лізь там, оглядайся…

Підійшов з жінкою Тетеря. Старий поклав руку на Тимкове плече, сказав, не дивлячись зятеві у вічі.

– Приходь живий-здоровий… Свадьбу зограємо, як слід, полюдськи…

Тимко низько опустив голову.

* * *

…На ґанок вийшли Гнат і Оксен. Гнат зодягнутий у все військове з наганом при боці і в шпорах… Джмеликових… На обличчі в нього – відповідальність за доставку новобранців у райцентр.

Оксен зняв картуз.

– Товариші! Хлопці наші дорогі… Прощавайте! Повертайтесь з перемогою. – Постояв, схиливши голову, потім підвів її і чесними мужніми очима глянув у натовп. – А як було щось не так, не покладіть собі на серце, хлопці…

І так і не надівши картуз, зійшов з ґанку.

– Руша-ай! – скомандував Гнат. Йому підвели жеребця.

* * *

…Валка, підвода за підводою, з'їхала на троянівський міст, загуркотіли колеса по дошках, заглушаючи жіночий стогін.

Тручись боком об перила, Гнатів кінь порівнявся з Тимком, що йшов з Орисею поруч підводи, Гнат нахилився до хлопця й сказав, хижо оскиряючись:

– Скажи спасибі Дорошеві, заступився за тебе, а то йшов би ти оце сибірським етапом…

* * *

…На Беєвій горі хтось завів пісню, і її підхопили новобранці:

Гомін, гомін по діброві,
Туман поле покриває,
Туман поле покриває,
Мати сина призиває:
– Вернись, сину, додомоньку,
Змию тобі головоньку...

На горі, напроти байраку, Павло Гречаний зупинився, а валка посунулась далі.

Тимко озирнувся, вздрів дядька, покинув рідних і побіг до старого.

– Прощавайте, дядьку... Бережіть мені Орисю і... сина...

Павло мовчки кивнув головою, потім губи його здригнулися, ніби він хотів щось сказати, але слово не витиснулося з грудей, тільки щось клокотнуло в горлі. Він поліз у кишеню своїх латаних і перелатаних штанів, дістав кисет з тютюном, коробку сірників, згорнуту книжечкою газету і передав Тимкові.

– Спасибі... – сказав Тимко, ще раз потис чорну шкарубку дядькову руку і побіг наздоганяти свою команду.

Валка була далеченько, а з нею віддалялася й пісня:

Мені, мамо, змиють дощі,
А розчешуть густі терни,
А висушать буйні вітри.

Павло зірвав з голови шапку і крутив нею над головою, доки валка не затулилася курявою...

* * *

З байраку крізь кущі продрався на узлісся Джмелик – обірваний, брудний, загнаний. В руці пістолет. В очах – собача туга...

Валка вже ринала в яр... І Джмелик побачив посеред шляху тільки Павла Гречаного, що крутив шапкою над сивою, високо піднятою головою.

...А в ташанському вирі гула, клекотала вода, крутила вимитий з-під берега верболозовий кущ і ніяк не могла поглинути його. Та ось на вир наплило велике лелечаче гніздо, закружляло по колу, затим потрапило в самий центр завороті і почало розвалюватись...

Друкується за автографом, який зберігається в Центральному державному архіві-музеї літератури та мистецтва України. м. Київ, ф. 670, оп. 2, спр. 2249, 74 арк.

ЗМІСТ

«Мудрий скарбничий – пам'ять людська». *Олексій Неживий*.....3
Григорій Тютюнник. ВИР. *Роман*.....23
Книга 1.....*25*
Книга 2.....*288*
Григір Тютюнник. ВИР. *Кіносценарій*.....507

Джерела фотоілюстрацій:

1. Матеріали літературного музею Григорія і Григора Тютюнників Шилівської загальноосвітньої школи Зіньківського району Полтавської області.

2. Фото з особистого архіву Олексія Неживого.

Літературно-художнє видання

Григорій
ТЮТЮННИК
РОМАН

ВИР

Григір
ТЮТЮННИК
КІНОСЦЕНАРІЙ

Художньо-технічний редактор Ганна Грибан
Коректори Людмила Калашник,
Галина Михайленко, Сергій Пасішний
Обкладинка Наталі Васільєвої
Комп'ютерна верстка Наталі Васільєвої

Мова українська

Підписано до друку 22.08.2017. Формат 60х84/16.
Папір офсетний. Гарнітура Minion Pro.
Ум. друк. арк. 32,3. Ум. фарб.-відб. 32,7.
Обл.-вид. арк. 39,6. Наклад 300 прим. Вид. № 37.

Видавець: ПП «Дивосвіт».
36039, Полтава, вул. Р. Кириченко, 36, оф. 3.
Тел. (0532) 50-65-63.

Свідоцтво про внесення суб'єкта
видавничої справи до Державного
реєстру видавців, виготівників
і розповсюджувачів видавничої продукції
серія ДК № 866 від 22.03.02.

Замовлення №
Віддруковано на ПАТ «Білоцерківська
книжкова фабрика».
09117, м. Біла Церква, вул. Леся Курбаса, 4.

Свідоцтво серія ДК № 4063 від 11.05.2011 р.
Впроваджена система управління якістю
згідно з міжнародним стандартом
DIN EN ISO 9001:2000 З

ДЛЯ НОТАТОК

ДЛЯ НОТАТОК

ДЛЯ НОТАТОК

ДЛЯ НОТАТОК